

BIBLIOTHECA INDICA ;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, NOS. 55, 61, 66, 69, 71, 80, 84, 86, 90,
93 and 299.

THE

S'RAUTA SUTRA OF AS'VALA'YANA,

WITH THE

COMMENTARY OF GA'RGYA NA'RA'YANA.

EDITED BY

RA'MANA'RA'YANA VIDYA'RATNA.

CALCUTTA,

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION AND THE VALMIKI PRESSES.

1874.

श्रौतसूत्रम् ।

आश्वलायन-प्रणीतम् ।

गार्ग्यनारायणीयवृत्तिसहितम् ।

रामनारायण-विद्यारत्नेन

परिष्कृतम् ।

कलिकाता राजधान्याम्

वाप्टिष्टमिशनयन्त्रे बाल्मीकियन्त्रे च

मुद्राङ्कितम् ।

संवत् १९१० । क्र. १८०४ ।

572731

(Indo)
2332
17
055

AA 15 1925 K. R. 1925

2332
17
055
2332
17
055

विज्ञापनम् ।

गार्ग्यनारायणोद्यत्तिसंहिताश्रवणायनप्रबोतभौतसूत्रग्रन्थस्य शोधनकार्यं
चतुर्थाध्यायपर्यन्तसूचिप्रणयनकार्यं च समाप्य रामनारायणविद्यारत्नोक्तोक्ता-
न्तरं गतवान्, अतः शेषसूचिसम्पूर्णीकरणार्थमासियातिकाख्यसभाध्यक्षम-
होदयैराक्षप्तेन मया अवशिष्टसूचिरचनया ग्रन्थः परिसमाप्तीकृतः । अका-
रादिवर्णक्रमेण सङ्क्षेपतश्च सूचिनिर्माणां तत्समाजाधिपतीनामभिलाषे
स्थितेऽपि प्रसिद्धयुत्पन्नचित्तविद्यारत्नकृतसूचिभागानुरोधेन तत्सादृश्य-
रक्षणार्थं तेनात्र यादृशी रीतिरवलम्बिता तादृक्षा रीत्यैव मयाप्यवशिष्ट-
भागः समापितः ।

उक्तविद्यारत्नेनैतद्ग्रन्थसंशोधनार्थं पाठभेदप्रदर्शनार्थं च कीदृशानि
कतिपुस्तकान्याहृतानि नूतानि मयोपलब्धानि, अतस्तेषां परिचयो नदातुं
समर्थोऽहमिति ।

माघ १७६५ कलिकाता । }
आदिब्राह्मसमाज । }

श्रीधामन्दचन्द्र वेदान्तवागीशस्य ।

आश्वलायनीयं

श्रौतसूत्रम् ।

श्रोगणेशाय नमः ।

॥ ओम् ॥

प्रज्ञानानन्दमूर्तिः सकलदिगतिगः सर्वदा सन्नन्यः
सर्वस्मात् स्वप्रकाशः स्मिरचरनिलयः प्रत्यगात्मा सदैवः ।
श्रौतस्मार्त्तक्रियात्मा श्रुतिमनननिदिध्यासवैराग्यलभ्यः
स ब्रह्मा विष्णुरोमः सकलमपि जगत् सर्वदाऽव्यादसौ नः ॥

गुणदोषविनिर्मुक्तं स्वप्रकाशमनाकुलं ।
गम्भीरबोधमानन्दं नमामि ब्रह्म ब्राह्मणं ॥

आश्वलायनसूत्रस्य भाष्यं भगवता कृतं ।
देवस्वामिसमाख्येन विस्तीर्णं सदनाकुलं ॥
तत्प्रसादास्त्रयेदानीं क्रियते वृत्तिरोद्बुद्धौ ।
नारायणेन गार्ग्येण नरसिंहस्य सुनुना ॥

अथैतस्य समाम्नायस्य विताने योगापत्तिं वक्ष्यामः ॥ १ ॥

लोके यानि प्रत्याख्यायं प्रयोगशास्त्राणि स्मर्यन्ते, तान्यनुष्ठा-
नौपयिकतया अध्ययनविध्याक्षिप्तत्वात् प्रत्याख्यायमङ्गत्वं प्रति-
पन्नानि, तत्राङ्गाङ्गिनोरनुष्ठानकृतमानन्तर्यमथशब्दे द्योत-
यति । एतस्येतिशब्दे निवित्प्रैषपुरोरुक्कुन्तापवालिखित्यमहा-
नाम्नैतरेयब्राह्मणसहितस्य ब्राह्मणस्य बाष्कलस्य चाम्नायद्वयस्य
एतदाश्वलायनसूत्रं नाम प्रयोगशास्त्रमित्यधोदप्रसिद्धं सम्बन्ध-
विशेषं द्योतयति । समाम्नायस्येत्युच्यते, एतस्यैव सम्यगभ्यास-
युक्तस्येदं शास्त्रं न खिलानां सम्यगभ्यासरहितानामिति । वि-
तता अग्नयो अस्मिन्निति औतकर्मजातमग्निहोत्रादि वितान-
शब्देनोच्यते । समाम्नायस्य वितान इति विशेषणात् औते-
त्येव खिलरहितत्वं गार्ह्येषु सखिलत्वमेवेति ज्ञायते । योगा-
पत्तिः प्रयोगापत्तिः प्रयोगपरिणतिः प्रयोगस्वरूपमित्यर्थः ।
तां वक्ष्याम इति ब्रुवन्निदमेव शास्त्रं प्रतिपाद्यमिति दर्शय-
ति । तेन कन्दोगप्रत्ययप्राप्तस्य दृष्टादेःसोत्रियत्वादिकार्यसम्बन्ध
एवात्र विहितत्वेन यद्येतयो न दृष्टादेः स्वरूपमपि तत्प्र-
त्ययमेवेति प्रयोग एव शास्त्रस्य व्यापारो न दृष्टादेः प्रयोज्य-
स्वरूपेऽपीति ।

एतदुक्तं भवति, अध्ययनविधित एवोक्तलक्षणमाम्नायमधि-
गम्यानन्तरं औते कर्मस्येतदुक्तमाम्नायविहितप्रयोगज्ञानायेद-
मपि शास्त्रमधिगन्तव्यमिति ॥ औतेषु कर्मसु एतदुक्तमा-

सायविहितानां प्रयोगापत्तिं वक्ष्याम इत्युक्तमिदानीं तेषु
आहिताग्नेरधिकार इत्याह ।

अग्न्याधेयप्रभृतीन्याह वैतानिकानि ॥ २ ॥

अग्न्याधेयप्रभृतिरादिरूपक्रमो येषां तान्यग्न्याधेयप्रभृतीनि
अग्निहोत्रादीनि कर्माणि, आधानं कृत्वैव कर्त्तव्यानीत्यर्थः ।
तत्र हेतुमाह, वैतानिकानीति । वितानेषु भवानि वैतानि-
कानि, वितानसाध्यानीत्यर्थः । वितानशब्दोऽस्मिन् सूत्रे भाव-
साधनोऽग्नीनां विस्मारवाचो, पूर्वस्मिंस्त्वधिकरणसाधनोऽग्नि-
होत्रादिकर्मवचनः ।

एतदुक्तं भवति, गार्हपत्यादिभिरग्निभिः साध्यानि श्रौ-
तानि कर्माणि, अग्नयस्त्वाधानसाध्याः, तस्मादाधानप्रभृतित्वं
सिद्धं श्रौतानां कर्मणां । वज्रवचनं सर्वश्रौतपरिग्रहार्थं, सर्वाणि
श्रौतान्याधानादूर्ध्वमेव कर्त्तव्यानि न किञ्चिदपि श्रौतमाधा-
नादूर्वागित्यनेन प्रकारेणाधानस्य कर्मार्थत्वनिराकरणेनाग्न्य-
र्थत्वमर्थात् साधितं भवति । तद्यदि कर्मार्थं स्यात् प्रति कर्म
क्रियेत, तत्र कस्यचित् परस्तादपि स्यात्, यस्य परस्तादाधानं
स्यात् तस्याग्न्याधेयप्रभृतित्वं विहन्येत । आधानस्याग्न्यर्थत्वे
च नायं दोषः । अतो वज्रवचनेनाधानस्याग्न्यर्थत्वं साधितं
भवति । तस्मादनाहिताग्नेः सामवत्यादयो न भवन्ति, अव-
कीर्णिना पञ्चास्रार्थसाधानं न कर्त्तव्यं, साधितं भवति न
परस्तात् । आहृत्यनेन सर्वमिदं शास्त्रं श्रुतिमूखमिति दर्श-

यति । तेनास्मिन् शास्त्रे यददृष्टं मूलं तदाम्नायान्तरं मूल-
मिति साधितं भवति । अस्मिन् मूलशास्त्रे अनिवार्यस्य स्वा-
ध्याये दृश्यमानस्य अतित एव प्रयोगसिद्धिर्भवति, अतः स्वा-
तन्त्र्यसङ्कीर्तनादिति ॥ आधानस्य प्रथमानुष्ठेयत्वात् प्रथमं
तदेव वक्तव्यमित्यत आह ।

दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्यामस्तन्त्रस्य तत्रा-
ज्ञातत्वात् ॥ ३ ॥

दर्शपूर्णमासशब्दौ यथामञ्ज्जेन सूर्याचन्द्रमशोरत्यन्तसन्नि-
कृष्टविप्रकृष्टदेशस्थितिखण्डवचनौ, तद्योगादहोरात्रवचनौ,
तद्योगादेव कर्मवचनौ । अत्र तु कर्मवचनौ । पश्चात्प्रयोज्य-
वचनोऽपि दर्शशब्दोऽप्याचत्तरत्वात् पूर्वस्मिन्निपात्यते । तु-
शब्दो विशेषद्योतकः । तन्त्रमङ्गसंहतिः, विध्यन्त इत्यर्थः । स
चावस्थानादिः संस्थाजपान्तः । प्रधानस्य तन्त्रणात् तन्त्रमि-
त्युच्यते । तच्च दर्शपूर्णमासयोरेवाज्ञातं नान्यास्त्रिष्टिषु । अत-
स्वात्सापेक्षत्वादन्यासां तावेव पूर्वं व्याख्यातव्यौ स्यातां ।

एतदुक्तं भवति, आधानस्य प्रथमं प्रयोज्यत्वात् तस्मिन्नेव
प्रथमं व्याख्यातव्ये सति तत्साध्यस्य गार्हपत्यादेः पवमानेष्टि-
सापेक्षत्वात् ता अपि तत्रैव वक्तव्याः स्युः, उक्ता अपि विध्यन्त-
सापेक्षत्वात् तस्य च दर्शपूर्णमासयोरेवाज्ञातत्वात् तद्व्याख्यान-
मन्तरेण तज्ज्ञानाभावात् प्रयोक्तुं नैव शक्यन्ते । अतोऽनेन
विशेषेण तावेव पूर्वं व्याख्यास्यामो नाधानमिति सूत्रस्यार्थः ॥

इदानीं दर्शपूर्णमासयोरर्थाख्यानमारभते ।

दर्शपूर्णमासयोरर्ध्विःस्वासन्नेषु होतामन्त्रितः प्रागुदगाह-
वनीयादवस्थाय प्राङ्मुखो यज्ञोपवीत्याचम्य दक्षिणावृद्धिद्वारं
प्रपद्यते पूर्वेषोत्करमपरेण प्रणीताः ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासयोरित्यधिकारार्थः । आऽध्यायपरिसमाप्तेर्वाक्येन
त्रेषुविशेषासंयुक्तस्योभयार्थत्वाय हविरासादनमामन्त्रणस्योभयं
संयुक्तमेवैष्टिकस्य प्रवेष्टस्य निमित्तं । होत्रमित्यृग्वेदस्य समाख्या,
तदेदविहितानां पदार्थानां कर्त्ता होतेत्युच्यते । प्राङ्मु-
खत्वं खानाचमनाभ्यां सम्बध्यते मध्यगतस्य विशेषाग्रहणात् ।
यज्ञोपवीतं तावदाचमनार्थतया न विधेयं स्रुतिप्राप्तत्वात् ।
अन्यार्थश्च न भवति सम्बन्धाभावात् । एकवाक्यगतत्वात् कर्त्ता
सम्बध्यमानस्य च प्रयोजनाभावः स्रुतिप्राप्तत्वादेव । अतः स्रु-
तिप्राप्तमिदमनुद्यते । स्मार्त्तानां खानाचमनयज्ञोपवीतादीनां
श्रौतकर्माविरूढानामस्मिञ्छास्त्रे प्राप्तिप्रदर्शनार्थमिदमाचमनं
कर्माङ्गं विधीयते । श्रौचार्थस्य गृहप्रवेष्टात् प्रागेव कृतत्वात् ।
तदुक्तं,

‘मनःप्रासादात् सत्योत्था तपसा खानकर्मणा ।

आचान्धा चात्मनः शुद्धिं कृत्वा कर्म समारभेत्’ ॥ इति ।

दक्षिणावृत्ताम यो दक्षिणं पार्श्वं मध्ये कृत्वा वर्त्तते स दक्षिणा-
वृत् । विद्वियन्तेऽग्नयो यस्मिन् देवे स विहारः । उत्करो नाम
उत्कीर्यन्ते वेदिपांसवो यस्मिन् देवे स उत्करः । प्रणीता नाम

आपो मन्त्रमंस्कृता आहवनीयस्योत्तरतो निहिताः । उत्करं प्रणीताश्चान्तरेण यो देशस्तेन विहारं प्रपद्यते ।

एतदुक्तं भवति, स्नात्वाचम्य यज्ञोपवीतो भूत्वा हविः-
स्वासस्वेष्टामन्त्रितश्च स होता प्रागुदगाहवनीयाद्यो देशस्तस्मिन्
प्राङ्मुखोऽवस्थाप्य निष्क्रम्य प्राङ्मुख एव भूत्वाचम्य दक्षिणावृद्धत्वा
पूर्वोत्तरमपरेण प्रणीता यो देशस्तेन विहारं प्रपद्यत इति ।
उत्करप्रणीताग्रहणादेव विहारप्रत्यये सिद्धे षड्विहारग्रहणं
तत्सर्वः कर्त्ता सर्वकर्मणि विहारप्रपदनं कुर्वन् दक्षिणावृद्धत्वेन
पथा प्रपद्येत्येवमर्थः ॥

इधमर्परेणाप्रणीति ॥ ५ ॥

यदनौषधिहविष्कं कर्म तदप्रणीतमिहोच्यते, हविःअप-
णार्थत्वात् प्रणीतानां । तस्मिन्निधमपरेण प्रपद्यते, प्रणीतास्तत्र
न सन्तीति ॥

चात्वालं चात्वालवत्सु ॥ ६ ॥

चात्वालो नामावटः पशुसोमादिष्वस्ति, येषु उत्तरवेद्यर्थं
यत्र मृत् खाला द्वियते तद्वत्सु तेषु तमपरेण प्रपद्यते । सर्व-
जोत्करः पश्चिमावधिः ॥

एतत्तीर्थमित्याचक्षते ॥ ७ ॥

एतमध्वानं तीर्थमित्याचक्षते वेदविदः । आचक्षत इति
ब्रुवन् वैदिकीयं सञ्ज्ञा न पारिभाषिकीति दर्शयति ।
उत्कराद्यभावेऽपि स देशस्तीर्थसञ्ज्ञक एव देशरक्षणार्थत्वादु-

त्करादीनां ग्रहणस्येति । अतोऽग्निहोत्रादिष्वपि तेनैव पथा
प्रपदनं सिद्धं भवति ॥

तस्य नित्याः प्राञ्चश्लेषाः ॥ ८ ॥

षट् सूत्राणि सर्वार्थानि, तदर्थं तस्येति विशेषणं कृतं । अम-
त्यस्मिन् होतुः प्रकृतत्वात् तस्यैवेमे विधयः स्युः, अस्मिंस्तु
यति सन्निकृष्टविषयत्वात् सर्वनाम्नो यस्तीर्थेन विहारप्रपदना-
हो यः कर्त्ता विहितस्तस्यैवेमे विधयो भवन्तीति तस्येति विशे-
षणं कृतवानाचार्यः । नित्या इत्यनेन प्राक्चेष्टताया नित्यत्वं
न विधातव्यं, विहितत्वादेव स्वरूपनित्यत्वयोरपि सिद्धत्वात् ।
अतस्तस्यैषोऽर्थः, तस्य बाह्यानां चेष्टानां उपरमेऽपि मनो-
वाक्काययन्त्रणादयो नित्या एवेति । प्राञ्चइतिशब्दः पूर्वदिग्-
वाची पुंसि बहुवचनान्तः । चेष्टाइतिशब्दः क्रियावाची स्त्रियां
बहुवचनान्तः । तत्र प्राञ्च इत्यत्र पुंसः प्राक्तेन सम्बन्धात् कर्तुः
प्राप्नुस्वत्वं विधीयते । चेष्टाःशब्दगतबहुवचनेनास्य बहुत्वस्य
सामानाधिकरण्यादेव चेष्टानां प्राक्तां विधीयते । तासाममूर्त्त-
त्वात् स्वतः प्राक्तामन्वात् तत्साधनेषु प्रागयता तासाञ्च प्राच्ये-
वापवर्गे इत्येवंविधिवत्ताङ्गवति ।

एतदुक्तं भवति, यो यस्तीर्थेन विहारं प्रपन्नस्तस्य तस्य
प्राङ्निष्क्रमणान्ननोवाक्काययन्त्रणादयो नित्याः स्युः, कर्तुश्च
प्राप्नुस्वत्वं, चेष्टानाञ्च प्रागपवर्गता, तत्साधनानाञ्च प्रागयतेति
विषमसूत्रप्रणयनेन व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहा-
दलक्षणाभिहित । एषा परिभाषा सङ्गृहीता भवति ॥

अङ्गधारणा च ॥ ९ ॥

अङ्गमुरूपस्यः, तस्य करणं दक्षिणोत्तरिणोपस्थेनेति वक्ष्य-
माणरूपं धारणेत्युच्यते । सा च नित्या भवेत्, उपवेशनका-
लादारभ्याकर्मपरिसमाप्तेरविच्छेदेन कार्येत्यर्थः । अङ्गधारण-
स्योपवेशनाङ्गत्वेन प्राप्तस्यादृष्टार्थतापरिहारायैव नित्यत्वेऽपि
प्राप्ते तन्नित्यतावचनं 'न पत्नीसांयाजिके, अनिरस्य द्रवणम्'
इत्येवमादिषूपवेशनेषु मन्त्रनिषेधेऽपि वक्ष्यमाणस्योपवेशनप्रका-
रस्य नित्यत्वेन प्रापणार्थं, मन्त्रविध्यसम्बन्धेष्वप्यग्निहोत्रादिषु
वक्ष्यमाणलक्षणस्यैवोपवेशनस्य प्रापणार्थञ्च ॥

यज्ञोपवीतशौचे च ॥ १० ॥

पूर्वस्य यज्ञोपवीतग्रहणस्य स्मार्त्तानां प्रापणार्थत्वाच्चिवीत-
प्राचीनावीतयोर्मानुषपैटकयोः कर्मणोः स्मार्त्तत्वेन प्राप्तौ सत्यां
नियमार्थमिदमुच्यते । यच्च निवीतप्राचीनावीते विधीयेते
तत्रैव ते भवतो न मानुषं पैटकं वा कर्म दृष्टेति तयोर्विध्य-
भावे यज्ञोपवीतमेवेति नियम्यते । देशस्त्राङ्गप्रधानार्थत्वादि-
डादिभक्षणादेशाङ्गत्वादस्य च विहारदेशे प्राप्तौ सत्यामेव
शौचग्रहणेन नियम्यते । क्लृप्त्यर्थमप्यशुचित्वसम्पादि यत् तद्वि-
हाराच्चिक्लम्य बहिः कर्त्तव्यं । अन्तर्विहारे शुचिरेव नित्यं
स्यादिति ॥

विहारादव्यावृत्तिस्य तत्र चेत् कर्म ॥ ११ ॥

व्यावृत्तिः पृष्ठतः क्षतिः । न विहारं पृष्ठतः कुर्यात् । तत्र चेद्विहारे कर्म कुर्वन् भवेत् । प्रयोगमध्येऽपि कर्म कुर्वता-
मेवायं निचमो नोपरतकर्मणामित्यर्थः । अतो विहारव्यावृ-
त्तिनिषेधात् 'पश्चादस्योपविश्य पश्चात् स्वस्य धिष्यस्योपवि-
शति, पश्चादुत्तरवेदेऽपविश्याध्वर्युः' इत्येवमादौ मध्येखाया
अपक्रम्य उत्तरत उपविशेत् । चम्रब्दस्त्रिषु सूत्रेषु नित्यता-
नुकर्षणार्थः । तत्र चेत् कर्मेतिवचनाद्ब्रह्मणोऽप्ययं निचमो
भवेत् । उत्तरसूत्राङ्गं चेदं पदत्रयं । तेन ब्रह्मणो दक्षिणाङ्ग-
व्यापारः सिद्धो भवति ॥

एकाङ्गवचने दक्षिणं प्रतीयात् ॥ १२ ॥

एकब्रह्मः कैवल्यवचनः । एकस्य तदङ्गं एकाङ्गं, सद्यदक्षिण-
भेदेन द्वित्योगि यदङ्गं हस्तादि तस्य द्वित्वेन विना वचने
दक्षिणमेवाङ्गं साधनं *विद्यात् । द्वित्योगे द्वाभ्यां कुर्यात् ।
एकवचनबहुवचने कर्त्तृकत्वबहुत्वापेक्षे, एकत्वादीनामन्यत्रोपयो-
गात् । कैवल्यसूत्रवचनमेव दक्षिणप्रत्ययस्य निमित्तमित्यर्थः ।
इत्येव वा पादेन वेत्युदाहरणं ॥

अनादेशे ॥ १३ ॥

द्वित्योगिनोऽङ्गस्थानादेशे क्रियामात्रविधान इत्यर्थः ।
तत्रापि दक्षिणं विद्यात् । 'प्रपद्यते अभिक्रम्य अङ्गुलीरङ्गुलिभिः'

* विन्यादित्वेन पु० पाठः ।

इत्युदाहरणानि । चक्षुरादेरनङ्गत्वात् तेष्वयं नियमो नास्ति ।
अवयवविशेषाश्रया हि ब्रह्मयश्चक्षुरादय उच्यन्ते नावयवा
इति ॥

कर्मचोदनायां होतारं ॥ १४ ॥

कर्तृरहिते क्रियाविधौ होतारं कर्त्तारं विद्यात्, कर्तृस-
हिते स एव कर्त्ता भवेत् येन सहितं तत् कर्म स्थात्, कर्तृरहि-
तोऽपि गुणविधिः सर्वार्थ एव । कर्मचोदनायामिति विशेषणार्-
थेदं होतुः प्रापकं किन्तर्हि प्राप्तस्य नियामकं । तेनेष्टि-
पशुसोमेभ्योऽन्वच न होतुरेव कर्तृत्वनिधम इति ॥

ददातीति यजमानं ॥ १५ ॥

स्वत्वव्यावृत्तिपूर्वके परस्वत्वापादनपर्यन्ते ददातिविधौ
यजमानं कर्त्तारं विद्यात् ॥

जुहोति-जपतीति प्रायश्चित्ते ब्रह्माणं ॥ १६ ॥

तृतीयाध्यायगोचरे प्रायश्चित्तप्रकरणे जुहोतिजपतिकर्त्तारं
ब्रह्माणं विद्यात् । अपशब्देनात्र साहचर्याज्जपादिषट्कं गृह्यते,
तस्मिन् प्रकरणे मुख्यजपस्याभावात् । एवञ्च सति कर्मकरण-
त्वेन होममन्त्रस्यापि ग्रहणे सिद्धे यज्जुहोतिग्रहणं तज्जप-
ग्रहणेन होममन्त्रा न गृह्यन्त इत्येवमर्थः, तेन पित्र्यायां
अपादिलोपेऽपि होममन्त्रा न लुप्यन्ते ॥

ऋचं पादग्रहणे ॥ १७ ॥

पादशब्दोऽत्र मूलवाची । ऋचो मूलग्रहणे ऋचं विद्यात्

नान्तमध्ययोग्यहणे । 'प्र वो वाजा अभिद्यवः, अग्निर्नेतृ त्वं सोम
ऋतुभिः' इत्याद्युदाहरणं ॥

सूक्तं सूक्तादौ हीने पादे ॥ १८ ॥

अत्र पादशब्दे गायत्र्यादीनां भागवाची । सूक्तादौ हीने
पादे गृह्यमाणे मूलं विद्यात् । 'त्वमग्ने वसून्, त्वं हि चैतवत्'
इत्याद्युदाहरणानि ॥

अधिके त्वचं सर्वत्र ॥ १९ ॥

अधिके पादे गृह्यमाणे त्वचं विद्यात् । सर्वत्र सूक्तादावमूक्ता-
दौ चेत्यर्थः । 'अग्न आयाहि वीतये गृणानः, ईडेन्यो नमस्य-
सिरः' इत्याद्युदाहरणानि ॥

जपानुमन्त्रणाप्ययनोपस्थानान्युपांशु ॥ २० ॥

सर्वत्रशब्देऽत्रापि सम्बध्यते, मध्यगतस्य विशेषाद्यहणात्
प्रयोजनवत्त्वाच्च । अस्मिञ्कास्ते यानि जपादीनि तान्युपांशु
प्रयोक्तव्यानि ॥

मन्त्राश्च कर्मकरणाः ॥ २१ ॥

शब्देनात्र सर्वत्रेत्युपांश्विति चानुक्तव्यते । मन्त्राः कर्मकर-
णाश्च सर्वत्रोपांशु प्रयोक्तव्याः । उपांशुत्वस्येदं लक्षणं करणक-
द्वयममनःप्रयोग उपांश्विति । जपादीनां षष्ठां लक्षणमुच्यते,

जपमुच्चारणं विद्यात् क्लृप्तमपि तद्वेत् ।

अर्थतः कार्यलाभस्येदर्थ एव क्रतोर्भवेत् ॥

मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संस्मरेत् ।
 त्रेषिणं तन्मना भूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणं ॥
 एतदेवाभिमन्त्रस्य सचक्षस्त्रेचक्षणाधिकं ।
 अङ्गिः संस्पर्शनाधिक्यान्तदेवाप्यायनं स्मृतं ॥
 उपस्थानं तदेव स्यात् प्रणतिस्थानसंयुतं ।
 बाह्यं कार्यं यदेतेषु मन्त्रकाले क्रियेत तत् ॥
 कर्मणः करणास्ते स्युर्विदितार्थप्रकाशनात् ।
 मन्त्रेण कृत्वा मन्त्रान्ते क्रियते कर्म येषु तु ॥
 इदं कार्यमनेनेति न कचिद्दृश्यते विधिः ।
 छिन्नादेवेदमर्थत्वं येषां ते मन्त्रसंज्ञिताः ॥

अनुमन्त्रणग्रहणेनाभिमन्त्रणमपि गृह्यते । अनुमन्त्रणाप्यायनो-
 पस्थानानां कर्मकरणत्वाविशेषेऽपि यत् दृश्यग्रहणं तत्तन्मन्त्रा-
 न्ते कर्मरत्ना इति कर्मकरणधर्मा यः स तेषु न भवतीत्येव-
 मर्थः । तेन मन्त्रोच्चारणसमकालमेव तेषु क्रिया भवति ॥

प्रसङ्गादपवादो बलीयान् ॥ २२ ॥

सामान्यविधेर्विशेषविधिर्बलीयानित्यर्थः । लोकावेदप्रसिद्धस्य
 म्नायस्य वचनप्रयोजनं सर्वेऽपवादाः प्रसङ्गस्यैव बाधकानामप-
 वादाः सावकाशत्वे परस्परं बाधका इत्येवमर्थः । अतः
 स्वादुक्खिलीयासु आहवोत्तरयोः प्रणवयोः यौ महत्प्रति-
 गरौ तयोः प्रणवरूपप्रतिगरौ न बाधकौ भवतः ॥

प्रपद्याभिहततरेण पादेन वेदिश्रोण्योत्तरया पाष्णीं
समां निधाय प्रपदेन बर्हिराक्रम्य संहतौ पाणी धारयन्ना-
काग्रवत्यङ्गुली हृदयसन्नितावङ्गसन्निता वा द्यावापृथिव्योः
सन्निमीक्षमाणः ॥ २३ ॥

तिष्ठेदिति शेषः । तीर्थेन विहारं प्रपद्यत इत्युक्तं, तच्चैकेन
पदविच्छेपेण बर्हिर्विहारदंतविहारप्रपदनं कर्तुं शक्यं, दक्षि-
णाङ्गप्रत्ययस्य सिद्धं एव । इदानीं प्रपद्येत्युच्यते, आवेदिश्रोण्या
यत् प्रपदनं तस्य सर्वस्य विहितत्वसिद्ध्यर्थं । अभिहततरेणेति
तरपो वचनं अनेकपदविच्छेपसाध्यत्वादस्य प्रपदनस्य सर्वेषु
च पदविच्छेपेषु दक्षिणस्यायतोद्हरणसिद्ध्यर्थं । वेदेरपराश्रयोः
श्रोणिरिति संज्ञा । पूर्वाश्रयोरंश इति । पादस्यापरो भागः
पाष्णीः । पूर्वः प्रपदः । उत्तरया श्रोण्या दक्षिणस्य पादस्य
पाष्णीं समां निधाय तस्यैव प्रपदेन वेद्यां आसीर्षं बर्हिराक्रम्य
बर्हिर्वेदि सव्यं निधायात्मनः सव्यदक्षिणौ हस्तौ पृथक् पृथक्
विरसाङ्गुलीयकौ कृत्वा पुनस्तथाभूतावेव तौ पाणी परस्परं
संहतौ च कृत्वा तौ हृदयसन्निता अङ्गसन्निता वा धारयन्
द्यावापृथिव्योः सन्निमीक्षमाणः नोर्द्धमधस्तिर्यगवेक्षमाणः,
ऊर्द्धः प्रांमुखस्तिष्ठेत् ॥

एतद्वोक्तुः स्थानं ॥ २४ ॥

अथं स्थानशब्देन भावसाधनो नाधिकरणसाधनः । एत-
च्छब्देन श्रोणिदेशेन हस्तपादादियन्त्रणेन च विप्रिष्टं यत् पूर्व-

सूत्रोक्तं तदत्र स्थानशब्देनोच्यते इति प्रदर्शयते । यत्र होतुः
स्थानं चोच्यते तत्र एतत् स्थानं भवतीत्यर्थः । होतृग्रहणमुत्तर-
सूत्रस्य सर्वार्थत्वात् ॥

आसनं वा सर्वत्रैवभूतः ॥ २५ ॥

अयं वाशब्दश्चशब्दस्यार्थे वर्तते । स्थानञ्च आसनञ्च स-
र्वत्र सर्वः कर्त्ता एवभूतः कुर्यात् । पूर्वोक्तहस्तपादादियन्त्र-
णाविशिष्टो न ओणिदेशविशिष्ट इत्यर्थः । ओण्यादिषु सर्वेषु
प्राप्तेषु ओणिदेशवर्जनेन कर्तृशरीरविशेषणानामेव प्रापणार्थ-
मेवभूतवचनं ॥

वचनादन्यत् ॥ २६ ॥

उक्तस्थान्यथाभावो यावन्मात्रस्य वचनं तावन्मात्रस्यैव न
तत्सम्बन्धिनोऽन्यस्यापीति । तेन होमादौ क्रियमाणे दक्षिणस्य
पाणेरपाद्येऽपि सव्यं हृदयान्नापैतीति सिद्धं ॥

प्रेषितो जपति ॥ २७ ॥ १ ॥

अत्रान्यार्थस्य प्रेषस्याभावात् सामिधेन्यर्थं प्रेषितो होता ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

नमः प्रवक्तो नम उपद्रष्ट्रे नमोऽनुख्यात्रे क इदमनु-
वक्ष्यति स इदमनुवक्ष्यति षण्मोर्वीरं हसस्यान्तु द्यौश्च पृथिवी
चाक्षश्च रात्रिश्चापश्चौषधयश्च वाक्समस्थितयज्ञः साधु कृन्दा-
सि प्रपद्येऽहमेव माममुमिति स्वन्नामादिशेत् भूते भविष्यति

जाते *जनिष्यमाण आभजाम्यपाव्यं वाचो अग्नान्तिं वहेत्यङ्गु-
ल्यग्राण्यवकृष्य जातवेदो रमयापशून्मयीति प्रतिसन्दध्यात्
वर्म मे द्यावापृथिवी वर्माग्निर्वर्म सूर्यो वर्म मे सन्तु तिर-
श्विकाः । तदद्य वाचः प्रथमं मसीयेति ॥ १ ॥

नमः प्रवक्तृ इत्यादि होत्रं जुषध्वमित्यन्तं जपेत् सामि-
धेन्यर्थं । प्रेषोत्तरकाखवर्त्तितादयं जपः सामिधेन्यर्थो भवति ।
अत्रामुमितिशब्दस्य स्थाने द्वितीयया विभक्त्या स्वमात्मनीयं नाम
निर्दिशेत् । स्वग्रहणात् प्रतिनिधित्वेन प्रवृत्तस्यापि जपकर्तु-
रेव नाम निर्देष्टव्यं न होतुरिति लभ्यते । अग्नान्तिं वहेति
जपैकदेशमुच्चारयन्जुल्यग्राण्यवकर्षेत् । मयीति होत्रारयन्
प्रतिसन्दध्यात् । तेनावकर्षसन्धाने जपाङ्गं, तत्कुर्वतो विधा-
नात् ॥

समाप्य सामिधेनीरन्वाह ॥ २ ॥

समाप्येत्यनेन नमः प्रवक्तृ इत्यादेशोत्रं जुषध्वमित्यन्तस्यैकजप-
त्वं दर्शयति । तेनान्तरा यत् कार्यद्वयमवकर्षणञ्च तज्जपकर्तुः
संस्कार एव भवति, न कार्यान्तरं । अतः पित्र्यायां जप-
, होत्रेण कर्त्तव्यं भवति । अग्नेः समिन्धनार्था अद्यः सामिधेन्यः,
ता अन्वाह अनुब्रूयादित्यर्थः ।

हिं रे इति हिंक्रत्य भूर्भुवः स्वरोमिति जपति ॥ ३ ॥

हिंकारस्य नानारूपत्वादितृपरिग्रहार्थः पाठः ॥

* जनिष्यमाणा इति सं० सटी० पु० दये ।

एषोऽभिहिंकारः ॥ ४ ॥

जपसहितस्य हिंकारस्याभिहिंकार इति सञ्ज्ञा विधी-
यते ॥

धूर्भुवः स्वरित्येव जपित्वा कैत्सो हिंकरोति ॥ ५ ॥

एवेत्यवधारणान्न केवलं व्युत्क्रममात्रं प्रणवरहितत्वं चेति
दर्शयति । आचार्यग्रहणं विकल्पार्थं ॥

न च पूर्वं जपं जपति ॥ ६ ॥

कैत्स इति शेषः । पूर्वमिति नमः प्रवक्तु इत्यादि जुषध्व-
मित्यन्तमित्यर्थः ॥

अथ सामिधेन्यः प्र वो वाजा अभिद्यवो *ऽग्न आयाहि
वीतये गृणान ईडेन्यो नमस्यस्तिरोऽग्निं दूतं वृणीमहे
समिध्यमानो अध्वरे समिद्धो अग्न आहुतेति हे ॥ ७ ॥

अथशब्दश्च सामेव सामिधेनीत्वं दर्शयति । पूर्वं सामिधेनी-
ग्रहणं सामिधेन्याद्यङ्गानां मध्येऽभिहिङ्कारः सामिधेन्यादीना-
मासन्नतरमङ्गमिति दर्शयति । तेन वैश्वदेवे ब्रह्मे दिग्ध्यानो-
त्तरकालमभिहिङ्कारः कर्त्तव्य इति गम्यते ॥

ता एकश्रुति सन्ततमनुब्रूयात् ॥ ८ ॥

या एता उक्ता ऋचस्ता एवमनुब्रूयादित्यर्थः ॥

* वो अग्नौ इति सो० ।

उदात्तानुदात्तस्वरितानां परः सन्निकर्षे ऐकश्रुत्यं ॥ ९ ॥

ऐकश्रुत्यसंक्षेपमुच्यते । उदात्तानुदात्तस्वरितानामभिव्य-
ञ्जका ये प्रयत्ना आचामविस्त्रम्भाच्चेपास्तेषामन्यतमस्यैकस्यैवात्य-
न्तसन्निकर्षेणासजातीयप्रयत्नाव्यवधानेन यदुच्चारणं तदैकश्रुत्य-
मित्यर्थः ॥

स्वरादिमृगन्तमोङ्कारं त्रिमात्रं मकारान्तं कृत्वोत्तरस्या
अर्धर्चेऽवस्येत् तत् सन्ततं ॥ १० ॥

इदं सन्ततसंक्षेपं । स्वराद्यृगन्तपङ्क्त्योष्टिप्रदेशोपसंक्षेपार्थ-
माहुर्मन्त्रो यः स्वरदिः स्वर एव वा केवलसमोङ्कारस्त्रिमात्रं
कृत्वा तेन प्रणवेनोत्तरामृचं सन्धाय तस्या अर्धर्चेऽवस्येत् । मका-
रान्त्रिमात्रमिति व्युत्क्रमेण योजना, समुदायस्य त्रिमात्रताया
दृष्टत्वात् । अत एव भवति । उकारोऽर्धद्वितीयमात्रः, मकारोर्ध-
मात्र इति त्रिमात्रत्वं प्रणवस्य । उत्तरवचनमावृत्तिनः अना-
वृत्तिनश्च उभयथा दृश्यते । यत् प्रणवेनोत्तरासन्धानमात्रं वि-
धीयते तत्सन्ततमित्युच्यते ॥

एतदवसानं ॥ ११ ॥

सामिधेनीष्वनूच्यानां चर्चा अर्धर्चेऽवसानस्य पूर्वसूत्रेणैव
सिद्धत्वादिदमवसानविधानं आद्याद्यामृचि प्रापणार्थं, अन्यत्र
च अपादिष्यतीति ।

उत्तरादानमविप्रमोहे ॥ १२ ॥

आदानमारम्भः, विप्रमोहे विभ्रेषः । पूर्वस्योच्छ्वासस्याऽवि-
प्रमोह एवोत्तरमुच्छ्वासमारभेतेत्यर्थः । विप्रमोहे पूर्वमेव सम्यग्-
ब्रूयादित्यर्थः । अस्मिन् शेष इदमेव प्रायश्चित्तं नान्यदिति
सूत्रस्य प्रयोजनं ॥

समाप्तौ प्रणवेनावसानं ॥ १३ ॥

अर्थप्राप्तस्य विधानं विहित एवायमर्थो नार्थप्राप्त इत्येवमर्थं ॥

चतुर्मात्रोऽवसाने ॥ १४ ॥

यदवसानं विहितमेव नार्थप्राप्तं तस्मिन्नावसाने चतुर्मात्रः
प्रणवो न चिमाचः ॥

तस्यान्तापत्तिः ॥ १५ ॥

तस्य प्रणवस्य योऽन्तो मकारः तस्य वर्णान्तरापत्तिर्वक्ष्यत
इत्यर्थः ॥

स्पर्शेषु स्वर्ग्यमुत्तमं ॥ १६ ॥

स्पर्शेषु परेषु यः स्पर्शो मकारात् परः तस्य स्वर्ग्यं उत्तम-
मापद्यते मकारः । 'समिधसोऽन्तमर्जयन्त' इत्यादि निदर्शनं ॥

अन्तस्थासु तान्तामनुनासिकां ॥ १७ ॥

रेफस्यानुनासिकत्वासम्भवाद्यवसा एवाचान्तस्था गृह्यन्ते,

तासु याः परान्तस्त्रास्तान्तामनुनासिकां मकार आपद्यते ।
तत्र सानुनासिका पूर्वा, उत्तरा शुद्धा । एवं मन्त्रसंयोगः । 'वि-
दधानि प्रचोदयेां वाजी वाजेषु' इति निदर्शनं ॥

रेफोष्मस्वनुस्वारं ॥ १८ ॥

एतेषु मकारोऽनुस्वारमापद्यते । अनुस्वारो नाम नासिका-
स्त्रानोऽस्यष्टकरणश्च । 'अस्य यज्ञस्य सुकृतो समिध्यमानो अध्वरे'
इत्यादि ॥

त्रिः प्रथमोत्तमे अन्वाद्याध्यर्धकारं ॥ १९ ॥

अध्यर्धकारमध्यर्धकृत्येत्यर्थः । प्रथमोत्तमे ऋचौ त्रिरध्यर्ध-
कारं ब्रूयात् ॥

अध्यर्धमुक्त्वाऽवस्येदथ दे ॥ २० ॥

प्रथमायामेवमध्यर्धकारमवति । पूर्वामध्यर्धमुक्त्वावसाय ततो
दे ऋचौ ब्रूयात् । दे इतिवचनमध्यर्धचतुष्काभिप्रायं । पूर्वस्मि-
न्नुच्छ्रासे प्रथमायामावृत्तौ द्वावर्धर्चौ द्वितीयायामेकस्वेति त्रयो-
ऽर्धर्चा उक्ताः, अस्मिन्नुच्छ्रासे द्वितीयतृतीययोरावृत्त्योस्तयोर्ऽर्धर्चा
उत्तरस्या ऋच एकोऽर्धर्च इत्येवं चत्वारोऽर्धर्चा वक्तव्या भवेयुः ।
अध्यर्धकारविधेरुत्तरया सन्धानाविरोधादित्यथशब्दोऽस्य सूत्र-
स्यान्यार्थत्वप्रतिभासनिवृत्त्यर्थः ॥

द्वे प्रथममुत्तमस्यामथाध्यर्धा ॥ २१ ॥

पूर्वेण सन्धानाविरोधादुत्तमायामेवमवति । अथब्रह्म
पूर्ववत् ॥

ताः पञ्चदशाभ्यस्ताभिः ॥ २२ ॥

एकादशानामृचां द्वयोस्त्रिरभ्यासे कृते ता अभ्यस्ताभिः सह प-
ञ्चदशैव भवन्तीत्यर्थप्राप्त एवायमर्थः । अस्मिन् वचनस्येदं प्रयो-
जनं सर्वचाभ्यस्ताभिः सह विहितसङ्ख्यापूर्णं कर्त्तव्यमिति ।

एतेन शस्त्रयाज्यानिगदानुवचनाभिष्टवनसंस्तवनानि ॥ २३ ॥

शंसत्यादिब्रह्मचोदितानि ब्रह्मादीनि भवन्ति । एतेनेति
सामिधेन्यनुवचनमुच्यते । ब्रह्मादीनि च तत्र तत्र विहितानि,
तेषां धर्मापेक्षास्ति । तत्रैतेन तानीत्युक्ते एतद्धर्मकाणि तानीति
गम्यते । अनेन प्रकारेण तेषां सामिधेनीधर्मातिदेश उक्तो
भवति । सर्वधर्मप्राप्तौ कतिपयधर्मनिषेधार्थमाह ।

न त्वन्यत्राध्यर्धकारं । न जपः प्रागभिहिङ्गारात् । नाभिहि-
ङ्गाराभ्यासावबहुषु प्रकृत्या ॥ २४ ॥

अन्यचेत्येतावदनुवर्त्तते । तस्य सामिधेनीभ्योऽन्यचेत्ययमर्थः ।
अतः पित्र्यायामभिहिङ्गारः प्रसिद्धो भवति । अभ्यासनिवृत्त्यर्थं
तत्रैवतायज्ञं करिष्यति । तेनाभ्यासो न भवति । प्रकृत्येति-
शब्देऽभ्यासेन बहुष्वपि 'पुरीष्यासे अग्नयः' इत्येवमादिषु तयो-
रभावं दर्शयति ॥

नावकेदादौ ॥ २५ ॥

नावकेदो नाम यच्च ब्रह्मादिषु मध्ये समाध्यावस्येदित्येवमा-
दिभिः शब्दैरवसानं विहितं । 'समाध्य प्रणवेन' इत्येवमादिषु
शेषावकेदः, तथापि तौ न स्यः ।

अस्त्रेय्वेव होचकाणामभिहिङ्कारः ॥ २६ ॥

अस्त्रिङ्कास्त्रे मुख्यवर्जिताः दादशर्त्तिजो होचका इत्युच्यन्ते
न सप्त वा चयो वा । तेन यावत्सुतोऽभिहिङ्कारनिषेधः सिद्धो
भवति ॥

सामिधेनीनामुत्तमेन प्रणवेनाग्रे महाँ असि ब्राह्मणभा-
रतेति निगदेऽवसाय ॥ २७ ॥ २ ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

यजमानस्यार्षेयान् प्रवृणोते यावन्तः स्युः ॥ १ ॥

प्रणवेन निगदं सन्धाय निगदेऽवस्येदित्यर्थः । तच्च निगदे-
ऽवसायार्षेयान् प्रवृणोते यावन्तो यजमानस्य ते भवन्ति । ते च
प्रवराण्यथे व्याख्याताः ॥

परम्परं प्रथमं ॥ २ ॥

'अथेवम आर्षेया इत्यन्तः अथम्परः अथमपर' इत्येवमादि-

स्यत्यनुसारेण प्रवराच्चाय एव वरणप्रकारः पठितः, स एव
इदानीमियन्तो वरितव्या इत्थं वरितव्या इति विधानमन्यचेच-
जातद्वामुध्यायणार्थं ॥

पैरोहित्यान्त्राजविशां ॥ ३ ॥

पुरोहितस्य चे आर्षेयास्तानेव राजन्यवैश्वयोः प्रवृणीते ।
वज्रवचनस्यैवर्णिकस्त्रीजातानामनुलोमानां सङ्ग्रहार्थं ॥

राजर्षीन् वा राज्ञां ॥ ४ ॥

मानवैश्चपौरुरवसेत्येवं वा पैरोहित्यान् वा ॥

सर्वेषां मानवेति संशये ॥ ५ ॥

अज्ञाने संशये च त्रयाणां वर्णानां मानवेत्ययं शब्दः प्रवरो
भवेत् ॥

देवेहो मन्विद्व ऋषिष्टुतो विप्रानुमदितः कविशस्तो ब्रह्मसं-
शितो घृताह्वनः प्रणीर्यज्ञानां रथोरध्वराणामत्वर्त्तो होता
तूर्णिर्हव्यवाडित्यवसायास्यात्रं जुहूर्देवानाञ्चमसो देवपानोऽ-
राध इवाग्ने नेमिर्देवांस्त्वं परिभूरस्यावह देवान् यजमाना-
येति प्रतिपद्य देवता द्वितीयया विभक्त्या देशमादेशमावहे-
त्यावाहयेत्यादिं ज्ञावयन् ॥ ६ ॥

निगदेऽवसायेति निगद इतिसप्तमीनिर्देशात् पूर्वापरीभू-
तो निगदो न परिसमाप्त इति गम्यते । अतः प्रवरोऽपि तस्यैव

श्रेयः । कश्चिन्मन्त्राच्चाये भारतशब्दानन्तरमसावसाविति प्रवर-
 प्रकृतेः पठितत्वाच्च सम्बुद्धिसामानाधिकरण्याच्च । देवेद्वे इति
 निवित्पदनिगदः । चतुर्दश निवित्पदानि परिभूरसीत्येवम-
 नानि । आवह देवान् यजमानाद्येत्यादिषु यजायजेत्यन्त आ-
 वाहननिगदः । सामिधेन्यादय एते मन्त्रा आवहवनीयाभिधा-
 यिनः । तच्च भारतेत्यवस्येत् प्रवरान्ते च निवित्पदानामे-
 कादशे च । चतुर्दशेन आवाहननिगदं सन्धाय यजमाना-
 येत्यवस्येत् । प्रतिपद्यावसायेत्यध्याहारात् प्रतिपद्येतिवचनं अथ
 वाक्यस्य प्रतिपत्तिसंज्ञाकरणार्थं । तेन पित्र्यार्थां प्रतिपत्त्यन्तर-
 विधानं एतन्न भवति । तच्च स्थित्वा देवता वक्ष्यमाणा द्वितीय-
 या विभक्त्यादिभ्यः शान्तरं आवहेत्यावाहयति, आवहन्नब्दस्यादिं
 ज्ञावयन् । द्वितीयाविधानं सर्वार्थं । अत्र पाठादेव द्वितीया
 सिद्धेति । तेन देवतामादिभ्यः प्रणुयाद्यजेचेत्यत्र द्वितीयैव भव-
 ति । विभक्त्यन्तरविधाने तु तदेव भवति । 'आवह देवान् होचा-
 यावहावह आतवेदः' इत्येतेषु त्रिषु सुतावसाने न स्याः ॥

अग्न्य आवहेति तु प्रथमदेवता ॥ ७ ॥

प्रथमदेवतायामयं विशेषः । तुशब्देन यष्ट्यदेवतावाहनश-
 ब्दयोर्मध्येऽग्न्ये शब्दं ब्रूयात् ॥

अग्निं सोममित्याज्यभागौ ॥ ८ ॥

यागयोरिचमाख्या । तत्सम्बन्धाद्देवतयोरपीति ॥

अग्निमग्नीषोमाविति पौर्णमास्यां ॥ ८ ॥

विशेषाभावात् सोमयाजिनोऽसोमयाजिनश्च प्रधानदेवते एते ।

अग्नीषोमयोः स्थान इन्द्राग्नी अमावास्यायामसञ्जयतः ॥ १० ॥

पौर्णमास्याः प्रथमाज्ञातत्वात् सैव प्रथमं प्रयोज्या । स्थान-
शब्दः पौर्णमास्या धर्माणां प्रथमसम्बन्धं दर्शयति । प्राप्तावविशे-
षेऽपि प्रयोगावस्थायां विशेषग्रहणादिति । तेनेदम्बोधितम्भवति,
असमाज्ञातानामसति चोदनास्त्रिविशेषे पौर्णमासमेव तन्म-
मिति । दधिपयोभ्यां यागं कुर्वन् सञ्जयन्नित्युच्यते । यो न सञ्ज-
यति तस्येन्द्राग्नी द्वितीया ॥

इन्द्रं महेन्द्रं वा सञ्जयतः ॥ ११ ॥

सञ्जयतोऽमास्यायां इन्द्रं महेन्द्रं वा ऽग्नीषोमस्थाने आवाह-
येत् ।

अन्तरेण हविषी विष्णुमुपाश्चैतरेयिणः ॥ १२ ॥

ऐतरेयिणः ब्राह्मणविशेषाः । त एवमुपांशुयागं उभयोरपि
पर्वणोरन्तरेण हविषी इच्छन्ति ॥

अग्नीषोमोयं पौर्णमास्यां वैष्णवममावास्यायामेके नैके
कञ्चन ॥ १३ ॥

उभयोरपि पर्वणोः कञ्चनोपांशुयागमेके नेहन्ति ॥

अन्येषामप्युपांशूनामावह स्वाद्यायाट् प्रिया धामानीदं-
हविर्महो ज्याय इत्युच्चैः ॥ १४ ॥

अन्येषामपीति पित्र्यादीनामङ्गोपांशूनां संयद्धार्यं । आ-
वाहनादिषु चतुर्षु निगदेषु यान्युपांशुयाजसम्बन्धीनि षट्
पदान्यावाहनादीनि तेषामुच्चैरिति संज्ञामात्रं विधीयते । त-
न्मस्तराण्युपांशोहृत्त्वानोत्यनेन सर्वेषामुच्चसंज्ञानान्मन्त्रस्वरो वि-
धीयते ॥

येऽन्ये तद्वचनाः परोक्षास्तानुपांशूच्चैर्वा ॥ १५ ॥

येऽन्य इति सर्वनाम्नः सन्निहितविषयत्वात्तेष्वेव निगदेष्विति
गम्यते । तद्वचना उपान्युयाजवचनाः परोक्षास्ते येषां पदान्त-
रसन्निधानादेव विशेषनिष्ठताऽवसीयते न स्वतः, अजुषतादयः
क्रियावचना इत्यर्थः, तेषामुपांशुत्वं प्राप्तमनूयते । उच्चैः संज्ञा
विकल्पेन विधीयते ॥

प्रत्यक्षमुपांशु ॥ १६ ॥

यागं प्रति चोदितं देवतानामधेयं प्रत्यक्षमित्युच्यते, तस्य
प्राप्तमुपांशुत्वं नियमार्थं विधीयते, तस्य चोपांशुत्वं भवेत् । उ-
पांशुदेवतायाः प्राथम्येऽपि प्रथमदेवतायाः सम्बन्धी योऽग्निश्च-
द्ः आवाहनस्त्रिष्टुप्त्रिगदयोर्न तस्यापीत्यत्र किञ्चिदुच्यते ।
'उपांशु यष्ट्यं' इति वचनादुपांशुत्वं यागधर्मतयाऽवगम्यमा-

नन्तत्रासम्भवादानर्थक्यात्तदङ्गन्यायेन तत्सम्बन्धिनः शब्दान्
परिशृज्य तिष्ठति । तत्रावहादीनामागूरादीनाञ्च होता यच्च-
दित्यस्य सोपांशुत्वं निवर्त्य तन्मस्वरोऽनुज्ञातः, परोचाणामजु-
सतादीनां विकल्पेन तन्मस्वर उक्तः । प्रत्यक्षस्य विष्णादेराद-
दादीनाञ्चोपांशुत्वनिमित्तमादन्यस्य सर्वस्य तन्मस्वरे प्राप्ते या-
ज्यानुवाक्ययोरागूरादिभिः प्राणसन्तानविधानादुपांशुत्वमेव
स्थितं ॥

प्रतिचोदनमावाचनं ॥ १७ ॥

चोदनाञ्चोदनां प्रति प्रतिचोदनं, चोदनादेवता चोदना ।
यावत्यो देवताश्चोदितास्तावन्त्यावाहनानि भिन्नानीत्यर्थः । प्र-
त्यावाहनमुक्तासनिश्चाससिद्ध्यर्थं भेदसन्धानं ॥

सर्वा आदिश्य सङ्गदेकप्रदानाः ॥ १८ ॥

यत्र बहुभिर्हविर्भिरेकया याज्यया बह्वीभ्यो देवताभ्यो
युगपद्यागः क्रियते तत् सङ्गप्रदाना यागाः, तत्सम्बन्धात् देवता
अप्येकप्रदाना इत्युच्यन्ते । सर्वा इति वचनं सर्वासां पृथगादे-
शार्थं । आदिश्यवचनं सर्वा आदिश्यान्ते आवहश्च प्रयोगार्थं ।
सङ्गद्वचनमन्तेऽपि सङ्गदेव वक्तव्यो न यावद्देवतमित्येवमर्थः ॥

तथोत्तरेषु निगमेष्वेकामिव संस्तुयात् ॥ १९ ॥

एकामिवेति वचनं यथैकस्या देवतायाः पुरस्तात् स्थावाऽ-
याट्प्रभ्यो अजुषतादयस्यैकवचनेन तथैतास्त्वपीति ॥

समानान्देवतां समानार्थां ॥ २० ॥

निगमेष्वेकामिव संस्तुयादित्यत्रापि सम्बध्यते, विशेषायह-
षात् । प्रयोजनवत्तात्सम्प्रदायाच्च समानामित्येकशब्दमित्यर्थः ।
समानार्थामित्येकप्रयोजनार्थामित्यर्थः ॥

अव्यवहितां सकृन्निगमेषु ॥ २१ ॥

अव्यवहितां अन्यथा देवतया निगमेषु सकृत् ब्रूयात् एक-
वचनेनैव ॥

ॐल्हास्वावापिकासु देवाः॑ आज्यपाः॑ आवहाग्निं हो-
त्रायावह स्वं मद्दिमानमावहावह जातवेदः सुयजायजेत्या-
वाह यथास्थितमूर्ध्वजानुरूपविश्वोदग्भेदेर्व्यूह्य तृणानि भूमौ
प्रादेशं कुर्यात् अदितिर्मातास्यान्तरिक्षान्मा क्तेत्सोरिदमहम-
ग्निना देवेन देवतया त्रिवृता स्तोमेन रथन्तरेण साम्ना
गायत्रेण छन्दसाऽग्निष्ठोमेन यज्ञेन वषट्कारेण वज्रेण
योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वयं दिव्यस्तं हन्मीति ॥ २२ ॥

आवापिकाः आवापोद्धारयोग्याः प्रधानदेवता इत्यर्थः ।
तासु कृतावाहनासु देवानाज्यपानावाहयेत्, स्त्रिष्टुक्तञ्च । पा-
ठोऽनुनासिकस्त्राभाय नकारलोपाय च, होत्रायावहशब्दयोः
स्त्रिष्टुक्तावाहनप्रयोगाय च । किञ्च । पठितावाहनानां पा-

ठादेवोत्तरेष्वपि निगमेषु निगमनसिद्धिर्लक्ष्यत इत्येवमर्थं ।
 आज्यपाः प्रयाजानूयाजदेवताः । अग्निं होचायावह स्वं महि-
 मानमावहेत्येतावान् स्विष्टकृदावाहनार्थः । आवह जातवेदः
 इत्यादिः सुयजायजेत्यन्तो निगदशेषः । आवाह्यवचनं सुय-
 जायजान्तस्य आवाहननिगदत्वात् । सामिधेन्यर्थं यथास्थित-
 स्तयोर्ध्वजानुरूपविश्व उदग्व्यूह्य वेद्यास्त्रीर्णानि दृष्टानि वेद्यां
 भूमौ प्रादेशं कुर्याददितिर्मातेतिमन्त्रेष ॥

आश्रावयिष्यन्तमनुमन्त्रयेताश्रावय यज्ञन्देवेष्वाश्रावय मां
 मनुष्येषु कीर्त्यै यज्ञसे ब्रह्मवर्चसायेति । प्रवृणानं देव सवितरेतं
 त्वा वृणतेऽग्निं होत्राय सह पित्रा वैश्वानरेण द्यावापृथिवी
 मां पातामग्निर्होताऽहं मानुष इति । मानुष इत्यध्वर्योः शु-
 त्वोदायुषा स्वायुषोदोषधोनां रसेनेत्यर्जन्यस्य धामभिरुद-
 स्थाममृतां अन्वित्युत्तिष्ठेत् ॥ २३ ॥

अध्वर्युग्रहणमुत्तरार्थं ॥

षष्टिश्चाध्वर्योर्नवतिश्च पाशा अग्निं होतारमन्तरा विवृत्ताः ।
 सिनन्ति पाकमतिधीर एतीत्युत्थाय ॥ २४ ॥

ब्रूयादिति शेषः । नायमुत्थानमन्त्रः, पूर्वेष्वैव निरपेक्षत्वात् ।
 अत ईदृशो मन्त्रो मन्त्रसंज्ञकः ॥

कृतस्य पन्थामन्वेमि हेतित्यभिक्रम्यासेऽध्वर्युमन्वारभेत
पार्श्वस्थेन पाणिना ॥ २५ ॥

अचाध्वर्युग्रहणेन प्रयोजनमभिक्रमणांवारम्भणेऽध्वर्योरेवा-
ध्वर्युमेव कुर्यान्न प्रतिप्रस्थातारमित्येतत् । अनुवाङ्मोः सन्धिरं-
सः, तस्मिन्देवेऽध्वर्युमन्वारभेत पार्श्वस्थेन पाणिना, पार्श्वेन ति-
ष्ठतीति पार्श्वस्थः कनिष्ठिकाप्रदेशे न स्थितः, न न्यक् नोत्तान
इत्यर्थः, तेनान्वारभेताध्वर्युः ॥

आग्नीध्रमङ्कदेशेन सव्येन वा ॥ २६ ॥

सव्येन पाणिना पार्श्वस्थेनांश एव, अङ्गेन ऊरुणा वा ॥

इन्द्रमन्वारभामहे होतवूर्ये पुरोहितं । येनायन्नुत्तमं स्व-
र्देवा अङ्गिरसो दिवमिति ॥ २७ ॥

उभयोः साधारणो मन्त्रः, अतो नावर्त्तते नोच्चाते च ॥

संमार्गदृष्टैस्त्रिरभ्यात्मं मुखं संमृजीत सम्मार्गोऽसि सम्मां
प्रजया पशुभिर्मृडतीति ॥ २८ ॥

इध्रसन्नहनानि सम्मार्गशब्देनोच्यन्ते । अग्निसम्मार्जनसाधन-
त्वात्तेषां, तैस्तृणैरभ्यात्मं मुखं संमृजीत । दृष्टैरितिवचनान्तृण-
भृतैरेव तैः संमृजीत, न यन्विभृतैः पाशभृतैर्वेति गम्यते । अ-
भ्यात्ममात्माभिमुखं पाणितलमवागपवर्गं च संमार्जनमिति ॥

सहस्रमन्त्रेण द्विस्तूष्णीं सर्वत्रैवं कर्मावृत्तौ ॥ २९ ॥

सहस्रमन्त्रेण द्विस्तूष्णीमित्येतत् सर्वत्र भवति एवमप्रकारस्य कर्मण आवृत्तौ सत्यामिति । एवमप्रकारशब्देन संस्कारकर्मत्वमुच्यते । एतदुक्तं भवति । यत्र संस्कारकर्मणि चिरावृत्तिर्विधीयते तत्र सहस्रमन्त्रेण द्विस्तूष्णीमिति न प्रधानकर्मणि ॥

स्पृष्टोदकं होतृषदनमभिमन्त्रयेताद्देधिष्व्योदतस्तिष्ठान्यस्य सदने सीद योऽस्यत् पाकतर इति ॥ ३० ॥

होतृषदनं अपरेण स्थित्वा प्राप्नुखोऽभिमन्त्रयेत् । इदमुदकोपस्पर्शनं पूर्वांगं । अग्निसम्यार्जनदृष्टैरात्मनो मुखसम्यार्जनादात्मनो यदौष्ण्यं तच्छान्त्यर्थत्वेनास्य दृष्टार्थत्वं भवति ॥

अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां होतृषदनात्तृणं प्रत्यग्दक्षिणा निरसेन्निरस्तः परावसुरितोदमद्धमर्वा वसोः सदने सीदामीत्युपविशेदक्षिणोत्तरिणोपस्थेन ॥ ३१ ॥

दक्षिणञ्च तदुत्तरञ्च दक्षिणोत्तरं, तदानुपस्थो दक्षिणोत्तरी, तेनोपविशेत् ॥

एते निरसनोपवेशने सर्वासनेषु सर्वेषामद्धरद्दः प्रथमोपवेशनेऽपि समाने ॥ ३२ ॥

एते इति प्रकारमन्त्रविशिष्टयोर्यद्दृष्टार्थं । ते च सर्वेषां सर्वासनेषु प्रथमोपवेशने भवतः, न द्वितीयादिप्रयोग इत्येकोऽर्थः ।

समानेऽप्यासने अहर्गणेऽहर्गः प्रथमोपवेशने भवतः, अथमप-
रोऽर्थः । समानेऽपि स्थाने प्रयोगावृत्तौ पुनःपुनरावर्त्येते । प्रव-
र्ग्यादिष्वयञ्चापरोऽपि शब्दास्तभ्यते । अस्य विधेर्दृष्टपूर्णासप्रक-
रणे पठितत्वात्तदतिदिष्टेऽवेष्टिपशुसोमेषु भवतो नाग्निहोत्रा-
दिष्वित्यङ्गधारणमवत्येव ॥

द्विरिति गौतमः ॥ ३३ ॥ ३ ॥

अस्याचार्यस्य द्विः द्वितीयेऽपि प्रयोगे भवतीत्यभिप्रायः ॥

इति तृतीया कण्डिका ॥

ब्रह्मोदने प्राशिष्यमाणेऽग्न्याधेये ब्रह्मा ॥ १ ॥

द्विरित्यनुवर्तते । क्रियमाणस्य कर्मणः दक्षिणत उपविष्टः
सन् पुनः प्राशनकाले द्वितीये निरसनोपवेशने कुर्यात् ।
अग्न्याधेये ब्रह्मोदने द्वितीयविधानसामर्थ्यादेव इष्टिपशुसो-
मेभ्योऽन्वत्रापि ब्रह्मणो निरसनोपवेशनप्राप्तिरिति गम्यते ।
अग्न्याधेयग्रहणमश्वमेधे यत् ब्रह्मोदनं तत्र नैवं कर्त्तव्यमिति ॥

बहिष्यवमानात् प्रत्येत्य सोमे ॥ २ ॥

आहवनीयस्य दक्षिणत उपविष्टः सन् बहिष्यवमानकृत्वा
ततः प्रत्येत्य पूर्वासने पुनः कुर्यात् । सोमग्रहणं सर्वेषु सोमेषु

प्रापणार्थं । इतरथा आधानाधिकारात् तत्त्वमन्व एव सोमे
स्वाप्त्य सर्वसोमेभ्यति ॥

प्रद्वप्य होता ॥ ३ ॥

पश्वर्थमुपविष्ट आसने सदः प्रसर्पच्चं कृत्वा तत्रैव पुनः कुर्यात् ।
होतृग्रहणं ब्रह्माधिकारनिवृत्त्यर्थं ॥

सुगादापने पशौ ॥ ४ ॥

स्वाहाकृत्यर्थं सुगादापने पुनः कुर्यात् ॥

न पत्नीसांयाजिके ॥ ५ ॥

पत्नीसांयाजार्थं उपवेशने नैव कुर्यात् ॥

नान्यत्र होतुरिति कौत्सः ॥ ६ ॥

होतुरन्येषामेते न भवत इति कौत्सो मन्यते ॥

उपविश्य देव बर्हिः स्वासस्थं त्वाध्यासदेयमिति ॥ ७ ॥

उपविश्यानन्तरं ब्रूयादित्यर्थः ॥

अभिद्दिष्य होतः प्रतरां बर्हिषद्भवेति । जानशिरसा
बर्हिरुपस्थृश्यात ऊर्ध्वं जपेत् ॥ ८ ॥

*जानुशिरो जान्वयं । अत ऊर्ध्वमहणं उपसृजतो न अपः
स्वादिति । तेनान्यचैवंरूपे शब्देऽसति कुर्वन्नेव कुर्यादिति
गम्यते । ‘अरणी संस्पृश मन्थयेत्’ इत्यादिषु ॥

भूपतये नमो भुवनपतये नमो भूतानां पतये नमो भूतये
नमः प्राणं प्रपद्येऽपानं प्रपद्ये व्यानं प्रपद्ये वाचं प्रपद्ये चक्षुः
प्रपद्ये श्रोत्रं प्रपद्ये मनः प्रपद्ये आत्मानं प्रपद्ये गायत्रीं प्रपद्ये
त्रिष्टुभं प्रपद्ये जगतीं प्रपद्येऽनुष्टुभं प्रपद्ये कन्दांसि प्रपद्ये
सूर्यो नो दिवस्यातु नमो मरुद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो विश्वे देवाः
शास्तनमा यथेक्षाराधि होता निषदा यजीयांस्तदद्य वाचः
प्रथमं मसीयेति समाप्य प्रदीप्त इधो सुचावादापयेन्निगदेन
॥ ९ ॥

समाप्य प्रदीप्ते इत्युभयस्य सुगादापनावसरप्रदर्शनार्थत्वा-
ज्जपसमान्निरपि प्रदीप्त एवेति गम्यते । अनेन निगदेन आ-
दापयेदध्वर्युं ॥

अग्निर्होता वेत्वग्नेर्होत्रं वेतु प्रावित्रं साधु ते यजमानदेव-
ता यो अग्निमित्यवसाय होतारमवृथा इति जपेत् ॥ १० ॥

अवसायेतिवचनं निगदमध्ये उच्छ्वासलाभार्थं । जपेदि-
ति निगदमध्ये उपांशुत्वलाभार्थं ॥

* जानुशिरसो जान्वयमिति पु० इये ।

अथ समापयेद्दृतवतीमध्वर्योः सुचमास्यस्व देवयुवं विश्व-
 घारे ईडामच्चै देवाँ ईडेन्यान्नमस्याम नमस्यान् यजाम
 यज्ञियानिति ॥ ११ ॥

अथेतिवचनमत्राप्युच्छासस्वाभार्थं । समाप्तिवचनमग्निर्हते-
 त्यादेर्यज्ञियानित्यन्तस्यैकनिगदत्वसूचनार्थं ॥

समाप्तेऽस्मिन्निगदेऽध्वर्युराश्रावयति ॥ १२ ॥

अध्वर्युकर्मविधानं प्रत्याश्रावणस्येदं निमित्तमिति ज्ञाप-
 नार्थं । समाप्तिवचनमाश्रावणे कृतेऽपि समाप्त एव निगदे प्र-
 त्याश्रावणं कुर्यादित्येवमर्थं ॥

प्रत्याश्रावयेदाग्नीध्रं उत्करदेशे तिष्ठन् स्फ्यमिध्नसन्नहना-
 नीत्यादाय दक्षिणामुख इति श्राव्यायनकमस्तुश्रौषडित्यौ-
 कारं श्रावयन् ॥ १३ ॥ ४ ॥

श्राव्यायनग्रहणं विकल्पार्थं । अतः प्राप्नुवत्वमपि लभ्यते ।
 श्रावयन् भुतं कुर्वन्नित्यर्थः ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ॥

प्रयाजैश्चरन्ति ॥ १ ॥

वक्ष्यमाणशब्दलक्षणा यामाः प्रयाजा इत्युच्यन्ते । तैश्च-
 रन्ति यजन्ति इत्यर्थः ॥

पञ्चैते भवन्ति ॥ २ ॥

पञ्चवचनं नराशंसः तनूनपादा क्षामुष्यायणस्यापि पञ्चैव
भवन्ति न षडित्येवमर्थं । एत इति वचनमतः पठिता एवैते
तनूनपास्रराशंसयोरन्यतरेण सह पञ्च भवन्ति नापठितेन
सहेत्येवमर्थं ॥

एकैकं प्रेषितो यजति ॥ ३ ॥

न सद्यत् प्रेषितः सर्वान् यजति ॥

आगूर्याज्यादिरनुयाजवर्जं ॥ ४ ॥

सर्वत्र सर्वासामनुयाजवर्जितानां याज्यानामादावागूर्भ-
वति । कोऽयमागूरित्याह ॥

ये ३ यजामह इत्यागूः । षष्ट्कारोऽन्त्यः सर्वत्र ॥ ५ ॥

अनूयाजानामपीति सर्वत्रवचनं ॥

उच्चैस्तरां बलीयान् याज्यायाः ॥ ६ ॥

अत्रोच्चैस्तरत्वमेक्यमातिशायमात्रं, बलीयस्त्वं व्यक्ततरो-
धारणं, एतदुभयं याज्याया एव ॥

तयोरादी श्रावयेत् ॥ ७ ॥

तयोरागुर्वषट्कारयोराद्योः मुनिः कार्या ॥

याज्यान्तश्च ॥ ८ ॥

स्त्रावयेदिति शेषः ॥

विविच्य सन्ध्यक्षराणामकारं न चेद्वै वचनो व्यञ्जनान्तो वा
॥ ८ ॥

न चेत् प्रगृह्य* इति पठितव्ये न चेद्वै वचन इति प्रमादपाठः ।
अङ्गन्ते यान्यप्रगृह्याणि सन्ध्यक्षराणि तानि विविच्याकारमेव
स्त्रावयेदिति, एकारैकारयोः आ इ इति, ओकारौकारयोः
आ उ इत्येवं विविच्य श्रुतिः कार्या । ‘ज्येष्ठस्य मन्त्रो विश्वचर्षणा
इ इ वौषड्’ इत्यादि दृष्टान्तः । ‘इन्दुं समह्यन् पीतये समस्मा
इ इ वौ०’ इति निदर्शनं । एकारस्य प्रगृह्यस्य स्वरूपेणैव श्रुतिः
कार्या । ‘अधिश्रियं शुक्रपिशन्दधाने इ वौ०’ इत्यादि दृष्टान्तः ।
ओकारस्य प्रगृह्यसञ्ज्ञाया अनित्यत्वान्नित्यानित्यसंयोगविरो-
धात्तस्य सर्वदापि विविच्यैव स्त्रावनं कर्त्तव्यं । ‘कविः कविमि-
यक्षसि प्रयज्या इ उ वौ०’ इत्यादि निदर्शनं । तथैव ओकार-
स्यापि, ‘सहस्रसूणं बिभृथः सह द्वा इ उ वौ०’ इति । व्यञ्ज-
नान्तानां सन्ध्यक्षराणां सर्वदा स्वरूपेणैव श्रुतिः कार्या, न
विवेकः कर्त्तव्यः । ‘त्रोणि पदा विचक्रमे० अतो धर्माणि धा-
रयान् इ वौ०’ इत्यादि दृष्टान्तः ॥

विसर्जनीयोऽनत्यक्षरोपधो रिप्यते ॥ १० ॥

*प्रगृह्य इति पाठे हि अस्मै युष्मे इत्यादिसंयज्ञो भवतीति भावः ।
‘नाभिमस्मै’ इत्युदाहरणं । इत्येकस्मिन् पुस्तके उद्धृतपाठः ।

अनत्यक्षरोपधः अवर्णोपध इत्यर्थः । स वषट्कारेण स-
न्धीयमानो रिप्यते । ‘पिबा सोममभिश्चवोभौर्वौ०’ इत्यादि
निदर्शनं ॥

इतरस्य रेफी ॥ ११ ॥

इतरः अवर्णोपधः, स च रेफिसंज्ञी चेत् रिप्यते । ‘महो यो
वर्जमितरो यथोक्तम्’ इत्यत्र रेफिसंज्ञाऽधिगन्तव्या । ‘उत त्वं
चमसं नवं० अकर्त्तं चतुरः पुनर्वौ०’ इत्यादि निदर्शनं ॥

लुप्यते रेफी ॥ १२ ॥

अवर्णोपधो यो विसर्जनीयः रेफिसंज्ञश्च न भवति स लुप्यत
एव वषट्कारसन्धौ । ‘अर्वाहेहि सोम कामं ह्वयमाना वौ०’
इत्यादि निदर्शनं ॥

प्रथमः खन्तृतीयं ॥ १३ ॥

वर्गाणां यो यः प्रथमः स सः, खन्तृतीयमापद्यते । ‘विद-
वाँम्वौ०’ उदाहृतिः ॥

नित्यं मकारे ॥ १४ ॥

अन्तस्त्रासु तान्तामित्यनेनोक्तमित्यर्थः ॥

ये३ यजामहे समिधः समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्तू३ वौ३-
षडिति वषट्कारः ॥ १५ ॥

वौषट्शब्दो वषट्कार इत्यर्थः ॥

इति प्रथमः ॥ १६ ॥

अयं प्रथमः प्रयाज इत्यर्थः ॥

वागोजः स च ओजो मयि प्राणापानाविति वषट्कारमु-
क्त्वाऽनुमन्त्रयते ॥ १७ ॥

सर्वस्यायं विधिः स्यादित्येवमर्था वीष्ठा ॥

दिवा कीर्त्यो वषट्कारः ॥ १८ ॥

तृथा रात्रौ न प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । किञ्च, वषट्कारसम्ब-
न्धि यत्कर्म तद्विध्यन्तराविरोधे सति दिवैव कर्त्तव्यमिति ॥

तथानुमन्त्रणं ॥ १९ ॥

दिवा कीर्त्यमित्यर्थः । तच्चोक्तार्थमेव ॥

एतद्याज्यानिदर्शनं ॥ २० ॥

यदिदं याज्यायाः पुरस्तादागूः तस्याश्चादौ याज्यान्ते च
भुतिः स्यात् उपरिष्ठाच्च वषट्कारस्तस्य चादौ भुतिः, ततोऽनु-
मन्त्रणं, इत्येतद्याज्यास्वरूपनिदर्शनं । अनुमन्त्रणस्य याज्या-
न्तर्भाववचनं तदन्तर्वाग्यमनाथं ॥

तनूनपादय्य आज्यस्य वेत्विति द्वितीयोऽन्यत्र वसिष्ठशून-
कान्निवध्यश्चराजन्येभ्यः ॥ २१ ॥

वसिष्ठादिभ्योऽन्येषामयं द्वितीयः ॥

नराशंसो अग्न आज्यस्य वेत्विति तेषां ॥ २२ ॥

वसिष्ठादोनाययं द्वितीयः ॥

इडो अग्न आज्यस्य व्यन्मिति तृतीयः ॥ २३ ॥

सर्वेषामिति शेषः ॥

वर्चिरग्न आज्यस्य वेत्विति चतुर्थः । आगूर्य पञ्चमे स्वाहामुं स्वाहामुमिति यथावाहितमनुद्रुत्य दवता यथाचोदितमनावाहिता स्वाहादेवा आज्यपा जुषाणा अग्न आज्यस्य व्यन्मिति ॥ २४ ॥

पञ्चमे एवं कृत्वा तेनैव यजेदिति शेषः । आगुरो विधानं क्रमार्थं । प्रतिदेवतं स्वाहाप्रव्दाभ्यासार्थं वीष्मावचनं । यथावाहितग्रहणं प्रमादादावाहिताया अस्थानिन्या अपि ग्रहणार्थं । अनावाहिता इत्यनेन यथास्थानिन्योऽपि देवताः प्रमादादनावाहिता सुखासामयत्र यथाचोदिते क्रमे निगमनार्थं । प्रयाजाद्यनुयाजान्तेत्यादिषु यथाचोदितं तदोयानां देवतानां निगमनार्थञ्च । इदमेव प्रकारद्वयमनावाहितग्रहणात् गृह्यते । अन्यथा यथावाहितग्रहणेन पठितावाहना न गृह्यन्ते । तासां पाठादेव निगमनं नान्यथेत्यर्थः । स्वाहादेवा इति यथासूत्रं मन्त्रशेषः ॥

अतो मन्त्रेण ॥ २५ ॥

इतः पूर्वं यत्तन्मन्त्रेण प्रयोक्तव्यं । अत्र पूर्वावधेरभावादन्य-
चैतत्पूर्वमग्निमन्त्रनादि यद्भवति तदपि मन्त्रेण प्रयोक्तव्यमिति
गम्यते । त्रीणि वाचः स्नानानि मन्त्रमध्यमोत्तमसंज्ञकानि । तेषु

च सप्त सप्त यमा भवन्ति । यमा नाम अवस्थाः । तत्र सप्तमयमेन
वषट्कारः प्रयोक्तव्यः । तत एकावरोहेण याज्या । एवं सर्वत्र
एकैकयमारोहेण वषट्कारः प्रयोक्तव्यः ॥

ऊर्ध्वञ्च शंयुवाकात् ॥ २६ ॥

मन्त्रेण प्रयोक्तव्यं ॥

मध्यमेन हवींष्यास्विष्टकृतः ॥ २७ ॥

सर्वत्राकारोऽभिविधावेव । अत्र त्वभिविधौ मर्यादायां वा
भवत्यध्वर्युवशात् । अत्र स्विष्टकृत् मध्यमेनोत्तमेन वाऽध्वर्युव-
शात्प्रयोक्तव्यः । प्रयाजेभ्य ऊर्ध्वं आस्विष्टकृतो मध्यमेन प्रयोगः ।
हविर्यज्ञं स्थानान्तरेऽपि प्रधानहविषां मध्यमस्वर एवेति ॥

उत्तमेन शेषः ॥ २८ ॥

इडादिः स्विष्टकृदादिर्वा शंयुवाकान्तः शेष इत्युच्यते, स
उत्तमेन प्रयोज्यः ॥

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनदिति पूर्वस्याज्यभागस्थानुवाक्या । त्वं
सोमासि सत्यतिरित्युत्तरस्य । जुषाणो अग्निराज्यस्य वेत्विति
पूर्वस्य याज्या । जुषाणः सोम आज्यस्य हविषो वेत्वित्युत्त-
रस्य । तावागूर्यादेशं यजति ॥ २९ ॥

तावित्याज्यभागसम्प्रत्ययार्थं । आगूर्वेति देवतादेशस्य
क्रमविधानार्थं । यजतीति देवतादेशस्य याज्यया सन्धानार्थं ।

तावाज्यभागसंज्ञकौ यागौ आगूर्धाऽनन्तरं द्वितोयया विभक्त्वा
देवतामादिश्यादिश्र याज्यया सन्धाय यजतीत्यर्थः ॥

सर्वाश्चानुवाक्यावत्योऽप्रैषा अन्या अन्वायात्याभ्यः ॥ ३० ॥

या अन्वायातब्रह्मेनानुनिर्वापब्रह्मेन वा चोदिताः ता
अन्वायात्याः ताभ्योऽन्या या देवता अनुवाक्यावत्योऽप्रैषाश्च ताः
सर्वा आदिश्र यष्टव्याः । अन्वायात्यानामनुवाक्यारहितानाश्च
सप्रैषाणामादेशो न कर्तव्य इत्यर्थः । सर्वग्रहणमाज्यभागयोरपि
सप्रैषयोरालोचनमिदमर्थं ॥

सौमिकीभ्यश्च या अन्तरेण वैश्वानरीयं पत्नी-
संयाजांश्च ॥ ३१ ॥

सौमिकीभ्यः सोमे उत्पन्नाः न सोमे प्रयोज्या अपि त-
त्रोत्पन्नानामेव तत्रभवत्वसम्भवात् वैश्वानरीयपत्नीसंयाजानां
तच्छब्दचोदितानामेव ग्रहणं युक्तं । अत एतस्मिन्नेवासने
वैश्वानरीयस्य यजतीत्येतदेव गृह्यते । पत्नीसंयाजैश्चरित्वाऽव-
स्यं ब्रजन्तीत्येतदेव च । अन्या इत्यनुवर्तते । अङ्गप्रधान-
रूपे सोमकर्मणि यौ तौ वैश्वानरीयपत्नीसंयाजशब्दचोदितौ
पदार्थौ, तयोर्मध्ये यास्तत्रैवोत्पन्ना देवतास्ताभ्योऽप्यन्या देवता
आदिश्र यष्टव्याः, न ता आदिश्र यष्टव्या इत्यर्थः ॥

एतौ वार्चमौ पौर्णमास्यां ॥ ३२ ॥

यावेतौ पौर्णमास्यामाज्यभागौ तौ वार्चघ्नसंज्ञौ भवत
इत्यर्थः । सनिमित्तेयं संज्ञेत्याह ॥

अनुवाक्या लिङ्गविशेषान्नामधेयान्यत्वं । ततो विचारः ॥ ३३ ॥

अनुवाक्यात एव विचारावगमोऽन्यत्वमित्यर्थः ॥

नित्ये याज्ये ॥ ३४ ॥

उक्ते एवेमे सर्वत्र याज्ये, नानुवाक्यावदेतयोरन्यत्वमित्यर्थः ।

बृधन्वन्तावमावास्यायां । अग्निः प्रत्नेन मन्मना सोम गो-
भिर्द्धा वयमिति । आतो वाग्यमनं ॥ ३५ ॥

आदित आरभ्याज्यभागपर्यन्तं वाग्यमनं भवति ।

अन्तरा च याज्यानुवाक्ये । निगदानुवचनाभिष्टवनशस्त्र-
जपानाञ्चारभ्यासमाप्तेः ॥ ३६ ॥

अत्राभिष्टवनसंस्तवनशस्त्रेति संस्तवनशब्दः पठितव्यः । आ-
रभ्येतिवचनमन्यदपि यत् याज्यादिभ्यस्तदारभ्यासमाप्तेर्वाग्य-
मनसिद्धयर्थं । हेतुरधिकारात् कर्त्तव्यतरस्यापि प्रापणार्थश्चेति ॥

अन्यद्यज्ञस्य साधनात् ॥ ३७ ॥

यद्यज्ञसाधनवचसोऽन्यत्र वाग्यमनं नियम्यते । यद्यज्ञसाधन-
वचो नाम यद्यज्ञसम्पादनार्थं तद् शेषपरिहारार्थञ्च ॥

आपद्यातो देवा अवन्तु न इति जपेत् ॥ ३८ ॥

आपद्येति नियममतिक्रम्येत्यर्थः ॥

अपि वान्यां वैष्णवो ॥ ३८ ॥ ५ ॥

अन्यामपीतिवचनं पूर्वोक्ताया अपि वैष्णवीत्यप्रतिपत्त्यर्थं ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

उक्ता देवतास्तासां याज्यानुवाक्या अग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञ-
स्यामग्निः सद्दक्षिण इति वेदं विष्णुर्विचक्रमे चिर्देवः
पृथिवीमेष एतामग्नीषोमा सवेदसा युवमेतानि दिवि रोच-
नानीन्द्राग्नी अवसा गतं गोर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमान एन्द्र-
सानसिं रयिं प्रससाक्षिषे पुरुहूत शत्रून्महा१ इन्द्रो य ओ-
जसा भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महानिति यद्यग्नीषोमीय उपांशु-
याजोऽग्नीषोमा यो अद्य वामान्यं दिवो मातरिश्वा जभा-
रेति ॥ १ ॥

उक्तसङ्कीर्तनं देवताविधिक्रमस्मरणार्थं । तासां याज्यानु-
वाक्या वक्ष्यमाणा स्त्रिङ्गक्रमाभ्यां योजनीया इति । इदमपि
उक्तसङ्कीर्तनस्य प्रयोजनं यच्च देवताविधानानन्तरमृचो विधी-
यते तच्च तासां देवतानां ता एव याज्यानुवाक्या इति सार्व-
त्रिकोऽयं विधिरित्येतज्ज्ञापयितुं । अयमग्निरिति गायत्र्यपि
याज्यानन्तरमुक्त्वाद्याज्यैव भवति । सा तु गायत्री सामान्या-

दाधाने एव भवति । यद्यग्रीषोमीय इति व्युत्क्रम्यान्ते पठन्
असंशयार्थमुक्तवानाचार्यः ॥

अथ स्विष्टकृतः पिप्रोक्षि देवाः^१ उग्रतो यविष्ठेत्यनुवाक्या ॥२॥

अथशब्दः प्रधानानन्तरं स्विष्टकृतो यागः स्यान्नावाहन-
क्रमेणेति । अनुवाक्यावचनं सर्वत्र पूर्वमनुवाक्या पश्चाद्याज्येति
प्रदर्शनार्थं ॥

ये^२ यजामहेऽग्निं स्विष्टकृतमयाँडग्निरित्युक्त्वा षष्ठा विभक्त्या
देवतामादिश्य प्रिया धामान्ययाडित्युपसन्तनुयात् ॥ ३ ॥

*आगूर्विधानं निगदादावेव स्यान्न ऋगादाविति । अग्निं
स्विष्टकृतमिति वचनं अग्निं होत्रायशब्देनादेशो न स्यादिति ।
षष्ठीविधानं द्वितीयाया निवृत्त्यर्थं । देवतामादिश्य प्रियाधा-
मानिशब्दमुपसन्तनुयात् । अथाट्शब्दः पूर्वपठित एवोत्तरेण
सूत्रेण तस्यास्तस्या देवतायाः पुरस्तादतिदेशरूपेण विधीयते ।
देवताया उपरिष्ठादिधीयमानेन प्रियाधामानिशब्देन सन्धा-
नार्थं प्रियाधामान्ययाडिति सन्ततं पठितं । अतोऽत्र प्रति-
देवतमेक एवाथाट्शब्दः प्रयोक्तव्यो न द्वितीय इति स्थितं ॥

एवमुत्तरा अयाँडयाडिति त्वेव तासां पुरस्तात् ॥ ४ ॥

उत्तरासामयं विधेयः । अथाट्शब्द एव तासां पुरस्तात्
प्रयोक्तव्यो नाग्निशब्दोऽपीति । एतदुक्तं भवति, प्रथमदेवतायाः

* आगूर्वि० इति आदर्श पु० दूये ।

पुरसादद्यादग्निब्रह्मः, उत्तराशामयाट्ब्रह्म एव, सर्वाशामुप-
रिष्टात् प्रियाधामानिब्रह्मः, सर्वे च सन्तता वक्रत्या इति ।

आज्यपान्तमनुक्रम्य देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि
यच्चदग्रेर्होतुः प्रिया धामानि यत्तत् स्वं मद्दिमानमायजता-
मेज्या इषः कृणोतु सो अध्वरा जातवेदा जुषतां हविरग्रे
यदद्य विशो अध्वरस्य होतरित्यनवानं यजति ॥ ५ ॥

आज्यपान्तमिति प्रसिद्धक्रमसंयहादावाहनक्रमोऽत्रापि प-
रिगृह्यते । तेनास्यानिन्या निगमनमिहापि स्यात् । आज्य-
पान्तमेवमुक्त्वा तदनन्तरेण प्रियाधामानिब्रह्मेन यच्चदिति
सन्धाय यथासूत्रमुक्त्वा जुषतां हविरग्रे यदद्येतृषाऽनुच्छसन्
यजेत् । सर्वत्रानुच्छासः कर्तव्योऽस्यां याज्यायां ॥

प्रकृत्या वा ॥ ६ ॥ ६ ॥

अर्धर्चोवोच्छसेत् ॥

इति षष्ठी कण्डिका ।

प्रदेशिन्याः पर्वणी उत्तमे अञ्जयित्वौष्ठयोरभ्यात्मं नि-
मार्ष्टि ॥ १ ॥

प्रदेशिनी नाम अङ्गुलिविशेषः । पर्वसन्धी उत्तमे इत्ययतो
दे पर्वणी इत्यर्थः । अध्वर्युणा ते पर्वणी अञ्जयित्वा अभ्यात्मानं
पाणितत्त्वं कृत्वा औष्ठयोरपवर्गे निमार्ष्टि ॥

वाचस्पतिना ते ऊतस्येषे प्राणाय प्राश्नामीत्युत्तरमुत्तरे म-
नसस्पतिना ते ऊतस्योर्जेऽपानाय प्राश्नामीत्यधरमधरे ॥ २ ॥

अनेनैकस्मिन्नित्यनयोरर्थः ॥

सृष्ट्वादकमञ्जलिनेडां प्रतिगृह्य सव्ये पाणौ कृत्वा पश्चा-
दस्या उदगङ्गुलिं पाणिमुपधायावान्तरेडामवदापयोत ॥ ३ ॥

द्विहस्तसंयोगोऽञ्जलिः, तं कृत्वा, तेनेडां गृहीत्वा सव्ये
पाणौ कृत्वा निधायेत्यर्थः । अस्या इतीडाया इत्यर्थः । या
हस्तेऽवदीयते सा अवान्तरेडा । अवदापयोताध्वर्युं ॥

अन्तरेणाङ्गुष्ठमङ्गुलीश्च स्वयं द्वितीयमाददीत ॥ ४ ॥

अङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्मध्येन प्रदेशेन स्वयमिडाया अवान्तरेडा-
माददीत ॥

प्रत्यालब्धामङ्गुष्ठेनाभिसंगृह्य प्रत्याहृत्य ॥ ५ ॥

प्रत्यालब्धां सृष्टां अध्वर्युणा वेत्यर्थः ॥

अङ्गुलीरमुष्टिं कृत्वा दक्षिणत इडां परिगृह्यास्यसम्मिता-
मुपकृत्यते प्राणसम्मितां वा ॥ ६ ॥

अमुष्टिं कृत्वाङ्गुलीभ्या सहिरङ्गुष्ठमकृत्वेत्यर्थः । सव्ये हस्ते
निहितामिडां दक्षिणेन हस्तेन गृहीत्वाऽवान्तरेडां तां दक्षि-
णतः परिगृह्यास्यसम्मितां प्राणसम्मितां वेडां कृत्वा तामुप-
कृत्यते । प्राणसम्मितां नाशिकासम्मितामित्यर्थः ॥

इडोपहता सह दिवा वृक्षतादित्येनोपास्माः इडा ऋयतां
 सह दिवा वृक्षतादित्येनेडोपहता सहान्तरिक्षेण वामदेव्येन
 वायुनोपास्माः इडा ऋयतां सहान्तरिक्षेण वामदेव्येन *वायु-
 नेडोपहता सह पृथिव्या रथन्तरेणाग्निनोपास्माः इडा ऋयतां
 सह पृथिव्या रथन्तरेणाग्निनोपहता गावः सहाग्निर उप मां
 गावः सहाग्निराऋयन्तामुपहता धेनुः सह ऋषभोप मां धेनुः
 सह ऋषभा ऋयतामुपहता गौर्धृतपदुप मां गौर्धृतपदी ऋय-
 तामुपहता दिव्याः सप्त चेतार उप मां दिव्याः सप्त चेतारो
 ऋयन्तामुपहतः सखा भक्त उप मां सखा भक्तो ऋयतामुपह-
 तेडा वृष्टिरुप मामिडा वृष्टिर्ऋयतामित्युपांश्चथेच्चैः इडोपह-
 तोपहतेडोपास्माः इडाऋयतामिडोपहता । मानवी घृतपदी
 मैत्रावरुणी ब्रह्मदेवकृतमुपहतं दैव्या अर्ध्वर्यव उपहता
 उपहता मनुष्याः । य इमं यज्ञमवान्ये च यज्ञपतिं वर्धानुप-
 हते द्यावापृथिवी पूर्वजे कृतावरी देवी देवपुत्रे । उपहतोऽयं
 यजमान उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहतो भूयसि हविष्करण
 इदं मे देवा हविर्जुषन्तामिति तस्मिन्नुपहत इति ॥ ७ ॥

इडोपहतेति सह दिवेत्यादिना तस्मिन्नुपहत इत्यन्तेन ।
 इत्युपांश्चित्यनेन निगदानां तन्त्रस्वरत्वादप्राप्तमुपांशुत्वं वि-
 धीयते । तेनैकश्रुत्यमनुपरतमेवेति स्थितं । अथोच्चैरित्यनेना-
 त्तरस्य निगदभागस्य तन्त्रस्वरानुपगमः कथ्यते । प्राप्तत्वान्ना-

* वामनेति सो० मू० का० मू० पु० द्वये ।

पूर्वं विधीयते । तस्मिन्ननूच्यमाने संशयः स्यान्निगदमध्ये उपां-
शुल्लमुच्यमानं किं सर्वस्य निगदस्य, आहोस्वित् पूर्वभागस्य
परस्य वेति । अस्मिंस्त्रय्यमाने पूर्वस्यैव भागस्योपांशुल्लं विहितं
भवति, नोत्तरस्य भवतीति नात्र संशयः । इडोपहृता मनु-
स्याः देवी देवपुत्रे इति त्रीण्यवसानानि ॥

उपहृयावान्तरेडां प्राश्नीयादिडे भागं जुषस्व नः पिन्वांगा
जिन्वावतो रायस्योषस्येशिषे तस्य नो रास्व तस्य नो दास्त-
स्यास्ते भागमशीर्महि । सर्वात्मानः सर्वतनवः सर्ववीराः सर्व-
पुरुषाः सर्वपुरुषा इति वा ॥ ८ ॥ ७ ॥

उपहृयेत्यनूच्यमाने इविर्जुषन्तामिति निगदान्तः स्यात् ।
तस्मिन्नुपहृत इत्यवान्तरेडाभक्षणमन्त्रः स्यात्, इडे भागमिति
वा, अनयोर्विकल्पार्थो वाग्नब्दः । सर्वपुरुषाः सर्वपुरुषा इति पद-
द्वयविशिष्टस्य मन्त्र इत्येते दोषाः स्युः । एतस्मिंस्त्रय्यमाने
तस्मिन्नुपहृत इत्येवमन्तो निगदः स्यात् । पुरुषा इतिशब्दे
निगदैकदेशः स्यात् । वाग्नब्दस्य मन्त्रावयवविकल्पार्थ एव स्यात् ।
सर्वपुरुषा इत्यन्त इतिशब्दात् । गैतावानेव च मन्त्रः स्यात्
इत्येवं सर्वे समञ्जसं भवति । होताऽवान्तरेडां भक्षयित्वा इडा-
मपि भक्षयेत् । सर्वे च सयजमाना इडां भक्षयेयुः । इडा
सर्वेषामिति पशुविभागे दर्शनात्, ब्राह्मणान्तरे च यजमान-
पञ्चमा इडां भक्षयेयुरिति दर्शनाच्च ॥

इति सप्तमी ऋषिणा ॥

मार्जयित्वानुयाजैश्चरन्ति ॥ १ ॥

मार्जनमिडाभक्षणाङ्गं, पित्र्यायामिडाभक्षणाभावे मार्जन-
नक्षायभावदर्शनात् । भक्षयितुर्मार्जने दृष्टस्योपकारोऽस्ति ।
शुद्धिर्नामान्त इडान्तकर्मस्यपि मार्जनमस्येव । नैतदनुयाजाङ्गं,
चतुर्धाकरणदक्षिणादानाभ्यां व्यवहितत्वात् । पित्र्यायामनु-
याजसत्तायामपि तदभावदर्शनाच्च । अतो मार्जयित्वानुयाजै-
श्चरन्तीतिवचनं चतुर्धाकरणदक्षिणादानयोरनित्यत्वसूचनार्थं ।
तथा क्ष्माग्रेष्वेव चतुर्धाकरणं नास्ति, अङ्गभूतेषु दक्षिणा-
दानं नास्तीति ॥

परिस्तरणैरञ्जलिमन्तर्धायान् आसेचयते तन्मार्जनं ॥ २ ॥

आहवनीयस्य परिस्तरणैः भक्षयार्थं निष्क्रम्य पुनः प्रवि-
ष्टानां प्रथमप्राप्तत्वात् तेषामासेचयतेऽपः सहकारिणा ॥

देवादयोऽनुयाजाः ॥ ३ ॥

देवादयो देवशब्दादय इत्यर्थः । पुनरनुयाजग्रहणं उत्त-
रस्य सूत्रस्य प्रयाजानुयाजार्थत्वाच्च ॥

वीतवत्पदान्ताः ॥ ४ ॥

वीतवत्पदान्तत्वं प्रयाजानुयाजयोर्गुणः स्यात् ॥

त्रयः ॥ ५ ॥

तेऽनुयाजास्तयो भवन्ति ॥

* अनुयाज्याः इति सं० एकपु० ।

एकैकं प्रेषितो यजति ॥ ६ ॥

देवान् यजेति प्रथमसम्प्रेषस्य सर्वार्थत्वे सत्यपि पुनः प्रेषित
एव यजेत् । इमेऽनुयाजाः ॥

देवं बर्हिर्वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवो नराशंसो वसुवने
वसुधेयस्य वेतु । देवो अग्निः स्विष्टकृत्सुद्रविष्णा मन्द्रः कविः
सत्यमन्मायजी क्षेता क्षेताक्षेतरायजीयानग्ने यान् *देवान-
यांश्चाँ अपिंप्रेर्ये ते क्षेत्रे अमत्सत तां ससंनुषीं क्षेत्रां
देवज्जमां दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमं स्विष्टकृच्छाग्ने क्षेता भू-
र्वसुवने वसुधेयस्य नमोवाके वोक्षीत्यनवानं वा ॥ ७ ॥
॥ ८ ॥

अमत्सतेत्यत्रावसाय वा अनवसाय वा यजेत् ॥

इत्यष्टमोऽध्यायः ॥

सूक्तवाकाय सम्प्रेषित इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदार्धं सू-
क्तवाकमुत नमोवाकमृध्यासू सूक्तोऽयमग्ने त्वं सूक्तवागसि ।
उपश्रुती दिवस्पृथिव्योरोमन्वती तेऽस्मिन् यज्ञे यजमानद्या-
वापृथिवी स्तां । शङ्गयी जीरदानू अन्नसू अप्रवेदे उरु-
गव्यूतौ अभयद्यूतौ । वृष्टिद्यावारीत्यापाशंभुवौ मयोभुवा

* देवानयाच इति सं० एकमु० । देवानयात्वां इति का० मू० पु० ।

ऊर्जस्वतो पयस्वतो रूपचरणा च स्थिचरणा च तयोरावि-
दोत्यवसाय प्रथमया विभक्त्यादिष्य देवतामिदं हविरजुषता-
वीवृधन्त महे जायोऽकृतेत्युपसन्तनुयात् ॥ १ ॥

असि । स्ना । अभयकृतौ । विदि । अकृतेति च । अक्रातां ।
अकृतेत्येवं । यजमानस्य नामनी । मानुषा इत्यवसानानि स-
र्वाणि निगदे । अत्र तु प्रथमाविधानं द्वितीयानिवृत्त्यर्थं ।
आविदीत्यनावसाय प्रथमया विभक्त्यादिष्य देवतामिदं हवि-
रित्युपसन्तनुयात् ॥

एवमुत्तराः ॥ २ ॥

उत्तरा अपि देवता आदिष्य इदं हविरित्येवमुपसन्तनु-
यात् ॥

अक्रातामकृतेति यथार्थं ॥ ३ ॥

द्विदेवतबहुदेवतयोरेवमूहः कर्तव्यः । यथार्थवचनं अर्थ-
वन्नेनाभिधानमित्येवमर्थं ॥

उक्तमुपाशीः ॥ ४ ॥

आवह स्नाहेत्युक्तमित्यर्थः । उक्तस्य वचनमस्य निगदस्य
पन्नावपोष्टिवदेव प्रयोगार्थं न सूक्तवाक्यैषवदजुषतादीनामु-
पांशुत्वं भवति ॥

आवापिकान्तमनुद्रुत्य देवा आज्यपा आज्यमजुषन्तावीवृध-
न्त महे जायोऽकृताग्निहोत्रेणेदं हविरजुषतावीवृधन्त महे

ज्यायोऽहंत । अस्यामृधेद्वेत्त्रायां देवङ्गमायामाशास्तेऽयं य-
जमानोऽसावसावित्यस्यादिश्य नामनी उपांशुसन्निधौ गुरो-
रायुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्ते रायस्योषमाशास्ते सजात-
वनस्यामाशास्त उत्तरां देवयज्यामाशास्ते भूयो हविष्करण-
माशास्ते दिव्यं धामाशास्ते विश्वं प्रियमाशास्ते यदनेन हवि-
षाशास्ते तदस्यां तदध्यात् तदस्मै देवा रासन्तां तदग्निर्देवो
देवेभ्योऽवनते वयमग्नेर्मानुषाः । इष्टञ्च वित्तञ्चोभे च नो
द्यावापृथिवी अंहसस्यातामेह गतिर्वामस्येदं नमो देवेभ्य
इति ॥ ५ ॥ ८ ॥

आवापिकान्तमित्येतदावापिकदेवताक्रमप्राप्त्यर्थं । तेनास्त्रा-
नित्यचापि निगद्यते । देवा आच्यपा इति यथा सूचं । असा-
वसावित्यत्र यजमाननामनी प्रथमया विभक्त्या निर्दिशेत्,
सांख्यवहारिकं नाक्षत्रञ्च । होतुर्गुरुस्तेयजमानः स्यात् तत्स-
न्निधौ उपांशु नामनी ब्रूयात् ॥

इति नवमी कण्डिका ॥

शंयुवाकाय सम्प्रेषितस्तत्कथं योरावृणोमह इत्याहानुवाक्या-
वदप्रणवां ॥ १ ॥

अनुवाक्यावद्वचनमैकश्रुत्यप्रापणार्थं । अप्रणवामिति प्रण-
वो निषिध्यते ॥

वेदमसौ प्रयच्छत्यध्वर्युः ॥ २ ॥

वेदग्रहणकालज्ञापनार्थमेतत् सूत्रं । अतोऽध्वर्युणा दत्ते
गृह्णीयात् । अदत्तोऽपि स्वयमेव गृह्णीयात् ॥

तं गृह्णीयाद्देदोऽसि वेदो विदेयेति ॥ ३ ॥

तमिति विस्मृत्यर्थः । यदा द्वौ दद्यात् तदा तं तं गृह्णी-
यादित्यर्थः । यदि द्वौ युगपद्दद्यात् तदा ऊर्ध्वेन मन्त्रं ब्रूयात्
वरुणप्रघासादिषु ॥

उदायुषेत्येतेनोपोत्थाय पश्चाद्गार्हपत्यस्योपविश्य सोमं
त्वष्टारं देवानां पत्नीरग्निं गृह्णपतिमित्याज्येन यजन्ति ॥ ४ ॥

एतेनेतिवचनं प्रकृतिविकारभावेऽपि हस्तस्य मन्त्रस्य
प्रापणार्थः । आज्यवचनं यचाज्येन सोम इज्यते तच्चेते याज्या-
नुवाक्ये भवतो नान्यद्विष्के सोम इति । यजन्तीतिवचनं
याग एव तासां देवतानां न निगमेष्वनुवृत्तिरिति ॥

आप्यायस्व समेतु ते सन्ते पर्यासि समुयन्तु वाजा इह
त्वष्टारमग्निं तन्नस्तूरीयमधपोषयिन्तु देवानां पत्नीरुशती-
रवन्तु न इति द्वे अग्निर्होता गृह्णपतिः स राजा हव्यवाडग्नि-
रजरः पिता न इति पत्नीसंयाजाः ॥ ५ ॥

इदं संज्ञाविधानार्थं ॥

अथ प्रजाकामो राकां सिनोवालीं कुहमिति प्राग्गृहपते-
र्यजेत ॥ ६ ॥

अथशब्दः पञ्चान्तरपरिग्रहार्थः । अथ चेद्यजमानः प्रजा-
कामः स्यात् तदैवेता देवता यजेतेति । प्राग्गृहपतेरिति देव-
विधानेन पूर्वाभिः समुच्चयं दर्शयति ॥

राकामहं सिनोवालि कुहमहमिति द्वे द्वे याज्यानुवाक्ये ॥
॥ ७ ॥

याज्यानुवाक्यावचनं प्रजाकामो यजेतेत्यनेन यजमाने स-
न्निहितेऽपि होतैव कर्ता स्यादिति । याज्यानुवाक्ययोर्होतृ-
कर्तृत्वमन्यतः प्रसिद्धमिति । कुहमहमिति प्रतीके गृहीतेऽपि
स्वयमेव पठति ॥

कुहमहं सुवृतं विद्ध नापसमस्मिन् यज्ञे सुहवां जोहवोमि ।
सा नो ददातु श्रवणं पितॄणां तस्यैते देवि हविषा विधेम ।
कुहर्देवानाममृतस्य पत्नी हव्या नो अस्य हविषः शृणोतु ।
संदाशुषे किरतु भूरि वामं रायस्योषं यजमाने दधात्विति ।
आज्यं पाणितखेऽवदापयतेडामुपह्रय सर्वां प्राश्नीयात् ॥ ८ ॥

पूर्वाञ्चनाद्युपह्णानाम् कार्यं । नाश्वावाग्नरेडा । पाणि-
तखस्यमाज्जमिडेत्युच्यते । ततः सर्वां प्राश्नीयादित्युच्यते ॥

शंयुवाको भवेन्न वा ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥

वाच्येष्टाया ऊर्द्धंशुवाको भवति न भवति वेत्यध्वर्यूणां
संस्थाप्रकाराः सन्तीति तत्सूचनार्थमेतत् सूत्रं यदि स्याद्धो-
तापि तथा कुर्यादित्येवमर्थः ॥

इति दशमी कण्डिका ।

वेदं पठ्यै प्रदाय वाचयेद्दोताध्वर्युर्वा वेदोऽसि वित्तिरसि
विदेयकर्मासि करणमसि क्रियासंसनिरसि सनितासि
सनेयं घृतवन्तं कुलायिनं रायस्योषं सक्षिणं वेदो ददातु
वाजिनं । यं बहव उपजीवन्ति यो जनानामसदृशी । तं वि-
देय प्रजां विदेय कामाय त्वेति ॥ १ ॥

पठ्यै वेदं प्रदाय तां वाचयति दोताध्वर्युर्वा वेदोऽसी-
त्यादि कामाय त्वेत्येवमन्तं मन्त्रं । वाचनमन्त्रस्योच्चैः प्रयोगो-
ऽर्थात् सिध्यति । कार्यन्तु सिद्धजनितामेव ॥

वेदशिरसा नाभिदेशमालभेत् प्रजाकामा चेत् ॥ २ ॥

यदि पत्नी प्रजा भे स्यादिति कामयेत् तदा वेदस्य जानु-
सदृशेन प्रदेशेन प्रज्ञां स्नाभिमास्त्रभेत । कामाभावेऽपि वाचनं
भवत्येव ॥

अथास्यायोक्तां विचृतेत् प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशा-
दिति ॥ ३ ॥

अथेतिशब्दः सम्बन्धार्थः । अद्यन्तरं योक्तविमोक्तः स्यात्
तदैव वाचनमपीति । कामाभावे वाचनान्तरं योक्तविमोक्तः
स्यान्न त्वास्तन्नमपीति । अस्या इति योक्तविमोचनं हेतुकर्तृ-
कमिति दर्शयति ॥

तत् प्रत्यगगार्हपत्याद्द्विगुणं प्राक्पात्रं निधायोपरिष्ठाद-
स्योदगग्राणि वेददणानि करोति ॥ ४ ॥

तद्योक्तं द्विगुणं कृत्वा गार्हपत्यात् प्रत्यक् प्राक्पात्रं प्रा-
क्पूलायप्रदेशमित्यर्थः, तन्निदध्यात् । योक्तस्य मूलप्रदेशः पात्रः ।
पात्रशब्दोऽत्र मूलाययोः प्रदर्शनार्थः । अस्य योक्तस्योपरिष्ठा-
द्वेददणान्युदगग्राणि निदध्यात् ॥

पुरस्तात् पूर्णपात्रं संस्त्रिष्टं वेददणैः ॥ ५ ॥

दणैः पुरस्तात् दणैः संस्त्रिष्टं पूर्णपात्रं निदध्यात् ॥

अभिमृश्य वाचयेत् पूर्णमसि पूर्णं मे भूयाः सुपूर्णमसि
सुपूर्णं मे भूयाः सदसि सन्ने भूयाः सर्वमसि सर्वं मे भूया
अक्षितिरसि मामेक्षेष्टा इति ॥ ६ ॥

अभिमृश्याभिमृश्रन्नित्यर्थः । तास्माभिमृशन्तीं वाचयेत् ।
प्रत्यगाग्नीष्टान्मन्त्रस्य ॥

अथैनां पूर्णपात्रात् प्रतिदिशमुदकमुदुक्षन्मुदुक्षन्तीं वाच-
यति प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्तां दक्षिणस्यां

दिशि मासाः पितरो मार्जयन्तां प्रतीच्यां दिशि गृहाः पशवो
मार्जयन्तामुदीच्यां दिश्याप ओषधयो वनस्पतयो मार्जय-
न्तामूर्ध्वायां दिशि यज्ञः संवत्सरः प्रजापतिर्मार्जयतां मार्जय-
न्तामिति वा ॥ ७ ॥

पूर्णपाचादुदकं गृहीत्वा तदुदुक्षन् तां चैवं कुर्वतीं वाचय-
ति । अत्रोदुक्षणमकुर्वत्या वाचने मन्त्रलिङ्गस्य विरोधाभा-
वात् उदुक्षणमपि विधीयते । पूर्वे च तन्मन्त्रलिङ्गादेवाभिमर्श-
नमकुर्वत्या मन्त्रोच्चारणं न सम्भवतीति न तस्याभिमर्शनं वि-
हितं । मार्जयन्तामिति वेति पदद्वयमात्रविकल्पः ॥

अथास्या उत्ताममञ्जलिमधस्ताद्योक्तास्य निधायात्मनश्च
सव्यं पूर्णपात्रं निनयन् *वाचयेन्माहं प्रजां परांसिचं या नः
सयावरो स्थन । समुद्रे वो निनयानि स्वं पायो अपीयेति ॥ ८ ॥

योक्तासाधस्तात् पथ्यञ्जलिमुत्तानमात्मनश्च सव्यं पाणि-
मुत्तानं निधाय पूर्णपात्रं निनयन् माहं प्रजामिति तां वा-
चयेत् । यथा तस्मिन्नीयमानं उदकं हस्तेष्वेव पतेत् तथा
निनयेत् । प्राक्कुखलमत्र नाद्रियते, अधस्तादञ्जलिनिधान-
सादृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । अत्र पक्षीद्वित्ववृत्तौ सर्वासां वाचनं
कर्तव्यं । प्रतिपक्षि योक्ताविमोचनमावर्तते । सर्वेषां योक्ताणां
दिगुषोक्त्य निधानं भवति । निनयनेन सर्वासां सयोक्तासम्पु-

* वाचयेन्माहमिति सो० मू० पु० ।

ऋदकक्षाभायोदुच्छेऽपि सर्वासामन्वयः । वाचने वाच्यमन्व-
 स्त्रिज्जनिताकार्याभावेऽपि वाच्यस्य पुरुषसैवायं संस्कार इत्यव-
 गन्तव्यं । य एते पत्नीसम्बन्धाः पदार्थास्तो सर्वे परस्परं सम्ब-
 द्धाः अथशब्देन तच्छब्देनान्येन वा, अतस्तो सर्वे सहैव कर्त-
 व्या नैकैकशः ॥

वेददृष्टान्द्यग्रे गृहीत्वाऽविधून्वन्सन्ततं स्तृणन्त्येन गा-
 र्हपत्यादाहवनीयमेति तन्तुं तन्वन् रजसो भानमन्विहीति ॥
 ॥ ९ ॥

वेदबन्धस्य मुक्त्वात् दृष्टानीत्युच्यते । तानि दक्षिणेन ह-
 स्तेनाग्रप्रदेशे गृहीत्वा अविधून्वन् विष्वक्तेनाकम्पयन् गार्ह-
 पत्यादारभ्य सव्येन हस्तेन सन्ततं स्तृणन् आहवनीयं गच्छति ।
 तन्तुं तन्वन्नित्यास्तरणमन्त्रः, न गमनमन्त्रः । ततो मन्त्रान्ते
 स्तरणारम्भः ॥

शेषं निधाय प्रत्यगुदगाहवनीयादवस्थाय स्थाल्याः सुवे-
 णादाय सर्वप्रायश्चित्तानि जुहुयात् स्वाहाकारान्तैर्मन्त्रैर्न चे-
 मन्त्रे पठितः ॥ १० ॥

शेषं निधायेतिवचनात् तानि सर्वाणि न स्तरितव्यानि
 नियमेन शेषितव्यानीति गम्यते । आज्यस्थाल्याः सुवेणाज्यमा-
 दाय आहवनीये सुवेणैव जुहुयात् । आहवनीयात् प्रत्यगुद-
 गवस्थाय सर्वप्रायश्चित्तानीति संज्ञैर्षां होमानां । स्वाहाका-
 रान्तैर्मन्त्रैः मन्त्रान्ते स्वाहाकारं कृतेत्यर्थः । न चेन्मन्त्रे यत्र

क्वापि स्वाहाकारो न पठितस्तदाऽन्ते स्वाहाकारः कर्तव्यः ।
यच्च क्वापि पठितश्चेत् स एव प्रदानार्थो भवति ॥

यत्किञ्चाप्रेषितो यजेदन्यत्रापि ॥ ११ ॥

यः कश्चनास्मिच्छास्ते देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मको व्या-
पारो यागो होमोऽभ्याधानं बलिहरणादयो वा मन्त्रेण सा-
ध्यन्ते, तच्च सर्वत्र स्वाहाकारः कर्तव्य इति सूचार्थः । अन्वचेति
वचनं गार्ह्येष्वपि प्रापणार्थं । अप्रेषित इति वषट्कारसमुच्चय-
निवृत्त्यर्थः ॥

एवम्भूतोऽव्यक्तहोमाभ्याधानोपस्थानानि च ॥ १२ ॥

एवम्भावो नाम एवम्यकारः । आहवनीयात् प्रत्यगुदग्देशे
स्थित आह्वं सुवेणादायाहवनीय इत्येवम्यकारविशिष्टः कर्ता
एवम्भूत इत्युच्यते । विशेषणपरोऽयं निर्देशः । अव्यक्तशब्देना-
विहितविशेष उच्यते । यच्च होमाभ्याधानोपस्थानान्यविहित-
विशेषाणि विधीयन्ते तत्रानेन प्रकारेण कर्तव्यानीत्यर्थः । एक-
देशविशेषे चाप्यपेक्षितमात्रमस्माद् गृह्यते ॥

अयाश्चाग्नेऽस्मिन्नभिः स्तुतिश्च सत्यमित्वमया असि । अया- २८
सावयसा कृतोऽयासन् हव्यमूर्द्धिषे या नो धेहि भेषजं स्वा-
हा । अतो देवा अवन्तु न इति दाभ्यां व्याहृतिभिश्च भूः
स्वाहा भवः स्वाहा स्वः स्वाहा भूर्भवः स्वः स्वाहेति ॥ १३ ॥

एकमन्त्राणि कर्माणीति न्यायेन दाभ्यां दे आहुतो
 होतव्ये । व्याहृतिभिरिति निर्देशं कृत्वा पुनः पठितेन ज्ञायते
 व्याहृत्युपदेशेन क्रमेणैव एते चत्वार इति ॥

हुत्वा संस्थाजपेनोपस्थाय *तीर्थे निष्क्रम्यानियमः ॥ १४ ॥

स्यादिति शेषः । हुत्वेतिवचनं संस्थाजपेन होमस्य सम्बन्धा-
 र्थं । यच्च संस्थाजपोऽस्ति तच्च प्रायश्चित्तहोमोऽपि भवतीति ।
 अतः खण्डेष्टिष्वपि संस्थाजपस्य प्रयोज्यत्वात् प्रायश्चित्तहोमो-
 ऽपि प्रयोज्य एव । उपस्थायान्ते तीर्थेनैव निष्क्रामेत् । निष्क्र-
 म्यानियम इत्यर्थलुप्तानियम इत्यर्थः । अर्थलुप्तत्वे सत्यपि
 अनियमविधानं कर्ममध्येऽपि तीर्थेन निष्क्रामन्त्याद्यावृत्त्या-
 दयो नियमा न भवन्तीति । तेन प्रयोगमध्ये मार्गान्तरेण
 निष्क्रामन्त्यापि नियमा भवन्त्येवेति ज्ञायते ॥

ॐ च मे स्वरश्च मे यज्ञोपचते नमश्च । यत्ते न्यूनं तस्मै त
 उपयत्तेऽतिरिक्तं तस्मै ते नम इति संस्थाजपः ॥ १५ ॥

अन्वर्थसंज्ञेयं । तेनायं होमोऽपि न भवति ॥

इति होतुः ॥ १६ ॥ ॥ ११ ॥

इतिब्रह्मेनात्रैतावत्तमुच्यते । एतावदेव होतुर्नान्यदिति ।
 होतव्यहणं होतुरेवैतावत्, आग्नीध्रस्यान्वदपीति ॥

इत्येकादशी कण्डिका ।

* तीर्थेनेति सो० मू० पु० ।

अथ ब्रह्मणः ॥ १ ॥

अथब्रह्मणोऽधिकारार्थः । इदानीं ब्रह्मणोऽपि विधयो व-
क्ष्यन्त इत्यर्थः ॥

क्षेत्राचमनयज्ञोपवीतशौचानि ॥ २ ॥

व्याख्यातानीत्यर्थः । स्नानाचमनादिना शुचिर्भूत्वा ब्रह्मत्वं
करिष्यामीत्यागुरितो विहारं प्रविशन् प्राप्नुय आचमनं कु-
र्यात् । कर्माङ्गत्वाद्यज्ञोपवीतग्रहणं पैतृकमानुषयोरपि कर्मणो-
र्वचनादृते यज्ञोपवीत्येव स्यादिति । शौचग्रहणं क्लृप्त्यर्थमपि
अशुचित्वसम्प्रादि यत्तद्विहाराद्वहिः कर्तव्यमिति । एतच्चा-
प्राप्तं विधीयते । अयमपि तोर्येन विहारं प्रपन्न इति प्राक्-
चेष्टतास्य नेष्यते, यज्ञमना इति कर्माभिमुख्य एव यज्ञमन-
स्लोपपत्तेः । अङ्गधारणमुपवेशनाङ्गतया प्राप्तमदृष्टार्थता-
परिहाराद्यैव यावदासनमनुवर्त्तते । तत्र चेत् कर्मेत्यस्यापि
कर्मसम्बन्धादव्यावृत्तिरविशिष्टैव, दक्षिणाङ्गतया च तत्र चेत्
कर्मेत्यस्य उत्तराङ्गत्वेनाविषेवादस्यापि भवति ॥

नित्यः सर्वकर्मणां दक्षिणतो भ्रुवाणां व्रजतां वा ॥ ३ ॥

अन्यतः प्राप्तस्य ब्रह्मणोऽयं नियम उच्यते । भ्रुवाणां व्रज-
तास्य पुष्पाणां चानि कर्माणि तेषां दक्षिणतो नित्यो भवेत् ।
प्राकृतानामप्राकृतानास्य भ्रुवाणां नित्यं दक्षिणत्वं भ्रुवेणैव कर्तुं
शक्यत इति भ्रुवेषु भ्रुव एव भवेत् । व्रजतां कर्मसु नित्यं दक्षि-

णत्वाय व्रजस्त्रेव भवेत् । ध्रुवाणां व्रजतामिति कर्तृविशेषणं ।
न कर्मणां नित्यत्वमत्रोपक्रमप्रभृत्यापरिसमाप्तेर्दक्षिणत्वसिद्ध्य-
र्थं । वाशब्दः समुच्चयार्थः । कश्चित् कर्मणि कश्चित्तिष्ठति क-
श्चिद्व्रजति तत्र भूयसां धर्मः परिगृह्यते ॥

वर्द्धिर्वेदि यां दिशं व्रजेयुः सैव तत्र प्राची ॥ ४ ॥

यत्र वर्द्धिर्वेदि वसतीवरीयहणादि कर्तुं यां दिशमभि-
मुखा व्रजन्ति ऋत्विजः तत्र तामेव दिशं प्राचीं कृत्वा दक्षिणतो
भवेत् । सैव तत्रेतिवचनात् तिष्ठतामभिमुख एव प्राची भवेत् ॥

चेष्टास्वमन्त्रासु स्थानासनयोर्विकल्पः ॥ ५ ॥

अमन्त्रेषु कर्मसु स्थानमासनं वा भवेत् । वाशब्देनैव विकल्पे
सिद्धे विकल्पवचनमव्यवस्थया विकल्पमिद्वयार्थं । तेनैकस्मिन्नपि
प्रयोगे कश्चिदासनं कश्चित्स्थानमिति लभ्यते ॥

तिष्ठद्देमाश्च येऽवषट्काराः ॥ ६ ॥

तिष्ठतां ये हेमाः वषट्काररहिताश्च तेषु च स्थानमासनं
वा भवेत् ॥

आसीतान्यत्र ॥ ७ ॥

अन्यत्रेत्यन्तरसूत्रद्वयविषयादन्यत्रेत्यर्थः ॥

समस्तपाण्यङ्गुष्ठोऽग्रेणाक्षवनीयं परोत्य दक्षिणतः कुशेषूप-
विशेत् ॥ ८ ॥

समस्तौ पाणी अङ्गुष्ठौ च यस्य सोऽयं समस्तपाण्यङ्गुष्ठः ।
 सद्येन पाणिना दक्षिणं पाणितस्तप्रदेशं गृहीयात्, दक्षिणेन
 सव्याङ्गुष्ठं । एवं कृते पाणी अङ्गुष्ठौ च समस्तौ भवतः । एव-
 म्भूतोऽप्येषाहवनीयं परीत्य तस्य दक्षिणतः कुशेषूपविशेत् । नि-
 रसनं कृत्वा कुशग्रहणात् सति सम्भवे तएवासने प्रकल्पन्ते ।
 दक्षिणत इति पुनर्वचनं आहवनीयस्यैव दक्षिणतो न क्रिय-
 माणस्य कर्मण इत्येवमर्थं ॥

वृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसदन आसिध्यते वृहस्पते यज्ञं गोपा-
 येत्युपविश्य जपेत् ॥ ९ ॥

उपविश्यग्रहणं सकृदुपविश्य पुनरपि कर्मण एव दक्षि-
 णतो न भवेदासमाप्तेस्तत्रोपविशेदिति ॥

एष ब्रह्मजपः सर्वयज्ञतन्त्रेषु साग्नौ यत्रोपवेशनं ॥ १० ॥

एष मन्त्रो ब्रह्मजपसंज्ञो भवति । स चातिदेशशब्दमनपेक्ष्य
 सर्वेषु यज्ञेषु भवति । तन्त्रग्रहणं पाकयज्ञेऽपि प्रापणार्थं ।
 पाकयज्ञानामेतत् तन्त्रमिति तन्त्रशब्दत्वात् तेषामिति । साग्नौ
 यत्रोपवेशनमित्यग्निप्रणयनेन साग्नित्वे कर्मणः प्रतिपन्ने यत्रो-
 पवेशनं विहितं तत्रायं जपो भवति । एतदुक्तं भवति । एष
 जपः सर्वेषु यज्ञेषु प्रविष्टमात्रे भवेत् । अग्निप्रणयनवत्सग्निसं-
 षयनान्त एव भवति ॥

उपविष्टमतिसर्जयते ॥ ११ ॥

अनुज्ञात्ताभार्थं मन्त्रेषामन्त्रयतेऽध्वर्युरित्यर्थः । उपविष्ट-
यद्वयं प्रवेशकालज्ञापनार्थं । यस्मिन् काले उपविष्टस्य उपवेश-
नानन्तरमध्वर्युणातिसर्जनं सम्भवति तस्मिन् काले प्रविशे-
दित्यर्थः ॥

ब्रह्मन्मपः प्रणेष्यामीति श्रुत्वा भूभुवः स्वर्गद्वयतिप्रसृत इति
जपित्वा प्रणयेत्यतिसृजेत् सर्वत्र ॥ १२ ॥

अध्वर्युमन्त्रपाठेऽप्यशब्दसहितेऽपि याज्ञावचने प्रणयेत्येवा-
नुजानीयान्नापः प्रणयेत्यपि । श्रुतेतिवचनं श्रुत्वा पश्चाज्जपेन्न
सहेति । जपित्वेति पूर्वस्योपांशुत्वाद्योत्तरस्य च तन्मन्त्ररत्नाय ।
अतिसृजेदनुजानीयात् । सर्वत्रेति सर्वेष्वनुज्ञावचनेषु अस्य विधेः
प्रापणार्थं ॥

यथाकर्म त्वादेशाः ॥ १३ ॥

प्राप्तस्यायं विशेषविधिः । यस्मै कर्मणेऽनुज्ञामिच्छति तदे-
वानुजानीयान्न प्रणयेत्येव । यथाकर्म कर्मानुरूपं, आदेशाः
कर्तव्या इत्यर्थः ॥

प्रणवाद्युच्चैः ॥ १४ ॥

उत्तरविवक्षार्थं ॥

ऊर्ध्वं वा प्रणवात् ॥ १५ ॥

उच्चैर्भवतीत्यर्थः ॥

अत ऊर्ध्वं वाग्यत आस्त आहविष्कृत
उद्गादनात् ॥ १६ ॥

प्रणीताप्रणयनोपसृचितात् कालादूर्ध्वमाहविष्कृतान्मोक्ष-
रक्षादाग्यतो भवति । आस्त इतिवचनं अमन्त्रेष्वपि कर्म-
स्त्रिस्तवसरे आसनमेवेतिनियमार्थं ॥

आमार्जनात् पशौ ॥ १७ ॥

पञ्चावग्निप्रणयनमारभ्य आचात्वास्त्रमार्जनादाग्यतो भवेत् ॥

सोमे घर्मादि चातिप्रैषादि चासुब्रह्मण्यायाः ॥ १८ ॥

घर्ममारभ्यातिप्रैषश्चारभ्य आसुब्रह्मण्याया वाङ्मयमः ।
सोमयज्ञं पञ्चधिकारात् पशूनामक एव सोमे स्यादिति
तन्निवर्त्य सर्वसोमेषु प्रापणार्थं ॥

प्रातरनुवाकाद्यान्तर्यामात् ॥ १९ ॥

प्रातरनुवाकसृचितात् कालादूर्ध्वं आश्रन्तर्यामयज्ञयागात् ॥

हरिवतोऽनुसवनमेडायाः ॥ २० ॥

तथा सवनत्रयेऽपि पुरोडाशप्रचारमारभ्य आपुरोडाशे-
डायाः ॥

स्तोत्रेष्वतिसर्जनाद्यावष्टकारात् ॥ २१ ॥

स्तोत्रादौ सुधमित्युपाकरणं, तदादि । आश्रन्त्ययाज्याव-
ष्टकारादाग्यतो भवेदित्यर्थः ॥

आहुचः पवमानेषु ॥ २२ ॥

पवमानस्तोत्रेषूपकरणदारभ्य आहुचः । उद्गिति
समाप्तिश्च्यते ॥

यच्च किञ्च मन्त्रवत् ॥ २३ ॥

सर्वत्र मन्त्रवति कर्मणि वाग्यमनं भवति ॥

होत्रा शेषः ॥ २४ ॥

उक्तादन्यो यो विषयस्तत्राप्यस्य वाग्यमनं होतृतुल्यं भवति ।
'आतो वाग्यमनं' इत्यादिर्नियमोऽस्याप्यधिक्रियते इत्यर्थः ॥

आपत्तिश्च ॥ २५ ॥

'आपद्यातो देवा अवन्तु नः' इति अपेदित्युक्तत्वादेतत् प्राय-
श्चित्तमापत्तिरित्युच्यते । अनन्तरोक्तैर्नवभिः सूत्रैर्विहितस्य
वाग्यमनस्य भेषे एतदेव प्रायश्चित्तमित्यर्थः । अन्यत्रैव भूरि-
त्याहुतिः ॥

यत्र त्वग्निः प्रणीयतेऽपि ससोमे तदादि तत्र
वाग्यमनं ॥ २६ ॥

विहित एव वाग्यमने तदादित्वमात्रमत्र विधीयते, तु-
त्रब्दसमन्वयात् । अपि ससोमे सोमसहितेऽपि अग्नीषोमीय-
प्रणयनेऽपीत्यर्थः । तत्रवचनं यस्मिन्नहन्यग्निः प्रणीयते तस्मि-
न्नेवाहनि कर्मप्रवृत्तौ तदादिवाग्यमनं न पूर्वेषुः प्रणयने त-

दादित्वनियमः । तथा ह्यसद्यस्काखेषु पूर्वेषुः प्रणीयते वरुण-
प्रघासादिषु ॥

दक्षिणतश्च ब्रजन् जपत्याशुः शिशान इति सूक्तं ॥ २७ ॥

सूक्तग्रहणं ब्रजन् जपतीति ब्रजतो जपविधानात् ब्रजन-
समाप्तावपि ह्यत्त्रसूक्तप्रयोगविधानार्थं । दक्षिणतो ब्रजनवि-
धानं दक्षिणतो ब्रजत एवायं जपः स्यात् नाग्निं सोमश्चा-
प्रणयतः, तदा ह्यग्रेण गच्छतीति ॥

समाष्टोपवेशनाद्युक्तं ॥ २८ ॥

समाष्टेतिवचनं समाष्टोपवेशनादि यदुक्तं तदेव कुर्यान्न
सूक्तावृत्तिं गमनापरिसमाप्तावपीति । आदिग्रहणेन ब्रह्म-
जपः परिगृह्यते । उपवेशनग्रहणेन निरसनमपि गृह्यते ।
सहचारित्वादेतत् त्रयमग्निप्रणयनाग्नीषोमप्रणयनयोरन्ते वि-
धीयते । तेन सूत्रेण साद्वौ यत्रोपवेशनमित्यनेन साग्निप्रणय-
नेषु पश्चादिषु कर्मसु अग्निप्रणयनान्त एव ब्रह्मजपो नान्य-
चेति नियम्यते ॥

न तु सौमिके प्रणयने ब्रह्मजपः ॥ २९ ॥

सोमे यदग्निप्रणयनं तदन्ते न ब्रह्मजपो भवति । तत्र
निरसनोपवेशने एव भवतः ॥

अन्यत्र विद्वष्टृवागवज्जभाषी यज्ञमनाः ॥ ३० ॥

यज्ञमनाः क्रियमाणपदार्थपरामर्शं विस्मृत्वागपि यज्ञ-
मनाः स्यादिति योगविभागः कृतः ॥

विपर्यासेऽन्तरिते मन्त्रे कर्मणि वाऽऽख्याते वोपलक्ष्य वा-
जान् वाच्याहुतिं जुहुयात् ॥ ३१ ॥

विपर्यासो व्युत्क्रमः । अन्तरितो निगमनमन्त्रयोः कर्मणोर्वा,
विपर्यासेऽन्तरिते मन्त्रे कर्मणि वा स्वयमुपलक्ष्य परेष वाऽऽ-
ख्याते दक्षिणं जानु निपात्य वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण वक्ष्यमाणेऽ-
ग्रावाहुतीर्जुहुयात् । सर्वत्र जानुनिपातनमुपलक्ष्योक्तान्तावि-
रोधेन कर्त्तव्यं, न न्यग्भावे केनचिद्गुह्यकारेण ग्रावक्यादिना
दोषनिबन्धनात् । आख्यातोपलक्षणग्रहणमन्यस्मिन्नपि वि-
षये यथाकथञ्चिज्ज्ञाते एतत् प्रायश्चित्तं भवतीत्येवमर्थं ।
तेनैवमस्य सूत्रस्यार्थाऽवगन्तव्यः । सर्वेषु भेषध्वेतत् प्रायश्चि-
त्तं सामान्यरूपेण भवति । यदन्यद् भेषविशेषे विहितं तद-
स्यापवादकं भवति । विपर्यासान्तरितयोरत्र भेदेन ग्रहणात्
तद्विषये विशेषेणायस्य समुच्चयो भवति । सर्वेषां निमित्तिका-
नामथमुत्सर्गः । निमित्तादनन्तरं कर्त्तव्यमिति । यस्य पुनर्व-
क्षवता प्रमाणेनानन्तरं कर्त्तुमसम्भवः तस्य यावत्सम्भवमु-
त्कर्षो नात्यन्तमिति । वाशब्दस्य द्विरुच्चारणं ज्ञात एव निमि-
त्ते एतत् प्रायश्चित्तं न पूर्वोक्तसर्वप्रायश्चित्तवदज्ञातेऽपीति
ज्ञापनार्थं । आहुतिमित्येकवचनं बहुवचनं निमित्तेषु युग-
पज्ज्ञातेष्वेकैवाहुतिः कर्त्तव्या न प्रतिनिमित्तज्ञापनाय ॥

चर्तसेद्भूरिति गार्हपत्ये । यजुष्टो भुव इति दक्षिणे । आ-
ग्नीध्रिये सोमेषु ॥ ३२ ॥

प्रागाग्नीध्रीयप्रणयनात् सोमेऽपि दक्षिणाग्नावेव दक्षिणा-
म्यर्थत्वादाग्नीध्रीयप्रणयनस्य ॥

सामतः स्वरित्याहवनीये सर्वतोऽविज्ञाते वा भूर्भुवः स्वरि-
त्याहवनीय एव ॥ ३३ ॥

यदा सर्वेभ्यो वेदेभ्यो युगपद्भेषा आगच्छेयुस्तदा समस्ता-
भिरेकाहुतिराहवनीय एव कार्या । एवकारग्रहणं समस्ता-
भिरेकाहुतिराहवनीय एवेतिज्ञापनार्थं । अविज्ञात इति
स्मार्त्तानां ग्रीचाचमनादीनां भेषस्य प्रापणार्थं । एते चूगा-
दयः शब्दा वेदवचनाः न जातिवचनाः ॥

प्राक् प्रयाजेभ्योऽङ्गारं बहिष्यरिधि निर्वृत्तं सुवदण्डेनाभि-
निदध्यान्मा तपो मा यज्ञस्तपन्मा यज्ञपतिस्तपत् । नमस्ते ^{अविज्ञातस्य}
अस्त्वायते नमो रुद्र परायते । नमो यत्र निषीदसीति ॥ ३४ ॥ ^{अविज्ञातस्य}

प्राक् प्रयाजेभ्य इति चूगादापनात् प्राक् कृत्स्नं संगृह्यते
बहिः परिधीत्यस्य परिधिशब्दस्य देशोपलक्षणार्थत्वात् सर्वतो
निर्वृत्तं गृह्यते, तच्च वक्ष्यमाणैः सूत्रैः स्पष्टयति ॥

अमुं मा क्षिंसीरमुं मा क्षिंसीरिति च प्रतिदिशमध्वर्यु-

यजमानौ पुरस्ताच्चेत् । ब्रह्मयजमानौ दक्षिणतः । द्रोण-
पत्नीयजमानान् पश्चात् । आग्नीध्रयजमाना उत्तरतः ॥ ३५ ॥

अध्वर्युं मा हिंसीर्यजमानं मा हिंसीरित्येवमन्तेन मा तप
इत्यनेन पुरस्तान्निर्गतमभिनिदध्यात् । एवमुत्तरेष्वपि प्रयोगो
द्रष्टव्यः । चशब्दोऽमुमादेः पूर्वेण समुच्चयार्थः । दिगनुक्रमणेन
प्रतिदिशशब्दार्थे सिद्ध एव यत् प्रतिदिशयज्ञं करोति तज्ज्ञा-
पयति सर्वदिक्स्वम्बन्धकर्मानेन क्रमेण कर्त्तव्यमिति ॥

अथैनमनुप्रदरेदाहं यज्ञं *दधे निर्वर्ततेरूपस्थात्तं देवेषु
परिददामि विद्वान् । सुप्रजाम्स्वं शतं^१ हि मामदन्त इह
नो देवा मयि शर्म यच्छतेति ॥ ३६ ॥

न स्वाहाकारान्तं ।

तमभिजुहुयात् सद्यसष्टङ्गो वृषभो जातवेदास्तोमपृष्टो
घृतवान्त्सुप्रतीकः । मा नो हिंसीद्विंसीतो †दधामि न
त्वा जहामि गोपोषश्च नो वीरपोषश्च यच्छ स्वाहेति ॥ ३७ ॥

॥ १२ ॥

तमिति प्रकृतमेवाङ्गारमभिजुहुयादित्यर्थः ॥

इति द्वादशी कण्डिका ॥

* ददे इति सो० का० मू० पु० पाठः ।

† दधामीति सो० का० मू० पु० नास्ति ।

प्राग्निचमाद्विद्यमाणमोक्षते मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्ष
इति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ता-
भ्यां प्रतिगृह्णामीति । तदञ्चलिना प्रतिगृह्ण पृथिव्यास्त्वा
नाभौ सादयाम्यदित्या उपस्य इति । कुशेषु प्राग्दण्डं नि-
धायाङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामसङ्खादन् प्राप्नोयात् । अग्नेष्ट्वा-
स्त्रेण प्राप्नोमि वृक्षस्यतेर्मुखेनेति । आचम्यान् वाचामेत् सत्येन
त्वाभिजिघर्षि या अप्सवन्तर्देवतास्ता इदं शमयन्तु चक्षुः
ओचं प्राणान्मे मा हिंसीरितीन्द्रस्य त्वा जठरे दधामोति
नाभिमालभेत । प्रक्षाल्य प्राग्निचहरणं त्रिरनेनाभ्यात्ममपो
नियते ॥ १ ॥

तदित्याहृतस्य प्रतियहणार्थं नाद्विद्यमाणस्येति । अन्त-
र्वेदिकुशेषु प्राग्दण्डं प्राग्निचहरणं निधायासङ्खादन् प्राप्नो-
यात् । असङ्खादन् दन्तैरपीडयन्नित्यर्थः । शौचार्थमाचमनं
कृत्वा पश्चात्पान्मेणापः पिबेत् पुनरपि प्राप्नोयात् शौचार्थमाच-
मनं कुर्यात् । अनेन प्रक्षालितेन प्राग्निचहरणेनात्मानमभि-
मुखेन हस्तेन च तथाभूतेनात्मनः पुरतस्त्रिरपः सिञ्चेत् ॥

मार्जयित्वास्मिन् ब्रह्मभागं निदध्यात् ॥ २ ॥

सर्वैः कृतैरिडाभक्षणस्यानुष्ठेयत्वात् तदङ्गत्वाच्च मार्जन-
स्यास्मिन्नवसरेऽयमपीडां भक्षयित्वा मार्जनञ्च कृत्वा ततः पश्चा-

चतुर्धाकरणे कृते ब्रह्मण आनीतं ब्रह्मभागं प्राश्निचहरणे
निदध्यादित्यर्थः ॥

पश्चात् कुशेषु यजमानभागं ॥ ३ ॥

यस्मिन् देशे प्राश्निचहरणं निहितं तस्य पश्चात् कुशेषु य-
जमानभागं निदध्यात् न, प्राश्निचहरण इत्यर्थः ॥

अन्वाहार्यमवेक्षेत प्रजापतेर्भागोऽस्यूर्जस्वान् पयस्वानक्षिति-
रसि मा मेक्षेष्टा अस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च ॥ ४ ॥

इतिकाराध्याहारेण सूत्रच्छेदः ॥

प्राणापानौ मे पाद्वि कामाय त्वेत्यसृशन्नवघ्रायाङ्गुष्ठोप-
कनिष्ठिकाभ्यां शिष्टं गृहीत्वा ब्रह्मभागे निदध्यात् ॥ ५ ॥

अन्येनाङ्गेनासृशन्नवजिघ्रेत् अन्वाहार्यं प्राणापानावित्या-
दिना । शिष्टं पुलाककलामात्रमित्यर्थः । तन्मात्रमन्वाहार्याद्
गृहीत्वा ब्रह्मणो भागे निदध्यात् ॥

ब्रह्मन् प्रस्थास्याम इति श्रुत्वा वृद्धस्यतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसदन
आंसिष्ट वृद्धस्यते यज्ञमजगुपः स यज्ञं पाद्वि यज्ञपतिं पाद्वि
स मां पाद्वि ॥ ६ ॥

अध्वर्युमन्त्रपाठः प्रस्थास्यामः प्रस्थास्यामोति वा श्रुत्वा
प्रतिष्ठेत्येवानुज्ञावचनं ब्रूयादित्येवमर्थः ॥

भूर्भुवः स्वर्हस्यतिप्रसूत इति जपित्वोऽ प्रतिष्ठेति समिध-
मनुजानीयात् । संस्थिते जघन्य ऋत्विजां सर्वप्रायश्चित्तानि
जुहुयात् तमितरेऽन्वारभेरन् ॥ ७ ॥

भूर्भुवः स्वरित्यादेः पाठः समुच्चयार्थः । समिद्धवणं समि-
दाधानानुज्ञानमपि सत् प्रतिष्ठेत्येवंरूपमेव भवति, नाधेही-
त्येवंरूपं । ऋत्विजां कर्मसु संस्थितेषूपरतेषु अनुपरते यज-
मानकर्मणि जघन्यः सन् सर्वप्रायश्चित्तानि जुहुयात् । अचा-
ग्रीध्रोऽन्वारभेत ब्रह्माणं । वज्रवचनं विद्वत्पर्यं ॥

होतारं वा ॥ ८ ॥

होतारं वेतरेऽन्वारभेरन् ॥

एतयोर्नित्यहोमः ॥ ९ ॥

होम एवैतयोः कार्ये अन्वारभ्यः परस्परमित्यर्थः ॥

सर्वे संस्थाजपेनोपतिष्ठन्त उपतिष्ठन्ते ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥

सर्वे होमकर्तारोऽन्वारभकर्तारस्त्यर्थः ॥

इति त्रयोदशी ऋषिणा ।

इत्याश्वलायनसूत्रवृत्तौ नारायणीयायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ ॐ ॥

पौर्णमासेनेष्टिपञ्चसोमा उपदिष्टाः ॥ १ ॥

प्रथमेऽध्याये दर्शपूर्णमासौ व्याख्यातौ विध्यन्तसहितौ ।
उत्तरत्रेष्टयः पञ्चवच्च वक्ष्यन्ते विध्यन्तरविहिताः । तेषां वि-
ध्यन्तरापेक्षास्ति यथार्हं ।

‘नहि तत्कारणं शोके वेदे वा किञ्चिदीदृशं ।

इतिकर्तव्यता साध्या यस्य नानुग्रहे स्थिता’ ॥ इति ।

एवञ्च तदपेक्षायां सत्यां तदपि वैदिकमेव श्रौतमेवेत्यपि सिद्धे
श्रौतेषु चाग्निहोत्रिकदार्शपौर्णमासिकसौमिकेषु त्रिषु सत्त्वस्ये-
दमिति विध्यन्तरविशेषग्रहणे षोडशासामान्यं स्वरूपसामान्यञ्च
मुक्तान्यस्य विशेषलिङ्गस्याभावात् तैरेव विशेषलिङ्गैर्विध्यन्तरवि-
शेषः परिगृह्यते । तानीमानि विध्यन्तरविशेषग्रहणलिङ्गानि ।

निर्वपेत् तद्धितस्याज्यमौषधं च पयो दधि ।

कपासानि च तत्सङ्गा देवता ब्रह्म एव च ॥

तस्मिन्मन्त्रसङ्गा च तदाग्रे श्लोकवक्त्रपि ।

द्रव्यत्वं प्राकृतः ब्रह्मो हविषः प्रभवादि च ॥

एतद्वाङ्मणब्रह्मञ्च तददित्युपदेष्टव्यं ।

नामधेयं तथा व्यक्तषोडशा चान्यदीदृशं ॥

लिङ्गान्येतानि चान्यानि गुरुणि च लघूनि च ।

समीक्ष्य प्रकृतिस्येयं विहृतिस्येति कल्पना ॥

द्रव्यदेवतयोर्यत्र विरोधस्तत्र निश्चये ।

तत्र द्रव्यं वक्ष्यीयः स्याद्देवताया इति स्थितिः ॥

यच्च सर्वाणामिष्टीनां दर्शपूर्णमासौ प्रकृती तच्च विधेय-
 सिद्धात् कासासिद्धिर्नः प्रकृतिः, कासासिद्धिं पौर्णमासीत्येव
 समीक्ष्य व्यवस्था कल्पनीया । एवं सर्वेषां पशूनां दर्शपूर्णमा-
 सावेव प्रकृती, तद्धितादिविधेयसिद्धात् अग्नीषोमीयस्य पशो-
 रन्येषाञ्च । अथ व्यायविद आहुः ‘अग्नीषोमीयस्य पशोर्दर्श-
 पूर्णमासौ प्रकृती गान्धेयां पशूनां, स चातिदेशिकैरौपदेशि-
 कैश्च *सम्बद्धोऽन्येषां पशूनां प्रकृतिः, एवं सत्युपकारप्राप्ति-
 रस्तिष्ठिता भवति’ इति । सत्यमेषां व्यायविदां स्थितिः, कि-
 न्त्वन कल्पसूत्रकाराणामेवं प्रवृत्तिः, ‘सर्वेषु पशुषु दार्शपौर्ण-
 मासिको विध्यन्तो दर्शपूर्णमासाभ्यामेव प्राप्नोति, अग्नीषो-
 मीयाञ्च पशोः पाशुकः’ इति । अत एवास्मिन् सूत्रेऽग्नीषोमीय-
 मनुक्ता पशुसामान्यवाचिनं पशुशब्दमेव प्रयुक्तवानाचार्यः ।
 † तेन चैवायमतिदेशः सर्वेषां पशूनां, गान्धेयाग्नीषोमीयस्येति
 गम्यते । अत एव भाष्यकारः, ‘अथ सवनोयेन’ इत्यस्मिन् सूत्रे
 यद्देवतयदृष्टस्येदं प्रयोजनमुक्तवान् । अनुक्तदेवतानामपि पशू-
 नां सवनोयत्वप्राप्तौ तेषामपि समाज्ञातत्वं भवतीति, समा-
 ज्ञातत्वे च वार्चस्नावाज्यभागस्य लाभः प्रयोजनं नान्यत्, अतः
 सर्वपशूनामतिदेशः सिद्धः । तच्चाग्नेय उपपाशुयाजोऽग्नीषोमीय
 इति पूर्णमाससंज्ञका यामाः । आग्नेय उपपाशुयाज ऐन्द्राग्र
 इत्यसन्नयतोऽमावास्यायां सन्नयत ऐन्द्राग्रस्य स्थाने ऐन्द्रे
 महेन्द्रे वा दधिपयसी इति, तयोः समुदाययोरपि पौर्ण-

* सम्बद्धे इति सं० पु० दये । † ते चैवेति उक्तपु० दये ।

मास्यमावास्यानामनी भवतः । अनयोस्तन्त्रं साधारणं ।
 एतावानेव भेदः प्रधानदेवता आज्यभागयोरनुवाक्ये च । यच्च
 प्रधानदेवता विहृतिषु प्रत्यक्षास्त्यचातिदेशव्यापारो नास्ति ।
 अतयाविशेष्यादाज्यभागानुवाक्ययोरेवातिदेशः फलति । एवं
 स्थिते अस्मिञ्छास्त्रे समाज्ञाता इष्टयः पशवस्य स्वप्रकरणेऽ-
 विशेषिताज्यभागाश्च । तेषां मध्ये केषाञ्चिद्वार्चन्राज्यभागतां
 मत्वा तदुपदेशार्थमेतत्सूत्रं प्रणीतवानाचार्यः । तस्यायमर्थः ।
 उपदिष्टाः समाज्ञाता इत्यर्थः । अनुवादत्वेन चायं ब्रह्मः सम्ब-
 द्यते । अतोऽयमर्थः सूत्रस्य, अस्मिञ्छास्त्रे उपदिष्टा इष्टयः
 पशवस्यापि अविशेषिताज्यभागास्ते सर्वे वार्चन्राज्यभागा इति ।
 पौर्णमासेनेत्यस्यायमर्थः, पौर्णमासेन व्याख्याता इति वार्च-
 न्राज्यभागा इत्यर्थः । तेन समाज्ञातानामिष्टीनां पशूनाञ्च
 अन्यदेवतागममात्रः सिद्धो भवति । तथा चोक्तमिष्टयनप्रक-
 रणे ‘असमाज्ञातास्त्वर्थात् तन्त्रविकारः’ इति । तच्च पशूनामपि
 प्रदर्शनार्थत्वेनोक्तमिति द्रष्टव्यं । सोमयज्ञमुत्तरार्थं । अत्रापि
 किञ्चित् प्रयोजनमस्ति । याज्याधर्मा निरसनादयस्यैवम्प्रका-
 राः श्रुतावनारभ्याधीता अप्यस्मिञ्छास्त्रे दर्शपूर्णमासप्रकरण-
 विहितास्तेषां प्रापणायेति ॥

तैरमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेत ॥ २ ॥

तैरिष्टिपशुसोमैरमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यागः क-
 र्त्तव्य इति इष्टिपशूनां प्रकृतिप्राप्त एवायं कास्त्रः पुनर्विधीयते
 ह्यहकासतां निवर्त्य सद्यस्कासताप्राप्त्यर्थं । किञ्च दर्शप्रकृते-

रमावास्या पौर्णमासप्रकृतेः पौर्णमासीत्येवं नियमं निवर्त्य
अनियमेन उभयकाशताप्राप्त्यर्थं । प्रकृत्यविरोधात् पर्वण-
सदत्यहोरात्रे विकृतिः कर्तव्या । यदाहुः पूर्वभागे पर्वः स्यात्
तदा प्रकृतिं कृत्वा विकृतिः कार्या । तदा परभागे रात्रौ वा
तदा विकृतिं कृत्वा प्रकृतिः कार्येति सोमस्यायमप्राप्तः काशो
विधीयते । इत्यादिशब्दसम्बन्धादेव यजेतेत्यपि सिद्धे यजेतेति-
वचनं सोमस्य याग एवानयोः काशयोः सम्पादनीयो *नान्यत्
दोषादीति ॥

राजन्यश्चाग्निहोत्रं जुहुयात् ॥ ३ ॥

अत्रियश्चाग्निहोत्रहोमः पर्वणोरेव कर्तव्यो नान्यस्मिन् काश
इति । अशब्दाद्वैश्वोऽप्यनयोरेव काशयोरग्निहोत्रं जुहुयात्
नान्यस्मिन्नित्यवगम्यते । कथमनयोरन्यस्मिन् काश इत्याह ॥

तपस्विने ब्राह्मणायेतरं कालं भक्तमुपहरेत् ॥ ४ ॥

तपस्वी कर्मनिरतस्तस्मै ब्राह्मणाय, अतपस्विनेऽपि ब्रा-
ह्मणायैव दद्यात् न जात्यन्तराय तपस्विनेऽपीति । इतरं
काशमिति, इतरेषु सर्वेष्वग्निहोत्रकालेष्वित्यर्थः । भक्तमुपह-
रेत्, भक्तं पक्षोदनं पक्षास्रमुपहरेत् दद्यात् । एतदुक्तं भवति ।
राजन्यवैश्वयोः पर्वण्यग्निहोत्रकाशद्वयं वर्जयित्वा इतरेषु का-
शेषु ब्राह्मणायोदनं दातव्यं, न होमः कर्तव्य इति । अग्नि-
धारणन्तु कृतिय एव ॥

* दोषादीनि इति सं० पु० द्वये ।

ऋतसत्यशीलः सोमसुत् सदा जुहुयात् ॥ ५ ॥

ऋतं वाङ्मनसयोः सत्यत्वं । सत्यं वाच एव । ऋतसत्यस्त्र-
भावः सोमचाजी च यः ऋचियो वैश्वो वा स सदा जुहुयाद्-
ग्निहोत्रं न पर्वणोरेव । ऋतब्रह्मेनैव सत्यब्रह्मे सिद्धे सत्यग्रहणं
वाक्सत्यस्त्रभावस्यापि सर्वदा होमसिद्ध्यर्थं ॥

वज्रघ्नु बहूनामनुदेशे आनन्तर्ययोगः ॥ ६ ॥

समानानामिति शेषः । अनेकेषु विहितेषु तानुद्दिष्टा-
नकेषां समानानां अनुदेशे पश्चाद्विधाने सत्यानन्तर्ययोगः
क्रमेण सम्बन्धः स्यादित्यर्थः ॥

द्वे द्वे तु याज्यानुवाक्ये ॥ ७ ॥

याज्यानुवाक्ययोर्देवताभिरेव आनन्तर्ययोगो भवति ।
एकस्या एकस्या देवताया द्वाभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्यां नैकैकस्या
एकैकयेति ॥

अदृष्टादेशे नित्ये ॥ ८ ॥

यदि कचिदनेका देवता विधाय, कस्याश्चिद्देवतायास्त-
स्मिद्गोयार्थाज्यानुवाक्ययोर्विधिं न कुर्यात् तदा नित्ये गृही-
तथे इत्येकोऽर्थः । अयमपरोऽर्थः गृहीतत्वात् पुनस्तद्वाभ्यां
विहिताभिस्य सह देवताभिरानन्तर्ययोग इति । आदेशो वि-
धिरित्यर्थः । नित्ये उक्ते इत्यर्थः ॥

अग्न्याधेयं ॥ ९ ॥

अग्न्याधेयप्रभृतित्वं कर्मणामनुष्ठानस्योक्तं । अनुष्ठानक्रमेणैव

व्याख्यानमधीत्युक्तं । तत्रोपोद्घाताद्दर्शपूर्णमासौ व्याख्यातौ ।
तत्प्रसङ्गादतिदेशः । तत्प्रसङ्गात् काशविधिः । तत्प्रसङ्गादेवाग्नि-
होचहोमप्रकारविधिः । परिभाषाप्रसङ्गात् कथञ्चिदानन्तर्य-
योगविधिः । सूत्रत्रयेणैवं गते सति प्रथमप्राप्तमाधानमुच्यते ।
विशिष्टकाशे विशिष्टदेशे विशिष्टपुरुषेण विशिष्टैर्मन्त्रैर्गार्हपत्या-
सम्युत्पत्त्यर्थं यदङ्गाराणां निधानं तदन्याधेयमुच्यते । अग्नी-
नामाधेयमन्याधेयं, तत्कर्तव्यं इत्यर्थः । कस्मिन् काश इत्याह ॥

कृत्तिकासु रोहिण्यां मृगशिरसि फल्गुनीषु विशाखयो-
रुत्तरयोः प्रोष्ठपदयोः ॥ १० ॥

फल्गुनीष्विति पूर्वं उत्तरे च गृह्यते, अविशेषाद्भवच-
नाच्च । प्रोष्ठपदासुत्तरे एव । अतः सप्त एतानि नक्षत्राणि,
तेषामेकस्मिन्नक्षत्रेऽन्याधेयं कर्तव्यमित्यर्थः ॥

एतेषां कस्मिंश्चित् ॥ ११ ॥

एतेषां कस्मिंश्चित् पर्वणि । एवमेतत्सूत्रमर्थतो द्रष्टव्यं ।
उत्तरञ्च सूत्रं 'वसन्ते पर्वणि ब्राह्मण आदधीत' इति । एवं कृते
सर्वमनुगुणं भवति । एतेषां नक्षत्राणां कस्मिंश्चिन्नक्षत्रे पर्वणि
वाग्न्याधेयं कर्तव्यमिति दं सूत्रं पर्वनक्षत्रसमुच्चयमन्याधेयस्य
काशत्वेन विदधाति । पूर्वसूत्रस्तु केवलं नक्षत्राणामेवाधान-
सम्बन्धं विदधाति । अतो द्वौ पक्षौ स्तः । समुच्चयस्तत्र प्रथमः
कल्पः । तदसम्भवे केवलं नक्षत्रमेवेति विनिवेशो युक्तः । इदं
कल्पद्वयं सोमाधानवर्जितेषु सर्वेष्वध्याधानेषु भवति ॥

वसन्ते पर्वणि ब्राह्मण आदधीत ॥ १२ ॥

इदमपि सूत्रमर्थत एवं भवति । अनेन वसन्ते ब्राह्मणगुण-
कमाधानं विधीयते ॥

ग्रीष्मवर्षाशरत्सु क्षत्रियवैश्वोपक्रुष्टाः ॥ १३ ॥

वैश्वस्तक्षकर्मोपजीवो उपक्रुष्ट इत्युच्यते । अस्मिन् सूत्रे
शीष्माधानानि विधीयन्ते । ग्रीष्मे क्षत्रियगुणकं, वर्षासु वैश्व-
गुणकं, शरदि उपक्रुष्टगुणकञ्च । एते वसन्तादयः शब्दा ऋतु-
वाचकाः । ऋतवो नाम षट् । वसन्तग्रीष्मवर्षाः शरद्धेमन्त-
शिशिराः । ते च चैत्रमासमारभ्य द्वा द्वा मासावृतवः । वस-
न्तादयो मासाश्चैत्रादय एव ॥

यस्मिन् कस्मिंश्चिद्वृत्तावादधीत ॥ १४ ॥

आदधीतेति प्रकृते पुनरादधीतेतिवचनं आपत्कल्पोऽय-
माधानविधिरिति दर्शयति । अत्यापदि मुमुर्षोः सर्वेष्वृतुषु
आधानं कर्तव्यं नैवानाहिताग्निर्ब्रियेतेति । इदञ्चापरमा-
धानं, पूर्वाक्तानि चत्वारि, तेषु सर्वेषु पर्वणश्चविधय उपसंह-
र्तव्याः, न पर्वतुस्त्रातक्ष्येणाधानस्य कालविधयो भवेयुः । अत
एव सूत्रकारः पर्वणश्चविधीनामृतुविधिभिः सम्बद्धानामेवा-
धानकालताप्रदर्शनार्थमेवैतेषां कस्मिंश्चिद्वसन्त इति पर्वणश्च-
समुच्चयविधिपरे सूत्रे उत्तरसूत्राय पठितव्यं ऋतुशब्दं व्यति-
षज्य पठितवान् । पर्वणश्चविध्योर्ऋतुविध्युपसंहारे न्यायवि-
रोधस्य नास्ति, तत्रैव तथोरन्तर्भावदर्शनादिति ॥

सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तुं पृच्छेन्न नक्षत्रं ॥ १५ ॥

अथैव सोमेन यक्ष्य इति सङ्गत्य य आधानमिच्छेत् स आधानस्य कालं नावेक्षेत, सोमोपक्रमकालमेवादधीतेत्यर्थः । अयमपि मुख्य एवाधानकालः । अतुनक्षत्रनिरपेक्षवचनं पूर्व-
शोरपि प्रदर्शनार्थं । अस्य मूलं चदहरेवैनमिति सोमाधा-
नस्य विधायकं, न सोमस्य । तेन वसन्तसम्बन्धित्वं सोमस्य
न बाध्यते, इष्टुत्तरकालता तु बाध्यते, सोमाधानयोरान-
नर्यविधानादिति ॥

अश्वत्याक्शमीगर्भादरक्षो आहरेदनवेक्षमाणः ॥ १६ ॥

अस्या गर्भः अमीगर्भः । अमीगर्भादश्वत्यादरक्षाहरणं कुर्यात् ।
तच्चाधानार्थं, आहरणे कृते अध्वर्युणा अरक्षाहरणे क्रियमाणे
तेन सह यजमानोऽप्यनेन मन्त्रेणाहरेत् । अनवेक्षमाणः
पृष्ठतोऽनवेक्षमाणः । अयञ्चापरोऽर्थः, कुर्यां न कुर्यामिति
नान्यदपेक्षमाणः, अध्यवसिताधान इत्यर्थः ॥

यो अश्वत्यः अमीगर्भ आहरोह त्वेसचा । तं त्वाहरामि ॥
ब्रह्मणा यज्ञियैः केतुभिः सहेति, पूर्णाहुत्यन्तमग्न्याधेयं ॥ १७ ॥

पूर्णाहुतिरन्ते यस्य तत् पूर्णाहुत्यन्तं, अग्न्याधेयं कर्तव्यं ।
तच्चाग्न्याधेयमरक्षाहरणादि पूर्णाहुत्यन्तं भवतीत्यर्थः । अस्य
सूत्रस्य प्रयोजनं पूर्णाहुत्यन्ते आहिताग्नित्वप्राप्तिः कथमिति

चेत् । अतावेवमाज्ञातं । ‘अग्नयः पुरुषार्थसाध्याः’ इति प्र-
 सुत्य ‘वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत’ इत्येवमादीनि वसन्तादि-
 कालानि ब्राह्मणादिकर्तृकाणि कर्तृगामिनिष्ठाफलयुक्तानि
 निरधिकाराणि आधानानि विधाय, “ततोऽरणी आहरेत्,
 सम्भारान् सम्भरेत्, अन्यायतनानि कुर्यात्, क्षेत्रम्शु वपेत्,
 ब्राह्मौदनिकमौपासनिकं निदध्यात्, तस्मिन् ब्रह्मौदनं
 पचेत्, समिध आदध्यात्, आयतनेषु सम्भारान्निदध्यात्,
 ब्राह्मौदनिकमरयोः समारोप्य मथित्वा गार्हपत्यादीनाद-
 ध्यात्, तच्च काश्चित् समिध आदध्यात्, अग्निहोत्रं जुहु-
 यात्, पूर्णाहुतिं जुहुयात्, तत आग्नेयमष्टाकपात्रं निर्वपेत्
 तदहरेव, तदहरादिसंवत्सरान्ताणां कालानां कस्मिंश्चित्
 काले पवमानहवींषि निर्वपेत् ततश्चान्यानि हवींषि” इति । त-
 थाऽऽहिताग्निः क्तिन्नं दाह नाभ्यादध्यादित्याद्याहिताग्निव्रतानि
 चाद्यातानि । तथाग्निमत्तायां सिद्धायां अग्निहोत्रादीनि
 नित्यनैमित्तिककाम्यानि कर्माणि तच्च तच्चाद्यातानि, तच्च
 कस्मिन्नवसरे आहिताग्निव्रतप्राप्तिः, कस्मिन्नवसरे अग्निहो-
 त्रादीनामारम्भ इति तद्विवेकार्थमिदं सूत्रद्वयं । तच्च पूर्वेण
 सूत्रेण अत्यादिभिः प्रकरणरहितैः पञ्चभिः प्रमाणैर्यावन्तः
 पदार्थाः आधानविधिना सम्बध्यन्ते तावत्सु समाप्तेषु आधान-
 समाप्तिः, आधानसमाप्तौ वाहिताग्निव्रतसमाप्तिरित्येतत् प्रति-
 पादयितुं पूर्णाहुत्यन्तमित्युक्तवानाचार्यः । उत्तरेण चाग्निहो-
 त्राद्यारम्भकालं प्रतिपादितवान् ॥

यदि त्विष्टयस्तनुयुः ॥ १८ ॥

अग्नीनेवेति वाक्यशेषः । यद्यनधिकारत्वादाधानविधेर्वि-
नियोजकस्य प्रकरणस्य व्यापारासम्भवादाधानाङ्गमिष्टयो न
कुः, इष्टीनाद्यानधिकारत्वादिष्ट्यङ्गमाधानं न स्यात्, त-
थापि न कश्चिद्दोषः, अग्न्यर्थत्वेनैवोभयोरप्यनुष्ठानसिद्धेः ।
नन्विष्टीनामग्निसम्बन्धाभावादग्न्यर्थता न सम्भवतीति चेत् ।
न, 'यदाहवनीये जुहति' इत्येवमादिभिरग्निसम्बन्धोऽस्ति ।
नन्वेव सम्बन्धः साधनत्वेन न दृश्यते । सत्यमेव न दृश्यते,
तथाप्याहवनीयादिष्वग्निषु साध्यत्वबुद्धेरनुवर्त्तमानत्वादप्यस्य च
साध्यस्यानवगमाद्रात्रिसत्त्वन्वायेनाग्नय एवेष्टिभिः साध्या इत्येव-
माश्रयितुं युक्तं, आनर्थक्याश्रयणादधिकारान्तरकल्पनाश्र-
यणाच्चेति । तत्राधानेनेष्टिभिश्चाग्निसिद्धिर्भवति, न तयो-
रन्यतरेण । तेन सिद्धमग्निहोत्रादीनामग्निसाध्यानामिष्टिभ्य
उत्तरकालमेवारम्भ इति । अस्मिन्नर्थे सूत्रयोजना । यस्या-
सामिष्टीनामाधानाङ्गता न स्यात् तथापि आहवनीयाद्यग्नि-
सम्बन्धात् तानेवाग्नीनिष्टयस्तनुयुः विस्तारयेयुः कुर्युः सा-
धयेयुरित्यर्थः । तुल्यस्य साधानादिषु विज्ञेयं दर्शयति ।
आधानेऽग्नीनां साध्यत्वेन सम्बद्धानामेव साध्यत्वं । इष्टिषु साध-
नत्वेन सम्बद्धानामपि कल्पनानौर्वभयात् साध्यत्वमिति विज्ञेयं
मृच्छीमः । एवं यस्याधानेनेष्टिभिश्चाग्नय एवांशतः साध्या
इत्यनधिकाराणां कथमनुष्ठानसिद्धिरिति न्यायविदामेष
उपासम्भो नास्माकं । अस्माकं तु साध्यसाधनसम्बन्धेऽवगते

तदर्थिनां कर्तृत्वेनावगतानां ब्राह्मणादीनां कथञ्चिदधिकार-
कल्पनयानुष्ठानसिद्धिः । अथवाऽनधिकाराणामनन्यशेषाणामपि
तत्साधनसाध्यरूपेणोपकारकत्वेन कामं श्रुतिप्रयुक्तैवविधाना-
मनुष्ठानसिद्धिरित्यलमतिविस्तरेण ॥

प्रथमायामग्निरग्निः पवमानः ॥ १८ ॥

प्रथमायामिष्टौ द्वे देवते । अग्निः प्रथमः केवलः । द्विती-
यः पवमानगुणकोऽग्निः । केवलस्याग्नेर्नित्ये एव ॥

अग्न आयूंषि पवसेऽग्ने पवस्व स्वपाः ॥ २० ॥

एते द्वितीयस्य पवमानगुणकस्य ॥

स इव्यवाडमत्याऽग्निर्होता पुरोहित इति खिष्टकृतः रुं-
याज्ये इत्युक्ते सौविष्टकृतो प्रतीयात् ॥ २१ ॥

सौविष्टकृत्योर्थाज्यानुवाक्योर्होतारनेन संयाज्ये इति संज्ञा
विधीयते ॥

सर्वत्र देवतागमे नित्यानामपायः ॥ २२ ॥

सर्वत्रेति प्रकरणान्तरेऽपीति दर्शयति । देवतागम इत्यत्र
समासनिर्देशस्य तुल्यत्वाद्देवतायाः देवतयोर्देवतानां वा आगम
इत्येवं भवति । नित्यानां प्राकृतोनामित्यर्थः । अपाय उद्धार
इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । विष्टतौ देवतायाः एकस्या आगमे
इयोर्वक्त्रोनां वा आगमेऽपि प्राकृतोनां सर्वासामुद्धार इति ।

यस्यां पुनर्विहृतौ इष्टिचोदनां कृत्वा देवतां न विदधाति, तच्च
नेङ्कारः प्राकृतीनां । तच्च ता एव देवता भवन्तीत्यर्थः । यथा
मदितः 'सोमेन पशुना इष्ट्या वा' इत्यादौ ॥

याः स्विष्टकृतमन्तराज्यभागौ च तास्तत्स्थाने ॥ २३ ॥

नित्यानामपाय उक्तः । तच्च किं सर्वा नित्या उद्धृतव्याः
उत काचिद्देवतेत्येतं संशयं निवर्तयति । यो आज्यभागौ स्वि-
ष्टकृतं चान्तरा देवता यष्ट्यास्ता उद्धृतव्याः । याः पुनर्विहृ-
तौ विहितास्तास्तत्स्थाने 'उद्धृतानां प्राकृतीनां स्थाने भवन्ति'
इति वचनात्, तद्धर्मिकाश्च भवन्तीति गम्यते ॥

एष समानजातिधर्मः ॥ २४ ॥

योऽयमतिदिष्टो विधिर्देवताभ्योऽन्वचापि स समानजाती-
येषु भवति । समानजातीय एककार्य इत्यर्थः ॥

द्वितीयस्यां वृधन्वन्तौ । अग्निः पावकोऽग्निः शुचिः स नः
पावकदीदिवोऽग्ने पावकरोचिषाऽग्निः शुचिप्रततम उद्गमे
शुचयस्तव ॥ २५ ॥

एकः पावकगुणकोऽग्निः, अपरः शुचिगुणकः ॥

साङ्गान् विश्वा अभियुजोऽग्निमोडे पुरोहितमिति संयाज्ये ।
तृतीयस्यां सामिधेन्यावावपते प्रागुपोत्तमायाः पृथुपाजा
अमर्त्य इति द्वे ॥ २६ ॥

आवपते इतिवचनात् अधिके एते सामिधेन्यौ भवतः ।
प्रथमस्यां द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति वचनात् यस्यामिष्टौ यत्
तन्मं विहितं तस्यामेकदेवतायामपि तत् तन्मं भवति, न
यथोक्तानामादेवतायामेवेति ॥

धाय्ये इत्युक्त एते प्रतीयात् पुष्टिमन्तावग्निना रयिम-
अवद्गयस्कानो अमीवहेति । अग्नीषोमाविन्द्राग्नी विष्णुरिति
वैकल्पिकानि ॥ २७ ॥

चयाणामेको गृह्यते ॥

अदितिः ॥ २८ ॥

अदितिस्तान्या, अस्यां द्वे देवते ॥

उत त्वामदिते मद्भि मद्भिमूषु मातरं सुव्रतानामृतस्य
पत्नीमवसे ऊवेम । तुविक्षन्नामजरन्तीमुखचीं सुशर्माणम-
दितिं सुप्रणीतिं ॥ २९ ॥

एषा कश्यपा ॥

प्रेहो अग्न इमो अग्न इति संयाज्ये विराजावित्युक्त एते
प्रतीयादिति तिस्रः ॥ ३० ॥

इत्येतास्त्रिस्त इष्टयोऽनुक्रान्ता इत्यर्थः । उक्तानुकीर्तनमु-
त्तरार्थं । यदाद्योक्तमे वैव स्यातामाज्ञा वेति पञ्चसदापि ति-

युष्मिणीनां यावतो देवतास्ताः सर्वा यष्ट्या इत्येवमर्थं ।
 आद्योत्तमपक्षे मध्यमाणां ये देवते ते आद्यायामेव प्रक्षेप्तये ।
 वदा पुनराद्यैव तदा सर्वा देवता आद्यायामेव प्रक्षेप्तया
 इत्येवमर्थं ॥

आद्योत्तमे वैव स्यातां ॥ ३१ ॥

इष्टो इति शेषः ॥

आद्या वा ॥ ३२ ॥

आद्यैव वेष्टिर्भवतीत्यर्थः ॥

तथा सति तस्यामेव धाय्ये विराजौ ॥ ३३ ॥

यद्याद्यैव भवति तदा द्वितीयद्वितीययोरपि देवतास्तत्र
 भवन्तीत्युक्तं । अतस्तस्यामेव धाय्ये विराजौ भवतः । धाय्यावि-
 राजामनुप्रवेष्टस्य निमित्तं द्वितीयस्या इष्टेर्देवतानुप्रवेष्ट इत्ये-
 वमर्थं तथा सतीत्युक्तं ॥

इतिमाचे विकारे वैराजतन्नेति प्रतीयान् ॥ ३४ ॥

पौर्णमासतन्त्रायामिष्टौ धाय्याविराण्याचे विकारे सति
 वेष्टिर्वैराजतन्नेति वेदितव्या ॥

आधानाद् द्वादशरात्रमजस्ताः ॥ ३५ ॥

अनाधानमिष्टोद्योक्ता आधानादूर्ध्वं द्वादशरात्रमजस्ता
 इत्युक्तं । तस्यायमभिप्रायः, यावता कर्मसमुदायेनाग्नीनां

सिद्धिर्भवति तावतः कर्मसमुदायस्याधानशब्दो वाचक इति
 ज्ञापयितुं । तेनाग्न्याधेयं पुनराधेयं वेत्यत्र सेष्टिकस्याधानस्य
 ग्रहणं भवतीति सिद्धं । आधानेनेष्टिभिस्तु सिद्धा अग्नयो दा-
 दग्नाहोरात्राणि सर्वे स्वरूपेणैव धार्यन्ते । एतदजस्रधारणम-
 ग्निहोत्रपूर्वं एवाधाने भवति, अग्निहोत्रस्यैवानन्तरमुच्यमान-
 त्वात् । अनुष्ठानक्रमेणैव कर्मणां व्याख्यानमित्युक्तत्वाच्च । इष्टि-
 पूर्वं च सोमपूर्वं च ब्राह्मन्तराण्यालोच्य विचारणीयं । तत्रायं
 विचारः । इष्टिपूर्वंऽजस्रधारणं नास्ति, आपस्तम्बवचनात् ।
 ‘अन्यमाहवनीयं प्रणीयाग्नीन्त्वादधाति’ इति । इच्छार्थतया-
 न्यस्य प्रणयनस्य विधानात् । ‘अपवृज्य श्वो भूते पौर्णमासेन
 यजेत’ इति अपवर्जनविधानाच्च । तथा सोमपूर्वंऽपि नास्ति ।
 तस्मात् ‘दीक्षितो दादग्नाहं भूतिं तन्वीत’ इति । प्रकृतौ दादग्न-
 दीक्षानियमादुपसङ्गिः सुत्यया च सह षोडशाहानि प्रकृतेः
 कालः । अजस्रधारणन्तु दादग्नाहपरिच्छिन्नं । सोममध्ये वि-
 हरणस्य वा सम्भवः, दीक्षणीयासंस्कृतेष्वग्निषु सोमयागविधा-
 नात् । अत इष्टिपूर्वं सोमपूर्वं चाजस्रधारणं नास्तीति सिद्धं ।
 अग्निहोत्रपूर्वंऽपि यदाऽवांगिष्टिकाकालात् दादग्नाहानि न पूर्यन्ते
 तदा कथं तत्रैते पक्षाः, अजस्रेष्विष्टिकरणं, इष्टिलोपः,
 यथासम्भवमजस्रधारणं, अजस्रलोप इति । तत्र यथासम्भव-
 मजस्रधारणपक्षो दुराश्रयः । तथा विध्यभावात्, दादग्नाह-
 कालविशिष्ट एवासौ विधिः श्रूयते, नान्यकालविशिष्ट इति ।
 तथेष्टिलोपपक्षोऽपि न सम्भवति । अग्निमन्त्रायां सिद्ध्यायां

पौर्णमासकाले आगते तदनारम्भे प्रमाणाभावात्, अक्रियायां प्रायश्चित्तोपदेशाच्च । एवं चेदजस्रस्यैव पौर्णमासे भवतु को दोषः, स्वार्थ एव प्रणीतेऽन्वाधानदर्शनात्, अपवर्जनविधानाच्चेति । नन्वग्निहोत्रमपि स्वार्थ एव प्रणीत आहवनीये भवति, 'अर्थाचार्याचार्याग्निं प्रणयति' इत्यस्याविशिष्टत्वात् । सत्यमविशिष्टं, तथाप्याधानानन्तरं धारणविधेः प्रवृत्तत्वात् तदवस्येवाग्निहोत्राधिकारस्य प्राप्तस्य त्यागे प्रमाणाभावात् तेस्येवाग्निहोत्रहोमो युक्तः । एतमेव न्यायमनुसृत्योक्तं भगवतापस्तम्बेन, 'द्वादश्राहमजस्रस्यग्निषु यजमानः स्वयमग्निहोत्रं जुहुयात्' इति । तथा प्रणीते चेदग्निहोत्रकाल एतस्मिन्नेवाग्निहोत्रं जुहुयात् एवमन्यत्र विप्रक्रान्ते तन्त्र इत्यग्निहोत्रस्यान्यार्थेऽपि प्रवृत्तिदर्शनाच्चाचार्यं दोष इति गम्यते । अतः अग्निहोत्रस्यान्यार्थेऽपि प्रवृत्तिदर्शनादाधानानन्तरमग्निहोत्रस्यानन्यार्थाहवनीयासम्भवादजस्रस्येवाग्निहोत्रहोमो न विरुध्यते । पौर्णमास्याः पुनर्द्वादश्राहोत्तरकालवर्तिन्याः स्वार्थाहवनीयासम्भवादजस्रस्येतस्याः प्रवृत्तिर्विरुध्यते । अतोऽजस्रस्यष्टिकरणमित्यत्रमपि पक्षो न सम्भवति । नन्वजस्रस्योपपक्षेऽप्याधानात् 'द्वादशरात्रमजस्राः' इति नित्यवदाहानं विरुध्यते । न विरुध्यते, अस्य नित्यत्वासम्भवात् । उक्तं हि । 'दृष्टिपूर्वं सोमपूर्वं वा प्रवृत्तिकरणम्' इति । तस्मादस्य विध्यन्तरानुपरोधेन प्रवृत्तिदर्शनात्, अकरणे च प्रायश्चित्ताहानात् । अस्मिन् विषयेऽजस्रस्योप एव श्रेयानिति वक्तुं युक्तं ॥

अत्यन्तं तु गतश्रियः ॥ ३६ ॥ ॥ १ ॥

अत्यन्तं यावज्जीवमित्यर्थः । गतश्रियः 'त्रयो वै गतश्रियः'
इति श्रुतावृत्ताः । गतश्रियामग्नयो यावज्जीवमजस्रा भवन्ति,
न द्वादशाहमेवेति ॥

द्वितीये प्रथमा कण्डिका ॥ * ॥

उत्सर्गेऽपराद्धे गार्हपत्यं प्रच्वल्य दक्षिणाग्निमानीय विट्-
कुलादित्तवतो वैक्योनय इत्येके ध्रियमाणं वा प्रच्वल्यारणि-
मन्तं वा मथित्वा गार्हपत्यादाहवनीयं ज्वलन्तमुद्धरेत् ॥ १ ॥

उत्सर्गे अजस्रोत्सर्गे अग्निहोत्रहोमार्थं विद्धरेत्, नाजस्रेषु ।
होमस्त्वजस्रेष्वपि भवतीत्युक्तं । एवं स्थिते विहरणसहितमग्नि-
होत्रहोमप्रयोगं वक्तुकाम उत्सर्ग इत्युक्तवान् । अत्रापराद्ध-
ब्रह्मेण अज्ञस्यतुर्थभागो गृह्यते । विहरणकाले गार्हपत्यं प्रा-
दुष्कृत्य प्रज्वाल्य च दक्षिणाग्निं वैश्वगृहादाजयेत् । चतुर्णां
वर्णानामन्यतमस्य द्रव्यवतो वा गृह्यात्, गार्हपत्यादा । धार्य-
स्येत्प्रज्वलयेत् । काले काले यदि निर्मन्यः तदा मन्येत् ।
एषां प्रकाराणामुत्पत्तिवशाद्भवत्या । तेषामन्यतमप्रकारेण
दक्षिणाग्निं बाधयित्वा ततो गार्हपत्यात् ज्वलन्तमग्निमाहव-
नीयार्थमुद्धरेत् । पाचान्तरेण पृथक् कुर्यादित्यर्थः ॥

देवं त्वा देवेभ्यः श्रिया उद्धरामोत्युद्धरेत् ॥ २ ॥

अनेन मन्त्रेणाग्निहोचार्थमुद्धरेत् । पूर्वस्योद्धरेदितिवचन-
स्येदं प्रयोजनं, गार्हपत्यं प्रज्वस्येत्यादेराहवनीयं ज्वलन्तमु-
द्धरेदित्येतस्य मन्त्रवर्जितोद्धरणप्रकारस्य सर्वार्थत्वज्ञापनं । एवं
सर्वार्थमुद्धरणं विदधता एतत् साधितं भवति, येनाग्निना
अथ प्रयोजनं तच्च तस्योद्धरणं कर्तव्यमिति । ब्राह्मणान्तरे स्पष्टं
वचनमस्ति, 'अर्थावार्थायाग्निं प्रवचति' इति । उद्धरणमन्त्रो-
ऽयमग्निहोत्रे एव गान्यचेति सिद्धं ॥

उद्ध्रियमाण उद्धर पाप्मनो मा यदविद्वान् यच्च विद्वांस-
कार । अज्ञा यदेनः कृतमस्ति किञ्चित् सर्वस्मान्मोद्धृतः पाद्वि
तस्मादिति प्रणयेत् ॥ ३ ॥

प्रणयेत् प्राङ्गयेत् । अग्निमाहवनीयं प्रत्यनेन मन्त्रेण ॥

अमृताकृतिममृतायां जुहोम्यग्निं पृथिव्याममृतस्य येनौ ।
तयानन्तं काममहं जयानि प्रजापतिः प्रथमोऽयं जिगायाग्ना-
वग्निः स्वाहेति निदध्यादादित्यमभिमुखः ॥ ४ ॥

आदित्याभिमुखो भूत्वानेन मन्त्रेणाहवनीयायतनेऽग्निं नि-
दध्यादित्यर्थः ॥

एवं प्रातर्व्युष्टायान्तमेवाभिमुखः ॥ ५ ॥

एवमेव प्रातर्होमार्थमप्यादित आरभ्य निधानान्तं कुर्यात् । तमेवाभिमुखो निधीयमानमाहवनीयाभिमुख इत्यर्थः । एवं सति प्रातःकाले आहवनीयायतनात् पश्चात्स्थितेन निधानं भवति । सायन्तु पुरस्तात्स्थितेन, व्युष्टायामुषसि उदितायामादित्योदयात् प्राक् ॥

रात्र्या यदेन इति तु प्रणयेत् ॥ ६ ॥

प्रणयनमन्त्रे अग्रा यदेन इत्यस्य स्थाने रात्र्या यदेन इति कर्तव्यं प्रातःकाले ॥

अत ऊर्ध्वमाहिताग्निर्ब्रतचार्याहोमात् ॥ ७ ॥

सचिधर्माद्यातुर्मासव्रतान्यथ व्रतव्रद्धेनोच्यन्ते । विहरणादूर्ध्वमग्निहोत्रहोमप्रयोगसमाप्तेर्ब्रतचारी भवत्याहिताग्निः ॥

अनुदितहोमो चोदयात् ॥ ८ ॥

अनुदितहोमो चेत् समाप्तेऽपि प्रयोगे ओदयाद्ब्रतचारी भवेत् ॥

अस्तमिते होमः ॥ ९ ॥

अस्तमिते होमः कर्तव्यः । अग्नान्यपि प्रधानकाले कर्तव्यानि । यत् पुनरङ्गं विहरणवत् स्वकालविशिष्टं तत् स्वकाल एव कर्तव्यं ॥

नित्यमाचमनं ॥ १० ॥

उक्तं प्राक्पुनश्चाचमनं यत् पुरस्तात् तदिदानीं कर्तव्यम-
स्याङ्गत्वाच्च ॥

अतस्तथाभ्यां त्वा पर्युक्षामोति अपित्वा पर्युक्षेत् त्रिस्त्रिरे-
कैकं पुनः पुनरुदकमादाय ॥ ११ ॥

पर्युक्षणमन्त्रोऽपि अपित्वा पर्युक्षेदिति पृथक् क्रियते । प-
र्युक्षणातिदिष्टे परिसमूहने मन्त्रो मा भूदिति त्रिरेकैक-
मित्येतावतैव एकैकस्याग्नेस्त्रिस्त्रिः पर्युक्षणे सिद्धे त्रिस्त्रिरिति
वोक्षावचनं मन्त्रस्यापि त्रिरावृत्तिर्भवत्येवमर्थः । पुनः पुन-
रुदकमादायेतिवचनं न सलङ्घ्येतेन त्रिः पर्युक्षेदित्येवमर्थः ॥

आनन्तर्ये विकल्पः ॥ १२ ॥

अग्नीनां पर्युक्षणादिषु कर्तव्येषु केनानन्तर्येण कर्तव्या
इत्यानन्तर्यविशेषे ज्ञातव्येऽनेन सूत्रेणाग्नीनामुत्पत्तिक्रमस्य हो-
मक्रमस्य च विकल्पो विधीयते ॥

दक्षिणं त्वेव प्रथमं विज्ञायते पिता वा एषोऽग्नीनां यद्द-
क्षिणः पुत्रो गार्हपत्यः पौत्र आश्वनीयस्तस्मादेवं पर्युक्षेत् ॥
॥ १३ ॥

पर्युक्षणेऽयमेव क्रमः, दक्षिणाग्निं गार्हपत्यमाश्वनीयमिति ।
तच्च श्रुतिमेव हेतुमुपन्यस्य तस्मादेवं पर्युक्षेदित्युपसंहृतं । तेन
पर्युक्षणातिदिष्टे परिसमूहनेऽयमेव क्रमः । अन्यच्च पूर्वोक्तो

विकल्पः । अत्र विनिवेशः प्रधानात् पूर्वेषामुत्पत्तिक्रमः, परेषां प्रधानक्रम इति ॥

गार्हपत्यादविष्किञ्चामुदकधारां हरेत् तन्तु तन्वन् रजसो
भानुमन् विधीत्याहवनीयात् ॥ १४ ॥

अथमाकारो मर्यादायां, अन्युपघातविरोधात् ॥

पश्चाद्गार्हपत्यस्योपविश्योदङ्गारानपोहेत् सुद्धतकृतः स्य
सुद्धतं करिष्यथेति ॥ १५ ॥

पश्चाद्गार्हपत्यस्य दक्षिणेव दक्षिणोत्तरिणोपस्थेनोपविश्य
गार्हपत्यात् कतिपयानाङ्गारानुदक् पृथक् कुर्यादधिश्रयणार्थं ॥

तेष्वग्निहोत्रमधिश्रयेदधिश्रितमध्यधिश्रितमधिश्रितं हिंश्
इति ॥ १६ ॥

तेष्विति पृथक् कृतेष्वङ्गारेष्वित्यर्थः । अग्निहोत्रमिति हो-
मसाधनभूतं द्रव्यमुपचर्यते ॥

इडायास्तदं घृतवच्चराचरं जातवेदो हविरिदं जुषस्व ।
ये ग्राम्याः पशवो विश्वरूपास्तेषां सप्तानां मयि पुष्टिरस्त्विति
वा ॥ १७ ॥

अनेन वा मन्त्रेणाधिश्रयेत् पूर्वेषां वेति विकल्पविधिः ॥

न दध्यधिअयेदधिअयेदित्येके ॥ १८ ॥ २ ॥

अधिअयेस्य वेत्येतावतैव सिद्धे गुह्यसूत्रकरणं न्यायविकल्पो-
ऽयमिति प्रदर्शनार्थं । अत्रैके आचार्याः प्रवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य
कार्यस्य चातीन्द्रियत्वादसोपमाहुः । आचार्यस्य कार्यार्थत्वात्
प्रवृत्तेः, कार्यस्य च दृष्टस्य त्यागे प्रमाणाभावात्, तदत्यागे
संस्कार्यस्वरूपविनाशान्न संस्कार्यसंवादकत्वात् संस्कारस्य सोप
एवात्र श्रेयानित्याह ॥

द्वितीये द्वितीया कश्चिन्ना । * ।

पयसा नित्यहोमः ॥ १ ॥

नित्यश्चासौ होमश्च नित्यहोमः, स पयसा कर्तव्यः । अका-
मस्याग्निहोत्रहोमः पयसा कर्तव्य इत्यर्थः । कामानुपदेष्टादे-
वास्तु नित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणमुत्तरार्थं ॥

यवागूरोदनो दधि सर्पिर्ग्रामकामास्नाद्यकामेन्द्रियकाम-
तेजस्कामानां ॥ २ ॥

यथासंज्ञेन ग्रामकामादीनां यवाम्बादीनि अग्निहोत्रद्र-
व्याणि भवन्ति । ग्रामकामः प्रसिद्धः । अन्नञ्च तदाद्यञ्च अस्ना-
द्यं । स्वास्नान्नकाम इत्यर्थः । इन्द्रियं शृङ्गं, चक्षुरादीनि वा ।
तेजश्चैव । नित्यहोम इत्यत्रापि सम्बध्यते । तेन पुरुषार्थैरपि

क्रियमाणो होमो नित्य एव स्यात्कामार्थः । होमाश्रितानि
द्रव्याण्येव कामाश्रितानि भवन्तीति ॥

अधिश्रितमवज्वलयेत् ॥ ३ ॥

अधिश्रितग्रहणात् अधिश्रितमात्र एवावज्वलयेन्न कालवि-
क्षेपः कर्तव्य इत्यवगम्यते ॥

अनधिश्रयं दध्मग्निष्टे तेजो माहर्षीरिति ॥ ४ ॥

न अधिश्रयो यस्य तत् अनधिश्रयं । अधिश्रयरहितमपि
दधि अवज्वलयेदित्यर्थः । सर्वत्रावज्वलनमन्त्रोऽयं अग्निष्टे तेज
इति । दधि वेत्येतावतैव सिद्धे गुरुसूत्रकरणं दध्मादीनामप-
क्रान्तां सङ्ग्रहार्थं ॥

स्रुवेण प्रतिषिञ्च्यान्न वा शान्तिरस्यमृतमसीति ॥ ५ ॥

पयसा होमे दोहनपात्रप्रक्षालनं स्रुव आनीय तेन प्रति-
षिञ्चेत् । अग्निहोत्रद्रव्यं अन्यत्रोदकेनैव । शान्तिरिति मन्त्रेण ।
न वा प्रतिषेकः कर्तव्यः ॥

तथोरव्यतिचारः ॥ ६ ॥

तथोः प्रतिषेकाप्रतिषेकयोरित्यर्थः । अव्यतिचारोऽसङ्करः,
एकस्मिन् पुरुष इत्यर्थः । एकः सर्वदा प्रतिषिञ्चेत् । अपरः स-
र्वदा न प्रतिषिञ्चेदित्यर्थः ॥

पुनर्ज्वलता परिहरेत् चिरन्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातय
इति ॥ ७ ॥

पुनर्वचनाद्येनोष्णकेन अवज्वलनं कृतं तेनैव परिहरणं कु-
र्यादिति गम्यते । उष्णकादानं गार्हपत्यादेव, न अपणार्थात् ।
अपणार्थं पृथक् कृतस्य पुनः प्रचेपविधानात् अन्यत्र कार्यार्थं
पृथक् कृतस्य कार्यपरिसमाप्ता त्याग एव कर्तव्यः । तेनावज्व-
लनार्थं पृथक् कृतं, अवज्वलने कृते पृथगेव निधाय तेनैव परि-
हरणमपि कृत्वा त्यजेत् ॥

समुदन्तं कर्षन्निवोदकुदासयेद्वि त्वान्तरिक्षाय त्वा पृ-
थिव्यै त्वेति निदधत् ॥ ८ ॥

समुद्धृतः अन्नो यस्य द्रव्यस्य तत् समुदन्तं द्रव्यं । परितः
स्वास्तीसम्बन्धप्रदेशोऽन्त इत्युच्यते । यदा पच्यमानं पच्य एव-
मवस्थं भवेत् तदा कर्षन्निवोदकुदासयेत् । कर्षन्निवेति मन्द-
गत्येत्यर्थः । निदधदिति त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रिनिधानं कुर्वन्नवतार-
येत् । प्रथमद्वितीयाभ्यामाकाशे धृत्वा तृतीयेन भूम्यां नि-
दध्यात् ॥

सुद्धतकृतः स्य सुद्धतमर्कार्हेत्यङ्गारानतिस्त्रज्य सुक्सुवं
प्रतितपेत् प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता
अरातय इति ॥ ९ ॥

अतिसर्गोऽङ्गाराणां गार्हपत्ये प्रचेपः ॥

उत्तरतः स्थात्याः सुवमासाद्योमुन्नयानीत्यतिसर्जयेत् ॥
॥ १० ॥

स्थात्या उत्तरतः सुवमासाद्य सुवहस्त एव सन् 'ओमुन्न-
यानि' इत्यनेन मन्त्रेण आहिताग्निसर्जयेत् ॥

आहिताग्निराचम्यापरेण वेदिमतिर्ब्रज्य दक्षिणत उपवि-
श्यैतच्छ्रुत्वोमुन्नयेत्यतिसृजेत् ॥ ११ ॥

विहरणकाल एवाहिताग्निसाध्वर्युः पत्नी च स्थात्याचम्य
तीर्थेन प्रविशन्ति । तत्राध्वर्युर्विहरणं कृत्वा होमकाले प्राप्ते
निष्क्रम्य प्राङ्मुख उदङ्मुखो वाचम्य तीर्थेनैव प्रविश्य पर्युच-
णादि कुर्यात् । पत्नी तु गार्हपत्यस्य दक्षिणत आस्ते, आ-
होमपरिसमाप्तेः । आहिताग्निसाहवनीयविहरणकाले दक्षि-
णत उपविश्य उद्धराहवनीयमित्यध्वर्युं सम्प्रैषमुक्त्वास्ते । ततो
होमकाले प्राप्ते निष्क्रम्य प्राङ्मुख उदङ्मुखो वाचम्य तीर्थेनैव
प्रपद्य अपरेण वेदिदेशं पूर्वेण गार्हपत्यं दक्षिणाग्निस्र गत्वा
वेदेर्दक्षिणत उपविशेत् । उपविष्टः सन्नेतदतिसर्जनवाक्यं श्रु-
त्वोमुन्नयेत्यतिसृजेत् ॥

अतिसृष्टो भूरिडा भुव इडा स्वरिडा वृध इडेति सुवपूर-
मुन्नयेत् ॥ १२ ॥

अतिसृष्टइतिवचनं प्रवसति यजमाने स्नेनेवातिसृष्ट उन्न-

येत् नानतिसृष्टरत्येवमर्थे । चत्वार एते मन्त्राः समवत्त्वात्
संसर्गाणां, अतस्तत्तुष्कृत उच्येत् । सुवपूरमिति यमुष्प्रत्यय-
योगाच्च, अग्नियमग्नियमिति उच्ययनभेददर्शनाच्च सुवपूरमिति
सुवं पूरयित्वा पूरयित्वेत्यर्थः । अत्र पञ्चममन्त्रस्याभावात्
*पञ्चावत्तिनां तृष्णोमेव पञ्चममुच्यते, पुरुषविश्वेषधर्मत्वाद-
वदानविश्वेषसम्बन्धस्य ॥

अग्नियमग्नियं पूर्णतमं योऽनु ज्येष्ठमृद्धिमिच्छेत् पुत्राणां ॥

॥ १३ ॥

यो यजमानः पूर्वजानुसारेण आत्मनः पुत्राणामृद्धिं ता-
रतम्यमिच्छेत्, तस्य पूर्वः पूर्वः पूर्णतमो भवेत् । अनेन पुत्र-
स्त्रायं काम्यः कल्पः, न चतुःपुत्रस्यैव ॥

योऽस्य पुत्रः प्रियः स्यात् तं प्रति पूर्णमुन्नयेत् ॥ १४ ॥

प्राकृतानामेव पञ्चानां चतुर्णां वा एकं सुवं प्रियं पुत्रं
ध्यात्वा पूर्णमुन्नयेत् । अयमपि काम्यः । अयमेकपुत्रस्यापि
भवति ॥

स्थालीमभिमृश्य समिधं सुचं चाध्यधि गार्हपत्यं हत्वा
प्राणसन्नितामाहवनोयसमोपे कुशेषूपसाद्य जान्वाच्य समिध-
मादध्याद्रजतां त्वामिज्योतिषं रात्रिमिष्टकामुपदधे स्वाहेति
॥ १५ ॥

* पञ्चावत्तिनामिति मु० ।

स्वाध्याः सुवेण सुच्युस्यनं कृत्वा स्वासीमभिमृश सुचा
सह समिधश्च गृहीत्वाध्यधि गार्हपत्यं गार्हपत्यस्योपरि समीपं
इत्वा आहवनीयस्य नेदीयसि नासिकासम्भितां हरेत् । इत्वा
तस्य पश्चाददूरे कुशेषूपसाद्य दक्षिणं जानु निपात्य तां समिध-
मादध्यात्, 'रजताम्' इति मन्त्रेण ॥

समिधमाधाय विद्युदसि विद्य मे पाप्मानमग्नौ श्रद्धेत्यप
उपस्पृश्य प्रदीप्तां द्वाङ्गुलमात्रेऽभिजुहुयाद्भुवः खरोऽग्नि-
र्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति ॥ १६ ॥

समिधमाधायेत्युच्यते, समिदाधानधर्मस्य जानुनिपात-
नस्यानुवृत्त्यर्थं । समिधमाधायेत्यनेनैव समिद्धहणेन पूर्वसूत्रे
आदध्यादित्येवोक्तेऽपि समिध एवाधाने सिद्धे यत् पूर्वसूत्रे
समिद्धहणं करोति तज्ज्ञापयति, यत्र यत्र समिधमादध्यात्
तत्र तत्र जान्वाध्यादध्यादिति । विद्युदसीत्यप उपस्पृश्य,
प्रदीप्तां समिधं मूलतो द्वाङ्गुलमात्रेऽभिजुहुयात्, 'भूर्भुवः
खरोऽग्निः' इति मन्त्रेण ॥

पूर्वामाहुतिं कृत्वा कुशेषु सादयित्वा गार्हपत्यमवेक्षेत
पशून्मे यच्छेति ॥ १७ ॥

ऊलेतिवचनं निपातितजानुरेवोत्तरमपि कुर्यादित्येव-
मर्थः । पूर्वामिति वचनं पूर्वाहुत्युत्तरकाशोनं सुचं सादयित्वैव

कुर्यात्, उत्तराऊत्युत्तरकासीनं सुग्वस एव कुर्यादित्येव-
मर्थः ॥

अथोत्तरां तृष्णीं भूयसीमसंछृष्टां प्रागुदगुत्तरतो वा
॥ १८ ॥

अथेत्यागन्तर्यवचनेन पूर्वाऊत्योत्तराऊतेः सम्बन्धः क्रियते ।
तेन आम्वाथेत्यस्यानुवृत्तिर्लभ्यते, प्राधान्यस्योत्तराऊतेः । अतः
पूर्वाऊतौ ऊतावां द्रव्यदोषे सति उत्तराऊत्यर्थं द्रव्यमुत्पाद-
यितव्यमेव । भूयसीं पूर्वाऊतेः भूयो द्रव्यं । असंछृष्टां पूर्वधा-
ऽऽऊत्या । प्रागुदक् पूर्वाऊतेः, उत्तरतो वा तस्या एव ॥

प्रजापतिं मनसा *ध्यायात् तृष्णीं होमेषु सर्वत्र ॥ १९ ॥

यत्र तृष्णीशब्दविशिष्टो होमस्रोतस्पद्यते तत्र प्रजापतिदेव-
तां ध्यायेत्, देवतासाध्यत्वाद्धोमस्य । ध्यानत्वादेव मानसत्वे
सिद्धे मनोग्राहणं शब्दध्यानार्थं । तेन चतुर्थ्यन्तं प्रजापतिशब्दं
ध्यात्वा तदनन्तरं स्वाहेत्युपांशूक्ता जुहुयात् । होमेष्विति
वज्रवचनादेव प्रकरणादुत्कर्षे सिद्धे सर्वत्रग्राहणं गार्हपत्येऽपि
प्राप्यार्थं ॥

भूयिष्ठं सुचिं शिष्टां चिरनुप्रकम्प्यावमृज्य कुशमूलेषु नि-
मार्ष्टि पशुभ्यस्त्वेति ॥ २० ॥

उत्तराऊतेर्भूयिष्ठं भूयोद्रव्यं पूर्वाऊतेर्भूयिष्ठं यथा भवति

* ध्यायेदित्यर्थे ध्यायादिति पाठः सर्वत्र ।

तथा भक्षार्थं सुचि शेषयेत् । पूर्वाहुत्यर्थं प्रक्षिप्ताद्ब्रूयादुत्तरा-
हुत्यर्थं भूयो भवति । तस्मादपि भूयो भक्षार्थं भवति । तत्
पूर्वाहुत्यपेक्षया भूयिष्ठमित्युच्यते । भूयिष्ठं द्रव्यं सुचि शेष-
यित्वा सुचमेवाहुतिदेवस्यां प्रकम्पयेत् । ततः सुग्तलेपं
पाणिनाऽधोमुखेनावमृज्य पाणिगतलेपं कुशमूलेषु निमार्ष्टि
निमृजेत्, 'पशुभ्यस्त्वा' इति ॥

तेषां दक्षिणत उत्ताना अङ्गुलीः करोति प्राचीनावीती
द्वर्णी स्वधा पितृभ्य इति वा ॥ २१ ॥

तेषां कुशमूल्यानां दक्षिणत उत्ताना अङ्गुलीर्निदध्यात् ।
प्राचीनावीती भूत्वा 'स्वधा पितृभ्यः' इति मन्त्रेण वा ॥

अपोऽवनिनीय ॥ २२ ॥

एतावदेव सूत्रं । अपस्य कुशमूल्यानां दक्षिणतो निनयेत्,
अवाचीनेन पाणिना । एतावत् सुग्वस्त एव करोति । एवं
वा तेषां दक्षिणतः करोति प्राचीनावीती निनीय ॥

वृष्टिरसि वृश्च मे पाप्मानमसु अद्वेत्यप उपस्पृश्य ॥ २३ ॥

इदमपि सूत्रमेतावदेव । निधाय सुचमप उपस्पृशेत् ॥

आहिताग्निरनुमन्त्रयेत् ॥ २४ ॥

अधिकारोऽयं ॥

आधानमुक्त्वा तेन ऋषिणा तेन ब्रह्मणा तथा देवतयाऽङ्गि-
रस्वद्भवासीदेति समिधं ॥ २५ ॥

समिदाधानमन्त्रेण 'तेन ऋषिणा' इत्यनेन मन्त्रेण च
समिधमाधीयमानामनुमन्त्रयते ॥

ता अस्य हृद् दोहस इति पूर्वामाहुतिं ॥ २६ ॥

एतवर्षा पूर्वामाहुतिमनुमन्त्रयते ॥

उपोत्यायोत्तरां काञ्चेतेक्षमाणो भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजा-
भिः स्यां सुवोरो वीरैः सुपोषः पोषैः ॥ २७ ॥

इतिकाराध्याहारेण सूत्रच्छेदः । उत्तराहुतेर्ह्ययमायाः
देशतः काञ्चतश्च समीपे स्थित्वा कटाक्षेणेक्षमाणस्तामेवाहुति-
मनुमन्त्रयते । काञ्चेतब्रह्मः कटाक्षवचनः । केचिदुत्तराहुति-
मोक्षमाणोऽनुमन्त्रयते, तन्मन्त्राभिहितान् कामान् काञ्चेत
चेति वर्णयन्ति ॥

आग्नेयोभिश्च ॥ २८ ॥

याभिः काभिश्च अवरारभिराग्नेयोभिरुत्तरामेवाहुतिम-
नुमन्त्रयते ॥

अग्न आयूंषि पवस इति तिसृभिः ॥ २९ ॥ ३ ॥

इति द्वितीये द्वितीया कण्डिका ॥ * ॥

संवत्सरे संवत्सरे ॥ १ ॥

पूर्णं पूर्णं संवत्सरे एताभिरधिकाभिः सहदनुमन्त्रयते ॥

यवाग्वा पयसा वा स्वयं पर्वणि जुहुयात् ॥ २ ॥

यवाग्वा पयसा वा स्वयं पर्वणि पौर्णमास्याममावास्यायां च सायम्प्रातर्यजमानः स्वयमेवाग्निहोत्रं जुहुयात् । अस्मिन् सूत्रे पर्वणि द्रव्यनियमः, स्वयंकर्तृनियमश्च विधीयते । स्वयंहोमे समिधमनुमन्त्र्य 'विष्टुदसि' इति पूर्वामाहुतिमनुमन्त्र्य 'पशून्मे यच्छ' इत्युत्तरामाहुतिमनुमन्त्र्य 'दृष्टिरसि' इत्येवं क्रमो भवति । यत्किञ्चिदग्निहोत्रद्रव्यं काम्यं वैकल्पिकं वा प्रयुज्यते सायमुपक्रम्य प्रातरपवर्गं प्रयुज्यते नान्यथेति । प्रतिनिधिस्त्वेकप्रयोगपर्यवसाय्येव ॥

अद्वित्वजामेक इतरं कालं ॥ ३ ॥

अद्वित्वजामेकः कश्चिदद्वित्वगितरस्मिन् कालेऽग्निहोत्रं जुहुयात् ॥

अन्तेवासी वा ॥ ४ ॥

इतरस्मिन् कालेऽग्निहोत्रं जुहुयादिति शेषः । अन्ते समीपे वसतीत्यन्तेवासी, स पुनः पुत्रः शिष्यो वा । अत्र किञ्चिदुच्यते । अत्रिजस्तिविधाः, देवभूताः पित्रभूता मनुष्यभूताः इति । ये कर्मणि कर्मणि त्रियन्ते ते देवभूताः । येऽन्वयागता अद्वित्वज-

स्येऽपिदभूताः । ये त्वेकस्य पुरुषस्य सर्वाणि कर्माणि कर्तुं त्रि-
यन्त्रे ते मनुष्यभूताः । तत्र यस्याहिताग्नेः पिदभूता मनुष्यभूता
वा अद्विजः सन्नि तेषामृत्विजामेकः कश्चित् पर्ववर्जितेषु का-
सेषु जुहुयात् । यस्य देवभूताः तस्यान्तेवासेवेति विनिवेशः ॥

सृष्ट्वादकमुदडावृत्य भक्षयेत् ॥ ५ ॥

उक्तमेवोपसर्जनं कृत्वा उदगावृत्य सुगगतं शेषं भक्षयेत् ।
उक्तसङ्कोर्त्तनमाहितान्यधिकारे सत्यपि होमकर्मप्रापणार्थं ॥

अपरयोर्वा जुत्वा ॥ ६ ॥

भक्षयेदिति शेषः ॥

आयुषे त्वा प्राप्तामीति प्रथमं । अज्ञाद्याय त्वेत्युत्तरं ॥ ७ ॥

प्रथममुत्तरमिति भक्षणयोः सम्बन्धकरणार्थं । तेन उत्त-
रस्यापि मन्त्रस्य प्राप्तास्यन्तता भवति ॥

तूष्णीं समिधमाधायाग्नये गृहपतये स्वाहेति गार्हपत्ये ॥
॥ ८ ॥

जुहुयादित्यध्याहारः । तूष्णींयज्ञमाहवनीयसमिदाधाने
होमे च ये धर्माः जानुनिपातनं प्रदोप्ताभिहोमो ह्यङ्गुल-
मात्राभिहोमश्च तेषां प्राप्तिस्तद्वचनार्थं ॥

नित्योत्तरा ॥ ८ ॥

उत्तराङ्गतिं तूष्णीं भूयसीमित्येवमुक्तेत्यर्थः ॥

तूष्णीं समिधमाधायाम्रये संवेशपतये स्वादेति दक्षिणे ।
अग्रयेऽन्नादायान्नपतये स्वादेति वा ॥ १० ॥

मन्त्रविकल्पोऽयं ॥

नित्योत्तरा ॥ ११ ॥

गतार्थमेतत् ॥

भक्षयित्वाभ्यात्ममपः सुचा निनयते त्रिः सर्वदेवजनेभ्यः
स्वादेति ॥ १२ ॥

भक्षयित्वेतिवचनं भक्षणानन्तरमेव निनयनमपि स्यादित्येवमर्थः । अभ्यात्ममपः सुचा निनयत इत्यसंस्कारकर्मत्वान्मन्त्रोऽपि चिरावर्तते ॥

अथैनां कुशैः प्रक्षाल्य चतस्रः पूर्णाः प्रागुदीचोर्निनयेदतु-
भ्यः स्वाहा दिग्भ्यः स्वाहा सप्तर्षिभ्यः स्वाहेतरजनेभ्यः
स्वादेति ॥ १३ ॥

अथेत्यभ्यात्मनिनयनानन्तरमेव इदमपि कर्त्तव्यं इति द-
र्शयति । एनां सुचमित्यर्थः । विहारस्य प्रागुदगदेशे पूर्णाश्च-
तस्रः सुचो निनयेत्, एकैकेन मन्त्रेणैकैकामिति ॥

पञ्चमीं कुशदेशे पृथिव्याममृतं जुहोम्यग्नये वैश्वानराय
स्वाहेति । षष्ठीं पश्चाद्गार्हपत्यस्य प्राणममृते जुहोम्यमृतं प्राणे
जुहोमि स्वाहेति ॥ १४ ॥

पञ्चमीं षष्ठीमिति पूर्णास्तुक्सम्प्रत्ययार्थं ॥

प्रताप्यान्तर्वेदि निदध्यात् ॥ १५ ॥

प्रतपनमाहवनीये, अन्तर्वेदिशब्दसमन्वयात् । प्रताप्य सुच-
मन्तर्वेदिदेशे निदध्यादित्युक्तं ॥

परिकर्मिणे वा प्रयच्छेत् ॥ १६ ॥

परिचारकः परिकर्मीत्युच्यते ॥

अग्नेणाहवनीयं परोत्य समिध आदध्यात् तिस्रस्तिस्र उद-
ङ्मुखस्तिष्ठन् ॥ १७ ॥

पूर्वेणाहवनीयं विहारस्य दक्षिणदेशं गत्वा तस्य तस्याग्ने-
र्दक्षिणत उदङ्मुखस्तिष्ठन् तिस्रस्तिस्रः समिध आदध्यात् ।
पुनः प्रत्येत्य पर्युञ्जणादि कुर्यात् ॥

प्रथमां समन्त्रां ॥ १८ ॥

सकृन्मन्त्रेणेति परिभाषा प्रधानकर्मसु न प्रवर्तत इति
कृत्वा प्रथमां समन्त्रामित्युक्तवानाचार्यः ॥

आहवनीये दीदिहीति गार्हपत्ये दीदायेति दक्षिणे दो-
दिदायेति ॥ १९ ॥

सर्वे स्वाहाकारान्ताः कर्त्तव्याः ॥

उक्तं पर्युक्षणं ॥ २० ॥

यदुक्तं पर्युक्षणं तदिहापि कर्त्तव्यं ॥

ताभ्यां परिसमूहने ॥ २१ ॥

पूर्वाक्तमिदञ्च द्वे पर्युक्षणे ताभ्यां परिसमूहने व्याख्याते इति
धर्मातिदेश एकोऽर्थः । परिसमूहने इति योगविभागात् स्वरू-
पसिद्धिश्च भवति । मन्त्रस्तु अपित्वेति पृथक्करणञ्च भवति,
लिङ्गाभावाच्च ॥

पूर्वे तु पर्युक्षणात् ॥ २२ ॥

ये द्वे परिसमूहने पर्युक्षणधर्मके विहिते तयोरनेन क्रमो
विधीयते, पर्युक्षणाभ्यां पूर्वे परिसमूहने भवत इति ॥

एवं प्रातः ॥ २३ ॥

सायंकालेऽग्निहोत्रविधिरुक्तः, एवं प्रातःकालेऽपि होमः
कर्त्तव्य इत्यर्थः । तत्र विशेषमाह ॥

उपोदयं व्युषित उदिते वा ॥ २४ ॥

उपोदयमादित्योदयसमीपमित्यर्थः । व्युषिते उषस्युदित इत्यर्थः । उदिते आदित्यमण्डले कृत्वा उदितं इत्यर्थः । एते त्रयः प्रातर्होमप्रधानकालाः । तत्र यद्युपोदयमुदित इत्युच्यते उदित आदित्ये सति उदयसमीप इति द्वाभ्यां पदाभ्यां एक एव कालो विहितः स्यात्, तद्भान्तिनिवृत्त्यर्थं व्युषितशब्दात् पूर्वं उपोदयशब्दं पठितवानाचार्यः । एतेषु त्रिषु कालेषु प्रधानं यथा सम्पद्यते तथाङ्गानामेवोत्कर्षोऽपकर्षो द्रष्टव्यः ॥

सत्यं कृताभ्यां त्वेति पर्युत्तणमोमुन्नेष्यामीत्यतिसर्जनं हरिणीं त्वा ह्यर्यज्योतिषमहरिष्टकामुपदधे स्वाहेति समि-
दाधानं भूर्भुवः स्वरो ह्यर्यो ज्योतिर्ज्यातिः ह्यर्यः स्वाहेति होम उन्मार्जनञ्च ॥ २५ ॥ ॥ ४ ॥

एते प्रातर्होमे विशेषाः ॥

इति द्वितीये चतुर्थी कण्डिका ॥ * ॥

प्रवत्स्यन्नग्नीन् प्रज्वल्याचम्यातिक्रम्योपतिष्ठते ॥ १ ॥

यस्मिन् ग्रामेऽग्नय आसते तस्मात् प्रदेशाङ्गामान्तरे एक-
रात्रावमो वासः प्रवासः, तं करिष्यन् प्रवत्स्यन् भवति । अग्नी-

निति वञ्चवचनात् सर्वान् विहृत्य प्रज्वलयेत् । प्रज्वल्य आचम्य
तीर्थदेशेन प्रपद्य अतिक्रम्य अग्नीन् उपतिष्ठते । अतिक्रम्येति
अव्यक्तोपस्थानदेशमतिक्रम्य समीपं गत्वा तं तमग्निमुपति-
ष्ठत इत्यर्थः । इदं कर्माहिताग्निः स्वयमेव कुर्यात् । इदम-
नेनेत्याह ॥

आहवनीयं शंस्य पशून्मे पाक्षीति । गार्हपत्यं नय प्रजां
मे पाक्षीति । दक्षिणमथर्वपितुं मे पाक्षीति । गार्हपत्या-
हवनीयावीक्षेतेमान् मे मित्रावरुणौ गृहान् गोपायतं युवं
अविनष्टानविहृतान् पूषैनानभिरक्षत्वास्माकं पुनरायनादिति
॥ २ ॥

दक्षिणाग्निमुपस्थाय तत्रैव तिष्ठन् गार्हपत्याहवनीयावीक्षेत,
इमान्मे मित्रावरुणाविति । उत्तरं च 'यथेतं प्रत्येत्य' इति वच-
नात् तत्रैव तिष्ठतीति लभ्यते । द्विवचनस्त्रिङ्गाद्युपदेवेक्षेत ॥

यथेतं प्रत्येत्य प्रदक्षिणं *पर्यङ्गाहवनीयमुपतिष्ठते । मम
नाम प्रथमं जातवेदः पिता माता च दधतुर्यदग्रे । तत्त्वं
बिभृहि पुनराममैतौस्तवाहं नाम बिभराण्यग्र इति ॥ ३ ॥

आहवनीयमुपस्थाय उत्तरेण विहारं गत्वा गार्हपत्यस्य
प्रत्यगुदग्देशेऽत्यन्तसमीपं गत्वा तमुपस्थाय तददेव स्त्रित्वा

* परियग्निति सो० सू० ।

दक्षिणाग्निमुपस्थाप्य तच्चैव तिष्ठन् गार्हपत्यमाहवनीयस्त्रेक्षणं
कृत्वा पुनस्त्रेणैव मार्गेषाहवनीयसमोपं गत्वा ततः प्रदक्षिण-
मावर्त्तमानः आहवनीयमुपतिष्ठते 'मम नाम प्रथमं' इत्य-
नेन मन्त्रेण ॥

ग/ *प्रव्रजेदनवेक्षमाणो मा प्रथमेति सूक्तं जपन् ॥ ४ ॥

पृष्ठतोऽग्नीन् नेक्षमाणो 'मा प्रथम' इति सूक्तं जपन् यथेष्टं
गच्छेत् । सूक्तग्रहणमनभ्यासार्थं ॥

आरादग्निभ्यो वाचं विद्मजेत ॥ ५ ॥

अग्निभ्योऽदूराङ्गत्वा वाचं विद्मजेत । यावद्भूतेऽग्न्यागार-
च्छदिर्न दृश्यते तावदत्र आराच्छब्देनोच्यते । अत्र वाग्विसर्ग-
विधानादितः प्राक् वाग्यत एव सर्वं कुर्यात् ॥

सदा सुगः पितुर्मा अस्तु पन्था इति पन्थानमवरुद्धा ॥ ६ ॥

ब्रूयादिति शेषः । योऽभिलषितदेशगामी पन्थास्तं प्रा-
प्येत्यर्थः ॥

अनपस्थिताग्निश्चेत् प्रवासमापद्येत । इच्चैव सन् तत्र सन्तं
त्वाग्ने हृदा वाचा मनसा वा विभर्मि । तिरो मा सन्तं मा प्र-
क्षासीर्ज्यातिषा त्वा वैश्वानरेणोपतिष्ठत इति प्रतिदिशमग्नी-
नुपस्थाय ॥ ७ ॥

* प्रव्रजेदनवेक्षमाण इति सो० सू० ।

यदि कदाचिद्यथोक्तोपस्थानमकृतैव गन्तव्यं स्यात् तदै-
वान्मानुषाद्वा निमित्तात् तदा तत्रैव स्थित 'इहैव सन्' इत्यनेन
मन्त्रेण उत्पत्तिक्रमेण तं तमग्निं ध्यात्वा तां तां दिशं अभिमु-
खमुपस्थाप्य गच्छेत् ॥

अपि पन्थामगन्महीति प्रत्येत्य ॥ ८ ॥

ब्रूयादिति शेषः । प्रवासं कृत्वा प्रत्येत्य स्वयामसमीपं प्राप्य
'अपि पन्थामगन्महि' इति ब्रूयात् ॥

समित्पाणिर्वाग्यतोऽग्नीन् ज्वलतः श्रुत्वाऽभिक्रम्याहवनीय-
मीचेत । विश्वदानीमाभरन्तोऽनातुरेण मनसा । अग्ने मा ते
प्रतिवेशारिषाम । नमस्तो अस्तु मोदुषे नमस्तु उपसदने ।
अग्ने शुग्मस्व तन्वः सम्भारय्याह्वजेति ॥ ९ ॥

वाग्यतः समिधो गृहीत्वा पुत्रेण शिष्येण वा पूर्वं प्रस्था-
पितेनाग्नीन् विहृतान् ज्वलतश्च ज्ञात्वा स्वयमाहिताग्निराचम्य
शुचिर्भूत्वा तीर्थेन प्रपद्याव्यक्तदेशादत्यन्तं समीपदेशं अभि-
क्रम्याहवनीयमीचेत 'विश्वदानीम्' इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां ॥

अग्निषु समिध उपनिधायाहवनीयमुपतिष्ठते । मम नाम
तव च जातवेदो वाससी इव विवसानौ चरावः । ते बिर्भृवो
दक्षसे जीवसे च यथायथं नौ तन्वा जातवेद इति ॥ १० ॥

इदानीमागीताः समिधो विभज्य तस्य तस्याग्नेः समीपे
निधाय तत आहवनीयमुपतिष्ठते 'मम नाम तव च' इत्यनेन
मन्त्रेण ॥

ततः समिधोऽभ्यादध्यात् ॥ ११ ॥

उपनिहिता एवास्मिन्ननेनेत्याह ॥

आहवनीयेऽग्नौ विश्ववेदसमस्तभ्यं वसुवित्तमं । अग्ने स-
खादभिद्युस्त्रमभिसह आयच्छस्व स्वाहेति । गार्हपत्येऽयमग्नि-
गृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजाया वसुवित्तमः । अग्ने गृहपतेऽभि-
द्युस्त्रमभिसह आयच्छस्व स्वाहेति । दक्षिणेऽयमग्निः पुरोष्यो
रयिमान् पुष्टिवर्धनः । अग्ने पुरोष्याभिद्युस्त्रमभिसह आय-
च्छस्व स्वाहेति । गार्हपत्याहवनीयावोक्षेतेमान्ने मित्रावरुणौ
गृहानजृगुपतं युवं । अविनष्टानविहृतान् पूषैनानभ्यराक्षो-
दास्माकं पुनरायनादिति ॥ १२ ॥

दक्षिणाग्निसमीपे स्तित इत्युक्तं ॥

*यथेतं प्रत्येत्य । परिसमूहोदग्विचारादुपविश्य भूर्भुवः
स्वरिति वाचं विद्वजेत ॥ १३ ॥

भूर्भुवः स्वरित्यनेन यथेतं प्रत्येत्य सर्वस्य विचारस्य परि-

* यथेतं प्रत्येत्येत्येतावन्मात्रं सूत्रं, अवशिष्टं सूत्रसंख्यमिति वि-
दतं, अतः केवलमूलपुस्तकेऽवशिष्टभागो नास्तीति प्रतीयते ।

समूहनं कृत्वा तस्योत्तरत उपविश्य वाचं विसृजेत् । असत्यति-
प्रवासनिमित्ते एवं प्रयोगक्रमः । सति तु निमित्ते यथेतं
प्रत्येत्य नैमित्तिकं कृत्वा परिसमूहनवाग्विसर्गो कुर्यात् । एव-
मेव सूत्रस्वरूपं विविच्य ॥

प्रोष्य भूयो दशरात्राच्चतुर्गृहीतमाज्यं जुहुयात् मनो-
ज्योतिर्जुषतामाज्यं मे विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु । या
इष्टा उपसो या अनिष्टास्ताः सन्तनोमि चविषा घृतेन
स्वाचेति ॥ १४ ॥

दशरात्रादूर्ध्वं प्रवासं कृत्वा जुहुं चतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽनया
जुहुयात्, 'मनो ज्योतिः' इत्येतयर्चा । चतुर्गृहीतब्रह्मादेव आ-
ज्यद्रव्यसिद्धौ सत्यामाज्यग्रहणं तृष्णीमुत्पवनस्वाभायं ॥

अग्निहोत्राहोमे च ॥ १५ ॥

अग्निहोत्रहोमविच्छेदे चैतामाहुतिं जुहुयात् । विघ्नेषा-
भावात् एकस्य द्वयोर्बहूनामपि विच्छेदे एषैव प्रायश्चित्तिः
कार्यः ॥

प्रतिहोममेके* ॥ १६ ॥

* मूलपु० द्वये नैतावन्मात्रं सूत्रं । त्रयोदशसूत्रशेषांशोऽप्येतदन्ते
विनिवेशितः । सं० सटीकपु० द्वये तु केवलमेतावन्मात्रं, परन्तु तद्विद्वत्तौ
तदंशोच्छेदो वर्तते ।

अशब्देऽत्राध्याहार्यः । एतामाहुतिं ऊत्वा प्रतिहोमञ्च कु-
र्यादित्यर्थः । प्रतिहोमो नाम यावन्तः काष्ठा होमेन विष्कि-
न्नास्यावतामेकैकं कालं प्रत्येकैको होमः कर्त्तव्य इत्येवं, परि-
समूह्येत्यादि पूर्वमेव व्याख्यातं ॥

गृहानोक्षेताप्यनाहिताग्निगृहं मा विभीतोपमः स्वस्थे
वोऽस्मासु च प्रजायध्वं मा च वो गोपतीरिषदिति प्रपद्येत ।
गृहानहं सुमनसः प्रपद्ये वीरघ्नो वीरवतः सुवीरान् । इरां
वद्धन्तो घृतमुक्षमाणास्तेष्वहं सुमनाः संविशातीति शिवं शम्भं
शंयोः शंयोरिति चिरनुवीक्षमाणः ॥ १७ ॥

ईक्षणं प्रपदनञ्चानाहिताग्निरपि कुर्यात् । 'गृहं मा वि-
भीत' इतीक्षेत । 'गृहानहं' इति प्रपद्येत । प्रतिपद्यमान एवं
प्रपद्येत । 'शिवं शम्भं शंयोः शंयोः' इति चिरनुवीक्षमाणः ।
अनुवीक्षमाणमनुमन्त्रणं मन्त्रेण प्रकाशनं । तत् पुनर्मन्त्रेण विना
कर्तुं न शक्यत इति मन्त्रोऽपि चिरावर्त्तते ॥

विदितमप्यलीकं न तदहर्ज्ञापयेयुः ॥ १८ ॥

अस्त्रीकमप्रियं । अवगतमप्रियं प्रवासादागतस्य तस्मिन्मह-
नि न निवेदयेयुः ॥

विज्ञायतेऽभयं वोऽभयं मेऽस्त्वित्येवोपतिष्ठेत प्रवसन् प्रत्ये
त्याह्वरह्वेति ॥ १९ ॥ ॥ ५ ॥

वाङ्मन्त्रसङ्गच्छार्थे । 'अभयं वः' इत्यनेन मन्त्रेण । 'प्रवत्सन् प्रवासादागतस्याहरहरग्निहोत्रहोमे च उपतिष्ठेत्' इति अतिरे-
 वोपन्यस्ता विज्ञायत इति । अस्मिन् पक्षे प्रयोगक्रमः । विद्वत्स्य
 प्रज्वाल्याचम्य तीर्थेन प्रपद्य तत्रैव स्थित्वा सर्वानग्नीन् सक्त-
 देवोपस्थाद्य प्रदक्षिणमावृत्य तीर्थेनैव निष्क्रम्य 'मा प्रगाम' इति
 जपन् प्रप्रज्य 'सदा सुगः' इति पन्थानं प्राप्य ब्रूयात् । प्रत्येत्य
 'अपि पन्थां' इत्युक्त्वा विद्वतान् ज्वलितान् तीर्थेनैव प्रपद्य तत्रैव
 स्थित्वा 'अभयं वः' इत्युपस्थाद्य, परिसमूहनादिश्लेषं पूर्ववत् ।
 अतिप्रवासोऽस्ति चेत् तस्य नैमित्तिकमपि कुर्यात् । अग्निहोत्र-
 होमे च दक्षिणाग्निहोमानन्तरं 'अभयं वः' इत्युपतिष्ठेत् । पूर्वा-
 ऋक्षानुमन्त्रणस्य याजमानत्वादस्य चोपस्थानत्वाच्च विकल्पः,
 तेन समुच्चय एव । अनुपस्थिताग्नेः प्रवासः 'इहैव सन् इत्येत-
 देव, नान्यत् किञ्चित् ॥

इति द्वितीये पञ्चमी कण्डिका ॥ * ॥

अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञः ॥ १ ॥

अमावास्याशब्दः प्रतिपत्यञ्चदश्याः सन्धिवचनोऽप्यत्राप-
 राह्णशब्दसमन्वयात् तद्वत्तद्द्वारात्रे वर्तते । तत्रापराह्णे अह्ण-
 सप्ततुर्थे भागे पिण्डपितृयज्ञः कर्त्तव्यः औपवसस्येऽहनि यजनीये
 वाहनि । यजनीये चेत् स्वार्थ एव दक्षिणाग्निः प्रणीयते ।

यदा पुनरहोरात्रसन्धौ तिथिसन्धिः स्यात् तदौपवस्य एवा-
हनि क्रियते ॥

दक्षिणाग्नेरेकोल्लुकं प्राग्दक्षिणा प्रणयेत् ये रूपाणि प्रति-
मुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति । परापुरो निपुरो
४० ये भरन्त्यग्निष्ठास्त्रोकात् प्रणुंदात्वस्मादिति ॥ २ ॥ (a) xviii. 2. 28.

एकोल्लुकं एकतः प्रदीप्तमुल्लुकं प्राग्दक्षिणा, प्राग्दक्षिणस्यां
दिश्रीत्यर्थः । दक्षिणाग्नेः सकाशादेकोल्लुकं गृहीत्वा तस्मादेव
प्राग्दक्षिणस्यां दिशि प्रणयेत्, 'ये रूपाणि' इत्यनेन मन्त्रेण ॥

सर्वकर्माणि तां दिशं ॥ ३ ॥

अवित्रिष्टदिक्षानि सर्वाणि कर्माणि तामेव प्राग्दक्षिणां
दिशं अभिमुखानि कर्त्तव्यानि ॥

उपसमाधायोभौ परिसीर्य दक्षिणाग्नेः प्रागुदक् प्रत्यगु-
दम्बैकैकशः पात्राणि सादयेच्चरुस्थालिष्टूर्पस्फोलूखलमु-
सलस्रुवध्रुवकृष्णाजिनसह्यदाक्चिन्नेधमेक्षणकमण्डलून् ॥ ४ ॥

उभयोरपि उपसमाधानं परिसरणञ्च कर्त्तव्यं, मध्यगत-
सोभावितिशब्दस्य विशेषसम्बन्धे कारणाभावात् । पात्राणीति
परस्पाद्यादीन्युच्यन्ते । तेन शब्देन संख्यवहारार्थं सहस्रपणार्था

स्याली चरुस्याली । चरुस्यालीध्रुवाग्रमध्योऽहान्दसं ब्रह्मत्वं ।
एकेन प्रयत्नेन द्विधाः कुशाः स्रष्टाश्चिन्नाः ॥

दक्षिणतोऽग्निष्ठमारुह्य चरुस्यालीं ब्रीचीणां पूर्णां निमृजेत्
॥ ५ ॥

निमृज्यादिति प्राप्ते निमृजेदिति हान्दसः । अग्निसमीपे
तिष्ठतीत्यग्निष्ठं शकटं । प्रयाणकाले वाग्नयो यत्र तिष्ठन्तीति
तदग्निष्ठं, दक्षिणत आरुह्य तत्रैव शूर्पे स्यालीं निधाय ब्रीहि-
भिरापूरयेत् । तां पूर्णां निमृज्यात् यथोपरितगादिस्रदे-
शाच्छूर्पोपरि पतन्ति ॥

परिश्रञ्चान् निदध्यात् ॥ ६ ॥

स्यास्यास्रदेशाच्छूर्पोपरि ये पतन्ति तान् परिश्रञ्चान् शकटे
निदध्यात् ॥

कृष्णाजिन उलूखलं कृत्वेतरान् पत्न्यवहन्यादविवेचं ॥ ७ ॥

कृत्वा निधायेत्यर्थः । इतरान् स्यात्यन्तर्गतानित्यर्थः । अवि-
वेचं अविविध्याविविच्येत्यर्थः ॥

अवहतान्त्सकृत् प्रक्षाल्य दक्षिणामौ अपयेत् ॥ ८ ॥

अवहतेषु अवहतवचनं फलीकरणनिवृत्त्यर्थं । दक्षिणामौ

अपयेदितिअपणवचनं वचनादृते गार्हपत्य एव अपणमिति-
ज्ञापनार्थं ॥

अर्वागतिप्रणीतात् स्पष्टेन लेखामुल्लिखेदपक्षता असुरा
रक्षांसि वेदिषद इति ॥ ९ ॥

दक्षिणाम्यतिप्रणीतयोरन्तरास्र उल्लिखेदित्यर्थः ॥

तामभ्युक्ष्य सकृदाच्छिन्नैरवस्तीर्य आसादयेदभिघार्य
स्थालीपाकमाज्यं सर्पिरनुत्पूतं नवनीतं वोत्पूतं भुवायामाज्यं
कृत्वा दक्षिणतः ॥ १० ॥

आज्यं सर्पिरित्यादिः भुवायामाज्यं कृत्वा दक्षिणत इत्येव-
मन्तः पदसमूहः आसादयेदभिघार्येत्यस्मात् पुरस्तादर्थतो
द्रष्टव्यः । तेनायमर्थः । तां लेखामभ्युक्ष्य सकृदाच्छिन्नैरव-
स्तीर्य आज्यं सर्पिर्यहीत्वा भुवायां कृत्वा दक्षिणतो दक्षि-
णाग्नेर्निधाय तेनाज्येन स्थालीपाकमभिघार्य दक्षिणाग्नेः प-
श्चादासादयेत् । यदि नवनीतमाज्यकार्यार्थं स्यात् तदास्र
विस्तीर्यनमात्रं कृत्वाऽन्यस्मिन् पात्रे आनीय पवित्राभ्यां तृ-
ष्णीमुत्पूय ततो भुवायां कृत्वा दक्षिणतो दक्षिणाग्नेर्निधाय
तेनाभिघार्येत्यादि समानं । द्वितीयाज्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं
पात्रान्तरस्त्रमुत्पूय पश्चात् भुवायां ग्रहणमित्येवमर्थः । पूर्व-
माज्यग्रहणं कार्यसङ्गणार्थं । सर्पिः पक्वं । नवनीतमपक्वं ॥

*आञ्जनाभ्यञ्जनकशिपूपवर्हणानि ॥ ११ ॥

दक्षिणत इत्यत्रापि सम्बध्यते, विशेषाद्यदृष्टात्, अपेक्षितत्वाच्च ।
आञ्जनादीनि च दक्षिणतो दक्षिणाग्नेर्निदध्यात् । पूर्वसूत्रे
अथथाक्रमेण सूत्रप्रणयनं दक्षिणत इत्यस्योभयार्थत्वायैव ॥

प्राचीनावीतीध्रमुपसमाधाय मेक्षणेनादायावदानसम्पदा
जुहुयात् सोमाय पितृमते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय
स्वधा नम इति ॥ १२ ॥

इध्रः पञ्चदशसङ्ख्याकः । मेक्षणेनादाय तेनैव जुहुयात्
अवदानसम्पदा । अवदानसम्पन्नाम उपस्सरणं द्विरवदानं
† हविषामभिघारणं प्रत्यभिघारणञ्च, तथेत्यभूतं जुहुयात्,
नाच स्वाहाकारः, स्वधानमःशब्दस्य प्रदानार्थत्वात् ॥

स्वाहाकारेण वाग्निं पूर्वं यज्ञोपवीतो ॥ १३ ॥

स्वधानमःशब्दस्य स्थाने स्वाहाकारं वा कृत्वा जुहुयात् ।
अस्मिन् पक्षे मन्त्रविपर्ययो व्यत्यासः, यज्ञोपवीतत्वञ्च भवति ।
अग्निं पूर्वमिति 'अग्नये कव्यवाहनाय' इत्येतं मन्त्रं पूर्वं कुर्यादि-
त्यर्थः ॥

* एतत्सूत्रादौ दक्षिणतः-पदं सटीकपु० दयेऽधिष्णिखितं वर्त्तते
नान्यत्र । मीमांसा तु विदुतौ क्लृप्ता ।

† हविषामभिघारणमित्यस्य पाठान्तरत्वेनोद्धेयः केवलमेकस्मिन्
पुस्तके द्रष्टः ।

मेक्षमनुप्रहृत्य प्राचीनावीती लेखां चिरुदकेनोपनये-
च्छुन्धन्तां पितरः शुन्धन्तां पितामहाः शुन्धन्तां प्रपितामहा
इति ॥ १४ ॥

प्राचीनावीतीयहणं स्वाहाकारपक्षेऽपि मेक्षानुप्रहरणो-
त्तरकाक्षं प्राचीनावीतित्वप्रापणार्थं । उभयस्मिन् पक्षेऽपि मे-
क्षमग्रावनुप्रहर्तव्यमेव त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रिर्मनयेत् पिण्डस्थानेषु ॥

तस्यां पिण्डान् निपृणीयात् पराचीनपाणिः पित्रे पिताम-
हाय प्रपितामहायैतत् तेऽसौ ये च त्वामत्रान्विति ॥ १५ ॥ av. xviii. 4. 754

अधिकृतायां लेखायां लेखासम्प्रत्ययार्थं तस्यांगहणं क्रि-
यते नाधिकारास्तेखासम्बन्धोऽस्तीतिज्ञापणार्थं । तेन हवि-
रासादनमग्नेः पश्चादिति साधितं भवति, तथैवोक्तञ्च । नि-
पृणीयात् दद्यादित्यर्थः । निपरणं पित्र्येणैव तीर्थेन, पाणेरु-
त्तानलमजहदेव पित्र्येण तीर्थेन यदा कुर्यात् तदा पराचीन-
पाणिर्भवति । असावित्यस्य स्थाने सम्बुद्ध्यान्तानि पित्रादीनां
नामानि गृह्णीयात् ॥

तस्मै तस्मै य एषां प्रेताः स्युरिति गाणगारिः प्रत्यक्षमित-
रानर्चयेत् तदर्थत्वात् ॥ १६ ॥

त्रयाणां मध्ये प्रेतानां पिण्डदानं, जीवानां प्रत्यक्षार्चन-
मिति गाणगारेर्मतं, पित्र्यप्रोत्यर्थत्वात् कर्मण इति ॥

सर्वेभ्य एव निपृणीयादिति तैल्ललिः क्रियागुणत्वात् ॥
॥ १७ ॥

पित्रादिभ्यस्त्रिभ्यः प्रेतेभ्यो जीवद्भ्यश्च सर्वेभ्यो निपरणं तै-
ल्ललिर्मन्यते । क्रियायामुद्देशकारकत्वेन च गुणभूताः पितरः
न तेषां प्रीतिः शास्त्रतो लोकतोऽवगम्यत इति ॥

अपि जीवान्त आत्रिभ्यः प्रेतेभ्य एव निपृणीयादिति गौ-
तमः क्रिया ह्यर्थकारिता ॥ १८ ॥

आदिमध्यान्तशब्दैः पित्रपितामहप्रपितामहा उच्यन्ते ।
जीवः अन्तो यस्य स जीवान्तः । अपिशब्देन जीवादिर्जीव-
मथ्य इत्यपि लभ्यते, जीवसर्व इति च । चयाणामेकस्मिन् द्योः
सर्वेषु वा जीवसु यावदर्थं परान् पित्रन् मृहीत्वा प्रेतेभ्य-
स्त्रिभ्यो दद्यादिति गौतमो मन्यते । क्रिया ह्यर्थकारिता
मरणपदार्थप्रवृत्ता यस्मात् क्रियेत्यर्थः ॥

उपायविशेषो जीवमृतानां ॥ १९ ॥

पित्रादीनां जीवानां मृतानाञ्च पिण्डदाने उपायविशेषो
वक्ष्यत इत्यर्थः । उपन्यस्तान् पचान् दूषयितुमाह ॥

न परेभ्योऽनधिकारात् । न प्रत्यक्षं । न जीवेभ्यो निपृणी-
यात् ॥ २० ॥

गौतमगाणगारिनौल्लिखीनां क्रमेण दूषणानि ॥

न जीवान्तर्हितेभ्यः ॥ २१ ॥

जीवव्यवहितेभ्यो न निवृणीयादित्यर्थः । सर्वपक्षव्यापीदं दूषणं । सर्वज्ञानधिकारादित्ययमेव हेतुः । अनधिकारात् अयोग्यत्वादित्यर्थः । कश्चिद्विध्यभावात् कश्चिन्निषेधादयोग्यत्वमवगम्यते । अथमुपायविशेष उच्यते ॥

जुहुयाज्जीवेभ्यः ॥ २२ ॥

जीवेभ्यो जुहुयात् प्रेतेभ्यो निवृणीयादित्यर्थः । 'न जीवन्मतीयाद्दद्यात्' इत्यत्रापि निषेधोऽस्ति । तेन जीवपितुः जीवपितामहस्य जीवोभयस्य वाऽयमपि पक्षो नास्ति. तत्र होमान्तं अनारम्भो वा । अथ सर्वेषु जीवसु कथमित्याह ॥

सर्वज्जतं सर्वजीविनः ॥ २३ ॥

सर्वज्जतमिति सर्वे पिण्डा होतव्या इत्यर्थः । पिण्डहोमो निपरणमन्त्रेण स्वाहाकारान्तेन कर्तव्यः । अत्र दूषणीयपक्षाणामुपन्यासे प्रयोजनं सपिण्डीकरणे पितामहे जीवति पितरि मृते संवत्सरादिषु कालेषु तस्यावश्यकर्तव्यत्वात् तत्रैषां पक्षाणामुपयोग इत्येवमर्थः । एवमादन्यन्यान्यपि प्रयोजनानि चिन्तयानि ॥

नामान्यविदास्ततपितामहप्रपितामहेति ॥ २४ ॥ ॥ ६ ॥

पित्रादीनां नामाज्ञाने ततादयःशब्दाः नामस्थाने प्रयोक्तव्याः ॥

इति द्वितीये षष्ठी कश्चिन्ना ॥ * ॥

निष्टताननुमन्त्रयेतात्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषा-
यध्वमिति ॥ १ ॥

निपूर्तानिति प्राप्ते निष्टतानिति ह्यान्दशो निर्देशः । नि-
पूर्तानेव पिण्डाननुमन्त्रयते न ऊतानित्येवमर्थे निष्टतानित्यु-
च्यते । तेन सर्वहोम इदमनुमन्त्रणं न भवति । अस्मिन् प्रकरणे
यद्यपि पिण्डानामेवानुमन्त्रणमुपस्थानं प्रवाहणञ्च विधीयते,
तथापि मन्त्राणां पितृलिङ्गत्वात् पिण्डा एव पितर इति कृत्वा
पितर एवैतैर्मन्त्रैरभिधातव्याः ॥

सव्यावृदुदङ्गावृत्य यथाशक्त्यप्राणन्नासि त्वाऽभिपर्यावृत्या-
मीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायीषतेति ॥ २ ॥

अनुमन्त्रयेतेति शेषः । सव्यावृदुदङ्गित्येतावतैव सव्यावृ-
त्त्वादङ्गुलतयोः सिद्धयोरवृत्त्येतिवचनं आवृत्त्यैवोच्छ्वासो न
पूर्वमित्येतदर्थं । यथाशक्त्यनुच्छ्वसन्नासित्वा पुनरभिपर्यावृत्य अ-
मीमदन्त इत्यनुमन्त्रयते । आवृषायीषतेति यकारः पठित-
व्यः । व्यक्तिस्तु प्रमादजा ॥

चरोः प्राणभक्षं भक्षयेत् ॥ ३ ॥

तूष्णीमेवात्र प्राणभक्षणं कार्यं ॥

नित्यं निनयनं ॥ ४ ॥

यदुदकोपनयनमुक्तं शुन्धन्तां पितर इत्यादिमन्त्रकं त-
दत्र निनयनमित्युच्यते, तदत्र कर्तव्यमित्यर्थः ॥

असावभ्यर्क्षसावंक्षेति पिण्डेष्वभ्यञ्जनाञ्जने ॥ ५ ॥

दद्यादिति शेषः ॥

वासो दद्याद्दशमूर्णास्तुका वा पञ्चाशद्वर्षताया ऊर्द्धं स्वं-
लोमैतद्वः पितरो वासो मा नोऽतोऽन्यत् पितरो युग्ध्वमिति ॥
॥ ६ ॥

एतेषामन्यतमं द्रव्यं वासोऽर्थे पिण्डेषु दद्यादित्यर्थः ।
दशां वस्त्रस्यान्तप्रदेशं । ऊर्णास्तुका वा अविलोमानि । पञ्चा-
शद्वर्षतायाः पञ्चाशद्वर्षेऽवतीतेषु ऊर्द्धं जीवन् स्वीयमेव लोम
वासोऽर्थे दद्यात् । मन्त्रस्वयमेव सर्वेषु द्रव्येषु सकृदेव भवति ॥

अथैनानुपतिष्ठेत नमो वः पितर इषे नमो वः पितर ऊर्जे
नमो वः पितरः शुष्माय नमो वः पितरोऽधोराय नमो वः
पितरो जीवाय नमो वः पितरो रसाय । स्वधा वः पितरो
नमो वः पितरो नम एता युष्माकं पितर इमा अस्माकं जीवा
वो जीवन्त इह सन्तः स्याम ॥ ७ ॥

इतिकाराधाहारेण सूत्रच्छेदः । सन्तः स्यामेति मन्त्रः
पठितव्यो वःकारं वर्जयित्वा ॥

नमोऽन्वाहुवामह इति च तिसृभिः ॥ ८ ॥

उपतिष्ठेतेति शेषः ॥

f. 24. v. 11. 2. 03 a. 6.
16. 6. 14 c. 2.
अथैनान् प्रवाहयेत् परेतन पितरः सोम्यासो गन्धोरेभिः
पथिभिः पूर्वणेभिः । दत्तायास्तभ्यं द्रविणे ह भद्रं रयिञ्च
नः सर्व्वोरं नियच्छतेति ॥ ९ ॥

अत्रापि पिण्डस्थान् पितृनेव प्रवाहयत् ॥

अग्निं प्रत्येयादग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैरिति ॥ १० ॥

प्रत्येयादितिवचनसामर्थ्याद्वक्षिणामुखेनात्र किञ्चिदनुव्रजनं
कर्तव्यं । 'अग्निं प्रत्येयादग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः' इति अविवेक-
वचनं दक्षिणाग्निमेवेतरयोर्विशेषाभिधानात् ॥

06. vi. 120. 10. 6.
11. vii. 6. 2 c. 2.
गार्हपत्यं यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्यां यन्मातरं पितरं वा
जक्षिंसिम । अग्निर्मा तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु करोतु
मामनेनसमिति* ॥ ११ ॥

प्रत्येयादिति शेषः ॥

* मूलमात्रपुस्तके एतत् सूत्रं इत्यन्तं नास्ति ।

वीरं मे दत्त पितर इति पिण्डानां मध्यमं ॥ १२ ॥

आददीतेति शेषः ॥

पत्नो प्राशयेदाधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजं । य-
थायमरपा असदिति ॥ १३ ॥

तमेव मध्यममिति शेषः । पत्न्येव मन्त्रं ब्रूयादाधत्तेति ॥

अप्स्वितरौ ॥ १४ ॥

प्रक्षिपेदित्यर्थः ॥

अतिप्रणीते वा ॥ १५ ॥

प्रक्षिप्य दाहयेत् ॥

यस्य वागन्तुरन्नकाम्याभावः स प्राश्नीयात् ॥ १६ ॥

आगन्तुरभिनवः निर्निमित्त एवास्नेच्छाभावो यस्य स
वेतरौ प्राश्नीयात् ॥

महारोगेण वाभितप्तः प्राश्नीयादन्यतरां गतिं गच्छति ॥

॥ १७ ॥

क्षयकुष्ठादिनाऽऽश्रक्यपरिहारेणातिपीडितः । प्राश्नीयादिति
पुनर्वचनं पूर्वेषां सम्बन्धनिवृत्त्यर्थं । तेनान्यतरामित्यत्रैव
भवति । अन्यतरां गतिं गच्छतीत्ययमर्थः सद्य एव अरोगो
भवेत् सिध्येत वेति ॥

एवमनाहिताग्निर्नित्ये ॥ १८ ॥

अनाहिताग्निरप्येवं पिण्डपिद्वयञ्च कुर्यात् नित्ये औपासन-
इत्यर्थः ॥

अपयित्वातिप्रणीय जुहुयात् ॥ १९ ॥

तस्यायं विशेषः । हविःअपणं कृत्वाऽतिप्रणयनं कर्तव्यं ।
तस्यैवातिप्रणीतस्योपसमाधानं परिरक्षरक्षञ्च कृत्वा ततोऽर्वाग-
तिप्रणीतादित्यादि समानं । जुहुयादित्ययमनुवादः । अथ-
स्यात्र विशेषः । यदन्तरिक्षमित्यस्मिन्मन्त्रे गार्हपत्यशब्द उद्ध-
र्तव्यः, तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य संस्कारस्यात्राभावादिति ॥

दिवत् पात्राणामुत्सर्गः ॥ २० ॥

दिश इत्यर्थः ॥

दणं द्वितीयमुद्रित्ते ॥ २१ ॥ ७ ॥

एकस्यातिरिक्तस्य दणेन द्वित्वं संप्राप्य उत्सर्गः कर्तव्य-
इत्यर्थः ॥

इति द्वितीये सप्तमी कण्डिका ॥ * ॥

दर्शपूर्णमासावारस्यमानोऽन्वारम्भणीया ॥ १ ॥

पूर्वं दर्शपूर्णमासयोः स्वरूपमाचमुक्तं, इदानीं तयोर-
 गुष्ठानारम्भ उच्यते, *तावारस्यमानस्वान्वारम्भणीयाविधा-
 नात् । यस्मादाधानानन्तरं अजस्राग्निहोत्रपिण्डपिटृयज्ञा-
 नुक्ताऽन्योरारम्भ उच्यते तस्मादेतत् साधितं भवति
 पौर्णमास्यामाधानमिष्टिञ्च कृत्वा ततोऽजस्रधारणमग्निहोत्र-
 होमञ्च कृत्वाऽमावास्यायां पिण्डपिटृयज्ञञ्च कृत्वा पौर्णमास्यां
 तयोरारम्भ इति । तच्च यदापसम्भवचनं, 'पौर्णमास्यां तु
 पूर्वस्मिन् पर्वणि सेष्टि सान्वारम्भणीयमपवृज्य शोभते पौर्ण-
 मासेन यजेत' इति । अस्यायमर्थः, पौर्णमास्यामादधानस्त-
 दहरेव पौर्णमासीमारभेतेति । तस्यायं विषयः । यस्यां पौर्ण-
 मास्यामन्वारम्भणीयापर्यन्तं सर्वं प्रतिपत्यञ्चदशीसन्धिच्छात्
 प्रागेव कर्तुं शक्यते साऽस्य विषयः । सन्ध्यनपगमात् पौर्ण-
 मास्यधिकारप्राप्तिरित्येकस्मिन्नहनि च उत्तरस्मिन् क्षणे दर्श-
 पूर्णमासावारभते स तस्मात् पूर्वस्मिन् क्षणे तावारस्यमान
 इत्युच्यते, तस्यान्वारम्भणीया कर्त्तव्या । सेयं पुरुषार्था न
 कर्मार्था, श्रुत्यादीनामभावात् । दर्शपूर्णमासावारस्यमान
 इत्यनेन च कर्मसम्बन्धो वक्तुं न शक्यते । निमित्ततयाधिका-
 रिविशेषणत्वेन उपक्षयात् उद्देशकं न भवितुमर्हति, तस्माद-
 नङ्गं तयोरन्वारम्भणीया । तथापि तत्सम्बन्धिपुरुषसम्बन्धात्
 तयोरेवाधिकारित्वेन पुरुषं सम्पादयतीति युक्तमुक्तं । अतो

* इदानीं ताविति आदर्श मु० ।

दर्शपूर्णमासावृत्तौ विह्वलिषु च न पुनः पुनः कार्यातिदेशा-
भावात् कार्यसम्बन्धतिदिश्यते न पुरुषार्थसम्बन्धमपीति ॥

अग्राविष्णू सरस्वती सरस्वानग्निर्भगी ॥ २ ॥

भगोत्यग्नेर्गुणः ॥

अग्राविष्णू सजोषसे मा वर्हन्तु वाङ्मिरः । द्युस्त्रैर्वाजेभिराग-
तं । अग्राविष्णू मद्भि धाम प्रियं वां वोथो घृतस्य गुह्या जुषाणा ।
दमे दमे सुद्युतिर्वामियाना प्रति वां जिह्वा घृतमुच्चरष्यत् ।
पावकानः सरस्वती पावोरवी कन्या चित्रायुः ^{अ. ४. १. ४. ४.} पेपिवासं सर-
स्वतो दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तमासवं सवितुर्यथा स नो
राधांस्याभरेति ॥ ३ ॥

इष्टेर्याज्यानुवाक्याः ॥

आधानाद्यद्यामयावो यदि वार्था व्यथेरन् पुनराधेय इष्टिः
॥ ४ ॥

आमयावी उदरव्याधिमान् । अर्थव्यथा अर्थहानिः । अ-
र्थाः पुत्रपश्चादयः । आधानानन्तरं तस्मिन्नेव संवत्सरे यद्ये-
तानि निमित्तानि स्युः तदा पुनराधेयं कर्त्तव्यमित्ययमर्थो-
ऽस्मिन् सूत्रेऽर्थास्तभ्यते । तस्मिन् पुनराधेये वक्ष्यमाणसंज्ञया
इष्टिः कार्येत्यर्थः ॥

तस्यां प्रयाजानूयाजान् विभक्तिभिर्यजेत् ॥ ५ ॥

तस्यामिति वचनं तस्यामेवेष्टौ नान्यस्यां वक्ष्यमाणो विधिः
स्यादित्येवमर्थः । तेन ज्ञायतेऽनेकेष्टिकं पुनराधेयमिति वि-
भक्तिभिः संहितान् प्रयाजानूयाजान् कुर्यात् । का विभक्तिः,
क वा प्रदेशे प्रयोक्तव्या, किं सर्वेषु उत कतिपयेष्वित्ये-
तेषां संश्रयानां निवृत्तये चतुरः प्रयाजान् पठित्वा ता-
मेव प्रयाजांश्चतुरो विभक्तिभिः संहितान् पठति, द्वावनूया-
जौ च पठति, अनयोरविकृतत्वसिद्ध्यर्थं ॥

समिधः समिधोऽग्नेऽग्नौ आज्यस्य व्यन्तु । तनूनपादग्निमग्नौ
आज्यस्य वेतु । इडो अग्निनाग्नौ आज्यस्य व्यन्तु । वर्धिरग्निमग्नौ
आज्यस्य वेत्विति ॥ ६ ॥

नराग्रंशिनां नराग्रंशोऽग्निमग्नौ इति भवति । विभक्तिवि-
धानस्याविशेषात् पाठस्य चोत्तमप्रयाजानूयाजव्यावृत्त्यर्थ-
त्वात् ॥

समिधाग्निं दुवस्यते ह्येषु ब्रवाणि त इत्याग्नेयावाज्यभागौ ॥
॥ ७ ॥

सोमस्याग्नेऽप्यग्निरेव । तयोरेते अनुवाक्ये ॥

बुद्धिमदिन्दुमन्तावित्याचक्षते ॥ ८ ॥

आज्यभागयोरेतौ गुणौ ॥

तथानुवृत्तिः ॥ ८ ॥

निगमेषु सगुणयोरेवानुवृत्तिरित्यर्थः ॥

इज्या च ॥ १० ॥

इज्याशब्देन याज्यायां देवतादेश उच्यते । स च सगुण-
योरेव कर्त्तव्यः । केचिदिहानुवृत्तिशब्देनैव देवताशब्दस्यापि
ग्रहणमभ्युपगम्य इज्या चेत्यनेन याज्यामध्यगतस्याग्निशब्दस्य
सगुणोच्चारणमिच्छन्ति ॥

नित्यं पूर्वमनुब्राह्मणिनः ॥ ११ ॥

नित्यः केवसोऽग्निः अनुवाक्या च । ‘अग्निर्दृचाषि’ इत्यनु-
ब्राह्मणिन आचार्याः ॥

अग्न आयूँषि पवस इत्युत्तरं ॥ १२ ॥

उत्तरोऽपि केवसोऽग्निरित्यनुवाक्या । अनुब्राह्मणिना-
मेवाभिप्रायेण ॥

नित्यस्तूत्तरे हविःशब्दः ॥ १३ ॥

उत्तरे याज्यामन्त्रे हविःशब्दस्य सोमधर्मत्वात्तन्निवृत्तौ
तस्य निवृत्तिप्रसङ्गे तत्स्थानापन्नत्वादग्रेरपि तद्धर्मसम्बन्ध इति
मत्वा नित्यस्त्वित्युक्तवान् ॥

आग्नेयं हविः । अधाद्यग्ने क्रतोर्भद्रस्याभिष्टे अद्य गीर्भि-
 रृष्यन्त रभिर्नो अर्कैरग्ने तमद्याश्वं न स्तामैरिति संयाज्ये ।
 देवं बर्हिरग्नेर्वसुवने वसुधेयस्य वेतु देवो नराशंसोऽग्नौ वसु-
 वने वसुधेयस्य वेत्विति ॥ १४ ॥ ॥ ८ ॥

गतार्थमिदं ॥

इति द्वितीये ऽष्टमोऽध्यायः ॥ * ॥

आययणं त्रीद्विष्ट्यामाकयवानां ॥ १ ॥

अग्ने आययनं भक्ष्यं येन कर्मणा तदाययणं । प्रथमद्वितीय-
 योर्द्विष्ट्यादीर्घत्वव्यत्ययः । एषान्त्रयाणां द्रव्याणां संवत्सरे प्रथ-
 मनिष्पन्नानां आययणं नाम कर्म कर्तव्यमित्यर्थः । त्रीद्विष्ट्यस्य
 प्रथमनिपातो त्रीद्विष्ट्यां प्राधान्यस्थापनार्थं । तेन काशपो-
 दना त्रीद्विष्ट्यायणस्यैव भवति । ष्ठांशमाकयवन्त्यस्य मध्यनिपातो
 त्रीद्विकाशाद्-यवकाशो भिन्न इति ज्ञापयति ॥

सख्यं नाश्रीयादग्निहोत्रमज्जत्वा ॥ २ ॥

सख्यं नवनिष्पन्नं, तन्नाश्रीयात् आययणेनानिष्ठा । यथा-
 ययणेनानिष्ठवतो नवनिष्पन्नेनाग्नेन विना निर्वाहोऽत्र स्यात्

तदा तेषां द्रव्याणां तत्कालनिष्पन्नेन सायम्प्रातरग्निहोत्रं
 जुह्वाऽग्नीयात् । ततः काल आगते लाययणं कुर्यात् । अग्नि-
 होत्रमजुह्वा नाग्नीयादितिवचनादाययणेनानिहायग्निहोत्रं
 जुह्वाऽअतो न दोष इति गम्यते । सस्यग्रहणं ग्रीष्माद्यन्य-
 दपि यन्निष्पन्नं तस्य सर्वस्य प्रतिषेधार्थं ॥

यदा वर्षस्य तृप्तः स्यादथाग्रयणेन यजेत ॥ ३ ॥

यदा वर्षद्विर्लोकस्य भवति तदाग्रयणेन यजेत । अनेन
 प्रकारेण ग्रीष्माग्रयणस्य प्ररत्कास उक्तो भवति । एतमेव
 कालं श्रुत्या समर्थयति ॥

अपि हि देवा आहुस्तृप्तो नूनं वर्षस्याग्रयणेन हि यजत
 इति अग्निहोत्री वै नानादयित्वा तस्याः पयसा जुहुयात् ॥ ४ ॥

अथाग्रयणेन यजेतेति इष्टिरेवाग्रयणशब्देनोक्ता, इदा-
 नोमिदमप्युच्यते । अग्निहोत्रहोमार्था धेनुरग्निहोत्रोक्त्युच्यते ।
 तां ग्रीहिष्मामाकयवानामन्यतमं आग्रयित्वा तस्याः पयसा
 सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहुयात् । इष्टिः प्रथमकल्पः, तदस्य-
 वेऽयमनुकल्पः इति दावेवाग्रयणकल्पावत्रोच्यते ॥

अपि वा क्रिया यवेषु ॥ ५ ॥

यदेवाग्रयणस्य क्रिया भवेत् अक्रिया वेति विकल्पः ॥

इष्टिस्तु राज्ञः ॥ ६ ॥

चयाणां वर्णानामविशेषेण कल्पद्वये प्राप्ते राज्ञो विशेष
उच्यते इष्टिरेव नान्य इति ॥

सर्वेषां चैके ॥ ७ ॥

सर्वेषामपि वर्णानामिष्टिरेवेत्येके मन्यन्ते ॥

श्यामाकेष्ट्यां सौम्यश्वरुः ॥ ८ ॥

श्यामाकायवर्णे इष्ट्यां सोमदैवत्यश्वदर्भवति । कालो वर्षा
चतुः, ब्राह्मन्तरे दर्शनात् ॥

सोम यास्ते मयोभुवो या ते धामानि दिवि या पृथिव्या-
मित्यवान्तरेडाया नित्यं जपमुक्त्वा सव्ये पाणौ कृत्वेतरेणा-
भिष्टुशेत् प्रजापतये त्वा ग्रहं गृह्णामि मद्भ्यं श्रिये मद्भ्यं यशसे
मद्भ्यमन्नाद्याय ॥ ९ ॥

इतिकाराध्याहारेण सूत्रच्छेदः । नित्यजपश्चन्द्रेनेडे भाग-
मिति मन्त्र उच्यते । तस्य नित्यत्वे सत्यपि नित्यवचनं एतेन
मन्त्रिण इति विध्यतिदेवे तद्वर्जितस्य प्रापणार्थं ॥

भद्राक्षः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वयावसेन समशीमदित्वा । स
नो मयोभूः पितवाविशे च शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पद इति

प्राश्याचम्य नाभिमालभेतामोऽसि प्राण तद्वतं ब्रवीम्यमासि
 सर्वानसि प्रविष्टः । स मे जरां रोगमपनुद्य शरीरादमा म
 एधि मामृधाम इन्द्रेति ॥ १० ॥

स्मृतिप्राप्तस्याचमनस्य विधानं यस्मिन् देशे आचमनं कृतं
 तस्मिन्नेव देशे स्मितस्य च नाभ्यालम्भनसिद्ध्यर्थं ॥

एतेन भक्षिणो भक्षान् सर्वत्र नवभोजने ॥ ११ ॥

एतेन विधानेन सर्वभक्षेषु सर्वे भक्षिणः सर्वान् भक्षान् भ-
 क्षयेयुः । सर्वत्रवचनं प्रकरणादुत्कर्षार्थं । नवभोजनवचनं लौ-
 किकेऽपि नवभोजने प्रापणार्थं । सर्वत्रवचनात् प्रकरणादुत्क-
 ष्टमपि नवभोजनवचनालौकिक एव व्यवतिष्ठते । वैदिकेऽग्नि-
 होच होमे 'नवानां सवनीयान्' इत्यत्र न प्राप्नुयात्, तत्रापि
 प्रापणार्थं भक्षणवचनं ॥

अथ त्रीद्वियवानां धाय्ये विराजौ ॥ १२ ॥

अथानन्तरं त्रीद्वीणां यवानां चाग्रयणेष्टिरुच्यते । तत्र त्री-
 द्वाग्रयणस्य काल उक्तः, वसन्तो यवाग्रयणस्य । तत्र हि तेषां
 प्रथमः पाक इति तन्मे विप्रोषाभावात् उभयोः सहवचनं
 तयोर्धाव्ये विराजौ च भवतः । 'इतरत् पौर्णमासं तन्मं वैराजं'
 इत्येतावतैवोक्तेऽपि तावन्मात्रविकारसिद्धौ सत्यां धाव्यावि-
 राजग्रहणं विकल्पेन वृधन्वतोरपि प्रापणार्थं ॥

*अग्नीन्द्राषिन्द्राग्नी वा विश्वेदेवाः सोमो यदि तत्र श्या-
माको द्यावापृथिवी ॥ १३ ॥

आद्ययोर्विकल्पेनैता देवता गृह्यन्ते । यदि श्यामाकाद्य-
णमस्यामेवेष्टौ समानतन्त्रेण क्रियते तदा सोमसूतीयो भवति ॥

आद्या ये अग्निमिन्धते सुकर्माणः सुरुचो देववन्तो विश्वे-
देवास आगत ये के च जमामहि नो अहिमांवा मदी द्यौः
पृथिवी च नः प्रपूर्वजे पितरानव्यसोभिरिति ॥ १४ ॥ ॥ ८ ॥

इष्टान्व्योः सोमस्य चोक्ता याज्यानुवाक्याः ॥

इति द्वितीये नवमी कण्डिका ॥ • ॥

अथ काम्याः ॥ १ ॥

अथ अग्नन्तरं, काम्या इष्टयो वक्ष्यन्ते । प्राक् चातुर्मास्येभ्य
इत्यर्थः । काम्याइतिवचनं अनिर्दिष्टकामा अपि न नित्याः
ब्राह्मन्तरादपि तासां कामोऽन्वेष्टव्यइत्येवमर्थः ॥

* अग्नेन्द्राविति सटीकपु. द्वये ।

आयुष्कामेष्ट्यां जीवातुमन्तौ ॥ २ ॥

आयुष्कामस्य इष्टिः आयुष्कामेष्टिः । अस्मिन् प्रकरणे
कामग्रहणानामेतत् प्रयोजनं यद्देवतासंयुक्तायामिष्टौ यत्
तन्मन्त्रं विहितं तद्देवतासंयुक्तायामप्यन्यकामसंयुक्तायामनन्त्रं भव-
तीतिज्ञापनार्थं ॥

आ नो अग्ने सुचेतुना त्वं सोम महे भगमित्यग्निरायुष्मा-
निन्द्रस्त्राता ॥ ३ ॥

हे देवते । आयुष्मानित्यग्नेर्गुणः । चातेति इन्द्रस्य गुणः ॥

आयुष्टे विश्वतो दधदयमग्निर्वरेण्यः । पुनस्ते प्राण आ-
यातु परा यक्ष्मं सुवामि ते । आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो
घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि । घृतं पोत्वा मधु चारु गव्यं पितेव
पुत्रमभिरक्षतादिमं । चातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं मा ते अस्यां
सहसावन् परिष्टौ । पाहि नो अग्ने पायुभिरजस्रैरग्ने त्वं पा-
रयानव्यो अस्मानिति संयाज्ये ॥ ४ ॥

स्वस्त्ययन्यां रक्षितवन्तौ ॥ ५ ॥

स्वस्तिगमनसाधनीभूता स्वस्त्ययनीष्टिः ॥

अग्ने रक्षा णो अहसस्त्वं नः सोम विश्वत इति ॥ ६ ॥

त्वं नः सोम विश्वत इति रक्षास्त्रिङ्गादौतम्येव ॥

अग्निः स्वस्तिमान्स्वस्ति नो दिवो अग्ने पृथिव्या आरे
अस्रदमतिमारे अ१५ इति पूर्वयोक्ते संयाज्ये ॥ ७ ॥

‘पाहि नः’ इत्येते ॥

पुत्रकामेष्ट्यामग्निः पुत्री ॥ ८ ॥

पुत्रकामेष्टौ अग्निः पुत्री देवता । पुत्रीत्यग्नेर्गुणः ॥

यस्मै त्वं सुकृते जातवेदो यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानः ।
अग्निसु विश्रवस्तममिति द्वे संयाज्ये ॥ ९ ॥

आग्नेय्या उत्तरे ॥ १० ॥

ये उत्तरे दृष्टौ वक्ष्येते ‘मूर्धन्वतः’ ‘कामाय’ इति च ते
अग्निदेवत्ये भवत इत्यर्थः । पूर्वस्यामग्नेर्मूर्धन्वान् गुणः । उत्त-
रस्यां कामो गुणः ॥

नित्ये मूर्धन्वतः ॥ ११ ॥

‘अग्निर्मूर्द्धा भुवो यज्ञस्य’ इत्यर्थः ॥

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमाश्यामन्तं काममग्ने तवेतीति का-
माय ॥ १२ ॥

कामगुणकस्याग्नेः ‘तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमाश्यामन्तं कामम्’
इति याज्यानुवाक्ये ॥

वैमृध्या उत्तरे ॥ १३ ॥

उत्तरे द्वे इष्टौ वैमृधौ भवतः । तयोर्वक्ष्यमाणे वाच्यानु-
वाक्यायुगले, ते इन्द्रदेवते भवतः । स चेन्द्रो विमृद्गुणकः,
*वैमृध्वार्थगुणको वा भवति । अत एते इष्टौ वैमृधौ इत्यु-
च्येते ॥

वि न इन्द्र मृधो जहि मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।
सद्युत्तिमिन्द्र सच्युतिं प्रच्युतिं जघनच्युतिं । प्रनाकाफान
आभर प्रयस्यन्निव सक्थौ वि न इन्द्र मृधो जहि ।
चनीखुदद्यथासपमभि नः सुष्टुतिं नयेति ॥ १४ ॥

एते पुष्टिकामस्य वाच्यानुवाक्ये ॥

इन्द्राय दात्रे पुनर्दात्रे वा ॥ १५ ॥

इन्द्रो दाता स पुनर्दाता वा देवता भवति । उभयथाष्येते
वाच्यानुवाक्ये, वचनसामर्थ्यात् ॥

यानि नो धनानि क्रुद्धो जिनासि मन्युना । इन्द्रानुविद्धि
नस्तानि अनेन हविषा पुनः । पुनर्न इन्द्रो मघवा ददातु
धनानि शक्रो धनोः सुराधाः । अस्मभ्यक् कृणुतां याचितो
मनः शुष्टी न इन्द्रो हविषा मृधातीति ॥ १६ ॥

आशानामाश्रापास्त्रेभ्यो वा ॥ १७ ॥

* वैमृध्वोऽयगुणको वेति सटी० पु० ६० ।

आत्रा आत्रापात्रा वा देवता । अत्रापि वाच्यानुवाक्यो-
क्तम् ॥

आशानामाशापालेभ्यस्तुभ्यो अमृतेभ्यः । इदम्भूतस्या-
ध्यक्षेभ्यो विधेम हविषा वयं । विश्वा आशा मधुना संक्ष-
जामि अनमो वा आप ओषधयः सन्तु सर्वाः । अयं यजमानो
मृधो व्यस्यत्वगृभीताः पशवः सन्तु सर्वे इति ॥ १८ ॥

लोकेष्टिः ॥ १९ ॥

इष्टिनामेदं ॥

पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौरिति देवताः ॥ २० ॥

देवतायज्ञं पृथिव्यादीनां पृथग्देवतात्वसिद्ध्यर्थं । त्रि-
जलाद्याच्यानुवाक्ययोस्त्रिस्तः सहिता एका देवता माभूदिति ।
तेनैतत् साधितं भवति, आच्यानुवाक्यास्त्रिज्जादेवतानिर्णयः
कार्य इति ॥

पृथिवीं मातरं महीमन्तरिक्षमुपभ्रुवे । वृद्धीमृतये दिवं ।
विश्वं विभर्ति पृथिवी अन्तरिक्षं विपप्रथे । दुहे द्यौरुद्धती पयः ।
वर्म मे पृथिवी मही अन्तरिक्षं स्वस्तये । द्यौर्मै शर्म मद्दि अव-
इति तिस्रस्त्रयाणां ॥ २१ ॥

एतास्त्रिस्तः अत्रात्रापात्रा हविषा आच्यानुवाक्या भवन्ति ।

उत्तरसूत्रे विनिवेक्षसामर्थ्यादेवास्त्यर्थस्य सिद्धौ सत्यां वचन-
मिदमन्यत्रापि तिस्रस्तथाणां विहिता एवं विनिवेक्षयितव्या-
इत्येवमर्थः । एवं भवन्तीत्याह ॥

प्रथमे *प्रथमस्योत्तमे मध्यमस्य ॥ २२ ॥ ॥ १० ॥

उत्तमा प्रथमा चोत्तमस्य ॥

इति द्वितीये दशमी कण्डिका । * ॥

मित्रविन्दा महावैराजी ॥ १ ॥

मित्राणि यथा विन्दते सा मित्रविन्दा । गुणनामैतत् ।
महावैराजीति नामैव ॥

अग्निः सोमो वरुणो मित्र इन्द्रो वृद्धस्पतिः सविता पूषा
सरस्वती त्वष्टेत्येकप्रदानाः ॥ २ ॥

द्वैता देवता एकप्रदानाः महावैराज्यां भवन्ति । एक-
प्रदानब्रह्म उक्तार्थः ॥

* प्रथमोत्तर इति मू०माधपु० ।

अग्निः सोमो वरुणो मित्र इन्द्रो बृहस्पतिः सविता यः स-
हस्री । पूषा नो गोभिरवसा सरस्वती त्वष्टा रूपेण समनक्तु
यज्ञं ॥ ३ ॥

इयमनुवाक्या ॥

प्रतिक्षोममादिश्य यजद् ये यजामहे त्वष्टारं सरस्वतीं पूषणं
सवितारं बृहस्पतिमिन्द्रं मित्रं वरुणं सोममग्निं त्वष्टा रूपाणि
दधती सरस्वती भगं पूषा सविता नो ददातु । बृहस्पति-
र्दददिन्द्रः सहस्रं मित्रो दाता वरुणः सोमो अग्निरिति ॥ ४ ॥

एता देवताः प्रतिक्षोममादिश्य यजेत् । ये यजामहे इति-
वचनं याज्यायामेव प्रतिक्षोमत्वं नान्येषु निगमेष्वित्येवमर्थः ।
प्रतिक्षोमविधानादेव प्रतिक्षोमत्वे सिद्धे प्रतिक्षोमपाठस्येदं
प्रयोजनं, उत्पत्तियागक्रमयोर्विरोधे पूर्वोत्पत्तिक्रमः, उत्तरेषु
यागक्रम इति । अस्य न्यायसौख्यमाहत्यामुक्तत्वादुत्तरेषु निग-
मेषु प्रतिक्षोमत्वं स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं इदञ्च पाठप्रयोजनं ।
वरुणस्याप्युपांशुत्वं भवतीति 'त्वष्टा रूपाणि' इति याज्या ॥

अष्टौ वैराजतन्त्राः ॥ ५ ॥

'आग्नेय्या उत्तरे' इत्येवमाद्या महावैराज्यन्ता इष्टयो वैरा-
जतन्त्राः ॥

तासामाद्याः षडेकहविषः ॥ ६ ॥

अनुवादोऽयं, प्राप्तत्वात् । प्राप्तानुवादे प्रयोजनं हविःशब्देन
प्रधानहविषामेव ग्रहणमिति ज्ञापनार्थं ॥

क्षुषाश्वशूरीययाभिचरन् यजेत ॥ ७ ॥

क्षुषाश्वशूरीया नाम इष्टिः । तयाऽभिचरन् शत्रुं मार-
यामीति सङ्कल्पयन् यजेत ॥

इन्द्रः क्षरो अतरद्भजांसि क्षुषा सपत्ना श्वशूरोऽहमस्मि ।
अहं शत्रून् जयामि जर्ह्येषाणोऽहं वाजं जयामि वाजसतौ ॥
इन्द्रः क्षरः प्रथमो विश्वकर्मा मरुत्वाऽऽस्रुगणवान् सुजातैः ।
मम क्षुषा श्वशूरस्य प्रविष्टौ सपत्ना वाचं मनस उपासतां ॥
॥ ८ ॥

याव्यानुवाक्योर्चिङ्गादेवाद्या देवता कस्या, सा चेन्द्रः,
इन्द्रः क्षरगुणो वा ॥

जुष्टोदमूना अग्रे शर्हं मचते सौभगायेति संयाज्ये ॥ ९ ॥

विमतानां सम्प्रत्यर्थे संज्ञानी ॥ १० ॥

विमतानां विमनस्कानां सञ्चतिप्रयोजनार्थं संज्ञानी नाम
इष्टिः कार्यः ॥

अग्निर्वसुमान् सोमो रुद्रवानिन्द्रो मरुत्वान् वरुण आदि-
त्यवानित्येकप्रदानाः ॥ ११ ॥

सतस्रः सगुणा देवताः एकप्रदाना वेदितव्याः ॥

अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो अव्यात् सोमो रुद्रैरभिरक्षतु त्मना ।
इन्द्रो मरुङ्गिर्क्षतुया कृणोतु आदित्यैर्नो वरुणः शर्म यंसत् ॥
समग्निर्वसुभिर्नो अव्यात् सं सोमो रुद्रियाभिस्तनूभिः ।
समिन्द्रो रातद्व्यो मरुङ्गिः समादित्यैर्वरुणो विश्ववेदा इति ॥
॥ १२ ॥

एषा संज्ञानो नामेष्टिः । स्वामिदृत्ययोः सन्नात्यर्थे, 'यः
समानैर्मियो विप्रियः स्यात्तमेतया याजयेत्' इति श्रुतेः ॥

ऐन्द्रामारुती भेदकामाः ॥ १३ ॥

इन्द्रश्च मरुतश्च देवते यस्याः सा ऐन्द्रामारुतीत्येवात्र विग्रहः ।
केवसानां मरुतां याज्यानुवाक्यादर्शनादिन्द्रश्च च पूर्वयोक्त-
योर्ग्रहणेन द्विदेवत्येयमिति निश्चीयते । भेदकामाः राज्ञाञ्च
विज्ञाञ्च लोके आहिताग्नयो यदि स्युः तेषामस्यामधिकारः ।
एकैकस्यैव ॥

मरुतो यस्य हि क्षये प्रशङ्काय मारुताय स्वभानव
इति ॥ १४ ॥

इन्द्रस्य नित्ये एव ॥

ऐन्द्रिमनूष्य मारुत्या यजेन्मारुतोमनूष्यैन्द्रा यजेदिन्द्रं
पूर्वं निगमेषु मरुतो वा ॥ १५ ॥

प्रधानक्रम एवाङ्गानां क्रम इति प्रसिद्धो न्यायः । अत्र तु
प्रधानयोः परस्परव्यतिषक्तसिद्धयोः क्रमो नास्ति, चाङ्गानु-
वाक्याभ्यामुभाभ्यां यागक्रियावयवभूतस्य उद्देशभागस्य सि-
द्धेरिति मन्यमानो विकल्पमुक्तवान् । व्युदस्यत्येनं ॥

इन्द्रं वा । प्रधानादूर्द्ध्वं मरुतः ॥ १६ ॥

सत्यमुत्पत्तिक्रमाभावे प्रधानक्रम एवाङ्गानां भवति,
उत्पत्तिक्रमे तु सति स एवानुपजातविरोधित्वात् प्रधानात्
प्राक् भवति, पश्चात् तु प्रधानक्रम एवेति न्यायः । अत्र तु प्रधा-
नयोः क्रमोऽस्येव, चाङ्गानां एवोद्देश्यतायाः प्रतिपादकत्वात् ।
आवाहनादिवदनुवाक्यावा देवताद्रव्यस्वरूपप्रतिपादकत्वात्मा-
रुत एवात्र यागः पूर्वं क्रियते, पश्चादैन्द्र इति विनिवेशमुक्त-
वानाचार्यः । वाशब्दोऽत्र पञ्चव्यावृत्त्यर्थः ॥

प्रकृत्या सम्पत्तिकामाः संज्ञानीच्च ॥ १७ ॥

यद्याहिताग्रयो राजविज्ञां सम्पत्तिं कामयेरन् तदा ते
एते देवते प्रकृत्यैव यजेरन् । पूर्ववदेकैक एव ते । ततः संज्ञा-
नीच्च कुर्युरेवमेव ॥

ऐन्द्रावार्हस्यत्यां प्रधृष्यमाणाः ॥ १८ ॥

अचुभिरभिभूयमानाः ॥

आ न इन्द्रावृहस्पती अस्मै इन्द्रावृहस्पती इति यद्यपो-
न्द्राय चोदयेयुः ॥ १९ ॥ ॥ ११ ॥

यद्येन्द्रावार्हस्यत्यं निरूप्य इन्द्राय चोदयेयुः अध्वर्यवः,
यदा वार्हस्यत्यं निरूप्य इन्द्राय चोदयेयुः, उभयोरपि पक्ष-
योरेते एव याम्यानुवाक्ये भवत इत्यर्थः ॥

इति द्वितीये एकादशी कण्डिका ॥ • ॥

*पवित्रेष्ट्यां ॥ १ ॥   ॥ १२ ॥

एतत् खण्डमत्र न दृष्टं ॥

इति द्वितीये द्वादशी कण्डिका ॥ • ॥

* (एतावन्मात्रमेव सटीकपुस्तकद्वये । निष्टीकमूलपुस्तकद्वये त्वेतत् खण्डमखण्डमत्र वर्तते, सुतरां विनक्षत्वेनास्य खण्डस्य भिन्नाच्छेदाधः सन्निपातः कृत इति ॥)

पवित्रेष्ट्यां ॥ १ ॥

अपामिदं न्ययनं समुद्रस्य निवेशनं । अन्यन्ते अस्मत्तपन्तु
हेतयः पावको अस्मभ्यं त्रिवो भव । नमस्ते हरसे शोचिषे
नमस्ते अस्मर्षिषे । अन्यन्ते • भवेति पावकवत्यौ धाव्ये ॥ २ ॥

पावकवन्तावाव्यभागावग्नी रक्षांसि सेधति यो धारया
पावकयेत्युचौ याज्ये ॥ ३ ॥

यत् ते पवित्रमर्षिषा कस्यशेषु धावतीति पवित्र इत्येते ॥ ४ ॥

अग्निः पवमानः सरस्वती प्रिया अग्निः पावकः सविता
सव्यप्रसवोऽग्निः शुचिर्वायुर्नियुत्वानग्निर्भ्रतपतिर्दधिकावाऽग्नि-
र्विश्वानरो विष्णुः त्रिपिविष्टः उत नः प्रियाप्रियास्त्रिमा जु-
ह्वाना युसदानमोभिर्वायुरग्नेना यज्ञप्रीर्वायो शुक्रो अयामि
ते दधिकाव्यो अकारिषमादधिकाः शवसा पञ्च कृष्टीर्जुष्टो
जमूना अग्ने बर्द्धं महते सौभगायेति संयाज्ये ॥ ५ ॥

सैषा संवत्सरमतिप्रवसतः शुद्धिकामो वा तदेषाऽभि यज्ञ-
गाथा गीयते—

‘वैश्वानरो प्रातपतां पवित्रेष्टिं तथैव च ।

एतावतो प्रयुञ्जानः पुनाति द्रष्टव्यैषं’ इति ॥

वर्षकामेष्टिः कारीरी ॥ १ ॥

वर्षकामस्य कारीरी नाम इष्टिः कार्या ॥

तस्यां प्रति त्वं चारुमध्वरमोडे अग्निं स्ववसं नमोभिरिति
धाय्ये ॥ २ ॥

तस्यामिति कारीर्यामित्यर्थः । अत्र ब्रह्मदेवत्याया आद्या-
नात् अन्यदा इयमेव कारीरी एकदेवत्या भवति, तस्यामपि
प्रापणार्थं तस्यांगहणम् ॥

याः कास्य वर्षकामेष्ट्याऽप्सुमनौ ॥ ३ ॥

एतौ वर्षकामेष्टिमात्रे भवतः ॥

अप्सुमे सधिष्टवाप्सु मे सोमो अब्रवीदिति ॥ ४ ॥

अत्र पूर्वस्या गायत्रीलात् तत्साहचर्यादुत्तरापि गायत्र्येव
ग्रहीतव्येति । तथा चोत्तरत्र वक्ष्यति । *‘अप्सुमनौ गायत्रौ’
इति । इदमेव वाक्याच्चायमनुसरन् ॥

अग्निर्धामच्छन्मरुतः सूर्यः ॥ ५ ॥

धामच्छदित्यग्नेर्गुणः ॥

* अप्सुमनौ इति पाठः प्रामादिकः ।

तिस्रस्य पिण्ड्य उत्तराः ॥ ६ ॥

उत्तरास्तिस्रः पिण्ड्यस्य भवन्ति । पिण्ड्य इति पिण्डो-
द्रव्या मरुद्देवत्यास्तयो यागा इत्यर्थः ॥

हिरण्यकेशो रजसो विसार इति द्वे त्वन्त्याचिदच्युता
धामन्ते विश्वं भुवनमधिश्रितमिति वावाश्रेव विद्युन्मिमाति
पर्वतश्चिन्महि वृद्धो विभाय सृजन्ति रश्मिमोजसा वहिष्ठेभि-
र्विहरन् यासि तन्तुमुदीरयथा मरुतः समुद्रतः प्र वो मरुत-
स्तविषा उदन्यव आयं नरः सुदानवो ददाशुषे विद्युन्महसो
नरो अश्वदिद्यवः कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा नियुत्वन्तो
ग्रामजितो यथा नरः ॥ ७ ॥

धामष्कदो याज्यानुवाक्यायुगलद्वयं व्यवस्थया योजनीयं ।
यदा केवलोऽग्निस्तदा पूर्वं, यदाग्निर्धामष्कत्तदोत्तरमिति ॥

अग्ने बाधस्व विमृधो विदुर्गृहा यं त्वा देवापिः शुशु-
चानो अग्न इति संयाज्ये । ऋचोऽनूच्य यजुर्भिरेके यज-
न्ति ॥ ८ ॥

पिण्डोयागानिति शेषः । एके प्रास्विन ऋच एवानुवाक्या
उक्ता यजुर्भिरेव पिण्डोयागं कुर्वन्तीत्यर्थः । अत्र विशेषस्तेभ्य
एवाधिगन्तव्यः ॥

संस्त्रितायां सर्वा दिश उपनिष्ठेताच्छावदतवसं गीर्भिरा-
भिरिति चतसृभिः प्रत्यृचं सूक्तेन सूक्तेन वा ॥ ८ ॥ ॥ १३ ॥

‘एकैकां दिशं सर्वा दिशः’ इत्युपक्रम्य चतसृभिः प्रत्यृचमि-
त्युपसंहारादन्यत्रापि दिशां सर्वत्र स्रजस्तस्यैव पर्यवस्यतीति ग-
म्यते । सूक्तेन सूक्तेन वा, एकैकां दिशं हस्त्रेण सूक्तेनोप-
तिष्ठेतेत्येवं वा ॥

इति द्वितीये त्रयोदशी बखिका ॥ * ॥

अत ऊर्ध्वमिष्टयनानि ॥ १ ॥

अत ऊर्ध्वं यानि वक्ष्यन्तेऽस्मिन् अध्याये तानि इष्टयन-
संज्ञानीति विद्यात् । इष्टिभिरयनं गमनं येषु कर्मसु तानी-
ष्टयनानि ॥

सांवत्सरिकाणि ॥ २ ॥

संवत्सरेण क्रियन्ते संवत्सरैश्च क्रियन्त इत्युभयथा वि-
ग्रहः कर्त्तव्यः, दाक्षायणयज्ञशातुर्मास्यानामनेकसांवत्सरिकत्व-
सिद्ध्यर्थं ॥

तेषां फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वा प्रयोगः ॥ २ ॥

फाल्गुनीभिर्युक्ता पौर्णमासी फाल्गुनी, चित्रया युक्ता चैत्री । तेषां सांवत्सरिकाणां आगन्तुकानामस्मिन् कास्ते प्रा-
रम्भः कार्यः । दर्शपूर्णमासगुणविकाररूपाणां दाक्षायण्य-
ज्ञादीनामारम्भे कास्तेनियमो नास्तीति तेषामित्युच्यते ॥

तुरायणं ॥ ४ ॥

तुरायणं नामेक्ष्यनमुच्यते ॥

अग्निरिन्द्रो विश्वेदेवा इति पृथगिष्टयोऽनुसवनमहरहः ॥
॥ ५ ॥

अग्निदेवत्या इन्द्रदेवत्या विश्वेदेवदेवत्या चैतास्त्रिष्ट इष्टयः
त्रिषु सवनेषु यथासक्तेन एकैकेष्टिः कार्याऽहन्यहनि । अ-
हरहरितिवचनं पौर्णमास्यमावास्यायोर्बाधनार्थं ॥

एका वा त्रिहविः ॥ ६ ॥

एताभिरेव देवताभिर्युक्ता एकैवेष्टिस्त्रिहविष्काऽहन्यहनि
प्रातःसवन एव कर्त्तव्या वेत्यर्थः ॥

दाक्षानण्यज्ञो द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्या यजेत ॥ ७ ॥

दाक्षायण्यज्ञः कर्त्तव्य इत्ययमर्थोऽर्थान्तर्भ्यते । तस्मिन्

दाक्षायण्यज्ञे द्वे पौर्णमासौ द्वे अमावास्ये चजेत, द्वितीयानि-
र्देष्टात् प्रतिपन्नयोर्द्वित्वं गुणो विधीयते नाप्रतिपन्नयोर्द्वि-
त्वविमिश्रयोर्विधानमचेति गम्यते । एतदुक्तं भवति । या पौ-
र्णमासी याऽमावास्या ते एव स्रस्त्रकाखे द्विरावर्त्तयितव्येति ॥

नित्ये पूर्वे यथाऽसन्नयतोऽमावास्यायां ॥ ८ ॥

आवृत्तयोः पूर्वे ये त उक्ते एव न विद्यन्ते । तच्चामावा-
स्यादित्ये असन्नयतो या सैव नियम्यते ॥

उत्तरयोरैन्द्रं पौर्णमास्यां द्वितीयं ॥ ९ ॥

उत्तरयोर्विकार उच्यते । पौर्णमास्यां यत् द्वितीयं हवि-
स्तदैन्द्रं भवति ॥

मैत्रावरुणममावास्यायां ॥ १० ॥

अमावास्यायां यत् द्वितीयान्तमैत्रावरुणं भवति ॥

आ नो मित्रावरुणा यद्वद्विष्टं नातिविधे सुदानू इति प्रा-
जापत्य इडादधः ॥ ११ ॥

इडादधो नामेष्टयनं । तत् प्रजापतिदेवतं । तत् पर्व-
णि पर्वणि कर्त्तव्यं, विशेषविध्यभावात् ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यस्तवेमे लोकाः प्रदिशो दिशश्च परा-
 वतो निवसत उद्धतश्च । प्रजापते विश्वसृज्जीव धन्य इदं नो देव
 प्रतिदर्थं दध्यमिति द्यावापृथिव्योरयनं ॥ १२ ॥

इदमपीष्टयनं नाम । तस्य स्वरूपमुच्यते ॥

पार्ष्णमासेनामावास्यादामावास्येनापौर्णमासात् ॥ १३ ॥

स्वकाले पौर्णमासकृत्वा तेनैवाहरहर्यजेत, आमावास्या-
 याः कालात् । ततोऽमावास्यां स्वकाले कृत्वा तथैवाहरहरा
 पौर्णमासात् । एवं संवत्सरे समापयेत् । अत्रापि दर्शपूर्णमासयोः
 पुनःक्रिया नास्ति ॥

असमाज्ञातास्वर्थात् तन्त्रविकारः ॥ १४ ॥

अस्मिञ्ज्ञास्ते या असमाज्ञाता इष्टयस्तास्वर्थात् तन्त्रवि-
 कारो भवति । इष्टिप्रकरणात् स्त्रीलिङ्गाच्चेष्टिष्वित्यवगम्यते ।
 अर्थात् सामर्थ्यात् ब्रह्मदेवतादेशोदनात् सामान्यात्, स्वरूपसा-
 मान्याच्चेत्यर्थः । तदुक्तं प्रकृतिविकारेऽमावास्यालक्षणं, 'निर्वपेत्
 तद्धितं चाण्यं' इत्यादिना । तन्त्रविकारः तन्त्रान्यत्वं पौर्ण-
 मासादित्यर्थः । उपदिष्टानामिष्टिपशूनां तन्त्रमुक्तं, अनुपदि-
 ष्टानां कथमित्यपेक्षायां तन्त्रिस्तथार्थे इदं स्वचतुष्टयमा-
 रब्धं । अस्वार्थस्य न्यायसम्भवात् पशूनामयेतत्प्रदर्शनार्थ-
 निगमाख्येयं ॥

अध्वर्युर्वा यथा क्षरेत् ॥ १५ ॥

अध्वर्युर्ब्रह्मेण यजुर्वेद उच्यते तन्मप्रदर्शनार्थं । तेनैवं भवति, यच्च कापि तन्मेऽस्यैतत् तन्ममित्याद्यां व्याप्तस्य तदेव तन्मं भवेत् न न्यायतन्मकल्पनेति । वाग्न्येऽवधारणार्थः ॥

वैराजन्वग्निमन्यने ॥ १६ ॥

अग्निमन्यनसंयुक्तायामिष्टौ वैराजमेव तन्मं भवति । तु ब्रह्मेऽत्रधारणार्थ एव ॥

धाय्ये त्वेवैके ॥ १७ ॥

अग्निमन्यने सत्यपि धाय्ये एव केवले नियम्येते, न वैराजं धाय्याभ्यामन्यत् न्यायकल्पमेव तन्ममिति । असमाप्तातासु तन्मलक्षणमुक्ता इदानीं याज्यानुवाक्यालक्षणमुच्यते ॥

देवतलक्षणा याज्यानुवाक्याः ॥ १८ ॥

देवतलक्षणेति ह्यन्वयो द्रष्टव्यः । लक्ष्यते अभिधीयते विहितदेवता येन पदेन तलक्षणं । देवताया लक्षणं यास्वृषु ता याज्यानुवाक्या भवन्ति । विहितदेवतावाचकपदवत्य इत्यर्थः । अधिकरणेऽयं वङ्गबोहिः ॥

गायत्र्यावती ऋतवत्युपोक्तवती पुरस्तास्तत्त्वानुवाक्या
॥ १९ ॥

इदमनुवाक्यास्तत्त्वानुवाक्या । गायत्री कन्दः । आहृत्येतत्पद-
वती आवती । ऋतवती । निष्ठान्तग्रहणे धातुमात्रग्रहणं भव-
तीति सार्वत्रिकमेतत् । ऋतवतीति द्वेजो रूपं । उपोक्तवती
उपपूर्वस्य वचेरिदं रूपं । उपोक्तवतीति प्रमादपाठः । पुर-
स्तास्तत्त्वानुवाक्या, अथः पूर्वभागे देवतापदं यस्याः सा पुरस्तास्तत्त्व-
ानुवाक्या ॥

त्रिष्टुप्वती वीतवती जुष्टवत्युपरिष्टास्तत्त्वानुवाक्या याज्या । अपि
वान्यस्य कन्दसः ॥ २० ॥

असम्भवे विहितश्चन्द्रसोऽन्यस्य वा याज्यानुवाक्याः क-
र्त्तव्याः ॥

न तु याज्या द्वितीयसी ॥ २१ ॥

सर्वथा तावदनुवाक्यायाः याज्या द्वितीयसी न भवति ॥

नेष्टिङ्गं दृष्टी ॥ २२ ॥

नेष्टिङ्गं न दृष्टी याज्येत्यर्थः ॥

क्षामनष्टदत्तदग्धवतीस्तु वर्जयेत् ॥ २३ ॥

एकवचनाधिकारे बहुवचनं याज्यानुवाक्यापरिग्रहणार्थं ॥

व्यक्ते तु दैवते तथैव ॥ २४ ॥

सर्वलक्षणसम्पादनाशक्तौ रूपदार्ढ्यपर्यवसिते कार्ये देव-
तापदे सति तथैवाश्रयणीयं न लक्षणान्तरमन्वेषणीयमित्यर्थः ॥

लक्षणमपि वाऽव्यक्ते ॥ २५ ॥

अथवा एवं भवति, अव्यक्ते देवतापदे सति लक्षणं
गायत्र्याद्याश्रयणीयमित्यर्थः । अव्यक्त इति चोदितनामधेयप-
र्याये वा वज्रहस्तधूमकेलादिपदे चोदितनामधेये वा परार्थे
सतीत्यर्थः ॥

अनधिगच्छन् सर्वशः ॥ २६ ॥

उभयथाप्यभावे सर्वशोऽधिगन्तव्याः, शास्त्रान्तरादाहर्त्त-
व्या इत्यर्थः ॥

अनधिगम आग्नेयीभ्यां ॥ २७ ॥

एवमप्यसम्भवे चाभ्यां काभ्यां चिदाग्नेयीभ्यां यजेतानुमूया-
चेत्यर्थः ॥

व्याहृतिभिर्वा ॥ २८ ॥

तत्रानुमूयाद्यजेचेत्यर्थः । एवं व्याहृतिभिरित्याह ॥

देवतामादिश्य प्रणुर्याद्यजेच्च ॥ २९ ॥

पुरस्तादल्लक्षणत्वाद्य अनुवाक्यायां देवतां द्वितीयया विभ-

त्वादिभ्य ततो भूर्भुवः स्वरौमिति ब्रूयात् । याज्यायामागु-
रमुक्ता ततो देवतां ततो व्याहृतीः पुनस्तां देवतां उपरिष्टा-
ल्लक्षणाया ततो वषट्कार इति ॥

* नाम्नाभ्यां वा ॥ ३० ॥

नञे इति नामधेयस्येव च्यमाप्रयोः ॥

इममाष्ट्रणुधी हवं यन्त्वागोर्भिर्हवामहे । एदं †वर्हिर्निषोद्-
नः । स्तीर्णं वर्हिरानुषगासदेतदुपेडाना इह नो अद्य मरु ।
अचेडता मनस्सेदं जषस्व वीहि हव्यं प्रयतमाहुतम् इति
नञे ॥ ३१ ॥

एते नञसंज्ञे । पुनर्नञे इतिवचनं एतयोर्नमनप्राप्त्यर्थं ।
नञे नमनशीले ऊञे इत्यर्थः ॥

आग्नेय्यावनिरुक्ते ॥ ३२ ॥ ॥ १४ ॥

देवतापदरहिते इत्यर्थः । तच्चाग्न्यग्निदेवत्ये एते ऋचौ
भवत इत्यर्थः ॥

इति द्वितीये षतुर्दशोऽखण्डिका ॥ • ॥

* नाम्नाभ्यामिति सो० सू० । † वर्हिर्निषीदत इति सो० सू० ।

चातुर्मास्यानि प्रयोक्ष्यमाणः पूर्वद्युर्वैश्वानरपार्जन्यां ॥ १ ॥

चातुर्मास्यानीति इष्ट्ययननाम । तानि च वैश्वदेवादीनि चत्वारि पर्वणि । तानि फाल्गुन्यां चैत्र्यां वा आरभमाणः तस्याः पूर्वस्मिन्नहनि वैश्वानरपार्जन्यदेवत्यामिष्टिं चातुर्मास्यानामारम्भायै कुर्यात् । दे एते देवते, याव्याऽनुवाक्यायुगसद्वर्गनात् । वैश्वानरोऽग्नेर्गुणः, याव्यानुवाक्ययोरग्निस्त्रिजलात् । यद्यध्वर्यवः केवलं वैश्वानरं कुर्युः तदा ‘अतावानं वैश्वानरं नाभिं चक्षानां सदनं’ इति याव्यानुवाक्ये भवतः ॥

वैश्वानरो अजीजनदग्निर्नो नव्यसीम्नति । क्षया वृधान ओजसा । पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पर्जन्याय प्रगायत प्रवाता वान्ति पतयन्ति विद्युत इत्यग्न्याधेयप्रभृत्यन्ता उपांशुहविषः ॥ २ ॥

अग्न्याधेयं प्रभृतिं कृत्वा वैश्वानरपार्जन्यान्ता इष्टयो चास्त्रा उपांशुहविषः उपांशुप्रधाना इत्यर्थः ॥

सौमिक्यः ॥ ३ ॥

सोमोत्पन्नाः ॥

प्रायश्चित्तिक्यः ॥ ४ ॥

प्रायश्चित्तप्रकरणोत्पन्नाः ॥

अन्वायात्यैककपालाः ॥ ५ ॥

अन्वायात्यैककपालानामिष्टितासम्भवाद्यागा विज्ञेयन्ते अ-
न्वायात्याः एककपालास्त्य ये यागाः ते उपांशु प्रयोक्तव्या
इत्यर्थः ॥

सर्वत्र वारुणवर्जं ॥ ६ ॥

सर्वत्र विषये वारुणं वर्जयित्वा उपांशुत्वं भवति । न क-
चिदपि विषये वारुण उपांशुर्भवतीत्यर्थः ॥

सावित्रश्चातुर्मासेषु ॥ ७ ॥

चातुर्मासेषु सावित्र उपांशुर्भवति ॥

प्रधानहवींषि चैके ॥ ८ ॥

हवींषीत्येतावता प्रधानप्रत्यये सिद्धे प्रधानवचनं प्रधा-
नान्तरस्य सम्प्रत्ययार्थः । अतो ये चतुर्णां पर्वणां व्यपदेशहे-
तवो वैश्वदेववरुणप्रचासमाहेन्द्रशुनासीरीयास्ते प्रधानब्रह्मवा-
द्याः, तेषामुपांशुत्वं भवतीत्यर्थः ॥

पितृयोपसदः सतन्त्राः ॥ ९ ॥

तन्त्रेण सहैता उपांशवो भवन्ति ॥

पौनराधेयिकी च प्रागुक्तमादनुयाजात् ॥ १० ॥

याऽस्माभिराज्जाता पुनराधेयेष्टिः, सा चोक्तमादनुयाजात्
प्राक् सतन्त्रोपांशुर्भवति ॥

अपि वा सुमन्द्रतन्त्राः ॥ ११ ॥

यासु सतन्त्रमुपांशुत्वं विहितं ताः सर्वाः सुमन्द्रतन्त्रा
वा भवेयुः । सुमन्द्रतन्त्रा इति मन्त्रेऽपि ये पूर्वतरा यमाक्षैः
प्रयोक्तव्यं तासां तन्त्रं । प्रधानं त्वपांश्वेवेत्यर्थः ॥

*आगुःप्रणववषट्कारा उच्चैः सर्वत्र ॥ १२ ॥

प्रणवशब्देनात्रानुवाक्याप्रणव एव गृह्यते । आगुर्वषट्कार-
माहचर्यात् । आगुरादयः सर्वविषये उच्चैर्भवन्ति, न कश्चि-
दपि विषये तेषामप्युपांशुत्वं स्यात् ॥

तथाऽऽययणेऽग्रियं ॥ १३ ॥

अग्रे भवमग्र्यं । आग्रयणे यत् प्रथमं हविः आग्नेर्द्रं ऐन्द्रा-
ग्रं वा तदुच्चैर्भवति ॥

आचार्यस्तु प्राणमन्तः प्रणवः पुरोऽनुवाक्यायाः ॥ १४ ॥

पुरोऽनुवाक्यायाः प्रणवस्तोच्चैष्टुं विहितं । स प्रणवः पुरो-
ऽनुवाक्यायाः प्राणमन्तः कार्यः ॥

* आगूः इति सटीकपु० द्वये ।

तथागुर्वषट्कारौ याज्यायाः ॥ १५ ॥

तथैतौ याज्यायाः प्राणसन्तौ कार्यावित्यर्थः । आगुरा-
दिभिः प्रसिद्धोचस्वरैर्याज्यानुवाक्ययोः प्राणसन्तानविधिमाम-
र्थादेवोपांशुत्वं सिद्धं भवति । प्राणसन्ततः प्रभवः, तथाऽऽगुर्व-
षट्कारावित्येतावतैव याज्यानुवाक्ययोरुपांशुत्वस्य प्राणसन्ता-
नस्य च सिद्धौ सत्यामपि यद्याज्यानुवाक्याग्रहणं करोति तज्-
ज्ञापयति, अनुवाक्याया याज्यायाश्च पृथक्कृत्य प्राणसन्तानेन
आगुःप्रभववषट्कारा वक्तव्याः । अगन्तैश्च अगाद्यैश्च भुतैरन्वः
सांहितो विकारो माभूदिति ॥

तन्मस्वराण्युपांशोरुच्चाणि ॥ १६ ॥

तन्मस्वराः 'आतो मन्त्रेण' इत्येवमादिभिर्विहितः । ते
तन्मावयवसम्बद्धत्वात् तन्मस्वरा इत्युच्यन्ते । ते येषां तानि
तन्मस्वराणि उपांशुयाजसम्बन्धीनि । आन्युच्चाणि आवहादी-
नि आगुरादीनि च तानि तन्मस्वराणि भवन्ति ॥

मन्त्राण्युपांशुतन्त्राणां ॥ १७ ॥ ॥ १५ ॥

उपांशुतन्त्राणां तान्युच्चाणि मन्त्रस्वराणि भवन्ति, न
तन्मस्वराणि भवन्तीत्यर्थः ॥

इति द्वितीये पञ्चदशे कण्डिका ॥ • ॥

प्रातर्वैश्वदेव्यां प्रेषितोऽग्निमन्यनीया अन्वाह पश्चात् सामि-
धेनोस्थानस्य पदमात्रेऽवस्थायामभिहिङ्गत्य ॥ १ ॥

प्रातरित्युच्यते, प्रबोध्यमाणः पूर्वेषुरित्यनद्यतनविभक्ति-
दर्शनात् पूर्वेषुरेव वैश्वदेव्या अपि यागः प्राप्नोतीति तस्मिन्-
त्यर्थः । अतः पूर्वेषुरपक्रन्वापरेषुः प्रातर्वैश्वदेव्या यद्व्यमित्यर्थः ।
अग्निमन्यनार्था अहः अग्निमन्यनीयास्ताः प्रेषितोऽनुब्रूयात् ।
प्रेषितवचनमस्यानुवचनस्य प्रेष एव निमित्तं, नास्मान् । अ-
नास्मान्ऽपि प्रेषितोऽनुब्रूयादेवेति । सामिधेनोस्थानस्य पश्चा-
दवस्थायेत्येतावतैव पदमात्रेऽवस्थानस्य सिद्धौ सत्यां पदमात्र-
इतिवचनं पदमात्रेऽतीतज्ञापनार्थं । अभिहिङ्गत्येतिवचनं
अस्यानुवचनस्याभिहिङ्गारप्रतिषेधे सत्यपि अभिहिङ्गुतिसिद्ध्य-
र्थः । तथा च वक्ष्यति 'प्रातरनभ्यासमनभिहिङ्गुतानि' इति ॥

अभि त्वा देव सवितर्महो द्यौः पृथिवी च नस्त्वामग्ने पृष्क-
रादधोति तिसृणामर्धं चै शिष्टाऽऽरमेदासंप्रैषात् ॥ २ ॥

त्वामग्न इति तिस्रः अहः, तासामुत्तममर्धं चै शिष्टा यदव-
सानं तत्रावसायारमेत् आसंप्रैषात् आसंप्रैषश्रवणात्, नोत्त-
रामादधीतेत्यर्थः ॥

अन्यत्राप्यन्त ऋचोऽवसाने जायमाने त्वेत्स्मिन्नेवावसाने
॥ ३ ॥

अन्यत्रापि विषये ऋचो मध्येऽवसाने यचारमेदिति विधि-
रस्ति तत्राप्यासंप्रैषास्त्रोत्तरामारभेत ॥

अग्ने हंसोत्यन्निणमिति सूक्तमावपेत पुनः पुनराजन्मनः
॥ ४ ॥

मय्यमानोऽग्निः यदि न जायते तदा तत्रैवावसाने स्त्रित्वा
ऽग्ने हंसोत्यावपेत । पुनः पुनरसह्यदद्यावपेत, अग्नेराजन्मनः ।
आजन्मन इति वचनात् जाते सति संप्रैषात् प्रागपि सूक्तस्य
काश्चिदप्यृचं नारभेत । एतस्मिन्नेवावसानइतिवचनात् एत-
स्मिन्नेवाहुर्चावसान ऋगन्तरमावपेन्नान्यत्र । अन्यत्र ऋगन्त एव
ऋगन्तरमावपेतेति गम्यते । तेन यदा यूपसंस्कारेष्वञ्जनोऽ-
यणपरिव्यतणेषु पदार्थानुसमयं कुर्वन्ति षष्ठयूपे कर्मणि
तदा ऋगन्ते ऋगन्तरावापः सिद्धो भवति । पादयहणसूक्त-
यहणयोः प्रयोजनं आवापे पूर्वावधिरेका ऋक् । पराऽवधिः
सूक्तं । तत्रैकस्याः दयोः बह्वर्णा वा ऋचां सूक्तस्य वा वापः
सिद्धो भवति । आवृत्तौ च सूक्तं समाप्यैवावृत्तिरित्येवमादि ॥

जातं श्रुत्वानन्तरेण प्रणवेन शिष्टमुपसन्ननुयात् ॥ ५ ॥

जातश्रवणानन्तरं 'अग्ने हंसि' इत्यस्य सूक्तस्य यः प्रणव
आगच्छति तेन शिष्टामहुर्चमुपसन्ननुयात् ॥

श्रिष्टेनोत्तराम् ॥ ६ ॥

अनावापपक्षे जातश्रवणानन्तरमेव श्रिष्टेनार्धर्चनोत्तरां
चक्षुमुपसन्ननुधात् ॥

उत ब्रुवन्तु जन्तव आयं हस्तेन खादिनमित्यर्धर्च आरमेत् ।
प्र देवं देव वीतय इति हे अग्निनाग्निः समिध्यते त्वं ह्यग्ने अग्निना
तमर्जयन्त सुक्रतुं यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति परिदध्यात्
॥ ७ ॥

यज्ञेनेत्यनवर्षा परिदध्यात्, समापयेदित्यर्थः ॥

सर्वत्रोत्तमां परिधानीयेति विद्यात् ॥ ८ ॥

सर्वत्र ब्रह्मादिषु योत्तमा चक्षुः तां परिधानीयेति विद्यात् ॥

धाय्ये विराजौ नव प्रयाजाः प्रागुत्तमाच्चतुर आवपेत दुरो
अग्न आज्यस्य व्यन्तूषासा नक्ताग्न आज्यस्य वीतां दैव्या हो-
ताराऽग्न आज्यस्य वीतां तिस्रो देवीरग्न आज्यस्य व्यन्त्विति
॥ ९ ॥

वर्धिरग्न इति प्रयाजानन्तरमेतानावपेत ॥

अग्निः सोमः सविता सरस्वती पूषा मरुतः स्वतवसो विश्वे-
देवा द्यावापृथिवी ॥ १० ॥

अष्टौ देवताः । स्वतवस इति मरुतां गुणः ॥

आ विश्वदेवं सत्यतिं वाममद्य सवितर्वाममुश्वः पूषन् तव
 व्रते वयं प्रुक्रन्ते अन्यद्यजतं ते अन्यदिद्वेष्टवः स्वतवसः
 प्रचित्रमर्कं गृणते तुरायेति ॥ ११ ॥

अस्मिन् पर्वणि निर्गुणानां महतामेते एव भवतः, प्रकर-
 णपठितत्वात्, गुणशब्दस्य च स्तुत्यर्थतयाप्यन्वयसम्भवात् ॥

नवानूयाजाः षड्रुद्धं प्रथमाद्देवो द्वारो वसुवने वसुधे-
 यस्य व्यन्तु । देवी उषासा नक्ता वसुवने वसुधेयस्य वीता ।
 देवो जोष्ट्रो वसुवने वसुधेयस्य वीता । देवो ऊर्जाऊतो वसु-
 वने वसुधेयस्य वीता । देवा दैव्या क्षेतारा वसुवने वसुधे-
 यस्य वीता । देवोस्तिष्ठस्तिष्ठो देवोर्वसुवने वसुधेयस्य व्य-
 न्त्विति ॥ १२ ॥

अनूयाजानामेव देशः हतः ॥

अनूयाजानां सक्तवाकस्य शंयुवाकस्य वोपरिष्ठाद्वाजिभ्यो
 वाजिनमनावाच्चादेशं ॥ १३ ॥

चयाणामन्यतमस्मिन् काले वाजिभ्यो यामः कर्त्तव्यः ।
 वाजिनश्च तस्य द्रव्यं । द्रव्यशब्देन कर्मणः संयवहारायं,

तद्वचनमनावाज्ञेत्यावाहनप्रतिषेधोऽयमनुवादः, अपूर्वत्वादस्य कर्मणः । अपूर्वत्वञ्च पूर्ववत्त्वे कारणाभावात् द्रव्यदेवता-सम्बन्धमात्रमत्र चोच्यते । नैतावता प्राकृतधर्मसम्बन्धोऽस्ति । सक्तञ्च प्राकृतधर्मसम्बन्धे कारणं निर्वपत्यादि, तस्य चात्रा-भावः, तेनापूर्वत्वं निश्चीयते । इष्टिब्रह्मवाच्यता चास्य नास्ति, तेन चापूर्वत्वं । तस्मादपूर्वत्वादुत्तरेष्वपि निगमेषु निगमनं नास्ति । आदेशवचनं वाजिनामन्वायात्यसंग्रयनिवृत्त्यर्थं । तत्रायं संग्रयः । किं यस्य कस्यचित् प्रधानस्यानु पश्चादाया-त्यते क्रियते तत् सर्वमन्वायात्यमुतामन्वायात्यब्रह्मचोदितमे-वेति । तत्र तच्छब्दचोदिते चातच्छब्दचोदिते चान्वायात्य-ब्रह्मप्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषाभावाच्चयत् किञ्चिदन्यानुप्रवेष्टि तत् सर्वमन्वायात्यमिति कृत्वा वाजिनामन्वायात्यत्वाद्नादेशः प्राप्नोति । एवं प्राप्तेऽनुप्रवेष्टिनामादेशं विदधन्मानुप्रवेष्टित्व-मन्वायात्यत्वे निमित्तमिति दर्शितवानाचार्यः । अतस्तच्छब्द-चोदितमेवान्वायात्यमिति सिद्धं । एतदेवादेशवचनस्य प्रयो-जनं, नान्यदिति मन्तव्यं ॥

शस्त्रो भवन्तु वाजिनो हवेषु वाजे वाजेऽयम वाजिनो न
इत्यूर्ध्वजुरनवानं याज्या ॥ १४ ॥

ऊर्ध्वजुरुर्ध्वजानुः । याज्यायहणस्य प्रयोजनमनुवषट्कारे
ऊर्ध्वजुता मा भूदिति ॥

अग्ने वीक्षीत्यनुवषट्कारौ वाजिनस्याग्ने वीक्षीति वा । यत्र
 कचकसंप्रेषे द्वौ वषट्कारौ समस्तावेव तत्र द्विरनुमन्त्रयेत ॥
 ॥ १५ ॥

संख्यवहारार्थमिदं । यत्र कच विषये एकस्मिन्नेवाध्वर्युसं-
 प्रेषे तुल्यरूपावतुल्यरूपौ वा द्वौ वषट्कारौ भवतः, तत्र तौ
 वषट्कारौ समस्तावेव । 'वागोजः' इत्यादिना द्विरनुमन्त्रयेत ॥

न चागूरुत्तरस्मिन् ॥ १६ ॥

याज्यादावागूर्भवतीत्युक्त्वा दनुवषट्कारेऽप्यागुःप्राप्तौ निषे-
 धः । आगुरः प्रतिषेधो याज्याधर्माणामितरेषां प्रापणार्थः ॥

वाजिनभक्षमिडामिव प्रतिगृह्योपहवमिच्छेत ॥ १७ ॥

इष्टमिष्टं वाजिनं भक्षार्थं पात्रेणानीतं इडामिवाञ्जलि-
 ना प्रतिगृह्याञ्जलौ निधायोपहवमिच्छेत । भक्षणानुज्ञाप-
 नार्थं वाजिनभक्षसम्बन्धिनः सर्वान् याचतेत्यर्थः । सर्वेषु भक्ष-
 सम्बन्धिषु उपहवयाचनं कर्त्तव्यमित्युक्तं । तदनेन क्रमेणैव-
 प्रकारेण वाक्येनेत्याह ॥

अध्वर्यु उपह्वयस्व ब्रह्मक्षुपह्वयस्वाम्नीदुपह्वयेति ॥ १८ ॥

वचनसामर्थ्यादेवैषामयं क्रमः । एते आदितोऽन्ततोऽन्वे
भक्षिणः । वाक्यं च एवंप्रकारं कर्मणामधेययुक्तमित्येतत् सर्व-
मवगम्यते । अतोऽन्ततो यजमानोपह्वयस्वेत्येतदपि सत्त्वं भव-
ति । अतिवचनशब्दस्यास्मिच्छास्त्रात्पुनरात् तस्य चापेक्षित-
त्वाच्छास्त्रान्तरोक्तस्योपह्वत इतिशब्दस्य ग्रहणं भवति ॥

यन्मे रेतः प्रसिच्यते यदा मे अपि गच्छति यदा जायते
पुनः । तेन मा शिवमाविश तेन मा वाजिनं कुरु । तस्य ते
वाजिपोतस्योपह्वतस्योपह्वतो भक्षयामोति प्राणभक्षं भक्षयेत् ॥
॥ १९ ॥

तस्य वाजिनस्य किञ्चिदादाय अनेन मन्त्रेणावजिघ्रेत् ॥

एवमध्वर्युर्ब्रह्माग्नीध्रः ॥ २० ॥

एते च प्राणभक्षं भक्षयेयुः । अध्वर्युग्रहणं भक्षणेऽपि क्रमो-
ऽस्तीतिज्ञापनार्थं, न तस्यापि प्राणभक्षणनियमार्थं । अतो
हेतुर्भक्षणानन्तरं अध्वर्यादेः क्रमेण भक्षणं सिद्धं भवति ॥

यजमानः प्रत्यक्षमितरे च दीक्षिताः ॥ २१ ॥

यजमानादितरे च यच्च दीक्षिता भवन्ति तच्च सर्वे प्रत्यक्ष-

मेव भक्षयेयुः । तच्च सचे सञ्भवति । तच्च गृहपतेस्तान्येषां च
प्रत्यक्षमेवेत्यर्थः । तच्च च क्रमो मुख्यादिगृहपत्यन्तः ॥

पौर्णमासेनेष्टा चातुर्मास्यव्रतान्युपेयात् ॥ २२ ॥

यस्मिन्नहनि वैश्वदेवो क्रियते तस्मादपरस्मिन्नहनि पौर्ण-
मासेनेष्टा तदानीमेव वक्ष्यमाणानि व्रतानि कर्त्तुमारभेत ।
पौर्णमासीयागवचनं व्रतारम्भकास्त्रविधानार्थं, नित्यानामनि-
वर्त्तकत्वात् विद्यतीनामिति । व्रतब्रह्मेण मानसो नियम
उच्यते । अतः केष्वनिवर्त्तनादीनि करिष्ये, मध्वादीनि वर्ज-
यिष्ये इति दृढसङ्कल्पो भवेत् । एतत् व्रतरूपं निवर्त्तनादीनि
च कुर्यात्, मध्वादीनि वर्जयेच्च, न केवलं सङ्कल्पमात्रमेव ॥

केशास्निवर्तयेत् ॥ २३ ॥

निवर्त्तनं कर्त्तव्यं ॥

श्वश्रूणि वाप्ययेत् । अधः शयीत । मधुमांसलवणस्यवले-
खनानि वर्जयेत् ॥ २४ ॥

केशप्रसाधानादीनि खैरिकर्माणि श्वलेखनब्रह्मेणोच्यन्ते ।
पूर्वाणि क्षीणि कार्याणि । पराणि पञ्च वर्जनीयानि । एतानि
चातुर्मास्यव्रतानि । चातुर्मास्यव्रतवचनं सर्वेषां पर्वणामेतानि
व्रतानि नैकस्यैव सन्निहितस्य पर्वणदत्येवमर्थं ॥

अतौ भार्यामुपेयात् ॥ २५ ॥

स्त्रीब्रह्मेण प्रतिषिद्धस्य कालविज्ञेये प्रतिप्रसवोऽयं ॥

वापनं सर्वेषु पर्वसु ॥ २६ ॥

उत्तरविवक्षार्थोऽयमनुवादः ॥

आद्योक्तमयोर्वा ॥ २७ ॥ ॥ १६ ॥

आद्योक्तमयोर्वा पर्वणोर्वापनं, न मध्यमयोरित्यर्थः । अनुवादाभावे आद्यन्तयोरेव वापनं स्यात् तच्च विकल्पेन मध्यमयोर्वापनप्रसङ्ग एव नास्तीति गम्यते । तेनाद्यन्तयोर्नित्यं वापनं मध्यमयोरनित्यमिति सिद्धं भवति ॥

इति द्वितीये षोडशी कण्डिका ॥ * ॥

पञ्चम्यां पौर्णमास्यां वरुणप्रघासैः ॥ १ ॥

यस्यां पौर्णमास्यां वैश्वदेवी कृता तामारभ्य या पञ्चमी पौर्णमासी तस्यां वरुणप्रघासकैर्यष्टयमित्यर्थः ॥

पश्चाद्दार्शपौर्णमासिकाया वेदेरूपविश्व प्रेषितोऽग्निप्रणय-
नीयाः प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

वेदेः पश्चादिति प्रदर्शनार्थं । प्रणीयमानस्याग्नेः पश्चादि-
त्यर्थः । प्रेषितवचनमुक्तप्रयोजनं । अग्निप्रणयनीया अग्नि-
प्रणयनार्थाः ॥

प्र देवं देव्या धियेति तिस्र इडायास्त्वाप देव यमग्ने विश्वेभिः
स्वनीक देवैरित्यर्द्धं आरमेत् । आसीनः प्रथमामन्वाहो-
पांशु सप्रणवा ॥ ३ ॥

उपविष्टस्त्रैवासीनइतिवचनं ब्रजत्सपि प्रथमामसमाप्य ना-
नुब्रजनायोत्तिष्ठेदित्येवमर्थं । सप्रणवां समानप्रणवामित्यर्थः ।
प्रथमायाः सृतीयप्रणवेऽवसानेऽपि त्रिमात्र एवेत्यर्थः ॥

तत्र स्थानात् स्थानसङ्क्रमणे प्रणवेनावसायाऽनुच्छस्योत्तरां
प्रतिपद्यते ॥ ४ ॥

तत्र प्रणवेनावसायेत्येतावतैव सिद्धे स्थानात् स्थानसङ्क्रमण
इतिवचनं अस्य विधेः सर्वार्थत्वात् । तत्रोपांशुस्वरस्थानात् स्वर-
रान्तरस्थानसङ्क्रमणे प्रणवेनावसाय अनुच्छस्यैव उत्तरां च-
मारमेत् । अगन्ते आसस्य प्राप्त्यभावे सत्यप्यनुच्छासवचन-

मवसानविधिवन्माकुच्छासोऽपि प्राप्नोतीति तन्निवृत्त्यर्थमनु-
च्छासविधानं । तेन अवसानविधानमुच्छासार्थं साधितं भवति ।
अतो यत्रोच्छासप्रतिषेधस्तत्रावसानमपि न कर्त्तव्यं भवेत् ।
अगावागादौ अग्निमन्यनाग्निप्रणयनादयो मन्त्रस्वरूपेण प्रयो-
क्तव्याः, प्राचस्यात् तस्य स्वरस्य । तदतिक्रमणे कारणाभावात्,
अतो मन्त्रस्वरूपेत्यत्र पूर्वावधेरभावात् ॥

प्राणसन्ततं भवतीति विज्ञायते ॥ ५ ॥

यदिदमवसायानुच्छस्य उत्तरामारभत इति तत् प्राण-
सन्ततं भवतीति विज्ञायते श्रूयत इत्यर्थः ॥

उत्तरमग्निमनुव्रजन्नुत्तराः ॥ ६ ॥

अनुव्रूयादिति शेषः । इत्योः प्रणीयमानत्वादुत्तरमिति
विज्ञेयते । अग्निदित्तेऽप्याहवनीयदित्वाभावान्मन्त्राणामूहो
नास्ति ॥

इमं महे विदध्याय शूषमयमिह प्रथमो धायि धात्वभि-
रिति तु राजन्यवैश्ययोराद्ये ॥ ७ ॥

समानजातीयत्वादेताभ्यां साद्यः 'प्र देवं' इत्यस्या अयं रा-
जन्यवैश्ययोर्विशेषः । अन्यत् समानं ॥

पश्चादुत्तरस्या वेदेरवस्थाय ॥ ८ ॥

शेषं समापयेदिति शेषः । वेदिद्वितीयादुत्तरस्या इत्युच्यते ॥

उत्तरवेदेस्तु सोमेषु ॥ ९ ॥

पश्चादवस्थाय समापयेदिति शेषः ॥

निहितेऽग्नौ सोद होताः स्व उ लोके चिकित्वाग्नि होता
होतृषदने विदान इति द्वे परिधाय तस्मिन्नेवासन उपविश्य
भूर्भुवः स्वरिति वाचं विष्टजेत ॥ १० ॥

अथ निहितेऽग्नौ वित्युत्तरादानस्य निमित्तं नाध्वर्युसंप्रै-
षः । तस्मिन्नेवेति यस्मिन्निदमनुवचनमारब्धं तस्मिन्नेवेत्यर्थः ॥

अन्यत्रापि यत्रानुब्रुवन्ननुब्रजेत् ॥ ११ ॥

तत्राप्येवं कर्त्तव्यमिति शेषः । अनुब्रुवन्नितिवचनं अनु-
वचने एव एतत् स्वाह्वाभिष्टवनादिस्मित्येवमर्थः ॥

तिष्ठत्संप्रैषेषु तथैव वाम्बिसर्गः ॥ १२ ॥

तिष्ठतः संप्रैषेषु तिष्ठत एव वाम्बिसर्गः भवति ॥

अग्निमन्यनादिसमाना वैश्वदेव्या ॥ १३ ॥

इयमिष्टिर्वैश्वदेव्या समाना भवति । इयोरपि मय्यमान-
योरग्निद्वित्वं नास्ति । एकस्यैवायमग्नेर्विभाग इति कृत्वा
अनूहेनाहवनीयाभिधायिनां प्रयोगसिद्ध्यर्थमग्निमन्यनादिस-
मानावचनं ॥

द्विषान्तु स्थाने षष्ठप्रभृतीनामिन्द्राग्नौ मरुतो वरुणः कः
॥ १४ ॥

अथमत्र विज्ञेयः । षष्ठाद्यास्तिस्र उद्धृत्य ऐन्द्रान्वादयः
चतस्रः कर्तव्या इति ॥

इन्द्राग्नौ अवसा गतं अथदुत्रमुत सनोति वाजं मरुतो यस्य
हि क्षयेऽराइवेदं चरमा अहेवेमं मे वरुण शुधि तत्त्वायामि
ब्रह्मणा वन्दमानः कथानस्त्रि आभुवद्विरण्यगर्भः समव-
र्त्तताय इति प्रतिप्रस्थाता वाजिने तृतीयः ॥ १५ ॥

उपहवयाचनेऽयं तृतीयो भवति । भक्षणे चतुर्थः । उपहव-
याचनं होत्रादि यजमानान्तं । होतुरध्वर्यादि, यजमान-
स्याग्नीदन्तं । भक्षणन्तु होत्रादि यजमानान्तमेव । वैश्वदेव्या-
मथेवमेव ॥

संस्थितायामवमृथं व्रजन्ति ॥ १६ ॥

संस्थितायामिष्टौ अवमृथकर्मार्यमुदकं गच्छन्त्यध्वर्यव
इत्यर्थः ॥

तत्रावमृथेष्टिः कृताऽकृता ॥ १७ ॥

कृतिरेव कृतं । कृतञ्चाकृतञ्च यस्याः सा कृताकृता, अग्नि-
त्येत्यर्थः । इष्ट्यभावे यदन्यदप्यवधानादि तत् सर्वं भवति ॥

तामुपरिष्टाद्वाख्यास्यामो द्वयोर्मासयोरैद्राग्नः पशुः ॥
॥ १८ ॥ ॥ १७ ॥

वद्व्यप्रचासपौर्णमासीमारभ्य द्वितीयस्यां पौर्णमास्यामि-
त्यर्थः । अनेन चातुर्मास्याकृत्वेन पञ्चम्वरं विधीयते, नानेन
निरूढकालो विधीयते । अतो निरूढोऽपि स्वकाले कर्त्तव्य
एव ॥

इति द्वितीये समदशी कण्डिका ॥ * ॥

तथा ततः साकमेधाः ॥ १ ॥

यथा वह्णप्रघासेभ्य ऐन्द्राग्रः तथा ऐन्द्राग्रान् साकमेधाः ।
इयोर्मांसयोरित्यर्थः । अनीकवदादीनामादित्यान्तानां साक-
मेधा इति नाम ॥

पूर्वेद्युस्तिष्ठ इष्टयोऽनुसवनं ॥ २ ॥

यस्यां पौर्णमास्यां साकमेधा चष्टव्याः तस्याः पूर्वेद्युः सवने
सवने एकैकेष्टिः कार्या ॥

प्रथमायामग्निरनीकवान् । अनीकवन्तमूतयेऽग्निं गोर्भि-
र्हवामहे । स नः पर्षदतिदिषः । सैनानीकेन सुविदत्रो अस्मे
इति उत्तरस्यां वृधन्वन्तौ । मरुतः सान्तपनाः । सान्तपना
इदं हविर्यो नो मरुतो अभिदुर्हणायुरिति मरुह्यो गृहमे-
धेभ्य उत्तरा आज्यभागप्रभृतीडान्ता ॥ ३ ॥

मरुतो गृहमेधा देवताः । आज्यभागप्रभृतिश्चासा इडान्ता
चेति आज्यभागप्रभृतीडान्ता ॥

गृहमेधास आगत प्रबुध्वा व ईरते महाँसीति ॥ ४ ॥

आज्ञातत्वादेते एव गृहमेधेभ्यो भवतः ॥

पृष्टिमनौ विराजौ संयाज्ये अनिगदे ॥ ५ ॥

इह विराजौ संयाज्ये इत्युक्तं । ते संयाज्ये अनिगदे निगद-
रहिते भवत इत्यर्थः । निगद इति 'अयाज्यिः' इत्यादि
'जुषतां हविः' इत्येवमन्तमुच्यते ॥

अन्यत्राऽप्यनावाहने ॥ ६ ॥

इदमेधीयादन्यत्रापि यथावाहनं नास्ति तत्राप्यनिगदे
संयाज्ये भवतः । अन्यत्रापीति योगविभागार्थमुच्यते । तस्य
प्रयोजनं अन्यत्रानावाहनेऽनिगदे भवतः, इह त्वावाहने
अनावाहने वा अनिगदे एवेत्येवमर्थः । अत एवात्र पक्षे आ-
वाहनमप्यस्तीति स्थापितं भवतीति गम्यते । पूर्वसूत्रे संया-
ज्याग्रहणस्येदं प्रयोजनं । इदमनिगदत्वविधानं संयाज्यामा-
चस्य न विराज एवेति स्थापनार्थः ॥

आवाहनेऽपि पितृयायां पशौ च ॥ ७ ॥

अनयोरावाहने सत्यपि अनिगदे एव भवतः ॥

बहु चैतस्यां रात्र्यामन्नं प्रसुवीरन् ॥ ८ ॥

प्रसुवीरन्निति बहुवचनं लोके यद्वारो बहव इति । प्रसु-
वीरन् दक्षुरित्यर्थः । एतस्यां रात्र्यामिति वचनाद्वाचावेवेष्टिः
परिषमाप्यत इति गम्यत इति ॥

तस्या विवासे पौर्णदर्वै जुहुयुः ॥ ८ ॥

विवासे रात्र्याः पश्चाद्भागः । पौर्णदर्वमिति कर्मनाम ।
तत् तस्मिन् काले कर्त्तव्यं ॥

ऋषभे रवाणे ॥ १० ॥

ऋषभे हवति ॥

स्तनयिनी वा ॥ ११ ॥

मेघे वा हवति ॥

आग्नीध्रं हैके रावयन्ति ब्रह्मपुत्रं वदन्तः ॥ १२ ॥

तस्याप्यभावे । ब्रह्मपुत्रशब्देनाग्नीध्रं सम्बोध्य रावयन्ति
ब्रह्मपुत्रं रोहणीत्येवं ॥

यदि होतारश्चोदयेयुस्तस्य याज्यानुवाक्ये । पूर्णादर्वि प-
रापत सुपूर्णा पुनरापत । वस्त्रेव विक्रीणावहा इषमूर्जं शत-
क्रतो । देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते दधे । अपामि-
त्यमिव सम्भरकोऽम्बा ददते दददिति ॥ १३ ॥

एतत् कुर्वन्तोऽध्वर्यवो यदि होतारमपि चोदयेयुः अनु-
ब्रूहि यजेति तदैते याज्यानुवाक्ये भवतः । शतक्रतुस्त्रिंशद्वा-
स्त्राक्षरे ऐन्द्रं पौर्णदर्वं इत्याद्यानाञ्च इन्द्रोऽस्य देवता भवति ॥

मरुद्भिः क्रोडिभ्य उत्तरा ॥ १४ ॥

इष्टिरित्यर्थः ॥

उत भुवन्तु जन्तवोऽयं कृत्स्नरगृभीत इति परोक्षवार्त्तमौ ॥
॥ १५ ॥

आज्यभागौ परोक्षवार्त्तमौ भवतः ॥

क्रोडं वः शर्हो मारुतमत्यासो न ये मरुतः स्वच्चः ॥ १६ ॥

क्रोडिनामेते आस्ताते, अक्रोडिनामप्येते याव्यानुवाक्ये
भवतः ॥

जुष्टोदमूना अग्ने शर्धं मद्धते सौभागायेति संयाज्ये । वा-
जिनावभृथवर्जं माहेन्द्र्युक्ता वरुणप्रघासैः ॥ १७ ॥

माहेन्द्रीतीष्टिनाम । आमिक्षाभावादेव वाजिनाभावे सिद्धे
वाजिनप्रतिषेधं कुर्वन् वाजिनस्य प्रधानसम्बन्धं दर्शयति । तेन
वाजिनस्य मध्यमः स्वरः साधितो भवति ॥

हविषान्तु सप्तमादीनां स्थान इन्द्रो वृत्रहेन्द्रो महेन्द्रो वा
विश्वकर्मा ॥ १८ ॥

वृत्रहाशब्द इन्द्रस्य गुणः । आद्यास्तिस्रो विकल्पन्ते । वि-
श्वकर्मान्त्यः । अतोऽष्टावच देवताः ॥

आत्मन इन्द्र वृत्रहस्रगु ते दायिमह इन्द्रियाय विश्वकर्मन्
 शविषा बावृधानो या ते धामानि परमाणि यावमेति ॥ १६ ॥
 ॥ १८ ॥

इति द्वितीयेऽष्टादशी कण्डिका ॥ * ॥

दक्षिणाग्नेरग्निमतिप्रणीय पित्या ॥ १ ॥

दक्षिणाग्नेरग्निमानोयातोत्य तं देशमन्यत्र निधाय तस्मि-
 न्नग्नौ पित्र्याणाम कर्म कर्त्तव्यं । अतिप्रणीय पित्र्येतिवचनात्
 तस्मिन्नेव पित्र्या भवेत् । नैमित्तिकत्वाद्भवनीयादित्येव । आ-
 हवनीयोऽप्यत्र विहरणीयः, उत्तरत्रोपस्थानदर्शनात् ॥

सा शंखन्ता ॥ २ ॥

सायहणं योगविभागार्थं । योगविभागप्रयोजनं अनति-
 प्रणीतचर्चायामपि शंखन्तादिधर्मप्रापणार्थं ॥

सुप्तजपा क्षेत्तारमवृथा वषट्कारानुमन्त्रणाभिहिङ्गारवर्जै
 ॥ ३ ॥

वषट्कारेणात्र न केवलो जप एव गृह्यते, किन्तु अनुम-
 न्त्रणस्योपप्रतिषेधाज्जपादीनां वक्ष्यामुपसङ्गस्यार्थमिति मन्वते ।

नान्यस्योपांशुप्रयोज्यस्यापि । तेन इहानिगदस्यालोपः सिद्धो
भवति । सुप्तो जपो यस्याः सा सुप्तजपा । होतारमृदया इत्यस्य
निगदैकदेशस्य उपांशुत्वसिद्ध्यर्थं न जपेदितिवचनेन जपशङ्कया
लोपप्रज्ञानिवृत्त्यर्थः । तदर्जनवचनं इतरयोः प्राप्तस्य प्रति-
प्रसव एव ॥

तस्यां प्राञ्चि कर्माणि दक्षिणा ॥ ४ ॥

तस्यामितिवचनं कृत्स्नप्राप्त्यर्थं । प्रकृत्यात ऊर्ध्वमित्यत्रापि
प्रापणार्थं । यानि प्रकृतौ प्राञ्चि कर्माणि, प्राप्नुव्यानीत्यर्थः,
तान्यस्यां दक्षिणमुखानि कर्त्तव्यानीत्यर्थः ॥

इतराणि तथान्वयं ॥ ५ ॥

यागीतरदिष्णुखानि प्रकृतौ तान्यस्यां निर्दिष्टदिक्कानि
अनिर्दिष्टदिक्कानि च तथान्वयं कर्त्तव्यानि । दक्षिणां दिशं
प्राचीं कृत्वा तदनुसारेणान्वदिष्णुखानि कर्त्तव्यानीत्यर्थः ॥

उग्रन्तस्त्वा निधीमहीत्येतां चिरनवानन्ताः सामिधेन्यः ॥
॥ ६ ॥

एतामृचं चिरनुच्छ्रसन्ननुग्रयात् । तादितिवचनात् ता एव
सामिधेन्यो न पुनरभ्यसितव्या इत्यवगम्यते ॥

तासामुत्तमेन प्रणवेनावह देवान् पितॄन् यजमानायेति
प्रतिपत्तिः ॥ ७ ॥

तासां सामिधेनीनां उत्तमेन प्रणवेनावह देवान् पितॄन्
यजमानायेति प्रतिपत्तिरेव सन्धेया । 'तेनाग्ने महान्' इत्यादि
'परिभूरसि' इत्यन्तं सुष्यते । प्रतिपत्तिश्चैवंरूपा भवति, पित्र्यायां
प्रकृतौ देवा इव्यन्त इतरेषां सङ्कीर्तनं कृतं, इह च देवास्य
पितरस्येव्यन्त इति पितृब्रह्मोऽपि प्रयोक्तव्य इति । सर्वत्र देव-
ब्रह्मवति मन्त्रे पितृब्रह्मे प्रयोष्यत्वेन प्राप्ते स्वार्थ एव देवब्रह्मः
प्रयोष्ये न परार्थ इति कृत्वाऽऽचार्योऽन्यत्र परार्थत्वाद्प्रयोगं
मन्वमानः तत्सहितं प्रतिपत्तिवाक्यं पठितवान् । तेनान्यत्र
पितृब्रह्मो न प्रयोक्तव्य इति सिद्धं । प्रतिपत्तिवाक्यमुक्त्वा ततो
वक्ष्यमाणदेवता आवाहयेत् ॥

अग्निं होत्रायावह स्वं महिमानमावहेत्येतस्य स्थानेऽग्निं
कव्यवाहनमावाहयेत् ॥ ८ ॥

आव्यपान्तदेवता आवाह्य प्राकृतस्य स्त्रियुक्ततावाहनस्यो-
द्धारं कृत्वा तत्स्थाने अग्निं कव्यवाहनमावाहयेत् ॥

उत्तमे चैनं प्रयाजे प्रागाज्यपेभ्यो निगमयेत् ॥ ९ ॥

उत्तमे च प्रयाजे प्रागाज्यपेभ्यः अग्निं कव्यवाहनं निगम-
येत् ॥

सूक्तवाके चाग्निर्होत्रेणेत्येतस्य स्थाने ॥ १० ॥

निगमयेदिति वर्त्तते ॥

नेह प्रादेशः ॥ ११ ॥

कार्यार्थत्वात्सन्नाष्टां मन्त्रलोपेऽपि कार्यत्वालोप इति
कृत्वा कार्यस्यापि प्रतिषेधः क्रियते ॥

न वर्द्धिस्मन्तौ प्रयाजानुयाजौ । नेडायां भक्षभक्षणं ॥ १२ ॥

भक्षेण प्राणभक्षमिति प्राप्ते इडायां भक्षभक्षमेव नास्ति ।
कः प्रसङ्गः प्राणभक्षेत्यर्थः । भक्षवचनं प्रकृताववात्तरेडा-
भक्षदव्य इडाभक्षोऽस्तीतिज्ञापनार्थं । इडायामिति वसन्मी-
निर्देशादिडाविषयं तद्भक्षणमिति ब्रूमते नेडाया एव
भक्ष इति । तेनाऽवान्तरेडाभक्षणमिडाभक्षणस्यात्र नास्तीति
गम्यते ॥

न मार्जनं ॥ १३ ॥

इडाभक्षणाकृत्वादेव मार्जनाभावे सिद्धे तदभाववचनं
तदङ्गत्वज्ञापनार्थं ॥

न सूक्तवाके नामादेशः ॥ १४ ॥

सूक्तवाके वसजमाननाम तस्मादेष्टव्यं । सूक्तवाकवचनं
सुगादापनादिव्यध्वर्यादिशब्दप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं ॥

ईक्षितः सोऽद्य चोतरिति वोक्त उपविशेत् ॥ १५ ॥

उत्तरस्योपवेष्टनस्येदं निमित्तद्वयं विधीयते । प्रादेष्टकर-
णाद्यर्थत्वात् पूर्वस्य तदभावेऽभावः । प्रादेष्टस्याभाव उक्तः ।
अनुमन्त्रणमप्यत्र नास्ति । अनुमन्त्रणाप्याद्यनोपस्थानानां मन्त्रा-
रूढरूपत्वात् क्रियायां मन्त्राभावे क्रियाया अप्यभाव इति ।
तस्मादत्र पूर्वमुपवेष्टनं नास्ति । मानुषब्रह्मप्रत्याद्याय ईक्षणादि,
तज्ज्ञातोपविशेदित्युक्तत्वादभिक्रमणादि सर्वं न भवति । निर-
सनोपवेष्टनवर्हिदपस्यर्हानि मन्त्ररहितानि कुर्यादेव ॥

*जीवानुमन्तौ सव्योत्तर्युपस्थाः प्राचीनावीतिनो हविर्भिष्ट-
रन्ति ॥ १६ ॥

उपस्थविधानं येषां तदङ्गं तेषामेव । हविर्यद्वह्यं प्रधाने-
ष्वयं धर्म इति ज्ञापनार्थं । तेन प्रधानमस्येऽपि यत् प्रायश्चित्त-
त्वेन प्राप्तं तस्यायं धर्मो न भवतीति गम्यते ॥

दक्षिण आग्नीध्र उत्तरोऽध्वर्युः । द्वे द्वे अनुवाक्ये । अध्व-
र्धामनवानं ॥ १७ ॥

अत्रानुवाक्याकार्यस्यैकत्वात् मध्ये प्रणवो नास्ति ॥

*जीवानुमन्तौ सव्योत्तर्युपविशेज्जीवानुमन्तौ • इति पाठः को० मू० पु० ।

ओं स्वधेत्याश्रावणं । अस्तुस्वधेति प्रत्याश्रावणं । अनुस्वधा-
स्वधेति सम्यैषः ॥ १८ ॥

दावेतौ सम्यैषौ । अनुस्वधा इत्येके । स्वधेत्यपरे । एक-
वचनं जात्यभिप्रायं । अनुस्वधास्वधेति दीर्घः पठितव्यः ॥

ये स्वधेत्यागूर्ये स्वधा मद् इति वा । स्वधा नम इति वषट्-
कारः ॥ १९ ॥

अत्र ओंस्वधेत्यादयः स्वधाब्रह्माः दीर्घान्ता एव प्रयो-
क्तव्याः । अध्वर्युसम्यैषया प्रयोजनं तदेव अत्रास्य कार्यक-
रणार्थं ॥

मित्याः सुतयः ॥ २० ॥

उक्ताः सुतयः प्रकृतावाद्ये द्वितीये उपान्त्ये वा यदक्षरस्या
मुक्तिः एतेष्वपि तदक्षरस्यैव कार्येत्यर्थः ॥

पितरः सोमवन्तः सोमो वा पितृमान् पितरो बर्हिषद्-
पितरोऽग्निष्वात्ता यमः ॥ २१ ॥

पितृणां सोमवन्ता गुणः । सोमस्य पितृमन्ता गुणः । बर्हि-
षदोऽग्निष्वात्ता इति च पितृणामेव गुणः । आद्ये वैकल्पिके ॥

उदीरतामवर उत्परासस्त्वमा हि नः पितरः सोमपूर्व उप-
 श्रुताः पितरः सोम्यासस्त्वं सोम प्रचिकितो मनीषा सोमो धेनुं
 सोमो अर्वन्तमाश्रुं त्वं सोम पितृभिः संविदानो बर्हिषदः
 पितर ऊर्त्यार्वागाहं पितृन् सुविदत्राः अविस्मोदं पितृभ्यो
 नमो अस्त्वद्याग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत ये चेह पितरो
 ये च नेह ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा इमं यमप्रस्तरमा हि
 सीदेति द्वे परेयिवासम्प्रवतो मदीरनु ॥ २२ ॥

पञ्चानां तिस्रस्त्रिंश चक्षः ॥

वैवस्वताय चेन्मध्यमा याज्या ॥ २३ ॥

अदि चमो वैवस्वतो देवता तत उत्तमे चिक्रे मध्यमा
 षष्ठ्याया भवति । प्रथमोत्तमे अनुवाक्ये इति ॥

येतादृषुर्देवत्रा जेहमानास्त्वदग्ने काव्या त्वग्मनीषाः सप्र-
 क्षया सहसा जायमान इति ॥ २४ ॥

स्त्रिष्टुत इति त्रैषः ॥

अग्निः स्त्रिष्टुत कव्यवाहनः ॥ २५ ॥

प्रकृतौ योऽग्निः स्त्रिष्टुत इह तत्कार्यकरोऽग्निः कव्यवाह-
 न इत्यर्थः । तेनात्र स्त्रिष्टुतशब्दो न प्रयोक्तव्यः ॥

प्रकृत्यात ऊर्ध्वं ॥ २६ ॥

खिष्टकृत ऊर्ध्वं प्रकृत्या भवति । सद्योत्तर्युपस्यतादयो न भवन्तीत्यर्थः । वचनमिदं खिष्टकृत्यपि प्रापणार्थं, अङ्गत्वादेव उत्तरच प्राप्त्यभावात् ॥

वषट्कारक्रियायां चोर्ध्वमाज्यभागाभ्यामन्यमन्त्रलोपात्
॥ २७ ॥

मन्त्रलोपशब्देन पूर्वोक्ताः सर्वे विकारा सञ्च्यन्ते । तेभ्योऽन्येषां सद्योत्तर्युपस्यतादीनामभावाच्च प्रकृतिभावो विधीयते, प्रधानेषु खिष्टकृति च स्वधाकारं वर्जयित्वा वषट्कारेण क्रिया चेत् । ऊर्ध्वमाज्यभागाभ्यामिति वषट्कारक्रियास्नानसचणार्थं । तेनाज्यभागाभ्यामूर्ध्वं खिष्टकृत्यर्थेन स्नाने वषट्कारक्रियायां प्रकृत्या भवतीति गम्यते । तच्च मन्त्रलोपादिः पूर्वो विकारः सर्वप्रकारायां पित्र्यायामासमाप्तेर्भवत्येव ॥

एकैका चानुवाक्या ॥ २८ ॥

प्रकृतिभावादेव एकले सिद्धे एकवचनमिदं तयोरेकैकस्माद्यद्वयार्थं ॥

यो अग्निः क्रव्यवाहनस्त्वमग्न ईडितो जातवेद इति संयाज्ये
॥ २९ ॥

वषट्कारक्रियायामेव ॥

भक्षेष्ु प्राणभक्षान् भक्षयित्वा बर्हिष्यनुप्रहरेयुः संस्त्रितायां
प्राग्वानुयाजाभ्यां दक्षिणावृतो दक्षिणाग्निमुपतिष्ठन्ते ॥ ३० ॥

उभयतो विहारादनियमे प्राप्ते नियमार्थं दक्षिणावृद्ध-
चनं ॥

अनावृत्यानतिप्रणीतचर्यायां ॥ ३१ ॥

अनतिप्रणीतचर्यायां पित्र्यायां आवर्त्तनमकृत्यैवोपतिष्ठ-
न्ते । तथैवाभिमुखत्वसम्भवात् ॥

अयं^१वृष्टा जनयन् कर्बराणि स हि घृणिरुर्वराय गातुः ।
स प्रत्युदैद्गुरुणं मध्वो अग्रं स्वां यत्तनूं तन्वामैरयतेति ॥ ३२ ॥

ay. vii. 3.
१.

अयं दक्षिणाग्रेरुपस्थानमन्तः ॥

आवृत्य त्वेतेरौ ॥ ३३ ॥

अतिप्रणीतचर्यायां दक्षिणावृद्धक्षिणाग्रेरुपस्थानमुक्तं । अ-
नतिप्रणीतचर्यायामनावृत्य तस्यैवोपस्थानमुक्तं । इदानीं गार्ह-
पत्याहवनीयोऽरुपस्थानमुच्यते । तुग्रब्धो विज्ञेयविध्वयः । एव-
ग्रब्धोऽवधारणार्थः । अतिप्रणीतचर्यायामनतिप्रणीतचर्या-
याञ्च गार्हपत्याहवनीययोः आवृत्यैवोपस्थानमिति ॥

आहवनीयं सुसन्दृशं त्वेति पंत्या ॥ ३४ ॥

यंक्तिवचनं प्रतीकसन्देहनिवृत्त्यर्थं ॥

गार्हपत्यमग्निं तस्मन्य इत्येकयर्चा न सूक्तेन ॥ ३५ ॥

उत्तरत्र सूक्तवचनात् ॥

अथैनमभिसमायन्ति मा प्रमा माग्ने त्वन्न इति जपन्तः ॥ ३६ ॥ ग

एते सूक्ते जपन्तः एनं गार्हपत्यमभितः समायन्ति प्रादक्षिणेन ॥

पूर्वेण गार्हपत्यसूक्ते समाप्य सव्यावृतस्त्यम्बकान् व्रजन्ति ॥
॥ ३७ ॥

गार्हपत्यस्य पुरस्ताद्यो देशस्तस्मिन् देशे यथा सूक्ते समा-
येते तथा समापयन्ति । सूक्तग्रहणं 'अग्निं तस्मन्यः' इत्यत्र षष्ठ-
ग्रहणार्थं । यदीष्टिं समाप्योपतिष्ठन्ते तदा ततस्त्यम्बकान् व्रज-
न्ति । यदानूयाध्याभ्यां प्राक् तदा समाप्येष्टिस्त्यम्बकार्थं व्रजे-
युः । अम्बका नाम कर्मविशेषाः ॥

तत्राध्वर्यवः कर्माधीयते ॥ ३८ ॥

तत्र यदध्वर्युणोक्तं तदस्मदीयैरपि कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥

प्रत्येत्यादित्यथा चरन्ति ॥ ३९ ॥

अदितिरेव देवता, नादित्यः, आदित्यानां वाक्यानु-
वाक्यानाञ्जानात् ॥

पृष्टिमनौ धाय्ये विराजौ ॥ ४० ॥ ॥ १९ ॥

इति द्वितीये एकोनविंशतितमा कण्डिका ॥ * ॥

पञ्चम्यां पौर्णमास्यां शुनासीरीयया ॥ १ ॥

साकमेधकालमारभ्य या पञ्चमी पौर्णमासी तस्यां शुना-
सीरीया कर्त्तव्या । शुनासीरीयेति कर्मणाम् ॥

अर्वाग्यथोपपत्ति वा ॥ २ ॥

पञ्चम्याः पौर्णमास्या अर्वागपि यत्र काले कर्तुं सम्भवति
तत्र वेत्यर्थः । ततो द्यौश्च द्यौश्च इति ब्राह्मन्तरोक्त इत्यर्थः ॥

वाजिनवर्जं समाना वैश्वदेव्या । हविषान्तु स्थाने षष्ठप्रभृ-
तीनां वायुर्नियुत्वान् वायुर्वा शुनासीराविष्टो वा शुनासीर
इन्द्रो वा शुनः सूर्य उत्तमः ॥ ३ ॥

नियुत्वानिति वायोर्गुणः । शुनासीरः शुनश्च इन्द्रस्य
गुणौ । प्रथमद्वितीयौ वैकल्पिकौ । पुनस्तयोऽपि विकल्पन्ते ।
सूर्यस्योत्तमवचनं देवतान्तरप्रवेशेऽपि सूर्य उत्तम एवान्यत्र
क्रमान्तरं भवतीत्येवमर्थे ॥

आ वायो भूष शुचिपा उप नः प्रयाभिर्यासिदास्यां समच्छ-
स त्वन्नो देव मनसेशानाय प्रज्जतिं यस्तु आनट् शुनासीरा-
विमां वाचं जुषेथां शुनन्नः फाला विह्वषन्तु भूमिमिन्द्र वयं
शुनासीर मेऽस्मिन् पक्षे हवामहे । स वाजेषु प्रनोविषत् ।
अश्वायन्तो गव्यन्तो वाजयन्तः शुनं ऊवेम मधवानमिन्द्रम-
श्वायन्तो गव्यन्तो वाजयन्तस्तरणिर्विश्वदर्शतश्चित्रं देवाना-
मुदगादनोकमिति याज्यानुवाक्याः ॥ ४ ॥

याज्जानुवाक्यायहणं वा अस्मिन् प्रकरणे आस्ताता या-
ज्जानुवाक्यास्ता एव एतत्प्रकरणसम्बन्धिनीनां देवतानां
शास्त्रान्तरादागतानामपि कथञ्चिदपि सम्भवे गृहीतव्याः
नान्या इत्येवमर्थे ॥

समाप्य सोमेन यजेताशक्तौ पशुना ॥ ५ ॥

चातुर्मास्यानामेतावङ्गभूतौ पशुसोमौ निवृद्धव्योतिष्ठोम-
प्रकृतिकौ, समाप्तिनिमित्तत्वादनयोः ॥

चातुर्मास्यानि वा पुनश्चातुर्मास्यानि वा पुनः ॥ ६ ॥
॥ २० ॥

चातुर्मास्यैरिति वक्तव्ये अन्यथावचनं नेमानि तदङ्गभूता-
नीति ज्ञापयितुं । तेन पुनरपि तान्येवाभ्यसितव्यानीति गम्य-
ते । अभ्यासपक्षे समाप्तावपि नैव पशुसोमौ कर्त्तव्यौ, तस्य
पक्षस्य पूर्वाभ्यां सह वैकल्पिकत्वात् । वरुणप्रघासेषूह उच्यते ।
अग्निदित्वाभावादग्निवाचिनामनूहः । 'घृतवतीम्' इत्यत्र 'अध्वर्यू'
आस्तेषां विश्ववारा' इत्यनूहः । 'वेदोऽसि' इत्यत्र वेदविषयाणां
पदानामनूहः । अन्यदप्येवंरूपमस्ति चेत् तदन्वेषणीयं ॥

इति द्वितीये विंशतितमा कण्डिका ॥ • ॥

इत्याश्वलायनसूत्रवृत्तौ नारायणीयायां द्वितीयोऽध्यायः ॥३॥

॥ ॐ ॥

पश्नौ ॥ १ ॥

अधिकारोऽयं । प्राक् प्रायश्चित्ताधिकारात् पशुगुणकं
कर्म पशुरित्युच्यते ॥

इष्टिरुभयतोऽन्यतरतो वा ॥ २ ॥

तस्य पश्नोरुभयतः अन्यतरतो वा इष्टिः कर्तव्या ॥

आग्नेयी वा ॥ ३ ॥

याऽसाविष्टिः पश्नोरुभयतोऽन्यतरतो वा कर्तव्यत्वेन सोदि-
ता साऽग्निदेवत्या वा भवेदित्येकोऽर्थः । अपरसार्थो वा-
ब्रह्माक्षभ्यते, येयमाग्नेयीष्टिः पश्नोरुभयतोऽन्यतरतो वा
अङ्गत्वेन विहिता सा न भवेदेति । तेनेयमिष्टिरनित्येत्यव-
गम्यया । अतः सिद्धं स्वतन्त्रेषु पशुषु कर्तव्या अङ्गभूतेषु
न कर्तव्येति ॥

आग्नावैष्णवो वा ॥ ४ ॥

इष्टेः करणपक्षे देवताविकल्पोऽनेन विधीयते ।

उभे वा ॥ ५ ॥

आग्नेयी चाग्नावैष्णवी च एकस्मिन् पशुप्रयोगे द्वे वा दृष्टी भवेतां ॥

अन्यतरा पुरस्तात् ॥ ६ ॥

यदा उभे स्यातां तदा एका पुरस्तात्, इतरोपरिष्ठादित्येवं भवतः, नेभे संहत उभयतोऽन्यतरतो वा भवेतामिति सूत्रार्थः ॥

उक्तमग्निप्रणयनं ॥ ७ ॥

उक्तग्रहणं वारुणप्राघासिकस्य सविधिकस्य ग्रहणार्थं ॥

पश्चात् पाशुबन्धिकाया वेदेरुपविश्य प्रेषितो यूपायाज्यमानायाञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्त इत्युत्तमेन वचनेनार्हर्च आरमेत् ॥ ८ ॥

वेद्यन्तरस्याभावेऽपि पाशुबन्धिकाया इति विशेषः । तत्स्थाने तदुपचारसिद्ध्यर्थं प्रेषितवचनं बज्रयूपके कर्मणि अञ्जनादीनां पदार्थानुसमये क्रियमाणे प्रेषितः प्रेषितोऽनुब्रूयादित्येवमर्थः । यूपायाज्यमानायेति यूपमज्यमानमभिधातुमेतामृचमनुब्रूयादित्यर्थः । तस्या उत्तमेन वचनेनेति सम्बन्धः ॥

उष्ण्यस्व वनस्पते समिद्धस्य अयमाणः पुरस्तादूर्ध्वं ऊषुण
ऊतय इति द्वे जातो जायते सुदिनत्वे अङ्गामित्यर्हं च आर-
मेत् । युवा सुवासाः परिवीत आगादिति परिदध्यात् ॥ ९ ॥

परिदध्यादितिवचनं पदार्थानुसमये प्रतिपदार्थानुवच-
नस्य भेदइतिज्ञापनार्थं ॥

यत्रैकतन्त्रे बहवः सपञ्चवोऽन्त्यं परिधाय संस्तुर्यादनभि-
हिदृत्य यान्वो नरो देवयन्तो निमिम्युरिति षड्भिः ॥ १० ॥

यस्मिन् कर्मणि एकस्मिन्नेव पञ्चतन्त्रे बहवो यूपाः स-
पञ्चवस्य तन्त्रान्धमनुवचनं परिधाय संस्तुर्याद्यूपान् । काण्डा-
नुसमयाभिप्रायेणेदमुच्यते । अन्यमिति तदनुवचनस्य भिन्न-
त्वात् पदार्थानुसमये त्वेकमेवानुवचनं भवति । एकतन्त्र-
इतिवचनं एककर्ममात्रनिवृत्त्यर्थं । बहव इति द्वयोर्निवृ-
त्त्यर्थं । पञ्चव इति अपञ्चकवृत्तनिवृत्त्यर्थं ॥

पञ्चभिर्वा । अनभ्यासमेके ॥ ११ ॥

प्रथमोक्तमयोरनभ्यासमित्यर्थः ॥

उक्तमग्निमन्थनं तथा धार्ये कृताकृतावाज्यभागौ । आ-
वाहने पशुदेवताभ्यो वनस्पतिमनन्तरं ॥ १२ ॥

आवाहयेदिति शेषः । आवाहनग्रहणं आवाहनादिवै-

ष्टिकेभ्येव निगमेषु निगमनं वनस्पतेर्न पाशुकेभ्यित्येवमर्थं ।
अतः सूक्तवाकप्रैवे निगमनं न कर्त्तव्यं भवति ॥

सम्भार्गैः सम्भृज्य प्रवृताहुतीर्जुहुयात् ॥ १३ ॥

सम्भार्गैः सम्भृज्य उदकं स्पृष्ट्वा प्रवृताहुतीर्जुहुयात् । प्रवृता-
हुतीरिति कर्मणाम न गुणविधिः ॥

जुष्टो वाचे भूयासं जुष्टो वाचस्पतये देवि वाक् । यदाचो
मधुमत्तमं तस्मिन्माधाः सरस्वत्यै वाचे स्वाहा । पनरादाय
पञ्चविग्राहं स्वाहा वाचे स्वाहा वाचस्पतये स्वाहा सरस्वत्यै
स्वाहा सरस्वते महोभ्यः संमहेभ्यः स्वाहेति ॥ १४ ॥

सहस्रहोत्रैकां हुत्वा पुनः सहस्रहोत्रा पञ्चाहुतीर्जुहुयात् ।
आहुतिसङ्ख्याभेदादेव द्रव्यभेदे सिद्धे विद्याहवचनं मन्त्रविग-
हणार्थं ॥

सोम एवैके ॥ १५ ॥

सोमशब्देन सौत्यमहव्यते । सौत्य एवाहनि अयं सोमो
नान्यस्मिन्नित्येके ।

प्रशास्तरं तीर्थेन प्रपाद्य दण्डमस्मै प्रयच्छेद्दक्षिणोत्तराभ्यां
पाणिभ्यां मित्रावरुणयोस्त्वा बाहुभ्यां प्रशास्त्रोः प्रशिषा
प्रयच्छामोति ॥ १६ ॥

विहारप्रपदनस्य तीर्थेनैव सिद्धत्वात् तीर्थेनेतिवचनं
प्रशास्त्रोस्तीर्थेन प्रपद्यस्वेतिसम्यैवज्ञाभार्थं । प्रदानमन्त्रो मि-
त्रावरुणयोरित्यादिः ॥

तथायुक्ताभ्यामेवेतरो मित्रावरुणयोस्त्वा बाहुभ्यां प्रशा-
स्त्रोः प्रशिषा प्रतिगृह्णाम्यवक्रो विथुरो भूयासमिति ॥ १७ ॥

प्रतिगृह्णीयान्निति शेषः । तथायुक्ताभ्यामिति दक्षिणोत्त-
राभ्यां पाणिभ्यामित्यर्थः ॥

प्रतिगृह्णीतरेण चेतारमतिव्रजेद्दक्षिणेन दण्डं हरेन्न
चानेन संस्पृशेदात्मानं वान्यं वा प्रैषवचनात् ॥ १८ ॥

अनेन दण्डेन आत्मानमन्यं वा न संस्पृशेत्, आप्रैषवच-
नात् । यावत् प्रैषोच्चारणं नास्ति तावदयं नियमः, आरम्भे
प्रथमप्रैषे नायं नियमः ॥

अन्यान्यपि यज्ञाङ्गान्युपयुक्तानि न विहारेण व्यवेयात् ॥

॥ १८ ॥

अन्यान्यपीतिवचनात् यत् पूर्वोक्तमुत्तरेण होतारमति-
ब्रजेदक्षिणेन दण्डं हरेदिति तदपि व्यायपरिहारार्थमे-
वेति गम्यते । तेनैतद्वर्जितं भवति, हवींषि चाग्नयोऽन्तरत-
माः, हविःषु च प्रधानाप्रधानविशेषोऽस्ति, तच्च जुगादीनि
साधनानि, तेषु च विशेषोऽन्वेषणीयः । ततः कर्तारस्तेषु च
स्वामी मुख्यो द्वितीयतृतीयचतुर्थेषु विशेष इति । एवं बध्वा
एतेषूपचारे कृते यज्ञाङ्गानि विहारेण व्यवेयानि भवन्ति ।
उपयुक्तवचनमनपवृत्तकर्मणामेव ग्रहणार्थं । सर्वार्थश्चेदं सूत्रं,
व्यायप्रतिषेधपरत्वात् ॥

दक्षिणो होतृषदनात् प्रक्षोऽवस्थाय वेद्यां दण्डमवष्टभ्य
ब्रूयात् प्रैषांश्चादेशं ॥ २० ॥

वेदिभ्राष्ट्यां बर्हिर्वेदि होतृषदनं, तस्य दक्षिणतो बर्हि-
र्वेदि स्वयमवस्थाय अन्तर्वेदिदण्डमवष्टभ्य ब्रूयात् प्रैषाना-
देशं, आप्रैषं प्रेषणमित्यर्थः । यावन्ति प्रैषार्थानि प्रेषणानि
सन्ति तावत्सु प्रेषणेषु प्रैषान् ब्रूयादिति । एतदुक्तं भवति ।
प्रैषाद्यायपरिपठितान् सर्वान् प्रैषान् मैत्रावरुण एव प्रेषितः
प्रेषितोऽनुब्रूयादित्यर्थः, चब्रूवो मैत्रावरुणानुकर्षणार्थः, तेन
ज्ञायते व्यायप्रतिषेधसूत्रं सर्वार्थमिति ॥

अनुवाक्याच्च सप्रैषे । पूर्वा प्रैषात् ॥ २१ ॥

अनुवाक्यां ब्रूयादिति शेषः ॥

* पर्यग्निसोक्तमनोतोन्नोयमानद्वक्तानि च ॥ २२ ॥

एवम्भूतमैत्रावरुणानुकर्षणार्थश्चशब्दः ॥

सोम आसीनेऽन्यत् ॥ २३ ॥ ॥ १ ॥

उक्तेभ्यो यदन्यमैत्रावरुणस्य सोमे कर्मास्ति तदासीनो
ब्रूयात् । सोमेऽप्येतानि तिष्ठन्नेव ब्रूयादित्यर्थः ॥

इति तृतीये प्रथमा कश्चिक्का ॥ • ॥

एकादश प्रयाजाः ॥ १ ॥

पञ्चावेकादश प्रयाजा इति नियम्यते सर्वत्र सर्वेषां ॥

तेषां प्रैषाः ॥ २ ॥

तेषां प्रयाजानां प्रैषा अपि भवन्ति, ते चैते इत्याह ॥

* पर्यग्निसोक्तमनोतो० इति सो० सू० ।

प्रथमं प्रैषसूक्तं । उक्तं द्वितीये ॥ ३ ॥

यदुक्तं प्रकृतौ वा स्त्रिष्टादीनां नाराशंसः इतरेषां तनून-
पादिति तदप्राकृतेषु प्रैषेष्वपि स्यादित्येवमर्थं सूचं ॥

अध्वर्युप्रेषितो मैत्रावरुणः प्रेष्यति । प्रैषैर्होतारं ॥ ४ ॥

एवं सति होत्रा नाध्वर्योः प्रैष आकाङ्क्षणीय इत्यर्थः ॥

होत्रा यजत्याग्नीभिः प्रैषसलिङ्गाभिः ॥ ५ ॥

होत्रग्रहणं मैत्रावरुणाधिकारात् प्रैषसलिङ्गाभिरित्या-
गेष्वपि तनूनपास्यनाराशंसविवेकः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥

समिद्धो अग्निरिति शृणुकानां जुषस्व नः समिधमिति
वसिष्ठानां समिद्धो अद्येति सर्वेषां ॥ ६ ॥

वसिष्ठशृणुकानामुक्त्वा विधीयमानत्वात् तदर्जानां सर्वे-
षामिति गम्यते । आमदग्न्यमिदं त्वाग्नीसूक्तं, नागस्यं ।
आश्वलायकमानुगुण्यादासिष्ठविध्युत्तरकालिकत्वाच्चास्य विधेः ।
तच्चाद्यादीनां नाराशंसेव वासिष्ठो आहर्त्तव्या, प्रैषसलिङ्गा-
भिरित्युक्तत्वात् । एवं प्राजापत्येऽपि यज्ञौ वसिष्ठादीनां नारा-
शंसेव ॥

*यथाऋषि वा ॥ ७ ॥

यो यस्य ऋषिसदानुगुणं यथर्षिब्रह्मेनोच्यते तथा वाऽऽप्नो-
सक्तं गृहीतव्यं । स्वयं ऋषिनामधेयस्यानुगुणा आप्नः कर्त्तव्या
इत्यर्थः । तत्र भगवता ज्ञानकेन यथाऋषिपक्षे आप्नोविवे-
कार्थमेव श्लोक उक्तः ।

‘कण्वाङ्गिरोऽगस्त्यशुनका विश्वामित्रोऽत्रिरेव च ।

वसिष्ठः कश्यपो वाध्वश्वो जमग्रिरथोत्तमः’ ॥

तत्र दशानां सूक्तानां प्रथमं कण्वानां ‘सुसमिद्धो न आवह’
इति । द्वितीयं तद्वर्जितानामङ्गिरसां, ‘समिद्धो अग्न आवह’
इति । तृतीयमगस्त्यानां, ‘समिद्धो अद्य राजसि’ इति । चतुर्थं
शुनकानां, ‘समिद्धो अग्निर्निहितः’ इति । पञ्चमं विश्वा-
मित्राणां, ‘समित्समित्सुमनाः’ इति । षष्ठमत्रीणां, ‘सुसमि-
द्धाय शोचिषे’ इति । सप्तमं वसिष्ठानां, ‘जुषस्व नः समिधं’
इति । अष्टमं कश्यपानां, ‘समिद्धो विश्वतस्यतिः’ इति । नवमं
वाध्वश्वानां, ‘इमां मे अग्ने समिधं जुषस्वेड’ इति । शुनक-
वाध्वश्ववर्जितानां भृगूणां दशमं, ‘समिद्धो अद्य मनुषो दु-
रोणः’ इति । यथर्षिपक्षे विवेकोऽयं ॥

प्राजापत्ये तु जामदग्न्यः सर्वेषां ॥ ८ ॥

तुब्रह्मेनात्र वसिष्ठशुनकसहितानामिति विशेषो लभ्यते ॥

* यथाऋषि वेति पाठः प्रायशः सर्वत्र ।

दशसूक्तेषु प्रेषितो मैत्रावरुणोऽग्निर्होता न इति त्वचं पर्य-
ग्रयेऽन्वाह ॥ ८ ॥

कासोपदेनादप्रेषितोऽपि ब्रूयादिति प्रेषितवचनं । मैत्रा-
वरुणग्रहणमुत्तरार्थं । पर्यग्रथ इति परितः क्रियमाणमग्नि-
मभिधातुमित्यर्थः ॥

अभिगवे प्रेष्योपप्रेष्य चेतारिति वोक्तोऽजैदग्निरसनहाज-
मिति प्रेषमुक्त्वान्तर्वेददण्डं निदध्यात् ॥ १० ॥

मैत्रावरुणग्रहणं द्वितीयेऽपि सम्यगेषे मैत्रावरुण एव ब्रूयादि-
त्येवमर्थं । प्रेषपाठस्तु होतृलिङ्गेनाविहतत्वात् । पूर्वस्य तु पाठः
परिसङ्ख्याभयात् । प्रेषवचनं प्रेषमित्येकवचनविवक्षार्थं, न
दिवचनविवक्षया । प्रेषैकसिद्धिदारेणानवानमस्य साधितं भ-
वति । इदानीं दण्डनिधानवचनान्न पूर्वं निधातव्य इति
गम्यते ॥

अभिगुर्होतोऽक्षज्ज्ञानि दैवतं पशुमिति यथार्थं ॥ ११ ॥

अभिगुरिति 'दैव्याः श्रमितार आरभध्वम्' इत्यस्य मन्त्रस्य
नाम । मैत्रावरुणाधिकाराद्दोहग्रहणं । ऊहन्नित्यभिधेय-
वशेन वचनानि सखमयन्नित्यर्थः । अज्ञानोतिवचनं अभिगौ
अज्ञादीनां शब्दा एवोक्तान्ते, नान्ये बहिर्मादपिदशब्दादय
इतिज्ञापनार्थः । यथार्थमिति यो यस्य शब्दस्यार्थः तन्मयो-

इन् ब्रूयादित्यर्थः । अहन्नित्यनेनैवास्मिन्नर्थे सिद्धे यथार्थमिति वचनं संब्यवहारार्थेयमूहसंज्ञेतिज्ञापनार्थं ॥

पुंस्मिथुने ॥ १२ ॥

मिथुनमिति स्त्रीपुंसयोः समाहार उच्यते । अस्मिन् समाहारे पुंस्मिन्नेवोहः कर्त्तव्य इति नियम्यते ॥

मेधपतो ॥ १३ ॥

अयं ब्रह्मे देवतावाची । तस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वात् निर्दे-
शः कृतः । तेनायमपि पदार्थो देवतावाचिनः स्त्रीप्रत्यय-
सम्बन्धादस्मिन् सूत्रे लभ्यते स्त्रीदेवतेति । स च स्त्रीदेवतेति
पदार्थोऽस्मिन् सूत्रे, पुंवदचनस्य विधीयमानत्वात्, स्त्रीदेव-
तायामभिधेयायामित्यर्थात् कल्प्यते । मेधपतिशब्दप्रातिप-
दिकञ्च पुंवदचनस्य विषयत्वेनेत्येवंसम्प्रदायाविच्छेदादव-
गम्यते । अत एव सूत्रार्थः । स्त्रीदेवतायां मेधपतिशब्दं
पुंवद्ब्रूयादिति । एवं व्याख्यायमानेऽस्य द्वाङ्मणमनुसृतं भवति
'अथो खल्लाऊर्यस्यै वाव कस्यै च' इत्यादि ॥

मेधायां विकल्पः ॥ १४ ॥

मेधशब्दात् पशुवाचिनः परः स्त्रीप्रत्ययः पूर्ववत् स्त्री-
पञ्चाविति निगमयति । तेन स्त्रीपञ्चौ मेधशब्दं पुंवदा स्त्री-
पदा ब्रूयादिति विकल्पोऽत्र विधीयते ॥

यथार्थमूर्द्धमध्रिगोरन्यन्मिथुनेभ्यः ॥ १५ ॥

अध्रिगोरूर्द्धं यथार्थमूर्द्धो भवति । मिथुने तु सर्वत्राध्रि-
गुवदेव । एतदुक्तं भवति, अध्रिगोरूर्द्धमङ्गादिशब्दा अन्ये
सार्धवशेनोच्यन्ते न नियमेनाङ्गादिशब्दा एवेति, मिथुनं तु
सर्वत्र पुंवदेवाभिधेयमिति ॥

सर्वेषु यजुर्निगदेषु ॥ १६ ॥

न केवलमयं विधिः पश्चादेव, कथन्तर्हि सर्वेषु यजुषु
निगदेषु सार्धवशेनाहः कार्यः । यजुष्वेवोच्यैः प्रयोगार्हाः नि-
गदा उच्यन्ते ॥

प्रकृतौ समर्थनिगमेषु ॥ १७ ॥

प्रकृताविति यस्मिन् कर्मणि अर्थाभिधानार्थो यो मन्त्र
उत्पद्यते तस्य मन्त्रस्य तत् कर्म प्रकृतिः । समर्थो नाम यथा-
र्थाभिधायी शब्दः । निगमा नाम मन्त्राः । उत्पत्तिस्थाने ये
मन्त्राः यथार्थाभिधायिशब्दवन्तः तेषु विकृतिषूहो भवति ।
ये तु पुनः प्रकृतावेवायथार्थाभिधायिशब्दवन्तः तेषु वि-
कृतावपि न भवत्यूह इति प्रकृतावसमर्थनिगमसम्भवानुज्ञा-
नात् प्रकृतावूहो विद्यत इति गम्यते । उपपन्नमेवेदं, तद-
र्थाभिधानार्थमेव तस्य मन्त्रस्य प्रत्यक्षान्वानात् । तत्र लक्षणया
गोप्या वाऽभिधानं कल्पनीयं, तस्याः कल्पनायाः विकृता-

वष्यविशेषात् तेषां विहतावष्यनूह एवेति युक्तमुक्तं 'प्रकृतौ समर्थनिगमेषु' इति ॥

प्राकृतास्त्वेव मन्त्राणां शब्दाः ॥ १८ ॥

ऊहे क्रियमाणे मन्त्राणां प्राकृता एव शब्दा भवेयुः । एतदुक्तं भवति । यदि प्रकृतौ छान्दसं प्रातिपदिकं स्यात् तदा तस्मादेव विभक्त्युहः कर्त्तव्यो न प्रातिपदिकसंस्कार इति । तु-शब्देन न्यायविरुद्धोऽयमर्थ इति दर्शयति । ऊहस्यास्मदायत्त-प्रयोगत्वात् पारिभाषिकत्वमेवेति न्यायविरुद्धमपि असमर्थेष्वनूहवचनं छान्दसस्यापि प्राकृतस्यैव शब्दस्य ग्रहणमित्युभयं गृहीतव्यमेवेत्येवमर्थं तुशब्दं प्रयुक्तवान् स्वयमेवाचार्यः ॥

प्रतिनिधिष्वपि ॥ १९ ॥

प्राकृता एव शब्दा इत्यनुवर्त्तन्ते ॥

नाभिरूपमा मेऽदो हविरित्यनूद्धानि ॥ २० ॥ ॥ २ ॥

यथाकथञ्चित्प्राप्तानां प्रतिषेधोऽयं । उपमेत्युपमार्थाः श्वेनादयः शब्दा गृह्यन्ते ॥

इति तृतीये द्वितीया कण्डिका ॥ • ॥

दैव्याः शमितार आरभध्वमुत मनुष्या उपनयत मेध्यादुर
 आशासाना मेधपतिभ्यां मेधं । प्रास्ता अग्निं भरत स्तुषीत
 बर्धिरन्वेनं माता मन्यतामनु पितानु भ्राता सगर्भ्याऽनुसखा
 सयूय्यः । उदीचीनां अस्य पदो निधत्तात् स्वयं चतुर्गमयता-
 द्दातं प्राणमन्ववद्धजतादन्तरिक्षमसुं दिशः ओचं पृथिवीं
 शरीरं । एकधाऽस्य त्वचमाच्छतात् पुरा नाभ्या अपि शसो
 वपामुत्खिदतादन्तरेवोष्माणं वारयध्वात् । श्येनमस्य वक्षः
 कृणुतात् प्रशसा बाह्व शला दोषणी कश्यपे वांसास्त्रिद्रे ओष्णी
 कवषोहृस्ते कपर्णाष्ठोवन्ता षड्विंशतिरस्य वंक्रयस्ता अनुष्टो
 च्यावयताङ्गात्रं गात्रमस्यानूनं कृणुतात् । ऊवध्य गोहम्या-
 र्थिवं खनतात् । अस्ता रक्षः संवृजतात् । *वनिष्ठुमस्य मारा-
 विष्टोहृकमन्यमानानेद्वस्तोके तनये रवितारवच्छमितारः ।
 अध्विगो शमोध्वं सुशमि शमोध्वं शमोध्वमध्विगाँउ अपाप

॥ १ ॥

अथमध्विगुः । अत्रोच्चारानि पदानि वक्ष्यन्ते । मेधपतये मे-
 धपतिभ्यां मेधपतिभ्यः । मेधं मेधौ मेधान् । मेधां मेधे मेधाः ।
 एवं वा । अस्मै आभ्यां एभ्यः । अस्मै आभ्यां आभ्यः । एनं
 एनौ एनान् । एनां एने एनाः । अस्य अनयोः एषां ।
 अस्याः अनयोः आसां । शरीरं शरीरे शरीराणि । त्वचं त्वचौ
 त्वचः । वपां वपे वपाः । वक्षः वक्षसी वक्षांसि । प्रशसा प्रशसः ।

* वनिष्ठुमिति मू० मा० चपु० ।

बाह्वा बाह्वन् । दोषणी दोषाणि । अंसौ अंसान् । अश्विद्रे
अश्विद्राः । ओषी ओषीः । ऊरू ऊरून् । अडोवन्ता अ-
डोवतः । वनिष्ठं वनिष्ठू वनिष्ठून् । इत्येवमूहः । मेधं । सयूय्यः ।
अरीरं । वारयध्वात् । अनूनं कृणुतात् । खनतात् । सृजतात् ।
अमितारः । अभिगाश्च अपाप । इत्येतान्यवसानानि । अत्र
श्लोकः ।

‘मेधं सयूय्यस्य अरीरयध्वादनूनपूर्वं कृणुतात् नताच्च ।
अतान्मितारोऽभिगा च अपाप एतेऽभिगौ मध्यविरामदेशाः’ ॥

अस्मा रत्नः संसृजताच्छमितारोऽपापेत्युपांशु ॥ २ ॥

एते चयः शब्दाः स्त्रे स्त्रे स्थाने उपांशु प्रयोक्तव्याः ।
अमितार इतीतरयोर्मध्ये पाठात् तन्मध्यगत एवोपांशु
भवति, नान्यः ॥

एकधा षड्विंशतिरिति द्विर्द्विवहनां ॥ ३ ॥

द्विवहनां पशूनां सम्बन्धिनावेतौ शब्दौ द्विर्भूयात् । विभ-
क्तूदनमस्य वचननिवृत्त्यर्थं, षड्विंशतिशब्दस्याभासो निय-
म्यते ॥

पुरान्तरिति चैके । अभिग्व्यादि त्रिरूपा अमितारो यदत्र
सुकृतं कृण्वयथास्मात् तद्यद्भुक्कृतमन्यत्र तदिति जपित्वा
दक्षिणावृत्तावर्त्तते ॥ ४ ॥

‘अग्निगो शमीध्वम्’ इत्यादि अपापानं त्रिरुक्ता ऋमितार
इत्यादि च जपित्वा दक्षिणावृत्तावर्त्तते । दक्षिणावृत्तचक्रं विद्या-
रादव्यावृत्तिरिति प्राप्तमनूद्यते । एतं मन्त्रं जपित्वा इदमेव
कुर्यात्, नान्यत् किञ्चित् । दक्षिणावृत्तित्येवमर्थे उक्तेन प्रका-
रेणावृत्य पृष्ठतः कृत्वा आसीत ॥

मैत्रावरुणस्य ॥ ५ ॥

मैत्रावरुणस्यैवमावृत्य पृष्ठतः कुर्यात् ॥

सव्यावृतौ ब्रह्मयजमानौ । संक्षप्ते पर्शावावर्त्तेरन् ॥ ६ ॥

॥ ३ ॥

पुनरावर्त्तनकालोऽयं । तस्मादेतावन्तं कालं पराञ्च एवा-
सीरन् ॥

इति तृतीये तृतीया कण्डिका ॥ • ॥

वपायां अथ्यमाणायां प्रेषितः स्तोकेभ्योऽन्वाह जुष सप्रथस्त-
ममिमं नो यज्ञमिति ॥ १ ॥

वपायां अथ्यमाणायामितिवचनं अथ्यमाणवपासम्बन्धि-
स्तोकाभिधानानुवचनेन वपैव संस्क्रियतइतिज्ञापनार्थं ।
प्रेषितवचनं प्रैष एवास्यानुवचनस्य निमित्तं नावसरविशेष-
इत्येवमर्थं ॥

उक्तमादापनं स्वाहाकृतिभ्यः ॥ २ ॥

स्वाहाकृत्यर्थमत्र सुगादापनं कर्त्तव्यं । तेन माध्यन्दिने
सवने प्राजापत्येषु स्लोकानन्तरं स्वाहाकृत्यभावात् आदापनं
न कर्त्तव्यं भवति । एतदप्यत्रावगम्यते सुगादापनं प्रयाजा-
र्थमेवेति । तेनाज्यभागप्रभृतिषु हविराहुतिप्रभृतिषु चैतन्न
स्यात् ॥

हेता यत्तदग्निं स्वाहाज्यस्य स्वाहा मेदस इति प्रथ उत्त-
माऽऽप्रीयाज्या ॥ ३ ॥

दशसूक्तेष्वितिवचनादुक्तमप्रीषोऽवशिष्टः स्वाहाकृत्यर्थः, तद-
र्थमेवाप्री चावशिष्टा, किमित्यत्रोभयोर्वचनं । आप्रीवचनस्येदं
प्रयोजनं उत्तमैवाऽऽप्रीयाज्या नात्र देवता स्वाहाऽमुं स्वा-
हाऽमुमिति प्रकृताऽभिगन्तव्येति । प्रैषवचनं विसृष्टार्थं ॥

वपा पुरोडाशो हविरिति पशोः प्रदानानि ॥ ४ ॥

प्रदानानीति यागा इत्यर्थः । पश्चावेतद्रूपसम्बन्धिनस्तयो
यागाः कर्त्तव्या इत्यर्थः, तेषां प्रदानानीति संज्ञा । पश्चावि-
त्यधिकारे पशोर्वचनं पशोः पशोरिति बोधार्थं । तेनैकदैव-
त्येषु वज्रेषु पशुषु प्रतिपशु वपाहविर्भेदवत् पुरोडाशभेदः
सिद्धो भवति ॥

तानि पृथङ्गानादेवतेषु ॥ ५ ॥

एकदैवत्ये एकस्मिन्नपि पशौ वपापुरोडाशहविषां प्रैष-
याज्यानुवाक्याभेदात् पृथग्भावाः सिद्धाः परस्परं । तथा ना-
नादेवतेषु पशुषु वपायागवत् पृथग्भावः सिद्धो याज्यानुवा-
क्याभेदादेव । तथा पुरोडाशानां हविषामपीति पृथग्-
भावस्याविधेयत्वादेकदेवतेषु वपानां सङ्ख्यागः । तथा पुरो-
डाशानां हविषामपीति व्यतिरेक एवात्र विधातव्यः । तानी-
तिवचनं योगविभागाय । तेन एकदेवतेष्वपि वपादीनां
प्रदानत्वं भवति । एकयोगत्वे नानादेवतेष्वेतेषां पृथक्प्रचा-
रवत् पृथक्प्रदानत्वमपि स्यात् । योगविभागे सति पूर्वेण
सर्वेषां प्रदानत्वं, उत्तरेणैकदेवतेषु सहप्रचार इति युक्तं ॥

मनोताञ्च ॥ ६ ॥

अवदीयमानहविरर्थत्वान्मनोताया नानादेवतेषु पृथक्-

प्रचारे सत्यवदानस्य यागव्यवधानात् प्रतिपशु मनोतामन्त्र-
मावर्त्तयेत् ॥

न मनोताऽऽवर्त्ततेत्येके ॥ ७ ॥

एके आचार्याः मनोता नावर्त्तयितव्येत्याहुः । मनोता
वेत्येतावता विकल्पो सिद्धे गुरुसूत्रकरणं न्यायविकल्पोऽयमिति-
प्रदर्शनार्थं । तत्रैके मन्यन्ते, आग्नेयत्वान्मन्त्रस्य । 'त्वं आग्ने प्रथमो
मनोता' इति मनोताशब्दस्याग्नौ प्रवृत्तिदर्शनात् । 'अग्निर्वै दे-
वानां मनोता' इति च श्रुतेः । सम्प्रैषे च हविःशब्दस्य मनोता-
कालसूचणार्थत्वेनापि सम्भवादनुवचनस्यान्यर्थत्वं । अन्यर्थ-
त्वे च यागावृत्तावप्याहवनीयाख्यस्याग्नेरभेदेनानावृत्तिरेवेति ।
आचार्यस्तु, 'पश्नोर्वा आलभ्यस्य मनोऽपक्रामति मनोतायै
हविषोऽवदीयमानस्यानुब्रूहि' इत्याह । 'मन एवास्यावरुन्धे' इति
श्रुतिः । तस्या अयमर्थः । पश्नोर्आलभ्यस्य संज्ञपनकाले जीवो-
ऽपक्रामति स एव मनःशब्देनोच्यते, 'यत्ते यमं वैवस्वतं मनो
जगाम दूरकम्' इत्यादिषु जीवे मनःशब्ददर्शनात् । जीवेऽग्नि-
शब्दस्य दृश्यते ।

‘अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधं' ॥

इति भगवद्गीतासु दर्शनात् । अग्निजीवमनसामेकार्थत्वञ्च दृश्यते
‘अयं होता प्रथमः पश्यतेमं' इति त्वचे । अतोऽवदीयमानहविषो
मनोताया अनुब्रूहीत्युक्ते अग्निजीवाख्यस्य मनसो हविःसम्बन्धा-

यमनुब्रूहीत्युक्तं भवति । अतोऽग्निं प्रकाशयदनुवचनं हविषो जीवमेव प्रकाशयति इति हविरर्थमेवेति गम्यते । तेन चागावृत्तौ अवदानस्य पदार्थान्तरव्यवधानात् प्रतिहविर्मनो-
तानुवृत्तिं मन्यते । अत्र न काचित्सल्लक्षणाऽस्तीति तमेव पक्षं परिगृहीतवानाचार्यः ॥

तेषां सलिङ्गाः प्रैषाः ॥ ८ ॥

तेषां प्रदानानां समानसलिङ्गाः प्रैषाः प्रैषसमाज्ञाय एव पठिताः तदर्थत्वेनैव समानसलिङ्गाः समानदेवता इत्यर्थः । तेनै-
तत् साधितं भवति यद्देवत्यः पशुस्तद्देवत्यः पुरोडाशो भवतीति । तेषामिति वचनं तेषामेव सप्रैषत्वं नाज्यभागयोरि-
त्येवमर्थं । प्रैषसमाज्ञायस्य क्रत्वर्थत्वात् तत्र चाज्यभागयोः सम्प्रैषस्थानाच्चानात् अप्रैषावेवेति मन्यमानस्तेषामित्युक्तवा-
नाचार्यः । यद्यध्वर्यवः सम्प्रैषौ कुर्युस्तदा 'होता यच्चदग्निमा-
ज्यस्य जुषतां हविर्होतार्यज, होता यच्चत् सोममाज्यस्य जुषतां हविर्होतार्यज, इत्येतौ प्रैषौ भवतस्तदाज्यभागयोः ॥

तेष्वग्नीषोमयोः स्थाने या या पशुदेवता ॥ ९ ॥

तेषु प्रदानप्रैषेषु पञ्चन्तरेष्वतिदेशात् प्राप्तेषु यास्तासु वि-
कृतिषु देवतास्तासामेकैकामेवाग्नीषोमस्थाने निर्दिश्य यष्ट्यं,
न सर्वदेवताः सक्तदेव निर्देष्टव्याः । यावत्पुस्तत्र देवतास्तावत्-

कृत्वः प्रैषोऽभ्यसितव्य इत्यर्थः । एतदर्थमेव वा या पशुदेवतेति-
 वोष्पावचनमुक्तं । अयमर्थोऽस्मिन् सूत्रे सन्ध्याव्युत्पादितोऽग्नीषो-
 मयोः स्थान इति ब्रुवताऽऽचार्येणाग्नीषोभीयः पशूनां प्रकृतिः
 पाशुके विध्यन्ते मृच्छमाद्य इति ॥

कागस्थान उच्यो गौर्मेघोऽविको ह्योऽश्वोऽन्वादेशे व्यक्त-
 चोदनां ॥ १० ॥

गोमेषहयानामेकैकस्या जातेर्दो द्वौ शब्दौ नियम्येते वैक-
 न्तिकौ । एतदुक्तं भवति । गोजातिस्त्रेत् पशुः कागस्थाने गो-
 शब्दमुखशब्दं वा प्रयुञ्जीत । एवमितरयोरपि जात्योः । प्रायि-
 कोऽयं विधिः । कुतः, अन्वादेशे व्यक्तचोदनां । औपदेशिकस्य
 मन्त्रस्य प्रकृतौ प्रयोग आदेशः, तस्यैवातिदेशप्राप्तस्य विकृतौ
 प्रयोगोऽन्वादेशः । व्यक्तचोदना प्रकृतिप्राप्तस्य मन्त्रस्य विकृतौ
 संकृत्य पुनः पाठः । यथा 'प्रजापतयेऽम्यस्य त्वपरस्य गोमृगस्य'
 इत्येवमादि । तच्च तमनुसृत्यैव मन्त्राः प्रयोक्तव्याः । एतदुक्तं
 भवति, आतिदेशिकमन्त्रप्रयोगे यस्माद्विकृत्युपदेशमनुसृत्यैव
 मन्त्रः प्रयोक्तुं युज्यते तस्माद्विकृत्युपदेशे सति च एव भवति ।
 तदभावे गोशब्दः उच्यशब्दो वेत्येवं द्रष्टव्यं ॥

एवं वनस्पतिस्विष्टकृतसूक्तवाकप्रैषेषु ॥ ११ ॥

यथा प्रदानप्रैषेषु देवताशब्दस्य स्थाने पशुशब्दस्य च
 स्थाने एकैकं देवताशब्दं पशुशब्दश्च कृत्वा प्रयोग उक्तः ।

एवं वनस्पतिस्त्रिष्टुक्तसूक्तवाकप्रैषेषु प्रयोगः कर्त्तव्यः । तत्राद्यं विज्ञेयः । नानादेवतेष्वपि पशुषु 'यचाग्नेः' इत्यादेः 'प्रिया धामानि' इत्यन्तस्य 'अयाङ्' आदेशदन्तस्य 'बभ्रजमुष्मा अमुं' इत्यस्य च त्रिषु प्रैषेषु अभ्यासो न सर्वस्य प्रैषस्येति ॥

प्राजापत्ये त्वग्निचित्या संयुक्ते वायव्यं पशुपुरोडाशं । एके वायव्ये प्राजापत्यं । तेन पशुदेवता वर्धत इत्याचार्याः पुरोडाशतत्प्रधानत्वात् ॥ १२ ॥

अयमभिप्रायः । प्रकृतावग्नौषोमीये पशौ समानदेवतत्वात् पुरोडाशयागस्य पशुदेवताप्रत्यभिज्ञानात् तत्संस्कारद्वारेण तदर्थता युक्ता । अत्र पुनर्भिन्नदेवतत्वात् तदर्थता न युक्ता । ततश्च सूक्तवाकप्रैषेषु पुरोडाशेन पशुदेवतावर्धनमयुक्तमित्याशङ्का नैव कर्त्तव्या । प्राजापत्येऽपि पशौ प्राकृतकार्यार्थतयैव पुरोडाशयागोऽपि प्राप्त एव । एवं पशुयागार्थतया प्राप्तस्य देवतान्तरं विधीयमानं प्राकृतदेवताकार्यकरत्वेनैव विधीयते । तत्र यच्छब्दभेदादप्रत्यभिज्ञानमाशङ्क्यते, तदपि नैवाशङ्कनीयं । तदर्थं एवाद्यं शब्दः प्रयुक्त इत्यवगम्यते । ऐन्द्रागार्हपत्यमितिवद्भविष्यतीति । तेन पशुदेवता वर्धत इत्याचार्याः पुरोडाशतत्प्रधानत्वादिति वदतः सूत्रकारस्येत्ययमेवार्थः श्रुतौ सोद्योत्तरभङ्गोपपादितः । तदाहुः 'यदन्यदेवत्य उत पशुर्भवति' इत्येवमादिना 'पवमानः प्राजापतिः' इत्येवमन्तेन ॥

पुरोडाशनिगमेषु पुरोडाशवद्बर्वाज्याज्यवर्जं येषां तेन
समवत्तदोमः ॥ १३ ॥

यस्मिन्ननेकपशुके पशुतन्त्रे पुरोडाशस्य स्थाने पुरोडाश-
चर्वाज्याधानाः करम्भपरिवापामिच्छादयो विहिताः, तत्र
स्त्रिष्टुप्कृति तेषां सर्वेषां समवदाय प्रचारो विहितश्च । तत्र
पशुपुरोडाशस्त्रिष्टुप्कृत्यैषे सूक्तवाक्यैषे च पशुपुरोडाशो
न देवतावर्धने कर्त्तव्ये सति प्रकृतौ पुरोडाशस्य पुरोडा-
शत्वात्तेनैव शब्देन वर्धनं कृतं । इह तु नानारूपत्वाद्बर्वाज्या-
ज्येन स्त्रिष्टुप्कृत्यैषे निगमने प्राप्ते पुरोडाशशब्देनैव च-
र्वादोर्णां निगमनं विधीयते । सवनीयानां स्त्रिष्टुप्कृत्यैषे सौ-
मिके सूक्तवाक्यैषे चास्य क्वचिन्त्यायस्य दृष्टत्वादेवमुक्तं । आ-
ज्यभागस्य तु तत्राभावाददृष्टः प्रयोग इति तस्य स्त्रि-
ष्टुप्कृत्यैषे निगमनं भवति । आज्यस्य तु पुरोडाशत्वसम्भाव-
नैव सन्दिग्धा । यद्यसम्भवस्तदाज्यवर्जमित्ययमभावानुवा-
दः । यदि सम्भवति तदा स्त्रिष्टुप्कृत्यैषे निगमनमाज्यपुरो-
डाशानामाज्यपुरोडाशैरिति ॥

मेधो रभीयानिति पञ्चभिधाने ॥ १४ ॥

मेधो रभीयानित्येते षडे पञ्चभिधाने, पञ्चोऽभिधायके
इत्यर्थः । मेधपदस्य विधानं प्रथमप्रयुक्तत्वादसौ एनमित्ये-
वमादीनां प्रदर्शनार्थं । रभीयानित्यस्योपमार्थत्वब्रह्मानिष्ट-

त्यर्थं । पञ्चभिधाने आदद्घसदिति पाठः कर्त्तव्यः । प्रगृह्यत्वादस्य पदस्य ॥

आदद्घसत् करञ्जुषतामघदग्रभीदवोवृधतेति देवतानां
॥ १५ ॥   ॥ ४ ॥

एतेषां पाठो द्विवचनान्तानामाज्ञायसिद्धत्वादिकवचनबहु-
वचनयोरिरिष्टलकारपरिग्रहार्थं । आदत् । आदन् । घसत् ।
घसन् । करत् । करन् । जुषतां । जुषन्तां । अघत् । अघन् ।
अगभीत् । अगभीषुः । अवीवृधत । अवीवृधन्त ॥

इति तृतीये चतुर्थी कण्डिका ॥ • ॥

ऊतायां वपयां सप्रह्लाकाश्चात्वाले मार्जयन्ते निधाय दण्डं
मैत्रावरुणः ॥ १ ॥

अस्मिन्नवसरे चात्वाले मार्जयन्ते । बहुवचनेनैव सर्वेषां
मार्जने सिद्धे सप्रह्लाकवचनमस्मादीयाः सर्वे सहमार्जयेयुः न
पृथक् पृथगित्येवमर्थं । दण्डनिधानवचनं स्त्रोकानुवचनार्थ-
मात्तस्य दण्डस्याचैव निधानं न प्रागित्येवमर्थं ॥

इदमापः प्रवहतं सुमित्या न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्या-
स्तस्मै सन्तु योऽस्मान् देष्टि यच्च वयं द्विस्य इति ॥ २ ॥

‘इदमापः प्रवहत’ इत्यनयर्था यजुषा च उभाभ्यां मार्जनं
कर्त्तव्यं ॥

एतावन्मार्जनं पशौ ॥ ३ ॥

एतावदेव मार्जनं, नातिदेशिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः । पशु-
धिकारे पुनः पञ्चावितिवचनं पशुङ्गभूतायामिष्टौ आतिदेशि-
कस्य मार्जनस्य प्रवृत्त्यर्थं ॥

तीर्थेन *निष्क्रम्यासीता-ऽऽपुरोडाशप्रपणात् ॥ ४ ॥

अस्मिन्नवसरे नियमेनैतत् कर्त्तव्यं ॥

तेन चरित्वा खिष्टकृता चरेयुः ॥ ५ ॥

चरित्वेति प्रकृते चरेयुरितिवचनं प्रधानखिष्टकृतोर्भेद-
प्रतिपत्त्यर्थं । अतोऽन्वायात्यानां प्रवेष्टे सति तयोरेव मध्ये प्रवेष्टः
सिद्धो भवति ॥

यदि त्वन्वायात्यानि तैरग्रे चरेयुः ॥ ६ ॥

यद्यस्मिन्नवसरे आगन्तवो यागा उत्पद्यन्ते तैः पशुपुरो-
डाशखिष्टकृतोऽग्रे चरेयुः । तेषामन्वायात्यानीतिशङ्का । एत-

* निष्क्रम्यासीतामापुरोऽ इति पु० ६० ।

दुष्कं भवति । यदि पुरोडाशस्विष्टकृतोऽप्ये यैः कैश्चन यागे-
 स्वरेयुः तान्यन्वायात्यानीति तेषामियं संज्ञा विधीयते ।
 चरेयुरिति पुनर्वचनं चरणमेव एषां कर्त्तव्यं, नान्यनिग-
 मनादीनीतिस्मृचनार्थं । तदेवोत्तरेण सूत्रेण विस्पष्टयति ॥

न तु तेषां निगमेष्वनुवृत्तिः ॥ ७ ॥

अन्वायात्यदेवतानां हविषां च आवाहनादिषु निगमेष्व-
 नुवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः ॥

नान्येषामूर्द्धमावाहनादुत्पन्नानां ॥ ८ ॥

अन्वायात्येभ्योऽन्येषामपि आवाहनकालादूर्द्धं हविरादि
 सर्वमुत्पद्यते येषान्तेषामपि निगमेष्वनुवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः ॥

इडामग्ने पुरुदंसं सनिं गोर्चाता यत्तदग्निं पुरोडाशस्य स्व-
 दस्व हव्यासमिषो दिदोक्षीति पुरोडाशस्विष्टकृतः ॥ ९ ॥

पुरोडाशानामिति हविर्भेदे प्रैष ऊह्यः ॥

ऊर्ध्वमिडायाः ॥ १० ॥   ॥ ५ ॥

इति तृतीये पञ्चमी कण्डिका ॥ * ॥

मनोनायै सम्प्रेषितस्त्वं द्यामे प्रथम इत्यन्वाह ॥ १ ॥

अचैडामुपह्वय मनोतामन्वाह । प्रेषितवचनमुक्तप्रयोजनं ॥

हविषा चरन्ति ॥ २ ॥

तेषां सत्तिङ्गाः प्रैषाः । प्रैष उक्तः ॥

तत्र प्रैषेकतर एवाग्नीषोमावेवमित्यैतरेयिणः ॥ ३ ॥

तत्र *हविःप्रैषेकतर एवाग्नीषोमावित्याद्यान्तं । तस्यैव-
शब्दस्य स्थाने एकमित्यैतरेयिण आचार्याः वक्तव्यमित्याहुः,
किमपि विभ्रमेण नेत्युच्यते ॥

अन्यत्र द्विदेवतान्मैत्रावरुणदेवते च ॥ ४ ॥

अन्यत्र द्विदेवतात् पञ्चारेकदेवते बहुदेवते च पञ्चावित्यर्थः ।
द्विदेवते च मैत्रावरुणदेवते एवमिति वदन्ति । मित्रावरुणौ
देवता यस्य पञ्चोः स मैत्रावरुणः पशुः । अत्र मैत्रावरुण-
शब्दस्य मुख्यया वृत्त्या देवताप्रतिपादनासम्भवात्तद्वचनाया प्रति-
पादयति । अतस्तेन शब्देन व्यञ्जनात् द्विदेवत्यः पशुर्लक्ष्यते,
तस्मिंश्चेत्यर्थः । एतत्तद्वचनद्वयं शास्त्रान्तरदर्शनात्तद्वचन इत्यु-
क्तं भाष्यकारेण । अत्र कारणमाह ॥

* हविः प्रैषेकतर इति पु० इ० ।

तथा दृष्टत्वात् ॥ ५ ॥

प्रैषेव्येकदेवतेषु वज्रदेवतेषु च व्यञ्जनादि द्विदेवते च तथा-
दर्शनात् ते मन्यन्त इत्यर्थः ॥

प्रकृत्या गाणगारिः ॥ ६ ॥

तत्र हेतुमाह ॥

उत्पन्नानां स्मृत आम्नायेऽनर्थभेदे निरर्थो विकारः ॥ ७ ॥

सम्प्रदायविच्छेदेनाभ्यस्यमाने आम्नाये दुःश्रमानानां पदा-
नामर्थवशेन अनूच्यानां सतां विकार इत्येतत् निःप्रयोजन-
मित्यर्थः । उपन्यासप्रयोजनं एवंविधानां सामान्यतोदृश्या
भ्रान्तिः कश्चिदपि न कर्त्तव्येति ॥

याज्याया अन्तरार्धर्चा वसाहोम आरमेत् ॥ ८ ॥

वसाहोमार्थं तत्रावसानोत्तरमाददीत, अवसानस्य तद-
र्थत्वात् तस्मिन् कृते समापयेत् ॥

वनस्पतिना चरन्ति । प्रैषमभितो याज्यानुवाक्ये ॥ ९ ॥

प्रैषसमाह्वये यो वनस्पतिप्रैषस्तमभितो ये चचावाह्वा-
ते ते वनस्पतेर्थाज्यानुवाक्ये भवतः । प्रैषसमाह्वये पठितापि
याज्येति समाख्यातत्वाद्देवाचैव वक्तव्या ॥

यन्नाग्नेराज्यस्य हविष इत्यन्नाज्यभागौ ॥ १० ॥

यद्याज्यभागौ क्रियेते तदा तस्मिन् प्रैषे प्रधानदेवता-
वदेतौ निगमयेदित्यर्थः । एतं । एतौ । एतान् । एतां । एते ।
एताः । रभीयांसं । रभीयांसौ रभीयसः । रभीयसीं । रभी-
यस्यौ । रभीयसीः ॥

अथाङ्गिरग्नेराज्यस्य हविष इति स्विष्टकृति । इडामुप-
ह्रयानुयाजैश्चरन्ति ॥ ११ ॥

इडामुपह्रयेतिवचनमानन्तर्यायं । तेन प्रकृतिप्राप्तं दक्षिणा-
प्रतिग्रहाद्यत्र नास्तीति गम्यते ॥

तेषां प्रैषास्ततोयं प्रैषद्वक्तमेकादशेह ॥ १२ ॥

इह एकादशानुयाजाः न चयः ॥

प्रागुत्तमा द्वावावपेत । देवो वनस्पतिर्वसुवने वसुधेयस्य
वेतु । देवं बर्हिर्वारितीनां वसुवने वसुधेयस्य वेत्विति ॥ १३ ॥

एकादशानुयाजा इत्युक्त्वा द्वयोरेव याज्ययोः पाठात् प्रकृ-
तीभ्योऽन्याः वैश्वदेव्या आहर्त्तव्याः ॥

अनवानं प्रेक्ष्यति । अनवानं यजति ॥ १४ ॥

पुनरनवानग्रहणमुत्तरसूत्रे प्रैषाधिकारनिवृत्त्यर्थं ॥

उक्तमुत्तमे ॥ १५ ॥

यदुक्तं 'अनवानं यजति प्रकृत्या वा' इति तद्याज्याया एव न प्रैषस्येत्येवमर्थं । पूर्वसूत्रे पुनरनवानग्रहणमिति व्याख्यातं ॥

सूक्तवाकप्रैषे पूर्वस्मिन्निगमे गृह्णन्नित्यत्राज्यभागौ ॥ १६ ॥

निगमद्वित्वात् पूर्वस्मिन्निति विशेषणं । अत्रेतिवचनं प्रधानदेवतावदाज्यभागयोरपि निगमनार्थं । गृह्णन्निति वध्नञ्छब्दस्य प्रत्याज्ञायः ॥

वध्नन्नमुक्त्वा अमुन्वध्नन्नमुक्त्वा अमुमिति पशूंश्च देवताश्च ॥

॥ १७ ॥

नानादेवतानानाजातीयपशूके पशूतन्त्रे पदत्रयस्याभ्यास-
लाभार्थं पठितस्यापि पुनरभ्यासपाठः ॥

देवताश्चैकपशूकाः ॥ १८ ॥

एकपशूका एकजातीयपशूका इत्यर्थः । एकव्यक्तिपशू-

स्वे देवताइतिषड्वचनं नोपपद्यते । देवता देवतेति तत्रैक-
शेषः, नत्वेकः पशुर्बह्वीभिर्देवताभिः सम्बध्यते । न तु वैश्व-
देवाग्निमाहृतइत्यादिपशुरस्ति । सत्यं । अस्याश्रयभेदः न तु
देवताभेदः । एवं तत्र विग्रहः, विश्वेदेवा देवता यस्य स वैश्व-
देव इति, अतो जात्यभिप्राय एवैकशब्दः । यत्रैकजाती-
यपशुका अनेका देवतास्तत्र देवताशब्दमेवाभ्यसेत्, न बध्नन्-
पशुशब्दौ । पशुशब्दस्य यावद्द्रव्यं विभक्त्युहः कर्त्तव्यः । बध्नन्प्रत्यय
इन्द्राग्निभ्यां ऋगाविति ॥

पशूंस्त्रैवैकदेवतान् ॥ १८ ॥

अत्र पशुशब्दानेवावर्त्तयेत्, नान्यौ । यथा 'बध्नन् प्रजा-
पतयेऽश्वमजन्तूपरङ्गोमृगम्' इत्युभयोरैकजातित्वे 'बध्नन् प्रजा-
पतये ऋगौ' इति न किञ्चिदभ्यसितव्यं ॥

उत्तर आज्येनेत्याज्यभागौ । अमुष्मा अमुनेति पूर्वेणोक्तं

॥ २० ॥

पुरोडाशं पुरोडाशौ पुरोडाशान् । तं, तौ, तान् । तां, ते,
ताः । पुरोडाशेन पुरोडाशाभ्यां पुरोडाशैः ॥

समाप्य प्रैषमग्नौ दण्डमनुप्रहरेद्वनवमृथे ॥ २१ ॥

अवमृथरहिते कर्मणि सूक्तवाकप्रैषं समाप्यानन्तरमेवा-
हवनीये दण्डमनुप्रहरेत् ॥

अवमृथेऽन्यत्र ॥ २२ ॥

अन्यचेति सावमृथे कर्मणि इत्यर्थः । तत्रावमृथेऽनुप्रहरे-
दित्यर्थः ॥

कृताकृतं वेदस्तरणं । तीर्थेन निष्क्रम्याग्निपशुकेतनान्यव्य-
वयन्तो हृदयशूलमुपोर्यमानमनुमन्त्रयेरञ्जुगसि योऽस्मान्
हेष्टि यच्च वयं द्विस्मस्तमभिगोचेति ॥ २३ ॥

संस्त्राजपात् प्राक् तीर्थेन निष्क्रम्याग्निपशुकेतनान्यव्यवयन्तो
हृदयशूलमुदस्यमानं 'शुगसि' इत्यनेन मन्त्रेणानुमन्त्रयेरन्-
सर्वे कर्त्तारः ॥

तस्योपरिष्ठादप उपसृशन्ति । द्वीपे राज्ञो वरुणस्य गृहो
मितो क्षिरण्ययः । स नो धृतव्रतो राजा धाम्नो धाम्न इह
मुच्चतु । धाम्नो धाम्नो राजन्नितो वरुण नो मुच्च । यदापो
अध्या इति वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मच्च । मैवापो
मोषधीर्द्विसोरतो विश्वव्यचा अभूस्त्वेतो वरुण नो मुच्च ।
सुमित्या न आप ओषधयः सन्त्विति च ॥ २४ ॥

अशब्दः सुमित्रा न इत्यस्य कृत्स्नस्य ग्रहणार्थः । तस्यो-
दस्यमानस्योपरिष्ठादप उपसृशन्ति 'द्वीपे राज्ञः' इत्यादिभि-
र्मन्त्रैः ॥

असृष्टाऽनवेक्षमाणा असंसृजन्तः प्रत्यायन्तः समिधः कुर्वते तिस्रस्त्रिंश एकैकः ॥ २५ ॥

असृष्टा इदयश्शूलं, अनवेक्षमाणास्तमेव, असंसृजन्तः परस्परं, प्रत्यायन्तः प्रत्याग्रजन्तः सर्वे तिस्रस्त्रिंशः समिधो मृत्नीयुः । एकैक इति क्रमेष ग्रहणार्थं । तेन सर्वे न युगपद्मृत्नीयुः ॥

अग्नेः समिदसि तेजोऽसि तेजो मे देहीति प्रथमा । एधोऽस्येधिषीमहीति द्वितीया । समिदसि समेधिषीमहीति तृतीया ॥ २६ ॥ AV. vii. 89. 19.

प्रथमद्वितीयतृतीयग्रहणानि अभ्याधाने प्रथममृत्नीयानां प्रथममभ्यादध्यादेवं द्वितीयां तृतीयामित्येवमर्थानि ॥

एत्योपतिष्ठन्त आपो अद्यन्वचारिषमिति । ततः समिधोऽभ्यादधति यथागृहीतमग्नेः समिदसि तेजोऽसि तेजो मेऽदाः स्वाहा । सोमस्य समिदसि दुरिष्टेर्मा पाहि स्वाहा । पितॄणां समिदसि मृत्योर्मा पाहि स्वाहेति ॥ २७ ॥

‘ततः संस्त्राजपः’ इति सर्वेषामुपस्थाने परिषमाप्ते पश्चादभ्याधानारम्भाय यथागृहीतमितियहणं । यो यः पूर्वं मृत्नीयात् स स पूर्वमभ्यादध्यात्, न सर्वे युगपदभ्यादधुरिति ॥

ततः संस्थाजप इति पशूतन्त्रं ॥ २८ ॥ ॥ इं ॥

पशूमाचक्षेतत् तन्त्रं न पशूविशेषस्येत्यर्थः ॥

इति तृतीये षष्ठी कण्डिका ॥ * ॥

प्रदानानामुक्ताः प्रैषाः ॥ १ ॥

सर्वत्र प्रदानानामुक्ता एव प्रैषा भवन्ति नान्या इति,
अतिदेशप्राप्तानां पुनर्वचनं कश्चित् पशूविशेषे तदर्थतया
प्रैषास्त्वनं याज्यानुवाक्यास्त्वनं चास्ति तचापि प्रदानप्रैषा
एते एव गृहीतव्यादित्येवमर्थः ॥

तेषां याज्यानुवाक्याः ॥ २ ॥

याज्यानुवाक्यादित्येतावतैव प्रदानानामेवेति सिद्धे तेषा-
मिति वचनं 'इति पञ्चवः' इत्यस्मिन् सूत्रे पशून् विधास्यति
तेषां पशूनां यानि प्रदानानि तेषां पशूनां याज्यानुवाक्या
वक्ष्यन्त इत्येवमर्थः ॥

सर्वेषामग्रेऽग्रेऽनुवाक्यास्ततो याज्याः ॥ ३ ॥

ततो याज्या इत्यनेन विनापि द्विष्टा याज्या एव भव-
न्ति । वचनप्रयोजनं सर्वत्र पूर्वं प्रोक्ता अनुवाक्याः उत्तरा
याज्या इति ज्ञापनार्थं । तत्र याज्यायाः पूर्वनिपातोऽन्वास्त-
रत्वादित्यवगन्तव्यं ॥

दैवतेन पशूनामात्मं ॥ ४ ॥

याज्यानुवाक्यालिङ्गितदैवतेन वक्ष्यमाणानां पशूनां ना-
मात्ममित्यवगन्तव्यं ॥

अग्रे नय सुपथा राये अस्मानिति हे पाक्षि नो अग्रे पायु-
भिरजस्रैः प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वं यथा विप्रस्य मनुषो
हविर्भिः प्र कारवो मनना वक्ष्यमानाः ॥ ५ ॥

अग्रेरेताः । अथ सरस्वत्याः ॥

एका चेतत् सरस्वती नदी नामुस्या नः सरस्वती जुषाणा
सरस्वत्याभि नो नेष्विष्यः प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषा पावी-
रवी कन्या चित्रायुर्यस्ते स्तनः शशयो यो मयोधः ॥ ६ ॥

अथ सौम्याः ॥

त्वं सोम प्रचिकितो मनोषेति द्वे त्वन्नः सोम विश्वतो वयो-
धा या ते धामानि दिवि या पृथिव्यामषाल्दं युत्सु पृतनासु
पप्रिं या ते धामानि हविषा यजन्ति ॥ ७ ॥

अथ पूषः ॥

यास्ते पूषन्नावो अन्तःसमुद्र इति द्वे पूषेमा आशा अनुवेद
सर्वाः शुक्रन्ते अन्यद्यजतन्ते अन्यत् प्र पथे पथामजनिष्ट पूषा
पथस्पथः परि पतिं वचस्या ॥ ८ ॥

अथ वृहस्पतेः ॥

वृहस्पते या परमा परावदिति द्वे वृहस्पते अतियदर्थो
अर्हात् तमृत्विया उप वाचः सचन्ते संयंस्तुभोऽवनयो नय-
न्त्येवापित्रे विश्वदेवाय वृष्णे ॥ ९ ॥

अथ विश्वेषां देवानां ॥

विश्वे अद्य मरुतो विश्वजत्या नो देवानामुपवेतु शंस
आ नो विश्व आस्क्रागमन्तु देवा विश्वेदेवाः शृणुतेमं हव
मे ये के च ज्यामच्चिनो अदिमाया अग्ने याहि दूत्यं मारि-
षण्यः ॥ १० ॥

अथेन्द्रस्य ॥

इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्त इति तिष्ठ उरुक्षो लोकम-
नुनेषि विद्वान् प्रससाक्षिषे पुरुहूत शत्रून् स्वस्तये वाजिभिश्च
प्रणेतः ॥ ११ ॥

अथ मरुतां ॥

शुची वो हव्या मरुतः शुचीनां *नूस्थिरं मरुतो वीरिवन्तमा
वो क्षेता जोक्षवीति †सन्तः प्र चित्रमकं गृणते तुरायाराइ-
वेदचरमा अक्षेव या वः शर्म शशमानाय सन्ति ॥ १२ ॥

अथेन्द्रान्योः ॥

आ वृत्रहणा वृत्रहभिः शुक्लैराभरतं शिक्तं वज्रबाह् उभा
वामिन्द्राग्नी आङ्गवध्यै शुचिन् स्तोमन्नवजातमद्य गोर्भिर्विप्र
प्रमतिमिच्छमानः प्रचर्षणिभ्यः पृतना हवेषु ॥ १३ ॥

अथ सवितुः ॥

आ देवो यातु सविता सुरत्नः सधानो देवः सविता सचा-
वेति द्वे उदीरय कवितमं कवीनां भगन्धियं वाजयन्तः पुरन्धि-
मिति द्वे ॥ १४ ॥

अथ वरुणस्य ॥

*नूस्थिरमिति सो० मू० ।

†सन्त इति सो० मू० ।

अव सिन्धुं वरुणो द्यौरिव स्यादयं सु तुभ्यं वरुण स्वधा
 व. एवा वन्दस्व वरुणं वृद्धन्तं तत्त्वायामि ब्रह्मणा वन्दमान
 इति द्वे अस्तम्नात् द्यामसुरो विश्ववेदा इत्यैकादशिनाः ॥
 ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥

‘अग्ने नय’ इत्यादयः ‘अस्तम्नात् द्यामसुरः’ इत्येवमन्ता
 अन्यादिदैवत्या एकादश च आजाताः । ते एकादश पञ्चो
 विहिता भवन्ति । तेषां समाहार एकादशिनीत्युच्यते । तस्यां
 भवाः एकादशिना इत्युक्ताः ॥

इति द्वितीये सप्तमी कण्डिका ॥ • ॥

अग्नीषोमाविमं सु मे युवमेतानि दिवि रोचनानीति त्वचाव,
 आवा मित्रावरुणा हव्यजुष्टिमायातं मित्रावरुणा सुशस्त्या
 आ नो मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं *युव वस्ताणि पोवसा वसाथे
 प्र बाहवा सिद्धतं जोवसेनो यदंद्दिष्टं नातिविधे सुदानू, द्धि-
 ण्यगर्भः समवर्त्तताग्र इति षट् प्राजापत्यास्त्रिं देवानामुद-
 गादनोकमिति पञ्च शन्नो भव चक्षसा शन्नो अङ्गा, वायो
 भूष शुचिपा उप नः प्र याभिर्यासि दाश्वांसमक्का नो नियु-
 द्धिः शतिनोभिरध्वरं पोवो अङ्गा रयिवृधः सुमेधा रायेऽनु यं
 जज्ञत्त रोदसी मे प्र वायुमक्का वृद्धती मनोषा, तव वायवृतस्य

*युवमिति सो. मू. ।

ते त्वां हि सुश्वरस्तममिति हे कुविदङ्ग नमसा ये वृधास
 ईशानाय प्र ऊतिं यस्तु आनट् प्र वो वायुं रथयुजं कृणुध्वं, उत
 त्वामदिते मद्घनेषो न उरुव्रजेऽदितिर्ह्यजनिष्ट सुचामाणं
 पृथिवीं द्यामनेक्षसं मद्घीमूषु मातरं सुव्रतानामदितिर्द्यौर-
 दितिरन्तरिक्षं, न ते विष्णो जायमानो न जातस्त्वं विष्णो सुमतिं
 विश्वजन्यां विचक्रमे पृथिवीमेष एतान्निर्द्वयः पृथिवीमेष एतां
 परोमात्रया तन्वा वृधानेरावतो धेनुमती हि भूतं, विश्वकर्मन्
 हविषा वावृधान इति हे विश्वकर्मा विमना आदिद्यायाः किं-
 खिदासोदधिष्ठानं यो नः पिता जनिता यो विधाता या ते
 धामानि परमाणि यावं, आ य इमे द्यावापृथिवी जनित्रो तन्न-
 स्तुरीयमथ* पोषयिन्नु देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपो देव त्वष्टर्यद्व
 चारुत्वमानट् पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः प्रथमभाजं यज्ञसं व-
 योधां, सोमापूषणा जनना रयोणामिति हृत्तं, आदित्यानाम-
 वसा नूतनेनेमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्त्रूस्त आदित्यास उर-
 वो गभीरा इमं स्तोमं सक्रतवो मे अद्य तिस्रो भूमिर्धारय-
 न्नीरुत द्यून्न दक्षिणा विचिकितेन सव्या, मद्घी द्यावापृथिवी
 इह ज्येष्ठे ऋतं दिवे तद्वोचं पृथिव्या इति हे प्र द्यावा यज्ञैः
 पृथिवी नमोभिद्रिति हे प्र द्यावायज्ञैः पृथिवी ऋतावृधा, मृडानो
 रुद्रो तनोमयस्कधीति हे आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु प्र बभ्रवे
 वृषभाय श्विती च इति तिस्रः, आ पश्चातान्नासत्या पुरस्तादा-

गोमता नासत्या रथेनेति चतस्रो हिरण्यत्वक्मधुवर्णो घृतक्षुः
 अभि क्रत्वेन्द्र भूरध जम्ब्वं मर्चं इन्द्र तुभ्यं *हृत्ताः सत्राक्षणं
 दाधुषिं तुम्रमिन्द्रं सद्दानुं पुरुहूत क्षियन्तं स्तुत इन्द्रो मघवा
 यद्द वृत्रैवावस्व इन्द्रः सत्यः सम्राड्, यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि
 पतङ्गो वाचं मनसा बिभर्त्ति चत्वारि वाक्परिमिता पदानि
 यज्ञेन वाचः पदवीयमार्यन्निति द्वे देवीं वाचमजनयन्त देवाः,
 जनोयन्तोऽन्वग्रव इति तिस्रो दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तं
 स वावृधेनर्या योषणासु यस्य व्रतं पशवो यन्ति सर्वे यस्य
 व्रतमुपतिष्ठन्त आपः । यस्य व्रते पुष्टिपतिर्निविष्टस्तं सर-
 खन्तमवसे ऊवेम ॥ १ ॥

अत्राष्टादश च च आघ्नाताः । तैरष्टादश पशवो विहि-
 ता भवन्ति । तत्रान्यलिङ्गत्वात् प्राजापत्या इत्युक्तं ॥

इति पशवः ॥ २ ॥

इति एते याज्यानुवाक्यालिङ्गकल्पितदेवत्याः पशवोऽस्मिन्
 सूत्रे विधीयन्ते । एते एकोनत्रिंशत् पशवः । 'निर्मित ऐन्द्राग्रः'
 इत्यस्मिंश्चैको विधास्यते । तेन च सह त्रिंशत् पशवोऽस्मिन्नध्या-
 ये विहिताः । तत्रैकादशिनानां गणात्मकत्वाद्गण एवाघ्नातो
 नैकैकः पशुस्तेषां । एतदुक्तं भवति । एकादशिनो गणरूपे-
 णाघ्नाता । अग्नीषोमीयादयश्च एकैकश्च आघ्नाताः । नि-
 रूढस्याघ्नातः । अन्ये च केषन अस्मिन् शास्त्रे पशव आघ्नाता-

सोषु सर्वेषु पौर्णमासमेव तन्म । असमाप्तातेष्वर्थात् कल्पनीयं
तन्म ॥

सौम्याश्च निर्मिताश्च ॥ ३ ॥

सौम्याः सोमाङ्गभृता इत्यर्थः । निर्मिताः स्वतन्त्रा इत्य-
र्थः । अस्मिन् खण्डद्वये पञ्चव आद्यातास्तेषां केचित् सोमाङ्ग-
भृताः केचित् स्वतन्त्रा इत्यर्थः ॥

निर्मित ऐन्द्राग्रः ॥ ४ ॥

ऐन्द्राग्रो निरूढो नाम पशुः कर्त्तव्यः । अयमपि पशूनां
प्रकृतिः । तेनाङ्गभृतानामग्नीषोमीयः प्रकृतिः । स्वतन्त्राणां
निरूढः प्रकृतिरिति तेष्वेव पश्चिष्टिः नाङ्गभृतेष्वित्येवमर्थं
निरूढप्रकृतित्वाच्चानं ॥

षाण्मास्यः सांवत्सरो वा ॥ ५ ॥

षोऽयं निरूढः पशुः षट्सु षट्सु मासेषु कर्त्तव्यः, संवत्स-
रे संवत्सरे वा । अतोऽयं वीष्मावचनाच्चित्योऽयं पशुरिति
गम्यते ॥

प्राजापत्य उपांशु सावित्रसौर्यवैष्णववैश्वर्कर्मणाश्चैतेषां त-
त्रोपांशुयाजविकारान् वक्ष्यामः ॥ ६ ॥

ऐष्टिकेषूक्तो विकारः । पाशुकेषु तन्त्रेस्त्रिदानीं विकार उच्यते ।

प्रेषादिरागुरस्थाने ॥ ७ ॥

आगुरो यत् स्वरस्थानमुच्चैष्टुं नाम तत् प्रेषादेरपि भवति ।
उच्चैरिति वक्तव्ये आगुरस्थानदतिवचनं आगुःपरिमाणो द्विपद
एव प्रेषादिब्रह्मवाच्य इति ज्ञापनार्थं ॥

आदहसत्कारदिति चैतानि यथास्थानमुपांशु ॥ ८ ॥

॥ ८ ॥

एतानोतिवचनमाददादीनां सप्तानां ग्रहणार्थं । यथा-
स्थानवचनं सर्वप्रेषपरिग्रहार्थं । चशब्दे विकारसमुच्चया-
र्थः । कस्यचिदुच्चैष्टुविधानात् कस्यचिदुपांशुत्वविधानादन्यस्य
तन्त्रस्वरत्वं भवति । तेन प्रधानोपांशुषु आददादेरन्यदुच्चैर्भ-
वति । तन्त्रोपांशुषु प्रेषादेरन्यदुपांशु भवतीति सिद्धं ॥

इति तृतीयेऽष्टमी अष्टिका ॥ ० ॥

सौत्रामण्यां ॥ १ ॥

सौत्रामणीति कर्मनाम, तस्यां विधिर्विध्यत इति सम्बन्धः ॥

आश्विनसारस्वतैन्द्राः पशवः । बार्हस्पत्यो वा चतुर्थः ।
ऐन्द्रसावित्रवारुणाः पशुपुरोडाशाः ॥ २ ॥

आश्विनसारस्वतैन्द्राणां एते ऐन्द्रादयः पशुपुरोडाशाः
यथासङ्ख्येन भवन्ति । बार्हस्पत्यस्य तु खदैवत एव, अन्य-
स्याविधानात् ॥

मार्जयित्वा युवं सुराममश्विनेति ग्रहाणां पुरोनुवाक्या ।
होता यत्तदश्विना सरस्वतोमिन्द्रं सुत्रामाणं सोमानां सुरा-
म्णाञ्जुषन्तां व्यन्तु पिवन्तु मदन्तु सोमान् सुराम्णो होत
र्यजेति प्रैषः । पुत्रमिव पितरावश्विनोभेति याज्या ॥ ३ ॥

मार्जनं चात्वालमार्जनं, तत् कृत्वा ग्रहैः प्रचरेयुः । ते आ-
श्विनसारस्वतैन्द्राः, तेषामेषाऽनुवाक्या । प्रैषयाज्ये उक्ते । याज्या-
दीनां देवतालिङ्गत्वान्नैः सह प्रचारः ॥

अग्ने वोक्षीत्यनुवषट्कारः सुरासुतस्याग्ने वोक्षीति वा । ना-
ना हि वां देवदत्तं सदस्कृतं मासं दृक्षाथां परमे व्योमनि ।
सुरा त्वमसि *शुश्रूषिणीति सुरामवेक्ष्याधो बाह्व सोम एष
इति सोमं ॥ ४ ॥

अवेक्षत इति शेषः । नाना हि वामिति कुम्भीक्षां सुरा-
मवेक्ष्य ततो बाह्व अधोमुखौ कृत्वा यद्वपात्रस्यां सुरामवेक्षेत
‘सोम एषः’ इत्यनेन मन्त्रेण । क्रयणचिरात्रवासनद्रवीकरण-
पावनश्रयणोर्ध्वपात्रसम्बन्धात् सुरैव सोमशब्देनोक्ता ॥

यदत्र रिप्तं रसिनः सुतस्य यदिन्द्रो अपिवक्त्रचीभिः । इदं
तदस्य मनसा शिवेन सोमं राजानामिह भक्षयामोति भक्ष-
जपः ॥ ५ ॥

भक्षयेदिति वक्त्रे भक्षजपइतिवचनं पयोयहेष्वपि अस्य
मन्त्रस्य प्रापणार्थं ॥

प्राणभक्षोऽत्र ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥

अत्रेतिवचनं सुरायहेष्वेव प्राणभक्षो भवति पयोयहेषु
प्रत्यक्षभक्षएवेतिप्रदर्शनार्थं । अस्मिन् कर्मणि केषाञ्चित् पशु-
पुरोडाशा न सन्ति यद्वा एव पशुपुरोडाशकार्ये भवन्ति,

* शुश्रूषिणीतीत्यत्रेतिशब्दः सो० पु० नास्ति ।

अस्मिन् कर्मणि केषाञ्चित् प्रैषा न सन्ति तत्रापि मैत्रा-
वरुण एवानुवाक्यां ब्रूयात् । यावद्वचनमपोद्यत इति तत् प्र-
कृतिप्राप्तमेवावतिष्ठते । आदेशस्तु कर्त्तव्य एव । प्रैषे सति
तत्रैवादेशस्य हतत्वाद्याज्यायामादेशप्रतिषेधः हतः । असति
तस्मिन् याज्यायामादेशः कर्त्तव्य एव । कौकिल्यान्तु सौत्रामण्यां
प्रयाजादीनां प्रैषादयः केचन तदर्थतयैवास्माताः । तत्रापि
यावदास्मातं तत एव ग्रहीतव्यं, इतरत् सर्वं प्रकृतिप्राप्तमेवेति
षिद्धं ॥

इति तृतीये नवमी कण्डिका ॥ • ॥

विध्यपराधे प्रायश्चित्तिः ॥ १ ॥

प्रायश्चित्तिरित्यधिराऽयं, आऽध्यायपरिसमाप्तेः । विधि-
ग्रन्थेन विहितमुच्यते । अपराधोऽन्यथाभावः, अभावो वा ।
विहितस्याकरणे अन्यथाकरणे च प्रायश्चित्तिः कर्त्तव्या ।
प्रायो विनाशः, चित्तिः सन्धानं । विनष्टसन्धानं प्रायश्चित्ति-
रित्युक्तं भवति । विध्यपराधे प्रायश्चित्तिरितिवचनादप-
राधे सति तदर्थतया विहितमस्ति चेत् तदेव कर्त्तव्यं । तन्ना-

स्ति चेद्वाहतिहोमः कर्त्तव्यः । तस्मादेवैव यज्ञे प्रायश्चित्तिः
 *कर्त्तव्येति । विध्यपराधइतिवचनादिधिसम्पादने प्रायश्चित्ति-
 नास्ति । यथा यदि वास्याग्निहोत्र उपसन्न इत्याद्यन्तराग-
 मननिषेधावसरे यजमानस्यान्तरागमनं विहितं तस्मिन् गमन
 इत्यर्थः । कालस्य प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वान्निमित्तानन्तरं,
 कर्त्तव्यानीत्युत्सर्गः ॥

शिष्टाभावे प्रतिनिधिः ॥ २ ॥

शिष्टं विहितमित्यर्थः । तस्याभावे प्रतिनिधिरूपादातव्यः ।
 अभावइत्येतावतैव सिद्धे शिष्टग्रहणं यत्कार्यार्थतया यच्छिष्टं
 तस्य स्वरूपसत्तायामपि तत्कार्याशक्तौ प्रतिनिधिरूपादात-
 व्यएवेत्येवमर्थं । अर्थद्रव्ययोर्विरोधे अर्था बलीयानित्ययमपि
 न्यायोऽर्थादत्र व्युत्पादितो भवति । इदञ्चापरं कार्यसामर्थ्ये
 सति न गुणसम्पादनार्थं उपादातव्य इति व्यतिरेकास्तभ्यते ।
 अत्रापि न्यायान्तरं व्युत्पादितं भवति, द्रव्यगुणविरोधे द्रव्यं
 बलीय इति । प्रतिनिधीयत इति प्रतिनिधिः । एतदुक्तं भव-
 ति । यत्कार्यार्थतया यद्विहितं तस्य तत्कार्याशक्तौ तस्य यत्
 प्रतिरूपं तत् तत्कार्यकरणायोपादातव्यमिति । अनेन प्रका-
 रेण सदृशप्रतिनिधिरुक्तो भवति । न्यायादेवायमर्था स्त-
 भ्यते, शिष्टाभावे प्रतिनिधिरिति । वचनस्येदं प्रयोजनं, प्रति-
 निधिप्रयोगेऽपि विहितस्वरूपापचाराद्विध्यपराधशङ्कानिवृत्त्य-

*कर्त्तव्येति वचनादिति एकस्मिन् सटी० पु० पाठः ।

थै । अतस्तत्र प्रायश्चित्तिर्न कर्त्तव्या, विधिप्रकृतिरेव तत्रैवंरूपा विपरिणमते, नात्र विध्यपराधोऽस्तीत्येवमर्थं सूत्रप्रणयनं ॥

अन्वाहिताग्नेः प्रयाणोपपत्तौ पृथग्गोत्रयेयुः ॥ ३ ॥

अन्वाहिता अग्नयो यस्य सोऽयमन्वाहिताग्निः, इष्टिमध्य इत्यर्थः । तस्य प्रयाणोपपत्तौ अग्नीन् पृथङ्गयेयुः, प्रत्यक्षं च । पृथग्ग्रहणमसंसर्गार्थं । उपपत्तिवचनमनात्माधीनगमनसूचनार्थं । चोरव्याघ्रादिभयात् क्षणमप्यत्र वस्तुमशक्यमिति यदि गमनमापद्येत तदेष्टिमध्येऽप्यनेन प्रकारेण अग्नीन् गृहीत्वा गन्तव्यं, अन्यथा कर्ममध्ये न गन्तव्यमित्येवमर्थमुपपत्तिवचनं ॥

तुभ्यन्ता अङ्गिरस्तमेति वाऽऽज्याहुतिं हुत्वा समारोपयत् ॥

॥ ४ ॥

एतामाहुतिं हुत्वा समारोप्य गन्तव्यमित्यर्थः । प्रत्यक्षनयने आहुतिहेमो नास्ति । समारोपणस्वरूपमाह ॥

अयं ते योनिर्हृत्वित्यरणी गार्हपत्ये प्रतितपेत् ॥ ५ ॥

पूर्वं एव द्वे अरणी गार्हपत्ये प्रतितपेत्, नान्यन्तरे । यदि दक्षिणाग्निभिन्नयोनिस्तदा तत्सारण्यन्तरे तेनैव मन्त्रेण समारोपणं भवति ॥

पाणी वायाते अग्ने यज्ञिया तनूस्तयेच्चारोहात्मात्मानम
 कावस्वनि कृण्वन्नर्यापुह्णि । यज्ञो भूत्वा यज्ञमासोद योनिं
 जातवेदो भुव आजायमान इति ॥ ६ ॥

द्वौ पाणी गार्हपत्ये सकृदेव प्रतितपेत् । द्वयोरपि समारो-
 पणं यजमान एव कुर्यात् । पूर्वमन्त्रस्य प्रत्यगाग्नीस्वात्, उत्त-
 रस्य चात्मानमिति लिङ्गात्, कर्त्तृन्तरविधानाभावाच्च ॥

एवमनन्वाहिताग्निरहुत्वा ॥ ७ ॥

समारोप्य गमनप्राप्तौ गच्छेदिति शेषः । अतोऽनन्वाहि-
 ताग्नेः प्रत्यक्षनयनं नास्ति । प्रयाणकाले विहारदेशोऽपि यत्र-
 कापि सञ्चारयितव्ये अनुच्छसता सञ्चारयितव्यः । अविह-
 तस्य गार्हपत्यस्यैव नियमः विहृतानामपि सर्वेषां युगपन्नय-
 नेऽपि भवति, नैकैकस्य नयने । अनसा नयने क्वचिदप्यनुच्छास-
 नियमो नास्ति । अनेनैव प्रकारेणाग्नीन् सर्वदा नयेत्, अन्यथा-
 नयनेऽग्नीनां लौकिकत्वाद्ब्रह्मा स्यात् ॥

यदि पाण्योररणी संस्पृश्य मन्ययेत् प्रत्यवरोह जातवेदः
 पुनस्त्वं देवेभ्यो द्रव्यं वह नः प्रजानन् । प्रजां पुष्टिं रयिमस्मा-
 सु धेह्यथाभव यजमानाय शंयोरिति ॥ ८ ॥

अरक्षोर्हस्तयोर्वा समारोपणमुक्तं । तत्रावरोहणकाले यजमानः 'प्रत्यवरोह जातवेदः' इत्येतं मन्त्रमुक्त्वा मन्त्रान्ते तयोररक्षोरग्निं मन्ययेत्, स्वयं वा मन्येत् । एवमरणीसमारोपणे । यदि हस्तयोः समारोपणं स्यात् तदा एतेन मन्त्रेणारणी संस्पृश्य मन्ययेत् । यजमानो मन्यनकाले यावदग्नेर्जन्म तावदरणी संस्पृश्यन्नेवास्ते । मथ्यमानेऽग्नौ यद्युत्पादनसमर्थः प्रयत्नो निष्फलः स्यात् तदा पुनरारम्भावसरे मन्त्र आवर्तयितव्यः । एवं व्यर्थं व्यर्थं पुनः पुनरावर्तयेत् । अन्यवरोहणार्थमरणी मन्ययेदित्येकोऽर्थः । यदि पाण्योः समारोपणं तदेवमवरोहयेत्, 'पाणिभ्यामरणी' अनेन मन्त्रेण संस्पृश्य मन्ययेदित्यपरोऽर्थः ॥

आहवनीयमवदीप्यमानमर्वाक् शम्यापरासादिदन्त एक-
मपर ऊत एकमिति संवपेत् ॥ ८ ॥

आहवनीयस्यैकदेशः समस्तो वा यद्यायतनादुत्पृष्य अर्वाक् शम्यापरासादेर्देवर्हिर्गच्छेत् तदा तं 'इदन्त एकं' इत्यायतने संवपेत् । ततः समस्ताभिर्याह्वतोभिर्होमः कर्त्तव्यः । अग्नीनां सर्ववेदसम्बन्धित्वात् सर्वत्र विनष्टसन्धानं द्विविधं । आयतनादवगतस्य पुनःप्रक्षेपात्सेन्द्रियं सन्धानं तत्रैव व्याह्वतिभिर्होमादतीन्द्रियं । अतो यत्र यागो होमो जपो दानं दक्षिणारूपश्चास्ति तत्र तैरेवातीन्द्रियसन्धानांशः सिध्यति ।

अथ तेषामन्यतमं नास्ति तत्र व्याहृतिहोमेनातीन्द्रियांशस-
म्भानं कर्त्तव्यं । आहवनीयग्रहणादन्यन्तरे नैतत् प्रायश्चित्तं ।
तत्र तूष्णीं प्रचिष्य व्याहृतिहोमः कर्त्तव्यः, तस्य च विध्यप-
राधत्वात् । दीप्यमानवचनं यावत्प्रायश्चित्तकालं जीवत एवै-
तत् प्रायश्चित्तं भवति न विस्फुल्लिङ्गमाचक्षेत्तेवमर्थं ॥

यदि त्वतीयाद्यद्यमावास्यां पौर्णमासीं वातीयाद्यदि वा
ऽन्यस्याग्निषु यजेत यदि वास्यान्योऽग्निषु यजेत यदि वास्या-
न्योऽग्निरग्नीन् व्यवेष्याद्यदि वास्याग्निहोत्र उपसन्ने हविषि वा
निरुप्ते चक्रीवच्छा पुरुषो वा विचारमन्तरियाद्यदि बाधे
प्रमीयेतेष्टिः ॥ १० ॥

उक्तं श्रम्यापरासदेशमनतिक्रान्तस्य । अतिक्रान्तस्येदमुच्यते ।
यदि त्वतीयात् श्रम्यापरासदेशमित्यर्थः । यद्यमावास्यां पौर्ण-
मासीं वा स्वकालेऽह्णत्वाऽतीयात् । अन्यस्याग्निषु चागं कुर्यात् ।
अस्याग्निषु अन्यो वा यजेत् । अस्याऽग्नीनन्यो वा ऽग्निर्यवेयात् ।
यद्यग्निहोत्रद्रव्ये कुशेषूपसादिते दर्शपूर्णमासादिषु वा हविषि
निरुप्ते चक्रीवद्रथशकटादिवत् स्या पुरुषो मनुष्यजातिः स वा
अग्नीनां मध्ये नातिक्रामेत् । यदि वा यजमानोऽध्वनि प्रमी-
येत, यस्मिन् यामे अग्नय आसते तस्माद्भामान्तरे म्रियेतेत्य-
र्थः । एतेषु निमित्तेषु दष्टिं कुर्यात् ॥

अग्निः पथिक्तत् ॥ ११ ॥

तस्मामियं देवता । अग्निः पथिक्तद्रुणकः ॥

वेत्या हि वेधो अध्वन आदेवानामपि पन्थामगन्धेति ।
अनङ्गान् दक्षिणा ॥ १२ ॥

अकटवहनसमर्थो बलीवर्दीऽनङ्गान् दक्षिणा ॥

व्यवाये त्वनग्निना प्रागिष्टेर्गामन्तरेणातिक्रमयेत् ॥ १३ ॥

अग्निचक्रीवच्छुपुष्पैर्यवाये इष्टिरुक्ता । तच्चाग्निवर्जितैर-
न्यैर्यवाये गवातिक्रमणे भस्मराज्यदककराजिभ्यां सन्तानम-
नुगमयित्वा प्रणयनमुपस्थानमिति विशेषः । अथवाये त्वयम-
प्यपरो विशेषः, 'भस्मना शुनः पदं प्रतिवपेत्' इति । एते प-
दार्था निमित्तानन्तरमेव कर्त्तव्याः, ततो वर्त्तमानं कर्म समा-
प्येष्टिः कर्त्तव्या । दर्विहोममध्ये एष विधिः । इष्टिमध्ये तु
तदेव तन्ममुपजीव्य तत्रैव पाथिक्तती कार्या । प्रागिष्टेरितिवच-
नं पूर्वोक्ताया अपीष्टेः प्रागेवैते पदार्थाः कार्या इत्येवमर्थं ॥

भस्मना शुनः पदं प्रतिवपेदिदं विष्णुर्विचक्रम इति ॥ १४ ॥

शुनो यानि पदानि तानि भस्मना प्रतिवपेत् पूरयेदित्य-
र्थः । प्रतिपदं मन्त्रावृत्तिः ॥

गार्हपत्याहवनीययोरन्तरं भस्मराज्योदकराज्या च स-
न्तनुयात्तन्तु तन्वन्नजसो भानुमन्विहीति ॥ १५ ॥

प्रतिराजिं मन्त्रावृत्तिः ॥

अनुगमयित्वा चाहवनीयम्पुनः प्रणीयोपतिष्ठेत । यदग्ने
पूर्वं प्रहितं पदं हिते ह्यर्यस्य रश्मोनन्वाततान । तच्च रयिष्ठाम-
नुसम्भवतां सं नः हज सुमत्या वाजवत्या । त्वमग्ने सप्रथा
असोति च ॥ १६ ॥

राजिभ्यां सन्तानं कृत्वा आहवनीयमनुगमयेत् । ततः
प्रणीयोपतिष्ठेत 'यदग्ने पूर्वं त्वमग्ने सप्रथा असि' इति च द्वाभ्यां ।
चशब्दः पूर्वान्तः इतिकाराभावात् 'त्वमग्ने सप्रथा असि' इत्यस्य
पूर्वमन्त्रशेषाशङ्कानिवृत्त्यर्थः । इष्टेरपि स एव विहारः । प्राय-
श्चित्त उत्पन्ने पूर्वप्रवृत्ता अग्नयो नापवृज्यन्त इत्यस्यार्थस्य
साधनार्थमुत्तरत्र वक्ष्यति 'अनुगमयित्वा चाहवनीयं पुनः
प्रणयेत्' इति ॥

अध्वे प्रमीतस्याभिवान्यवत्सायाः पयसाऽग्निहोत्रं तूष्णीं स-
र्वज्जतं जुहुयुरासमवायात् ॥ १७ ॥

पयिकृतं कृत्वा तस्मिन्नेव विहारे तूष्णींधर्मकं अग्निहोत्रं

नाम कर्मान्तरमनेन विधीयते, तत् सर्वमग्निहोत्रवत् कर्त्त-
व्यं । सर्वहुतत्वन्तु विशेषः । अतो नात्र भक्षोऽस्ति । काक्षश्च सायं
प्रातरेव । साङ्गं प्रधानं । तूष्णीं प्रधाने प्रजापतिध्यानं कर्त्त-
व्यं । अभिवान्यवत्सा नाम अन्यवत्सेन दोहनीया । अभिवा-
न्यो वत्सो यस्याः सा अभिवान्यवत्सा । अभिवान्योऽभिज्ञानीय २/
इत्यर्थः । आसमवायादिति, आग्नीरस्याग्निसम्बन्धादित्यर्थः ॥

यद्याहिताग्निरपरपक्षे प्रमोयेताहुतिभिरेनं पूर्वपक्षं हरेयुः ॥
॥ १८ ॥

यद्याहिताग्नेरपरपक्षे मरणशङ्का स्यात् तदा तस्य पक्षस्य
अवशिष्टा आहुतीः पक्षहोमन्यायेन हुत्वा अमावास्यां च
हुत्वा कर्मभिरेवमेनं पूर्वपक्षं नयेयुः । आहिताग्निग्रहणमन्या
अथनाहिताग्नेरपरपक्षाश्रिता याः नित्याहुतयः ताः सर्वा हो-
तव्या इत्येवमर्थः । एष पूर्वाधिकृतानां कालापकर्षो विधी-
यते । तेन जीवत एव मरणशङ्कायामेतदिति गम्यते । मृत-
स्यानधिकारात् । अतएव पूर्वसूत्रे अग्निहोत्रनामकं कर्मा-
न्तरमित्युक्तं ॥

हविषां व्यापत्ता ओल्हासु देवतास्वाज्येनेष्टिं समाप्य पुन
रिज्या ॥ १९ ॥

आवाहनादूर्द्ध्वं प्रधानयागादर्वाक् यदि हविर्यापयेत तस्य

प्रधानधागादि सर्वमाज्येन समापयेत् । व्यापन्नानि च यथा-
पूर्वं समापयेत् । एवं समाप्य ततो व्यापन्नहविर्माचक्षैवाम्यन्वा-
धानादिः पुनर्यागः कर्त्तव्यः । एवं द्योर्बहूनां व्यापन्नो क-
र्त्तव्यः । हविषामिति वक्तव्यमविवक्षितं । ब्राह्मणे च सर्व-
शब्दोऽस्य प्रायश्चित्तस्य सर्वहविःषु प्रापणार्थः, नैकस्मिन् द-
योर्वा प्रतिषेधार्थः । इष्टिग्रहणं प्रधानधागे कृते शेषकार्त्त-
वाऽकृते हविषि व्यापन्ने आज्येन समापनं कुर्यादित्येवमर्थः ।
तच्च पुनर्यागो न भवति ॥

व्यापन्नानि हवींषि केशनखकीटपतङ्गैरन्यैर्वा बीभत्सैः ॥

॥ २० ॥

अन्यैर्वा बीभत्सैरिति वचनात् केशादिभिरपि बीभत्सैरेवेति
गम्यते । तेनाप्युक्तकेशनखसंसर्गो न दोषाय भवति । तथा
कीटपतङ्गैरेवाप्यमेधनिवासिभिः संसर्गः । अन्यैर्वा बीभत्सैरित्य-
नेन वमनादीन्युच्यन्ते । एतैः संसर्गे हवींषि व्यापन्नानीत्यर्थः ।
बीभत्सैरित्येतावतैवास्मिन्नर्थे सिद्धे केशादीनां पृथक्ग्रहणं
केशादिसंसर्गे स्मृत्युक्तः शृङ्गुपायो यः स हविषि न भवती-
त्येवमर्थः ॥

भिन्नसिक्तानि च ॥ २१ ॥

भिन्नानि च सिक्तानि च हवींषि दुष्टानि भवन्ति कठि-
नेषु भेदनं द्रोत्रेषु चरणमिति ॥

अपोऽभ्यवहरेयुः ॥ २२ ॥

दुष्टानि हवोषि अप्सु प्रक्षिपेदित्यर्थः । एतेषां प्रतिपत्तिः ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति च वल्लीकवपायां वा साम्नाय्यं
मध्यमेन पलाशपर्णेन जुहुयात् ॥ २३ ॥

साम्नाय्यं दुष्टं मध्यमेन पलाशपर्णेन 'प्रजापते न त्वद्'
इत्युक्त्वा स्नाहाकारमनया वल्लीकदारे प्रतिषिञ्चेत् अप्सु वा
द्वष्णीमिति विकल्पः । मध्यमग्रहणं द्विपर्णस्य माभूदित्येव-
मर्थः ॥

विष्यन्दमानं मही द्यौः पृथिवी च न इत्यन्तः परिधिदेशे
निर्वपेयुः ॥ २४ ॥

द्विविधं विष्यन्दनं सिक्तमसिक्तञ्च । सिक्तं दुष्टं भवति ।
अन्यददुष्टं । यद्विष्यन्दमानं कुम्भोमतीत्याग्निं पृथिवीं वा प्रा-
प्नुयात् तत्सिक्तं भवति, दुष्टञ्च तदेव । यत् कुम्भ्यां बहिर्गम-
नमात्रेण विष्यन्दते तदसिक्तमदुष्टञ्च । यद्विष्यन्दनेन दुष्टं
तदेवं प्रतिपादयेत् । 'मही द्यौर्' इत्यन्यर्षान्तःपरिधिदेशे
निषिञ्चेत् । देशग्रहणं परिध्यभावेऽपि तस्मिन् देशे निन-
यनार्थः ॥

अन्यतरादोषे व्यासिच्य प्रचरेयुः ॥ २५ ॥

अदुष्टे प्रातर्दोह एतद्भवति । तत् प्रातर्दोहं व्यासिच्य दधोः
पात्रयोः कृत्वा तयोरन्यतरत् दधिभावाद्यातस्य ताभ्यां दधि-
पयोभ्यां प्रचरेयुरित्यर्थः । अत एवादुष्टे प्रातर्दोह इत्युक्तं ॥

पुरोडाशं वा तत्स्थाने ॥ २६ ॥

पयसि दुष्टे एतदेव भवति, पूर्वोक्तस्यासम्भवात् । तेन
व्यवस्थितविभाषेयं ॥

उभयदोष ऐन्द्राग्रं पञ्चशरावमोदनं ॥ २७ ॥

सान्नाय्यद्वये दुष्टे पञ्चशरावपरिमितान् ग्रीहीन् निर्वपेत्
इन्द्राग्निदैवत्योदनमिच्छार्थं ॥

तयोः पृथक् प्रचर्या ॥ २८ ॥

तयोरिन्द्राम्योर्हवित्पत्तौ सहोद्दिष्टयोरपि प्रचारकाले
तस्मादेव हविषस्तयोः पृथगेव यागः कर्त्तव्य इत्यर्थः । तत्र
'अग्निदेवतानां प्रथमं यजेद्' इति श्रुतेः अग्निमिष्टेन्द्रं यजेत् ॥

ऐन्द्रमेवेत्येके ॥ २९ ॥

एके ऐन्द्रमेव पञ्चभरावमुत्पाद्य प्रचारे इन्द्रान्ध्याः पृथक् पृथक् प्रचारमाहुः । अचाप्यग्निरेव प्रथममेष्टव्यः । अस्य पक्षस्थेयं अतिमूलं, 'यस्योभयं हविरार्त्तिमाप्स्यति ऐन्द्रं पञ्च-
भरावमोदनं निर्वपेत् अग्निं देवतानां प्रथमं यजेत्' इति । अस्यां अतावदग्निचागस्यानुवादत्वेनापि सम्भवादैन्द्रमेव निरूप्य
इन्द्रायैव यष्टव्यमिति केचित् सूत्रार्थं वर्णयन्ति ॥

वत्सनाधाने वायवे यवागूं ॥ ३० ॥

साम्नाय्यार्थमपाकृतानां वत्सानां पाने वायुदेवत्यां यवागूं
निरूप्य तथा यष्टव्यमित्यर्थः । सर्वपाने एतत् प्रायश्चित्तं । पीत-
अष्टमेव हविषः पय आप्तं चेत् व्याहृतिहोम एव न यवागूं,
यवाग्ना चागं कृत्वा पुनर्यागः कर्त्तव्यः ॥

अग्निहोत्रमधिश्रितं स्रवदभिमन्त्रयेत् । गर्भं स्रवन्तमगद-
मर्कमाग्निर्होता पृथिव्यन्तरिक्षं यतश्चतुर्दशावेव तन्नाभिप्राप्नो-
ति निर्घृतिम्परस्तादिति ॥ ३१ ॥ ॥ १० ॥

अधिश्रितमग्निहोत्रद्रव्यं स्नास्त्रीमूलेन यदि स्रवति तद-
नेनाभिमन्त्रयेत् गर्भमिति ॥

इति तृतीये दशमी ऋषिहिका ॥ • ॥

यस्याग्निहोत्रपावसृष्टा दुह्यमानोपविशेत्तामभिमन्त्रयेत् ।
 यस्माद्गोपा निषोदसि ततो नो अभयं कृधि । पशून्तः सर्वान्
 गोपाय नमो रुद्राय मोल्हुष इति ॥ १ ॥

उपावसृष्टा दुह्यमाना इत्युभयं विशेषणं वत्ससंसर्गाद्यादो-
 हनपरिसमाप्तेरेतस्य प्रापणार्थं । यस्येति ब्राह्मणानुवादः ॥

अथैनामुत्थापयेदुदस्यादेव्यदितिरायुर्यज्ञपतावधात् ।
 इन्द्राय कृण्वतो भागं मित्राय वरुणाय चेति ॥ २ ॥

अथेति सम्बन्धार्थं योऽभिमन्त्रयते स एवेत्यानमपि कु-
 र्यात् यजमान एवोभयं कुर्यात् होमकर्त्ता वेत्येवमर्थं ॥

अथास्या ऊधसि च मुखे चोदपात्रमुपोद्गृह्य दुग्ध्वा ब्राह्म-
 णं पाययेद्यस्याभोक्ष्यन्त्याद्यावज्जीवं संवत्सरं वा ॥ ३ ॥

ऊधः स्तनप्रदेशः । अग्निहोत्रा ऊधसि च मुखे च समीपे
 उदपात्रमुद्गृह्य, ततस्तां दुग्ध्वा, तत् पयो ब्राह्मणं पाययेत् ।
 यस्यान्नं यावज्जीवं न भोक्ष्यमाणो भवेत् य एतत् पयः
 पिबति तस्यान्नं यावज्जीवं नाश्नीयादित्यर्थः । संवत्सरं वा
 नाश्नीयात् । अत्र कालानाम्नानाद्यावज्जीवमित्युक्तवानाचा-
 र्यः । संवत्सरं व्रतं नात्येतीति सामान्यानुवादात् संवत्सरव-
 चनं । अथशब्दः पूर्ववत् ॥

वाश्यमानायै यवसं प्रयच्छेत् क्षयवसाङ्गवती हि भूया
इति ॥ ४ ॥

एतदणुपावर्गगादि दोहनपर्यन्तमेव । वाश्यमानायै ब्रह्म-
यै, यवसो भक्षः ॥

शोणितं दुग्धं गार्हपत्ये संक्षीप्यान्येन जुहुयात् ॥ ५ ॥

संक्षीपेति यावत्तं निरवशेषं भवति तावद्वाहयित्वाऽन्येन
द्रव्येण जुहुयात् । अत्रान्यवचनात् पूर्वत्र तां अन्यां वा पुनर्दु-
ग्ध्वा पयसैव जुहुयात् । तच्चैवं ब्राह्मणं । ‘अथैनां ब्राह्मणाद्य
इत्यात्’ इति । तद्दानं पूर्वोक्तेन पयसः पानेन विकल्प्यते ।
दानपक्षेऽन्यामेव दुग्ध्वा जुहुयात् ॥

भिन्नं सिक्तं वाऽभिमन्त्रयेत् । समुद्रं वः प्रक्षिणामि स्वां यो-
निमपि गच्छत । अरेष्टा अस्माकं वीरा मयि गावः सन्तु गोप-
ताविति ॥ ६ ॥ av x. 5. 23.
cf. av. 11. 26 45, 7.

स्वास्त्योभेदेन विक्षिप्तं द्रव्यं भिक्षमित्युच्यते । विक्षेपात् तत्
द्रुष्टं भवति । सिक्तमिति स्क्वजमुच्यते । स्क्वन्दने च यावत् स्क्व-
न्दनं तावन्मात्रं द्रुष्टं भवति न पात्रगतं । भिक्षसिक्तानि चेति
वचनात् तद्विन्नं सिक्तञ्च समुद्रमित्यनेनाभिमन्त्रयेत् । ततः

अपोऽभ्यवहरेयुः । 'अपोऽभ्यवहरेयुः' इत्यस्य वचनस्य प्रकरण-
विशेषाभावाद्वापन्नहविर्मात्रमेवास्य विषय इति भेदने इद-
मेवास्मिन् प्रकरणे सर्वावस्थे पयसि अन्येषु द्रव्येषु च । स्क-
न्ने पुनः पयसि वक्ष्यमाणत्वादिदमभिमन्त्रणं द्रव्यान्तरेष्वेवेति
स्थितं ॥

यस्याग्निहोत्युपावच्छष्टा दुह्यमाना स्यन्देत सा यत् तत्र स्क-
न्दयेत् तदभिमृश्य जपेत् यदद्य दुग्धं पृथिवीमर्द्धं यदोषधो-
रत्यर्द्धपद्यदापः । पयो गृहेषु पयो अघ्रायां पयो वस्त्रेषु पयो
अस्तु तन्मयीति ॥ ७ ॥

दोहनावस्थायां पयसि स्कन्दने 'यदद्य' इत्यनेन स्कन्नमभि-
मन्त्रयेत्, 'समुद्रं वः' इत्यनेनास्य तुल्यकार्यत्वात् । अत एव 'समुद्रं
वः' इत्यत्राप्यभिमर्शनं कर्त्तव्यं, स्कन्नमभिमन्त्रयेत् दोहनाव-
स्थायां स्कन्ने एतद्भवतीत्येतावदत्र विवक्षितं । इतरद्राक्षणा-
नुवादः, पयोस्त्रिज्जत्वात् पयस्येवेदं भवति ॥

तत्र यत् परिशिष्टं स्यात् तेन जुहुयात् ॥ ८ ॥

अर्थप्राप्तस्य विधानं शेषकार्यस्यापर्याप्तावपि तेनैव होमः
कर्त्तव्यः । शेषकार्यस्य भक्षादेर्लोप एव स्यात्, अप्रयोजकत्वात्
द्रव्यस्येति ॥

अन्येन वाभ्यानीय ॥ ८ ॥

जुहुयादिति शेषः । होमस्यापर्याप्ताविदं भवति ॥

एतद्दोहनाद्याप्राचीनहरणात् ॥ १० ॥

मर्यादायामयमाकारः, उत्तरत्र तचेतिवचनात् । दो-
हनवचनं पूर्वसूत्रे स्कन्दनमिन्नविशेषस्याविवक्षितत्वसूच-
नार्थं । आदिग्रहणमधिष्ठितेऽपि पयसि स्कन्ने एतदेव प्राय-
श्चित्तं, न ब्राह्मणोक्तं 'अधिष्ठितं स्कन्दति वा विष्यन्दते वा'
इति । इदं तु द्रव्यान्तरेषु भवति । विष्यन्दने तु पयस्यपीद-
मेव भवति, विष्यन्दनेऽधिष्ठिते अन्यस्यानाखानात् । तत्र
यत्परिशिष्टमित्यादि द्रव्यान्तरेष्वपि साधारणं, अन्यस्याना-
खानात् । उक्तीयाहवगीयं प्रतिहरणं प्राचीनहरणमित्युच्यते ॥

प्रजापतेर्विश्वमृति तन्वं जुतमसीति तत्र स्कन्नाभिमर्शनं ॥

॥ ११ ॥

इदमपि पयस्येव, पूर्वेण सम्बन्धितत्वात् । तचेति प्राचीन-
हरणइत्यर्थः ॥

शेषेण जुहुयात् ॥ १२ ॥

अन्तरेषापि वचनं सर्वस्य वा प्रधानमात्रस्यैव वा पर्याप्ते

शेषेणैव होमो युक्तः, उक्तत्वात् द्रव्यस्य । वचनमिदानीं किमर्थं ।
अयमभिप्रायः, अस्ति चेच्छेषः होमद्वयस्य पर्याप्तः तथापि
शेषेणैव माचाहीनेनापि जुहुयादिति वचनं ॥

पुनरुन्नीयाशेषे ॥ १३ ॥

सुगगतस्याऽशेषे पुनरुन्नीय जुहुयात् । पुनरुन्नीयनेऽयं वि-
शेषः । आप्राचीनहरणं यावति गते स्तन्नं भवति ताव-
त्तेवाध्वनि उपविश्य स्थालीमन्येन प्राचीं नीत्वा तत्रैवोपविष्ट
उन्नयेत्, न स्तव्यं सुगवा प्रत्यगच्छेत् ॥

आज्यमशेषे ॥ १४ ॥

स्थाल्यामपि यदा नास्ति तदा आज्यं गृहीत्वा तस्य यथा-
सम्भवं संस्कारं कृत्वा उन्नीय तेन जुहुयात् ॥

एतदाहोमात् ॥ १५ ॥

द्वयोरपि होमयोः प्रधानत्वाद्धोमद्वयपर्यन्तमेतदेव प्राच-
स्थितं भवति ॥

वारुणीं जपित्वा वारुण्या जुहुयात् ॥ १६ ॥

विशेषाभावाद्ये केचन वारुण्यौ भवतः । पूर्वहोमे प्राकृतस्य
मन्त्रस्यापवादो वारुणी ॥

अनश्नमाऽन्यस्माद्धोमकालात् ॥ १७ ॥

यजमानस्येदं न होमकर्तुः । वारुणीजपो वारुणीहोमः
अनश्नमित्येतत् चर्यं शेषेण जुहुयादित्यत्र मात्रापचारहोमे
पुनरुच्चीय होमे आज्यहोमे च भवति ॥

पुनर्होमश्च गाणगारिः ॥ १८ ॥

एतेष्वेव चिषु पक्षेषु गाणगारिः पुनर्होमश्चेच्छति । आ-
चार्यग्रहणं विकल्पार्थं । पुनर्होमे पूर्वं समाप्य पुनर्विहर-
णादि सर्वं क्रियते, निमित्ते प्रयोगावृत्तिविधानात् ॥

अग्निहोत्रं शरशरायत् समोषामुमिति द्वेष्टारमुदाहरेत् ॥

॥ १९ ॥

अधिश्रितमग्निहोत्रद्रव्यं यदि शब्दयेत् तदा तद्रव्यं समो-
षामुमिति अभिमन्त्रयेत् । अमुमित्यस्य स्थाने यजमानदेष्टु-
र्नाम निर्दिशेत्, अधिश्रितविशेषणं तत्रैव, अस्य सम्भवाच्छास्त्रा-
न्तरदर्शनाच्च ॥

विध्यन्दमानं मद्दो द्यौः पृथिवी च न इत्याहवनीयस्य भ-
स्मान्ते निनयेत् ॥ २० ॥

उदासिते विध्यन्दिते एतद्भवति । अधिश्रिते तु ब्राह्मणे-
कमेव ॥

साम्नाय्यवद्भोभस्ते ॥ २१ ॥

‘प्रजापते’ इत्यनया मध्यमेन पक्षाश्रपणैर्न वस्त्रोके जुहुया-
दित्यर्थः ॥

अभिवृष्टे मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाण इति समिदाधानं ॥
॥ २२ ॥

अधिकेयं समित्, उत्तराहुत्यर्थस्यापि अभिवर्षणसम्भ-
वात् । अतः पूर्वाहुत्याः प्रागपि अस्मिन्निमित्ते सति निमि-
त्तान्तरं समिदन्तरमाधेयमेव ॥

यत्र वेत्य वनस्पत इत्युत्तरस्या आहुत्याः स्कन्दने ॥ २३ ॥
॥ ११ ॥

समिदाधानमिति शेषः ॥

इति तृतीये एकादशी कण्डिका ॥ • ॥

प्रदोषान्तो होमकालः ॥ १ ॥

प्रदोषो नाम रात्रेः पूर्वस्यतुर्थो भागः । प्रदोषस्यान्तः प्रदोषान्तः । प्रदोषान्तोऽन्तो यस्य सः प्रदोषान्तान्तः, प्रदोषान्त इत्यर्थः । स सायंहोमस्य कालः केषाञ्चित् । पञ्चमीषष्ठ्या नाडिके प्रदोषशब्देनोच्यते, तदन्तो वाऽयं होमकालः ॥

सङ्गवान्तः प्रातः ॥ २ ॥

यस्मिन् काले गावो वस्तेः सह आसते स सङ्गवः कालः । तावत्पर्यन्तं प्रातर्होमकालः । केषिदङ्गस्तृतीयो भागः सङ्गव इत्याहुः, तदन्तः सङ्गवान्तः, दश नाडिका इत्यर्थः । अस्तमित उदिते च विहितो होम एतावति काले क्रियमाणे ऽतीतकालो न भवतीति पुनः कालविधिः ॥

तमतिनीय चतुर्गृहोत्तमाज्यं जुहुयात् ॥ ३ ॥

कस्मिन् काले केन मन्त्रेणेत्यत आह ॥

अदि सायं दोषा वस्तुर्नमः स्वाहेति । यदि प्रातः प्रातर्वस्तुर्नमः स्वाहेति । अग्निहोत्रमुपसाद्य भूर्भुवः स्वरिति जपित्वा वरं दत्त्वा जुहुयात् ॥ ४ ॥

उपसादनवचनं क्रमार्थं । उपसाद्य अपश्च वरदानञ्च कृत्वा ।
 समिदाधानादि पूर्ववत् । वरदानं याजमानं । वरशब्देन
 गोजातिरुच्यते । तं वरं दत्त्वा जुहुयादिति पूर्वकास्तत्तामात्रं
 विवक्षितं, नाव्यवधानं कर्त्तव्यञ्च ॥

इष्टिश्च वारुणी ॥ ५ ॥

कर्त्तव्येत्यर्थः । समाप्तेऽग्निहोत्रहोमे तेखेवाग्निध्वियमिष्टिः
 कार्या, उत्तरत्रानुगमनविधानात् ॥

ऊत्वा प्रातर्वरदानं ॥ ६ ॥

प्रातःकास्तातिपत्तौ विशेषो वक्ष्यते । होमोत्तरकाखं वृ-
 ष्यन्ते वरदानं कर्त्तव्यं ॥

अनुगमयित्वा चाहवनीयं पुनः प्रणयेदिहैव क्षेम्य एधि मा
 प्रहासीरमुन्मामुध्यायणमिति ॥ ७ ॥

समाप्तेऽग्निहोत्रहोमे आहवनीयस्थानुगमनं कृत्वा पुनस्तमे-
 वोद्धरेत् 'इहैव क्षेम्य एधि' इति मन्त्रेण । 'मा प्रहासीरमुन्मामु-
 ध्यायणं' इति पाठः कर्त्तव्यः । अमुमित्यस्य स्थाने यजमाननाम
 द्वितीयया निर्दिशेत् । अमुध्यायणशब्दस्य स्थाने गोचरनाम,

प्रहासीर्देवदत्तं मां भरदाजमिति । पिचादौ जीवति भर-
दाजायनमिति वदेत् । दक्षिणाग्निहोत्राग्निहोत्रिक एव, आह-
वनीयस्यैवानुगमनविधानात् । इदमनुगमनं कस्याहवनीय-
स्येति न विद्मः । आग्निहोत्रिकश्चेत्, न, असमाप्तेऽग्निहोत्रे तस्य
लौकिकत्वाद्नाहवनीयत्वं । होत्रे कृते असमाप्ते च प्रयोगे अ-
नुगमनमिति चेत्, तथा सति पुनः प्रणयनमदृष्टार्थं स्यात् ।
अचायमभिप्रायः इत्यर्थं विद्वत्स्येति । तदा पुनः प्रणयेत् तत
इष्टिरिति समन्वयो नोपपद्यते । अचायमभिप्रायः । समाप्तेऽ-
ग्निहोत्रे लौकिकस्य सतोऽनुगमनमेव कर्त्तव्यं नायतनादहि-
त्याग इति, तदाहवनीयशब्दो नोपपद्यते । अत एव वदतः
सूत्रकारस्यायमभिप्राय इति वर्णनीयं । यस्य कस्यचित् कर्म-
णोऽर्थाय विद्वत्स्यग्निषु यत्किञ्चिदग्निसाध्यनैमित्तिकमुत्पद्य-
ते । तस्य नैमित्तिकसहितस्य तएवाग्नयो भवेयुः, न पुनः पुन-
र्विद्वत्कर्त्तव्य इति ॥

तत इष्टिर्मित्रः सूर्यः ॥ ८ ॥

एते देवते ॥

अभि यो *महिना दिवं प्र स मित्रमर्त्ता अस्तु प्रयस्वानिति
संस्थितायां पत्न्या सह वाग्यतोऽग्नीन् ज्वलतोऽहरनञ्जु-
पासीत ॥ ९ ॥

समाप्तायामिष्टौ पत्नीयजमानौ यतवाचो भूत्वा ताने-

* महिनादिना दिवं इति सो० सू० ।

वाऽग्नीन् ज्वल्यन्तावनम्रतावहः शेषमुपासीयातां । उप आसीत
पत्न्या सहैवकुर्वन्नाग्नीनां समीप आसीतेत्यर्थः ॥

द्वयोर्दुग्धेन वासेऽग्निहोत्रं जुहुयात् ॥ १० ॥

वासे रात्रेः पूर्वसुतुर्यभागः, द्वयोर्गवोः दुग्धेन पयसा
सायमग्निहोत्रं स्वकाले जुहुयादित्यर्थः ॥

अधिश्रितेऽन्यस्मिन् द्वितीयमवनयेत् ॥ ११ ॥

अयमत्र विशेषः । एकस्या गोर्दुग्धं पयोऽधिश्रित्य तस्मिन्नेव
पयसि द्वितीयं गोर्दुग्धं अवनयेत् । तेन पयसा होमः, ततो-
न्योरपवर्गः ॥

प्रातरिष्टिः ॥ १२ ॥

ततः श्वो भूते पूर्वाह्ने इष्टिः कार्या । इयमपि प्रातःकाला-
तिपत्तिनिमित्तैव । प्रातरितिकाखविधानात् प्रयोगभेदः ।
ततो विहरणभेदोऽपरान्योरपि भवति ॥

अग्निर्ब्रतमृत् ॥ १३ ॥

ब्रतमृदुणकोऽग्निर्देवता ॥

त्वमग्ने व्रतमृच्छुचिरग्ने देवा इहावह । उप यज्ञं हविष्य नः । १३.
 व्रतानि विश्वद्वतपा अदधो यजानो देवा अजरः सुवीरः । १४.
 दधद्रत्नानि सुमृलीको अग्ने गोपायनो जीवसे जातवेद
 इति ॥ १४ ॥

एतत् प्रायश्चित्तं स्वकाल एव प्रणीतेष्वग्निषु होमका-
 लातिपत्तौ भवति । अप्रणीतेषु उक्तकालातिपत्तावत्यन्ता-
 पदि अनुद्धृतप्रायश्चित्तं कृत्वा होमं कुर्यात् । अनापदि
 मनस्वतीहोमेन अनुद्धृतप्रायश्चित्तेन च सहितो होमः कार्यः ।
 विहतेष्वेवाग्निषु अङ्गतेषु होमान्तरकालप्राप्तौ उपक्रान्तमेव
 होमं कालातिपत्तिप्रायश्चित्तसहितं कृत्वा वर्त्तमानकाली-
 नमनुद्धृतप्रायश्चित्तसहितं कुर्यात् । अविहतेषु कालान्तरप्राप्तौ
 मनस्वतीहोमं कृत्वा, अतिपन्नस्य प्रतिहोमञ्च कृत्वा, अनुद्धृत-
 प्रायश्चित्तादि पूर्ववत् । एवमनेककालातिपत्तावपि द्रष्टव्यं ।
 विहतेष्वविहतेषु वाऽनेककालातिपत्तौ मनस्वतीहोमं प्रतिहोमं
 चावश्यं कुर्यात् विहतेषु तेष्वेवाग्निषु । अविहतेषु तु मनस्व-
 त्यादि कृत्वा प्राप्तकालस्य विहरणादि क्रियेत । एवमत्र
 विचार्य यद् युक्तं तत् कर्त्तव्यं । विचारस्यास्यदमात्रमत्र लिखि-
 तमिति मन्तव्यं ॥

एषैवार्थाश्रुपाते ॥ १५ ॥

आर्त्थाऽश्रुपाते दुःखेनाऽश्रुपाते, न धूमादिनेत्यर्थः । एत-

इश्वरपूषमासयोस्तत्प्रकृतिषु च भवति । ब्राह्मणे 'उपवसथे ऽशु कुर्वीत' इतिदर्शनात् ॥

यद्याहवनीयमप्रणोतमभ्यस्तमियाद्वज्रविद्ब्राह्मणोऽग्निं प्रणयेत् दर्भैर्हिरण्येऽयतो ह्रियमाणे ॥ १६ ॥

अग्निहोचार्थं विधिनाऽनुद्धृतमाहवनीयं यद्यस्त्वमियात् तदा तदानीमेवानेतुं ब्रह्मणे ब्राह्मणेषु यो वज्र वेत्ति तमानोयते मोद्धुरणादि विधानान्तमाहवनीयस्य कारयेत् । अग्नेः प्रणीयमानस्य अयतो हिरण्यं दर्भैरेव नयेत् । ब्राह्मणग्रहणं वज्रविद्यत्वेऽपि जात्यन्तरनिवृत्त्यर्थं ॥

अभ्युदिते* चतुर्गृहीतमाज्यं रजतञ्च हिरण्यवदयतो हरेयुः ॥ १७ ॥

अनुद्धृतमभ्युदिते सति वज्रविदग्निं प्रणयेत् । तस्यायतस्य तुर्गृहीतमाज्यं नेतव्यं, रजतञ्च । यदि हिरण्यवदचनेन रजतस्यायतो हरणं प्राप्येत तदा दर्भैर्हिरण्यमपि प्राप्नुयादाज्यस्यायतोहरणञ्च न प्राप्नुयात् । अतो दर्भनिवृत्त्यर्थमाज्यस्य प्रापणार्थस्यायतइतिवचनं । एवञ्चेत् हिरण्यवचनं पूर्वोक्तस्य वज्रविद्ब्राह्मणान्मुद्धुरणस्य प्रापणार्थं ॥

अथैतदाज्यं जुहुयात् पुरस्तात् प्रत्यङ्मुख उपविश्याः केतुना जुषतां स्वाहेति ॥ १८ ॥

* अभ्युदिते वेति सो० मू० ।

हिरण्यरजतयोरयतो हरणमेव कार्यं । आज्यस्य कार्या-
न्तरमुच्यते । निहितेऽग्नावाहवनीयस्य पुरस्तात् प्रत्यक्षमुच्यते उप-
विश्य 'ऊषाः केतुना' इति तदाख्यं जुहुयात् ॥

कालात्ययेन शेषः ॥ १९ ॥

उभयोः कालयोः अनुद्धृतप्रायश्चित्तशेषः कालात्यय-
प्रायश्चित्ताभ्यामेवोक्तः स्वेन स्वेन कालात्ययप्रायश्चित्तेन अग्नि-
होत्रमुपसाद्येत्यादि वारुणीष्यन्तं सायङ्काले भवति । प्रातः-
कालेऽपि तदाद्येव प्रातश्मतीष्यन्तं भवति ॥

न त्विद्वद्वाग्निरनुगम्यः ॥ २० ॥

प्रातःकालेऽयं विशेषः । अनुगमयित्वा साहवनीयमित्येतत्
न भवति । तेनाग्निहोत्रार्थेऽप्येवाग्निषु सायंहोमान्तं भवति ॥

आहवनीये चेद्द्विधमाणे गार्हपत्योऽनुगच्छेत् स्वेभ्य एनम-
वक्षामेभ्यो मन्येयुरनुगमयेत्त्वितरं ॥ २१ ॥

विद्यमान आहवनीये गार्हपत्यो यद्यनुगच्छेत् तदा स्वेभ्यो-
ऽवक्षामेभ्य एनं गार्हपत्यं मन्येयुः । तत इतरमनुगमयेत्, आ-
हवनीयमित्यर्थः । गार्हपत्यशब्दादेव गार्हपत्यप्रत्यये सिद्धे

तत्प्रत्ययार्थमेनमितिवचनं सर्वावस्थस्य गार्हपत्यस्याऽनुगम-
ने मन्यनेनैवोत्पत्तिः एवरूपा च सेतिज्ञापनार्थे । तुशब्दा-
दप्ययमर्थो द्योत्यते । गार्हपत्यमनुगतं मन्यनेनैवोत्पादयेत् ।
धियमाण आहवनीयेऽयं विशेषः, तच्चानुगमयेदिति । अव-
क्षामाणि मन्यनसमर्थानि काष्ठानि ॥

क्षामाभावे भस्मनाऽरणी संस्पृश्य मन्ययेदितो जज्ञे प्रथम-
मेभ्यो योनिभ्यो अधिजातवेदाः । सा गायत्र्या त्रिष्टुभा जग-
त्याऽनुष्टुभा च देवेभ्यो हव्यं वह नः प्रजानन्निति ॥ २१ ॥

मथनसमर्थक्षामाभावे भस्मनाऽरणी संस्पृश्य स्नेपयित्वा ततो
मन्ययेत् 'इतो जज्ञे' इति मन्त्रेण । मन्ययेदिति णिच्प्रयोगात्
प्रकृते कर्मणि यः कर्त्ता स एव मन्त्रं ब्रूयात् । ये केचन सम-
र्थाः मन्ययेयुरित्येवमवगम्यते । अरणीमन्यन एवायं मन्त्रो ना-
वक्षाममन्यने । यद्युभयोरभिप्रेतः स्यात् पूर्वत्रैव मन्त्रं ब्रूयात् ।
अनुगमयेत्त्वितरवत् । तथा च न कृतं । तेन पूर्वस्मिन् मन्यने
मन्त्रो नास्तीति सिद्धं । अवरोहणमन्त्रस्तुभयोरपि भवति,
अरणीगतावरोहणस्यापि तस्मिन्नेव सूत्रे विधातुमिष्टत्वात् ॥

मथित्वा प्रणीयाहवनीयमुपतिष्ठेताग्ने सम्राडिषे राये रमस्व
सहसे द्युम्नायोर्जेऽपत्याय । सम्राडसि स्वराडसि सारस्व-
तौ त्वोत्सौ प्रावतामन्नादं त्वान्नपत्यायादध इति ॥ २३ ॥

मथिलेतिवचनं 'इतो जज्ञे' इत्यस्य प्रत्ययनमन्त्रत्वब्रह्मा-
निवृत्त्यर्थं ॥

अत एवैके प्रणयन्त्यन्वाहृत्य दक्षिणं ॥ २४ ॥

अत्रैव विषये अयं द्वितीयः कल्पः । ध्रियमाण आहव-
नीये गार्हपत्यानुगमने सति अतएवाहवनीयादाहवनीयं प्रण-
यन्त्येके । तथा सति दक्षिणाग्निरप्यनुहर्तव्यः ॥

सहभस्मानं वा गार्हपत्यायतने निधायाथ प्राञ्चमाहवनीय-
मुद्धरेत् ॥ २५ ॥

इदमपि कल्पान्तरं । आहवनीयमुद्धरेदित्येतावतैव सिद्धे
प्राञ्चमिति वचनं आहवनीयात् प्रत्यञ्चं गार्हपत्यं प्रणीयापि
विहारसिद्धिरिति शब्दमपि कल्पान्तरमिति ज्ञापनार्थं । एते
चत्वारः पक्षाः ब्राह्मणे समुद्दिष्टाः । तत्र निन्दा विध्यन्तरस्तुत्य-
र्था । अतः सर्वेषां कश्चिच्छास्त्रान्तरे विधानमस्तीति तान् सर्वान्
कर्त्तव्यतया सूचितवानाचार्यः । सहभस्मानमित्यस्मिन् पक्षे
दक्षिणेन विहारं नीत्वा गार्हपत्यायतने निधानं ॥

तत इष्टिरग्निस्तपस्वान् जनद्वान् पावकवान् ॥ २६ ॥

एकात्र देवता, स चाग्निस्त्रिभिर्गुणैर्युक्तः ॥

५.

५.

आयाहि तपसा जनेष्वग्ने पावको अर्चिषा । उपेमां सुष्टुतिं
मम । आ नो याहि तपसा जनेष्वग्ने पावक दोद्यत् । इव्या
देवेषु नो दर्धादिति । प्रणीतेऽनुगते प्राग्घोमादिष्टिः ॥ २७ ॥

अग्निहोचार्थं प्रणीत आहवनीयेऽनुगतप्रायश्चित्तत्वेनेव-
मिष्टिः कर्त्तव्या । प्राक् पूर्वाहुतिप्रक्षेपादेषैवेष्टिः प्रायश्चित्ति-
र्भवति । उत्पत्तिस्तु 'ब्राह्मणोक्ता भवति, 'तदाहुर्गस्याग्निम-
नुद्धृतमादित्योऽभ्युदियाद्वाभ्यस्तमियाद्वा प्रणीतो वा प्राग्घोमा-
दुपशाम्येदित्यादि हिरण्यं पुरस्कृत्य साधमुद्धरेत् रजतमन्तर्धाय
प्रातरुद्धरेत्' इत्युक्ता । इयमेवोत्पत्तिरस्मिन्नवसरे प्रणी-
तो वा प्राग्घोमादुपशाम्येदितिवचनात्, अग्नावनुगतेऽन्तराहुती
इति वक्ष्यति । उत्तराहुत्यां हुतायां अन्युत्पत्तेः प्रयोजनं
नास्ति । एवमग्निहोत्रे निर्वाहः इत्यस्मिन् सूत्रानुसारेण मन्वा-
महे ॥

अग्निर्ज्योतिष्मान् वरुणः ॥ २८ ॥

दे देवते । ज्योतिष्मानित्यग्नेर्गुणः ॥

उदग्ने शुचयस्तवाग्ने वृद्धन्नुषसामूर्ध्वा अस्थादिति । सर्वाश्च-
दनुगतानादित्योऽभ्युदियाद्वाभ्यस्तमियाद्वाग्न्याधेयं पुनराधय
वा ॥ २९ ॥

यदि सर्वेष्वग्निष्वनुगतेषु आदित्योऽस्तमुदयं वा गच्छेत् त-

दाऽन्याधेयं पुनराधेयं वा प्रायश्चित्तं भवेत् । अनयोरेव काल-
 घोः शास्त्रान्तरे गार्हपत्याहवनीययोर्द्वयोरेवानुगतावेतत् प्राय-
 श्चित्तमुक्तं । तस्मिंश्चास्ते दक्षिणाग्निर्भिक्षयोनिः । अतएवं विनि-
 वेशः, एकयोनित्वे सर्वानुगमने भवति, भिक्षयोनित्वे द्वयो-
 रेवानुगमने इति । अत्रान्याधेयपुनराधेयाभ्यां षेष्टिके ते
 गृह्येते, अन्यत्पादकत्वसामान्यात् । एतदर्थमेवाधानाद्वाद्वा-
 राचमित्यत्र षेष्टिकेऽन्याधाने आधानशब्दप्रयोगः संयवहारार्थं
 कृतः । तस्मिन् काले सर्वदा सर्व एवाग्नयो विहता एव प्राये-
 षासते । तत्र केवलगार्हपत्यानुगमने मन्यनेनोत्पाद्य तपस्वती
 कार्येत्युक्तं । दक्षिणान्यनुगमनेऽपि स्वयोनितो विहृत्य सैवेष्टिः
 कार्या । आहवनीयानुगमनेऽपि प्रायश्चित्तविशेष उक्तः । द्वयो-
 र्द्वयोरनुगमने तान्येव यथासम्भवं कर्त्तव्यानि । अतः सर्वानुग-
 मने इदमवशिष्यते । अतः सर्वशब्दविवचायामपि नैमित्तिक-
 कस्य स्वभावपर्यालोचनया सर्वानुगतावेव एतद्भवतीति मन्त-
 व्यं । एकयोनित्वे भिक्षयोनित्वे उक्तो विनिवेशः । उभयोर-
 नुगमनेऽपि विधीयमानस्यान्याधेयस्य सर्वोत्पादकस्वभावात्पा-
 गात् तद्विधानसामर्थ्यादेवानष्टोऽपि दक्षिणाग्निर्गृह्य इति ग-
 म्यते । विहृतेष्वेवं भवति, अविहृतेष्वपि किं गार्हपत्यानुगम-
 ने सर्वानुगमोऽस्ति न वा । अस्तीति ब्रूयात् । तत्र हि सर्वेऽग्नयः
 समवेता इति गम्यते । ततो विहरणदर्शनात् कथं तत्र
 समवायः । अङ्गारसमवायस्तावन्नास्ति । कर्माद्ये पृथक् कृ-
 तानां कर्मसमाप्तौ तत्रैवानुगमनदर्शनात् । अथायमभि-

प्रायः । अङ्गारास्य, यो यो दक्षिणाग्न्याहवनीयास्यः शास्त्रग-
 म्यः स कर्मसमाप्तौ गार्हपत्याङ्गाराननुप्रविशति । अन्यथा तत
 उद्धरणविधानं नोपपद्यते । तत्संसर्गे संसर्गदोषश्च नास्ति ।
 अङ्गारसंसर्गो हि सः । तथाच शास्त्रान्तरे वचनं । 'यदि पूर्वा-
 ऽनुगतः संवर्धं पश्चाद्धि स तर्हि गत' इत्येवमपि न युज्यते ।
 अविहतावस्थायां गार्हपत्ये 'गार्हपत्यं प्रज्वल्य' इतिसूत्रप्रयो-
 गात् । तथा च शास्त्रान्तरे सूत्रकारप्रयोगः मन्त्रवर्णश्च दृ-
 श्यते, 'गार्हपत्यमभिमन्त्रयते सुगार्हपत्यः' इति । तेनावगम्यते
 तच्चानुप्रवेशोऽन्यन्तरस्य नास्तीति । 'यत् पुनः पश्चाद्धि स तर्हि
 गतः' इति तदप्यन्यपरं । यदि हि सर्वदाऽनुगतस्याहवनीयस्य
 गार्हपत्यात् प्रणयनेनैवेत्पत्तिः स्यात् तदैवेतस्मिन्मनुप्रवेशस्य ।
 तत्र हि शास्त्रे मन्यनादप्युत्पत्तिरुक्ता । अतोऽस्यायमर्थः । 'य-
 स्मिन्ननुगमने गार्हपत्यात् प्रणयनेनैवेत्पत्तिरुक्ता तदाऽनुगते-
 ऽन्तरासञ्चरणमविरुद्धं मन्यनोत्पाद्येऽनुगतेऽप्यन्तरा न सञ्चरित-
 मिति । अतोऽन्यपरत्वादेवास्य वाक्यस्यानुप्रवेशे लिङ्गं न भ-
 वितुमर्हति । अतस्तत्र समवायः प्रत्यक्षेण शास्त्रेण वा लक्ष-
 यितुं न शक्यते । कथन्तर्हि तत उद्धृत आहवनीयादिर्भवति ।
 वचनगम्यो हि सः । वचनमेवं भवति । गार्हपत्यं प्रज्वल्य
 ततो दक्षिणाग्निमुद्धृत्य गार्हपत्यादाहवनीयं ज्वलन्तमुद्धरेदि-
 ति, तेनाधिकृतेन पुरुषेण तन्मियुक्तेन वाऽग्निहोत्राद्यर्थं स्वका-
 ले यथोक्तेन विधिना य उद्ध्रियते स एवाहवनीयादिर्भवति,
 नान्यथा । अन्यथा चेदुद्ध्रियते तदा समोष्य तमग्निं विक्षेपप्राय-

स्वित्तं कर्त्तव्यं, नान्यत् अभ्युदितेष्टौ तु वचनान् मध्याद्धु-
तोऽप्याहवनीयादिर्भवति । एवं तर्हि कर्मान्तरालकाले काशौ
तिष्ठति । वयमपि न जानीमः काशौ तिष्ठतीति । एतावद-
त्रावगन्तुं शक्यते । सर्वकर्मार्थमग्नय आहिताः, तत्र गार्हपत्यो
यावज्जीवं धार्यते, वचनात्, इतरौ तु कर्मणि कर्मण्युद्घ्रियेते ।
गतंश्रियः सर्वे धार्यन्ते । वचनादेव नान्यदतोऽवगन्तुं शक्यते ।
एवं सति कर्मापूर्ववत्तिष्ठति । यथा यागादिजनितान्यपूर्वा-
णि यावत्फलभोगसम्बन्धं तिष्ठति तथाहवनीयादिरपि तिष्ठ-
तीति । अतोऽनुद्धृतेषु गार्हपत्यानुगमने सर्वानुगमनं नास्ती-
ति । तत्राग्न्याधेयं पुनराधेयं वा न कर्त्तव्यमिति सिद्धं ॥

समारूढेषु चारणीनांशे ॥ ३० ॥   ॥ १२ ॥

अग्निस्वरणोः समारूढेषु सत्सु अरण्योर्नांशेऽग्न्याधेयं पुनरा-
धेयं वा कर्त्तव्यं । अन्यतरारणीनांशेऽपि भवत्येतत् प्रायस्चित्तं ।
तयोरेकैकस्या एव कार्यविशेषे नियमाज्जायापतिमंस्कृतत्वाच्च ।
नन्वरणीनांश इतिशब्द एकस्यामप्यनष्टायां न प्रवर्त्तत इति ।
सत्यमसौ शब्दो न प्रवर्त्तते तथापि मन्यनपदार्थो नैकथा
सम्पादितुं शक्यत इति, अनष्टापि नष्टैवेति क्लृप्तं । यदि
परमनष्टामेव द्विधा कृत्वा मन्यनसिद्धिरिति, तथापि नैवं वक्तुं
शक्यते उपादानकाले अरणी आहरेदिति । द्वयोरुपादा-

नमदृष्टार्थं स्यात् इति युक्तं, कार्यभेददर्शनादिति । एवं सति
उर्वशीपुङ्गवयोः संसृतिरधरोत्तरयोररयोः श्रूयमाणा चो-
पपञ्चा भवतीति युक्तं ॥

इति तृतीये द्वादशी कण्डिका । • ।

अथामेय्य इष्टयः ॥ १ ॥

अथानन्तरं या वक्ष्यन्ते ता अग्निदेवत्या इष्टय इति वेदि-
तव्यमित्यस्य सूत्रस्यार्थः । यान्यत्र चतुर्थ्यन्तानि पदानि तान्य-
ग्नेर्गुणवाचकानित्यर्थः । एतेनावगम्यते सर्वत्र चोदितैव देव-
ता चोदनायां सत्यां, असत्यान्तु चोदनायां याज्यानुवाक्या-
स्त्रिङ्गादवगन्तव्या । देवतागुणस्तु चोदनातएवावगन्तव्यः ।
कथन्तर्हि वैश्वानरपार्जन्यायां वैश्वानरशब्देऽग्नेर्गुणः । तयो-
रेव याज्यानुवाक्ययोस्तत्र प्रवेशात् । अत्र हि वैश्वानरशब्द-
स्याग्निगुणत्वं चोदितमेवेति ॥

व्रतातिपत्तौ व्रतपतये ॥ २ ॥

यस्मिन् कर्मणि यानि चोद्यन्ते व्रतशब्देन धर्मशब्देन वा
तत्र तेषामतिपत्तौ एषेष्टिः कार्या ॥

साम्नाग्निप्रणयनेऽग्नियते ॥ ३ ॥

निवृत्तकर्मणाऽनिवृत्तकर्मणा वाऽग्निना सहितः आहव-
नीयायतने यद्यन्योऽग्निराहवनीयार्थमुद्घ्रियेत तमग्निमनिधाये-
व स्मरति चेदायतनस्यमुद्धृत्य ददानीमुद्धृतं निरादध्यात् ।
तथासतीष्टिर्न भवति । एतस्मिन्नपि पक्षे यद्यनपवृत्तकर्मादू-
ह्येत तदा व्याहृतिहोमः कर्त्तव्यः । अपवृत्तकर्मा चेन्न कि-
ञ्चिदपि प्रायश्चित्तं विद्यते । अथस्मृतैव तस्मिन् पूर्वप्रणीते
निदध्यात् तदा इयमिष्टिः कार्या ॥

क्षामायागारदाहे । शुचये* संसर्जनेऽग्निनान्येन ॥ ४ ॥

अन्य इति श्रवाग्निरुच्यते ॥

मिथश्चेद्विविचये ॥ ५ ॥

गार्हपत्यादयः सर्वे द्वा वा परस्परं यदि संसृज्येरन् तदा
विविचये इष्टिः कार्याः ॥

गार्हपत्याहवनीययोर्वीतये ॥ ६ ॥

पूर्वस्यायमपवादः ॥

आम्येण संवर्गाय ॥ ७ ॥

आम्यः पचनाग्निः ॥

* संसर्जनने इति पु. दृ.

वैद्युतेऽप्सुमते । वैश्वानराय विमतानामन्नभोजने ॥ ८ ॥

विमता विमनस्काः शत्रव इत्यर्थः । द्विषदन्नं यद्याहिता-
ग्निर्भुञ्जीत तदा वैश्वानरायेष्टिः कार्या ॥

एषैव कपाले नष्टेऽनुदासिते ॥ ९ ॥

केषाञ्चिदध्वर्यूणां पुरोडाशप्रपणानन्तरमेव कपालोदासनं
विहितं केषाञ्चित् कर्मसमाप्तौ, केषाञ्चिदनुदासनमेव । तच्च
पूर्वयोः पक्षयोरनुदासिते नष्टे च एषेष्टिर्भवति । अनुदासन-
पक्षेऽपि प्रयोगमध्ये भवति, प्रयोगसमाप्तौ न भवति विध्यप-
राधाभावात् ॥

अभ्याश्राविते वा ॥ १० ॥

येषां प्रपणानन्तरमुदासनं तेषामनुदासिते कपाले सत्या-
श्रावणे कृतेऽप्येषेष्टिः कर्त्तव्या ॥

सुरभय एव यस्मिञ्जीवे मृतशब्दः ॥ ११ ॥

यस्मिन्नाहिताग्नौ जीवत्येव मृत इति यदि शब्दः सञ्जायेत
तदा इयमिष्टिः कार्या । एवशब्दो गुणनियमार्थः । सुरभय
एव न सुरभिमत इति । तेन अन्यत्र गुणान्तरसम्बन्धोऽप्यभ्यु-
पगतो भवति, यथा क्षामाय क्षामवते वेत्येवमादि ॥

त्वमग्ने व्रतपा असि यद्वा वयं प्रमिनाम व्रतान्यग्निनाग्निः
 समिध्यते त्वं ह्यग्ने अग्निनाग्ने त्वमस्मद्युयोध्यमीवा अक्रन्दद-
 ग्निस्तनयन्निव द्यौर्वि ते विष्वम्वात जूतासे। अग्ने त्वामग्ने मानु-
 षीरोडते विशोऽग्न आयाहि वीतये यो अग्निं देववीतये कुवित्सु
 नो गविष्टये मा नो अस्मिन् मद्वाधनेऽप्स्वग्ने सधिष्टव यदग्ने
 दिविजा अस्यग्निर्हता न्यसीदद्यजोयात् साध्वीमकर्देववो-
 तिन्नो अयेति। यस्य भार्या गौर्वा यमौ जनयेदिष्टिर्मरुतः ॥

॥ १२ ॥

मरुतोऽस्यामिष्टौ देवता ॥

साम्नाय्ये पुरस्ताच्चन्द्रमसाभ्युदितेऽग्निर्हतेन्द्रः प्रदाता वि-
 ष्णुः शिपिविष्टः ॥ १३ ॥

साम्नाय्यशब्देन आमावास्यां कर्मोच्यते । तस्मिन्कारभ्ये सति
 चन्द्रमा यदि पुरस्तादभ्युदियात् तदा एतामिष्टिं कुर्यात् ।
 अस्या अमावास्याविकारत्वात् प्रायश्चित्तेष्टीनां यो धर्म
 उपांशुत्वं वार्चप्राज्यभागता च स न भवति, एकदेशविकृतमन-
 न्यवद्भवतीति वृधन्वन्तावित्यादयोऽमावास्याधर्मा एव भ-
 वन्ति । एतदुक्तं भवति । अकालोऽमावास्याकर्मण्यारभ्ये सति
 अकालोऽयमिति ज्ञाने तामेवामावास्यायां देवताभिर्विकृतां

समापयेत् । अत्र काले प्राप्ते पुनर्यागोऽस्ति नास्तीत्यत्रा-
ध्वर्युभिः सह निश्चयः कार्यः । दाताऽग्नेगुणः । प्रदातेऽस्य ।
शिपिविष्टो विष्णोः ॥

अग्नेदा दाशुषे रयिं सयन्ता विप्र एषां दीर्घस्ते अस्त्वहुशो
भद्रा ते हस्ता सुकृतेत पाणी वषट् ते विष्णवास आकृ-
णोमि प्र तत्ते अद्य शिपिविष्टनामेति । अपि वा प्रायश्चि-
त्तेष्टीनां स्थाने तस्यै तस्यै देवतायै पूर्णाहुतिं जुहुयादिति
विज्ञायते ॥ १४ ॥

प्रायश्चित्तप्रकरणे या इष्टय इष्टिश्चन्देनैव सोद्यन्ते, याश्च
ब्राह्मणोक्तास्तासामयं वैकल्पिको विधिश्च्यते । यास्तासामि-
ष्टीनां देवतास्तासामेकैकस्यै देवतायै एकैकां पूर्णाहुतिं जुहु-
यात् । दादशगृहीतेन स्तुचं पूरयित्वा यद्धूयते सा पूर्णाहुति-
रित्युच्यते । अयं पुनरनुपक्रान्तदर्शपूर्णमासस्य भवति, दर्वि-
होममध्ये च, नान्यत्र भवति ॥

हविषां स्कन्नमभिमृशेद्देवा जनमगन् यज्ञस्तस्य माशीर-
वतु वर्धतां । भूतिर्धृतेन मुञ्चतु यज्ञो यज्ञपतिमंहसः । भूप-
तये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भूतानां पतये स्वाहा । यज्ञस्य
त्वा प्र मयोन्मयाऽभि मया प्रति मया द्रसश्च स्कन्देति ॥ १५ ॥

देवा जगमित्यादिना स्कन्देत्यन्तेन स्कन्नेहविरभिन्नेत् ॥

आहुतिश्चेद्बहिष्यरिध्याग्नीध्र एनां जुहुयात् ॥ १६ ॥

यदि ह्ययमानाहुतिर्बहिष्यरिधि स्कन्देत् तदा तस्याः स्कन्नाभिमर्शने कृते तत आग्नीध्रसामादाय तृष्णीमेव जुहुयात् ॥

हुतवते पूर्णपात्रं दद्यात् ॥ १७ ॥

होमं हुतवते आग्नीध्राय तदानीमेव येन केनचिदान्य-
रसादिना पूर्णपात्रं दद्यात् ॥

देवते अनुवाक्ये याज्ये वा विपरिहृत्याज्ये अवदाने हविषी
वा यद्वो देवा अतिपातयानि वाचा च प्रयुतो देवचेडनं। अरा-
यो अस्मां अभिदुकुनायतेऽन्यत्रास्मभिरुतस्तन्निधेतन स्वाचे-
त्याज्याहुतिं कृत्वा मुख्यं धनं दद्यात् ॥ १८ ॥

देवताविपर्यास आवाहनादिषु व्युत्क्रमः । अनुवाक्या-
विपर्यासोऽन्यदीयामन्यस्यानुब्रूयात् । एवं याज्याविपर्यासः ।
आन्यविपर्यासो औहवऔपश्रुतयोरित्यादि । अवदानविप-
र्यासः पूर्वाह्णात् पूर्वमित्यादि । हविर्विपर्यासो निर्वापणा-
दिषु व्युत्क्रमः । यागे चान्यदीयस्यान्येन यागः । एतेषु

‘यहो देवा अतिपातयानि’ इत्याहुतिं हुत्वा स्वयमेव यत् प्रधानभूतं द्रव्यं तद्धोमकर्त्रे ब्रह्मणे दद्याद्यजमानः । हुत्वेत्यत्र समानकर्तृकत्वमविहितं । याज्यानुवाक्ययोस्तु तस्मिन् कर्मण्यविहितयोस्तद्देवत्ययोरन्यदेवत्ययोर्वा विपर्यासे सति यागात् प्रागेव भेषजज्ञाने सति प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनर्विहिते वाऽनूच्य यष्टव्यं । कृते तु यागे अनुवाक्याविपर्यासज्ञाने प्रायश्चित्तमेव, न पुनर्यागाभ्यासः । याज्यायामप्यविहितायां तद्देवत्यायां विहितदेवतादेशं कृत्वा विहितामेव देवतां ध्यायन् यदि वषट् कुर्यात् तदापि नाभ्यासः । अन्यदेवत्यायामपि आदेशध्याने विहितविषये स्याताञ्चेत् तदापि नाभ्यासः । अतोऽन्यथा चेद्यागावृत्तिः कार्या । यागविषयेऽपि हविर्विपर्यासे यागावृत्तिश्च नैव कर्त्तव्या, कृतत्वाद्यागस्य । एतद्विलक्षणं यागस्य देवतोद्देशेन स्वद्रव्यत्यागो याग इति । देवता तावद्विहिते चास्मिन् कर्मणि द्रव्यमपि स्वमेव । अथायमभिप्रायः । अन्यस्यै सङ्कल्पितत्वात् स्वत्वमपगच्छतीति । एवञ्चेत् तस्या अपि देवतायै यष्टुं न शक्यते स्वत्वाभावात् । अथ सङ्कल्पनकाल एव यागः क्रियत इति, सुतरां विपर्यासे यागो नावर्त्तयितव्यः, यागस्यावैगुण्यात् । तस्माद् यथासङ्कल्पकरणमेवात्रापराधो न यागसिद्धिरिति । यदि पुनराग्नेयेनाग्नीषोमीययागे कृते भेषो ज्ञायेत तदाग्नीषोमीयेणाग्नेययागः कर्त्तव्यः, सन्निहितत्वात् तस्य द्रव्यस्य, कार्यान्तरस्य चाभावात् । तस्मिन् सन्निहिते सति स्वद्रव्ये द्रव्यान्तरोपादानमशक्यमिति, तस्मादे-

कृत्वा प्रायश्चित्तमेव कुर्यात् । अत्र व्याहृतिहोमस्य कार्यः ।
एतद्विपर्यायेऽस्मरित इत्यत्रैवाक्तं ॥

स्थानिनीमनावाह्य देवतामुपोत्यायावाहयेत् ॥ १९ ॥

यदि कस्मिंश्चित् कर्मणि यष्ट्यां देवतामनावाह्यैव उत्तरं
कर्म कुर्यात् तदा यावति गते स्मरति तदैवोत्याय आवाहयेत् ।
वर्त्तमानावधिखरेण, न मन्त्रेण । यदि मन्त्रेणैव स्यादुपो-
त्यानं न विदध्यात्, तस्याप्यावाहनधर्मत्वात्, तस्मादुपोत्या-
नविधानाच्च मन्त्रत्वनियमः, अवधिखर एवेति सिद्धं ॥

मनसेत्येके । आज्येनास्थानिनीं यजेत् ॥ २० ॥ ॥ १३ ॥

यद्यस्थानिनीं प्रमादादावाहयेत् तदा तस्मिन्नेव क्रमे तां
यजेत्, निगमेषु च निगमयेत् । यजेदितिवचनं यद्देवत्यो
याग एवायं नाहुतिहोमइत्येवमर्थः ॥

इति तृतीये त्रयोदशी कण्डिका ॥ • ॥

हविषि दुःशृते चतुःशरावमोदनं ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥

॥ १ ॥

यदा हविरपक्वं भवति तदा तेनैव हविषा तत् कर्म समाप्य
चतुःशरावपरिमितग्रीहिभिरोदनं पक्वा चतुरो ब्राह्म-
णान् भोजयेत् ॥

क्षामे शिष्टेनेष्ट्वा पुनर्यजेत ॥ २ ॥

एकदेशक्षामस्याशक्यपरिहारत्वात् प्रायश्चित्तं न भवति ।
यदा पुनरदग्धं किञ्चिदस्त्ववदानेभ्यो न पर्याप्तञ्च तदा एतत्
प्रायश्चित्तं भवति ॥

अशेषे पुनरावृत्तिः ॥ ३ ॥

हविष्यशेषे दग्धे पुनरावृत्तिः कार्या । पुनर्यागपुनरा-
वृत्त्योरयं विशेषः । वर्त्तमानं प्रयोगं समाप्य पुनरप्यादित
एवारभ्यान्तात् क्रिया पुनर्यागः । पुनरावृत्तिस्तु वर्त्तमान एव
प्रयोगे नष्टस्य हविषः पुनरुत्पादनमिति । पुनरावृत्तौ तु
पुनरुत्पादितेन हविषा स एव प्रयोगः समापयितव्यः । अय-
मनयोर्विशेषः ॥

प्रागावाहनाच्च दोषे ॥ ४ ॥

पुनरावृत्तिप्रसङ्गात् सूचयमारब्धं । आवाहनात् प्राक्
हविर्दोषे सति पुनरावृत्तिरेव ॥

अप्यत्यन्तं गणभूतानां ॥ ५ ॥

गुणभूतानामत्यन्तमपि पुनरावृत्तिरेव । अत्यन्तमित्या-
कर्मपरिसमाप्तेरित्यर्थः ॥

प्राक् स्विष्टकृत उक्तं प्रधानभूतानां ॥ ६ ॥

यत् पुनर्हविषां व्यापत्तावित्युक्तं तत् प्रधानहविषामेव,
स्विष्टकृतस्य प्रागेवेति बोध्यमानेन नियम्यते । तेन अचाप्यङ्गानां
पुनरावृत्तिरेव ॥

अवदानदोषे पुनरायतनादवदानं ॥ ७ ॥

प्रसक्तानुप्रसक्तमिदं । मथ्यात् पूर्वाधाङ्गुहीतस्यावदानस्य
दोषे सति तस्य हविषो मध्यपूर्वाधाभावात् सद्यसदेवेति
मन्यमानः प्रधानहविषस्येदाज्येनेष्टिमित्यादि कर्त्तव्यं । अङ्ग-
हविषस्येत् पुनरावृत्तिरेव । मध्यपूर्वार्धयोरेव साधनत्वेनोप-
संहारादिति यो व्यवतिष्ठते तस्योत्तरमिदं सूत्रं । अवदान-
दोषे पुनरावदानायतनान्मथ्यात् पूर्वाधादेवावदातव्यं । आ-
पेक्षिकत्वात् तयोः शब्दयोरिति । चतुर्मुष्ट्यादिभिः त्रीहिभिः
सम्पादितं हविः सर्वं यागार्थमेव । तत्र द्वावदानेन यागमि-

द्वौ सत्यां तादर्थ्यं तत्रोपसंहृतं भवेत् नान्यथा । यत्कार्या-
र्थं यदुपादोयते तस्य तत्कार्याकरणे तत् प्रति तादर्थ्यं नापै-
ति । अतस्तादर्थ्यानपायान्तेनैव हविषा यष्टव्यमिति सिद्धं ॥

द्वेष्ट्रे त्विह दक्षिणां दद्यात् ॥ ८ ॥

प्रकृतमनुसृतं । 'चामे शिष्टेनेष्ट्वा' इत्येतस्मिन् प्रयोगे या
दक्षिणा सा द्वेष्ट्रे दातव्या न त्विग्न्य इत्यर्थः ॥

दक्षिणादान उर्वरां दद्यात् ॥ ९ ॥

सर्वार्थमिदं सूत्रं । सर्वेषु कर्मविहितदक्षिणादाने उर्वरां
दद्यात् । सस्यसम्यक्ना भूमिद्वरेत्युच्यते ॥

कपालं भिन्नमनपवृत्तकर्म गायत्र्या त्वा शताक्षरया सन्द-
धामीति सन्धायापोऽभ्यवहरेयुरभिन्नो घर्मा जीरदानुर्यत आ-
र्त्तस्तदगन् पुनः । इध्मो वेदिः परिधयश्च सर्वे यज्ञस्यायुर-
नुसन्तरन्तु । त्रयस्त्रिंशत्तन्तवो यान्वितन्वत इमं यज्ञं स्वध-
या ये यजन्ते । तेऽभिच्छिद्रं प्रतिदध्मो यजत्र स्वाहा यज्ञो
अप्येतु देवानिति ॥ १० ॥

अनपवृत्तकर्मवचनात् पुरोडाशप्रपणादूर्ध्वं न प्रायश्चि-
त्तमिति गम्यते ॥

एवमवलोल्लाभित्तिप्रेषु ॥ ११ ॥

अवलीढानि आदिभिरभिचिन्तानि तद्दर्शनादिभिः अन्य-
था वाऽऽशुचिसम्बन्धानि कपासान्यभिन्नानि अथेवं कुर्यात् ।
मेदाभावात् सम्बन्धमर्थसुत्रं । तेनाभिन्न इत्यादिना अपोऽभ्य-
वहरेयुः ॥

अप एवान्यानि *मृष्मयानि भूमिर्भूमिमगान्माता मातर-
मप्यगात् । भूयास्त पुत्रैः पशुभिर्यो नो द्वेष्टि स भिद्यता-
मिति ॥ १२ ॥

कपालेभ्योऽन्यानि मृष्मयानि भिन्नान्यभिन्नानि च 'भूमि-
र्भूमि' इति मन्त्रेण अप एवाभ्यवहरेत्, न सन्दध्यादित्यर्थः ॥

यदि पुरोडाशः स्फुटेदोत्पतेत वा बर्द्धिष्येनं निधायाभिमन्त्र-
येत किमुत्पतसि किमुत्प्रोष्टाः शान्तः शान्तेरिच्छागहि । अघो-
रो यज्ञियो भूत्वासीद् सदनं स्वमासीद् सदनं स्वमिति । मा
हिंसोर्देवप्रेरित आज्येन तेजसाऽऽज्यस्वमानः किञ्चन रोरिषः ।
योगक्षेमस्य शान्त्या अस्मिन्नासीद् बर्द्धिषीति ॥ १३ ॥

स्फुटेत् भिन्त्यादित्यर्थः । उत्पतेत उद्गच्छेदित्यर्थः । पूर्वा
निधानमन्त्रः उत्तराभिमन्त्रणार्थः, आनन्तर्ययोगात् ॥

* मृष्मयानीति सर्वत्र ।

अग्निहोत्राय कालेऽग्रावजायमानेऽप्यन्यमानीय जुहुयुः ॥

॥ १४ ॥

अग्निहोत्रहोमार्थं प्रणयनकाले समारूढोऽग्निर्मथ्यमानो यदि न जायेत तदाऽन्यं लौकिकमग्निमानीय प्रणीय तत्रैव होमः कार्यः। एतदनुगतेन भवति। अनुगते तु मन्यनादि तपस्वतीष्यन्तं तत्र प्रायश्चित्तं। तत्राग्निसन्धानमेव मन्यनप्रवृत्तौ निमित्तं, नाग्निहोत्रहोमः। समारूढे तु नैमित्तिकस्याभावात् अग्निहोत्राद्येव मन्यनस्य निमित्तं नान्यत्। अतः समारूढ एवेति युक्तमुक्तं। तेनानुगतावजायमानेऽपि यावज्जन्म तावन्मथितयमेवेति। ततस्तपस्वतीष्टिः। तत्राग्निहोत्रहोमोऽनुद्धतप्रायश्चित्तेन सह यदि होमकालोऽतिपन्नस्तदा मनस्वतीहोमस्य कार्यः। अप्यन्यमिति अन्यशब्दालौकिकमग्निमानीय जुहुयुः। अपिशब्दाद्वाङ्मनपाण्यादि वक्ष्यमाणमपि गम्यते ॥

पूर्वालाभ उत्तरोत्तरं ॥ १५ ॥

अग्न्यादीनां पृथिव्यन्तानां पूर्वपूर्वालाभे उत्तरोत्तरं गृहीयुः। पूर्वालाभ इत्यलाभवचनादलाभे वचनान्तरविधिरयं न प्रतिनिधिनियम इत्यध्यवसीयते। तेन दृष्टार्थानामङ्गानां मध्ये यस्य कार्यमस्ति तदेव कार्यं, नान्यत् ॥

ब्राह्मणपाण्यजकर्णदर्भस्तम्बासु काष्ठेषु पृथिव्यां ॥ १६ ॥

अग्नौ सर्वधर्मसम्भवात् तस्य पृथग्योगभावः । पाण्यादीनां चतुर्णां इन्धनादि अपणादि वर्जयित्वाऽन्यत् सर्वं सम्भवतीति पृथग्भावः । काष्ठानामवभावे विधानादुदककार्याण्यपि न स्युरिति तेषां पृथग्भावः । पाण्यादिषु पञ्चसु आहुतिधारणार्था समिद्धवति, इन्धनार्थास्तु न भवन्त्येव समिधः । पृथिव्यां तु धारणार्थापि समिध भवति, काष्ठाभावे तस्या विधानात् । एवमन्यदपि विचार्य वक्तव्यं ॥

ऊत्वा त्वपि मन्यनं ॥ १७ ॥

होमकृत्वाऽनन्तरमेव मन्यनमपि भवति । अपिशब्दात् काष्ठान्तरेऽपि मन्यनं भवति । अत्र विनिवेशः । यदा प्रयाणकास्त्रे प्रयाणं परिसमाप्तं तदा होमानन्तरमेव मन्यनं भवति । यदा त्वपरिसमाप्तं प्रयाणं तदा पुनरपि होमकाल एव मन्यनमिति । तुशब्देऽवधारणार्थः । ऊत्वा मन्यनमेव भवति न पुनर्होम इति ॥

पाणौ चेद्वासेऽनवरोधः ॥ १८ ॥

यदि पाणौ जुहुयात् तदा ब्राह्मणस्य वासार्थिनः नावरोधः कार्यः ॥

कर्णे चेन्मांसवर्जनं ॥ १८ ॥

अचाजमांसवर्जनं भवति ॥

स्तम्बे चेन्नाधिगम्यते ॥ २० ॥

अथ दर्भाणामनधिगम्यनं ॥

अप्सु चेदविवेकः ॥ २१ ॥

अचाविवेकोऽपि इमा भोजनीया इमा अभोजनीया इत्ये-
वंरूपाः ॥

एतत् सांवत्सरं व्रतं यावज्जीविकं वा ॥ २२ ॥

पूर्ववद्विकल्पप्रतिभासहेतुर्द्रष्टव्यः ॥

अग्नावनुगतेऽन्तराहुती । हिरण्य उत्तरां जुहुयाद्द्विरण्य
उत्तरां जुहुयात् ॥ २३ ॥ ॥ १४ ॥

आहुत्योरन्तराऽग्नावनुगते सति हिरण्यं निधाय तस्मिन्
द्वितीयामाहुतिं जुहुयात् । हिरण्य एव यथाभम्भवं शेषका-
र्याणि कुर्यात्, न पुनरग्निरुद्धर्त्तव्यः । अभ्यासेऽध्यायपरिचमा-
प्त्यर्थः ॥

इति द्वितीये ऋतुर्दशौ ऋषिका ॥ ० ॥

इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रवृत्तौ नारायणीयायां द्वितीयोऽ-
ध्यायः ॥ * ॥

॥ ॐ ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वेष्टिपशुचातुर्मास्यैरथ सोमेन ॥ १ ॥

उक्ता इविर्यज्ञास्तेषु च प्रायश्चित्तमुक्तं । इदानीं सर्वसो-
मानां प्रकृतिभूतं ज्योतिष्टोमं वक्तुकामः तदधिकारिविघ्ने-
ष्वर्थं केषाञ्चित् कर्मणामनुष्ठानक्रममुक्तवानाचार्यः । इष्टि-
राग्रवणेष्टिः । पशुर्निऋतः । आधानानन्तरं दर्शपूर्णमासयो-
रारम्भ उक्तः । तदारम्भोत्तरकाक्षं इष्टिपशुचातुर्मास्यैरिष्ट्वा
सोमेन चष्टव्यं । अथशब्दः सोमेन सम्बध्यते, स चाधिकारा-
र्थः । सोममुषकं कर्म सोम इत्युच्यते, तच्च ज्योतिष्टोमाख्यं ।
एतदुक्तं भवति । अन्याधेयानन्तरमनेन क्रमेण दर्शपूर्णमा-
सादिभिरिष्ट्वा ज्योतिष्टोमाख्येन सोमेन चष्टव्यं । इत उत्तर-
माषष्ठाध्यायपरिसमाप्तेस्तमेवाधिलक्ष्य सर्वमुच्यत इति ॥

ऊर्द्धं दर्शपूर्णमासाभ्यां यथोपपत्त्येके । प्रागपि सोमेनैके ॥

॥ २ ॥

‘सोमेन चक्ष्यमाणः’ इत्यस्मिन् सूत्रे वसन्तादिकालेभ्यः का-
लान्तरविशिष्टाधानविधिपरे वाक्ये सोमाधानबोरानन्तर्य-

मप्युक्तं भवति, अतस्तस्यार्थस्यावक्तव्यत्वादिदमन्यदानन्तर्यमित्यवगम्यते । तत्राधानं कृत्वाग्निहोत्रहोमं कुर्वतः प्रागेव दर्शपूर्णमासयोरारम्भात् सोमेन यष्टुं यद्युपपद्यते तथा तस्मिन् अपि काले यष्टव्यमिति सूत्रार्थः ॥

तस्य त्विजः ॥ ३ ॥

वक्ष्यन्त इति शेषः । अत्विजः कर्त्तार इत्यर्थः । त एवं-
रूपा इत्याह ॥

चत्वारस्त्रिपुरुषाः ॥ ४ ॥

त्रयः पुरुषा येषां ते त्रिपुरुषाः । तेष्वृत्विक्षु वक्ष्यमाणेषु च-
त्वारः पुरुषवन्तः । तेभ्यस्तुर्भ्याऽन्ये तेषाञ्चतुर्णामेव पुरुषा इति
वेदितव्याः । अनेन प्रकारेण चतुर्णां मुख्यत्वं, इतरेषाममुख्य-
त्वमित्यवगतं भवति । एते मुख्या एतेषां पुरुषा इत्याह ॥

तस्य तस्योत्तरे त्रयः ॥ ५ ॥

अस्मिन् अत्विजामनुक्रमणे यस्य तस्योत्तरे त्रयस्तत्रैव सन्-
वन्ति स मुख्यः । उत्तरे च ये त्रयस्तत्रैव तस्य तस्य पुरुषा इति
प्रतिपत्तव्याः ॥

होता मैत्रावरुणोऽष्ठावाको ग्रावस्तुदध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता
नेष्टोन्नेता ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छास्त्रीध्रः पोतोङ्गाता प्रतोता
प्रोतहर्त्ता सुभ्रह्मण्य इति ॥ ६ ॥

परकर्तृनिर्देशः सर्वपुरुषव्यापिपदार्थानुष्ठाने अयमेव क्रम
इतिज्ञापनार्थः ॥

एते हीनैकाद्वैर्याजयन्ति ॥ ७ ॥

एते याजयन्तीतिवचनादहीनैकाद्वैः षोडशैव पुरुषा
याजयन्ति, न सदस्यश्चमिदृचमसाध्वर्यव इति ज्ञापितं भव-
ति । अतः सत्यपि वरणे तेषामृत्विक्त्वं न भवति । अहीनैका-
द्वैरिति वचनं सन्नेष्वेतेषामपि वरणनिवृत्त्यर्थं । याजयन्ती-
तिवचनं सूद्रव्यत्यागात्मकत्वाद्यागपदार्थस्य ऋत्विग्भिः स कर्तुं
न शक्यत इतिज्ञापनार्थं । अतः स्वामिकर्तृक एव यागप-
दार्थो भवतीति सिद्धं ॥

एत एवाहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा गृहपतिसप्तदशा दी-
क्षित्वा समोप्याग्नींस्तमुखाः सत्राण्यासते ॥ ८ ॥

एत एवेत्यवधारणात् सदस्यादिवर्जिताः पूर्वोक्ता एव षो-
डशपदार्थसम्बन्धिनः पुरुषा अग्नीनाधाय प्रथमयज्ञेनेष्ट्वा गृ-
हपतिसंज्ञकेन केवलयजमानपदार्थकारिणा सप्तदशेन पुरु-
षेण सहिताः सन्तः स्वान् स्वान् अग्नीन् सर्वान्मिश्रयित्वा सर्वे
च दीक्षित्वा गृहपतिमुखाः सत्राण्यासते सत्रैर्यजन्त इत्य-
र्थः । इष्टप्रथमयज्ञादित्याहिताग्निविशेषणं । यद्याहिताग्नयः
तदेष्टप्रथमयज्ञा भवेयुरिति । तेनानाहिताग्नीनामपि स-

चासनमस्तीति गम्यते। तन्मुखाः गृहपतिप्रधानाः गृहप-
त्यभिप्रेतवैकल्पिकपदार्थकारिणः तथा विद्वद्धर्मसमवाये च
गृहपतेरविरोधेन कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥

तषां समावापादि यथार्थमभिधानमैष्टिके तन्त्रे ॥ ९ ॥

तेषामिति सचिणः पुरुषा उच्यन्ते। समावापइति य-
स्मिन् कर्मण्यग्रयः समोप्यन्ते तत् कर्म समावापशब्देनोच्य-
ते। साग्नीनामनग्नीनाञ्च सचासनमुक्तं। तत्र साग्नीनां सचि-
णां समावापादि यथार्थमूहः कर्त्तव्यः। ऐष्टिके तन्त्रे, ना-
ऽनैष्टिकेन पाशुक इत्यर्थः। तन्मयहणं ऐष्टिकसम्बन्धेऽपि तन्त्र-
शब्दवाच्यएव भवति नान्यचेत्येवमर्थः। तेन प्रथमाध्याय-
विहिते प्रायश्चित्तेऽपि भवति, तस्मिन्नाध्याये तन्त्राधिकारात्
न तृतीयाध्यायविहिते इति तन्त्रवचनं ॥

दीक्षणाद्यनग्नीनां ॥ १० ॥

साग्नीनां समावापप्रभृति यथार्थमभिधानमुक्तं। इदानी-
मनग्नीनां दीक्षणीयाप्रभृत्येव यथार्थमभिधानमैष्टिके तन्त्र-
इत्युच्यते। सचाणामग्निसाध्यत्वादग्नीनां साग्निभिः सहैव सचा-
सनं भवति। तत्र दीक्षणात् प्राक्कनेषु एकस्मेत् साग्निरैकवच-
नेन, द्वा चेद्विवचनेन, बहुवस्त्रेद्ववचनेन इत्येवं भवति।
सचेध्वग्निरवज्जले च सति सर्वेषु यजर्निगदेष्विति यथार्थमूहे

प्राप्ते 'समावापादि' इत्यनेन सूत्रेण यजमानाभिधायिना-
मेवेति नियम्यते, ऐष्टिके तन्म इत्यपि च । तत उत्तरसूत्रेण
तावेव नियमावनमोनां दीक्षणीयाद्येन न प्राग्भाविन्युखासम्भ-
रण्यादाविति विधीयते ॥

अग्निर्मुखमिति च याज्यानुवाक्ययोः ॥ ११ ॥

सूक्तादप्राप्त ऊहो विधीयते ॥

दण्डप्रदाने ॥ १२ ॥

अनैष्टिकत्वादस्य मन्त्रस्योदविधानं । अस्मिन् मन्त्रे यज-
मानविषयस्य पदस्याभावेऽप्युदविधानसामर्थ्यादण्डविषयस्यैवा-
यमुदविधिरिति कल्पनीयं । अत्र बहवो दण्डाः सन्तीति
दीक्षितबहुत्वाद् दीक्षितदण्डस्य च । प्रकृतौ मैत्रावरुणदण्ड-
त्वमवगतं । अत्र च ते बहवः सन्निहिताः सन्ति, तेषाञ्च सर्वेषां
सहप्रदानं प्राप्तं । एवं प्राप्ते ऊहो विधीयते मैत्रावरुणस्य,
सर्वान् दण्डान् गृहीत्वा एकेन दण्डेन दण्डित्वसिद्धेः । तेषा-
मेकेनाभिमतेन सहितः स्वपदार्थान् कुर्यात्, इत्येवमत्र क-
ल्पयितव्यं ॥

प्रैषेषु निवित्स ॥ १३ ॥

अप्राप्ते विधीयते ॥

घृतयाज्यायां ॥ १४ ॥

अनैष्टिकत्वाद्बुक्त्वाप्ताप्राप्तिविधिः ॥

बुक्त्वाच्च ॥ १५ ॥

बुक्त्वाद्प्राप्तिः ॥

अच्छावाकनिगदोपहवप्रत्युपहवे च ॥ १६ ॥

निगदस्य उपहवस्य प्रत्युपहवस्य निगदोपहवप्रत्युपहव-
मिति द्वन्द्वैकवद्भावः । पुनश्चाच्छावाकशब्देन षष्ठीसमासः ।
'अच्छावाकस्य निगदे यजमानहोतरध्वर्यवः' इत्यत्र, उपहव-
प्रत्युपहवे प्रत्येता सुप्त्वन्नित्यत्र ॥

आर्षयाणि गृहपतेः प्रवरित्वात्मादीनां मुख्यानां ॥ १७ ॥

आर्षेयवरणे गृहपतेः प्रथमं वरित्वा आत्मादीनां मु-
ख्यानां प्रवृणोते । गृहपतेः पृथग्वचनं 'यावन्तोऽनन्तार्हिताः'
इत्यत्रापि पृथग्वरणार्थं । आत्मादिवचनं दीक्षाक्रमनिवृत्त्य-
र्थं । तेन सूक्तवाकादौ नामादेशे दीक्षाक्रमस्यास्य च विकल्पः
सर्वत्र सिद्धो भवति ॥

एवं द्वितीयतृतीयचतुर्थानां ॥ १८ ॥

सर्वात्मवर्गादितमस्यसूचोक्त एव क्रमश्च ॥

यावन्तोऽनन्तर्हिताः समानगोत्रास्तावतां सङ्कत ॥ १९ ॥

समानगोत्राः समानार्थेया इत्यर्थः । सगोत्राणामपि भिन्नार्थेयत्वसम्भवात् समानार्थेयत्वमेव तन्वसिद्धौ निमित्तमिति सप्तसार्थत्वमत्राश्रितं, समानगोत्रस्यैवार्थेयवरणस्याद्वयनीयसंस्कारत्वे सति आद्वयनीयभेदे च सत्त्वार्थेयस्यैवद्वरणकासौक्याच्च वरणोच्चारणे विशेषायदृष्टात् तन्मानुषानमुक्तवानाचार्यः ॥

आवर्त्तयेद्वा द्रव्यान्वयाः संस्काराः ॥ २० ॥

वाङ्मन्त्रः पञ्च व्यावर्त्तयति । आवृत्तिरेवात्र कर्त्तव्या । द्रव्यान्वयाः संस्काराः, यतः द्रव्ये अन्वयो येषां ते द्रव्यान्वयाः, संस्काराणां द्रव्यवज्जवर्त्तित्वादित्यर्थः । प्रतिप्रधानं गुणा आवर्त्तन्त इति प्रसिद्धो न्यायः । यत् पुनर्विशेषायदृष्टादनावृत्तिरिति, तदपि न । एकवचनान्तस्यार्थेयस्य बहुवचनभिधानादिति । एवञ्चेदचनोद्भवः किमिति न क्रियते, 'तेषां समावापादि' इत्यत्र यजमानवाचिणामेवोद्विनियमात्, अत आवृत्तिरेवात्र युक्ता ॥

सामिचित्येषु क्रतुषूखासम्भरणीयामिष्टिमेके ॥ २१ ॥

अग्निचयनमग्निचित्या, तथा सह वर्त्तन्त इति सामि-
चित्याः क्रतवः, तेषूखासम्भरणीयं नाम ऐष्टिकमेके प्राखिनः
आमनन्ति । उखासम्भरणप्रयोजना उखासम्भरणीया ॥

अग्निर्ब्रह्मण्वानग्निः क्षत्रवानग्निः क्षत्रमृत् ॥ २२ ॥

ब्रह्मण्वान्क्षत्रवान्क्षत्रमृच्छब्दाः अग्नेर्गुणास्त्रिस्तो देवताः ॥

एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्च पुरु-
ण्यग्ने पुरुधात्वाय सचित्र चित्रश्चितयन्तमस्मे अग्निरोशे वृद्धतः
क्षत्रियस्यार्चामिते सुमतिङ्गेष्वर्वागिति । इदममृत्तिकर्मणां
शनैस्तारामुत्तरोत्तरं ॥ २३ ॥

इदममृत्तिर्येषान्तानीदममृत्तीनि । इदममृत्तीनि च ता-
नि कर्माणि च इदममृत्तिकर्माणि, तेषामुत्तरोत्तरं शनैस्तारां
भवति ॥

एतत्त्वपि पौर्णमासात् ॥ २४ ॥

एतदप्युखासम्भरणीयं पौर्णमासात् शनैस्तारां भवति । अत
एतत् सिद्धं भवति मन्त्रादिषु त्रिषु स्थानेषु षष्ठेन यमेन

दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्राणां प्रयोगः सप्तमेन वषट्कार इति ।
 एवं पञ्चमचतुर्थद्वितीयप्रथमैरुखासम्भरणीयाप्राजाप-
 त्यादीचणीयाप्रायणीयातिथ्याः प्रयोक्तव्याः । तस्मात् तस्मा-
 दुत्तरोत्तरेण वषट्कारः ॥

प्रायणीयावत् सोमप्रवक्ष्यं ॥ २५ ॥

मन्द्रस्य द्वितीयेन यमेनेत्यर्थः ॥

ऊर्ध्वं प्रथमाया अग्निप्रणयनीयाया औपवसथ्येऽनियमः ॥

॥ २६ ॥

औपवसथ्ये यदग्निप्रणयनं तस्य प्रथमाया ऊर्ध्वं स्वरैष्वनि-
 यमो भवति मन्द्रो वा मध्यमो वा उत्तमो वा सर्वो वा ।
 सर्वप्रयोगपक्षे मन्द्रादीनुत्तमपर्यन्तानामारोहणैरेव प्रयुञ्जी-
 त । एकस्वरप्रयोगेऽपि यमानेवारोहयेत् ॥

मध्यमादि घर्मे ॥ २७ ॥ ॥ १ ॥

घर्मे मध्यमोत्तमयोरेवाऽनियमः, न मन्द्रस्य तत्र प्रवेश
 इत्यर्थः । अत्रापि स्वरयोर्यमानाश्चारोहित्वमेव स्यात् ॥

इति चतुर्थे प्रथमा कण्डिका ॥ • ॥

दीक्षणीयायां धाय्ये विराजौ ॥ १ ॥

दीक्षाप्रयोजना इष्टिर्दीक्षणीया सा कर्त्तव्या । तस्यां
धाय्ये विराजौ भवतः ॥

अग्नविष्णू ॥ २ ॥

अस्यामियं देवता ॥

अग्निमुखं प्रथमो देवतानां सङ्गतानामुत्तमो विष्णुरा-
सीत् । यजमानाय परिगृह्य देवान् दीक्षयेद्दं हविरागच्छतं
नः । अग्निश्च विष्णो तप उत्तमं मद्मे दीक्षापालाय वनतं
हि शक्रा । विश्वैर्देवैर्यज्ञियैः संविदानौ दीक्षामस्मै यजमा-
नाय धत्तमिति । साग्निचित्ये चीष्यन्त्यानि ॥ ३ ॥

हवींषीति शेषः ॥

वैश्वानर आदित्याः सरस्वत्यदिर्निर्वा ॥ ४ ॥

अन्यद्योर्विकल्पः । चीष्यन्त्यानीत्युभयविशेषणात् आग्नावै-
ष्णवादधिकानि चीषीति गम्यते ॥

धारयन्त आदित्यासो जगत्स्था इति हे एते एव भुवदङ्गो
भुवनपतिभ्यो वा ॥ ५ ॥

एते एवैषां आदित्येभ्यो भुवदङ्गः आदित्येभ्यो भुवनपति-
भ्यश्च याज्यानुवाक्ये भवतः । भुवनपतिलिङ्गयोरेव भुवनप-
तीनां विधानादेतद्गम्यते । सगुणे अपि निर्गुणाय विहिते
वचनादृते सगुणायाम् न भवत इति ॥

नेदमादिषु मार्जनमर्वागुदयनीयायाः ॥ ६ ॥

इदमादिषु कर्मसु प्रागुदयनीयायाः न मार्जनं भवति ।
द्विविधश्चेह मार्जनं गृह्यते, चोदितं सैद्धिकञ्च । परस्परणै-
रञ्चलिमन्तर्धायाप आशेषयते सत्रह्यकाद्यात्वात्ते मार्जयन्ते
इति चोदितं । प्राच्यान्दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्तामिति
सैद्धिकं, तदुभयं प्रतिषिध्यते । शास्तान्तरे च स्पष्टं वचन-
मस्ति । दीक्षणीयादिषु योक्तविमोकादि न भवतीति । तेन
उभयप्रतिषेधोऽवगम्यते । एवं सति दर्शनादग्नीषोमीयस-
वनीययोश्चात्मासामार्जनं न प्रतिषिध्यते । कुतः चात्मासो
मार्जयित्वाऽध्वर्युपथ उपतिष्ठन्त इति सवनीये दर्शनं । अग्नी-
षोमीयेणात्मासामार्जनादिति सिद्धवदनुवादादग्नीषोमीये-
ऽप्यसीति गम्यते । एवं सत्यनयोनं प्रतिषेध इति सिद्धं ॥

इदमादीडायां सूक्तवाके *चागूराग्निःस्थाने ॥ ७ ॥

इडायां सूक्तवाके च या आग्निषः तासां स्थाने आगूर्नाम
मन्त्रः प्रयोक्तव्यः । आगुरं प्रक्षिप्याग्निष उद्धृत्य यथा तौ प्र-
युज्येते इडासूक्तवाकौ तथा पाठेनैव दर्शयति ॥

उपहृतोऽयं यजमानोऽस्य यज्ञस्यागुर उद्वचमग्नीयेति
तस्मिन्नुपहृतः ॥ ८ ॥

एवमिडानिगद इत्यर्थः । 'उपहृतोऽयं यजमानः' इत्य-
स्मादुपरिष्ठात्तस्मिन्नुपहृत इत्यस्मात् पुरस्तात् यः पदसमु-
दायस्मा आग्निषः पथन्ते । तत्स्थाने यः पदसमुदाय
इदानीं पथते असावागूरित्युच्यते । एवमिडानिगदः ॥

आशास्तेऽयं यजमानोऽस्य यज्ञस्यागुर उद्वचमग्नीयेत्या-
शास्ते ॥ ९ ॥

इत्येवं सूक्तवाक इत्यर्थः । आशास्तेऽयं यजमान इत्यस्मादुप-
रिष्ठात् आशास्ते यदनेन इविषेत्यस्मात् पुरस्तात् यः पदसमुदा-
यः ता आग्निषः । तत्स्थाने यः पदसमुदाय इदानीं पथते सा-
चागूः । एवं सूक्तवाकनिगदः । 'अस्य यज्ञस्यागुर उद्वचमग्नीय'

* चागूराग्निःस्थाने इति पु० दू० ।

इत्युभयभागूः । अस्यायमर्थः । अस्य यज्ञस्य प्रारब्धस्य समाप्तिं
प्राप्नुयामिति तस्मिन् उपहृत इतीडायां प्राप्नुयामिति आत्रास्ते
इति सूक्तवाक्ये, अत इयमप्याग्नौरेव । आगूरित्यस्य उद्गुगात्रा-
सनरूपत्वादागूरित्युच्यते ॥

न चात्र नामादेशः ॥ १० ॥

पाठादेव नामादेशाभावे सिद्धे पुनः प्रतिषेधवचनं अ-
न्यत् सर्वं प्रकृतिवदेवेतिज्ञापनार्थं ॥

प्रकृत्याऽन्य ऊर्ध्वं पश्चिडायाः ॥ ११ ॥

सवनीयपश्चिडात्र गृह्यते, तच्छब्दोदितत्वात् । अन्य
इतिवचनादहर्गणेष्वन्येऽहनि पश्चिडा गृह्यते । एकाहेषु तदे-
वाद्यमन्यच्च भवति ॥

दीक्षितानां सञ्चरो गार्हपत्याहवनीयावन्तराग्नेः प्रणयनात्

॥ १२ ॥

सञ्चरशब्द आसनशयनादीनां प्रदर्शनार्थः । तेनास्मिन्नव-
धौ तयोरेवान्धोर्मध्ये समीपे यजमाना आवर्त्तेरन् । अग्नि-
प्रणयनोत्तरकालं सञ्चरदेशः शास्त्रान्तरादवगन्तव्यः ॥

दीक्षणादिरात्रिसङ्ख्यानेन दीक्षा अपरिमिताः ॥ १३ ॥

प्रकृतेरिदं दीक्षाविधानं, यस्मिन्नहोरात्रे दीक्षणं क्रियते तदेवारभ्य रात्रीरेव सङ्ख्यायापरिमिता दीक्षाः कर्त्तव्याः । तस्मात् 'दीक्षितो द्वादशाहं भृतिं वन्धोत' इति प्रकृतौ नित्यवदाज्ञातं । तथा माससंवत्सरं चदा वा कृत्वा स्थादिति परिमिताः । ये अपरिमिताश्च दीक्षाकल्पाः शास्त्रान्तरे आज्ञाताः तेषां प्रदर्शनार्थमपरिमितवचनं । अध्वर्युप्रत्ययत्वाद् दीक्षानियतेः, तत्सूचनमात्रमत्रोक्तवानाचार्यः । सचाणां दीक्षाविधानमत्रोच्यते ॥

एकाहप्रभृत्यासंवत्सरात् । संवत्सरन्त्वेव सव्रते ॥ १४ ॥

महाव्रतसहिते सचेऽयं विशेषः संवत्सरमेवेति ॥

द्वादशाहतापक्षितेषु यथासुत्योपसदः ॥ १५ ॥

तेषु सक्षेपेषु यथासुत्योपसदः तथा दीक्षा अपि कर्त्तव्याः । उपसत्सङ्ख्याया अप्यत्र विहितत्वादत्रैव विधिः कल्प्यते । यत्सङ्ख्याः सुत्या उपसदश्च तत्सङ्ख्या दीक्षा एवेति । एतदुक्तं भवति, द्वादशाहतापक्षितेषु यत्सङ्ख्याः सुत्यास्तत्सङ्ख्या एवोपसदश्च दीक्षाश्च भवन्तीति ॥

कर्माचारस्वेकाद्यानां ॥ १६ ॥

आचीर्यतेऽस्मिन्नित्याचारः काशः । कर्मण आचारः कर्मा-
चारः । एकाद्यानां प्रयोगकाशो वक्ष्यत इत्यर्थः । एकाह-
शब्देनात्र विद्वत्स्वेकाहा उच्यन्ते, बहुवचनसम्बन्धात्, प्रकृतौ
दीक्षाणां विहितत्वाच्च । तुशब्देऽपि विशेषविध्यर्थः । अस्मिन्
प्रकरणे दीक्षाकाश एव विधातव्ये दीक्षोपसत्संहितानामेका-
द्यानां प्रयोगकाशो विधीयत इति विशेषः ॥

एका तिष्ठो वा दीक्षास्तिष्ठ उपसदः सुत्यमहर्त्तमं ॥

॥ १७ ॥

उत्तमग्रहणं प्रातरनुवाकाद्युदवशानीयान्तमेकमेवाहः स्यात्
तच्च सुत्यशब्देनोच्यत इत्येवमर्थः । दीक्षाकाशे विधातव्ये
उपसत्सुत्यानामपि विधानस्त्रिप्रकाराणामेव सौमिकत्वसि-
द्ध्यर्थः । तेन दीक्षणीयायाः प्राग्भाविन उखासम्भरणीयादेः
सौमिकधर्म उपांशुत्वादिर्न भवतीति सिद्धं ॥

दीक्षान्ते राजक्रयः ॥ १८ ॥   ॥ २ ॥

दीक्षाहःसु परिसमाप्तेषु अनन्तरं चदहः तस्मिन्नहनि रा-
जक्रयः कर्त्तव्यः, सोमः क्रेतव्य इत्यर्थः ॥

इति चतुर्थे द्वितीया कण्डिका ॥ • ॥

तदहः प्रायणीयेष्टिः ॥ १ ॥

यस्मिन्नहनि सोमः क्रेष्यते तदहः प्रायणीया नामेष्टिः कार्या । 'दीक्षान्ते राजक्रयः' इत्युक्त्वा तदह्रितिवचनाद्दीक्षान्ते यदहस्तस्य राजक्रय इति संज्ञाऽर्थात् कृता भवतीति गम्यते । तेनायमर्थः । तदह्रिति यद्राजक्रयसंज्ञमहस्तस्मिन्नित्यर्थः ॥

पथ्या स्वस्तिरग्निः सोमः सविताऽदितिः स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वस्विति द्वे अग्ने नय सुपथा राये अस्मानादेवानामपि पथ्यामगन्म त्वं सोम प्रचिकितो मनीषा या ते धामानि दिवि या पृथिव्यामाविश्वदेवं सत्पतिं य इमा विश्वा जातानि सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं मद्दीमूषु मातरं सुव्रतानां सेदग्निरग्नीरत्यस्वन्यानि द्वे संयाज्ये । शंखन्तेयं ॥ २ ॥

इयमितिवचनादियमेव शंखन्ता, नोदयनीयेत्यर्थः ॥

अनाज्यभागा ॥ ३ ॥

चण्डोऽध्याहर्त्तव्यः । अनाज्यभागा चैयमेव भवति, नोदयनीया ॥

संस्थितायां ॥ ४ ॥ ॥ ३ ॥

संस्थितायामितिवचनं प्रायणीयया राजक्रयस्यासम्बन्धा-

र्थं । तेनाहर्गणेषु प्रायणीयावद्राजकयो नाभ्यावर्त्तयितव्यः,
सहदेव कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥

इति चतुर्थे तृतीया कण्डिका । • ॥

राजानं क्रीणन्ति ॥ १ ॥

क्रीणन्तीतिवचनं सोमप्रवहणे यदस्माकं कर्म विहितं तत्
क्रयोत्तरकालवर्त्तिन्येव प्रवहणे भवति नान्यत्कालीने इत्येव-
मर्थः ॥

तं प्रवक्ष्यत्सु पश्चादनसस्त्रिपदमात्रेऽन्तरेण वर्त्तनी अव-
स्थाय प्रेषितोऽग्ने ऽभिर्द्धिकारात् त्वं विप्रस्त्वं कविस्त्वं विश्वानि
धारयन् । अप जन्मं भयं नुदेत्यस्यन्दयन् पाष्णीं प्रपदेन
दक्षिणापांस्त्रिदुष्यानुब्रूयाद्गद्रादभि श्रेयः प्रेक्षि बृहस्पतिः
पुर एता ते अस्तु । अथेमवस्यवर आपृथिव्या आ रे शन्नू
कृणुहि सर्ववीर इति तिष्ठन् ॥ २ ॥

av. vii. १. 1

तं क्रीतं सोमं राजानं प्राम्वंशसमीपं नेत्यत्स्वध्वर्युषु
पश्चादनसस्त्रिपदमात्रेऽतीते चक्रयोर्ये वर्त्तनी तयोश्च मध्यदेव-

स्यार्जवेन यो देशस्तस्मिन्नावस्थाप्य प्रेषितः सन्नभिर्हिंकारात् प्राक् पाष्णीं अचालयन् प्रपदेन दक्षिणस्यां दिशि पांशुं स्त्रि-
रुदपेत्, 'त्वं विप्रः' इति मन्त्रेण । ततस्तस्मिन्नेव साम्येन स्थित्वा-
ऽभिर्हिंशत्यानुब्रूयात् । तिष्ठन्निति वचनं प्रव्रजत्स्वप्यध्वर्युषु
प्रथमामसमाप्य न व्रजेदित्येवमर्थः ॥

अनुव्रजन्नुत्तरा अन्तरेणैव वर्त्मनो ॥ ३ ॥

अन्तरेणैव वर्त्मनो, अनेन यथाऽनुव्रजन्नुत्तरा अनुब्रूया-
दित्यर्थः । व्रजन्नेवानुब्रूयान्न व्रजनविच्छेपे इत्येवमर्थं व्रजति-
यद्वचनं ॥

सोम यास्ते मयोभुव इति तिस्रः सर्वे नन्दन्ति यज्ञसाऽऽगते-
नागन्देव क्रतुभिर्वर्धतु क्षयमित्यर्धर्च आरभेत् । अवस्थिते-
ऽनसि दक्षिणात् पश्चादभिक्रम्य राजानमभिमुखोऽवतिष्ठते ॥

॥ ४ ॥

अनस्यवस्थिते तस्य दक्षिणपार्श्वेन राजसमीपङ्गत्वा तं ईक्ष-
माणस्तत्रैव तिष्ठेत् ॥

प्रपाद्यमाने राजन्यग्रेणानोऽनुसंव्रजेत् ॥ ५ ॥

'अनुव्रजन्नुत्तरा' इति सर्वास्तु अनुव्रजतोऽनुवचनसिद्धौ

सत्यां अनुव्रजेदितिवचनं सम्यक् राज्ञोऽनन्तरमेवानुव्रजेन्न
व्यवायभ्रेषं कुर्यादित्येवमर्थं । अतोऽप्येणाहवनीयं गतस्यानुव्रजनं
कृतं भवति ॥

या ते धामानि हविषा यजन्तीमां धियं शिस्तमाणस्य देवे-
ति निहिते परिदध्याद्राजानमुपस्पृशन् ॥ ६ ॥

निहित इति व्रजनसमाप्तिदर्शनात् तिष्ठन्नेव परिदध्यात् ॥

वसनेऽंगुष्ठेषु वा ॥ ७ ॥   ॥ ४ ॥

उपस्पर्शनविषयस्य विकल्पोऽयं । मन्त्रेण बद्धस्य विस्त्रंसने
बन्धनशालाविरोधः, वसनोपस्पर्शने च राजोपस्पर्शनशालास्य
विरोधः, तच्चान्यतरस्य लक्षणाश्रयणे सति उपस्पर्शनस्यैव लक्ष-
णाश्रयणं युक्तं । बन्धनोत्तरकाले विहितत्वादिति वसन
इत्युक्तं । वचनाद्बद्धस्य वचनादेव विस्त्रंसनेन दोष इति मत्वा
अंगुष्ठेषु वेत्युक्तं । वाशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । बद्धो वसतीतिवच-
नात् पुनरपि बन्धनं कर्त्तव्यं ॥

इति चतुर्थे चतुर्थी कण्डिका ॥ ❀ ॥

अथातिथ्येडान्ता ॥ १ ॥

आतिथ्या नाम इष्टिरनन्तरं कर्त्तव्या ॥

तस्या अग्निमन्यनं ॥ २ ॥

तस्या इतिवचनं तदङ्गतासिद्ध्यर्थं । तेनास्मिन्नग्निमन्यने
मन्त्रस्य प्रथमयमः साधितो भवति ॥

धाय्ये अतिथिमन्तौ । समिधाग्निं दुवस्यताप्यायस्व समेतु
त इति विष्णुरिदं विष्णुर्विचक्रमे तदस्य प्रियर्माभिपाथो अश्यां
क्षेतारं चित्ररथमध्वरस्य प्र प्रायमग्निर्भरतस्य षट्पञ्च इति
संयाज्ये । संस्थितायामाज्यन्तानूनम्रं करिष्यन्तोऽभिमृशन्ति ।
अनाधृष्टमस्यनाधृष्टं देवानामोजोऽभिगस्तिपाः । अनभि-
गस्त्यञ्जसा सत्यमुपगेषां स्विते माधा इति ॥ ३ ॥

संस्थित इतिवचनं अहर्गणेषु तानूनम्रस्यानादृत्यर्थं । ता-
नूनम्रमित्याज्यविशेषस्य नाम । करिष्यन्त इत्यात्विज्यं करि-
ष्यन्तः । करिष्यद्ग्रहणं सर्वे स्वयमेवाभिमृशेरन् नान्योन्य-
स्य प्रातिनिध्येनेत्येवमर्थं ॥

सृष्ट्वोदकं राजानमाप्याययन्ति ॥ ४ ॥

आप्यायनस्वरूपमुक्तं, अद्भिः संस्पर्शनाधिक्षादिति ॥

इदमादि मदन्तीरर्थ उपसत्सु ॥ ५ ॥

इतः प्रभृत्युपसत्सु यदुदकोपस्पर्शनं क्रियते तत्र मदन्ती-
रेव गृह्णीयात् । मदन्तो नाम तप्ता आपः । उपस्पर्शनसंज्ञि-
धावुक्तत्वादुपस्पर्शनं एवायं नियमो नाचमनादावपीति गम्य-
ते । अर्थग्रहणमर्थप्राप्तेऽप्युपस्पर्शने भवतोत्थेवमर्थे ॥

अंशुरंशुष्टे देव सोमाप्यायतामिन्द्रायैकधनविद आ तु-
भ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्वाप्याययास्तान्सखी-
न्सुन्या मेधया स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामुद्वचमंशीयेति ॥ ६ ॥

आप्यायनमन्त्रोऽयं ॥

स्पृष्टोदकं निःश्वन्ति प्रस्तरे पाणोन्निधायोत्तमान् दक्षि-
णान्सव्यान्नोच एष्टा राय एष्टा वामानि प्रेषे भगाय । ऋत-
मृतवादिभ्यो नमो दिवे नमः पृथिव्या इति ॥ ७ ॥ ॥ ५ ॥

निःश्वो नाम नमस्कारः, 'द्यावापृथिवीभ्यामेव तन्नमस्कु-
र्वति' इति दर्शनात् । तेन पाणिनिधानं नमस्काराञ्छस्त्रि-
रूपेण कर्तव्यं ॥

इति चतुर्थे पक्षमी कण्डिका ॥ • ॥

सृष्ट्वादकं प्रवर्ग्येण चरिष्यत्सूक्ष्मेण खरं परिब्रज्य पञ्चा-
दस्योपविश्य प्रेषितोऽभिष्टुयाद्गवावानं ॥ १ ॥

एतान्दकोपसर्जनान्युत्तराङ्गानि, आप्यायननिष्ठवप्र-
वर्ग्याणामङ्गानीत्यर्थः । प्रवर्ग्यशब्दः कर्मविशेषवचनः । तेन
चरिष्यत्विति वचनं होतुरभिष्टुवनकालविधानार्थं । तेन
कालान्तरे यद्यध्वर्यवस्वरन्ति तदाप्यभिष्टुयादेव । खरो नाम
यत्र महावीरः संसास्यते स देशः । एतदुक्तं भवति । अध्वर्या-
दिषु प्रवर्ग्येण चरिष्यत्सु होता तोर्थेन प्रपद्य खरमुत्तरेण परि-
ब्रज्य तस्य पञ्चादुपविश्य ततः प्रेषितः सन्नभिष्टुयाद्गवावानं ।
अगवानलक्षणमाह ॥

अचमृचमनवानमुक्त्वा प्रणुत्यावस्येत् ॥ २ ॥

अस्य विधानस्य अगवानमिति संज्ञेति प्रदर्शनार्थं पूर्व-
सूत्रे अगवानशब्दप्रयोगः । अवसानमुच्छ्वासार्थमित्युक्तं ।
तेनार्धर्चाः संहितया वक्तव्याः । तच्चार्षर्चान्तसन्धाने भाषिकैव
संहिता स्यान्न ह्यान्दसीति मन्तव्यं ॥

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिसोमतः सुरुचे वेन आ वः ।
सबुध्न्या उप मा अस्य विष्टाः सतश्च योनिमसतश्च विवः । इयं
पिचे राष्ट्रेत्यग्रे प्रथमाय जनुषे भूमनेष्टाः । तस्मा एतं सुरुचं

ऋारमह्यं धर्मं श्रीणन्ति प्रथमस्य धासेः । महान्महो अस्तभा-
 यद्विजातो द्यां पिता सद्य पार्थिवश्च रजः । सबुध्नादाष्ट अनु-
 षाऽभ्युग्रं वृद्धस्पतिर्देवता तस्य सम्राट् । अभि त्वं देवं सविता-
 रमोण्योः कविक्रतुमर्चामि सत्यसर्वं रत्नधामभिप्रियं मतिद्व-
 विम् । ऊर्ध्वा यस्या मतिर्भा अदिद्युतत् सवीमनि हिरण्यपा-
 णिरमिमोत सुक्रतुः कृपा स्वस्तृपा स्वरिति वा । संसोदस्व म-
 हाऽ असोति संसाद्यमाने । अञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा इ-
 त्यज्यमाने । पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया यो नः स नृत्यो अभि-
 दासदग्ने भवानो अग्ने सुमना उपेताविति वृचाः । कृणुष्व पाजः
 प्रसितिं न पृथ्वीमिति पञ्च परि त्वा गिर्वणो गिरोऽधि द्वयोरद-
 धा उक्त्यं वचः शुक्रान्ते अन्यद्यजतन्ते अन्यदपश्यङ्गोपामनिप-
 द्यमानं स्रक्के द्रक्षस्यायं वेनस्योदयत् पृश्निगर्भाः पविचन्ते विततं
 ब्रह्माणस्पत इति द्वे वियत् पवित्रं धिषणा अतन्वत धर्मं शोचन्त
 प्रणवेषु बिधतः । समुद्रे अन्तराय वो विचक्षणन्विरङ्गो नाम
 ह्यस्य मन्वत । गणानां त्वा प्रथश्च यस्याऽपश्यं त्वेत्येतस्या-
 दया यजमानमोक्षते द्वितीयया पत्नीं तृतीययाऽऽत्मानं का-
 राधङ्गोऽत्राश्विना वामिति न वा भात्यग्निर्ग्रावाणवेडे द्यावापृ-
 थिवो इति प्रागुत्तमाया अरुचदुषसः पृश्निरग्रिय इत्याव-
 पेतात्तरेणार्धचेन पत्नीमोक्षेतोत्तमया परिहिते समुत्था-
 षैनानध्वर्यवो वाचयन्तीति तु पूर्वं पटलं ॥ ३ ॥ ॥ ६ ॥

एतावत्पूर्वमभिष्टवनं । अत्र मध्ये यद्वाख्येयं वचनं तदेव
 व्याख्यायते । कृपा खस्तृपा खरिति वा । अगवयवभूतयोः
 कृपादृपाशब्दयोः प्रयोगविकल्पोऽयं । सं सीदस्व० साद्यमाने ।
 सम्यक् साद्यमान इत्यर्थः । अञ्जन्ति० अज्यमाने । अभिपूर्व-
 माणे । उत्तराखयाभिरूप्यं यथाशक्ति सम्पाद्य पठनीयः । अ-
 पश्यन्त्वे० यजमानमीक्षते । द्विती० पत्नी । द्विती० त्मानं । प्रागु०
 वपेत । उत्तरे० मीक्षेत । अत्र क्रियान्तरसंबन्धाया अचः, ता-
 सामयभिष्टवनमेव कार्यं । अभिष्टवनं नाम घर्मस्य संस्कारोऽ-
 भिधानरूपः । एतच्च 'घर्ममभिष्टुहि' इति सम्प्रैषादवगतं ।
 तत्र यत् क्रियान्तरमीक्षमाणादि तदानुषङ्गिकं, तदपि वचनात्
 कर्त्तव्यमेव । तत् क्रियमाणमेवं क्रियते यजमानादीनोक्षमाण
 एताभिरभिष्टुयादिति । अरुक्षदित्यस्यामृच्युत्तरमेवार्धर्च-
 मीक्षमाणो ब्रूयात्, उत्तरेतिवचनात् । अस्मादेव वचनात्
 पूर्वाख्यारम्भोऽवगतः । उत्तमया० वाचयन्ति । परिभ्रानो-
 यानन्तरं अर्धर्चभिर्यदुक्तं तदस्मादीयैरपि कर्त्तव्यमित्यर्थः ।
 चत्याय वाचयन्तीत्यर्धर्चास्तोक्तस्य होत्रादिभिरनुष्ठेयत्वं सू-
 चयति । इति तु० टलं । ब्रह्म जज्ञानमित्यादि यदिदमुक्तं
 तत् पूर्वमभिष्टवनमित्यर्थः । इतिकारः समाप्तिसूचकः । तुशब्द
 उत्तरविवक्षासूचनार्थः ॥

इति चतुर्थे बली कष्टिका ॥ ❀ ॥

अथोत्तरं ॥ १ ॥

अथशब्दः सम्बन्धार्थः । पूर्वोत्तरयोः पटलयोः सम्बन्ध-
प्रयोजनं उत्तरेऽपि पटले चगावानादिधर्मप्रापणार्थं । उत्त-
रमिति वचनं याज्याध्यवधाने सत्यपेक्षाभिष्टवनत्वसूचनार्थं ॥

उपविष्टेष्वध्वर्युर्धर्मदुष्पामाह्वयति स सम्यैष उत्तरस्य ॥ २ ॥

उपविष्टेषु होत्रादिषु यदध्वर्युर्धर्मदुष्पामाह्वयति 'असा-
वेक्षसावेक्षि' इति तदेवोत्तरस्यारम्भे निमित्तमित्यर्थः । उप-
विष्टेष्विति वचनं यदध्वर्यवो नोत्थापयन्ति तदाप्युत्थाय स्वयमेव
कुर्युरित्यस्यार्थस्य सूचनार्थं ॥

अनभिचिंहात्य ॥ ३ ॥

उत्तरमभिष्टुयादिति शेषः ॥

उपह्वय सुदुष्पां धेनुमेतामिति द्वे अभि त्वा देव सवितः स-
मो वत्सं न मातृभिः सं वत्स इव मातृभिर्यस्ते स्तनः शशयो यो
मयोभूर्गौरमोयेदन् वत्सं मिषन्तं नमसेदुपसीदत सञ्ज्ञा-
नाना उपसीदन्नभिज्ञ्वा दशभिर्विवस्वतो दुहन्ति सप्तैकां
समिद्धो अग्निरश्विना तप्तो वां धर्म आगतं । दुहन्ते गावो

24.vii.73.1.

धुजो/?

24.vii.73.6.

24.vii.73.5.

24.vii.73.4.

वृषणेह धेनवो दत्ता मदन्ति कारवः । समिद्धो अग्निर्वृषणा र-
तिर्दिवस्तप्तो घर्मा दुह्यते वामिषे मधु । वयं हि वां पुरुतमा-
सो अश्विना हवामहे सधमादेषु कारवः । तदु प्रयत्नतममस्य
कर्मात्मन्वन्नभो दुह्यते घृतस्य उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्येतामु-
क्त्वाऽवतिष्ठते दुग्धायामधुक्षत्पिप्युषोमिषमित्याह्रियमाण उप-
द्रव पयसा गोषमा घर्मे सिञ्च पय उस्त्रियायाः । वि नाक-
मस्यत्सविता वरेण्यो 'नु द्यावापृथिवी सुप्रणोतिरित्यासिञ्च-
मान आ नूनमश्विनोर्ध्विरिति गव्य आ सुते सिञ्चत अय-
मित्याज आसिक्तयोः समुत्ये महतोरप इति महावीरमादायो-
त्तिष्ठत्सूदूष्य देवः सविता क्षिरण्ययेत्यनूत्तिष्ठेत् प्रैतु ब्रह्मणस्प-
तिरित्यनुव्रजेद्गन्धर्व इत्यापदमस्य रक्षतीति खरमवेक्ष्य तमति-
क्रम्य नाके सुपर्णमुप यत्यतन्मिति समाप्य प्रणवेनोपविशेद-
निरस्य त्वणं प्रेषितो यजति । तप्तो वां घर्मा नर्क्षति स्वहोता प्र-
वामध्वर्युश्चरति प्रयस्वान् । मधोर्दुग्धस्याश्विना तनाया वोत-
म्यातं पयस उस्त्रियायाः । उभा पिबतमश्विनेति चोभाभ्या-
मनवानमग्ने वोहीत्यनुवषट्कारो घर्मस्याग्ने वोहीति वा ।
ब्रह्मा वषट्कृते जपत्यनुवषट्कृते च विश्वा आशा दक्षिणसा-
द्विश्वान्देवानयाडिह । स्वाहाकृतस्य घर्मस्य मध्वः पिबतम-
श्विनेत्येवमेवापराङ्क्षिके । यदुस्त्रियास्वाङ्गतं घृतं पयोऽयं स
वामश्विना भाग आगतं । माध्वो धर्त्तारा विदथस्य सत्यतो
तप्तद्धर्मै पिबतं सोम्यं मधु । अस्य पिबतमश्विनेति चाप्रेषितो

धोताऽनुवषट्कते"स्वाचाकृतः शुचिर्देवेषु घर्मा यो अश्विनो-
 समसो देवपानः । तमो विश्वे अमृतासो जुषाणा गन्धर्वस्य ak.vii.73.3.
 प्रत्याज्ञा रिहन्ति । समुद्रादूर्मिमुदिर्यर्त्ति वेनो द्रुषः समुद्रम-
 भि यज्जिगाति सखे सखायमभ्याववृत्त्वोर्ध्व ऊषण ऊतय इति
 दे तङ्गे मित्या नमस्विन इति प्रागार्थो पूर्वाह्णे काण्वीमपरा-
 ह्णेऽन्यतरा वात्यन्तं काण्वीन्त्वेवोत्तमे पावक शोचे तव हि क्षयं
 परीत्युत्का भक्षमाकाङ्क्षेद्*वाजिनेन भक्षोपायो ऊतं हविर्मधु
 हविरिन्द्रतमेऽग्रावश्याम ते देव घर्म । मधुमतः पितुमतो वा
 जवतोऽङ्गिरस्वतो नमस्ते अस्तु मा मा हिंसोरिति भक्षजपः
 कर्मिणो घर्मं भक्षयेयुः सर्वे तु दोक्षिताः सर्वेषु दोक्षितेषु गृह-
 पतेस्तुतोयोत्तमौ भक्षौ सम्प्रेषितः श्येनो न योनिं सदनन्धिया-
 कृतमा यस्मिन् सप्त वासवा रोक्षन्तु पूव्यारुहः । ऋषिर्ह दीर्घ-
 श्रुत्तम इन्द्रस्य घर्मा अतिथिः । क्षयवसाङ्गवतो हि भूया इति
 परिदध्यात् ॥ ४ ॥

एतावदुत्तरपटलं । तन्मध्यगतानि व्याख्येयानि व्याख्या-
 यन्ते । उत्तिष्ठ० तिष्ठते । दुग्धायामित्युत्तरादाननिमित्त-
 दर्शनादेवावस्थाने सिद्धे अवतिष्ठतइतिवचनमच्चेवावतिष्ठते
 न पूर्वासु सिद्धापेक्षा कर्त्तव्येत्येवमर्थः । दुग्धायामिति । आ-
 द्विधमाखे० षोतिरिति । आसि० आनून०, गव्ये । आ सुते०
 आजे । आसिच्यमाने इत्यनुषव्यते, गव्य आज इतिवचनात्

* वाजिनेयानिति सो० ।

पयोविपर्यासे ऋग्विपर्यासः । आश्विनयो०रप इति । द्वयोः
 पयसोरासेचनपर्यवसाने सति 'समुत्थे महतीरपः' इति ब्रूयात् ।
 महावीर० नूत्तिष्ठेत् । एतयाऽभिष्टवनं कृत्वाऽनन्तरमनूत्तिष्ठेत् ।
 प्रैतु० नुव्रजेत् । तिष्ठन्नेवोक्त्वानुव्रजेत् । गन्धर्व० दृष्टं, खरावेच-
 णं तस्य पश्चात् प्राप्नुयस्व तिष्ठतः पुनस्तमतिक्रम्यानुव्रजेत् ।
 ब्रजित्वा श्रोणिदेशं प्राप्य 'नाके सुपर्णम्' इत्यस्या ऋचः प्रणवो-
 चारणेन सह तच्चैवोपविष्टेत् । वाचोऽन्यत्र व्यापृतत्वाच्चिरसमो-
 पवेशनमन्त्रोच्चारणं न सम्भवति । प्रतिषेधस्तु निरसनक्रि-
 यायाः प्रतिषेधार्थः । प्रेषितो० भ्यामनवानं । अचैवावसरे य-
 जेति प्रेषित एवाभ्यामृग्भ्यां यजति । ऋचोरेवाच द्वित्वं न
 याज्यायाः । तेन सकृदागूर्वषद्वारौ कर्त्तव्यौ । अग्ने वीही० का-
 रः । घर्म०ति वा । ब्रह्मा० श्विनेति । प्रतिवषद्वारं जपावृ-
 त्तिः । एवमे० द्विके । आपराह्निकप्रवर्गे एवमेव सर्वे भव-
 ति । तत्र विशेषमाह । यदुस्त्रि० पिवतमश्विनेति च । एतौ
 ऋचौ याज्या भवति । अप्रेषि० कृते । उत्तरां ब्रूयादिति शेषः,
 अप्रेषितवचनं पूर्वसूत्रे 'प्रेषितो यजति' इत्यस्यानुवृत्तिसूच-
 नार्थः । तेन यदुस्त्रियास्त्राज्जतमित्यस्य पिवतमित्येताभ्यामा-
 पराह्निके प्रेषितो यजतीति गम्यते । होद्वयदृष्टं ब्रह्माधि-
 कारनिवृत्त्यर्थः । तेनापराह्निकेऽपि प्रवर्गे वषद्वारानुवषद्वा-
 रयोः ब्रह्मजपोऽस्तीति गम्यते । तद्धे० थीं पूर्वाह्ने । काण्ठी०
 राह्ने । अन्य०त्यन्तं । अनयोरन्यतरामेव वा सर्वेषु प्रवर्गेषु
 ब्रूयादित्यर्थः । काण्ठीं त्वे० क्षमे । अन्यतरपक्षेऽप्ययं विशेषः ।

उक्तमे प्रवर्ग्ये काण्डोमेव त्रयादिति । अग्नयोर्होविंशितृकाल-
निर्देशादन्यत् सर्वे साधारणमिति गम्यते । पावक० चेत् ।
एतामृचमुक्त्वा भक्षार्थमाकांक्षेत् । अत्रावसाय भक्षणं कर्त्तव्य-
मित्यर्थः । वाजि० पायः । उक्त इति शेषः । उपायवचनमि-
डामिव प्रतिगृह्येत्येवमादेर्धर्मस्य प्रापणार्थं । उतं० चजपः ।
'यन्मे रेतः' इत्यस्यापवादः । अत्रापि प्राणभक्ष एव यजमानं वर्ज-
यित्वा । कर्म० येयुः । वाजिनस्य वैश्वदेव्यामुत्पन्नत्वात् तत्र च
प्रतिप्रस्थातुरभावादत्र प्रतिप्रस्थातुरपहवत्ताभायं कर्मि-
णां भक्षणविधानं । क्रमस्तु वारुणप्रघासिक एव, तस्य न्या-
यसम्भत्वात् । सर्वे तु दीक्षिताः, भक्षयेयुरिति शेषः । यज-
मानत्वादेव सर्वेषां भक्षणे प्राप्ते वचनमिदं मैत्रात्रहणादीना-
मस्यदीयानामस्यस्त्रास्त्रविहितोपायेनैव भक्षणं भवतीत्येव-
मर्थं । सर्वेषु० मौ भक्षौ । सर्वाधिकारे पुनः सर्वसंग्रहार्थं सर्वेषु
दीक्षितेष्वितिवचनमसन्नेष्वपि यजमानो गृहपतिश्च नोच्यत-
इति स्थापनार्थं । तेन होताऽध्वर्युगृहपतिभ्यामित्यादौ यज-
मानसम्प्रत्ययः सिद्धो भवति । गृहपतेस्तृतीयोत्तमभक्ष-
विधानमुपहवे क्रमविधानार्थं । तेन होत्रादिशब्दैरेवेतरेषां
उपहवयाचनं भवति गृहपतिशब्देन यजमानशब्देन वा
गृहपतेः । एवं सत्यस्य सूत्रस्यार्थवत्ता भवतीति । सम्प्रेषितः,
उत्तरां त्रयादिति शेषः । सूत्रवसा० दध्यात् । परिदध्यादिति-
वचनं विस्मृतार्थं ॥

उत्तमे प्रागुत्तमाया *हविर्हविषो मदि सद्म दैव्यमित्याव-
 णेत ॥ ५ ॥   ॥ ७ ॥

उत्तमे प्रवर्ग्य इत्यर्थः ॥

इति चतुर्थे सप्तमी कण्डिका । • ।

अथोपसत् ॥ १ ॥

अथशब्दः सम्बन्धार्थः प्रवर्ग्योपसदोः । तेन सप्रवर्ग्यायामुपसदि स्नानाचमनप्रपदनानि न भवन्ति । प्रवर्ग्याथे प्रपञ्च इवोपसदमपि कुर्यात् । अतः सप्रवर्ग्यायामुपसदि स्नानाचमनादीनि भवन्त्येव ॥

तस्यां पितृया जपाः ॥ २ ॥

उक्ता इति शेषः, सुप्यन्त इत्यर्थः ॥

प्रादेशोपवेशने च ॥ ३ ॥

* हविर्हविषो इति सो • ।

*पिच्यथैव व्याख्याते नेह प्रादेश इक्षितः बोध होतरिति
वोक्त उपविबोद्धित्येवं व्याख्याते इत्यर्थः ॥

प्रकृत्येषोपस्थः ॥ ४ ॥

पिच्यथोपवेगनातिदेशात् सञ्चोत्तर्युपस्रताप्रसन्नो दक्षि-
चोत्तर्युपस्रताऽच विधीयते ॥

उपसद्यायमोड्दुष इति तिस्र एकैकान्धिरनवानन्ताः सा-
मिधेन्यः ॥ ५ ॥

‘उपसद्यायमोड्दुषे’ इत्येतासान्तिसृणामृचा मध्ये एकै-
कामेवर्षान्धिरनवानमनुब्रूयात् । ता एव नवर्षः सामिधेन्यो
भवन्ति । एकैकामिति वचनात् तिसृणां न परस्परं सन्तानः
कार्यः । स्नातृसौ तु परस्परं सन्तानोऽस्त्येव । आसु सर्वे प्रश्न-
वास्त्रिमात्रा एव, अवसानविध्यभावात् । यदचावसानदक्ष-
मस्ति तच्चार्थप्राप्तं, सर्वार्थ एकैकामिति पृथक्करणं । तस्मा-
दच चतुर्मात्रताऽवसाने नास्तीति सिद्धं । नवस्तु प्रश्नोऽस्ति
‘नव सामिधेनोरन्वाह’ इति सर्वासां सामिधेनीत्वात् ॥

तासामुत्तमेन प्रणवेनाग्निं सोमं विष्णुमित्यावाह्योप-
विशेत् ॥ ६ ॥

प्रकृतावुत्तमेन प्रणवेन निगदसम्भानमुक्तं । अच तु तेना-

* पिच्ये वेति सं० पु० दूषे ।

म्यादिदेवतावाहनस्य सम्भानविधानात् 'अग्ने महान्' इत्यादे-
राज्यभागदेवतावाहनपर्यन्तस्य मन्त्रस्य लोपो भवति । ता दे-
वता आवाह्योपविशेदेव, न निगदन्नेषं ब्रूयादित्येवमर्थं आ-
वाह्योपविशेदित्युक्तं । आज्यपस्विष्टकृदावाहनमर्थलुप्तमेवेति ॥

नावाहयेदित्येके । अनावाहनेऽप्येता एव देवताः ॥ ७ ॥

आवाहनं नाम यष्टव्यानां सङ्ग्रहणरूपः संस्कारः । तत्रावा-
हनप्रतिषेधे सति देवताभावोऽप्याशङ्क्यते, तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थं
वचनं ॥

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्य उग्र इव शर्यद्वा त्वं सोमासि स-
त्यतिर्गयस्फानो अमीवहेदं विष्णुर्विचक्रमे त्रीणि पदा विच-
क्रम इति स्विष्टकृदादि लुप्यते । प्रयाजा आज्यभागौ च ॥ ८ ॥

लुप्यन्त इत्यर्थः ॥

नित्यमाध्यायनं निष्कवस्य ॥ ९ ॥

सक्त इत्यर्थः ॥

एषैवापराद्धे ॥ १० ॥

एषोपसदपराद्धेऽपि कर्त्तव्या । तस्यां विशेषाभावाद् ॥

इमां मे अग्रे समिधमिमामिति तु सामिधेन्यः । विपर्या-
सो याज्यानुवाक्यानां । पाण्योश्च निष्कृव इत्युपसदः ॥ ११ ॥

इत्युपसदः पौर्वाहिक्य आपराहिक्यश्च कर्त्तव्याः । व-
ज्रवचनं वक्ष्यमाणवज्रत्वापेक्षं ॥

सुपूर्वाह्णे स्वपराह्णे च ॥ १२ ॥

याः पौर्वाहिक्यः ताः सुपूर्वाह्णे कर्त्तव्याः । या आपरा-
हिक्यस्या स्वपराह् इति ॥

राजक्रयाद्यहःसंख्यानैकैकाहानान्तिसः ॥ १३ ॥

यस्मिन्नहनि राजक्रयः कृतस्तदाद्यहान्येव सङ्ख्याय एका-
हानां तिस्र उपसदो भवन्ति । पूर्वाह्निक्यापराह्निक्यावेकीकृत्य
एकोपसद्वावहारः । सैवंविधोपसत् त्रिष्वहःसु कर्त्तव्येत्यर्थः ।
तान्यहान्युपसद इत्युच्यन्त इत्यर्थः । अत्रैकाहशब्दः प्रकृति-
विहृत्योः साधारणः, वज्रवचनसम्बन्धात् प्रकृत्यर्थत्वेन विध्यन्त-
राभावाच्च । विहृत्येकाहार्यत्वेन चात्रैव विहितानां प्रयोग-
काले परिज्ञानार्थं 'कर्माचारस्वेकाहान्' इत्यत्र सङ्कीर्त्तनं ॥

षड्वा ॥ १४ ॥

षाड्वावसानिश्चयः ॥

अदीनानो दादश चतुर्विंशतिः संवत्सर इति सञ्ज्ञायां ॥

॥ १५ ॥

इतिकारः प्रदर्शनार्थः । तेनाभ्यर्च्यप्रत्ययादुपसन्निख्य
इत्युक्तं भवति ॥

प्रथमयज्ञेनैके घर्मं ॥ १६ ॥

ज्योतिष्टोमस्य प्रथमप्रयोगे घर्ममेके आशिना नेच्छन्ति,
द्वितीयादावभ्यासमिच्छन्त्येव । अभ्यासस्तु 'वसन्ते वसन्ते ज्योति-
ष्टोमः' इत्यतो वचनात्तन्मते । अभ्यासत एव प्रथमयज्ञत्वं न
स्वरूपत इति न्यायसिद्धोऽयमर्थः ॥

औपवसथ्य उभे पूर्वाह्णे ॥ १७ ॥

औपवसथ्येऽहनि ये उपसदौ ते पूर्वाह्णे एव कर्त्तव्ये । उप-
सदोऽपकर्षे प्रवर्ग्यावप्यपकृत्येते ॥

प्रथमस्यामुपसदि वृत्तायां प्रेषितः पुरीष्यचित्तयेऽन्वाह हो-
ता दीक्षितश्चेत् ॥ १८ ॥

औपवसथ्येऽहनि या प्रथमोपसत् तस्यां समाप्तायां प्रेषितः
पुरीष्यचित्तरथमन्वाह होता दीक्षितश्चेत् ॥

यजमानोऽदीक्षिते ॥ १८ ॥

अदीक्षिते होतरि यजमान एवानुब्रूयात् । यजमानो दी-
क्षित इत्येतावतैव सिद्धे यद्धोता दीक्षितस्वेदितिवचनं तज्ज्ञाप-
यति, अन्यदपि दीक्षितस्य होतुर्विहितमदीक्षिते होतरि
यजमानेन कर्त्तव्यमिति ॥

पश्चात्पदमानेऽवस्थायाभिर्दिष्टा पुरीष्यासो अग्नय इति
चिरुपांशु सप्रणवां ॥ २० ॥

समानप्रणवां सर्वे चिमाचाः प्रणवा इत्यर्थः ॥

अपि वा सुमन्द्रं ॥ २१ ॥

सुमन्द्रवन्देन मन्द्रस्य आद्यो द्वितीयो वा यम उच्यते, तेने-
वान्वाह नोपांश्विति ॥

व्रजत्स्वनुव्रजेत् ॥ २२ ॥

व्रजत्स्वध्वर्युषु अनुव्रजन्नुव्रजेत् ॥

तिष्ठत्सु विष्टुष्टवाक् प्रणयतेति ब्रूयात् ॥ २३ ॥

तेषु तिष्ठत्सु अनुवचनारम्भस्थाने स्थित्वा भूर्भुवः स्वरि-
ति वाचं विष्टुष्व ततः प्रणयतेति सम्प्रैषं ब्रूयात् ॥

अथाग्निं सञ्चितमनुगीतमनुग्रंसेत् ॥ २४ ॥

अथेति पूर्वेणास्य सम्बन्धार्थः । तेन पूर्वस्मिन् होता दीचि-
तश्चेदित्येष धर्मोऽत्रापि भवति । सञ्चितमग्निं प्रस्रोताऽनुगी-
तमनुग्रंसेत् । ग्रंस्तिरप्ययं संस्कारकर्मैव, अग्निमिति द्वितीया-
निर्देशात् ॥

पश्चादग्निपुच्छस्योपविश्याभिर्द्विंशत्याग्निरस्मि जन्मना जा-
तवेदा इति त्रिर्मध्यमया वाचा ॥ २५ ॥

वाग्यज्ञं स्वरस्य वृत्तस्य मध्यमत्वसिद्धयर्थं ॥

एतस्मिन्नेवासने वैश्वानरीयस्य यजति ॥ २६ ॥

पश्चादग्निपुच्छस्येत्यर्थः ॥

त्रयमेतत् साग्निचित्ये ॥ २७ ॥

पुरीयचितिः, अनुग्रंसनं, वैश्वानरीयमित्येतत् त्रयं साग्नि-
चित्येषु क्रतुषु भवति । पुरीयचितिरिति नामधेयात् पूर्वस्य
अग्निमनुग्रंसतीतिवचनात् मध्यमस्य उत्तमस्य च एतस्मि-
न्नेवासने इति पुच्छसंबन्धादेवास्त्यर्थस्य सिद्धौ सत्यां सूच-
प्रयोजनमपुक्षा अयमग्रयः सन्ति तेष्वप्येतत् त्रयं कर्त्तव्यमिति-
ज्ञापनार्थं ॥

ब्रह्माऽप्रतिरथ जपित्वा दक्षिणतोऽग्नेर्बहिर्वेद्यास्ते औदुम्ब-
र्याभिहवनात् ॥ २८ ॥

ब्रह्मणोऽयं नियम उच्यते । य उक्तोऽग्निप्रणयनेऽप्रतिरथ-
जपसं समाप्योपविशेत् । चित्यस्याग्नेर्दक्षिणतो बहिर्वेद्यास्ते आ
औदुम्बर्याभिहवनात् । औदुम्बर्या आभिहवनं औदुम्बर्याभि-
हवनं । आश्रमीत्युपसर्गो ॥

उक्तमग्निप्रणयनं ॥ २९ ॥

यदुक्तमग्निप्रणयनन्तदिदानो कर्त्तव्यं ॥

दीक्षितस्तु वसोर्धारामुपसर्पेत् ॥ ३० ॥ ॥ ८ ॥

यदि दीक्षितो ब्रह्मा तदा वसोर्धाराहोमकाले तां प्रति ग-
च्छेत् । तु शब्दो दीक्षितस्य ब्रह्मणोऽयं विशेष इति दर्शयति ।
तेनेदं सूत्रं 'ब्रह्माऽप्रतिरथं' इत्यस्मात् सूत्रादर्थतोऽनन्तरं द्रष्ट-
व्यं । ब्रह्माऽप्रतिरथमित्यस्य सूत्रस्य जयमित्यस्मादनन्तरं वचनं
साग्निचित्ये एव बहिर्वेद्यासन्नमिति ज्ञापनार्थं । तेनान्यत्र वेद्यां
बहिर्वेदि वा नात्र नियमः । एतदुक्तं भवति । सर्वत्र सौमि-
केऽग्निप्रणयनेऽप्रतिरथं समाप्य दक्षिणत उपविश्यास्ते औ-
दुम्बर्याभिहवनात्, साग्निचित्ये तु बहिर्वेद्युपविश्यास्ते वसोर्धा-
राहोमगच्छेदिति ॥

इति चतुर्थेऽष्टमी कण्डिका ॥ • ॥

हविर्धाने प्रवर्त्तयन्ति ॥ १ ॥

हविर्धाने शकटे, ते अस्मिन् काले प्रवर्त्तयन्त्यध्वर्यवः ॥

तदुक्तं सोमप्रवक्षणेन ॥ २ ॥

तत्र यत् कर्त्तव्यं तत् सोमप्रवक्षणेनोक्तं ॥

दक्षिणस्य तु हविर्धानस्योत्तरस्य चक्रस्यान्तरा वर्त्त-
पादयोः ॥ ३ ॥

तत्रैकं शकटं । अत्र तु द्वे । अत्र विशेषविधिर्यस्तुब्रह्मः,
अयमत्र विशेषः । दक्षिणस्य शकटस्य तदुत्तरचक्रगतस्य य-
द्वर्त्तं तत्पादयोर्मध्ये यथा भवति तथा पश्चादनसस्तिपदमा-
चेऽतोते यो देशस्तत्र स्थित्वा पूर्ववत् कृत्वाऽनुब्रूयादित्यर्थः ॥

युज वां ब्रह्मा पर्व्यं नमोभिः प्रेतां यज्ञस्य शम्भुवा युवां यमे
इव यतमाने यदैतमधिद्वयोरदधा उक्त्यं वच इत्यर्धच
आरमेदव्यवस्ता चेद्राटो ॥ ४ ॥

यदि रराटो अव्यवस्ता अबद्धा भवेत् तदा अधिद्वयोर-
दधा उक्त्यं वच इत्यस्या अबद्धं आरमेत् ॥

विष्णु रूपाणि प्रतिमुञ्च ते कविरिति व्यवस्तायां ॥ ५ ॥

व्यवस्तायां तस्यान्तामोचमाशो विष्णु रूपाणीत्यनुब्रूयात् ।
तस्या अर्द्धं आरमेत् । यदि मेथ्यो न निहत्ये स्यातां ॥

मेथ्योरुपनिहतयोः परि त्वा गिर्वणो गिर इति परिदध्यात्
॥ ६ ॥ ॥ ८ ॥

मेथ्योरुपनिहतयोरेतया परिदध्यात् । अत्र केचिदध्व-
र्यवः पूर्वं मेथ्योनिहननं कृत्वा ततो रराटीबन्धनं ततः
परिअयणं कुर्वन्ति । तत्रापि मेथ्योरुपनिहतयोरिति भूतका-
लाविघ्नित्वेन तयोः अवस्थासु कश्चिदोषः । अन्विपर्यासप्र-
ज्ञा न कर्त्तव्या । यथासूत्रमेवेदमनुवचनं वक्तव्यमिति सिद्धं ॥

इति चतुर्थे नवमी कण्डिका ॥ • ॥

अग्नीषोमौ प्रक्षेप्यत्सु तीर्थेन प्रपद्योत्तरेणाग्नीषोमवसनं
सदस्य पूर्वया द्वारा पत्नीशालां प्रपद्योत्तरेण शालामुखी-
यमतिव्रज्य पश्चादस्योपविश्य प्रेषितोऽनुब्रूयात् । सावोर्द्धि देव
प्रथमाय पित्रे वर्ष्माणमस्मै वरिमाणमस्मै । अथास्मभ्यं स-
वितः सर्वताता दिवे दिव आसु वा भूरिपश्च इत्यासीनः

॥ १ ॥

तीर्थेन प्रपदनवचनं प्रपन्नस्याप्यत्र नियमेन प्रपदनार्थं ।
पश्चादस्योपविश्येतिशालामुखीयस्येत्यर्थः । उपविष्टस्यैवासीन-
इतिवचनं व्रजत्वध्वर्युषु प्रथमामसमाप्य न व्रजनाथ उत्ति-
ष्ठेदित्येवमर्थः ॥

अनुव्रजन्तुत्तराः ॥ २ ॥

अनुब्रूयादिति शेषः ॥

प्रैतु ब्रह्मणस्यतिर्होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादुप त्वाग्ने दिवे
दिवे दोषावस्तरूपप्रियं पनिप्रतमित्यर्धर्च आरमेत् । आग्नी-
ध्रोये निहितेऽभिज्ञयमानेऽग्ने जुषस्व प्रतिद्वयं तद्वच इति स-
माप्य प्रणवेनोपरमेत् ॥ ३ ॥

प्रणवेनोपरमेदित्युक्ते अधिकेन प्रणवेनेत्याब्रह्मेत, अथ

समाख्योपरमेदितुष्यते, तदा प्रषवनिवेधाग्रहा ज्ञात् । तस्मादु-
भयविशेषणं कृतं ॥

उत्तरेणाग्नीध्रीयमतिव्रजत्स्वतिव्रज्य सोमो जिगाति गातु-
विद्देवानां तमस्य राजा वरुणस्तमश्चिनेत्यर्धर्च आरमेत्

॥ ४ ॥

आग्नीध्रीयमतिव्रजत्स्वध्वर्युषु उत्तरेण तमतिव्रज्य 'सोमो
जिगाति' इत्येता अनुब्रूयात् । 'तमस्य राजा' इत्यस्या अर्धर्च
आरमेत् ॥

प्रपद्यमानं राजानमनुप्रपद्येत । अन्तश्च प्रागा अदितिर्भ-
वासि श्येनो न योनिं सदनं धिया कृतमस्तम्बाद् द्यामसुरो
विश्ववेदा इति परिदध्यात् । उत्तरया वा केमाचारे ॥ ५ ॥

केमाय आचारः केमाचारः । आचरणमाचारः । वा-
शब्दोऽवधारणार्थः । अस्यामवस्थायां केमार्थं भयप्रतीकारे
कर्त्तव्ये सति उत्तरयैव परिदध्यात् । एवं व्याख्यायमाने प्रत्य-
चश्रुतिरनुसृता भवति ॥

ब्रह्मैवमेव प्रपद्यापरेण वेदिमतिव्रज्य दक्षिणतः शालामु-
खीयस्योपविशेत् ॥ ६ ॥

उत्तरेण शालामुखीयस्येत्येवमन्नं समानं । ततोऽपरेण वे-
दिदेशमतिव्रज्य दक्षिणतः शालामुखीयस्योपविजेत् ॥

स होतारमनूत्याय यथेतमग्रतो ब्रजेद्यदि राजानं प्रण-
येत् ॥ ७ ॥

स ब्रह्मा होतारमुत्थितमनूत्याय यथेतं प्रत्येत्य अग्रतो ग-
च्छेद्यदि ब्रह्मा राजानं प्रणयेत् । यदिशब्दसम्बन्धात् ब्रह्मणः
सोमप्रणयनं पाक्षिकमिति गम्यते । प्रणयने एवं भवति ॥

उक्तमप्रणयतः ॥ ८ ॥

यदुक्तं दक्षिणतो ब्रजन् 'आशुःशिवान' इति 'सूक्तं' अपित्वा
ततोऽक्षेणाश्वनीधं परीत्य तस्य दक्षिणतो निरसनोपवेशने कृ-
त्वा तत्रैवासीतेति, तदप्रणयतो ब्रह्मणो भवति । प्रणयतस्त्रि-
दानीमुच्यमानं भवति । तच्च प्रणयनं अग्रे गमनं गृहपतये
प्रदाय ततो हविर्धाने अग्रेणापरेण वाऽतिव्रज्य दक्षिणत आ-
श्वनीयस्योपविजेत् । यद्यग्रेण प्रपन्नः स्यात् तदा प्रपाद्यमाने
राजनि प्रत्येत्य पुनरपरेणैवातिव्रज्य पूर्वासन एवोपविजेदि-
त्येवमुभयोः पक्षयोरनुष्ठानविशेषः ॥

प्राप्य हविर्धाने गृहपतये राजानं प्रदाय हविर्धाने अग्रे-
णापरेण वाऽतिव्रज्य दक्षिणत आश्वनीयस्योपविजेत् ॥ ९ ॥

हविर्धाने प्राप्य गृहपतये राजानं प्रदाय हविर्धाने सोमं
वाऽग्रेणापरेण वाऽतिव्रज्य दक्षिणत आहवनीयस्योपविशेत् ।
असति द्वितीयहविर्धानग्रहणे राज्ञ एवाग्रेणापरेण अति-
व्रजेत्, सति तु तस्मिंस्तयोरप्यग्रेणापरेण वा गमनं भवतीति
पुनस्तद्वचनं ॥

अग्निपुच्छस्य साग्निचित्यायां ॥ १० ॥

साग्निचित्यायां सोमयागक्रियायां अग्निपुच्छस्य दक्षिणत
उपविशेत् । एतत् प्रणयेत्सोऽप्रणयतश्च साधारणमुपवेष्टन-
स्यानं ॥

एतद्ब्रह्मासनं पशौ ॥ ११ ॥

एतदासनं ब्रह्मणोऽग्नीषोमीये पशौ भवति । दृष्टिषु त्रै-
ष्टिकमेव । दृष्टिपशुभ्यामन्यद्यत् चर्मादि, तच्च तस्यैव दक्षि-
णत आसनं नाहवनीयस्येति सिद्धं ॥

प्रातश्चावपाद्येमात् ॥ १२ ॥

सौत्ये चाहनि वपाहोमपर्यन्तमाहवनीयस्य दक्षिणत आ-
सीत् । सद्यःप्रवेष्टोत्तरकालं सद्यस्तेवासीत् वचनादन्यथेति ॥

यदि त्वग्रेण प्रत्येयात् प्रपाद्यमाने ॥ १३ ॥   ॥ १० ॥

मृहपतये राजानं प्रदाय यदि राजानं हविर्धाने चा-
ग्रेण गतः स्यात् तदा प्रपाद्यमाने राजन्यासादनार्थं पुनः प्रत्ये-
यात् । व्यवायापरिहारार्थं तत्र तदानीमेव प्रत्येतव्ये सति कि-
मित्यग्रेण वाऽपरेण वा पूर्वमतिव्रज्य गच्छेत् । तत्र गमने
प्रयोजनमस्ति । वैसर्जनहोमो नाम त्रिष्वग्निषु क्रियते । तत्रा-
हवनीये ह्यमाने तस्य दक्षिणत आसनार्थं तदा दक्षिणतो
गतः स्यात् । तत्र यदाऽपरेण राजानं हविर्धाने च गतः स्यात्
तदा तत्रैवासीत न प्रत्येयात्, व्यवायाभावात् ॥

इति चतुर्थे दशमी कण्डिका । ० ।

अथाग्नीषोमीयेण चरन्ति ॥ १ ॥

पशूनेति शेषः ॥

उत्तरवेद्यामादण्डप्रदानात् ॥ २ ॥

‘दण्डं प्रदाय’ इत्युत्तरसूत्रे दण्डप्रदानोत्तरकालमेव सद्:-
प्रवेदविधानादेतावन्तः पदार्था उत्तरवेदिसमीपे कर्त्तव्या इति

प्राप्ते वचनमिदमग्नीषोमीयातिदिष्टधर्मिकायामनूबन्ध्यायां
षदसि कर्त्तव्यायामपि हतावन्तः पदार्था उत्तरवेदिसमीपे
कर्त्तव्या इत्येवमर्थे ॥

दण्डं प्रदाय मैत्रावरुणमग्रतः कृत्वोत्तरेण हविर्धा-
ने अतिव्रज्य पूर्वया द्वारा सदः प्रपद्योत्तरेण यथास्वन्धिष्णा-
वतिव्रज्य पश्चात् स्वस्य धिष्णस्योपविशति चेता ॥ ३ ॥

उत्तरेण धिष्णावतिव्रज्येत्युच्यमाने द्वावुत्तरेणेत्याशङ्का
स्यात् तन्निवृत्त्यर्थं यथास्वमित्युच्यते । यो यस्य स्वः स्वः
यथास्व । स्वं स्वन्धिष्णमुत्तरेणातिव्रज्य न द्वावुत्तरेणेत्यर्थः ।
पश्चात् स्वस्येतेतावता सिद्धे धिष्णसेतिवचनमागन्तुका अ-
पोष्टयोऽस्मिन्नवसरेऽवैवोपविशता कर्त्तव्याः न वेदिश्रोण्या-
मित्येवमर्थे ॥

अवतिष्ठत इतरः ॥ ४ ॥

स्वस्य धिष्णस्य पश्चादवतिष्ठते मैत्रावरुण इत्यर्थः ॥

यदि देवसूनां हवोऽयन्वायातयेयुरग्निर्गृहपतिः सोमो वन-
स्पतिः सविता सत्यप्रसवी बृहस्पतिर्वाचस्पतिरिन्द्रो ज्येष्ठो
मित्रः सत्यो वरुणो धर्मपती रुद्रः पशुमान् पशुपतिर्वा ॥ ५ ॥

यदिशब्दसंयोगादनित्यत्वमेषामवगम्यते । तत्राध्वर्युवज्रा-
दिश्लेषज्ञानं । देवसूनां हवींषीत्येषा संज्ञा । अष्टावच देवताः
सर्वाः सगुणा एव पशुमान् पशुपतिरिति रुद्रस्य गुणविकल्पः ॥

त्वमग्ने वृद्धयो हव्यवाडग्निरजरः पिता नस्त्वञ्च सोम नो
वशो ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामाविश्वदेवं सत्यतिं न
प्रमिये सवितुर्देव्यस्य तद्गृहस्यते प्रथमं वाचो अग्रं हंसैरिव
सखिभिर्वावदङ्गिः प्रससाक्षिषे पुरुश्चत शत्रून् भुवस्त्वमिन्द्र
ब्रह्मणा मदाननमोवास इडया मदन्तः प्रसमित्र मर्तो अस्तु
प्रयस्तांस्त्वाञ्जष्टवान् मदिमाय पृक्ते त्वया बद्धो मुमुक्षते ।
त्वं विश्वस्माद्भुवनात् पासि धर्मणा स्वर्यात् पासि धर्मणा । यत्
किञ्चेदं वरुण दैव्ये जन उप ते स्तोमान् पशुपा इवाकरमि-
ति हे ॥ ६ ॥

॥ ११ ॥

इति चतुर्थे एकादशी कण्डिका ॥ ❀ ॥

यद्यु वै सर्वपृष्ठान्यग्निर्गायत्रस्त्रिवृद्राथन्तरो वासन्तिक
 इन्द्रस्त्रैष्टुभः पञ्चदशो बार्हतो ग्रैक्षो विश्वेदेवा जागताः सप्त-
 दशा वैरूपा वार्षिका मित्रावरुणावानुष्टभावेकविंशौ वैरा-
 जौ शारदौ वृद्धस्यतिः पांक्तस्त्रिणवः शाकरो हैमन्तिकः
 सविताऽतिष्कन्दास्त्रयस्त्रिंशो रैवतः शैशिरोऽदितिर्विष्णुपत्न्य-
 नुमतिः ॥ १ ॥

उ वै इति निपातौ पञ्चान्तरविवक्षायां भवतः । सर्वपृ-
 ष्ठाणीति वक्ष्यमाणानां हविषां संज्ञा । एतानि चान्वाया-
 त्यानि । अन्वायात्यानां देवतोपदेशो ध्यानार्थः । अष्टावच
 देवताः, तत्रादितः षष्ठामम्यादीनामेकैकस्या एव चत्वार-
 सत्वारो गुणशब्दाः । ततोऽदितिर्विष्णुपत्नीत्येका । ततस्त-
 नुमतिः ॥

समिद्दिशामाशया नः स्वर्विन्मधुरेतो माधवः पात्वस्मान् ।
 अग्निर्देवो दुष्टरोतुरदाभ्य इदं क्षत्रं रक्षतु पात्वस्मान् । रथ-
 न्तरं सामभिः पात्वस्मान् गायत्री छन्दसां विश्वरूपा । त्रिवृन्नो
 विष्टया स्तोमो अङ्गां समुद्रो वात इदमोजः पिपत्तु । उग्रा
 दिशामभिभूतिर्वयोधाः शुचिः शुक्रेऽदन्योजसीनां । इन्द्रा-
 धिपतिः पिपृतादतो नो मच्चि क्षत्रं विश्वतो धारयेदं । वृद्ध-
 त्साम क्षत्रमृदुद्वृष्ट्यं त्रिष्टुभौजः शुभितमुग्रवीरं । इन्द्रस्तो-

मेन पञ्चदशेन मध्यमिदं वातेन सगरेण रक्ष । प्रची दिशां
 सद्ययशा यशस्वती विश्वेदेवाः प्रावृषाङ्गां स्वर्वती । इदं क्षत्रं
 दुष्टरमस्त्वोजो नाधुष्यं सद्यस्यं सद्यस्वत् । वैरूपे सामन्निह
 तच्छक्रेयं जमात्येनं विक्ष्वावेशयानि । विश्वेदेवाः सप्तदशेन
 वर्च इदं क्षत्रं सलिलवातमुग्रं । धर्त्री दिशां क्षत्रमिदं दा-
 धारोपस्थाशानां मित्रवदस्त्वोजः । मित्रावरुणा शरदाङ्गां
 चिकित्वमस्मै राष्ट्राय महि शर्म यक्षतं । वैराजे सामन्नाधि मे
 मनीषानुष्टुभा सम्भृतं वीर्यं सद्यः । इदं क्षत्रं मित्रवदार्द्रदातुं
 मित्रावरुणा रक्षतमाधिपत्ये । सम्राड्दिशां*सद्यसाम्नो सद्यस्व-
 त्पृतुर्हमन्तो विष्टवा नः पिपर्त्तु । अवस्यु वाता वृद्धतो तु शक्-
 रीमं यज्ञमवतु नो घृताचो । स्वर्वती सुदुघा नः पयस्वती दिशां
 देव्यवतु नो घृताचो । त्वङ्गेपाः पुर एतोत पश्चाद्दृक्ष्यते याम्यां
 युङ्धि वाचं । ऊर्ध्वा दिशां रन्तिराशौषधीनां संवत्सरेण सवि-
 ता नो अङ्गा । †रैवत्सामातिक्कन्दा उक्कन्दोऽजातशत्रुः स्योना
 नो अस्तु । स्तोम त्रयस्त्रिंशे भुवनस्य पत्नि विवस्वदाते अभि
 नो गृणीहि । घृतवती सवितराधिपत्ये पयस्वती रन्तिराशा नो
 अस्तु । ध्रुवा दिशां विष्णुपत्न्यधोरास्येशाना सद्यसो याम नो-
 मा । वृक्षस्य निर्मातरि श्वेत वायुः सन्ध्वाना वाता अभि नो गृ-
 णन्तु । विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्या अस्येशाना जमतो वि-

* सद्यसाम्नीति सो०

† रैवदिति सो० ।

ष्णुपत्नी । व्यचस्वतीषयन्तो सुभूतिः शिवा नो अस्त्वदिते-
 रूपस्ये । अनुनोद्यानुमतिर्यज्ञं देवेषु मन्यतां । अग्निश्च ह-
 व्यवाह्नो भवतं दाशुषे मयः । अन्विदनुमते त्वं मन्यासै
 श्च नस्कृधि । क्रत्वेदक्षायनो हिनु प्र ण आयूषि तारिष-
 दिति । वैश्वानरीयं नवमं कायं दशमं ॥ २ ॥

नवमदशमशब्दावेतयोरपि सर्वदृष्टान्तभावार्थौ ॥

को अद्य युंक्ते धुरि गा चतस्येति द्वे । औपयजैरङ्गारै-
 रनभिपरिहारे प्रयतेरन् ॥ ३ ॥

उपयजोमार्था औपयजाः, तैरङ्गारैर्यवायपरिहारे यज्ञः
 कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥

आग्नीध्रीयाच्चेदुत्तरेण होतारं ॥ ४ ॥

तेषामाग्नीध्रीयोदाहरणे क्रियमाद्ये उत्तरेण होतारं प-
 श्यान्नीत्वा तमेव दक्षिणेन हत्वा होत्रीये निधानं कर्त्तव्यं ॥

शामित्राच्चेदक्षिणेन मैत्रावरुणं ॥ ५ ॥

शामित्रोदाहरणे अन्तरा यूपमाहवनीयश्च दक्षिणातिह-
 त्य दक्षिणेन विहारं पश्यान्नीत्वा मैत्रावरुणश्च तस्मैत्तरतो

कृत्वा होचोय एव निधानं भवति । उपायोपदेशादेवास्मि-
न्नर्थे सिद्धे पूर्वसूत्रं व्यवयपरिहारार्थमेवायमुपाय उपदि-
श्यते नादृष्टार्थमितिज्ञापनार्थं । तेन यच्चैवं कृते व्या-
यो नास्ति तच्चैवं कर्त्तव्यं । यत्र पुनरेवं कृते व्यवय एव स्यात्
तच्चैवं न कर्त्तव्यं, यथा सवनोयादौ । तत्र ह्युत्तरेणाग्नीध्रीयं
परिग्रज्य सदः प्रसूतमिति ॥

उपोत्यानमग्रे कृत्वा निष्क्रम्य वेदं गृह्णीयात् ॥ ६ ॥

निष्क्रम्य वेदं गृह्णीयादित्येतावता सिद्धे उपोत्यानवचनं प-
दार्थव्यत्यासेऽपि प्राकृतमेवेदमुपोत्यानमितिज्ञापनार्थं । तेनास्य
समन्तत्वं साधितं भवति । अग्न इतिवचनमन्यत्रापि पूर्व-
काले क्रियमाणेनोपोत्यानेन पत्नीसंयाजार्थं गमनसिद्धौ त-
स्मिन्नेवोपोत्याने मन्त्रप्रापणार्थं । तेन यथा प्रसूतमित्यत्र
षोदायुषेत्युत्तिष्ठेत् । वेदग्रहणं तु सख्यविसर्जनोत्तरकालमेवे-
ति सिद्धं ॥

नेदमादिषु हृदयशूलमर्वागनूबन्ध्यायाः ॥ ७ ॥

हृदयशूलोदासनमित्यर्थः ॥

संस्थिते वसतीवरोः परिहरन्ति दीक्षिता अभिपरिहार-
येरन् ॥ ८ ॥

॥ १२ ॥

वसतीवरोणां परिहारे क्रियमाणे दीक्षिता अन्तर्भवेद्युः
अदीक्षिता बहिः स्युरित्येवमर्थं वचनं ॥

इति चतुर्थे द्वादशी कण्डिका । • ।

अथैतस्या रात्रेर्विवासकाले प्राग्वयसां प्रवादात् प्रातर-
नुवाकायामन्त्रितो वाग्यतस्तीर्थेन प्रपद्याग्नीध्रीये जान्वाच्या-
ऊतिं जुहुयात् । आसन्यान्मा मन्त्रात् पाँचि कस्याश्चिदभि-
शस्त्यै स्वाहेति ॥ १ ॥

एतस्या रात्रेरितिवचनाद्वात्रावेवायं पशुः समापनीय
इति गम्यते । अस्यां रात्रौ पशोः समान्निस्तस्या एतस्या वि-
वासकालेऽन्ये चतुर्थभागे प्राक् पक्षिणां प्रवादनात् प्रातरनु-
वाकायामन्त्रितो वाग्यतस्तीर्थेन प्रपद्याग्नीध्रीये जान्वाच्याऊतिं
जुहुयादासन्यान्मा मन्त्रादित्यनेन । वाग्यतस्तीर्थेनेतिवचनं

प्रपदनकासादारभ्य वाग्यमनसिद्धार्थं । आहुतिमिति वचनं
आग्नीषीये जाम्बात्यैकामाज्याहुतिं जुहुयादाहवनीये दे इति-
ज्ञापनार्थं । तेनोत्तरयोरप्याहुत्योर्जाम्बात्येति सिद्धं भवति ।
प्रातरनुवाकायामन्वितस्य विधानादस्य सर्वस्य विधेः प्रात-
रनुवाकाङ्गत्वं भवति । अतस्तस्यावृत्तावावृत्तिर्भवति ॥

आहवनीये वागग्नेगा अग्र एतु सरस्वत्यै वाचे स्वाहा ।
वाचं देवीं मनोनेत्रां विराजमुग्रां जैत्रोमुत्तमामेह भक्षां ।
तामादित्या नावमिवारुहेमानुमतां पथिभिः पारयन्तीं स्वा-
हेति द्वितीयां ॥ २ ॥

द्वितीयाग्रहणमाहुतिमित्येकवचनस्य प्रकृतत्वादत्राप्येकैवा-
हुतिर्माभूदित्येवमर्थं ॥

आतः समानं ब्रह्मणस्य ॥ ३ ॥

अब्रह्मे होतुरनुकर्षणार्थः । ब्रह्मणस्य होतुश्चायं विधिः
समान इत्यर्थः । होतुरर्थतया विहितस्यानुकर्षणात् प्रापण-
स्येदं प्रयोजनं ब्रह्मणः प्रथमं प्रपदनं पश्चाद्देहोतुरिति ॥

प्राप्य हविर्धाने रराटीमभिमृशत्यूर्ध्वन्तरिक्षं वोक्षीति ॥ ४ ॥

हविर्धानब्रह्मेन हविर्धानसमीपमुच्यते । यस्यां ब्राह्मा-
णां हविर्धाने तिष्ठतस्तस्याः ब्राह्माणाः पूर्वस्मिन् द्वारे रराटी

नाम रज्जुर्बद्धा, तामभिमृशति । 'प्राप्य हविर्धाने' हविर्धानयोः
समीपवर्तित्रासायाः पूर्वद्वारं प्राप्येत्यर्थः ॥

द्वार्ये स्थूषे देवी द्वारौ मामासन्ताप्रं लोकं मे लोककृतौ
लक्ष्युतमिति ॥ ५ ॥

द्वारिभवे द्वार्ये । दक्षिणेन पाणिना पर्यायेषाभिमर्शनं ।
मन्त्रस्तु सल्लदेव, द्विवचनसिद्धत्वात् ॥

प्रपद्यान्तरेण युगधरा उपविश्य प्रेषितः प्रातरनुवाकमनु-
ब्रूयान्मन्त्रेण ॥ ६ ॥

हविर्धानयोर्मध्यदेशं प्रपद्य युगधरावन्तरेणोपविशेत् । तत्रो-
पविश्य प्रेषितः सन् प्रातरनुवाकमनुब्रूयात् मन्त्रेण सरेण ।
प्रेषितवचनमन्यत्र व्यावृत्ते सति होतरि अन्योऽपि प्रेषितोऽनु-
ब्रूयात् प्रातरनुवाकमित्येवमर्थः । अप्राप्तोऽयं मन्त्रस्त्वरो विधीय-
ते । तेन ज्ञायते कार्यसम्बन्धानामेवातिदेशेन प्राप्तिर्नावि-
धिसम्बन्धानामिति ॥

आपो रेवतीः जयथा हि वस्व उ प प्रयन्त इति सक्तो अवा नो
अग्र इति षडग्रिमीच्छेऽग्निं दूतं वसिष्वादीति सक्तयोक्तमामु-

द्वरेत् त्वमग्ने व्रतपा इत्युत्तमामुद्वरेत् त्वन्नो अग्ने मघोभिरिति
नवेमे विप्रस्येतिद्वक्ते युष्वाहि प्रेष्ठं वस्त्वमग्ने वृद्धदय इत्यष्टाद-
शार्चन्तस्वेतिद्वक्ते अग्ने पावक दूतं व इतिद्वक्ते अग्निर्होता नो
अध्वर इति तिस्रोऽग्निर्होताग्न इडेति चतस्रः प्र वो वाजा उप-
सद्याय त्वमग्ने यज्ञानामिति तिस्र उत्तमा उद्वरेदग्ने चंस्यग्निं
द्विष्वन्तु नः प्राग्रये वाचमितिद्वक्ते इमां मे अग्ने समिधमिमा-
मिति चयाणामुत्तमामुद्वरेदिति गायत्रं त्वमग्ने वस्त्वं चिं
क्षैतवदग्रायो होताऽजनिष्ट प्र वो देवायाग्ने कदा त इति
पञ्च सखायः सं वस्त्वामग्ने चविश्वान्त इति द्वक्ते वृद्धदय इति
दशानां चतुर्थनवमे उद्वरेदुत्तमामुत्तमाश्चादितस्वयाणामि-
त्यानुष्टुभमबोध्यग्निः समिधेति चत्वारि प्राग्रये वृद्धते प्र वेधसे
कवये त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वानित्येतत्प्रभृतीनि चत्वार्यूर्ध्व
ऊषुषः ससस्ययद्वियुतेति पञ्च भद्रन्ते अग्न इति द्वक्ते
सोमस्य मातवसं प्रत्यग्निरुषस इति त्रीण्याहोतेति दशानां
तृतीयाष्टमे उद्वरेद्विष्यरीतिद्वक्तेयोः पूर्वस्योत्तमामुद्वरेत् त्वं
ह्यग्ने प्रथम इति षष्ठां द्वितीयमुद्वरेत् पुरो वो मन्द्रमिति चत्वा-
रि तं सुप्रतोकमिति षट् ऊवे वः सुद्योत्मानं नि होता होतृ-
षदन इतिद्वक्ते त्रिमूर्डानमिति त्रीणि वज्रिं यशसमुपप्रजिन्व-
न्निति त्रीणि का त उपेतिरितिद्वक्ते हिरण्यकेश इति तिस्रोऽ-
पश्यमस्य मक्षत इतिद्वक्ते दे विरूपे इतिद्वक्ते अग्ने नयाग्ने
वृद्धक्षित्यष्टानामुत्तमादुत्तमास्तिस्त्र उद्वरेत् त्वमग्ने सुद्धवो

राखु सं दृगिति पञ्चाग्निं वो देवमिति दशानां तृतीयचतुर्थे
 उद्वरेदिति चैष्टुभं मे नावो अग्निं प्र वो यज्ञमग्ने विवस्वत्सखा
 यस्त्वायमग्निरग्न आयाह्यच्छा नः शीरशोचिषमिति षट् अद-
 र्शिं गातुवित्तम इति सप्तेति वार्द्धतमग्ने वाजस्येति तिस्रः पुरु-
 त्वा त्वमग्न ईडिष्वाद्येत्यौष्णिहं जनस्य गोपास्त्वामग्न चरतायव
 इममूषु वो अतिथिमुषर्वधमिति नव त्वमग्ने द्युभिरिति दशो
 त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरानूचिस्सहोआ अमृतो नितुन्दत इति
 पञ्च वेदिषद इति षष्ठां तृतीयमुद्वरेदिमं स्तोममर्हते
 संजागृवन्निश्चिन्न इच्छिशोर्वसुन्न चिन्नमहसमिति जागतम-
 ग्निन्नं मन्य इति पातं ॥ ७ ॥

एतदाख्यानं प्रातरनुवाकार्थं । अत्र विष्कन्दसां विदेवता-
 नां चोद्धारो विधीयते । अनुष्टुप् पंक्तोनां विष्कन्दस्वादुद्धारो
 नाभीष्टः । अत उक्तमामुक्तमाश्चादित इत्यत्र कन्दस
 एवादित इत्यवगन्तव्यं ॥

इत्याग्नेयः क्रतुः ॥ ८ ॥ ॥ १३ ॥

एतावान् समाख्यायोऽग्निदेवत्य इत्यर्थः । तेन 'ऊर्ध्व ऊषुष
 ऊतये' इत्यस्य प्रागुक्तस्य प्रगाथस्य द्यूपाभिधाने विनियुक्तस्या-
 ष्याग्नेयमध्यवर्तितास्त्रिङ्गाविरोधाच्चाग्नेयत्वं साधितं भवति ।
 अस्य क्रतुरिति संज्ञा भवति ॥

इति चतुर्थे त्रयोदशी कण्विका ॥ • ॥

अथोपस्यः ॥ १ ॥

क्रतुरिति शेषः । आग्नेयः क्रतुरक्तः, अग्नेदानीमुपस्यः
क्रतुरक्षत इत्यर्थः ॥

प्रतिष्ठास्वनरोक्तस्त उष इति तिस्र इति गायत्रमृषो भद्रेभि-
रित्यानुष्टुभमिदं श्रेष्ठं पृथूरथ इति सक्ते प्रत्यर्चिरित्यष्टौ द्यु-
तद्यामानमृषो वाजनेदमुत्पदुदुश्रिय इति सक्ते व्युषा आ वो
दिविजा इति षडिति चैष्टुभं प्रत्यु अदर्शि सह वामेनेति बाह्व-
तमुषस्तच्चिन्माभरेति तिस्र औष्णिहमेता उत्था इति च-
तस्रो जागतं मर्धेनो अद्येति पांक्तमित्युपस्यः क्रतुः ॥ २ ॥

॥ १४ ॥

उभयत्रोपस्यवचनं अयं क्रतुः कृत्स्नः प्रयोक्तव्य इत्ये-
वमर्थः ॥

इति चतुर्थे चतुर्दशी कथित्वा । • ।

अथाश्विनः ॥ १ ॥

ऋतुरिति शेषः ॥

रषो उषाः प्रातर्युजेति चतस्रोऽश्विना यज्वरोरिष
 आश्विनावश्नावत्यागोमदूषु नासत्येति त्वचा दूरादिष्वेवेति
 तिस्र उत्तमा उद्वरेदादिष्टो वा हवामामिति चतस्र उदी-
 रायामा मे हवामिति गायत्रं यदद्यस्य इतिदक्षते आ नो
 विश्वाभिस्त्यच्चिदत्रिमित्यानुष्टभमाभात्यग्निरितिदक्षते ग्रावाणेषु
 नासत्याभ्यामिति त्रीणि धेनुः प्रत्नस्यक उ अवदितिदक्षते
 सुषे नरेतिदक्षते युवो रक्षांसीति पञ्चानां द्वितीयमुद्वरेत् प्रति-
 वां रथमिति सप्तानां द्वितीयमुद्वरेदिति त्रैष्टभमिमा उ वा-
 मयं वामोत्थमङ्ग आरथमिति सप्त युञ्जी वां यत्स्य इति वा-
 र्क्षतमश्विनावर्क्षतरक्षदाश्विनावेक्ष गच्छतमिति त्वचौ युवोरु-
 षूरयं ऊव इति पञ्चदशेत्यौष्णिहमबोधयिर्ज्म एषस्य भा-
 नुरावां रथमभूदिदं यो वां परिज्जेति त्रीणि त्रिश्चिन्नो अद्यो-
 षे द्यावापृथिवी इति जागतं प्रतिप्रियतममिति पांक्तं । इत्ये-
 तेषां छन्दसां पृथक् सूक्तानि प्रातरनुवाकः ॥ २ ॥

कर्त्तव्य इति शेषः । यान्येतानि त्रिषु ऋतुषु सप्त सप्त छन्दा-
 नुक्ताङ्गानि तेषां सर्वेषां पृथक् सूक्तानि गृह्णीयात्, न कि-

सिद्धपि हृन्दः परिवर्जयेत् । सर्वेषां हृन्दसामेकैकं सूक्तं गृ-
हीयादित्यर्थः । सूक्तग्रहणं सूक्तानामखण्डनार्थं । एवं क्रिय-
माणे यावानृक्ममूहः सम्यच्यते स प्रातरनुवाको भवती-
त्यर्थः ॥

शतप्रमृत्यपरिमितः ॥ ३ ॥

पूर्वाक्तादन्योऽयं प्रातरनुवाकः शतप्रमृत्यपरिमित इति, श-
तादधिको द्विशतादर्वागनियतसङ्ख्या इत्यर्थः । अतएवास्मिन्
प्रातरनुवाकेऽर्थात् सूक्तखण्डनं भवति । एवमादीनां स-
घूनां साद्यस्त्रे संसवे च प्रयोगो भवति, तत्र त्वरायासिकी-
र्षितत्वादिति ॥

नान्यैराग्नेयं गायत्रमत्यावपेद्वाह्मणस्य ॥ ४ ॥

अन्यैश्चन्दोभिराग्नेयं गायत्रं हृन्दो नात्यावपेत् । अन्यै-
रिति सङ्गवचनस्य चिध्वेव चरितार्थत्वात् त्रिभिरत्यावापो न
कर्त्तव्यः । त्रिभिरधिकैरत्यावापे न दोषः । एष नियमो ब्रा-
ह्मणस्य ॥

न त्रैष्टुभं राजन्यस्य । न जागतं वैश्यस्य ॥ ५ ॥

आग्नेयमित्यनुवर्त्तते, अत्यावपेदिति च ॥

अधासवदेकपदद्विपदाः ॥ ६ ॥

उपसमस्य प्रणयादित्यर्थः । उपसमासो नाम पूर्वस्या
 ऋचोऽन्ते प्रणवमकृत्वा ऋगक्षरवशेन एकपदद्विपदाः सन्धाय
 तासामन्ते प्रणवं कुर्यात् । अत्र तासां वज्रलासम्भवाद्भ-
 वचनोपदेशसामर्थ्यादन्यस्याप्ययं विधिर्भवति यावत्सोत्रे । अय-
 मुपसमास एकपातिन्या एव द्विपदायाः, अनेकद्विपदासं-
 हृतौ पञ्च एव वक्तव्यः । पञ्चो द्विपदां चिरनुवचनेऽपि तथा-
 दर्शनात् ॥

यथास्थानं भुवाणि माङ्गलान्यगन्म मद्या तारिक्सेडे द्यावा-
 पृथिवी इति ॥ ७ ॥

यथास्थानमिति यस्मिन् क्रमे एतानि विहितानि तस्मि-
 न्नेव क्रमेऽनुवक्तव्यानीत्यर्थः । भुवाणीतिवचनाच्छतकल्पेऽप्येषां
 खण्डनं माभूदिति गम्यते । माङ्गलानीति तेषां संज्ञा भव-
 ति । विध्यन्तरविहितत्वात् स्वस्य ऋन्दसोऽधिकान्येतानीति
 गम्यते ॥

सञ्ज्ञागृवङ्गिरिति च यः प्रेष्यत्स्वर्गकामः ॥ ८ ॥

यः पुनर्यजमानो मरिष्यदवस्थो वर्त्तते स यद्येवं कामयेत

यदि मरिष्यामि स्त्रगमाप्नुयामिति तद्यैतदपि माङ्गलं भवती-
त्यर्थः ॥

ईडेद्यावीयमावर्त्तयेदातमसोपघातात् ॥ ९ ॥

यदा ईडेद्यावीयपर्यन्ते सूक्ते तमसोपघातो न जायते
तदा तदेव सूक्तमावर्त्तयेत् यावत्तमोऽपगच्छेत् ॥

काल उत्तमयोत्सृप्यासनामध्यमस्थानेन प्रतिप्रियतम-
मित्युपसन्तनुयात् ॥ १० ॥

काले तमसोपहते इत्यर्थः । ईडेद्यावीयस्योत्तमयर्चा प्रति-
प्रियतममिति सूक्तमुपसन्तनुयात्, पूर्वासनादुत्सृज्यैतत् कर्त्तव्यं ।
एतदुक्तं भवति । प्रातरनुवाकस्यादित आरभ्य ईडेद्यावीयप-
र्यन्तं मङ्गस्वर आरोहक्रमेण सर्वः प्रयोक्तव्यः । ईडेद्यावी-
यस्योत्तमश्चगन्तेन मङ्गस्योत्तमेन यमेन प्रतिप्रियतममित्ये-
तद्विषयं मध्यमस्य प्रथमयममारभते । अस्मिन् सूक्ते उत्त-
मायाः प्रागेवारोहिक्रमेणैव मध्यमस्वरं सर्वं प्रयुञ्जीत । ततो
मध्यमस्योत्तमेन यमेन उत्तमश्चगन्तमुत्तमस्य प्रथमं यममा-
ददोत । आदायारोहिक्रमेणैवोत्तमं स्वरं तस्यामेवर्चि सर्वं
प्रयुञ्जीत । एवं स्वरसंक्रमणेनानभ्याहतं भवति । उत्सर्पणञ्च
पूर्वत्रोत्तमायाः समाप्तिक्षणे उत्तरत्रोपोत्तमायाः समाप्तिक्ष-
ण इत्यर्थः ॥

पुनरुत्सृष्योत्तमयोत्तमस्थानेन परिदध्यादन्तरेण द्वार्ये
स्थूणे अनभ्याहृतमाश्रावयन्निवाश्रावयन्निव ॥ ११ ॥ ॥ १५ ॥

उत्सर्पणस्वरूपमत्रैवं भवति । बद्धासन एव पूर्वस्थानात्
स्थानान्तरे उत्पतन् युगधुरावन्तरेणोपविष्टः सन् प्रथममु-
त्सृष्य पूर्वासनात् परतः सन् प्रतिप्रियतममित्यष्टावन्वाह, ततः
पुनरुत्सर्पणे द्वार्ये स्थूणे अन्तरेण सन् उत्तमया परिदध्यात् ।
आश्रावणस्य सिद्धवदुपदेशात् तस्यैवं स्वरौ भवतीति निश्चो-
यते । एतदुक्तं भवति । मन्त्रादीनां मध्ये यस्मिन्नाश्रावणं
प्रयुज्यते तस्य स्वरस्य सर्वोपमा आश्रावणे प्रयोक्तव्याः । प्रत्या-
श्रावणेऽप्येवं प्रयोगसिद्ध्यर्थमाश्रावणदृष्टान्तः कृतः । इदमनु-
वचनं प्रधानकर्म शंसतिवत् । ननु सर्वाण्यनुवचनान्यग्निमन्त्र-
नादीनि संस्कारकर्माणीति प्रसिद्धं । सत्यं प्रसिद्धं । तत्र सं-
स्कार्यस्य समन्वयोऽस्त्यग्न्यादेः । नन्वत्रापि प्रातर्याणामग्न्युषो-
ऽश्विनां समन्वयो दृश्यते, सम्यैषतो मन्त्रलिङ्गाच्चेति । सत्यं
समन्वयोऽस्ति । तस्य संस्कार्यत्वे प्रमाणं नास्ति, सौतिशंस-
त्यादावप्यभिधेयतया समन्वयस्य दृष्टत्वात् । यत्तु सम्यैषत-
इति तच्च प्रातर्यावदेवतासंबन्धिगुणसङ्कोर्त्तनार्थमनुब्रूही-
त्येवमपि भविष्यति । एषां कार्यार्थान्तराणामत्राभिधा-
नमित्यनवगमात् । उषःसंबन्धि तु कर्म ज्योतिष्टोमे क्वचि-
दपि न दृश्यते, अन्यश्विसंबन्धि त्वस्येव । तथापि तत् कर्म-
संबन्धितारूपमत्र चिकीर्षितमित्यवगमात् प्रधानकर्मैवैत-

दिति निश्चिनुमः । यदि पुनः कर्मान्तरसम्बन्धिद्रव्यसम्बन्धमात्रादेव संस्कारत्वमभ्युपगतं स्यात्, तत्र सर्वेषां सौति-
ग्रंथतीनां संस्कारकर्मत्वमेव स्यात् । अत्र च अनुवचनवैधर्म्यं
ल्लिङ्गमस्ति । 'मनसा ते वाचं प्रतिगृणामि' इति प्रातरनुवाक-
मनुब्रुवन्तं होतारमध्युराहेत्यत्र प्रतिगरः संस्तुतिल्लिङ्गं ।
तथा चास्य सन्निधौ विश्वरूपा नाम स्तुतिर्वाग्देवत्यायां ऋचि
क्रियते, तस्याश्च प्रधानकर्मत्वमवगतं । तत्साहचर्याच्च प्रधा-
नकर्मेति सिद्धं । चिन्ताप्रयोजनं स्वावसरे तदतिक्रिया-
यामासेमप्रयोगपरिसमाप्तेर्विपर्यासप्रायश्चित्तं कृत्वा पुन-
स्तदपि कर्त्तव्यमेव । प्रधानकर्मत्वे संस्कारकर्मत्वे सति संस्का-
र्यं प्रायश्चित्तमेव न पुनः प्रयोग इति ॥

इति चतुर्थे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ • ॥

इत्याश्वलायनसूत्रवृत्तौ नारायणीयायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ • ॥

॥ ॐ ॥

परिहितेऽपिष्य चोतरित्युक्तोऽनभिर्चिह्नकृत्यापोनग्नीया अ-
न्याच्चेष्टनैस्तरां परिधानीयायाः ॥ १ ॥

परिधानविध्युत्तरकालमेवास्यानुवचनस्य विधानात् प-
रिहित इत्यस्मिन्नर्थे सिद्धे यत् परिहितवचनं तत् परिधानी-
यापोनग्नीययोः संबन्धकरणार्थं । तेनानयोः कर्तव्यानोपवे-
जनानामैक्यं साधितं भवति । अवधित्वञ्च जनैर्भावस्य परि-
धानीयाया एवेति साधितं भवति । सम्प्रैषपाठोऽनुवचनादि-
परिज्ञानसाधनयोः सम्प्रैषस्वशास्त्रषोदनयोर्विप्रतिपत्तौ तयो-
रन्यतरेणापि तदनुवचनादि सिध्यतीत्येवमर्थः । ईषदक्ष-
मित्यर्थः । जनैस्तरान्नोच्चैस्तरामित्यर्थः । परिहितवचनादेव
परिधानीयाया अवधित्वे सिद्धे पुनः परिधानीयावचनं
परिधानीयाया अन्यावस्थासम्परियद्दार्थं परिधानीयाया
अपि परिधानीयाया इत्येवमर्थः । तत्र परिधानीयायामुत्तम-
खरोऽयमारोहिक्रमेण कृत्स्नः प्रयुक्तः । तत्रान्यात् यमाच्छनै-
स्तरां भवतीत्यर्थः । तत्रानन्तरैरनन्तरयोर्यमयोरुच्चनीच-
लोपलम्भनोक्तेराद्यन्तरयमादिषु सर्वेषु यमेषु प्राप्तेष्वपीष-
च्छब्देन द्वान्तरयम एव नियमोऽस्तीति नियम्यते । तेनोत्तमस्य
चतुर्थेन यमेनानुवक्तव्यमिति सिद्धं ॥

तासान्निगदादि शनैस्तरान्ताभ्यश्चाप्रसर्पणात् ॥ २ ॥

प्रसर्पणशब्देनेहोक्तमयानुप्रपद्येतेत्येतत् प्रपदनं गृह्यते ।
एतच्च तामामित्यस्य प्रसर्पणस्य विशेषणत्वान्नभ्यते । ताभ्य इति
निगदात् प्राग्भाविन्य च्छचो गृह्यन्ते । एतदुक्तं भवति । अपो-
नग्रीयाणां यत् प्रसर्पणं तस्मान्निगदादि शनैस्तरां भवतीति ।
अत्र ईषच्छब्दाभावात् स्वरान्तरादयो ये यमास्ते गृह्यन्ते ।
तेनात्र मध्यमस्वरो वेदितव्यः ॥

परं मन्त्रेण ॥ ३ ॥

प्रपदनाद्यत्परं अपोनग्रीयाणां तन्मन्त्रेण प्रयोक्तव्यं । एत
दपोनग्रीयाधिकारान्नभ्यते ॥

प्रातःसवनञ्च ॥ ४ ॥

प्रातःसवनञ्च मन्द्रस्वरेण प्रयोक्तव्यमिति । तद्योपांशुय-
हादि अश्वावाकश्चत्पर्यन्तं । तत्र सर्वत्र मन्द्रस्वरो भवती-
त्यर्थः ॥

अध्यर्धकारं प्रथमामृगावानमुत्तराः ॥ ५ ॥

अध्यर्धकारस्य उत्तरया सन्तानाविरोधाद्मृगावानतायाश्च
पूर्वया सन्तानाविरोधादत्र द्वितीयादाने पञ्चार्धर्चा अनु-
च्छ्रयता वक्तव्याः ॥

वृष्टिकामस्य प्रकृत्या वा ॥ ६ ॥

उत्तरा इत्यनुवर्त्तते । सामिधेनीन्यायेनेत्यर्थः ॥

प्रकृतिभावे पूर्वेष्वामर्धर्चेषु लिङ्गानि काङ्क्षेत् ॥ ७ ॥

‘प्रकृत्या वा’ इत्यस्मिन् पक्षे लिङ्गाकाङ्क्षा एव भवति ।
यस्या ऋचो यदपेक्षणीयं लिङ्गं तस्याः पूर्वस्या ऋचो अर्धर्चं
सित्वा तल्लिङ्गमाकाङ्क्षेत् ॥

प्र देवत्रा ब्रह्मणे गातुरेत्विति नव द्विनोतानो अध्वरं देव-
यज्येति दशमीं ॥ ८ ॥

दशमीयज्ञं ब्राह्मणानुवादः ॥

उत्तमयानुप्रपद्येत ॥ १८ ॥

तिसृणामुत्तमयेत्यर्थः ॥

एमा अग्नन्वेवतीर्जीवधन्या इति द्वे सन्नाद्धत्तरया परिधा-
योत्तरां द्वार्यामासाद्य राजानमभिमुख उपविशेदनिरस्य
दृणं ॥ १९ ॥   ॥ १ ॥

सन्नास्त्रेकधनास्त्रित्यर्थः । तासामेवाधिकारात् आग्मन्नाप
इत्यनया परिधाय ततो निष्क्रम्य पुनः पूर्वया द्वारा द्विविधानं
प्रविश्य तस्यामेव द्वारि या उत्तरा स्थूणा तस्याः पश्चात् समीपे
राजानमभिमुख उपविशेत् अह्नत्वेव निरसनं । निरसनमन्त्र-
मुपवेशनमन्त्रमनुक्तेव ॥

इति पञ्चमे प्रथमा कण्डिका ॥ * ॥

उपांशुं ह्यमानं प्राणं यच्छ स्वाहा त्वा सुहव सूर्याय प्रा-
णप्राणं मे यच्छेत्यनुमन्त्य उः इत्यनुप्राण्यात् ॥ १ ॥

उपांशुर्नाम यद्ः, तं ह्यमानमभिमुखो भूत्वाऽनेन मन्त्रे-
णानुमन्त्यानुलोम्येन प्राणनं कुर्यात् । अन्तःशरीरस्थं वायुं
नासिकाद्वारेण बहिर्निर्गमयेदित्यर्थः ॥

अन्तर्याममपानं यच्छ स्वाहा त्वा सुहव सूर्यायापानापानं
मे यच्छेत्यनुमन्त्य उं इति चाभ्यपान्यात् ॥ २ ॥

आभिमुख्येनान्तःशरीरं बहिष्ठं वायुं नासिकया प्रवेशयेत् ।
प्राणापानयोः स्वरूपनिर्देशनं पदार्थसंशयनिवृत्त्यर्थं । चकारो
ब्राह्मणोक्तविध्यनुकर्षणार्थः । सोऽयं विधिः प्राणं यच्छ स्वाहा
त्वा सुहव सूर्यायेत्युपांशुमनुमन्त्य तमेवाभिप्राणेदुत्तरेण भा-
गेन । एवमन्तर्याममुत्तरस्य मन्त्रस्य पूर्वैर्ण भागेन, अभ्यपाने-
दित्येवं वा प्रयोक्तव्यमिति चशब्दः ॥

उपांशुसवनं ग्रावाणं व्यानाय त्वेत्यभिमृश्य वाचं विद्वजेत
॥ ३ ॥

उपांशुग्रहार्थः सोम उपांशुरित्युच्यते । सोऽभिषूयते येन
ग्राव्या स उपांशुसवनः, तं व्यानाय त्वेत्यभिमृश्य अपोनग्नोया-
रम्भस्थान उपविश्य भूर्भुवः स्वरिति वाचं विद्वजेत् । प्रातरनु-

वाकामन्त्रणकाल एव नियता वाक्, तत्सम्बन्धास्त्रपोनघ्नीया-
स्त्रपि तदवस्थेव वाक् स्थिता, तासु चानुब्रुवदनुब्रजनमस्तीति
तदन्ते विसृज्यमाना मन्त्रवत्येव विसृज्या भवेत्, सैवात्रानाहु-
तयोर्हृपांश्चन्तर्यामयोरित्युत्कृष्टा विसृज्यत इत्यवगन्तव्यं, नात्र-
विचारणीयमन्यदस्ति ॥

पवमानाय सर्पणेऽन्वक् कन्दोगान्मैत्रावरुणो ब्रह्मा च
नित्यौ ॥ ४ ॥

पवमानायेतिवचनं पवमानार्थमुद्गात्रादयो यत आरभ्य
प्रसर्पन्ति तत एवारभ्य एतावपि प्रसर्पेतां न विप्रुष्टोमका-
लोत्तरकालमेवेत्येवमर्थः । अन्वक् पृष्ठत इत्यर्थः । नित्यवचनं
प्रतातिरात्रादौ मुख्यकर्म द्वितीयः कुर्यात् द्वितीयकर्म तृतीयः
कुर्यादित्यत्रापि सर्पणे तयोर्नित्ययोरेव प्रापणार्थं, न तत्
कार्यं कुर्वतोस्तद्वर्ग्यपुरुषयोः प्राप्तिरित्येवमर्थः ॥

तावन्तरेणेतरे दीक्षिताश्चेत् ॥ ५ ॥

ताविति ब्रह्ममैत्रावरुणावित्यर्थः । इतर इति ताभ्याम-
न्ये होहब्रह्मवर्ग्याः पुरुषा इत्यर्थः । दीक्षिताश्चेदिति वचनाद-
दीक्षितानामेतेषां सर्पणं नास्तीति गम्यते । दीक्षितानां यज-
मानत्वादेव सर्पणे सिद्धे पुनर्वचनमेतेषामस्मच्छास्तोक्तविधि-
प्रापणार्थं । अन्तरेणेति मध्यत इत्यर्थः ॥

द्रक्ष्यस्व स्कन्देति द्वाभ्यां विप्रुद्धेमौ ऊत्वाऽध्वर्युमुखाः सम-
न्वारब्धाः सर्पन्त्यातीर्थदेशात् ॥ ६ ॥

विपुद्धेम इति नाम, ऊत्वा सर्पन्तीतिवचनात् सर्पणाङ्गे
होम इति गम्यते । तेन ये ये प्रसर्पन्ति ते ते जुह्वतीति गम्यते ।
अध्वर्युमुखा अध्वर्युक्तकारिण इत्यर्थः । समन्वारब्धा अविच्छे-
देन परस्परं स्पृशन्त इत्यर्थः । आतीर्थदेशादिति वचनात्
तावदेवाध्वर्युप्रधानत्वं तीर्थदेशं प्राप्य उपवेशनादि स्वाधी-
ना एवेत्येवमर्थं ॥

तत्स्रोत्रायोपविशन्त्युद्गातारमभिमुखाः ॥ ७ ॥

तस्य बहिष्पवमानस्य स्रोत्रं तत्स्रोत्रं, स्तुतिरित्यर्थः ।
बहिष्पवमानस्तुत्यर्थमुद्गातारमभिमुखा उपविशेयुः, दक्षिणतो
ब्रह्मोदङ्मुखः पश्चात्सौत्रावरुणः प्राङ्मुखः । ब्रह्मवचनं सत्रापेक्षं ॥

तान् होतानुमन्त्रयतेऽत्रैवासीनो यो देवानामिह सोम-
पीथो यज्ञे बर्हिषि वेद्यां । तस्यापि भक्षयामसि मुखमसि मुखं
भूयासमिति ॥ ८ ॥

तान् बहिष्पवमानार्थमुपविष्टानित्यर्थः । अत्रैवासीन
इति, यत्रैवोपविश्य वाम्विषर्गं करोति तत्रैवेत्यर्थः । होतृय-

हणं होतैवाचासीनोऽनुमन्त्रयते न यजमान इत्येवमर्थः ।
यदि यजमान एव होत्रं करोति तदा यजमानतया सर्पणं
कृत्वा तत्रस्थ एवानुमन्त्रणं कुर्यात् । तथाच वचनमस्ति 'यद्यु
वै स्वयं यजमानो होता स्यात् सर्पदेव' इति ॥

दीक्षितश्चेद्भजेत् स्तोत्रोपस्वाराय ॥ ९ ॥

यदि होता दीक्षितः तदानुमन्त्रणं कृत्वा पुनस्तत्र गच्छेद्या-
जमानं कर्तुं । पूर्वसूत्रे होतृग्रहणात् यजमानस्य होतृत्वे गत्वा
अनुमन्त्रणमुक्तं, अत्र तु होतुर्यजमानत्वे अनुमन्त्रणं कृत्वा प-
श्चाद्याजमानं कर्तुं ब्रजेदित्युक्तं । तेनेदमुक्तं भवति । एकाहा-
हीनेषु यजमानस्य होतृत्वे सत्रेषु गृहपतेर्होतृत्वे च गत्वानु-
मन्त्रणं भवति । सत्रेषु होतैवानुमन्त्रणं कृत्वा गच्छेद्याजमान-
करणाय, अन्यत्रानुमन्त्रणं कृत्वापि न गन्तव्यमित्यर्थः ॥

सर्पेच्चोत्तरयोः सवनयोः ॥ १० ॥

यदि होता दीक्षितः तदोत्तरयोः सवनयोः सर्पणमपि
कुर्यात् । बहिष्यवमानेऽत्रैवासीनोऽनुमन्त्र पुनर्गच्छेत् । उत्त-
रयोः सवनयोः सर्पणादि सर्वं याजमानं कुर्यादित्यर्थः ॥

ब्रह्मन् स्तोष्यामः प्रशास्तरिति स्तोत्रायातिसर्जितावति-
सृजतः ॥ ११ ॥

ब्रह्ममैत्रावरुणयोरयं विधिः, तयोरेवाच प्रत्यतिस-
र्जनविधिदर्शनात् । अतिसर्जनवाक्यपाठोऽतिसर्जनवाक्ये पर-
स्मैपदप्रयोगे सत्यपि प्रत्यतिसर्जनवाक्ये आत्मनेपदप्रयो-
गार्थं ॥

भूरिन्द्रवन्तः सवितृप्रसूता इति जपित्वांस्तुध्वमिति ब्र-
ह्मा प्रातःसवने ॥ १२ ॥

प्रातःसवनसङ्घर्षं मानसादिस्त्रोत्रनिवृत्त्यर्थं ॥

भुव इति माध्यन्दिने स्वरिति तृतीयसवने । भूर्भुवः
स्वरिन्द्रवन्तः सवितृप्रसूता इत्यूर्ध्वमाग्निमाहतात् ॥ १३ ॥

इन्द्रवन्त इत्यादौ पूर्ववदधिकारे सिद्धेऽपि पुनर्वचनं व्याह-
तित्रयविशिष्टसत्तुर्योऽयं मन्त्र ऊर्ध्वमाग्निमाहतात् भवति
न पूर्वे च यो मन्त्राः संहृत्य भवन्तीत्येवमर्थः । उक्त्यादिष्विति
वक्तव्ये ऊर्ध्वमाग्निमाहतादितिवचनं मानसात्यग्निष्टोमस्त्रोत्र-
सङ्घर्षार्थं ॥

स्तुत देवेन सवित्रा प्रसूता ऋतञ्च सत्यञ्च वदत । आयु-
ःकृत्य ऋचो मा गांत तनूपात् साम्न ओमिति जपित्वा
मैत्रावरुणस्तुध्वमित्युच्चैः ॥ १४ ॥

॥ २ ॥

अपिलोच्चैरित्युभयवचनमस्येदं भवतीत्येवमर्थं । तेन ब्रह्म-
णोऽत्रापि ऊर्ध्वं वा प्रणवादित्ययमपि विधिर्भवतीति गम्यते ॥

इति पञ्चमे द्वितीया कण्डिका ॥ • ॥

अथ सवनीयेन पशूना चरन्ति ॥ १ ॥

सवनेषु भवः सवनीयः । वपया प्रातःसवने चरन्ति पुरो-
डाशेन माध्यन्दिने अङ्गैस्तृतीयसवने इत्येवं यष्टय इत्यर्थः ।
परिव्ययणाद्युक्तमित्येवमादिभिर्लिङ्गैः पशून्वे सिद्धेऽपि पशू-
नेतिवचनं पुरोडाशानामपि सवनीयसंज्ञाप्रापनार्थं ॥

यद्देवतो भवति ॥ २ ॥

तस्य पशोर्या या देवता विहिता आस्त्रान्तरेष्वपि विहिता
तद्देवत्योऽपि पशूः कर्त्तव्यः । एतदुक्तं भवति । सवनीये पशौ दे-
वतान्तरप्राप्तावप्यसमास्त्रातलं नास्तीत्यर्थः ॥

आग्नेयोऽग्निष्टोम ऐन्द्राग्न उक्थ्ये द्वितीय ऐन्द्रे वृष्णिः षोड-
शिनि तृतीयः सारस्वतो मेघतिरात्रे चतुर्थो ॥ ३ ॥

अत्र चशब्दप्रयोगादेव समुच्चये सम्पाद्ये सत्यपि यद्विती-
यादिभिः ब्रह्मैः समुच्चयं विदधाति तज्ज्ञापयति प्राचि-
कोऽयं समुच्चय इति । वृष्णिर्मेघजातौ पुमान् ॥

इति क्रतुपञ्चवः ॥ ४ ॥

एते चत्वारः क्रतुपञ्चसंज्ञा भवन्ति ॥

परिव्ययणाद्युक्तमग्नीषोमीयेणाचात्वालमार्जनाद्दण्डप्रदा-
नवर्जं ॥ ५ ॥

परिव्ययणादि यचात्वालमार्जनपर्यन्तं अग्नीषोमीये पञ्चौ
विहितं तदचापि भवति । अयमेवार्थोऽत्र विधातुमिष्टः । एवं
व्याख्यायमाने उभयत्र चात्वालमार्जनस्य नेदमादिषु मार्जन-
मिति प्रतिषिद्धस्य प्रतिप्रसवः कृतो भवति । अग्नीषोमीय-
संबन्धितया सिद्धवदुपदिश्य तस्य तस्य सवनीयसम्बन्धितया
पुनर्विधानात् तदवध्यन्तर्भावादण्डप्रदानमत्र प्रतिषिध्यत ।
तेनाप्रत्तमेवामन्त्रकमादाय पूर्ववद्धोतारं परिहृत्य तस्या-
यतो गमनादि पूर्ववत् कुर्यात् ॥

उपविश्याभिर्हिंस्त्य परिव्ययणीयान् त्रिः ॥ ६ ॥

उपविश्येतिवचनमुपविश्य परिव्ययणीयामेव ब्रूयान् पूर्व-
स्या उत्तरार्द्धं च मपीत्येवमर्थं ॥

आवह देवान् सुन्वते यजमानायेत्यावाहनादिसुन्वच्छ-
ब्दोऽग्रे यजमानशब्दादैष्टिकेषु निगमेषु ॥ ७ ॥

आवाहनादिषु सुन्वच्छब्दोऽग्रे यजमानशब्दादित्येवंलक्षण-
सिद्धस्य सुन्वच्छब्दस्य सुन्वते यजमानायेति पाठो यजमान-
शब्दादेवाग्रे सुन्वच्छब्दः कर्त्तव्यः, न तत्पर्यायात् यज्ञपति-
शब्दादेरित्येवमर्थं, यजमानशब्दसमानविभक्तिप्रापणाय चेति ।
आवाहनादियहणमस्मिन्नहनि यदा यदैष्टिकं तन्मन्त्रं प्रवर्त्तते
तदा तदा अस्य विधेः प्रापणार्थं । ऐष्टिकयहणमनैष्टिकनि-
वृत्त्यर्थं ॥

नान्याद्धारियोजनादूर्ध्वं ॥ ८ ॥

अहर्गणेऽन्यमनन्यं चास्तीति विशेषणं । एकाहेष्वेकत्वाद्-
ऋसदेवाद्यन्तवद्भवति । अन्येऽहनि यद्धारियोजनं तस्मादूर्ध्वम-
यं विधिर्न भवतीत्यर्थः ॥

न प्रावित्रं साधु ते यजमान देवता ओमन्वतीतेऽस्मिन् यज्ञे
यजमानेति च ॥ ९ ॥

अगयोरपि विषययोरयं विधिर्न भवति ॥

प्रागाज्यपेभ्यः सवनदेवता आवाहयेदिन्द्रं वसुमन्तमावचेन्द्रं
रुद्रवन्तमावचेन्द्रमादित्यवन्तमृभुमन्तं विभुमन्तं वाजवन्तं वृ-
हस्पतिवन्तं विश्वदेव्यावन्तमावचेति ॥ १० ॥

सवनदेवता अनिर्दिष्टदेवतानां सोमानां सवने सवने दे-
वताः, ते च सवनमुखे सवनमुखे होतुर्वषट्कारे ह्वयन्त इत्यर्थः ।
अपूर्वत्वात् सोमस्यावाहनप्रकारपाठोऽयमप्राप्तत्वात् कृतः ॥

ताः सूक्तवाक एवानुवर्त्तयेत् ॥ ११ ॥

अयमप्यप्राप्तविधिः, अपूर्वत्वादेव । एवकारो विस्यष्टार्थः ॥

प्रवृताहुतोर्जुङ्गति वषट्कर्त्तारोऽन्येऽष्ठावाकात् ॥ १२ ॥

येऽस्मिन्नहनि वषट्कारसम्बन्धिनस्तेऽस्मिन् काले प्रवृताहुती-
र्जुङ्गति अष्ठावाकं वर्जयित्वा । अस्मादेवाष्ठावाकप्रतिषेधा-
दवगम्यते प्रवृताहुतयो न वरणनिमित्ता इति, अष्ठा-
वाकस्य वरणाभावात्, तेनाग्नीषोमीयेऽहनि वरणे कृतेऽपि होतु-
रन्ये तस्मिन्नहनि न जुङ्गति । होतुस्तु पाशुको वैकल्पिकः सिद्ध
एव ॥

चात्वाले मार्जयित्वाध्वर्युपथ उपतिष्ठन्त आदित्यप्रभृतीन्
धिषण्यात् १३ ॥

चात्वालेमार्जनान्तं पाशुकं कर्मोपदिष्टं । तत्र चात्वाले-
मार्जने कृते सौमिकमुपस्थानादि कर्म कुर्युरित्यर्थः । तेन पा-
शुककर्त्तार एव मार्जनं कुर्युः । अध्वर्युपथ इत्यध्वर्युपथे ति-
ष्ठन्त इत्यर्थः । आदित्यप्रभृतीन् वक्ष्यमाणान् धिषण्यानुपति-
ष्ठन्ते । आदित्यप्रभृतिवचनमादित्यस्यापि धिषण्यत्वप्रतिपाद-
नायं । तेनोपस्थितास्येत्यादावादित्यस्यापि यद्गणं भवति ॥

आदित्यमग्रे । अध्वनामध्वपते श्रेष्ठः स्वस्त्यस्याध्वनः पार-
मशीयेति ॥ १४ ॥

उपतिष्ठन्त इति वर्त्तते । अथवचनमादित्यप्रभृतीन् धि-
षण्यानुपतिष्ठन्त इति वचनात् प्रत्युपस्थानमादित्यप्रभृतिले प्राप्ते
तन्निवृत्त्यर्थं । तेन सहदेवाय उपस्थातव्यो न यावदुपस्थान-
मिति ॥

यूपादित्याह्वनोयनिर्मन्थ्यानग्नयः सगराः सगरा अग्नय
सगराः स्थ सगरेण नाम्ना । पातमाग्नयः पिपृतमाग्नयो नमो
वो अस्तु मा मा हिंसिष्टेति ॥ १५ ॥

अचाप्यादित्य उपस्थेयो यूपादिभिः सह तस्यापि निर्दे-
ष्टात् । निर्मन्थ्यो नाम यचाग्निर्मथ्यते स देशः ॥

सव्यावृतः शामित्रोवध्यगोहचात्वालोत्करास्तावान् ॥ १६ ॥

एवमेव शामित्रः पशुअपणार्थोऽग्निः । ऊवध्यगोहो नाम
आन्त्रप्रच्छादनस्थानं । आस्तावो यत्र वह्निष्यवमानः स्त्रयते
स देशः ॥

एवमेव दक्षिणावृत आग्नीध्रीयमच्छावाकस्य वादं दक्षिणं
मार्जालीयं खरमिति ॥ १७ ॥

एवमेवेत्युभयत्रापि संबध्यते । तेनाग्नयः सगरा इत्ययमे-
वोभयत्र भवति । आग्नीध्रियोऽग्निविशेषो य उत्तरतो निहितः ।
अच्छावाकस्य वादः यस्मिन् देशे आसीनोऽच्छावाकः 'अच्छा-
वाक वदस्व' इत्युक्तो वदति स देशः । दक्षिणं मार्जालीयमिति
मार्जालीय एवोच्यते । तेन उत्तरेऽपि मार्जालीयोऽस्तीति ग-
म्यते । खरो नाम यस्मिन् देशे यद्वचमसाः साद्यन्ते स देशः ।
विशेषणविशेष्यभ्रान्तिनिवृत्त्यर्थमसमासकरणं नोपस्थानभेदसि-
द्ध्यर्थं । तेन एतांस्तुरः सप्तदेवोपतिष्ठेरन् ॥

उत्तरेणाग्नीध्रीयं परिब्रज्य प्राप्य सदोऽभिमृशन्त्युर्व्यन्तरिक्षं
वीक्षति ॥ १८ ॥

आग्नीध्रीयमुत्तरेण परिब्रज्य सदसो द्वारदेशं प्राप्य सदोऽ-

भिमृशन्ति, मन्त्रेण प्राप्येतिवचनं प्राक्चेष्टतानिष्टृत्यर्थं । प्राप्या-
भिमृशन्ति, नान्यत् सम्पादनीयमित्यर्थः ॥

द्वार्यै संमृश्यैवमपरानुपतिष्ठन्ते ॥ १९

द्वार्यै इति पूर्वस्था द्वारः स्थूणे इत्यर्थः । प्राप्य सद इति प्रकृ-
तत्वादाहवनीयप्रदेशादागच्छतां सदःप्राप्तिः पूर्वभाग इति
गम्यते । तत्र च प्राप्यनन्तरं द्वार्याभिमर्शनविधानात् । प्रा-
प्तिश्च सदसो द्वारप्रदेशस्येवेति गम्यते । अभिमृशन्तीति वर्त्त-
माने संमृश्येतिवचनं, वैलक्षण्यमसन्निहितेन मन्त्रेण 'देवी द्वारा'
इत्यनेनाभिमर्शनं । एवमित्यग्नयः सगरा इत्यनेनेत्यर्थः ।
अपरानिति सदःपूर्वद्वारप्राप्तानां विधानात् सदसोऽपरान्
शालामुखीयादीनित्यर्थः । शालामुखीयादीनित्यनुक्ताऽपरा-
निति वचनात् तत्रस्था एवोपतिष्ठेरन् ॥

उपस्थितांश्चानुपस्थितांश्चाप्यपश्यन्तोऽन्यनीचमाणाः ॥ २० ॥

उपतिष्ठन्त इति वर्त्तते । उपस्थिता आदित्यादयः । अनु-
पस्थिताः सदस्याः होत्रीयादयः । चशब्द एवंशब्दानुकर्ष-
णार्थः । अप्यपश्यन्त इति वचनात् सर्वत्र शक्तिविषये अभि-
मुख एव कर्माणि कुर्यादित्यवगम्यते । न ईक्षमाणा अनोच-
माणा विविधमनोचमाणा व्यनीचमाणाः, न व्यनीचमाणाः, द्वि-

प्रतिषेधत्वात् प्रकृत्यर्थप्राप्तिः, विविधवीक्षमाणा इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । उपस्थिताननुपस्थितांश्च सर्वान् पश्यन्तोऽपि इतस्तत ईक्षमाणाः ‘अग्नयः सगराः’ इत्यनेन मन्त्रेण सकृदेव सदसः पूर्वद्वारप्रदेशे ब्रह्मा एवोपतिष्ठेरन्निति ॥

क्षोता मैत्रावरुणो ब्राह्मणाक्कंसी पोता नेष्टेति पूर्वया द्वारा सदः प्रसर्पन्त्युरुक्षो लोकमनुनेषि विद्वानिति जपन्तः ॥ २१ ॥

पूर्वद्वारदेशगतत्वात् तथैव प्रसर्पणे सिद्धे यत् पूर्वगच्छणं करोति तज्ज्ञापयति सदःप्रवेशनद्वाराभिर्मर्शं सति पूर्वथैव प्रवेशो भवतीति । ‘उरुक्षः’ इत्येतामृचं सर्वे सहजपन्तः पूर्वया द्वारा प्रसर्पेयुरित्यर्थः ॥

उत्तरेण सर्वान् धिषण्यान्त्सन्नान्त्सन्नानपरेण यथा स्वन्धिषण्यानां पश्चादुपविश्य जपन्ति । यो अद्य सौम्यो वधोघायनामुदीरति । विषूकुक्षमिव धन्वना व्यस्थाः परिपन्थिनं सदस-^{22.20.2a, 6.}स्पतये नम इति ॥ २२ ॥

सूत्रोक्तक्रमेण होतृप्रथमाः प्रविश्य ततो नेष्टृपोऽब्राह्मणाक्कंसि होतृमैत्रावरुणा इत्यनेन क्रमेण उत्तरेण सर्वान् धिषण्यान् गत्वा सन्नान् सन्नानपरेण गत्वा यो यो यस्य स्त्रो धिषण्यस्तस्य तस्य पश्चादुपविशेयुः । उपविश्य यो अद्येति जपेयुः ।

नेष्टुः सन्मानपरेण गमनं नास्ति, असम्भवात् । एवमपरया
ब्रह्मा प्रसृप्य दक्षिणपुरस्तान् मैत्रावरुणस्योपविशेत् ॥

एवमित्युपस्थानादिजपान्तमतिदिश्यते । तमन्वच्च ऋत्वि-
जः प्रसर्पकाः ॥ २३ ॥

ऋत्विग्ग्रहणं प्रसर्पकविशेषणं । ये प्रसर्पका ऋत्विजस्य ते
ब्रह्माणं प्रसर्पन्तमनु तेनैव दारेण प्रसर्पेयुः । ये दशपेये वक्ष्यन्ते त
एवेत्यर्थः । तेनार्थितया दिदृक्षया च प्रसृप्तानामत्र प्रसृक्तो ना-
स्तीति तेषामयं नियमो न भवतीति ॥

पूर्वेणौडुम्बरोमपरेण धिषण्यान् यथान्तरमनूपविशन्ति ॥
॥ २४ ॥

इदमपि तेषां स्नानविधानं । यथान्तरं यथासन्निहृष्ट-
मित्यर्थः । यो यस्य समसभक्षसम्बन्धितया सन्निहृष्टः स तस्य
समीप उपविशतीत्यर्थः ॥

एतयाऽऽवृताऽऽग्नीध्र आग्नीध्रीयमप्याकाशं ॥ २५ ॥

आग्नीध्रोऽप्यनेन प्रकारेणोपस्थानादिजपान्तं कुर्यात् । आ-
ग्नीध्रीयन्तु प्रविशेत् । सञ्छादितमसञ्छादितमपीत्येवमर्थम-
प्याकाशमिति वचनं ॥

दक्षिणादयो धिषण्या उदकसंस्थाः प्रसर्पिणां ॥ २६ ॥

स्वस्य धिषण्यस्य पश्चादुपवेशनमुक्तं । तत्र को धिषण्यः कस्येत्ये-
तन्निर्णयार्थमिदमुच्यते । प्रसर्पिणो होत्रादयस्त्रैलोक्यधिक्षतेषु त-
दधिकारार्थं पुनः सर्पिगृहणं । अनधिकृतस्यापि प्रसर्पिणो-
ऽश्वावाकस्य गृहणार्थं दक्षिणादय इत्येतावन्नेवोदकसंस्थले
सिद्धे यदुदकसंस्त्ववचनं तज्ज्ञापयति सर्वत्र दक्षिणोत्तररू-
पेण व्यवस्थितेषु उदकसंस्थैव क्रिया कर्त्तव्या नान्यथेत्येव-
मर्थः ॥

आद्यौ तु विपरीतौ ॥ २७ ॥

मैत्रावरुणस्य दक्षिणतः तस्योत्तरतो होतुरिति ॥

तेषां विसंस्थितसञ्चरा यथास्वं धिषण्यानुत्तरेण ॥ २८ ॥

तेषां धिषण्यवतां स्वस्य धिषण्यस्योत्तरतो यो देवः स वि-
संस्थितसञ्चरो नाम वेदितव्यः । विसंस्थिते असमाप्ते सवने
सञ्चर्यतेऽनेनेति विसंस्थितसञ्चरः ॥

दक्षिणमधिषण्यानां ॥ २९ ॥

॥ ३ ॥

अधिष्यानामृत्विजां दक्षिणधिष्यमुत्तरेण विसंस्थितसञ्च-
रो भवतीत्यर्थः ॥

इति पञ्चमे ऋतीया कण्डिका । ॐ ॥

अथैन्द्रैः पुरोडाशैरनुसवनं चरन्ति ॥ १ ॥

याज्यानुवाक्याल्लिङ्गादेव ऐन्द्रत्वे सिद्धे सत्यैन्द्रैरिति वचनं
धानादीनां निर्वापकाले या देवताः संबध्यन्ते तामामपनय-
नार्थं । पुरोडाशैर्न सोमैरित्यर्थः । किञ्च धानादीनां पुरो-
डाशशब्देनैव संव्यवहारार्थं । अनुसवनं सवने सवने इत्यर्थः ।
पुरोडाशाद्युक्तमित्यतिदेशादेवानुसवनत्वे सिद्धे यदनुसवनव-
चनं तज्ज्ञापयति अनुसवनं चरन्त्येव । नान्यदावाहनाद्य-
पीति ॥

धानावन्तं करम्भिणमिति प्रातःसवनेऽनुवाक्या ॥ २ ॥

प्रातःसवनवचनं मध्याह्नसमये प्राप्तेऽप्यस्मिन् सवन इव-
मेवानुवाक्या स्यात्, नान्या कल्पेत्येवमर्थं ॥

माध्यन्दिनस्य सवनस्य धाना इति माध्यन्दिने । तृतीये
धानाः सवने पुरुष्टुतेति तृतीयसवने । होता यत्तदिन्द्रं
चरिषा इन्द्रो धाना अत्विति प्रैषो लिङ्गैरनुसवनं ॥ ३ ॥

प्रैष इत्येकवचनं जात्यभिप्रायं, चयाणां पाठसिद्धत्वात् ॥

उद्धृत्यादेशपदं तेनैवेज्या ॥ ४ ॥

अचाप्येकवचनं पूर्ववत् । देवतादेशस्वरूपत्वादिभूमिति-
पदब्रह्म आदेशपदमित्युच्यते । तदुद्धृत्य तेरेव प्रैषैर्यष्ट्यमि-
त्यर्थः ॥

होता यत्तदसौ यज*योऽस्तु स्थान आर्गूर्वषट्कारौ यच्च
क च प्रैषेण यजेत् ॥ ५ ॥

यच्च क चेतिवचनात् सार्वचिकोऽयं विधिः । यच्च कचित्
कर्मणि प्रैषेण यागे कर्त्तव्ये एतावदुद्धृत्य तयोः स्थाने तौ कृत्वा
यष्ट्यमित्यर्थः ॥

* यो यत्त्विति सो० मू० ।

अथ खिष्टकृतोऽग्रे जुषस्व नो हविर्माध्यन्दिने सवने जात-
वेदोऽग्रे तृतीये सवने हि कानिष इत्यनुसवनमनवाक्याः

॥ ६ ॥

अनुसवनाधिकारे पुनरनुसवनवचनं माध्यन्दिने सवने
पश्चुपुरोडाशेन सह खिष्टकृति क्रियमाणे तस्य मुख्यत्वे स-
त्यपि एता एव आख्यानवाक्या भवेयुरित्येवमर्थं ॥

क्षेता यत्तदग्निपुरोडाशानामिति प्रेषो हविरग्रे वोक्षेति
याज्या एतास्वनुवाक्यास्तु पुरोडाशशब्दं ब्रह्मवदेके ॥ ७ ॥

एतास्वनुवाक्यास्तु ये पुरोडाशशब्दाः ते ब्रह्मवचनान्ताः
कर्त्तव्या इत्येके आचार्या मन्यन्त इत्यर्थः । तत्सामानाधि-
करण्यादेव ब्रह्मशब्दादयोऽपीति । पुरोडाशशब्दस्यापि कचि-
न्यायेन धानादिलक्षणार्थत्वाच्च ब्रह्मत्वसम्बन्धः ॥

विज्ञायते पूर्यति वा एतद्वचोऽक्षरं यदेनदूहति तस्माद्वचं
नोक्षेत् ॥ ८ ॥

॥ ४ ॥

पूर्यति स्रवतीत्यर्थः । स्रवणं तावच्छब्दोद्वृत्तभङ्गादुक्तना-
मः । तस्माग्रे च्छा यष्ट्यमिति साधनत्वनामः । अगूहे पुन-
रगूहे साधनत्वे कश्चित् पदस्य स्रवणवा गौण्यं वाभिधानं

सम्भवतीति नातीव दोषः । तस्मादिमौ विधिप्रतिषेधौ ब्राह्मण-
सङ्कीर्णतावपि न्यायमूलावेवेति मन्तव्यौ । तेनायमृक्ष-
प्रतिषेधः सार्वत्रिक इति मत्वा सर्वेषु यजुर्मिगदेव्यति यजुः-
खेवोहमुक्तवान् भगवानाम्बुसाधन आचार्यः ॥

इति पञ्चमे चतुर्थी कथिका । ० ।

द्विदेवत्यैस्वरन्ति ॥ १ ॥

वक्ष्यमाणगृहाद्विदेवत्यसंज्ञा भवति । तेन वाय्विन्द्रवायु-
देवत्योऽपि द्विदेवत्यसंज्ञो भवति । तैस्वरन्ति । तेषां याज्या-
प्रैषानुवाक्या वक्ष्यन्त इति सम्बन्धः ॥

वायव इन्द्रवायभ्यां । वायवायाहि दर्शतेन्द्रवायू इमे सु-
ता इत्यनुवाक्ये अनवानं पृथक्प्रणवे ॥ २ ॥

एते द्वे ऋचौ द्वे अनुवाक्ये भवतः । ते च सहानवानं
वक्तव्ये पृथक्प्रणवे च । पृथक्प्रणववचनं अनुवाक्यादित्या-

देव प्रणवद्वित्वे सिद्धे पित्र्यायामृगिद्वित्वेऽपि अनुवाक्यादित्वा-
भावात् प्रणवद्वित्वं नास्तीत्येवमर्थं ॥

क्षेता यक्षदायुमग्नेगां क्षेता यक्षदिन्द्रवायू अर्हन्तेति प्रैषा-
वमवानं ॥ ३ ॥

तथाप्यनवानवचनं परस्परसंज्ञानार्थं ॥

अग्रं पिवा मधूनामिति याज्ये अनवानमेकागुरे पृथग्वषट्-
कारे ॥ ४ ॥

अस्मिन्नेव प्रतीके द्वे अक्षौ द्वे याज्ये भवतः । ते च सहा-
नवानं भवतः । तच्च याज्यादित्वादागुरो द्वित्वे प्राप्ते एकागुरे
एवेति नियम्यते । पृथग्वषट्कारवचनं घर्माश्विनयाज्यासु
अृगिद्वित्वेऽपि याज्यादित्वाभावात् साधनद्वारेण एकवषट्कारतां
वक्तुं । यच्च पुनर्दाभ्यां अग्भ्यामेकमेव याज्याकार्यमनुवाक्या-
कार्येण साध्यते तच्च पूर्वस्था अन्ते प्रणवो न कर्त्तव्यो वषट्का-
रस्य, कार्यभेदाभावात् । सामिधेनीष्वपि प्रत्यृचं प्रणवसम्ब-
न्धः कार्यभेदनिमित्त एवेति मन्तव्यः ॥

इदमाद्यनवानं प्रातःसवन इज्यानुवाक्ये ॥ ५ ॥

अग्रं विधिः प्रातःसवने प्रयुज्यमानानामपि भवति, ने-

त्यज्जानामेव । तेन वाजिनामनुवाक्याप्यनवानं वक्तव्या । 'प्रैषौ
 चोत्तरयोः' इत्यस्मादेव चमन्दादुत्तरयोरपि ग्रहयोरनुवा-
 क्ययोरप्यनवाने सिद्धे अन्याऽनुवाक्योत्पत्त्या अत्र नास्तीति कृत्वा
 प्रैयुज्यमानविषयत्वमस्य सूत्रस्यावगम्यते ॥

प्रैषौ चोत्तरयोर्ग्रहयोः ॥ ६ ॥

प्रैषौ च याज्यानुवाक्याश्च उत्तरयोर्ग्रहयोरनवानं भव-
 तीत्यर्थः ॥

ऊत्वैतद्गृहपात्रमाहरत्यध्वर्युः ॥ ७ ॥

एतदिति प्रकृतं वाय्विन्द्रवायुसम्बन्धि यत् पात्रं तदित्यर्थः ।
 गृह्यत इति ग्रहः सोमः, तस्य पात्रं । एतदुक्तं भवति । यदेत-
 द्वाय्विन्द्रवायुसम्बन्धि ग्रहपात्रं ऊत्वा तदेवाहरत्यध्वर्युरेवेति ।
 तेनान्योऽप्यत्र ग्रहो ह्रियते पात्रमप्यन्यदस्तीति ज्ञायते । अध्वर्यु-
 राहरतीतिवचनात् प्रतिप्रस्थाताप्यत्र जुहोतीति गम्यते । ते-
 नास्मिन् भक्ष्यमाणे प्रतिप्रस्थातार्युपहवयाचनं कर्त्तव्यमित्यव-
 गम्यम् ॥

तद्गृह्योयादैतुवसुः पद्ववसुरिति ॥ ८ ॥

तदिति वचनमाहृतं गृह्योयाद्वाह्रियमाणमित्येवमर्थं ॥

प्रतिगृह्य दक्षिणमूरुमपोष्काद्य तस्मिन् सादयित्वाऽऽकाश-
वतीभिरङ्गुलीभिरपिदध्यात् ॥ ८ ॥

प्रतिगृह्येतिवचनं ग्रहस्य हस्तान्तरसंक्रमणनिवृत्त्यर्थं ।
दक्षिणवचनमपोष्कादने सव्यस्य प्रापणार्थं । आकाशवतीभि-
रङ्गुलीभिरित्यभूतेन पाणिनाऽपिदध्यात्, अङ्गुलीभिरेवा-
काशवतीभिरपिधातुमशक्यत्वात् ॥

एवमुत्तरे ॥ १० ॥

एवमुत्तरे अपि पात्रे प्रतिगृह्य *सादनपिधाने कुर्यादित्यर्थः ॥

सव्येन त्वपिधाय तयोः प्रतिग्रहो भक्षणञ्च ॥ ११ ॥

प्रतिग्रहभक्षणकाले तु सव्येन पिधानं भवतीत्यर्थः ॥

मैत्रावरुणस्यायं वां मित्रावरुणा क्षेता यक्षन्मित्रावरुणा
गृणाना जमदग्निनेत्यैतुवसुविददसुरिति प्रतिगृह्य दक्षिणे-
नैन्द्रवायवं हत्वाऽभ्यात्मं सादनं । आश्विनस्य प्रातर्युजा विबो-
धय क्षेता यक्षदश्विना नासत्या वावृधाना शुभस्यती इति ।
ऐतुवसुः संयदसुरिति प्रतिगृह्यैवमेव हत्वोत्तरेण शिरः परि-
हत्वाभ्यात्मतरं सादनं ॥ १२ ॥

* साधनेति सं० सटीकपुस्तकान्तरे ।

एवमेवेति यथा मैत्रावरुणः पूर्वमासादितमैत्रवायवं दक्षिणेन हत्वाऽभ्यात्ममासादितः, एवमाग्निः पूर्वसादितावैत्रवायवमैत्रावरुणौ दक्षिणेन हर्त्तव्य इत्यर्थः । ततस्समुत्तरेण श्विरः पश्चाज्जीत्वा पुनर्दक्षिणेन श्विरः पुरस्ताज्जीत्वा मैत्रावरुणादप्यभ्यात्मतरं सादयेत् ॥

अनुवचनप्रैषयाज्यासु नित्योऽध्वर्युतः संप्रैषः ॥ १३ ॥

अनुवचनादिवध्वर्युसम्प्रैष आकाङ्क्षणीयः । अध्वर्युपक्ष-मध्वर्युपुरुषाणामपि प्रदर्शनार्थं । अतएवाध्वर्युत इत्युक्तवाक्या-ध्वर्योरिति । नित्यवचनं नित्यवचन एव प्रैष आकाङ्क्षणीयो नानित्यइत्येवमर्थः । तेन पशुसूक्तवाकप्रैषादौ न नियमेन प्रैष आकाङ्क्षणीयः ॥

उन्नीयमानेभ्योऽन्वाहा त्वा वक्षन्त्वसाविदेवमिदोपयातेत्यनुसवनं ॥ १४ ॥

उन्नीयमानेभ्य इतिवचनं चमसेषून्नीयमानेभ्यः सोमेभ्य इत्यर्थः । अनुसवनं सवने सवने, एतेषामेकैकं सूक्तमनुब्रूयादित्यर्थः ॥

होता यत्तदिन्द्रं प्रातः प्रातः सावस्य । होता यत्तदिन्द्रं मा-
ध्यन्दिनस्य सवनस्य होता यत्तदिन्द्रं तृतीयस्य सवनस्येति
प्रेषितः प्रेषितो होताऽनुसवनं प्रस्थितयाज्याभिर्यजति ॥ १५ ॥

एतैस्त्रिभिः प्रैषैर्यथास्त्रिङ्गमेव प्रेषितो होताऽनुसवनं
स्त्राभिः प्रस्थितयाज्याभिर्यजति । होतृग्रहणं होतुरेव प्रैषेण
प्रेषणं नान्येषामित्येवमर्थः । अनुसवनं सवने सवने, प्रैषेण
प्रेषितो होतैव यजेदित्यर्थः ॥

नामादेशमितरे ॥ १६ ॥

इतरे प्रशास्त्रादयो नामादेशं प्रेषिता यजेयुः, न होता ।
तेन यद्यप्यध्वर्यवो होतर्यजेति प्रेक्ष्यन्ति, तथाप्यत्र प्रशास्त्रैव
यजेत् । नामादेशमिति नामादिष्वादिष्वेत्यर्थः । इतरेषां
क्रमस्वरूपे आह ॥

प्रशास्ता ब्राह्मणाष्कंसी पोता नेष्टाऽऽग्नीध्रः । अष्ठा-
वाकस्य ॥ १७ ॥

सूत्रभेदकरणन्तस्त्वैवोत्तरसूत्रे विन्नेषविध्यर्थः ॥

उत्तरयोः सवनयोः पुराऽऽग्नीध्रात् । इदन्ते सौम्यं मधु-
मित्रं वयं हवामह इन्द्र त्वा वृषभं वयं मरुतो यस्य हि क्षयेऽग्रे
पत्नीरिहावहोत्तान्नाय वशास्त्रायेति प्रातःसवनिक्यः प्रस्थित-
याज्याः ॥ १८ ॥

पुनः प्रस्थितयाज्यावचनं प्रभास्त्रादिसंबन्धिनीनामपि तत्-
संज्ञाप्रापणार्थं । अष्टावाकस्याच नोच्यते, 'प्रातर्यावभिरागत-
मिति यजति' इति स्थावसरे वक्ष्यते ॥

पिबा सोममभियमग्रतर्द इति तिस्रोऽर्वाङ्केहि सोमकामं
त्वाङ्गस्तवायं सोमस्त्वमेघ्वर्वाङ्किन्द्राय सोमाः प्र दिवो
विदाना आ पूर्णो अस्य कलशः स्वाहेति माध्यन्दिन्यः । इन्द्र
अभुर्भिर्वाजवङ्गिः समुक्षितमिन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतमि-
न्द्रस्य सोमं पिबतं वृहस्पत आ वो वक्षन्तु सप्त यो रघुष्यदो
मे वनः सुहवा आदिगन्तनेन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्मेमं
स्तोममर्चते जातवेदस इति तार्क्षीयसवनिक्यः । सोमस्याग्रे
वीक्षीत्यनुवषट्कारः ॥ १९ ॥

अयमनुवषट्कारः कर्त्तव्यः । अनुवषट्कारस्य प्रवृत्तिवि-
षयमाह ॥

प्रस्थितयाज्यासु शस्त्रयाज्यासु मरुत्वतीये दारियोजने
महिम्नि । आग्निने *चेतरो अह्ने ॥ २० ॥

सूचभेदकरणं वैषम्यस्थापनार्थं । वैषम्यञ्च ब्रह्मानो क्रि-
यमाणापि शस्त्रयाज्या न भवतीत्येवमर्थं । तेनाथाज्यमाग्नि-
नमित्यवगतं भवति ॥

तदेषाऽभि यज्ञगाथा गीयते । ऋतुयाजान् द्विदेवत्यान्
यस्य पालीवतो ग्रहः । आदित्यग्रहसावित्रौ तान्त्स्म मा-
ऽनुवषट्छंथा इति ॥ २१ ॥

एतद्यज्ञगाथात्मको वेदो चट्टारं प्राप्ति । गाथाब्रह्मेण
ब्राह्मणगता ऋच उच्यन्ते । यज्ञार्था गाथा यज्ञगाथा ।
वैषा तदनुवषट्कारविधानं प्रति उच्यत इत्यर्थः । कोटिद्वय-
चङ्गीर्त्तनं सानुवषट्कारा अननुवषट्कारास्येतावन्त एवेति-
स्थापनार्थं ॥

प्रतिवषट्कारं भक्षणं ॥ २२ ॥

* च तैरो इति सर्वत्र ।

प्रतिवषट्कारं भक्षणे प्रयत्नं कुर्यात् । नात्र भक्षो विधीयते,
अन्यत्र विहितत्वात् । तेन वचनान्तरेण विहिते भक्षे तस्माद्यु-
त्तिमात्रमत्र गुणो विधीयते । यत्र द्विवषट्करोति तत्र भ-
क्षोऽपि द्विरावर्तते । यत्र तु सप्तदेव वषट्करोति तत्र तु
सप्तदेवेति सिद्धं ॥

तृष्णीमुत्तरं ॥ २३ ॥

उत्तरं प्राञ्जनं तृष्णीमेव कर्तव्यं । वषट्कारद्वयप्रसङ्गा-
दन्वेदमुक्तं ॥

एत्यध्वर्युः ॥ २४ ॥

आहवनीयप्रदेष्टात् सद् आगच्छतोत्यर्थः ।

अयाडिदिति पृच्छति ॥ २५ ॥

आगच्छन्नामध्वर्युं होता पृच्छतोत्यर्थः ॥

अयाडिति प्रत्याह ॥ २६ ॥

प्रत्याहाध्वर्युरित्यर्थः ॥

स भद्रमर्कर्या नः सोमस्य पाययिष्यतीति होता
अपति ॥ २७ ॥ ॥ ५ ॥

होतृग्रहणमध्वर्यधिकारात् ॥

इति पञ्चमे पञ्चमी कण्डिका । ० ।

ऐन्द्रवायवमुत्तरेऽर्धे गृहीत्वाऽध्वर्यवे प्रणामयेदेषवसुः पु-
रुवसुरिद्ववसुः पुरुवसुर्मयिवसुः पुरुवसुर्वाक्या वाचं मे पात्यु-
पश्रता वाक् सच्च *प्राणेनोप मां वाक् सच्च प्राणेन ह्वयतामुप-
श्रता ऋषयो दैव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजा उप मामृषयो
दैव्यासो ह्वयन्तां तनूपावानस्तन्वस्तपोजा इति ॥ १ ॥

इतरे पात्रे सव्येनापिधाय ऐन्द्रवायवं दक्षिणेन हस्तेना-
त्तरे भागे गृहीत्वाऽध्वर्योरपि ग्रहणाय प्रणामयेत् एषवसु-
रिति मन्त्रेण ॥

अध्वर्य उपह्वयस्वेत्युक्त्वाऽवघ्राय नासिकाभ्यां वाग्देवी
सोमस्य ह्वयत्विति भक्षयेत् सर्वत्र ॥ २ ॥

* प्राणेनोमां इति सं० पु० इये ।

अत्रोपहवविधानं क्रमार्थं, उत्तरच विहितत्वात् । ना-
सिकाभ्यामितिवचनं नासिकाद्वयेनावघ्राणं निघमेन कर्त्तव्यं,
तेनान्वचेन्द्रियकार्यमनियमेन कर्त्तव्यं एकेन दाभ्यां वेति
सिद्धं । सर्वचेतिवचनमन्यत्राप्ययमेव सोमभक्षणमन्तः स्वा-
दित्येवमर्थः ॥

प्रतिभक्षितं होतृचमसे किञ्चिद्वनीयानाचम्योपक्रानादि
पुनः संभक्षयित्वा न सोमेनोच्छिष्टा भवन्तीत्युदाहरन्ति
शेषं होतृचमस आनीयोत्सृजेत् ॥ ३ ॥

होत्रा भक्षितमर्धयुषा च प्रतिभक्षितं होतृचमसे किञ्चि-
द्वनीय अनाचम्यैवोपक्रानादि पुनः सहभक्षयित्वा शेषं
होतृचमसे आनीय तत्पाचमुत्सृजेत्, न प्रागुत्सृजेदित्यर्थः ।
पुनर्भक्षे प्रतिप्रस्नातर्युपहवयाचनं कर्त्तव्यं । अस्य सूत्रस्य
मध्ये भक्षणनिमित्ताशुचित्वनिर्हरणाय प्रसक्तमाचमनमकृत्वा
उपहवादि कर्त्तव्यमित्युक्तं, 'अनाचम्योपक्रानादि' इति । सोऽच-
माचमनप्रतिषेधः सोमभक्षणेऽशुचित्वाभावादुक्त इति तदुप-
पादनार्थं तत्सूत्रमथ एव 'न सोमेनोच्छिष्टा भवन्ति' इत्युदा-
हरन्तीत्युक्तवानाचार्यः । उदाहरन्तीतिवचनादिदमपि सति-
वचनमिति दर्शयति । सोमेनेति, सोमभक्षणेनेत्यर्थः । तेना-
न्वद्रव्यभक्षणेनाशुचित्वमेवेति गम्यते । सोमाधिकारे पुनः
सोमयज्ञं सर्वसोमभक्षणप्रापणार्थं ॥

एवमुत्तरे ॥ ४ ॥

एवमुत्तरे अपि ग्रहपात्रे भक्षयेत् । तत्र विज्ञेयमाह ॥

न त्वेनयोः पुनर्भक्षः ॥ ५ ॥

अनयोरपि प्रतिप्रक्ष्वातर्युपग्रहव्याचनमस्ति ॥

न कश्चन द्विदेवत्यानामनवनीतमवच्छजेत् ॥ ६ ॥

द्विदेवत्यानां मध्ये कश्चन ग्रहं होतृचमसे अनवनीतं
नोत्सृजेदित्यर्थः ॥

मैत्रावरुणमेषवसुर्विद्वसुरिहवसुर्विद्वसुर्मयिवसुर्विद्व-
सुश्चक्षुष्याश्चक्षुर्मे पाद्भ्युपहृतं चक्षुः सह मनसोप मां चक्षुः
सह मनसा ह्ययतामुपहृता ऋषयो दैव्यासस्तनूपावानस्तन्व-
स्तपोजा उप मामृषयो दैव्यासो ह्ययन्तां तनूपावानस्तन्वस्त-
पोजा इति ॥ ७ ॥

अध्वर्यवे प्रणामयेदिति शेषः ॥

*अग्निभ्यां त्विहावेक्षणं दक्षिणेनाग्रे ॥ ८ ॥

पश्चात् सव्येनेत्यर्थः ॥

सव्येन पाणिना होतृचमसमाददीतैतुवक्ष्णां पतिर्विश्वेषां
देवानां समिदिति ॥ ९ ॥

मैत्रावरुणपाचोत्सर्गान्तं कर्म कृत्वा दक्षिणेनाग्निमपि-
धाद्य सव्येन पाणिना होतृचमसमाददीत मन्त्रेण, पाण्यह-
मपिधानमपि पाणिनैवाकाशवत्यङ्गुष्ठियुक्तेन कुर्यात् ना-
ङ्गुष्ठिभिरेवेत्येवमर्थः ॥

तस्यारत्निना तस्योरोर्वसनमपोष्णाद्य तस्मिंत्सादयित्वा-
ऽऽकाशवतीभिरङ्गुलीभिरपिदध्यात् ॥ १० ॥

तस्येति सव्यस्येत्यर्थः । ऊरोरितिवचनमूरोरेकदेशस्य
चावत्प्रयोजनमपोष्णादनं न सर्वस्येत्येवमर्थः । अपिधानमपि
सव्येनाधिष्ठितत्वादप्यस्यान्यत्र व्यापृतत्वात् ॥

* अग्नीभ्यामिति सर्वत्र ।

आश्विनं यथाहृतं परिहृत्य पुनः सादयित्वाऽध्वर्यवे प्रणा-
मयेदेषवसुः संयद्वसुरिद्ववसुः संयद्वसुर्मयिवसुः संयद्वसुः
ओन्नपा ओन्नं मे पाक्षुपहृतं ओन्नं सहात्मनोप मां ओन्न
सहात्मना ह्वयतामुपहृता ऋषयो दैव्यासस्तनूपावानस्तन्व-
स्तपोजा उप मामृषयो दैव्यासो ह्वयन्तां तनूपावानस्तन्व-
स्तपोजा इति ॥ ११ ॥

होद्वचमसं सव्येनापिधाय ततो दक्षिणेनाश्विनं गृहीत्वा ततः
प्रणामादि कुर्यात् ॥

कर्णाभ्यां त्विहोपोद्यच्छेदक्षिणायाग्रे निधाय होद्वचमसं
स्पृष्ट्वोदकमिडामुपह्वयते ॥ १२ ॥

आश्विनमुत्सृज्य ततो दक्षिणेनैव पाणिना होद्वचमसं
निधाय स्पृष्ट्वोदकमिडामुपह्वयते ॥

उपोद्यच्छन्ति चमसान् ॥ १३ ॥

इडोपह्वानकाखे चमसिनः खं खं चमसमिडासमोपे उद्य-
च्छन्ति चमसाध्वर्यवो वा ॥

अवान्तरेडां प्राश्याचम्य होतृचमसं भक्षयेद्ध्वर्य उपह्वय-
स्वेत्युक्त्वा ॥ १४ ॥

अवान्तरेडाप्राशनविधानमत्र क्रमार्थं । आचमनविधानं
नियमार्थं । इडापङ्कानानन्तरं अवान्तरेडाप्राशनमेव कृत्वा-
ऽऽचम्य चमसमेव भक्षयेदिति, तेनेदानीमिडाभक्षणं नास्ती-
ति ज्ञायते । इदमप्यनेन ज्ञायते प्रकृताववान्तरेडाप्राशनमि-
डाप्राशनञ्च कृत्वा पञ्चाङ्गैश्चार्थमाचमनं भवति न तयोर्मध्ये-
ऽपीति । ‘अध्वर्य उपह्वयस्व’ इत्युक्त्वा ‘भक्षयेत्’ इत्यनेन वचनेनाच-
क्षत्वारोऽर्थः सूचिता भगवता सूत्रकारेण । तत्रायमेकोऽर्थः
‘नानुपहृतेन सोमः पातव्यः न वै सोमपीथेन हवाभुङ्को भव-
ति’ इति श्रुतिवचनादुपहृतेनैव सोमो भक्षयितव्य इति । अय-
मपरोऽर्थः कर्मनामधेयेन सम्बध्यते ‘नोपह्वयस्व’ इत्येवमेतेन
वाक्येनेति । अयमप्यपरोऽर्थः, यच्च क च सोमे वषट्कारेण वा
समाख्यया वा भक्ष्यमाणे होमाभिषवनिमित्तेन भक्षणेनैकस्मिन्
पात्रे प्रतिभक्षितयोः सहभक्षो नास्ति तत्राध्वर्यावेवोपह्वया-
चनमिति । अयञ्चापरोऽर्थो भक्षणमपि कर्त्तव्यमिति । एतदुक्तं
भवति अवान्तरेडां प्राश्या इडाभक्षणमकृत्वाऽऽचम्य होता स्त्र-
चमसं भक्षयेत् अध्वर्या उपह्वयमिष्ट्वा ‘वाग्देवी’ इत्यनेन मन्त्रे-
णेति ॥

दीक्षितो दीक्षिता उपह्वयध्वं ॥ १५ ॥

दीक्षितस्तेहोता तदा 'दीक्षिता उपकृयध्वं' इत्युक्त्वा स्वं च-
मसं भक्षयेत् ॥

यजमाना इति वा ॥ १६ ॥

दीक्षित इत्यनुवर्त्तते । 'यजमाना उपकृयध्वं' इत्युक्त्वा वा
भक्षयेत् ॥

मुख्यान् वा पृथग्घोत्रका उपकृयध्वमितीतरान् ॥ १७ ॥

एवं वोपहवयाचनं दीक्षितस्य मुख्यान्ध्वर्यादीन् 'अध्वर्यं
उपकृयस्व ब्रह्ममुपकृयस्व उक्तातुपकृयस्व' इति पृथगुक्त्वा अमु-
ख्यान् सर्वान् सकृदेव 'होत्रका उपकृयध्वं' इत्येवमर्थः ॥

एवमितरे ॥ १८ ॥

अदीक्षितो दीक्षितश्च होता यथोक्तमुपहवयाचनं कृत्वा
स्वं चमसं भक्षयेदित्युक्तं । एवं दीक्षिता अदीक्षिताश्च मैत्रा-
वरुणादयः स्वं स्वं चमसं भक्षयेयुः । तेनैवोपहवयाचनप्रका-
रेण दीक्षितानामयमेवोपहवयाचनप्रकारः । सर्वत्र प्रति-
भक्षणे सत्यमिति वा दीक्षितानां कश्चिद्विशेषोऽस्तीत्याह ॥

यथासमर्थं त्वदीक्षिताः ॥ १८ ॥

यो यस्य समर्थः स यथासमर्थः । समर्थो नाम समान-
मर्थः । एतदुक्तं भवति । एकस्मिन् काष्ठे एकस्मिन् पात्रे
षष्ठोर्भञ्ज उपपद्यते तद्योरन्यतरः अन्यतरं प्रति समर्थ
इत्युच्यते । स एव होमाभिषवकर्त्ता वषट्कर्त्तारं प्रति समर्थ
इत्यर्थः । तत्रैवं भवति, तत्र तमेवोपपद्य भक्षयेत् नाध्वर्यु-
मिति । अदीक्षितानामेवायमपवादः । दीक्षितानां तु
ग्रहेषु चमसेषु च 'दीक्षिता उपपद्यन्ते' इत्यादयस्तत्रैव एक
प्रकाराः, नान्यः कश्चिदपीति ॥

मुख्यचमसादचमसाः ॥ २० ॥

होता स्वं चमसं भक्षयेदित्युक्त्वा एवमितर इत्युक्तं । तेन
होतुरन्येषां सर्वेषां भक्षणं विहितमिति मन्यमानाश्चमसिनश्च-
मसेभ्यो भक्षयन्ति । अचमसाः पुनः प्रत्यासत्त्या स्ववर्गस्य मु-
ख्यस्य द्वितीयस्य तृतीयस्य वाऽऽत्मनोऽन्तरतमस्य चमसवतश्चम-
सान् भक्षयेयुः । यस्य पुनः होमाभिषवनिमित्तं भक्षणमस्ति
तस्य तदेव भवति । इतरेषां मुख्यस्य चमसादिति ये भ्रमन्ति
तेषां भ्रान्तिमपनुनुत्तुरपि पूर्वषष्ठेऽनुष्ठाननिर्वाहं वर्णितवाना-
चार्यः । एवमप्रकारेणैवंवाचोऽनुसर्त्तव्य इति प्रदर्शयितुं मुख्य-
शब्दोऽत्रापेक्षिको गृह्यते । प्रत्यासत्त्यानुगुण्यादेन पक्षं दूषयति ॥

द्रोणकलशादा ॥ २१ ॥

वाङ्मन्त्रः पक्षं व्यावर्त्तयति । नाचाचमसानां सोमभक्ष-
णमस्ति, विधानाभावात् । सोमभक्षणस्य हि निमित्तं वषट्का-
रो होमाभिषवौ चमसिता च । अचमसानां तु तेषां नि-
मित्तानामन्यतमदपि नास्ति, अतस्तेषामच भक्षो नास्तीति
सिद्धं । द्रोणकलशात् तु भक्षणमस्ति वचनात्, 'यथा चमसम-
न्यांसमसांसमसिनो भक्षयन्ति अथैतस्य हारियोजनस्य स-
र्व एव क्षिप्यन्तः' इति श्रुतिवचनं । तेन द्रोणकलशे हारियो-
जनशेषस्य चमसिभिरचमसैश्च भक्षणं विहितं, तदनेन प्राप्तं
भक्षणमयं सूत्रकारोऽवघ्राणस्वरूपेण विधास्यति । तदेवाप-
रूपमेवानेनोच्यते न भक्षान्तरमित्यवगन्तव्यं ॥

उक्तः सोमभक्षणजपः सर्वत्र ॥ २२ ॥

च उक्तः सोमभक्षणमन्त्रो 'वाग्देवी' इति स सर्वत्र
सोमभक्षे भवति, न द्रव्यान्तरभक्षे । पूर्वं सर्वत्रग्रहणं द्विदेव-
त्येवैव चरितार्थमिति पुनस्तद्विधीयते । चमसानां भक्षण-
मुक्त्वा तत्प्रसङ्गेन सर्वत्र सोमभक्षणस्य निमित्तमुद्गाचादिच-
मसभक्षयिद्विचारव्याजेन दर्शयितुमाचार्यान्तरमतान्युपन्य-
स्यति ॥

होतुर्वषट्कारे चमसा ह्यन्त उद्गातुर्ब्रह्मणो यजमानस्य
तेषां होताऽग्रे भक्षयेदिति गौतमो भक्षस्य वषट्कारान्वय-
त्वात् ॥ २३ ॥

सोमभक्षणे षोडश निमित्तानि श्रुतौ निर्दिष्टानि । वषट्-
कर्त्तुः प्रथमभक्ष इति प्राथम्यविशिष्टं भक्षणं वषट्कारनिमित्तं
विदधाति । अभिषुत्य ऊत्वा भक्षयतीति होमाभिषवनिमित्तं
विदधाति । होदचमस इत्यादि समाख्याबलात् सापि समा-
ख्याभक्षणे निमित्तमिति गम्यते । तत्र होमाभिषवावस्यदी-
येषु न स इति तन्निमित्तस्य भक्षस्याच विचारो न कृतः ।
तत्र वषट्कारनिमित्तं समाख्यानिमित्तञ्च भक्षणं विहितमे-
वास्तीति मन्यमानो गौतमस्तेषां होताऽग्रे भक्षयेदित्युक्तवान् ।
अथवचनसामर्थ्यादुद्गात्रादयोऽपि पञ्चाङ्गचयेयुरित्यस्याभिप्रा-
यो गम्यत एव । होदग्रहणं शस्तिष्वाच्चतुर्णामपि प्रदर्श-
नार्थं । उद्गात्रादिचमसग्रहणं च सर्वचमसानां प्रदर्शनार्थं ।
तथा हि । सर्वे चमसाः शस्तिष्वां वषट्कारेषु ह्ययमाना हु-
मन्ते, किन्त्वेषान्मयाणां विशेषोऽस्ति सर्वदाऽपरवषट्कारेषु
ह्ययन्त इति । भक्षस्य वषट्कारान्वयत्वादिति, वषट्कार-
निमित्तत्वादित्यर्थः । एवं गौतमेनाक्तो समाख्यया भक्षो न
विधातुं शक्यते इति मन्यमानसौज्वलिराह ॥

अभक्ष्यमितरेषामिति तौल्यलिः कृतार्थत्वात् ॥ २४ ॥

वषट्कर्तुमश्वमेव शेषस्य प्रतिपत्त्यन्तरान्नेषधे नैरपेक्ष्यं
भवतीति कृतार्थत्वादित्युक्तं । यदि परं समाख्यापि भवत्यस्य
विधायिका स्यात् तदा तस्मिन् कृतेऽप्यकृतार्थमेवावर्तयते । स
च न विधायिका । नामधेयतयापि तादृशानामेव पदानां सम-
न्वयदर्शनादिति । एवमुक्ते नाश्वगारिर्गौतमवचमेव समर्थयि-
तुमाह ॥

भक्षयेयुरिति गाश्वगारिरतः संस्कारत्वात् का च तच्चमस-
ता स्यान्न चान्यः सम्बन्धः ॥ २५ ॥

उद्गात्रादयोऽपि भक्षयेयुः । वषट्कारनिमित्तभक्षणेन सं-
स्कृतानामपि शेषाणामस्मात् समाख्याभक्षणादपि संस्कारत्वात्
वचने सति संस्कृतानामपि संस्कारस्य सम्भवोऽस्तीत्यर्थः । ये त-
त्संस्कारत्वादिति पठन्ति तेषामयमर्थः । योऽयं समाख्याभक्षात्
संस्कारः स वषट्कारभक्षसंस्कारो न भवति, ततोऽन्यत्वा-
दित्यर्थः । अन्यत्वे चाविरोधात् समुच्चय एवेत्यर्थः । ननु समा-
ख्याभक्ष्यं न विदधातीत्युक्तं । सत्यं स्वरूपेण न विदधाति,
कार्यतस्तु विदधात्येव । कथं ज्योतिष्टोमाधिकारनियोगः
स्वप्रकरणाधीतसकलपदोद्बोधितपदार्थावच्छिन्नः प्रतीकज्ञानः
कार्यात्मकत्वादात्मनः स्वावच्छेदकभूतानपि कार्यतयाऽवगम-
यन् होत्रचमसपदाद्यभिहितान् सम्बन्धविशेषान् कार्यतया च
गमयतीत्येवं । स च सम्बन्धविशेषो होतस्संस्त्रियमतीति होत्रचमस

इति, एतमुक्त्वाऽन्यः स्वस्वाम्यादिसूत्रणोऽपि न सम्भवति । एव-
मप्यर्थं सूत्रकारः सूचितवान् 'का च तच्चमसता स्यान्न चान्यः
सम्बन्धः' इति वदन्, यदा चमसिनां चमसेषु वषट्कारनिमित्तं
समाख्यानिमित्तं च भक्षयमाणश्छति । पूर्वं वषट्काराङ्गस्य-
त्वा होमाभिषवभक्षणञ्च कृतं ततः समाख्यातो भक्षयेत् । यच्च
पुनः प्रतिभक्षयिता नास्ति तत्रोभौ भक्षौ तन्मेष सिध्यतः । व-
षट्कारनिमित्ते भक्षे सानुवषट्कारेषु सर्वत्र द्विरावृत्तिरस्येव ॥

भक्षयित्वाऽपाम सोमममृता अभूम शन्नो भव हृद् आपीत
इन्द्रविमि मुखहृदये अभिमृशेरन् ॥ २६ ॥

भक्षणानन्तरमेताभ्यामृग्भ्यां मुखहृदये अभिमृशेरन् । अ-
ङ्गिर्यथासङ्गो नानयोराप्यायनं दर्शयिष्यति 'प्रतिप्रदाय द्रोण-
कक्षत्रमात्मानमाप्याय' इति । आप्यायनत्वे चाङ्गिः संस्पर्शनं
भवत्येवेति ॥

आप्यायस्य समेतु ते सन्ते पर्यासि समु यन्तु वाजा इति ।
चमसामाद्योपाद्यान् पूर्वयोः सवनयोः ॥ २७ ॥

स्वं स्वं चमसं दाभ्यामृग्भ्यामङ्गिरभिमृशेरन् । पूर्वयोः सव-
नयोराद्यान् द्वितीयांश्च चमसान् ॥

आद्यास्तृतीयसवने ॥ २८ ॥

द्वतीयसवने आद्यानेव चमसानभिमृष्टेरेन् । 'एतदप्याप्या-
यनं चमसमाप्याययत्यभिरूपाभ्याम्' इति फलचमसे श्रुतौ
दर्शनात् ॥

सर्वत्रात्मानमन्यत्रैकपात्रेभ्यः ॥ २९ ॥

एकपात्राष्टूर्ध्वपात्राणि, तानि वर्जयित्वा सर्वत्रात्मानमाप्या-
ययेयुः । आत्मशब्देनात्र मुखहृदये उच्येते ॥

आप्यायिताश्चमसान् सादर्यन्ति ते नाराग्रंसा भवन्ति ।

॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥

नाराग्रंससञ्ज्ञा भवन्ति इत्यर्थः । अन्वर्थसञ्ज्ञेयं ना-
राग्रंसानां । चयः पिष्टगणा ऊमाः और्वाः कात्याक्षेति, ते
चानुसवनं यथासङ्गेनाप्यायितानां चमसानां देवता भव-
न्तीति नाराग्रंसाश्चमसा भवन्तीति ॥

इति पक्षमे षष्ठी कथिका ॥ ३३ ॥

इतस्मिन् काले प्रपद्याच्छावाक उत्तरेणाग्नीध्रियं परिब्रज्य
पूर्वेण सद आत्मनो धिष्यदेश उपविशेत् ॥ १ ॥

अच्छावाकस्य कर्मकात्तत्वादेवास्मिन् काले प्रपदने सिद्धे
कासोपदेशोऽच्छावाकः कर्मकात् एव प्रपद्येतेत्येवमर्थः । तेना-
न्ये कर्मकात्तात् प्रागेव प्रातरनुवाककाले प्रपद्येरन्निति सिद्धं
भवति । प्रपद्येतिवचनं यजमानत्वेनान्यथा वा प्रपन्नोऽप्यच्छा-
वाकीयत्वायास्मिन् काले नियमेन प्रपद्येतेत्येवमर्थः । सस्य
धिष्यस्य पुरस्ताददूरे सदसो बहिरुपविशेत् ॥

पुरोडाशद्वगलं प्रत्तमिडामिवोद्यम्याच्छावाक वदस्वेत्युक्तो-
ऽष्ठा वो अग्निमवस इति त्वचमन्वाह ॥ २ ॥

द्वगलं शकलमित्यर्थः । प्रत्तमध्वर्युणा । इडामिवोद्यम्यास्य-
सम्भितं प्राणसम्भितं वेत्यर्थः । संप्रैषपाठः स्रज्जास्रचोदनया
संप्रैषस्यासंवादे सत्यप्यनुवचनसिद्ध्यर्थः ॥

अन्त्येन प्रणवेनोपसन्तनुयाद्यजमानक्षेतरध्वर्योऽग्नीद्वृक्षान्
पोतर्नेष्टुतोपवक्तरिषेयध्वमूर्जोऽर्जयध्वं नि वोजामयोजि-
क्षतान् यजाम योनिः सपत्न्यायामनिर्बाधितासो जयता भी-
त्वरो जयता भीत्वर्याश्रवद् इन्द्रः ष्टर्णवदो अग्निः प्रस्थाये-
द्वाग्निभ्यां सोमं वोचतोपो अस्मान् ब्राह्मणान् ब्राह्मणाह्वय-
ध्वमिति ॥ ३ ॥

‘अन्येन प्रणवेन’ इत्येतावतैव प्रणवेन निगदस्य सन्ताने सिद्धे ‘उपसन्तनुयात्’ इतिवचनं कृत्स्नस्यास्य निगदस्यानवानत्व-
सिद्ध्यर्थं ॥

समाप्तेऽस्मिन् निगदेऽध्वर्युर्द्धान्त्युपहवं काङ्क्षते ॥ ४ ॥

एतदध्वर्योरुपहवयाचनं अस्मावाकार्थं । समाप्तइति-
वचनमुपहवयाचनकास्त्रविधानार्थं । अस्मिन्निति वचनमुत्तरो-
ऽपि निगद एव न कृत्स्न उपहवमग्न इत्येतद्दर्शयितुं । तेन
‘प्रत्येता’ इत्यादिः ‘उपहृताः’ इत्यन्तो निगद एव । उपहृत
इत्येतावानेवोपहवमग्न इति वेदितव्यं ॥

प्रत्येता सुन्वन् यजमानः सृक्ता वामाग्रंभोत् । उत प्रति-
ष्टोतोपवक्तरुत नो गाव उपहृता उपहृत इत्युपहृतयते ॥ ५ ॥

उपहृता इत्युक्ता उपहृत इत्युपहृतयत इति मध्येऽध्याहारः
कर्तव्यः । उपहृत इत्येष प्रत्युपहवमग्नः । सर्वत्र चायमेव प्रत्युप-
हवमग्नः, अपेक्षितत्वात्, अन्यस्य चानास्मानात् ॥

उपहृतः प्रत्यस्मा इत्युन्नोयमानायानूच्य प्रातर्यावभिरा-
मतमिति यजति ॥ ६ ॥

उपहृत इतिवचनमस्मावाकसङ्गहायं । तेनोन्नोयमानाय

चमसाय प्रत्यस्या इत्येतत् सूक्तमच्छावाक एवानुब्रूयात् । ततः
'प्रातर्यावभिरागतमिति यजति' एषास्य प्रक्षितयाज्या ॥

निधाय पुरोडाशद्वगलं स्पृष्ट्वोदकं चमसं भक्षयेत् ॥ ७ ॥

निधायेतिवचनादेतावन्तं काशं दृगक्षमुच्यम्यैवासीत् ॥

नास्पृष्ट्वोदकाः सोमेनेतराणि हवींष्यालभेरन् ॥ ८ ॥

सोमेनेति सोमेन सम्यक्ता इत्यर्थः । तेन सोमं स्पृष्टवन्तः
उदकोपस्यर्जनमकृत्वेतराणि पुरोडाशादीनि हवींषि नास्यभे-
रन् । पुरोडाशं स्पृष्टवन्तः सोमस्यर्जने उदकोपस्यर्जनं विधाय
तदुपपादनाय वक्तव्ये सति विपरीतमुक्तं । तस्याद्यमभिप्रायः ।
अथा स्पृष्टसोमस्य हविरन्तरास्यभते उदकोपस्यर्जनं तथा
स्पृष्टपुरोडाशादिकस्य च सोमस्यर्जने इत्युभयथापि भवतीति ।
न केवलमिदं तत्स्यर्जन एव तदत्याचस्यर्जनेऽपि भवति,
'निधाय होतृचमसं स्पृष्ट्वोदकं' इति चमसस्यर्जनेऽपि विधा-
नात् ॥

आदायैनदादित्यप्रभृतीन् धिष्यन्तानुपस्थायपरया द्वारा
सदः प्रक्षप्य पश्चात् स्वस्य धिष्यन्त्यस्योपविश्य प्राप्नोयात् ॥ ९ ॥

एतत् दृगक्षमादाय तद्वत् एव धिष्यन्तोपस्थानादि यो

अथेत्येवमन्नं कृत्वा तत्रस्य एव तत् प्राश्नीयात् । ‘उपविश्य प्रा-
श्नीयात्’ इति उपविश्य जपित्वा प्राश्नीयादित्यर्थः । अपरथा
द्वारा प्रसर्पणविधानात् दार्याभिमर्शनञ्च तस्यामेव सदः-
प्रसर्पणे कृते स्वस्यैव धिष्यस्य पश्चादुपवेष्टने सिद्धे यत् पश्चात्
स्यस्य धिष्यस्योपवेष्टनं विदधाति तत् तत्रैव दृगलप्राप्त्यर्थं ।
तत्रैवोपविश्य दृगलं प्राश्नीयात् बहिर्निष्क्रम्येतोममेवार्थं
ब्राह्मणान्तरे सोद्योत्तरभङ्गा श्रुतिरेव साधयति “तदाऽयं दन्य
श्चलिजोऽन्नः सदसि सोमं प्राश्नन्ति अथ कस्मादश्वावाको
बहिः सदसि प्राश्नातीति यदेवैतदन्नः सदसि पुरोडाशदृगलं
प्राश्नाति तेनाश्नान्नः सदसि सोमः प्राश्नितो भवति” इति ॥

उपविष्टे ब्रह्माग्नीध्रीयं प्राप्य हविरुक्छिष्टं सर्वे प्राश्नीयुः
प्रागेवेतरे गता भवन्ति ॥ १० ॥

यदाऽश्वावाक उपविष्टस्तदा ब्रह्मा तीर्थेन निष्क्रम्य बहि-
र्वैद्याग्नीध्रीयं प्राप्नोति । अश्वावाकश्च दृगलं प्राप्य तीर्थेन
निष्क्रम्याचम्य तं देशं प्राप्नुयात् । इतरे होचादयोऽप्यनुपविष्ट
एवाश्वावाके तं देशं प्राप्ता भवेयुः । एते सर्वे संहतास्तस्मिन्
देशे हविःशेषं प्राश्नीयुः । सर्वग्रहणं पौर्णमासिककर्तव्यमित्यर्थः ।
आग्नीध्रीयं प्राप्येतिवचनं प्राश्ननस्य बहिर्वैदिदेशे सिद्धेऽप्याग्नी-
ध्रीयमष्टपबहिर्वैदिदेशप्राप्यार्थः । तच्चार्यमन्तवैधर्म्यं बहि-

वेदि भवति । हविद्विष्टग्रभ्देन चाच धानादीनां शेषमि-
डापाचक्षमन्यदप्युच्यते ॥

प्राग्य प्रतिप्रक्षप्य ॥ ११ ॥   ॥ ७ ॥

इति पञ्चमे सप्तमी कण्डिका । ❀ ।

ऋतुयाजैश्चरन्ति ॥ १ ॥

प्राज्ञने कृते प्राश्ववचनमन्यदप्यस्मिन्नेव काले शुचिवृत्त्यर्थं
भोजनादि कुर्यात् न प्रागित्येवमर्थं । प्रतिप्रक्षप्यवचनं सर्वेषु
प्रसूतेषु ऋतुयाजप्रचरणार्थं ॥

तेषां प्रैषाः ॥ २ ॥

तेषां ऋतुयाजसंज्ञानां चागानां प्रैषा अपि भवन्ति ॥

पञ्चमं प्रैषसूक्तं ॥ ३ ॥

प्रैषसमावाये यत् पञ्चमं प्रैषसूक्तं तदेवां प्रैषा भवन्ति ॥

तेन तेनैव प्रेषितः प्रेषितः स स यथाप्रैषं यजति ॥ ४ ॥

प्रैषास्तावत् सर्वे मैत्रावरुणेन वक्तव्याः । अस्मिन् सूत्रे
अतुयाजानां याज्या यष्टारस्य विधीयन्ते । येन येन प्रैषेण
यथाप्रैषं यो यः प्रेषितः तेन तेनैव प्रैषेण स स एव यजति,
नान्यः । तेनेतत् साधितं भवति मैत्रावरुणस्य यष्टुत्वमपीति ॥

होताऽध्वर्युगृहपतिभ्यां होतरेतद्यजेत्युक्तः ॥ ५ ॥

यजेदिति शेषः । होतरेतद्यजेत्येताभ्यामुक्तो होता यजेत् ॥

स्वयं षष्ठे पृष्णाहनि ॥ ६ ॥

पार्ष्णिंके षष्ठेऽहनि स्वयमेवाध्वर्युगृहपती यजतः ॥

पश्चादुत्तरवदेरुपविश्याध्वर्युः । पश्चाद्गार्हपत्यस्य गृहपतिः ॥
॥ ७ ॥

अध्वर्युर्यजमानस्य निरसनं कृत्वा मन्त्रवदेव तयोः पश्चा-
दुपविश्य यजतः । पश्चादिति प्रकृतेः पुनः पश्चादितिवचन-
मन्येषामुपवेशनकात्वात् पश्चाद्यागकाल एवोपवेशनं गृहपते-
रित्येवमर्थः । अध्वर्यू यजतमिति द्वित्युक्तेऽपि संप्रैषे मुख्य
एवाध्वर्युर्यजति, नान्यः ॥

अथैतद्वत्तुपात्रमानन्तर्येण वषट्कर्तारो भक्षयन्ति ॥ ८ ॥

अथेति सर्वेष्वेष्टेष्वनन्तरमित्यर्थः । अत्र होता चतुर्वषट्कारः । पोष्टनेष्टारौ द्विवषट्कारौ । एकवषट्कारा अन्ये । तत्र सर्वेष्वेष्टेषु भक्ष्यमाणे अनेकवषट्काराणामविशेषाविभागात् कर्तृकाक्षेप्याच्च सद्यदेव भक्षणं प्राप्नोतीति तन्निवृत्त्यर्थमानन्तर्येणेत्युक्तं ॥

पृथगध्वयः प्रतिभक्षयेत् ॥ ९ ॥

अध्वयुपह्वयं प्रतिप्रस्थातुरपि प्रदर्शनार्थं । अत्रापि तन्ना-
ब्रह्मानिवृत्त्यर्थं पृथक्त्वमेव तन्त्रं विधीयते, इतरत्वनूयते ॥

तस्मिंश्चैवोपह्वयः ॥ १० ॥ ॥ ८ ॥

तस्मिंश्चैव प्रतिभक्षयितर्युपह्वयश्च भवति । अवधारणं दी-
क्षिता अप्यत्र प्रतिभक्षयितारमेवोपह्वयं याचेरन्, न दीक्षितान्
सर्वानिति । अन्यत्र दीक्षितादीक्षितान् सर्वानेव ॥

इति पञ्चमेष्टमी कण्डिका ॥ • ॥

?

७५.

पराङ्ध्वर्यावावृत्ते सुमत्यद्गदे पिता मातरिश्वा क्रिद्रा-
पदाधादक्रिद्रोक्था कवयः शंसन् । सोमो विश्वविन्नोथानि-
नेषद्बृहस्पतिरुक्थामदानि शंसिषत् वागायुर्विश्वायुर्विश्व-
मायुः क इदं शंसिष्यति स इदं शंसिष्यतीति जपित्वाऽनभि-
हिङ्कृत्य शोऽसावोमित्युच्चैराह्वय तूष्णीं शंसं शंसेदुपांशु
सप्रणवमसन्तन्वन् ॥ १ ॥

पराङ्किति सप्तम्यर्थे प्रथमा युक्ता, हन्द्देवत् सूत्राणि भ-
वन्तीति । अतुपात्रभक्षणानन्तरमध्वर्युर्होतुमुखत आसीनः
पराङ्गवर्तते पृष्ठतः करोतीत्यर्थः । तस्मिन् पराङ् व्यावृत्ते
होता सुमदिति जपित्वाऽभिहिङ्कारमकृत्वा शोऽसावोऽमित्यु-
च्चैराह्वय तूष्णीं शंसं शंसेदुपांशु सप्रणवमसन्तन्वन् । अध्वर्यावा-
वृत्त इति शस्त्रकाशोपदेशार्थः । शस्त्राङ्गमयं जपः, जपित्वेति
शस्त्रेण सम्बन्धदर्शनात् । अनभिहिङ्कृत्येति प्राप्नो निषिध्यते ।
शोऽसावेति शंसावेत्यर्थः । स एव प्रणवान्तः शोऽसावोऽमिति
पथते । तेन शब्देनाध्वर्युमाङ्गयाभिमुखीकृत्येत्यर्थः । अनेना-
ह्वयेतिवचनादस्य शब्दस्याहाव इति संज्ञा भवति । उच्चैर्वचनं
मन्द्रस्वरप्राप्त्यर्थं । शस्त्राङ्गत्वादाहावस्य, शस्त्रस्य च मन्द्रस्वर-
त्वादाहावानन्तरवर्तिनः शस्त्रैकदेशस्योपांशुत्वात्सुखानुगह-
न्यायेनोपांशुत्वाशङ्कायां भूयसामनुगह एवात्राश्रयितुं युक्त
इति मन्द्रस्वरसिद्ध्यर्थमुच्चैरित्युक्तवानाचार्यः । यः पुनराहावः

शस्त्रावयवभूतस्य स्तोत्रियादेरेवाङ्गं, स तस्यैव स्वरं भजते । तेन निष्कवेवस्तेऽनुब्राह्मणस्वरपक्षे आहावस्यापि स्वरविशेषः सिद्धो भवति । तूष्णींशंस इति नामधेयं । सप्रणवं समानप्रणवं । तूष्णीं-शंसे ये प्रणवास्ते पठिता अपि सन्तानार्थिकैर्लाक्षणिकैः *समानानान्तिमा इत्यर्थः । असन्तत्त्वन्नित्ययमप्राप्तप्रतिषेधः, अनृगन्तत्वात् परस्य चानृक्त्वात् । तेन ज्ञायते पठितोऽपि प्रणवः सन्तानार्थायेति । तेन शस्त्रादीनामाहावेनोत्तरः सन्ततो वक्तव्यः । अत्र तूष्णींशंसस्याहावस्य च स्वरस्यानभेदात् प्राण-सन्ततं भवति ॥

एष आहावः प्रातःसवने शस्त्रादिषु । पर्यायप्रभृतीनाञ्च । सर्वत्र चान्तःशस्त्रं ॥ २ ॥

एषु स्थानेषु वचनान्तरेणाङ्गाने विहिते शोभावोमित्यने-नैव शब्देनाङ्गानं कुर्यात्, नान्येनेति नियम्यते । सूत्रत्रयेण शस्त्रादिषु प्राप्तिः, एवमाङ्गयेतिवचनात् पुरोहक्त्वात् स्तोत्रिय-त्वात् प्रतिपत्तादाश्विने अन्तःशस्त्रेऽपि स्तोत्रियानुरूपानुचर-प्रगायधाय्यातदनन्तरवर्तिपरिधानीयात्तद्विवचनाच्चेति मा-ध्यन्दिने तृतीयसवने च पर्यायेभ्यः प्राक् शस्त्रादिषु वच-नादध्वर्यादिशब्दे विधीयते । तेषु शस्त्रादिषु तयोर्विहितत्वात् तदादिभूतानां प्रतिपदादीनां तावेव भवत इति, नाङ्गाना-न्तरं कल्प्यं ॥

* समानास्तिमा इति पु० दये ।

तेन चोपसन्तानः ॥ ३ ॥

तेनाङ्गानेनोत्तरस्योपसन्तानः कर्तव्यः । अत्रब्दात् तस्य च पूर्वेष्वेति गम्यते । इदमन्तःशस्ते विधानमसन्तत्त्वमित्यप्राप्ते सन्ताने प्राप्तवत् प्रतिषेधात् । शस्त्रादिभूतेनाङ्गानेनोत्तरस्य सन्तान उक्तः ॥

शस्त्रस्वरः प्रतिगर आथामो दैवेति ॥ ४ ॥

शस्त्रस्य स्वर इव स्वरौ यस्य स शस्त्रस्वरः । उत्तरपद-
लोपोऽच द्रष्टव्यः । शस्त्रस्वरस्वर इत्यर्थः । सवनस्वरस्यावि-
धेयत्वादन्योऽपि यो विप्रिष्टः स्वरौ विहितः शस्त्रस्य तस्य प्रा-
पञ्चार्थं वचनं । 'आथामो दैव' इत्ययं प्रतिगरसंज्ञो भवति,
शस्त्रस्वरस्य भवति । प्रतिगोर्धत्ते प्रत्युच्चार्यत इति प्रतिगरः ।
वक्ष्यमाणविशेषविप्रिष्टतया सक्तदेव विधातुं शक्येऽपि सामा-
न्यस्य वृथामिधानं प्रतिगरशब्दव्यवहारेऽपि सामान्येनास्य
ग्रहणार्थं ॥

शंसामो दैवेत्याहवे ॥ ५ ॥

प्रतिगरो भवतीति शेषः । यः पुनरयं प्रतिगरान्तरो
विधीयते तज्ज्ञापयति । प्रतिगरान्तरमध्यवर्तिन्याहवेऽयं नि-
यम्यते । तेन शस्त्रमध्येऽयमेव स्यात् । शस्त्रादावयं ब्राह्मणोक्तः
शंसामो दैवोमिति वा ॥

सुतादिः प्रणवेऽसुतादिरवसाने ॥ ६ ॥

व्यवहितस्यैव विविधविधी । अनन्तरस्य प्रणवावसानरूपेण
विषयभेदासम्भवात् ॥

प्रणवे प्रणव आहवोत्तरे ॥ ७ ॥

सुतादेरयमपवादः । आहवोत्तरे प्रणवे प्रणव एव प्र-
तिगरो भवति ॥

अवसाने च ॥ ८ ॥

प्रणवः प्रतिगरो भवतीति शेषः । ब्रह्मान्तरे ब्रह्ममध्ये
आवसानेऽयं विधिर्भवति ॥

प्रणवान्तो वा ॥ ९ ॥

विषयद्वयेऽयं विकल्पः ॥

यच्च यच्च चान्तःशस्त्रं प्रणवेनावस्यति । प्रणवान्त एव तच्च
प्रतिगरः । शस्त्रान्ते तु प्रणवः ॥ १० ॥

पूर्वोक्तस्य प्रतिगरद्वयस्य विषयव्यवस्थापयमात्रमत्र किञ्च-
न । ननु यद्यवमर्थो विवक्षितः स्यात् तदैवं प्रणेतव्यं स्यात् ।

अवसाने चेत्यादि सर्वमकृत्वा शस्त्रान्ते चान्तःशस्त्रं प्रणवान्त इति प्रणेतुं युक्तं । सत्यमेवं प्रणेतुं युक्तं, तथाच न प्रणीत-
 वानाचार्यः, किं कुर्मः । एवं सति प्रणीतमनुसरामः । तत्र
 यदि पूर्वसूत्रे अवसानशब्दं समाप्तिवचनमभ्युपगम्य द्वाभ्यां सू-
 चाभ्यां शस्त्रान्ते विकल्प उक्तः । उत्तरेणान्तःशस्त्रे प्रणवान्त-
 विधिरिति कल्पेत् तदा शस्त्रान्ते तु प्रणव इत्यतिरिच्यते ।
 अथ मतं, यत्रेत्यादिसूत्रेऽवस्यतिशब्दसम्बन्धात् कर्मचोदनायां
 होतारमिति होत्रविषयमिदं सूत्रं, पारिशेष्यात् पूर्वोक्तविकल्पो
 होत्रकविषय इति । तदपि नोपपद्यते । अवस्यतीत्यत्र विधा-
 नाभावात् । कर्मविधौ सा परिभाषा न कर्मानुवाद इत्यतः
 पूर्वोक्त एवार्थः । यत्र यत्रेत्यादिप्रपञ्चोक्तिश्चैवमेवेति सूचयति ।
 अत्र सङ्क्षेपविस्ताररूपेण प्रपञ्चोक्तिरेवाश्रिता सूचकारेणेति ।
 प्रतिगरस्य शस्त्रसमकालत्वात् आहवस्य च द्विवचनमुक्त्वात्
 प्रतिगरशब्दवाच्यत्वाच्च कर्त्तृन्तरमस्यान्वेषणीयं । तत्राध्यर्थरेव
 भवति । पराङ्मध्यर्थावित्यस्यैवाधिकारात् सर्वत्र चाध्यर्थरेव
 भवति । ‘शंसामो दैवोमित्यध्यर्थः प्रतिगृणाति’ इति दर्शनात् ।
 ‘शंसावाध्यर्थो प्रति मे गृणीहि’ इति च दर्शनात् । सवनान्तरे
 च ‘अध्यर्थो शोऽंसावोम्’ इत्याहवादिदर्शनात् । अध्यर्थशब्दः
 प्रतिप्रस्थातुरपि प्रदर्शनार्थः । गृह्णोम एतत् किमित्याध्यर्थव-
 मच विधीयते, शस्त्राङ्गत्वात् शस्त्रस्य चर्ग्वेदविहितत्वात् तस्या-
 प्यार्ग्वेदिकत्वमेवेति । अध्यर्थकृत्कत्वन्तु वचनात् न समाख्यात
 इति सिद्धं । प्रतिगरस्वरूपमुक्त्वा शस्त्रमेवानुसरति ॥

भूरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्नौ । इन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरि-
न्द्रो । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः स्वः सूर्योऽमिति त्रिपदस्तूष्णीं-
शंसः । यद्यु वै षट्पदः पूर्वैर्ज्योतिःशब्दैरग्नौऽवस्येत् ॥ ११ ॥

त्रिपदः षट्पदो वाच्यं ब्रह्मव्यः । त्रिपदपक्षे यथापठित-
मेव । षट्पदपक्षे चीणि चीणि वाक्यानि द्विधा कृत्वा शंसेत् ।
तत्र द्विधाकरणेऽवसानस्त्वानं पूर्वैर्ज्योतिःशब्दैरग्नौऽवस्येदिति ॥

उच्चैर्निविदं यथानिश्चान्तमग्निर्देवेद्व इति ॥ १२ ॥

उच्चैर्वचनमुपांशुधिकारनिवृत्त्यर्थं । निविदिति निविदां
नामधेयं । यथानिश्चान्तं यथापठितं । पदे पदेऽवसायेत्यर्थः ।
ऐक्युत्पत्तु ब्रह्मत्वादेव प्राप्तं ॥

नास्या आह्वानं ॥ १३ ॥

‘आह्वानञ्च निविदाम्’ इत्यत्र पदसमाख्याननिवृत्त्यर्थं
निविद्वहणं कृतं । उत्तराधिकारश्च तत्रास्ति । तच्च निविद्वहणं
पदसमाख्याननिवृत्त्यर्थं क्रियमाणमुत्तराधिकारश्च निवर्त-
यितुं ब्रह्मोतीति प्राप्तस्यायमपवादः ॥

न चोपसन्तानः ॥ १४ ॥

अस्या निविदस्त्रुष्णींशंसेन सहेपसन्तानस्य न कर्तव्यः ।
तेनासन्तान्वन्निति प्रतिषेधस्त्रुष्णींशंसेषु परस्परमेव, न पूर्वा-
परयोरिति । अत आहावेन त्रुष्णींशंसस्य सन्तानः सिद्धो
भवति । स तु स्वरविरोधात् प्राचसन्तान इत्युक्तः ॥

उत्तमेन पदेन प्र वो देवायेत्याज्यमुपसन्तनुयात् ॥ १५ ॥

निविद उत्तमेन पदेन सूक्तमुपसन्तनुयात् । अनुक्तादिदं
विधीयते । आच्यमिति सूक्तस्यैतत्स्थानापसस्य नाम क्रियते ॥

इतेन निविद उत्तराः ॥ १६ ॥

अस्या निविदः शंसनप्रकारो यो विहितस्तेन सर्वा निविदः
शंसन्त्या इत्यर्थः । उत्तरवचनं पूर्वा अपि निविदः सन्तीति-
ज्ञापनार्थं । तेन 'देवेभ्य' इत्यादीनां चतुर्दशानां पदानां नि-
वित्तं सिद्धं भवति ॥

सर्वे च पदसमाम्नायाः ॥ १७ ॥

अन्ये चैतन्नप्रज्ञापादयो ये पदत्र आच्यता मन्त्रास्ते निवि-
ददेव शंसन्त्याः । निविदामपि पदत्र आच्यने सत्यपि निविदां

पृथग्गृह्यं निविस्तु कश्चित् पदसमासोऽस्तीतिज्ञापनायै, 'प्रेदं
ब्रह्म प्रेदं चचम्' इत्यादौ ॥

उपसम्मानस्त्वन्यत्र ॥ १८ ॥

अस्या निविदोऽन्यासु निविस्तु पदसमासाद्येषु च पूर्वेषो-
पसम्मानस्य कर्तव्यः ॥

आह्वानञ्च निविदां ॥ १९ ॥

निविद्गृह्यं पदसमासाद्यनिवृत्त्यर्थं । आह्वानञ्चान्यासु
निविस्तु भवति ॥

आज्याद्यां त्रिः शंसेदर्धर्चशो विद्याहं ॥ २० ॥

इदं निर्वचनं शस्त्रादौ प्राप्तं, सूक्तादौ नियम्यते । आज्य-
गृह्यं सूक्ताद्यानिवृत्त्यर्थं । तेन यत्र द्वे सूक्ते चोषि वा आज्य-
कार्ये विहितानि तत्राद्यस्यैवाद्यां त्रिः शंसेत् नोत्तरस्येत्येव-
मर्थः । अर्धर्चश्च इत्युमावानपक्षेऽप्यर्धर्चसम्माननिवृत्त्यर्थः । वि-
द्याहं विष्टञ्च विष्टुञ्चेत्यर्थः । क्व विद्याहः कथं वा विद्याह
इत्येवं निदर्शनेन दर्शयितुमाह ॥

तन्निर्दशयिष्यामः । प्र वो देवायान्नये बर्हिष्ठमर्चास्मै ।
गमद्देवेभिरासनो यजिष्ठो बर्हिरासदोऽमिति ॥ २१ ॥

विग्रहे प्राणसन्तानः कार्यः । पूर्वस्मिन्नेवार्धर्चे स विग्रहो
भवति ॥

ऋगावानं वैवमेव । एतेनाद्याः प्रतिपदामन्त्रगावानं ॥ २२ ॥

प्रतिपदां या आद्या ऋचः ता एतेन प्रकारेण ग्रंथव्याः ।
प्रतिपद्विले प्रतिपदामिति बहुवचनं ज्योतिष्टोमाभ्याससूच-
नार्थं । तथा 'प्रथमयज्ञेनैके धर्मम्' इत्यत्र प्रथमशब्दस्यैवार्थं
सूचयति । तथा शाखान्तरे स्पष्टं वचनमस्ति 'वसन्ते वसन्ते
ज्योतिष्टोमेन यजेत' इति । तत्र वीष्मयाभ्यासोऽवगतः । तदा-
श्रयोऽयं बहुवचनप्रयोगः । अन्यत्र ऋगावानवर्जनमिति । प्रति-
पच्छब्दोऽयं प्रतिपत्संज्ञितं त्वमेव गृह्णाति, न यौगिकं ।
तेनाश्विनप्रतिपद्यं धर्मो न भवति ॥

अनुब्राह्मणं वानुपूर्व्यं ॥ २३ ॥

ब्राह्मणोक्तस्य क्रमस्य क्लृप्तत्वात् समान्नायसिद्धस्याक्लृप्त-
त्वात् समान्नायसिद्धस्य प्रयोगो न प्राप्नोतीति, तस्यापि वि-
कल्पेन प्रयोगसिद्ध्यर्थमिदं सूत्रं ॥

आहूयोत्तमया परिदधाति ॥ २४ ॥

उत्तमायाः परिधानीयात्वे सिद्धे सत्युत्तमावचनं या-
ज्यान्तानि श्रुताणीत्यन्वार्थमप्युच्यमानं याज्याया उत्तमत्व-
भान्तिं जनयतीति तदभ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं ॥

सर्वशस्त्रपरिधानीयास्त्वेवं ॥ २५ ॥

सर्वासु शस्त्रपरिधानीयासु आहूय परिदधात् । परि-
धानीयास्त्विति बहुवचनेनैव सर्वत्वे सिद्धे सर्वग्रहणं होचक-
परिग्रहार्थं ॥

उक्थं वाचि घोषाय त्वेति शस्त्रा जपेत् । अग्न इन्द्रश्च
दाशुषो दुरोण इति याज्या । उक्थपात्रमग्रे भक्षयेत् ॥ २६ ॥

उक्थं शस्त्रं शस्त्रसम्बन्धितया कश्चिद्गृहे गृह्यते, शस्त्रया-
ज्यायां ह्रियते च । तच्छेषवत् यत् पात्रं तदुक्थपात्रमित्युच्यते ।
तस्य भक्षणं वषट्कारनिमित्तत्वादविधेयं । तदत्र क्रमार्थं वि-
धीयतेऽय इति ॥

ततश्चमसांश्चमसिनः सर्वशस्त्रयाज्यान्तेषु ॥ २७ ॥

ततश्चमसांश्चमसिनो भक्षयेयुः । सर्वेषु शस्त्रयाज्यान्तेषु भक्ष-

एष क्रमश्चात्र विधीयते । भक्षणं सकृत्, कृतेनैव समाख्यायाः प्रवृत्तिनिवृत्तिसम्भवात् । वचनादृतेऽभ्यासो नास्तीति भक्षविधानं । सर्वब्रह्मयाज्यास्त्रिति वक्तव्ये सति अन्तवचनमाश्रित्य ब्रह्मस्य याज्याभावात् तदन्ते चमसभक्षणं न प्राप्नोतीति तत्सङ्ग्राह्यं । तेनायमर्थः, सर्वब्रह्मयाज्यासु भक्षयेयुः, सर्वब्रह्मयाज्यामन्ते चेति । सर्वब्रह्मयाज्यानां चान्ताः सर्वब्रह्मयाज्यान्ता इति विग्रहः । नन्वग्नौर्धामे आश्रितं ब्रह्ममन्तो न भवति । सत्यं नान्तः, तथाप्यतिरात्रस्विहेत्यतिरात्रादेशात् तत्र चमसभक्षणं भवत्येव । सर्वग्रहणं होचकब्रह्मपरिग्रहार्थं । एवं सर्वत्र चमसभक्षणविधानात् यत्रोक्थपात्रमस्ति तत्र तद्भक्षयित्वा चमसार्गां भक्षणं, अन्यत्र चमसानामेवेति गम्यते ॥

वषट्कर्तृकपात्राण्यादित्यग्रहसावित्रवर्जं ॥ २८ ॥ ॥ ६ ॥

आदित्यग्रहसावित्रग्रहयोर्वषट्कर्तुर्भक्षो नास्तीत्येतावदत्र विधीयते, अन्यदनूद्यते, प्राप्तत्वात् । प्रासङ्गिकश्चेदं सूत्रं ॥

इति पञ्चमे नवमी कण्डिका । ❀ ॥

स्तोत्रमग्रे शस्त्रात् ॥ १ ॥

भवतीति शेषः । शस्त्रकाशपरिज्ञानमनेन क्रियते ॥

एषेति प्रोक्त उद्गातुर्हिङ्गारे प्रातःसवन आह्वयोरन् ॥ २ ॥

एषेति प्रोक्ते प्रस्तोत्रा य उद्गातुर्हिङ्गारस्तस्मिन् कासे प्रा-
तःसवने शस्त्रायाह्वयोरन् । बहुवचनं होचकशस्त्रसंग्रहार्थं ।
प्रातःसवनग्रहणं होचकपरिग्रहार्थं ॥

प्रतिहार उत्तरयोः सवनयोः ॥ ३ ॥

एषेति प्रोक्ते यः प्रतिहारः तस्मिन् उत्तरयोः सवनयोर-
ह्वयोरन् ॥

वायुरग्रेगा यज्ञप्रोरिति सप्तानां पुरोरूचां तस्यास्तस्या उपरिष्ठात् द्वचं द्वचं शंसेत् ॥ ४ ॥

एताः सप्त पुरोरूचा नाम ऋचः । तासामेकैकस्या उपरि-
ष्ठादेकैकं द्वचं शंसेत् । सप्तवचनं षष्ठ्याः सप्तपदत्वसिद्ध्यर्थं ॥

वायवायाहि दर्शतेति सप्त द्वचाः ॥ ५ ॥

सप्तवचनं सप्तानां द्वचानां ग्रहणार्थं । इतरथा पादग्रह-

णादेकैव ऋक्, यथा सप्त तृचा भवेयुः तथाऽभ्यसितव्याः स्युः,
तस्मात् सप्तवचनं ॥

द्वितीयां प्रउगे त्रिः ॥ ६ ॥

प्रउगमित्यस्य शस्त्रस्य संज्ञा । अस्मिंश्छस्त्रे प्रकृतिप्राप्तं
यदाद्यायास्त्रिर्वचनं तत् द्वितीयायां नियम्यते, न त्रिर्वच-
नान्तरमपूर्वं विधीयते ॥

पुरोरुग्भ्य आह्वयोत षष्ठ्यां त्रिरवस्येदर्धर्चेऽर्धर्चे ॥ ७ ॥

विश्वान् देवानित्येषा षष्ठी । सा सप्तभिः पदैरेका न
तैः सप्तभिः पदैर्दे अनुष्टुप्गायत्र्याविति सप्तानां पुरो-
रुचामित्यत्र सप्तग्रहणेनोक्तं । अतोऽर्धर्चमर्धर्चमिति स्याच्चणि-
काः । तत्र कथमर्धर्चशः शंसनमिति शंसने तस्मिर्ण्यार्थं
षष्ठ्यां त्रिरवस्येदर्धर्चेऽर्धर्च इत्युक्तं । तेनास्यामृचि अवसान-
चयविधानात् समान्नायसिद्धा एवार्धर्चाः सूत्रकारेणार्धर्च-
शंसने परिगृहीता इति ज्ञायते । एतत् सर्वासां विषमपदा-
वसानानां प्रदर्शनार्थमुक्तं ॥

उत्तमां न शंसेच्छंसन्त्येके त्वच आह्वानमशंसने ॥ ८ ॥

उत्तमायाः पुरोरुचः अशंसनेऽपि उत्तमे त्वचे आह्वानं
कर्तव्यं ॥

माधुच्छन्दसं प्रउगमित्येतदाचक्षते ॥ ८ ॥

अत्रायं प्रउगशब्दः कृत्स्नवाच्यपि दृष्टापेक्षया प्रयुक्तः ।
एवमन्यत्रापि यत्र यत्र क्षपिच्छन्दोभ्यां प्रउगं विशेष्यते तत्र
तत्र दृष्टापेक्षमेव न पुरोहङ्गित्यर्थमिति द्रष्टव्यं ॥

उक्थं वाचि श्लोकाय त्वेति शस्त्वा जपेत् । विश्वेभिः सोम्यं
मध्विति याज्या । प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाक इति श-
स्त्रिणो होत्रकाः ॥ १० ॥

होत्रकाणां मध्ये एते ब्रह्मवन्तः, एतेषां ब्रह्माणि भव-
नीत्यर्थः । एते ब्रह्मिण इत्युक्तं क, तेषां ब्रह्माणि भवन्ति
किंरूपाणि च तेषां ब्रह्माणीत्येतदुभयं वक्तुमाह ॥

तेषां चतुराहावानि शस्त्राणि प्रातःसवने तृतीयसवने
पर्यायेष्वतिरिक्तेषु च ॥ ११ ॥

एषु स्थानेष्वेतेषां ब्रह्माणि भवन्ति । तानि चतुराहावा-
नीत्येतदुभयं विधीयते । पर्यायातिरिक्तानां तृतीयसवनत्वे
सत्यपि पृथग्यदृष्टमुक्त्यशस्त्रेभ्योऽन्यानि तेष्वपि शस्त्राणि भवे-
युरित्येवमर्थः । अतिरिक्तेष्विति बहुवचननिर्देशादप्येतानि
तिरिक्तेष्वेव भवति, न वाजपेथातिरिक्ते, तत्रैकत्वादति-
रिक्तस्येति ॥

पञ्चाहावानि माध्यन्दिने ॥ १२ ॥

अत्रापि पूर्ववदुभयं विधीयते । आहावपरिमाणवचनं
निमित्ताधिक्येऽपि एतेषामेतावत्त्वसिद्ध्यर्थं । इदानीमाहावस्य
निमित्तानि प्रसङ्गादुच्यन्ते ॥

स्तोत्रियानुरूपेभ्यः प्रतिपदनुचरेभ्यः प्रगाथेभ्यो धार्त्याभ्य
इति पृथगाह्वानं ॥ १३ ॥

एतेभ्यः सर्वेभ्य आहावः कर्तव्यः, एतेषां बह्वर्णां सन्निपाते
पृथक् पृथक् कर्तव्य इत्येतदुभयमत्र विधीयते । सर्वत्र यद-
र्थतया आहावो विधीयते तस्यादौ स कर्तव्यः ॥

होतुरपि ॥ १४ ॥

होत्रकाधिकाराद्धोत्रग्रहणं होतुरप्येतान्याहावस्य निमि-
त्तानि ॥

तेभ्यश्चान्यदनन्तरं ॥ १५ ॥

होतुरपीत्येवानुवर्तते । स्तोत्रियादिभ्योऽन्यत् तदनन्तरं
प्रतीकं विधीयते, तत्राप्याहावः कर्तव्यः ॥

आदौ निविद्वानीयानां सूक्तानामनेकश्चेत् प्रथमेष्वाहावः ॥
॥ १६ ॥

निविद्वानीयसूक्तस्य चादौ भवति । तस्यानेकत्वे प्रथम

एवाहावः । निविद्वानकार्यमाहावस्य निमित्तं, न सूक्तस्य स्वरूपमिति ॥

आपोदेवते च त्वचे ॥ १७ ॥

आपोदेवतब्रह्मत्वमित्यर्थः । स च आग्निमादते 'आपो हिष्ठा' इति त्वच उच्यते । तत्र आहावः कर्तव्यः ॥

तेषां त्वचाः स्तोत्रियानुरूपाः शस्त्रादिषु सर्वत्र ॥ १८ ॥

तेषामधिकारे पुनस्तेषामिति वचनमस्मिन् सूत्रे सर्वार्थोऽपि कश्चिद्विधिरस्तीति प्रदर्शनार्थं । तेन त्वचाः स्तोत्रियानुरूपाः सर्वत्रेत्येकोऽर्थः सर्वार्थः । अपरञ्च तेषां शस्त्रादिषु ये आ-
देवास्ते स्तोत्रियानुरूपाः, तेष्वाहावः कर्तव्य इति व्यवहित-
योजनया भवतीत्यर्थः ॥

माध्यन्दिने प्रगाथास्तृतीयाः ॥ १९ ॥

माध्यन्दिने तेषामेव ब्रह्मेषु तृतीया आदेवास्ते प्रगाथा वेदितव्याः ॥

यथाग्रहणमन्यत् ॥ २० ॥

अतोऽन्यत् सर्वं यथाग्रहणमेव वेदितव्यं । प्रगाथ इत्युक्ते स्तोत्रियो भवति नान्यथेति ॥

याज्यान्तानि शस्त्राणि ॥ २१ ॥

यत्र बहूनां सत्राणां चक्षुः आश्वायन्ते याज्याश्च विधी-
यन्ते तत्र किञ्चदेकं शस्त्रमित्येतत्संशयनिवृत्त्यर्थमेतद्वचनं ।
अन्यदपि प्रयोजनमस्ति, यच्छस्त्रार्थं वाग्यमनं विहितं तद्या-
ज्यापर्यन्तमनुवर्तत इति ॥

उक्थं वाचीत्येषां शस्त्राजपः प्रातःसवने ॥ २२ ॥

प्रातःसवनवचनं विस्मृतार्थं ॥

ऊर्ध्वञ्च षोडशिनः सर्वेषां ॥ २३ ॥

षोडशिन ऊर्ध्वं यानि शस्त्राणि तेऽवयमेव शस्त्राजपः सर्वेषां
भवति । सर्ववचनं होतुरपि प्रापणार्थं ॥

उक्थं वाचीन्द्रायेति माध्यन्दिन उक्थं वाचीन्द्राय देवेभ्य
इत्युक्थेषु षोडशिकेषु ॥ २४ ॥

उक्थेषु षोडशिणि चायं भवतीत्यर्थः । उक्थानीति तृतीय-
सवने होत्रकशस्त्राण्युच्यन्ते ॥

अनन्तरस्य पूर्वेण ॥ २५ ॥

यत्रानेकपदार्थाः क्रमवर्तिनः स्युः एकरूपास्तत्र यदि तेषां कस्यचिद्धर्माकाङ्क्षा स्यात् तदा तेषामेवानन्तरेण पूर्वेण धर्म-विधिर्वेदितव्यः । किमुदाहरणं । द्दतोयसवने पुरोडाशाद्युक्त-मित्युक्तं । तत्र माध्यन्दिनेन विधिर्भवति । तथा सोमातिरेक-ब्रह्मेऽनन्तरस्य ब्रह्मस्य यः शस्त्राजपः स भवतीत्येवमादि द्रष्टव्यं ॥

स्तोत्रियेणानुरूपस्य छन्दःप्रमाणलिङ्गदैवतानि ॥ २६ ॥

छन्दो गायत्र्यादि । प्रमाणमेकस्मिन्नपि छन्दस्युपाधिका-चरता । लिङ्गं 'आवती प्रवतो' इत्येवमादि । दैवतं प्रसिद्धं । स्तोत्रियस्य चान्येतानि तान्येवानुरूपस्येत्यर्थः ॥

आर्षश्चैके ॥ २७ ॥

एके आचार्याः आर्षश्च तदेवेच्छन्ति ॥

आ नो मित्रावरुणा नो गन्तं रिशादसा प्र वो मित्राय प्रमित्रयोर्वरुणयोरिति न वायातं मित्रावरुणेति याज्या । आयाहि सुषुमाहित इति षट् स्तोत्रियानुरूपावनन्तराः सप्तेन्द्र त्वा वृषभमुद्वेदमीति तिस्र इन्द्र क्रतुविदं सुतमिति

याज्या । इन्द्राग्नी आगतं सुनमिन्द्राग्नी अपसत्परि तोशा
वृचद्वणा ऊव इति तिस्र इहेन्द्राग्नी उपेयं वामस्य मन्मन इति
नवेन्द्राग्नी आगतं सुनमिति याज्या ॥ २८ ॥   ॥ १० ॥

अत्र मध्ये 'आयाहि सुषुमाहित इति षट् सोचियानुरु-
पो' इत्यत्र षड्यहणमासामृचां यासु कासुचिद्यदि कन्दोगाः
स्तुवीरन् तदा तिस्रभिरेव सोचियं कृत्वा श्रिष्टाभिरनुरूपः
कर्तव्यइत्येवमर्थं ॥

इति पञ्चमे दशमोऽध्यायः । • ।

संस्थितेषु सवनेषु षोडशनि चातिरात्रे प्रशास्तः प्रसृज्यो-
त्युक्तः सर्पतेति प्रशास्ताऽतिद्वजेत् । होता दक्षिणेनौदुम्बरी-
मञ्जसेतरेऽपरया द्वारोत्तरां वेदिश्रोणीमभिनिःसर्पन्ति ॥ १ ॥

सवनेषु संस्थितेषु, मध्ये चातिरात्रे षोडशनि समाप्ते,
अतिरात्रविशेषणं अतिरात्रे यः षोडशी स तस्मिन्नेव समाप्ते
न वाजपेयषोडशनीत्येवमर्थं । एतेषु चतुर्षु कालेषु होता
दक्षिणेनौदुम्बरीं गत्वा इतरे च स्वस्य धिष्यस्याच्चसा आर्ज-
वेन गत्वा सर्वेऽपरया द्वारा निष्क्रम्य उत्तरां वेदिश्रोणीमभि-
निःसर्पन्ति । तथा श्रोण्या षड्विधेदि प्राप्नुयुरित्यर्थः । यच्च

यस्मिन् कालेऽध्वर्युः 'प्रशास्ताः प्रसृष्टि' इति ब्रूयात् तदा प्रशास्ताः
 'सर्पत' इति ब्रूयात् । ततो निःसर्पणं क्षुर्युः एतेष्वेव कालेषु ।
 यद्यन्यस्मिन् काले ब्रूयात् तदा प्रत्यतिसर्जनमेव, न निःसर्प-
 णमस्मादीयानामिति । यद्यध्वर्युर्न ब्रूयात् प्रशास्ताऽपि नाति-
 सृजेत् । तेष्वपि कालेषु ततोऽनतिसृष्टा एव निःसर्पयेयुः, सर्वथा
 तावदेतेषु कालेष्वतिसृष्टा अनतिसृष्टा वा अस्मादीया निःसर्पे-
 युरेव, नान्यस्मिन् काल इति स्थितं । द्वितीयसवनसमाप्तिरपि
 ब्रह्मसमाप्तावेवास्माकं न हारियोजनान्ते पक्षीसंयाजान्त इति ।
 पुनः सदसः प्रवेशप्रयोजनाभावात् सवनसंज्ञासु निःसर्पणस्य
 सदःप्रवेशपर्यन्तत्वादिति ॥

मृगतीर्थमित्येतदाचक्षते ॥ २ ॥

संख्यवहाराभावेऽपि संज्ञाया नित्यत्वात् परिज्ञानार्थमुप-
 देयः ॥

एतेन निष्क्रम्य यथार्थं न त्वेवान्यन्मूत्रेभ्यः ॥ ३ ॥

अतीर्थेन निष्क्रान्तानां बहिस्स्थानामपि प्राक्चेष्टतादयो
 नियमा यथासम्भवमनुवर्तन्त इत्युक्तं प्राक् । तदनेन निष्क्रा-
 न्तानां नास्तीत्येवमर्थं यथार्थवचनं । यथार्थवचनात् स्त्रैरकर्म-
 ण्यपि प्रसज्येरन्निति तन्निवृत्त्यर्थं न त्वेवान्यन्मूत्रेभ्य इत्युक्तं । तेन
 अदावस्यकं तावत्प्राचमेव भवति । अतो नान्यदिति । आव-

अथकमपि यच्छ्रम्याप्रासादूर्ध्वं कर्तुं न शक्यते तदनेन निष्क्रम्य
न कर्तव्यं । तीर्थेनैव निष्क्रम्य तादृशं कुर्यात्, 'अनेन निष्क्रम्य
ब्रह्माप्रासात् परस्तां न गच्छेयुः' इतिवचनात् ॥

एते न निष्क्रम्य कृत्वोदकार्थं वेद्यां समस्तानुपस्थायापरया
द्वारा नित्ययाऽऽवृता सदोदार्थं चाभिमृश्य त्वष्णीं प्रतिप्रसर्प-
न्ति ॥ ४ ॥

एते इति निष्क्रान्ता निर्दिश्यन्ते । एतेन निष्क्रमणानन्तरं
यत्किञ्चिदुदककार्यमस्ति चेत् तत्कृत्वा, नास्ति चेदकृत्वा, वेदिं
प्रविश्य वेद्यां ये धिष्ण्याशेषां समस्तोपस्थानं कृत्वा, उपस्थितां-
श्चानुपस्थितांश्चेत्येतत् कृत्वेत्यर्थः, अपरया द्वारा नित्यया
ऽऽवृता मन्त्रेण सदोदार्थं चाभिमृश्य त्वष्णीं प्रतिप्रसर्पन्ति ।
कृत्वोदकार्थमित्यत्र न विधीयते यथाप्राप्तमनूयते ॥

एषाऽऽवृत् सर्पतेतिवचने ॥ ५ ॥

'सर्पतेतिवचने' इत्यनेन पूर्वोक्ताश्चत्वारः काला उच्यन्ते,
तेषु तस्य वचनस्य सम्भवात् । अतस्तेषु सर्वेषु य एष उक्तः प्र-
योगो निःसर्पणादिः प्रतिप्रसर्पणान्तः स कर्तव्यः, न केवलं
प्रातःसवनान्त एवेति ॥

पूर्वयैव गृहपतिः ॥ ६ ॥   ॥ ११ ॥

यजमानस्तु पूर्वयैव द्वारा प्रतिप्रसर्पणं कुर्यात् एकाहा-
होनेषु गृहपतिरेवेति ॥

इति पञ्चमे एकादशी कण्डिका । ॥ ॥

एतस्मिन् काले ग्रावस्तुत् प्रपद्यते ॥ १ ॥

अस्याप्यस्मिन्नेव काले प्रपदनं न प्रातरनुवाककाल इत्य-
ष्टावाकेन तुल्यं ॥

तस्योक्तमुपस्थानं ॥ २ ॥

अस्यापि पूर्वोक्तमुपस्थानं प्रसर्पणञ्च भवति । तच्च विज्ञेय-
माह ॥

पूर्वया द्वारा हविर्धाने प्रपद्य दक्षिणस्य हविर्धानस्य प्रागु-
दगुत्तरस्याक्षिरसस्तृणं निरस्य राजानमभिमुखोऽवतिष्ठते ॥
॥ ३ ॥

प्रसर्पणमेवात्र प्रपदनमित्युच्यते । अथैव तु हविर्धानं पूर्व-
या द्वारा प्रपद्यते पूर्ववदेव । हविर्धाने इति द्विवचनं ब्राह्मा-

यामेव, उपचारात् । शकटद्वयसमन्वाद्युपचारः । इविधान-
शब्दः ब्राह्मणायामपि मुख्य एव, योगस्याविशिष्टत्वात्, उभयोस्तत्
प्रपद्य दक्षिणस्य शकटस्य यदुत्तरमक्षशिरस्तस्य प्रागुदग् यो
देशस्तस्मिन्मन्त्रेण निरसनं कृत्वा तच्च राजानमभिमुखस्तिष्ठेत् ।
दक्षिणामुखः प्रत्यग्दक्षिणामुखो वा ॥

नात्रोपवेशनः ॥ ४ ॥

निरसनोपवेशनयोः सादृश्यप्रदर्शनार्थमप्राप्त एवोपवेश-
नमन्त्रः प्रतिषिध्यते ॥

यो अद्य सौम्य इति तु ॥ ५ ॥

उपविष्टस्य विहितत्वात् तिष्ठतो न प्राप्नोतीति विधीयते ॥

अथास्मा अर्ध्वर्युरूष्णीषं प्रयच्छति ॥ ६ ॥

उष्णीषं शिरसो वेष्टनं वासः ॥

तदञ्जलिना प्रतिगृह्य । त्रिः प्रदक्षिणं शिरः समुखं वेष्ट-
यित्वा यदा सोमांशून्निषवाय व्यपोहन्त्यथ द्वाब्णोऽभिष्टु-
यात् ॥ ७ ॥

यदा सोमस्यता अभिषवार्यै अर्ध्वर्यवो व्यपोहन्ति विचि-
पन्ति तदा द्वाब्णामभिष्टुवनं कुर्यात् ॥

मध्यमस्वरेणेदं सवनं ॥ ८ ॥

इदमादीदं माध्यन्दिनं सवनं मध्यमस्वरेण प्रयोक्तव्यं ।
इदं पावक्षोच्चमारभ्य माध्यन्दिनं सवनं वर्तते । तच्च स्वरय-
द्वयं बाधकबाधनार्थं । बार्हस्पत्येष्टौ सौमिष्य इति प्रधानो-
पांशुत्वं प्राप्तं तस्य बाधनार्थं । तेन तस्यामिष्टौ प्रधानमपि
मध्यमस्वरेण भवति ॥

अभि त्वा देव सवितर्युञ्जते मन उत युञ्जते धिय आतून
इन्द्र क्षुमन्तं मा चिदन्यद्विशंसत प्रैते वदत्वित्यर्बुदं ॥ ९ ॥

एतत्सूक्तमर्बुदनामधेयं भवति ॥

प्रागुत्तमाया आ व ऋञ्जसे प्र वो द्यावाण इति ॥ १० ॥

सूक्ते आवपेतेति शेषः । अर्बुदस्य प्रागुत्तमाया इत्यर्थः ॥

सूक्तयोरन्तरोपरिष्ठात् पुरस्तादा पावमानीरोप्य यथार्थ-
मावाग्यद्वयद्वणाच्छिष्टया परिधाय वेद्यं यजमानस्योष्णीषं ॥
॥ ११ ॥

सूक्तयोःपरिष्ठात् पुरस्तादेति सम्बन्धः । सूक्ते इत्यध्याहत्य
चत्तरब्देन सम्बन्धः । यथायामन्यतमस्मिन् स्थाने पावमानी-

रावपेत् । यथार्थं यावत् प्रयोजनमित्यर्थः । यावदभिषवमिति तदारब्धे आरम्भविधानात् तच्चैव यावत्षां व्यापारसम्भवादस्य च यावत्सोचत्वादिति । आग्रहग्रहणादायावत्सोचान्तर्भावेऽपि पावमानीनां पूयमानसोमाभिधानात् सम्युपमानसोमस्तावन्तं काष्ठमनुवर्तत इति कृत्वेदमुच्यते । अष्ट्रियाऽर्बुदस्योक्तमथा परिधाय वेद्यं यजमानस्योष्णीषं यजमानाय दातव्यमित्यर्थः ॥

आदाय यथार्थमन्येष्वहःसु ॥ १२ ॥

यजमानाय दत्ते तस्यार्थप्राप्तमुच्यते । नाप्राप्तं विधीयते । अनेन सूत्रेण दानमप्यत्र हस्ताङ्गुल्यान्तरसङ्क्रमणमात्रं यजमानस्यैव तत् स्त्वमिति ॥

प्रतिप्रयच्छेदितरेषु ॥ १३ ॥

अनन्येष्वहःसु येनेदं दत्तं तस्मा एव पुनः प्रयच्छेदिति प्रतिशब्दसम्बन्धादवगम्यते ॥

अथापरमभिरूपं कुर्यादिति गाणगारिः ॥ १४ ॥

अपरमिति अपरमिदं यावत्सोचं, न पूर्वमित्यर्थः । प्रकृताविदं न प्रवर्तत इति भिन्नविषयत्वादपरशब्दप्रयोगो युक्तः ।

कार्यविशेषे तत्सिद्धस्य विधानादेवाभिरूपत्वे सिद्धे अभिरूप-
वचनं कार्यव्यत्यासतद्व्यत्याससिद्ध्यर्थं । गाणगारिवचनं पू-
जार्थं ॥

आप्यायस्व समेतु त इति तिस्रो मृजन्ति त्वा दशक्षिप
एतमुत्थं दशक्षिपो मृज्यमानः सुहस्त्या दशभिर्विवस्तेतो
दुहन्ति सप्तैकामधुक्षत् पिप्युषोमिषमा कलशेषु धावति पवित्रे
परिषिच्यत इत्येका कलशेषु धावति श्येनो वर्म विगाह्यत
इति द्वे । एतासामर्बुदस्य चतुर्थीमुद्भृत्य तृचान्तेषु तृचान-
वदध्यात् ॥ १५ ॥

एताः द्वादश चोऽनुक्रान्ताः, ताश्चत्वारस्तृचा भवन्ति ।
अर्बुदस्य चतुर्थी उद्भूतंव्या । उत्तमा परिधानीया । त्रिष्टा
द्वादश । ता अपि चत्वारस्तृचा भवन्ति । एतासां पाव-
मानीनां तृचान्तेषु अर्बुदस्य तृचानवदध्यात्, विपरोतं वा ।
अत्र विज्ञेयो वर्म न ब्रह्मते, दुरवगमत्वात् ॥

आप्याय्यमाने प्रथमं ॥ १६ ॥

आप्यायनमुदकसेकः ।

मृज्यमाने द्वितीय ॥ १७ ॥

मार्जनं चूर्णमादाय हस्ताभ्यां पेषणं ॥

दुह्यमाने तृतीयं ॥ १८ ॥

दोहनं प्रसिद्धं ॥

आसिच्यमाने चतुर्थं ॥ १९ ॥

आसेचनमभिषवेण द्रवीकृतस्याधवनीये समारणं ॥

वृक्षच्छब्दे वृक्षच्छब्दे चतुर्थी ॥ २० ॥

निमित्तावृत्तावावृत्त्यर्थं वीक्षावचनं ॥

मा चिदन्यद्वि शंसतेति यदि ग्रावाणः सञ्ज्ञादेरन् ॥ २१ ॥

सञ्ज्ञादनं शब्दनं । अत्रापि निमित्तावृत्तावावृत्तिरस्ति ।
अस्या च्चो निमित्ताभावेऽपि प्रयोगः सूक्ष्माने चतुर्थ्या उद्धा-
रवचनादिदमवगम्यते ॥

समानमन्यत् ॥ २२ ॥

अर्बुदपावमानीभ्योऽन्यत् सर्वं समानं भवतीत्यर्थः ॥

अर्बुदमेवेत्येके ॥ २३ ॥

अवधारणादिदमेव सूक्तं नान्यत् किञ्चित् ॥

प्र वो ग्रावाण इत्येके ॥ २४ ॥

अत्राप्यवधारणं द्रष्टव्यं ॥

उक्तं सर्पणं ॥ २५ ॥

सर्पणमत्र कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥

सुते माध्यन्दिने पवमाने विहृत्याङ्गारान् ॥ २६ ॥ ॥ १२ ॥

इति पश्चमे दादश्री कण्डिका ॥ • ॥

दधिघर्मेण चरन्ति प्रवर्ग्यवांश्चेत् ॥ १ ॥

अङ्गारविहरणवचनं तत्कास्यपरिज्ञाने तद्व्याप्यपरिहारे
वक्तव्यकरणार्थं । दधिघर्मो नाम कर्मविशेषः, तेन चरन्ति,
प्रवर्ग्यवांश्चेदयं क्रतुः । न चेन्न कर्त्तव्यो दधिघर्मः ॥

तस्योक्तमृगावानं घर्मेण ॥ २ ॥

तस्येतिवचनं योगविभागार्थं । योगविभागप्रयोजनमप्रव-
र्गेऽपि दधिघर्मस्य विधेः प्रापणमिति । घर्मेणेतिवचनमृगा-
वानादन्यस्य घर्मेण सम्बद्धस्यैकश्रुत्यस्यापि प्रापणार्थं । तेन
उत्तिष्ठतावपश्यतेत्यस्याः शंसत्यादिचोदनाभावेऽपि ऐकश्रुत्य
भवति ॥

इज्या भक्षिणस्य ॥ ३ ॥

इज्या च घर्मेण व्याख्याता । भक्षिणस्य घर्मेणैव व्याख्याताः ।
भक्षिणश्चेदो न कर्तुं पक्ष्येणार्थं प्रयुज्यते, कथन्तर्हि स्वात्मनोऽपि
विधेयत्वाय । तेन भक्षस्य भक्षकर्तृणाञ्च घर्मवत्ता विधीयते ॥

क्षोतर्वदस्तेत्युक्तं उचित्तुतावपश्यतेत्याह ॥ ४ ॥

अस्या लिङ्गजनितमेव कार्यं । आहेतिवचनमस्या अनु-
वाक्यात्वं माभूदित्येवमर्थं । तेनोत्तरैवानुवाक्या भवति । अ-
नयाध्ययुपैषरूपमभिधानं क्रियते ॥

आतं हविरित्युक्तः आतं हविरित्यन्वाह ॥ ५ ॥

इयमनुवाक्या ॥

आतं मन्य ऊधनि आतमग्नाविति यजति । अग्ने वोहीत्यनु-
वषट्कारः । दधिघर्मस्याग्ने वोहीति वा । मयि त्यदिन्द्रियं बृह-
न्मयि द्युम्नमुत क्रतुः । त्रिश्रुद्धर्मो विभातु म आकूत्या मनसा
सह । विराजा ज्योतिषा सह । तस्य दोहमशीय ते तस्य त
इन्द्रपोतस्य त्रिष्टुप्कन्दस उपहृतस्योपहृतस्योपहृतो भक्ष-
यामीति भक्षजपः । यं धिष्णवतां प्राञ्चमङ्गारैरभिविद्धरेयुः ।
पञ्चात् स्वस्य धिष्णस्योपविश्योपहवमिद्धा परि त्वाऽग्ने पुरं वय-
मिति जपेत् ॥ ६ ॥

धिष्णवतां मध्ये यं कश्चित् धिष्णवन्तं धिष्णोभ्यः प्राञ्चं सन्तं

यद्यङ्गारैरभिविहरेयुः तस्य नैमित्तिकमिदं, पश्चात् स्वस्य
धिष्ण्यस्योपविश्योपहवं यजमानादिष्ट्वा परि त्वाऽग्ने पुरं वयमिति
जपेत् ॥

अनिष्ट्वा दीक्षितः ॥ ७ ॥

दीक्षितस्योपहवया चनप्रतिषेधाद्दीक्षितस्योपहवया चनं य-
जमानादिति गम्यते । अस्यैव नैमित्तिकस्य निमित्तापत्ति-
कास्त्रादन्यत्रास्त्रातं तृतीयसवनेऽप्यस्य नैमित्तिकस्य प्रापणार्थं ॥

सवनीयानां पुरस्तादुपरिष्ठाद्वा पशूपुरोडाग्नेन चरन्ति ॥

॥ ८ ॥

प्रकृतिप्राप्तस्य पशूपुरोडाग्नस्य कास्त्रविधिरयं ॥

अक्रियामेकेऽन्यत्र तदर्थवादवदनात् ॥ ९ ॥

तस्य पुरोडाग्नस्याऽक्रियामेके आचार्या मन्यन्ते, हेतुव-
स्तात् । सोऽयं हेतुः 'अन्यत्र तदर्थवादवदनात्' इति । तत्प्रयो-
जनो वादस्तदर्थवादः, तस्य वदनं तदर्थवादवदनं, तत्प्रयो-
जनस्य वादस्यान्यत्र वदनादित्यर्थः । अन्यत्रेति सूक्तवाक्यैष
उच्यते । तत्रावीवृधत पुरोडाग्नैरित्यास्त्रातं । पुरोडाग्नैरिति
बहुवचनदर्शनात् सवनीयदेवतात्राभिधीयते न पशूपुरोडाग्न-
देवतेति गम्यते । तेनात्र प्रकृतिप्राप्तमभिधानमपश्यन्तोऽकर-
णनिमित्तमेवेदमभिधानमिति मन्यमाना अक्रियामुक्तवन्तः ॥

क्रियामाश्वरथ्योऽन्विताप्रतिषेधात् ॥ १० ॥

अतिदेशप्राप्तस्य प्रतिषेधाभावादाश्वरथ्यः पशुपुरोडाशस्य क्रियामेव मन्यते । आश्वरथ्यग्रहणं तस्य पूजनार्थं, न विकल्पार्थं । तस्मात् पशुपुरोडाशः कर्त्तव्य एव । यत् पुनरिदमन्यत्र तदर्थवादवदनादित्यनभिधानादकरणमुक्तं तद्युक्तं, प्राप्तस्य प्रतिषेधाभावात् । करणमेवेत्यनभिधानं पुनर्यत्सूक्तवाक्येऽपि उक्तं तदहेतुरेव । प्रत्यक्षपठिते मन्त्रेऽभिधानवृत्तिर्नास्ति चेदनभिधानमस्तु, किं कुर्मः, यथाकथञ्चिदनभिधानं वा कल्पनीयं ॥

पुरोडाशाद्युक्तमानाराशंससादनात् । नत्विह द्विदेवत्या एतस्मिन् काले दक्षिणा नोयन्तेऽहीनैकाहेषु ॥ ११ ॥

अधिकृते काले पुनः कालविधानं यत्रानुसर्गं दक्षिणानयनं विहितं तत्र त्रिष्वपि सवनेषु नाराशंससादनोत्तरकालमेव दक्षिणानयनमित्येवमर्थं । अहीनैकाहग्रहणं सत्रेष्वात्मदक्षिणापि नास्तीति सूचनार्थं ॥

कृष्णाजिनानि धून्वन्तः स्वयमेव दक्षिणापर्यं यन्ति दीक्षिताः सत्रेष्विदमहं मां कल्याण्यै कीर्त्यै तेजसे यशसेऽमृतत्वायात्मानं दक्षिणां नयानोति जपन्तः ॥ १२ ॥

दीक्षितवचनं पत्नीनिवृत्त्यर्थं । सत्रवचनं असत्रेष्वात्मसमु-

अयनिवृत्त्यर्थं । आत्मानं दक्षिणां नयानोति मन्त्रवादः
सचाक्षामदक्षिणत्वमुतिपरत्वात्मात्मदक्षिणत्वं विधातुं शक्नोति ॥

उन्नेष्यमाणास्वाग्नीध्रीय आहुती जुहति ॥ १३ ॥

उन्नेष्यमानासु दक्षिणासु दक्षिणाद्रव्येऽप्येत्यर्थः । केनचि-
न्मानविशेषेण दक्षिणाद्रव्याणि दक्षिणाकाले नेतव्यानि ।
तत्क्षणान् पूर्वक्षणे सर्वे अलिङ्ग आहुती जुहति ॥

ददानीत्यग्निर्वदति वायुराह तथेति तत् । सन्तेति चन्द्रमाः
सत्यमादित्यः सत्यमोमापस्तत् सत्यमाभरन् । दिशो यज्ञस्य
दक्षिणा दक्षिणानां प्रियो भूयासं स्वाहा । प्राचि ह्येधि प्राचीं
जुषाणा प्राच्याज्यस्य वेतु स्वाहेति द्वितीयां ॥ १४ ॥

द्वितीयाग्रहणं मन्त्रभेदप्रदर्शनार्थं, न द्वयोरहुत्योरे-
तावानेको मन्त्र आवर्त्तयितव्य इति ॥

क इदं कस्मा अदात् कामः कामायादात् कामो दाता
कामः प्रतिग्रहीता कामं समुद्रमाविश कामेन त्वा प्रतिगृ-
ह्णामि कामैतत्ते । वृष्टिरसि द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी प्रति-
गृह्णात्वित्यतीतास्वनुमन्त्रयेत प्राणि ॥ १५ ॥

विहारदेशमतीत्य नीतेषु दक्षिणाद्रव्येषु तस्मिन्ने यत्
प्राणि द्रव्यं तदेतेनानुमन्त्रयेत ॥

अभिमृशेदप्राणि ॥ १६ ॥

तन्मध्ये यदप्राणि तदभिमृशेत् ॥

कन्याञ्च ॥ १७ ॥

अभिमृशेदिति शेषः । दैवेन विवाहप्रकारेण तदा यदि कन्या प्रदीयते तामप्यभिमृशेत्, अनेनैव मन्त्रेण । न ब्राह्म्या-
दिष्विदमभिमर्शनमस्ति, क्रतुसंबन्धाभावात् ॥

सर्वत्र चैवं ॥ १८ ॥

सर्वत्र वैतानिके दृष्टिपश्चादावेवं प्रतिगृह्णीयात्, न त्विहै-
वेति, प्रसङ्गाभावात् ॥

प्रतिगृह्णामोघ्नीयं प्राप्य हविरुच्छिष्टं सव प्राश्नीयुः ।
प्राश्य प्रतिप्रदप्य ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥

इति पञ्चमे त्रयोदशी कण्डिका ॥ ❀ ॥

मरुत्वतीयेन ग्रहेण चरन्ति ॥ १ ॥

मरुत्वद्देवत्यो मरुत्वतीयः । गतार्थं सूचयत् ॥

इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमं होता यक्षदिद्रं मरुत्वन्मं स-
जोषा इन्द्र सगणो मरुङ्गिरिति । भक्षयित्वैतत् पात्रं मरुत्वतीयं
ग्रहं ग्रसेत् ॥ २ ॥

भक्षयित्वेतिवचनं ग्रहकासोपदेशार्थं । मरुत्वतीयमिति
ग्रहनाम ॥

अध्वर्यो ग्रीहसावोमिति माध्यन्दिने शस्त्रादिष्व्वाहावः ॥ ३ ॥

माध्यन्दिने सवने यानि शस्त्राणि होतुर्होत्रकाणाञ्च
तेषामेव प्रतिरूपमाहावो विधीयते । बहुवचनं होत्रकशस्त्र-
परिग्रहार्थं ॥

आ त्वा रथं यथोतय इदं वसेा सुतमन्ध इति मरुत्वतीयस्य
प्रतिपदनुचरौ ॥ ४ ॥

पुनर्मरुत्वतीयवचनं सर्वशस्त्राधिकारात् । प्रतिपदनुचरा-
विति संज्ञे यथासङ्गेन द्वयोस्तृचयोः ॥

इन्द्र नेदीय एदिहीतीन्द्रनिधवः प्रगाथः ॥ ५ ॥

इयमपि संज्ञा ॥

प्र नूनं ब्रह्मणस्यतिरिति ब्राह्मणस्यत्यः ॥ ६ ॥

प्रगाथ इति शेषः । इयमपि संज्ञैव ॥

तृचाः प्रतिपदनुचरा दुचाः प्रगाथाः । आऽतोऽर्धर्चं सर्वं ॥ ७ ॥

ब्रह्मणामादिभूतमाज्यमारभ्य आऽस्माद्ब्राह्मणस्यत्यात् सर्व-
मर्धर्चं भवति । आज्यमारभ्य ब्राह्मणस्यत्यपर्यन्तं सर्वमर्ध-
र्चश्रृङ्गं भवतीत्यर्थः ॥

स्तोत्रियानुरूपाः प्रतिपदनुचराः प्रगाथाः सर्वत्र ॥ ८ ॥

एते च सर्वचार्धर्चश्रृङ्गः श्रृङ्गाः । प्रगाथस्यार्धर्चश्रृङ्गविधानं
दृष्टीकारपक्षे चतुर्थषष्ठयोः पादयोः पुनर्द्विरभ्यस्तयोः
अवसानविध्यभावात् समाख्यप्रसिद्धार्धर्चाभावादर्चावसानं
न प्राप्नोतीति तत्रावसानप्राप्त्यर्थं । सर्वत्रवचनं हन्द्गेगप्रत्य-
यप्राप्तस्यापि प्रगाथस्यास्मिन् श्रृङ्गमानस्य एतदवसानं भव-
तीत्येवमर्थं ॥

प्राक् हन्दांसि चैष्टुभात् ॥ ९ ॥

गायत्र्यादीनि पञ्चान्तानि अर्धर्चश्रृङ्गः श्रृङ्गानीत्यर्थः ॥

सर्वाश्चैवाचतुष्पदाः ॥ १० ॥

गायत्र्यादीनाञ्च सप्तानां अक्षरपरिमाणमेव प्रवृत्ति-

निमित्तं, न पादविन्यासः । तत्र दृश्यन्तानां पादविन्या-
सानपेक्षया सर्वप्रकाराणामर्धर्चशंसनमुक्तं । पंक्ता अप्यपञ्च-
पदाया अर्धर्चशंसनमेव । पञ्चपदायास्तु वक्ष्यति । तत्र पंक्ता
उत्तरेषु त्रिषु छन्दःसु या अचतुष्पदास्तासामर्धर्चशंसनम-
नेन विधीयते । सर्वग्रहणं दृषाकष्यातिदिष्टेऽप्येतया महत्त्व-
धर्चशंसनमेवेत्येवमर्थः ॥

पङ्क्तिषु द्विरवस्येत् द्वयोर्द्वयोः पादयोः ॥ ११ ॥

अर्थ विधिः पञ्चपदाखेव । ‘पङ्क्तिषु द्विरवस्येत्’ इत्यस्य
विधेः पञ्चपदाखेव सम्भवात् ॥

अर्धर्चशो वाऽऽश्विने ॥ १२ ॥

आश्विने ब्रह्मे याः पङ्क्तयस्तासामर्धर्चशंसनं पङ्क्तिशंसनञ्च
भवतीति विकल्पोऽयं विधीयते । तत्रार्धर्चशस्यान्तर्गतानाम-
र्धर्चशंसनं, स्वतन्त्राणां पङ्क्तिशंसनमेवेति विनिवेशो युक्तः ॥

पङ्क्तःशस्यगतां तु पङ्क्तः ॥ १३ ॥

शंसने क्रियमाणेऽयं विशेषः । सर्वत्र विषये पङ्क्तःशस्यः,
सूक्तज्ञताया एकस्याः पङ्क्तेः पङ्क्तःशस्यतैव, तत्र सूक्तमुखीया
उदाहरणं । ‘अर्वायथम्’ इति चैवमादि पङ्क्तःशंसनं, ‘नमो-
वाकः’ इत्यर्धर्चशः शस्या । स्वाहाकृतस्येत्यस्याः पङ्क्तिशंसनं ॥

समासमुत्तमे पदे ॥ १४ ॥

पंक्ताः पञ्चसंगे क्रियमाणे ये उत्तमे पदे अतिरिच्येते
तयोः समासं कृत्वा ग्रंसेत् । उत्तमे पदे समस्य ग्रंसेदिति वा
योजना ॥

पञ्चोऽन्यत् ॥ १५ ॥

उक्तादन्यत् पञ्चः ग्रंसेत् । यदिदमर्धर्षग्रंसनविधानं सा-
मिधेन्यतिदेशप्राप्तमप्युपदिश्यते तत् पञ्चः शस्त्रविषयनिबन्धार्थं
तत्सङ्ग्रहपविधानपरं ॥

पादैरवसायार्धर्चान्तैः सन्तानः ॥ १६ ॥

इदं पञ्चः शस्त्रप्रकारप्रदर्शनार्थं । ‘अर्धर्चान्तैः सन्तानः’
इत्यर्धर्चान्तो प्रणवं कृत्वा तैः सन्तानः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥

अग्निर्नेता त्वं सोम क्रतुभिः पिबन्त्यप इति धाय्याः ॥ १७ ॥

धाय्या इति नाम ॥

प्र व इन्द्रा वृक्षत इति मरुत्वतीयः प्रगाथः ॥ १८ ॥

इदमपि नाम ॥

अनिष्ठा उग्र इति ॥ १८ ॥

इदं सूक्तं ॥

एकभूयसीः शस्त्वा मरुत्वतीयां निविदन्दध्यात् सर्वत्र
॥ २० ॥

एतस्य सूक्तस्यार्धा एकाधिकाः शस्त्वा तदन्तराखे 'इन्द्रो मरुत्वान्' इत्येतां निविदं दध्यात् । अर्धा इति ब्राह्मणसम्भ्यते, 'तस्यार्धाः शस्त्वाऽर्धाः परिब्रिय मध्ये निविदं दधाति' इति । सर्वचयद्वयं सूक्तमुखीयायां सत्यामपि तां मुक्ता सूक्तस्यैक-भूयसीः अथः शस्त्वा निविद्धेयेत्येवमर्थं ॥

एवमयुजासु माध्यन्दिने ॥ २१ ॥

सवनवचनं विसृष्टार्थं ॥

एकां दधे । अर्धा युग्मासु ॥ २२ ॥

शस्त्वेत्यनुवर्त्तते ॥

एकां शिष्टा तृतीयसवने ॥ २३ ॥

निविदं दध्यादित्यनुवर्त्तते ॥

अग्निणी मृजानः परिदध्याद् ध्यायन्नेन आत्मनः ॥ २४ ॥

उभयं कुर्वन् परिदध्यात् । एतत् त्रिष्वपि वचनेषु कर्त्तव्यं,
एनः पापं आत्मन इति वचनाच्च यजमानस्येति गम्यते ॥

अन्यत्राप्येतया परिदधदेवं ॥ २५ ॥

अतिदेवप्राप्तायां वचनादृतेऽपि भवति । इदं तु वचनं
'अग्निष्ठा उय उयो अग्ने' इति माध्यन्दिन उपदेवप्राप्तायां
प्रापणार्थं ॥

उक्त्यं वाचीन्द्राय शृणुते त्वेति शस्त्वा जपेत् । ये
त्वा हि ह्यते मघवन्नवर्धन्निति याज्या ॥ २६ ॥   ॥ १४ ॥

इति पञ्चमे चतुर्दशी कण्डिका ॥ • ॥

निष्क्रेवत्यस्य ॥ १ ॥

अधिकारोऽयं । निष्क्रेवत्यस्यमिति शस्त्रनाम ॥

अभि त्वा शूर नोनुमेऽभि त्वा पूर्वपोतय इति प्रगाथौ
स्तोत्रियानुरूपौ । यदि रथन्तरं पृष्ठं ॥ २ ॥

रथन्तरमिति सामविशेषः । पृष्ठमित्यस्मिन् स्थाने ज्योति-
ष्टामाङ्गभूतं सामाभिव्यक्तं ऋगक्षरं सम्पाद्य स्तुतिजन्यं ब्राह्मेक-
समधिगम्यं कार्यमुच्यते । तच्च यदि रथन्तरं पृष्ठमित्यर्थः,
यदि पृष्ठकार्यं रथन्तरं साम कुर्युः छन्दोगा इति । एवं बृहत्
पृष्ठं वैरूपं पृष्ठं इत्येवमादिषु वेदितव्यं । सामानाधिकरण्यं
तमौपचारिकमिति मन्तव्यं । प्रगाथवचनं बृहत्तद्वचनार्थं ।
स्तोत्रियानुरूपवचनं दक्षत्वादिति शिद्ध्यर्थं ॥

यद्यु वै बृहत्त्वामिद्वि हवामहे त्वं ह्येहि चेरव इति ॥ ३ ॥

प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपावित्यनुवर्त्तते ॥

प्रगाथा एते भवन्ति ॥ ४ ॥

शिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । यद्येतेषु बृहत्तेषु छन्दोगा
दिपदेत्तराकारं दक्षं कृत्वा स्तुवन्ति तथाप्यस्माभिर्द्विचा
एव कृत्वा शंसन्त्याः, न यथास्तुतं दक्षकाकारं शंसन्त्या इत्यर्थः ॥

तां द्वे तिस्रस्कारं शंसेत् ॥ ५ ॥

अनभ्यासेन द्वचाकारस्तवने द्वचा एव न द्वचाः कर्त्तव्या इत्युक्तं । इदानीमभ्यासेन द्वचाकारस्तवने तान् प्रगाथान् द्वे च्चौ सत्यौ अभ्यासेन तिस्र च्चः कृत्वा शंसेदिति सूत्रार्थः । तदेवंप्रकारमित्याह ॥

चतुर्थषष्ठौ पादौ बार्हते प्रगाथे पुनरभ्यसित्वोत्तरयोर-
वस्येत् ॥ ६ ॥

द्वहतीसतो द्वहत्योर्यो द्वचः स बार्हतः प्रगाथ इत्युच्यते । ककुप्सतो द्वहत्योः काकुभ इति । बार्हताधिकारे पुनर्बार्हत-
वचनमनधिकृतानामप्यस्य विधेः प्रापणार्थं । तस्मिंश्चतुर्थष-
ष्ठौ पादौ पुनरभ्यस्य पञ्चमसप्तमयोः पादयोरवस्येत् । अचा-
वसानाभ्यासौ विधीयेते । एवं कृते पूर्वा द्वहत्युत्तरे ककुभो
भवतः ॥

द्वहतीकारश्चेत् तावेव द्विः ॥ ७ ॥

द्वहतीकृत्वा शंसनं द्वहतोकारमित्यर्थः । यदि तिस्रो द्व-
हत्य एवं चिकीर्षते तदा तावेव पादौ पुनर्द्विरभ्यस्य तत्रैवाव-
स्येत् । तत्रैवावसानलाभार्थं प्रगाथस्यार्धचंसनविधानमि-
त्युक्तं ॥

तृतीयपञ्चमौ तु काकुभेषु ॥ ८ ॥

एतेष्वेतावभ्यस्य उत्तरयोरवस्येत् । उत्तरयोरवस्येदित्य-
चानुवर्त्तते । तदनुवर्त्तमानमपि प्रगाथस्यार्धचंद्रशंखगवधिवसात्
पूर्वच निष्प्रयोजनमेवावतिष्ठते । अथ तु प्रयोजनमस्तीत्युक्तं ॥

प्रत्यादानाद्युत्तरा ॥ ६ ॥

अगभवतीति विशेषः ॥

एवमेतत्पृष्ठेष्वहःस्विन्द्रनिधवब्राह्मणस्यत्यान् ॥ १० ॥

एतत्पृष्ठेऽस्मिन्नि समासनिर्देशादेतदेवेत्यवधार्यते । एतच्छब्देन प्रकृतत्वाद्बृहद्रथन्तरे उच्येते । एतदुक्तं भवति । येऽखहःसु बृहद्रथन्तरं वा तयोः संहतिर्वा पृष्ठकार्यं भवति तच्च यथा बृहद्रथन्तरसोऽनियानुरूपयोः ग्रंसनं भवति तद्वदिन्द्रनिहव-
ब्राह्मणस्यत्यान् ग्रंसेत् । तयोस्तु ग्रंसनं यथास्तुतमिति वक्ष्यति ॥

वृद्धतीकारमितरेषु पृष्ठेषु ॥ ११ ॥

हृहृद्रथन्तराभ्यामितरेषु पृष्ठेषु तान् हृहृतीकारं शंसेत् ।
इतरेष्वित्यसमासनिर्देशादितरसप्तमामात्रेऽपि हृहृतीकारमेव
भवति । तेनाप्तोर्थामे रथन्तरेषाद्ये ततो वैराजेनेत्यत्र च-
रसपि हृहृद्रथन्तरे पृष्ठे तथापि वैराजसमन्वाहृहृतीकारमेव
भवतीति ॥

वृहद्रथन्तरयोश्च तदस्थयोः ॥ १२ ॥

यदा वृहद्रथन्तरे गायत्रीषु वाऽन्यासु वाऽनभ्यस्तासु ति-
ष्ठु चक्षुः सुवते स्वयोगिषु वा द्विपदोत्तराकारान्तदापीन्-
निहवब्राह्मणस्यत्यान् वृहतीकारं शंसेत् ॥

क्षेत्रकाश्च येषां प्रगाथाः स्तोत्रियानुरूपाः ॥ १३ ॥

येषां क्षेत्रकाणां प्रगाथाः स्तोत्रियानुरूपा भवन्ति, ते-
ऽपीन्निहवब्राह्मणस्यत्यवच्छंसेयुः ॥

सर्वमन्यद्यथास्तुतं ॥ १४ ॥

उक्तादन्यत् सर्वं यथास्तुतं शंसेत् । सर्वग्रहणं वृहद्रथन्त-
रयोः स्तोत्रियानुरूपसङ्ग्रहार्थं ॥

परिमितशस्य एकाहः ॥ १५ ॥

परितः सर्वतो मितं शस्यं यस्याहः स परिमितशस्यः ।
एतदुक्तं भवति, यः स्वकीयैर्धर्मजातैरुपदेष्ट एव परिपूर्ण इति
स चैकेनाह्ना समाप्यत इत्येकाहः । अनेन प्रकारेण परि-
मितशस्यशब्देन प्रकृतिभूतोऽग्निष्टोम उच्यते । योऽयमधिकृत
एकाहः स सर्वत्र औपदेशिकशस्य इत्यर्थः । एवञ्चेष्टस्यवि-
शेषणं किमर्थमन्यदपि जातस्योपदेशादवगतमेव । अत्रोच्यते ।

सत्यमेवं किंश्च विज्ञेयोऽस्ति । सोमद्रव्यसम्बन्धिनो ये धर्मा
उत्पत्तिविध्यनुप्रवेग्निसो चतुःसंख्यस्य ज्योतिष्टोमस्य साधा-
रणाः । ये पुनरधिकारविध्यनुप्रवेग्निसो दीक्षणीयादयः
सुतब्रह्मादयश्च त उपदेष्टतोऽग्निष्टोमस्यैव अतिदेष्टत एवोक्त्या-
दीनामपि संस्थानामित्यनेन विशेषेण ब्रह्मविशेषणं कृतवा-
नाचार्यः । तस्य चैकाहत्वं प्रसिद्धमेवोच्यते तेन ब्रह्मेनास्य
संयवहारार्थं ॥

स यद्युभयसामा यत् पवमाने तस्य योनिरनुरूपः ॥ १६ ॥

स प्रकृत एकाहो यद्युभयसामा स्यात् बृहद्रथन्तरसामा
स्यादित्यर्थः । उभयसामत्वं नाम एवं भवति, बृहद्रथन्तरं
वा पृष्ठस्थाने भवतीतरत् पवमान इति । तच्च यत् पवमाने
कृतं तस्य योनिर्योनिस्थाने भवति । तस्य योनिर्निष्केवस्य-
स्थानुरूपं कुर्यात् । अत्रियस्याद्यमर्थः प्रत्यक्षाज्ञात एव, इदं नु
सूत्रवचनं सर्वार्थलाभोच्यते ॥

योनिस्थान एवैनामन्यत्र शंसेत् ॥ १७ ॥

अन्यत्रेत्युक्त्यादीन्यपि गृह्यन्ते । अग्निष्टोमादन्यो यः कश्चि-
दुभयसामैकाहः संस्था वा बृहद्रथन्तरसामा स्यादित्यर्थः ।
तच्च यत् पवमाने कृतं तस्य योनिर्योनिस्थान एव शंसेत् ।
योनिस्थानमाह ॥

ऊर्ध्वधायाया योनिस्थानं ॥ १८ ॥

निष्केवल्ये धायाया ऊर्ध्वं यत् स्थानं तद्योनीनां स्थानं,
शंसनस्थानमित्यर्थः ॥

अनेकानन्तर्ये सक्तत् पृथग्वाऽऽह्वानं ॥ १९ ॥

अनेकासां सामयोनीनां सहशंसने प्राप्ते आदावेव सर्वा-
सामाहावः सक्तत् कर्त्तव्यः । प्रतियोनिं वेति विकल्पः । तेभ्य-
स्थान्यदगन्तरमित्यनेन आदौ सक्तदाहावः प्राप्त एवोत्तरच
विकल्पेन विधीयते ॥

एवमूर्ध्वमिन्द्रनिध्वात् प्रगाथानां ॥ २० ॥

ब्राह्मणस्यत्यमरुत्वतीयसामप्रगाथाः यदानेके सहाग-
च्छेयुः तदा तेष्वपि सक्तत् पृथग्वा आहावः कर्त्तव्य इत्यर्थः ।
अत्र सर्वत्राहावप्राप्ते अनेनानाद्येषु विकल्पो विधीयते ॥

यदा वानेति धाया । पिबा सुतस्य रसिन इति सामप्र-
गाथः ॥ २१ ॥

संज्ञाशब्दाधेतौ ॥

इन्द्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्नैन्द्रो निविदं दध्यात् ॥ २२ ॥

इन्द्रो देवता यस्या इत्यैन्द्रो निवित् ॥

अनुब्राह्मणं वा स्वरः । उक्थं वाचीन्द्रायोपशृण्वते त्वेति
शस्त्वा जपेत् । पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति याज्या ॥ २३ ॥
॥ १५ ॥

होत्रकाणां माध्यन्दिनेऽपि ब्रह्माणि भवन्तोत्युक्तं । तान्ये-
तानोत्याह ॥

इति पञ्चमे पञ्चदशी कथिका ॥ • ॥

होत्रकाणां कया नश्चित्र आभुवत् कया त्वन्न ऊत्या कस्त-
मिन्द्र त्वा वसुं सदो ह जात एवा त्वामिन्द्रे शन्नपुणः सुमना
उपाक इति याज्या ॥ १ ॥

‘तं वोदस्मृतीषहं तत्त्वायामि सुवीर्यम्’ इति प्रगाथौ
स्तोत्रियानुरूपौ । ‘उदुत्ये मधुमत्तमा इन्द्रः पूर्भिर्दु ब्रह्माण्यु-
जीषी वज्री वृषभसुराषाट्’ इति याज्या ॥

तरोभिर्वो विदद्वसुन्तरणिरिस्त्रिषासतीति प्रगाथौ स्तोत्रि-
यानुरूपा उदिन्वस्य रिच्यते भूय इदिमामूर्ध्वत्यपोत्तमामुद्व-
रेत् सर्वत्र पिबा वर्धस्व तव द्या सुतास इति याज्या ॥ २ ॥
॥ १६ ॥

अत्रोपोत्तमामुद्वरेत् सर्वत्रेत्युक्तं । तस्य सर्वत्रग्रहणस्य

प्रयोजनमन्यत्राप्येतद्येनान्यत्रग्रहणेन तुल्यं । अस्मिन्नवसरे
सवनसंस्नानिमित्तं कर्म कर्त्तव्यं ॥

इति पञ्चमे षोडशी कण्डिका ॥ • ॥

अथ तृतीयसवनमुत्तमखरेण ॥ १ ॥

खरग्रहणं पूर्ववद्वाधकबाधनार्थं । तेन पाशुके हविः-
सम्प्रचारेऽप्युत्तमः खरः सिद्धो भवति ॥

आदित्यग्रहेण चरन्ति ॥ २ ॥

आदित्यो देवता यस्य ग्रहस्य स आदित्यग्रहः, तेन चरन्ति ॥

आदित्यानामवसा नूतनेन होता यक्षदादित्यान् प्रियान्
प्रियधान्न आदित्यासो अदितिर्मादयन्तामिति । नैतं ग्रह-
मीक्षेत ब्रह्ममानं ॥ ३ ॥

अत्र प्रतिषेधान्नियमेन नेचेत् । तेनान्यत्रानियमः ॥

स्तुत आर्भवे पवमाने विहृत्याङ्गारात्मनोतादि पश्चिडान्तं
पशुकर्म कृत्वा पुरोडाशाद्युक्तमानाराशंससादनात् ॥ ४ ॥

कर्त्तव्यमिति शेषः । विहरणोपदेशस्तत्कालपरिज्ञानात्

तद्वाचपरिहारार्थः । अत्रापि द्विदेवत्या न सन्ति । पश्चिडानं
कर्मत्येतावतैव सिद्धे पशुग्रहणं ब्रह्मणः पशुवदासनप्राप्त्यर्थं ।
तेन एतस्मिन्नवसरे आहवनीयस्य दक्षिणत आसनं भवति ॥

सन्नेषु मृदिष्ठात् पुरोडाशस्य तिस्रस्त्रिस्तस्रः पिण्डो दक्षिणतः
प्रतिस्वच्चमसेभ्यः स्वेभ्यः पितृभ्य उपास्येयुरत्र पितरो माद-
यध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति ॥ ५ ॥

नाराशंसेषु सादितेषु पुरोडाशस्य मृदुतमात् प्रदेव्यात्
मृहीत्वा सर्वे चमसिनः पुरोडाशन्तिस्रस्त्रिस्तस्रः पिण्डोक्तत्वा खात्
स्वाचमसात् दक्षिणतः स्वान् स्वान् पितृनुहिष्य चमससमीपे
आस्येयुः । ताः पिण्डाः प्रतिस्वमिति चमसेभ्य इत्यस्य विशे-
षणं । पितृब्रह्मस्य सम्बन्धिब्रह्मतयैव स्वत्वे सिद्धे यत् स्वब्रह्मं
करोति तज्ज्ञापयति । सम्बन्धिपदार्था अपि यद्भादृते यज-
मानस्यैवेति । तेन 'यस्यां देव्यो न ताम्' इत्यत्र यजमानदेव्य
एव परिगृह्यते ॥

सव्यावृत आग्नीध्रीयं प्राप्य हविरुच्छिष्टं सर्वे प्राप्नोयुः ॥ ६ ॥
॥ १७ ॥

प्राश्न प्रतिप्रसूय ॥

इति पञ्चमे सप्तदशी कण्डिका ॥ • ॥

सावित्रेण ग्रहेण चरन्ति ॥ १ ॥

एतदुभयं गतार्थं । सविह्रदेवत्यो ग्रहः साविचग्रहः ॥

अभूद्देवः सविता वन्द्यो नु नो ज्ञेता यत्तद्देवं सवितारं
दमूना देवः सविता वरेण्यो दधद्रत्नादक्ष पितृभ्य आयुनि ।
पिवात् सोमममदक्षेनमिष्टयः परिज्माचिद्रमते अस्य धर्म-
णीति वषट्कृते ज्ञेता वैश्वदेवशस्त्रं शंसेत् ॥ २ ॥

वषट्कृतवचनमत्रापि शस्त्रकाशज्ञानार्थं । होहग्रहण-
मृत्तिकर्मव्यतिकरविषयेऽपि ज्ञेतैव वैश्वदेवं शंसेदित्येवमर्थं ।
वैश्वदेवमिति शस्त्रनाम ॥

सर्वा दिशो ध्यायेच्छंसिध्यन् । यस्यां द्वेष्टो न तां ॥ ३ ॥

यस्यां द्वेष्टो न तां दिशं ध्यायेदिति वचनामुख्यं ध्यानमत्र
न सम्भवतीति प्राच्यादिशब्दैरेव ध्यानं कर्त्तव्यं ॥

अध्वर्यो शो शोऽसावोमिति तृतीयसवने शस्त्रादिष्वा-
हावः ॥ ४ ॥

उक्तार्थमेतन्माध्यन्दिने ॥

तत् सवितुर्वृषीमहेऽघानो देव सवितरिति वैश्वदेवस्य
 प्रतिपदनुचरावधूदेव एकया च दशभिस्व स्वधूते द्वाभ्यामि-
 दृये विंशत्या च । तिस्रभिस्व वहसे त्रिंशता च नियुङ्गिर्वाय-
 विह ता विमुञ्च । प्र द्यावेति दैर्घतमसं सुरुपकृत्तुमूतये तक्ष-
 वथमयं वेनसोदयत् पृश्निगर्भा येभ्यो माता मधुमत् पिन्वते
 पय एवापिन्ने विश्वदेवाय वृष्ण आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु
 विश्वत इति नव वैश्वदेवं ॥ ५ ॥

पुनर्वैश्वदेवग्रहणं ब्रह्मादिव्यति व्यवायात्, एकया चेति
 कक्षजात्, दैर्घतमसमिति वासिष्ठनिवृत्त्यर्थं । नवग्रहणमस्य
 सूक्तस्य उत्तमावर्जस्यैव वैश्वदेवसूक्तत्वसिद्ध्यर्थं । एतत् सार्व-
 चिकं, उत्तमायाः परिधानीयत्वेन सर्वत्र विनिवेशात् ॥

वैश्वदेवाग्निमारुतयोः सूक्तेषु सावित्रादिनिविदो दध्यात्
 ॥ ६ ॥

सप्त सूक्तानि सप्तैव च निविदो विप्रियन्ते, उत्तमायाः
 षोडशानि विनियोगात् । अतो यथासङ्गेन विनिवेशः
 सिद्धो भवति । तदेव स्पष्टयति ॥

चतस्रो वैश्वदेवे ॥ ७ ॥

ब्रह्मे इत्यर्थः ॥

उत्तरास्तिस्र उत्तरे ॥ ८ ॥

आग्निमारुते शस्त्र इत्यर्थः ॥

सूक्तानां तद्वि दैवतं ॥ ९ ॥

सूक्तानां यदैवतं भवति तदेव निविदो दैवतमित्यर्थः ।
हिग्नब्दे हेत्वर्थसूचकः प्रसिद्धिद्वारेण । तेनाद्यमर्थः, यस्मा-
दनयोरेकदैवत्वं प्रसिद्धं तस्मादग्निष्टुदादौ सूक्तानां देवता-
भेदे सति निविद ऊहेन तद्देवत्याः कर्त्तव्याः, तासु देवता-
पदानां ऊहः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥

द्वतेन सूक्तान्तः ॥ १० ॥

यदैतयोः शस्त्रयोः सप्तैव सूक्तानि तदा निविद्विः यथा-
सङ्ख्यमुपपद्यते । यदा पुनर्विहृतिषु सप्तस्याधिकानि सूक्तानि
तदा कथं यथासङ्ख्यमिति तदुपपादनार्थं इदं सूत्रं । दैवतेन
सूक्तान्त इति दैवतेनैव सूक्तानां नागालमवगन्तव्यं, न समा-
ज्यायप्रसिद्ध्या । एतदुक्तं भवति । एतयोः शस्त्रयोः सप्तैव
कार्याणि प्रकृतौ परिच्छिन्नानि, तत्रैकं कार्यमेकं वा सूक्तं
कुर्यात् । हे बह्विनि वा सर्वथा तावतैव सूक्तकार्यानुप्रविष्टमेक-
मेवेति कृत्वा यावतां सूक्तानामेकं दैवतं तावदेकमेवेति मन्य-
मानो दैवतेन सूक्तान्त इत्युक्तवानाचार्यः ॥

धाव्यासाचैकपातिनीः ॥ ११ ॥

विद्यादिति शेषः । अचेति वैश्वदेवाग्निमाहुतयोरित्यर्थः ।
अस्य विधेर्बभूवार्थलायोत्तरसूत्रे वैश्वदेवशब्दं प्रयुक्तवानाचार्यः ॥

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति परिदध्यात् सर्वत्र वैश्व-
देवे द्विः पक्षोऽर्धर्चशः सक्तहूमिमुपस्पृशन् ॥ १२ ॥

सर्वत्र प्रकृतौ विहृतौ च वैश्वदेवशब्दे अग्नयेव परिदध्यात् ।
इत्यस्य परिदध्यादिदस्य कुर्वन् परिदध्यादित्यर्थः ॥

उक्थं वाचीन्द्राय देवेभ्य आ अतुतै त्वेति शस्त्वा जपेत् ।
विश्वेदेवाः षट्पातेमं हवं म इति याज्या ॥ १३ ॥ ॥ १८ ॥

इति पञ्चमे अष्टादशी कथिका । • ।

त्वं सोम पितृभिः संविदान इति सौम्यस्य याज्या ॥ १ ॥

सौम्यो नाम कर्मविशेषः सहस्रविष्कः सोमदेवतः ॥

तं घृतयाज्याभ्यामुपांशुभयतः परियजन्ति ॥ २ ॥

तं सौम्यमभितो घृतयाज्याभ्यां उपांशु परियजन्ति । तत्रैव
विशेषमाह ॥

५. घृताक्ष्वनो घृतपृष्ठो अग्निर्घृते अतिो घृतम्वस्य धाम । घृत-
प्रुषस्त्वा हरितो वद्धन्तु घृतं पिबन् यजसि देव देवानिति
पुरस्तात् । उरु विष्णो विक्रमस्त्रोस्तथाय नस्कृधि । घृतं
६. घृतयोने पिब प्र प्र यज्ञपतिं तिरेत्युपरिष्ठात् । अन्यतरतश्चेद-
ग्राविष्णू मद्भि धाम प्रियं वामित्युपांश्वेव ॥ ३ ॥

यद्यन्यतरतो यजन्ति तदा अनया यजेत् तदाप्युपांश्वेव ।
एवकारः पौनर्वचनिकः ॥

५. आहतं सौम्यं पूर्वमुद्गाढभ्यो गृहीत्वाऽवेचेत् । यत् ते
चक्षुर्दिवि यत् सुपर्णे येनैकराज्यमजयोद्धिना । दीर्घं यच्च-
क्षुरदितेरनन्तं सोमो नृचक्षा मयि तद्धात्विति ॥ ४ ॥

अध्वर्युषा आहतमुद्गाढभ्यः पूर्वं गृहीत्वा सौम्यमवेचेत्
मन्त्रेण ॥

५. अपश्यन् हृदिस्पृक् क्रतुस्पृर्ग्वर्चोदा वर्चो अस्मासु धेहि ।
यग्मे मनो यमं गतं यदा मे अपरागतं । राज्ञा सोमेन तद्व-
यमस्मासु धारयामसि । भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा इति
च ॥ ५ ॥

तस्मिंश्चरौ घृतभृते ईक्षमाणः स्त्रक्ष्णायां यदि न पश्येत्
तस्यापश्यतो नैमित्तिकमिदं, 'हृदिस्पृग्' इत्यादि यजुः, भद्रं
कर्णेभिरित्यृचं च ब्रूयात् ॥

अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामाज्येनाक्षिणी आज्य कन्दोगेभ्यः
प्रयच्छेत् ॥ ६ ॥

अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां चक्षुःशेनाज्येनाक्षिणी अङ्गुष्ठा कन्दो-
गेभ्यः प्रदानार्थमध्वर्यवे प्रयच्छेदित्यर्थः । अञ्चनादि नित्यमेव ॥

विहृतेषु शालाकेष्वाग्नीध्रः पान्नीवतस्य यजत्यैभिरग्रे
सरथं याद्वर्वाङ्कित्युपांश्वेव ॥ ७ ॥

ब्रह्माका दर्भेष्ठीकाः, तेषु भवा अग्नयः शाखाकाः । तेषु
विहृतेष्विति विहरणकासोपदेशः । तस्य व्याघपरिहारार्थं
शाखाकाद्वैष्ण्या अग्नयः । उपांश्वेत्यवधारणं तेषामुच्चैः सम्प्री-
येऽप्युपांश्वेव यष्ट्यमित्येवमर्थः ॥

नेष्टारं विसंस्थितसञ्चरेणानुप्रपद्य तस्योपस्य उपविश्य
भक्षयेत् ॥ ८ ॥ ॥ १८ ॥

नेष्टुर्विसंस्थितसञ्चरेण नेष्टारमनुप्रपद्य तस्योपस्य उपविश्य
भक्षयेत् पान्नीवतं । नेष्टर्यधिकृते उपस्य इतिवचनात् तस्यैवे-
त्यवगतौ सत्यां तस्येतिवचनं शास्त्रान्तरेण 'नोपस्य आसीत्' इति
प्रतिषेधे सत्यपि उपस्य एवोपविशेदित्येवमर्थः । अस्य सूत्र-
कारस्यान्यश्रुतिमूलमस्तीत्यनुमिमीमहे ॥

इति पञ्चमे एकोनविंशतितमा कण्डिका ॥ ❀ ॥

अथ यथेतं ॥ १ ॥

अथानन्तरमेव यथेतं निष्क्रामेत्, सदस आग्नीध्रं प्रति-
गच्छेत् । तस्मिन्नाग्नीध्रीये यथेतं निष्क्रान्त एवाग्निमारुतमार-
भेतेतिवचनप्रयोजनं यथेतमिति येनैव मार्गेण गतस्तेनैवेति ॥

स्वभ्यग्रमाग्निमारुतं ॥ २ ॥

स्वभ्यग्रं द्रुतवृत्त्येत्यर्थः । वाचस्तिष्ठो वृत्तयः, विलम्बिता
मध्यमा द्रुता चेति । तत्र विलम्बितायां य एकमात्रः स मध्य-
मायां द्विमात्रः, एवं द्रुतायां त्रिमात्र इत्यासु विशेषः । एवं
श्रुयते 'तेनासन्वरमाणाश्चरेयुः' इत्यारभ्य त्रिषु सवनेष्वसन्व-
रमाणाश्चरेयुरिति स्थिते असन्वरमाणा इति सन्वराप्रति-
षेधात् तदनन्तरा मध्यमा वृत्तिर्विहित्वा भवति । तच्चाग्निमा-
रुते मध्यमामपोद्य द्रुता विधीयते । उच्यते त्रिषु सवनेषु मन्त्रादयो यमा आरोहणक्रमेणैव प्रयो-
क्तव्याः । आग्निमारुतमिति शस्त्रनाम ॥

तस्याद्यां पक्व ऋगावानं पक्वःशस्या चेत् ॥ ३ ॥

तस्याग्निमारुतस्याद्यामृषं ऋगावानं शंसेत् । यदि सा पक्वः
शस्या भवेत् तदा पादे पादेऽवसायाऽनुष्कृष्यैव शंसेत् ॥

अर्धर्चश इतरां ॥ ४ ॥

यदि साऽर्धर्चशः शस्या स्यात् तदार्धर्चेऽवसाय अनवानं इत्यर्थः ॥

सन्तानमुत्तमेन वचनेन ॥ ५ ॥

अगावानवचनात् त्रिषु वचनेषु असन्ताने प्राप्ते उत्तमेन वचनेन द्वितीयाद्याः सन्तानं विधीयते ॥

वैश्वानराय पृथुपाजसे शन्नः करत्यर्वते प्रत्वक्षसः प्रतवसो यज्ञा यज्ञा वो अग्रये देवो वो इविषोदा इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ प्रतव्यसीन्तव्यसोमापोहिष्ठेति तिस्रो वियतमप उपसृशन्नन्वारब्धेष्वपावृतशिरस्क इदमादि प्रति प्रतीक-माङ्गानमुत्त नो*ऽद्विबुधः षट्षोत्तु देवानां पत्नीरुशतोरवन्तु न इति द्वे राकामश्मिति द्वे पावीरवी कन्या चित्रायुरिमं यमप्रस्तरमाहिसोद मातलोकव्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्दोरता-मवर उत्परास आहं पितृन्त्सुविदत्राऽ११ अविस्सोदं पितृ-भ्यो नमो अस्त्वद्य स्वादुष्किलार्यमिति चतस्रो मध्ये चाङ्गानं मदामो दैव मोदामो दैवोमित्यासां प्रतिगरौ ययोरोजसा स्कभिता रजांसि वीर्येभिर्वीरतमा शविष्ठा । यापत्येते अप्र-तोता सद्योभिर्विष्णू अगन्वरुणा पूर्वज्ञतौ । विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचं तन्तु तन्वन् रजसोर्भानुमन् विद्येवान इन्द्रो मघवा वीरपशीति परिदध्यात् । भूमिमुपसृशन् ॥ ६ ॥

old Var. 25.1

अत्र वियतमप उपसृशन्नित्यापोहिष्ठोये उक्तं वियतमिति व्युपरते, स्त्रित्वा स्त्रित्वा शंसेदित्यर्थः । अपसोपसृशन् शंसेत् ।

* ऽद्विबुधः इति सं० पु० दये ।

अम्बारभेष्वपावृतशिरस्कः । उद्गाचादिष्व्वात्मानं अम्बारभेषु
 शिरसः प्रावरणमपोहेत् । अनेनैव ज्ञायते स्तोत्रोपाकरण-
 काल एव सर्वे प्रावृतशिरस्का भवेयुरिति । इदमादिप्रति
 प्रतीकमाङ्गानमित्यचेदमादीत्यापोहिष्ठीयादि इत्यर्थः । अस्य
 विधेर्विषये धाव्यात्वादनन्तरत्वादिशेषवचनाच्च राकाहुचवर्जं
 अन्येषु सर्वेष्व्वाहावः प्राप्त एव, किमर्थोऽयं महान् प्रयास
 इति न विद्मः । राकाहुचार्थमिति चेत् तदैवं वक्तव्यं । आपो-
 देवते च दृचे राकाहुचे चेति तत्रैव वक्तव्यं । अत्रैव वैतयोर-
 हावसिद्धयर्थं इदमादीत्येतद्वक्तव्यं स्यात् । एवं सधुनोपायेना-
 भयोरहावे विधातुं शक्नोऽपि अत्रैव तस्य यत् पुरस्तादाहावं
 विदधाति तज्ज्ञापयत्याचार्यः । अस्य विधेरनित्यत्वं । तेन रा-
 काहुचे आहावविकल्पः सिद्धो भवति । 'मदामो दैव मोदामो
 दैवोम्' इत्याद्यां प्रतिगरावित्यचेदं प्रतिगरद्वयं 'ओथामो दैव'
 इत्यस्य भुतादिरूपद्वयविघ्नितृष्णापवादः । प्रणवे प्रणव आहा
 वोत्तर इत्ययं प्रणवः भुतादेरपवादः, न मोदामो दैवो-
 मित्यस्य । अतः स्नादुष्किलीयास्नाहावोत्तरेऽपि न प्रणवः
 प्रतिगरो भवतीति सिद्धं । एवमादिप्रयोजनार्थं प्रसङ्गादप-
 वादो बलीयानित्युक्तं । भूमिमुपसृजन् परिदध्यात् ॥

उत्तमेन वचनेन ध्रुवावनयनं काञ्चेत् ॥ ७ ॥

परिधानीयाया उत्तमेन वचनेन ध्रुवावनयनं प्रतीचेत् ।
 ध्रुवो नाम ग्रहः । तस्यावनयनमवसेचनं होतृचमसे, तदस्मिन्

शस्त्रे असमाप्त एव कर्त्तव्यं । तत् पूर्वमवनीतञ्चेत् परिधानीया-
या मध्यमे वक्षणे उत्तमं पादमवशिष्य स्थित्वा तस्मिन्नवनीते
शेषं समापयेत् ॥

उक्तं वाचोन्द्राय देवेभ्य आश्रुताय त्वेति शस्त्रा जपेत् ।
अग्ने मरुद्भिः *शुभयङ्गिर्ऋक्भिरिति याज्या । इत्यन्तोऽग्नि-
ष्टोमोऽग्निष्टोमः ॥ ८ ॥ ॥ २० ॥

इतिशब्देन प्रकृतमाग्निमाहृतमुच्यते । एतदन्तः सोमया-
गोऽग्निष्टोमसंज्ञो भवतीत्यर्थः । यद्येवंशब्दो नाद्येत यदिद-
माग्निमाहृतं तदग्रे स्तोत्रमेवोक्तं स्यात्, तच्च न वक्तव्यं । स्वरूपत
एव तदग्रेरन्येषां च स्तोत्रमेव । अन्यनिवृत्त्यर्थमिति चेत् तदपि
वक्तुं न शक्यते, लिङ्गविरोधादेन्द्रोवद्वचनाभावाच्च । तेनेत्यन्त
इत्युक्तमेतदन्तस्य नामधेयमेषशब्द इति साधयितुं ॥

इति पञ्चमे विंशतितमा कण्डिका ॥ • ॥

इत्याश्वलायनसूत्रवृत्तौ नारायणीयायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ * ॥

* शुभवङ्गिरिति सो० सू० ।

॥ ॐ ॥

उक्थे तु होत्रकाणां ॥ १ ॥

तृतीयसवन इत्यनुवर्त्तते । उक्थे त्वयं विशेषः । तृतीयसवने
होत्रकाणामपि शस्त्राणि भवेयुः । तानीमानित्याह ॥

एहृषु भुवाणि त आग्निरगामि भारतस्पर्षणीधृतमस्तन्ना-
द्यामसुर इति तृचाविन्द्रावरुणा युवमावां राजानाविन्द्राव-
रुणा मधुमत्तमस्येति याज्या । वयमु त्वामपूर्व्य यो न इदमिदं
पुरेति प्रगाथौ सर्वाः ककुभः प्रमंदिष्टायोदप्रतोऽक्क्षाम इन्द्रं
वृद्धस्यते युवमिन्द्रश्च वस्व इति याज्या । अघाहीन्द्र गिर्वण
इयन्त इन्द्र गिर्वण क्रतुर्जनित्रीनूमर्तो भवा मित्रः स वां
कर्मणेन्द्राविष्णू मदपतो मदानामिति याज्या ॥ २ ॥

अत्र सर्वाः ककुभ इत्युक्तं किमनेनोक्तं । काकुभेषु तावत्
प्रगाथेषु तृतीयपञ्चमयोरभ्यासे सति ककुभ एव सर्वा भवन्ति ।
तथैव च स्तुवन्ति छन्दोगाः । अतोऽन्यत् प्रयोजनमन्वेषणीयं ।
तदिदमुच्यते । होत्रकाश्च येषां प्रगाथाः स्तोत्रियानुरूपा

इतोऽग्निहवमाहुषस्यत्वावच्छंसं विहितं । तत्र बार्हताना-
मेवायं विधिरित्यनुकृत्वात् काकुभेख्यमुप्राप्नोति तन्निवृत्त्यर्थं
ककुभ इतिवचनं । सर्वग्रहणं सर्वकाकुभप्रगाथसंग्रहार्थं । तेन
बार्हतेष्वेवासौ विधिरिति मन्तव्यं ॥

इत्यन्त उक्थ्यः ॥ ३ ॥   ॥ १ ॥

एवमन्त उक्थ्यः क्रतुरित्यर्थः । इत्यन्तोऽग्निष्टोम इत्यस्या-
नन्तरं एतानि ब्रह्माण्युक्थाः, इत्यन्ते उक्थ्य इत्येतावत्युच्यमाने
एतानि ब्रह्माण्युक्थ्य एवेति गम्यते । तत् किमर्थमुक्थ्ये तु होत्र-
काणामित्यत्रोक्थ्यग्रहणं । अयमभिप्रायः । अथ सोमेनेति
चिध्वध्यायेषु ओतिष्टोमाख्यः सोमयागोऽधिहृतः, स च संख्या-
भेदान्नामभेदाच्चतुर्धा भिक्षो व्युत्पादितो भवति । तत्र सर्वत्र
सोमेन यजेतेत्येतद्विधिविहित एवैको यागः केनचिदुपाधि-
वशेनाभ्यस्तो भिक्षो नाम प्रतीयते । अतः सर्वेषां प्रकरणित्वे
प्राप्ते अग्निष्टोम एव प्रकरणी, अन्ये तस्यैव गुणा विकारा
इति ज्ञापयितुमुक्थ्य इत्युच्यते । उक्थ्य एतावदेवौपदेशिकं,
अन्यत् सर्वमातिदेशिकमित्यर्थ इति ॥

इति षष्ठे प्रथमा कण्डिका । ॥ ३ ॥

अथ षोडशी ॥ १ ॥

अथशब्द आनन्तर्यार्थः । षोडशीत्ययं शब्दः शस्तवाची,
तच्छस्त्रान्मस्य क्रतोरपि वाचकः । तत्रैकेनोच्चारणेनोभयमत्र
विवक्षितमाचार्येण । तेनायमर्थो गम्यते, यदि षोडशी क्रतुः
स्यात् तदा द्वितीयसवने होचकशस्त्रानन्तरं षोडशी नाम
शस्तं भवतीति तस्य विधिरुच्यत इति सम्बन्धः ॥

असावि सोम इन्द्र त इति स्तोत्रियानुरुपौ ॥ २ ॥

अस्मिन्नेव प्रतीके षडर्च इत्यर्थः ॥

आ त्वा वक्षन्तु हरय इति तिस्रो गायत्र्यः ॥ ३ ॥

अत्र छन्दोनिर्देशः संव्यवहारार्थः ॥

उपोषु शूटणुहो गिरः सुसंदृशन्त्वा वयं मधवन्नित्येका द्वे
च पङ्क्ती ॥ ४ ॥

पङ्क्तय इत्यर्थः ॥

यदिन्द्र पृतना ज्येयन्ते अस्तु हर्यत इत्यौष्णिह्वार्हतौ
द्वौ । आधूर्ध्वस्मा इति द्विपदा ॥ ५ ॥

द्विपदावचनं पङ्क्त्यःशंसनार्थं ॥

ब्रह्मन् वीर ब्रह्महृतिं जुषाण इति त्रिष्टुप् । एष ब्रह्मा य
 ऋत्विय इन्द्रो नाम श्रुतो गृणे । विस्तृतयो यथापथ इन्द्र त्व-
 द्यन्ति रातयः । त्वामिच्छवसस्यते यन्ति गिरो न संयत इति
 तिस्रो द्विपदाः । प्र ते महे विद्ये शंसिषं हरो इति तिस्रो
 जगत्यः । त्रिकडुकेषु मद्दिषो यवाशिरं प्रोष्वस्मै पुरोरथ-
 मिति त्वचावातिच्छन्दसौ ॥ ६ ॥

अतिजगत्यादोनि छन्दांस्यतिछन्दःशब्देनोच्यन्ते । त्रिक-
 डुकेष्वित्यत्र प्रथमा अष्टिः । उत्तरे अतिशक्त्यर्थे । प्रोष्विति
 त्वचः शकार एव, तेनातिछन्दसावित्युच्यते ॥

पच्छःपूर्वं द्वेधाकारं ॥ ७ ॥

अनयोः पूर्वं त्वचं द्वेधा कृत्वा शंसेत् । एकैकामृचं द्वे द्वे
 ऋचौ कुर्यादित्यर्थः । पच्छःशंसनेन तत् सम्यद्यत इति पच्छ
 इत्युक्तं । एवञ्चेत् पच्छःशंसनमत्र सिद्धमेव चतुष्पदत्वात्,
 तथापि पच्छ इत्युक्तं । द्वेधाकारमिति अस्थार्धचंशंसनविधि-
 परत्वाद्ब्रह्मानिवृत्त्यर्थं । तेन एतास्त्रिष्वः षड्भवन्तीति सोमाति-
 शंसनकाले षड्गुणाः ॥

उत्तरमनुष्टुब्गायत्रीकारं ॥ ८ ॥

अस्य त्वचस्य सप्तपदत्वादेकैकामृचमेकैकामनुष्टुभमेकैकां

गायत्रीञ्च सम्पादयतीत्येवमुक्तं । आद्यैश्चतुर्भिश्चतुर्भिः पादैः
अनुष्टुभः । त्रिभिस्त्रिभिर्गायत्र्यः । अनेन प्रकारेण एता अपि
च षड्वन्ति । प्रयोजनं पूर्ववत् ॥

प्रचेतन प्रचेतयायाहि पिब मत्स्व । क्रतुश्छन्द कृतं वृद्धत्
सुन्न आधेहि नो वसवित्यनुष्टुप् । प्र प्र वस्त्रिष्टुभमिषमर्चत
प्रार्चतयोव्यतीं रफाण्यदिति त्वचा आनुष्टुभाः ॥ ८ ॥

अस्यानुष्टुभवचनस्य पूर्वोक्तप्रयोजनस्यासम्भवादन्यदुच्यते ।
निविदतिपत्तौ सत्यां अन्यस्मिन्नप्यानुष्टुभ एव त्वचे निवि-
द्धेत्येतत् प्रयोजनं च । जागतेन च सवनच्छन्दस्के त्वच
इति । तेनैतत् साधितं भवति, यत्र छन्दोनिर्देशमन्तरेण
सवनविरुद्धं छन्दसि सूक्ते निविद्धिहिता स्यात्, तत्र तस्मिन्
निविदतिपत्तौ सत्यां सवनच्छन्दस्कसूक्तमाहर्त्तव्यं, नातिपन्न-
निवित्सूक्तसमानछन्दस्कमिति ॥

उत्तमस्योत्तमां शिष्टोत्तमां निविदन्दध्यात् ॥ १० ॥

उत्तमां शिष्टेत्येतदेकां शिष्टेत्यनेनैव सिद्धं । पुनर्वचनमत्र
त्वच एव निविद्धानोयो न सूक्तमितिज्ञापनार्थः । तेनात्र
निविदतिपत्तौ त्वच एवान्य आहर्त्तव्यो न सूक्तमिति सिद्धं ।
उत्तमां निविदमिति प्रसिद्धानुवादः । तस्य प्रयोजनं स्वा-
ध्यायकालेऽप्यस्याः शस्त्राया अन्ते निविदः पठितव्या इति ॥

लिङ्गैः पदानुपूर्वं व्याख्यास्यामो मत्सदृशिं वृत्रमपां जिन्व-
दुदार्यमुद्यान् दिवि समुद्रं पर्वता इह ॥ ११ ॥

अस्या निविदः पाठविप्रतिपत्तौ सत्यामविच्छिन्नसम्प्र-
दायाधिगतपाठप्रदर्शनार्थं सिद्धानि पठति । कानि पुन-
स्तानीत्याह । मत्स • इह । एतानि सिद्धानीति प्र-
योजनार्थोऽयमपदेशः ॥

उद्यद्ब्रह्मस्य विष्टपमिति परिधानीया । एवाह्यैवैवाहीन्द्रः ।
एवाहि शक्रो वशी हि शक्र इति जपित्वा । अपाः पूर्वेषां हरिवः
सुतानामिति यजति ॥ १२ ॥   ॥ २ ॥

जपित्वा यजतीतिवचनादुत्तरत्र च याज्यासंसर्गदर्शना-
द्याज्याङ्गमिदं न ब्रह्मा जपतीति गम्यते । तेनात्र ब्रह्माजप
उक्तं वाचीन्द्राय देवेभ्य इत्ययं भवति, तदनन्तरमेवाहीति
मन्त्रमुक्त्वा याज्या यजति ॥

इति षष्ठे द्वितीया कण्डिका ॥ • ॥

विहृतस्येन्द्र जुषस्व प्रवहायाच्च शूर हरी इह । पिबा
 सुतस्य मतिर्न मध्वश्चकानश्चारुर्मदाय । इन्द्र जठरं नव्यं न
 पृणस्व मधोर्दिवो न । अस्य सुतस्य स्वर्णोप त्वा मदाः सुवाचो
 अस्युः । इन्द्रस्तुराषाणिमत्रो न जघान वृत्रं यतिर्न । विभेद
 बलं मृगुर्न ससाहे शत्रून्मदे सोमस्य । शुधोद्धवं न इन्द्रो
 न गिरो जुषस्व वज्रो न । इन्द्र सयुगभिर्द्विद्युन्नमत्त्वामदाय
 महेरणाय । आ त्वा विशन्तु कविर्न सुतास इन्द्र त्वष्टा न ।
 पृणस्व कुक्षी सोमो नाविद्धि शूरधिया चिंया नः । साधुर्न
 यध्वर्चभूर्नास्तेव शूरश्चमसो न । यातेव भीमो विष्णोर्न त्वेषः
 समत्सुक्रतुर्नेति स्तोत्रियानुरूपौ ॥ १ ॥

विहृतस्य षोडशिनः, इन्द्र जुषस्वेत्याद्याः अत्रैवाद्याताः षड्-
 चः स्तोत्रियानुरूपौ भवतः । तेन पूर्वाक्तावविहृतस्येति गम्यते ॥

ऊर्ध्वं स्तोत्रियानुरूपाभ्यान्तदेव शस्यं विहरेत् ॥ २ ॥

अत्र द्वावर्थौ विधीयेते । शस्यमेतावत्, एतावदेतावद्धि-
 हर्त्तव्यमिति । एतदुक्तं भवति, विहृतस्य स्तोत्रियानुरूपा उक्तौ ।
 ताभ्यामूर्ध्वमविहृते यच्छस्यन्तदेव शस्यं । स्तोत्रियानुरूपौ
 तु प्रत्याक्षानान्निवर्त्तेत इति । एवं शस्यप्राप्तिरेकोऽर्थः । अप-
 रस्तु विहृतस्येत्यधिकृत्य वचनात् सर्वत्र विहरणे प्राप्ते ऊर्ध्वं
 स्तोत्रियानुरूपाभ्यामिति विहरणस्य विषयो नियम्यत इत्यत-

लोचियानुरूपौ नास्माभिर्विहर्त्तव्यौ । विहृतावेव पठित-
वानाचार्य इति गम्यते । तदेतदुक्तं ब्राह्मणे, 'तद्यदि नानदं
कुर्युः' इत्यादिना 'विहृतासु स्तुवते' इत्येवमन्तेन । विहरण-
स्वरूपमाह ॥

पादान् व्यवधायाधैर्चशः शंसेत् ॥ ३ ॥

द्वाभ्यां पादाभ्यामनर्धर्चान्तेऽप्यवसानं भवेत् । तत्र अनृग-
न्तेऽपि प्रणव इहेत्येवमर्थमर्धर्चश इति वचनं ॥

पूर्वासां पूर्वाणि पदानि ॥ ४ ॥

पाठत एवास्मिन्नर्थे सिद्धे पुनर्वचनं 'गायत्र्यः पङ्क्तिभिः'
इत्यत्र पङ्क्तिपदानां पूर्वप्रयोगे दयोरेवाव्यवधानं भवति ।
गायत्रीपाठक्रमानुसारेण त्रयाणामप्यव्यवधानं स्यात् । तदा
पादान् व्यवधायेतत् दूरोत्सारितमिति पाठक्रमत्यागः स्यात्,
तन्निवृत्त्यर्थमिदमुच्यते ॥

गायत्र्यः पङ्क्तिभिः ॥ ५ ॥

विहर्त्तव्या इति शेषः ॥

पङ्क्तीनां तु द्वे द्वे पदे शिष्येते ताभ्यां प्रणुयात् ॥ ६ ॥

इदं न वक्तव्यं, प्राप्त एवायमर्थ उच्यते । अभ्यासेन पङ्क्ति-

पादसाम्यं गायत्रीपादानां न कर्त्तव्यमित्येवमर्थः । तेनान्यत्र
न्यूनाधिकपादयोर्विहारे कर्त्तव्येऽभ्यासेन पादसाम्यमापाद्य पा-
दयोर्विहरणं कर्त्तव्यं । महाव्रतादावित्येतत् साधितं भवति ॥

उष्णिहो वृद्धतीभिरुष्णिहान्तुत्तमान् पादान् द्वौ कुर्यात् ॥
॥ ७ ॥

अथ च पादविभागे क्रियमाणे व्यञ्जनान्युत्तराङ्गमिति
स्मर्त्तव्यं ॥

चतुरक्षरमाद्यं ॥ ८ ॥

ततोऽष्टाक्षरमिति शेषः । एवं चतुरो भागान् कृत्वा वृद्ध-
तीपादैर्विहर्त्तव्यमित्यर्थः ॥

द्विपदाश्चतुर्धा कृत्वा प्रथमां त्रिष्टुभोत्तरा जगतीभिः ॥ ९ ॥

अथ द्विपदाश्चतस्रः, ताः सर्वाश्चतुर्धा कर्त्तव्याः । प्रथमायां
सर्वे भागा व्यूहेनाव्यूहेन च पञ्चाक्षराः । उत्तरास्तु चतुरक्षर-
भागाः । तत्र च प्रथमां त्रिष्टुभा विहरेत् । उत्तरास्त्रिस्तो जग-
तीभिः । विभागे क्रियमाणे व्यञ्जनान्युत्तराङ्गमिति स्मर्त्तव्यं ॥

उत्तमायाश्चतुर्थमक्षरमन्त्यं पूर्वस्याद्यमुत्तरस्य ॥ १० ॥

उत्तमाया द्विपदायाः यच्चतुर्थमक्षरान्तत् प्रथमस्य भा-
गस्य अन्त्यं भवति । तदेव द्वितीयस्य चाद्यं भवति । आनु-

दुभमतिच्छन्दःखवदध्यात् । 'प्रचेतन' इत्येतामनुष्ठुभमति-
च्छन्दःखृष्वधाय शंसेदित्यर्थः । इदमवदध्यादित्याह ॥

द्वितीयतृतीययोस्तृतीययोः पादयोरवसानत उपदध्यात् ।
प्रचेतनेति पूर्वस्यां प्रचेतयेत्युत्तरस्यां ॥ ११ ॥

अनुष्ठुभः प्रथमपादं द्विधा कृत्वा 'अधत्विषीमान् साक-
श्चात' इत्यनयोर्ध्वोस्तृतीयपादावसान उपधाय तत्रावसेत् ।
प्रचेतनेति द्वितीयस्यां प्रचेतयेति तृतीयस्यामित्यर्थः ॥

उत्तरास्त्रितरान् पादान् षष्ठान् कृत्वाऽनुष्टुप्कारं शंसेत् ॥
॥ १२ ॥

उत्तरासु 'प्रोष्वस्मा' इत्येतास्त्रित्यर्थः । इतराननुष्ठुभो
द्वितीयतृतीयचतुर्थानित्यर्थः । एतान् पादानुत्तराखृष्वधाय
षष्ठ्येन षष्ठान् कृत्वा एकैकामृषं द्वे द्वे अनुष्ठुभौ कुर्यात् ॥

ऊर्ध्वं स्तोत्रियानुरूपाभ्यामातो विद्वतः ॥ १३ ॥

स्तोत्रियानुरूपाभ्यामूर्ध्वं प्रोष्वस्मा इत्येतदन्तो यः प्रस्ताव-
यवः स विद्वतो भवति । एतावत एव विद्वतले सिद्धे विद्वत-
वचनं विद्वतधर्मस्य प्रतिगरादेरेतावत्येव नियमार्थं । तेन
स्तोत्रियानुरूपयोर्विद्वतयोरपि विद्वतप्रतिगरो न भवति ।
आनुष्ठुभानामपि दृष्टानां विद्वतस्तेत्यधिकारात् कथञ्चिद्वि-
हरणं प्राप्नुयात् तन्निवृत्त्यर्थञ्च ॥

तत्र प्रतिगर आथामो दवमदे मदामो दैवोमथेति ॥ १४ ॥

द्वावेतौ प्रतिगरौ, तत्रैकवचनं जात्यभिप्रायं । तत्रयदृष्टं
यच्च यच्च विद्वतो भवति तत्र तत्रैतौ प्रतिगरौ भवत
इत्येवमर्थः । आथामो दैवमदे, मदामो दैवोमथ इत्येवमेतौ
प्रतिगरौ ॥

याज्या जपेनोपसृजेत् ॥ १५ ॥

मिश्रयेदित्यर्थः । तमुपसर्जनप्रकारं स्वयमेव पठति ॥

५. एवाच्चेवापाः पूर्वेषां चरिवः सुतामेवाहीन्द्रां अथो इदं
सुवनं केवलन्ते । एवा हि शक्रो मम दिसोमं मधुमन्तमिन्द्र-
वशीहि शक्रः सचावृषन् जठर आवृषस्वेति ॥ १६ ॥

सप्तत एव सिद्धस्य पुनः पाठप्रयोजनं च पदसन्धिषु
सन्ध्यचरं यत् तस्याऽव्यूहेन पूरणे सत्यपि पूरणार्थं व्यूहादि न
कर्त्तव्यमित्येवमर्थः ॥

समानमन्यत् ॥ १७ ॥

योऽयं विद्वतस्य विशेष उक्तः ततोऽन्यत् सर्वमविद्वतेन
समानमित्यर्थः ॥

स्तोत्रियाय निविदे परिधानीयाया इत्याद्यावः ॥ १८ ॥

अयमपि विद्वत्स्यैव विशेषः । आद्यावनियमोऽनुरूपतद-
नन्तरयोः प्रतिषेधफलं । तेन अविद्वत्स्य पद्याद्यावत्वं भवति ॥

आहुतं षोडशपात्रं समुपचावं भक्षयन्ति ॥ १९ ॥

इदं विद्वत्ताविद्वत्तयोः साधारणं, षोडशपात्रमिति वि-
शेषणात् । आहुतमिति प्राप्तानुवादः । समुपचाववचनं य
एतं भक्षयन्ति तेषां सर्वेषां परस्परमुपहवयाचनप्राप्त्यर्थं, न
वषट्कर्त्तृहोमकर्त्तारैव परस्परमिति प्रदर्शनायं । अत्रैते भक्ष-
यितार इत्याह ॥

घर्मे च भक्षिणः ॥ २० ॥

प्रथमं तावद्वषट्कर्त्तृहोमकर्त्तारौ । घर्मे ये भक्षिणस्तौ
चेत्यर्थः ॥

मैत्रावरुणस्त्रयश्चन्दोगाः ॥ २१ ॥

सुब्रह्मण्यवर्जिताः ॥

इन्द्र षोडशिन्नोजस्विंस्त्वन्देवेष्वस्योजस्वन्तमामायुष्मन्तं वर्च-
स्वन्तं मनुष्येषु कुरु । तस्य त इन्द्रपीतस्यानुष्टुप्कन्दस उप-
हृतस्योपहृतो भक्षयामीति भक्षजपः ॥ २२ ॥ ॥ ३ ॥

एव भक्षमन्त्रः, इत्यन्तः षोडशीत्यध्याहारः कर्त्तव्यः ॥

इति षष्ठे तृतीया कण्डिका ॥ • ॥

अतिरात्रे पर्यायाणामुक्तः शस्योपायो हेतुरपि यथा
हेतुकाणां ॥ १ ॥

उक्तः षोडशी । इदानीमतिरात्र उच्यते । तस्मिन्मतिरात्रे
वक्ष्यमाणो विधिर्भवति । तदधिकारार्थमतिरात्र इतिवचनं ।
वक्ष्यमाणानि द्वादश शस्त्राणि पर्याया इत्युच्यन्ते । तेषा-
माद्यानि चत्वारि प्रथमः पर्यायः । मध्यमानि मध्यमे, उत्त-
मान्युत्तम इत्येवं नामविशेषः पर्यायाणामेषां शस्योपाय
उक्तः । तत्र हेतुर्हेतुकाणां च यः साधारणः न तत्र विधे-
यमस्ति । यः पुनर्हेतुकानुद्दिश्य विहितः शस्योपायः स यथा
हेतुकाणां भवति हेतुरपि तथैव भवतीत्यत्र विधीयते ।
उक्तग्रहणमुक्तस्यैवायमतिदेशो न वक्ष्यमाणस्येत्येवमर्थः । तेन
निर्द्वासे हेतुसम्बन्धो नास्तीति गम्यते, वक्ष्यमाणत्वादिति ॥

प्रथमे पर्याये हेतुराद्यां वर्जयित्वा प्रत्युचं स्तोत्रियानुरूपेषु
प्रथमानि पदानि द्विरुक्ताऽवस्यन्ति ॥ २ ॥

प्रथमे पर्याये ये स्तोत्रियानुरूपास्तेषामाद्यस्याद्यमृचं वर्ज-
यित्वा अन्यासु सर्वास्त्वृचु प्रथमानि पदानि द्विरुक्ता तत्रैवा-
वस्थेयुरित्यर्थः । पदानीति पादानित्यर्थः ॥

शिष्टे समंसित्वा प्रणवन्ति ॥ ३ ॥

शिष्टौ यौ पादौ तौ समस्य प्रणवं कुर्वन्ति । अगन्ते प्रणव-
विधानं समाहार्यत्वादर्थानां सन्देहनिवृत्त्यर्थं ॥

सर्वे सर्वासां मध्यमे मध्यमानि प्रत्यादाय ऋगन्तैः प्रणु-
वन्ति ॥ ४ ॥

प्रतृचं स्तोत्रियानुरूपेष्टित्यनुवर्त्तते । सर्व इत्युत्तरार्थं ।
सर्वासामिति चोत्तरासां वर्जयित्वेतन्निवृत्त्यर्थं । प्रत्यादायेति
वचनात् मध्यमानि पदानि सङ्गदुक्ताऽवसाय तान्येव प्रत्या-
दाय तैर्ऋगन्तानि सन्धाय ऋगन्तैः प्रणुवन्तीत्यर्थः ॥

उत्तमान्युत्तमे ॥ ५ ॥

सर्व इति संबध्यते । तदच्चावाकसङ्ग्रहार्थं भवति ।
उत्तमे पर्याये स्तोत्रियानुरूपेषु सर्वासां ऋचां उत्तमानि प-
दानि सर्वे सच्चावाकाः द्विरुक्ता तैरेव प्रणयुरित्यर्थः ॥

चतुरक्षराणि त्वक्षावाकः ॥ ६ ॥

उत्तमे पर्याये अच्चावाक उत्तमे पादे अन्ततश्चतुरक्षरा-
णि द्विरुक्ता प्रणयात् । अच्चावाकस्य पदाभ्यासश्चतुरक्षरा-
भ्यासश्च उभयं विधीयते । तच्चार्यादिकल्पो भवति, तत्र तु-
ग्रन्देन व्यवस्थाविकल्प इत्ययं विशेष उच्यते । यत्र गायत्र्य-
स्य च पदाभ्यासः । यत्रोष्णिहस्य च चतुरक्षराभ्यास इति ॥

चतुःशस्त्राः पर्यायाः ॥ ७ ॥

उक्तार्थमेतत् ॥

होतुराद्यं ॥ ८ ॥

शस्त्रं भवतीति शेषः । त्रिषु पर्यायेष्वेवं भवति । मुख्यत्वा-
देव होतुराद्यमेव भवति । वचनप्रयोजनमाद्यशस्त्रस्य होत्रा
सम्बन्धकरणं, तथेतरेरितरेषामिति । तेन प्रथमाद्धोतेत्येव-
मादौ स्वं स्वमेव शस्त्रं शंसेयुरित्येतत् साधितं भवति । अति-
रिक्तेषु वागेन क्रमेण शस्त्रिणां शस्त्रसम्बन्धः सिद्धो भवति ॥

याज्याभ्यः पूर्वे पर्यासाः ॥ ९ ॥

याज्याभ्यः पूर्वाणि चानि प्रतीकानि तानि पर्याससंज्ञानि
भवन्ति ॥

पान्तमा वो अन्धसोपादुशिष्यन्धसस्त्यमु वः सत्रासाहमिति
हृत्तशेषोऽभित्यं मेषमध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममिति याज्या ।
प्र व इन्द्राय मादनं प्रकृतान्युजोषिणः प्रतिश्रुताय वो धृष-
दिति पञ्चदश दिवश्चिदस्येति पर्यासः स नो नव्येभिरिति
चास्य मदे पुरुवपांसि विद्वानिति याज्या । वयमु त्वा द-
दिदर्या वयमिन्द्रत्वाय वोऽभिवार्चहत्यायेत्युत्तमामुदरेदिन्द्रो
अङ्ग मद्भङ्गयमभिन्यूषु वावमसु धूतस्य हरिवः पिबेहेति
याज्या । इन्द्राय मद्दने सुतमिन्द्रमिद्गाथिनो हृददेन्द्रसा-
नसिमेतोऽन्विन्द्र स्तवामेशानं मा नो अस्मिन् मघवन्निन्द्र
पिब तुभ्यं सुतो मदायेति याज्या । अयन्त इन्द्र सोमोऽयन्ते

मानुषे जन उद्वेदभीत्युत्तमामुद्वरेदहं भुवमपाय्यस्थान्वसे
मदायेति याज्या । आत्वन इन्द्र क्षुमन्तमा प्रद्रव परावतो
न ह्यन्यं वडाकरमित्यष्टावींस्त्रयन्तीरहन्दां पाता सुतमिन्द्रो
अस्तु सोमं हन्ता वृत्रमिति याज्या । अभि त्वा वृषभा सुते-
ऽभि प्र गोपतिङ्गिरात्वन इन्द्रमद्यगितिहृक्ते अश्वावतिप्रोग्रां
पोतिं वृष्ण इयर्मि सत्यामिति याज्या । इदं वसो सुतमन्ध
इन्द्रेहि मत्स्यन्धसः प्र सम्राजमुपक्रमस्वाभर धृषता तदस्मै
नव्यमस्य पिव यस्य जज्ञान इन्द्रेति याज्या । इदं ह्यन्वो-
जसा मह्यं इन्द्रो य ओजसा समस्य मन्यवे विश इति
द्विचत्वारिंशद्विजिते तिष्ठाचरोरथ आयुज्यमानेति याज्या ।
आ त्वेता निषोदता त्वशत्रवागहि नकिरिन्द्र त्वदुत्तर इत्युत्त-
मामुद्वरेक्षुक्ते दधामोदन्यत् यत् पात्रमिन्द्रपानमिति या-
ज्या । योगे योगे तव स्तरं यजन्ति ब्रध्नमरुषं यदिन्द्राहं प्रते-
मह ऊतो शची वस्तव वीर्येणेति याज्या । इन्द्रः सुतेषु सोमेषु
य इन्द्र सोमपातम आद्या ये अग्निमिन्धत इति सप्तदश य
इन्द्र चमसेष्वा सोमः प्र वः सतां प्रोद्रेणे हरयः कर्मागमनिति
याज्या ॥ १० ॥

अत्र मध्यपर्यासवचनमनुत्तमस्यापि पर्यासत्वसिद्ध्यर्थं । पान्त
मावः । प्रव इन्द्राय । वयमु त्वा । इन्द्राय महने । अयन्त इन्द्र ।
आत्वन इन्द्र क्षुमन्तं । अभि त्वा वृषभा सुते । इदं वसो । इदं

ह्यन्वोजषा । आत्वेता निषीदत । योगे योगे । इन्द्रः सुतेषु ।
एते चयः पर्यायाः । न किरिन्द्रेत्येतत् पादग्रहणेऽपि सूक्त-
मेव, उत्तमामुद्धरेदिति *ब्रह्मब्रेषात् ॥

इति पर्यायाः ॥ ११ ॥

इत्येते पर्यायसंज्ञा भवन्तीत्यर्थः ॥

पर्यासवर्जं गायत्राः ॥ १२ ॥

॥ ४ ॥

हृन्दोनिर्देशः सोमातिशंसनार्थमावापे कर्त्तव्ये गायत्राणा-
मेवावापसिद्ध्यर्थे ॥

इति षष्ठे चतुर्थी कण्डिका ॥ • ॥

संस्थितेष्वग्निनाय स्तुवते ॥ १ ॥

अतिराजे इत्यनुवर्त्तते । अग्निना इति ब्रह्मनाम । पर्या-
येषु समाप्तेषु हृन्दोना अग्निनाय स्तुवते । अग्नेनाग्निनारम्भ-
काद्यो विहितो भवति ॥

* वाक्ब्रह्मेषादिति सं० पु० ।

शंसिष्यन् विसंस्थितसञ्चरेण निष्कम्याग्नीध्रोये जान्वाद्या-
 जुतीर्जुज्यात् । अग्निरन्वो गायत्रेण कन्दसा तमश्यान्तम-
 न्वारभे तस्मै मामवतु तस्मै स्वाहा । उषा अन्विनी चैष्टुभेन
 कन्दसा तामश्यान्तामन्वारभे तस्मै मामवतु तस्मै स्वाहा ।
 अश्विनावन्विनौ जागतेन कन्दसा तावश्यान्तावन्वारभे ताभ्यां
 मामवतु ताभ्यां स्वाहा । वणमहाँ असि स्वर्येति द्वाभ्या-
 मिन्द्र वो विश्वतस्परितीति च ॥ २ ॥

शंसिष्यन्निति वचनं प्रतिनिधिप्रवृत्तौ यदि शंसेत् तदा
 जुहुयादित्येवमर्थः । विसंस्थितेऽपि विसंस्थितशब्ददर्शनात् संस्था-
 ब्रह्मा प्राप्नोतीति तस्मिन्प्रवृत्त्यर्थं एताः षड्वाहुतयः । चशब्दे
 होममन्त्रसमुच्चयार्थः । तेन आग्न्यग्रेष्वप्राशनं तुष्णीमेव भवति ॥

प्राश्याज्यशेषमप उपसृष्टेन्नाचामेदिज्ञायते देवरथो वा
 एष यद्वेता नाक्षमङ्गिः करवाणोति ॥ ३ ॥

होमार्थं पृथक्कृतस्य तस्य परिशिष्टं यदाज्यन्तत् प्राप्नो-
 यात् । प्राश च अप उपसृष्टेत् । शुद्धार्थमाचमनं न कुर्यात् ।
 अनाचमने कारणत्वेन अतिरेव दर्शिता । सैषा अतिः 'देवरथः'
 इत्यादिः । होता देवानां रथः, तस्य वक्त्रं चक्रं, जिह्वा अक्षः,
 मम देवरथभूतस्य होतुरक्षभूता जिह्वामाज्येन स्पर्शनां नाङ्गिः
 प्रक्षालयामीति अतरेर्थः । अनेन प्रकारेणाशुचित्वमेवाच
 नाक्षोति गन्तव्ये ॥

प्राश्य प्रतिप्रसृप्य पश्चात् स्वस्य धिष्णस्योपविशेत् समस्त-
जङ्घोरुररत्निभ्यां जानुभ्यां चोपस्थं कृत्वा यथा शकुनिरु-
त्पतिष्यन् ॥ ४ ॥

प्राश्य प्रतिप्रसृप्येतिवचनमस्य प्राशनस्याशुचित्वकारणत्वा-
भावादन्तःसदस्यपि प्राशनमविरुद्धमिति प्रसृप्यापि प्राश्री-
यादिति तन्निवृत्त्यर्थमुच्यते । पश्चात् स्वस्य धिष्णस्येति
वचनं प्रातरनुवाकन्यायविधानाद्भुविर्धान उपवेशनाशङ्कानि-
वृत्त्यर्थं । जङ्घा च ऊरुश्च जङ्घोरुः । प्राण्यङ्गत्वादेकवङ्गावः ।
जङ्घोरु जङ्घोरु चेति जङ्घोरुणी, ते समस्तौ यस्य स समस्तजङ्घो-
रुः । एवंभूतोऽरत्निभ्यां जानुभ्यां चोपस्थं कृत्वा भूमिमाश्रित्येत्य-
र्थः । पादाङ्गुलीभिश्च भूमिमाश्रित्यैवमुपविशेत् । एवमुपविष्टः
शकुनिरिवोत्पतिष्यन् भवति । एतदासनं शस्त्रादौ च आहाव-
स्तदुच्चारणसमकालमेव, नोपरिष्ठात् । एतत् तु शकुनि-
रिवोत्पतिष्यन्नाङ्गयतीति श्रुतिवचनात्प्रवृत्तेति ॥

उपस्थकृतस्वेवाश्विनं शंसेत् ॥ ५ ॥

उपस्थकृत इति यथा प्रकृत्युपविष्ट इत्यर्थः । आश्विना-
धिकारे पुनराश्विनग्रहणं आहावादूर्ध्वं सर्वमाश्विनमुपस्थ-
कृत एव शंसेदित्येवमर्थः । तेन शकुनिरिवोत्पतिष्यन्निति-
वचनं प्रथमाहावस्यैव न परिधानीयाहावस्येत्यवगम्यते ॥

अग्निर्होता गृहपतिः स राजेति प्रतिपदेकपातिनो पञ्चः ॥

॥ ६ ॥

प्रतिपदचनं ब्राह्मणोक्तस्य प्रतिपदन्तरस्य निवृत्त्यर्थं ।
'एषैव प्रतिपद्वति' इति प्रतिपदचनान्तृचत्वार्धर्षशंसनप्राप्तौ
तन्निवृत्त्यर्थं एकपातिनो पञ्च इत्युच्यते ॥

एतयाऽऽग्नेयं गायत्रमुपसन्तनुयात् ॥ ७ ॥

एतया प्रतिपदा प्रातरनुवाकार्यस्य समाम्नायस्याग्नेयं गा-
यत्रं यत् तदुपसन्तनुयात् । तेन 'आपोरेवतीः' इतीयमृक्
भवति । आग्नेयमित्येतावतैव सिद्धे गायत्रमिति वचनं आग्ने-
यस्य गायत्रस्य कृत्स्नस्य शंसनार्थं ॥

प्रातरनुवाकन्यायेन तस्यैव समाम्नायस्य सहस्रावममो-
देतोः शंसेत् ॥ ८ ॥

प्रातरनुवाकन्यायेनेति सप्तच्छन्दःसूक्तग्रहणं । नान्यैराग्नेयं
गायत्रं यथास्थानं भुवाणि माङ्गलानि । 'ईडेयावीयमावर्त्तये-
दातमभोपघातात्' इत्येवमादि चास्य विषयो न्यायादति-
दिश्यते, न कर्त्तृविषय उत्सर्पणादिः । स्मरस्तु इतीयसवनत्वा-
दुत्तम एव । तस्यैव समाम्नायस्येति प्रातरनुवाकार्यस्येत्यर्थः । सह-
स्रावमिति यस्य ब्रह्मस्य ऋषां सहस्रमवमामात्रात् तद्
सहस्रावममित्युच्यते । तदुदयात् प्रागेव शंसेत् । उदयो नाम

आदित्यमष्टदशममात्रं, अष्टदशने अनुदयः । तेनाचाभिवि-
धेरसम्भवात् मर्यादैव गृह्यते । तेनादिते यच्छस्त्रान्तर्दशवि-
त्तैव सहस्रावममित्युक्तं भवति ॥

वार्हतास्त्रयस्तृचा स्तोत्रियाः प्रगाथा वा तान् पुरस्तादनु-
दैवतं स्वस्य छन्दसो यथास्तुतं शंसेत् ॥ ९ ॥

वार्हताः बृहतीच्छन्दस्काणां मते त्रयस्तृचा अन्येषोऽग्नि-
देवत्याः सन्धिसामस्तोत्रियाः छन्दोगैः क्रियन्ते, वार्हता वा
प्रगाथाः, तांस्तृचान् प्रगाथान् वा यथादैवतं बृहतीच्छन्दसः
पुरस्ताद्यथास्तुतं शंसेत् । 'सर्वमन्यद्यथास्तुतम्' इत्यनेनैव सिद्धे
पुनर्यथास्तुतवचनं अचाक्षातानां यथास्तुतत्वेन स्वस्य छन्दसः
पुरस्ताद्यथादैवतं शस्त्राणां पुनः स्वस्य स्थाने शंसननिवृत्त्यर्थं ॥

येषु वान्येषु ॥ १० ॥

अनेषु वा येषु केषुचिच्छन्दःसु यदि स्तुयुः तथापि यथा-
दैवतं स्वस्य छन्दस एव पुरस्ताच्छंसेयुरित्यर्थः ॥

पक्षो द्विपदाः ॥ ११ ॥

द्विपदाः पक्षः शंसेत् । अत्र द्विपदानां वज्रत्वासम्भवात्
सर्वार्थोऽयं विधिरित्यवगम्यते ॥

उपसन्तनुयादेकपदाः ॥ १२ ॥

एकपदाः पूर्वेण प्रणवेनोपसन्तनुयात् ॥

ताभ्यश्चोत्तराः ॥ १३ ॥

ताभ्य एकपदाभ्यो या उत्तरा ऋचः ताश्च एकपदान्तनैः प्रणवैरुपसन्तनुयात् । एकपदानामच वज्रत्वासम्भवाद्यमपि विधिः सर्वार्थ एव । एकपदाद्विपदानां प्रातरनुवाके दृष्ट-
स्योपसमासस्यापवादार्थोऽयं यत्नः ॥

विच्छन्दस उद्धरेत् ॥ १४ ॥

विच्छन्दसो विरद्धश्रस्यच्छन्दसः, तास्यैवप्रकारा वेदि-
तयाः । अर्धर्चश्रस्येषु पच्छःश्रस्यः । पच्छःश्रस्येषु चार्धर्चश्रस्य
इति, ता उद्धरेत् ॥

अपि वा तन्ध्यायेन शंसनं ॥ १५ ॥

अपि वा नैवोद्धारः कर्त्तव्यः । तन्ध्यायेन सूक्तन्यायेन शंसन-
मुद्धारो वेति विकल्प इत्यर्थः । एवं विकल्पे प्राप्ते अर्धर्च-
श्रस्यगतानां पच्छःश्रस्यानां सूक्तन्यायेनार्धर्चशंसनमविरुद्धं,
कश्चिद्दृष्टपूर्वत्वादिति । तथोद्धारन्यायशंसनयोर्विकल्प उप-

पद्यते । एवं पच्छःश्रस्यगतानामपि अर्धर्चश्रस्यानामुद्धारपच्छः-
शंसनयोर्विकल्पे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थमाह ॥

न तु पच्छोऽन्यास्त्रिष्टुब्जगतीभ्यः ॥ १६ ॥

अत्रायं विशेषः । पच्छःश्रस्यगतानामर्धर्चश्रस्यानां पच्छः-
शंसने कर्त्तव्ये त्रिष्टुब्जगतीभ्योऽन्या या च्चस्त्रिष्टुब्जगतीसूक्त-
मध्यगताः पच्छो न शंसव्या इत्यर्थः । कथमर्हि तासां कर्त्त-
व्यमिति उद्धारस्तच्छन्दोऽन्यायेन वा शंसनं । एतदुद्धारवचनं
सूक्तन्यायशंसनवचनं चाश्विन एव शस्ते, अन्यत्र सर्वत्र
तच्छन्दोऽन्यायशंसनमेव सिद्धं । विच्छन्दस उद्दरेत्, अपि
वा तद्व्यायेन शंसनं, एवं वानयोः सूत्रयोरर्थः । प्रातरनुवा-
कार्थं समाख्याये गायत्रादिवचनेष्वसत्स्वपि तासां स्वरूपत
एव गायत्र्यादित्वे सिद्धे पुनर्गायत्र्यादिवचनमाश्विने गायत्र्या-
द्यन्तर्भूतानामन्यच्छन्दसामुद्धारार्थमिति मन्यमानो विच्छ-
न्दस इत्युक्तवानाचार्यः स्वयमेव । एवं प्राप्ते आह 'अपि
वा तद्व्यायेन शंसनं' । अपि वेति पक्षव्यावृत्त्यर्थः । नैव गाय-
त्र्यादिवचनादेवोद्धारः कर्तुं शक्यते । तत्र प्रकरणे उद्धार-
वचनाभावात्, गायत्र्यादिवचनस्य श्रुत्यनुवादत्वेन प्राथिकत्व-
सम्भवाच्च । अतस्सासान्तव्यायशंसनं कर्त्तव्यं । तत्र यासां
सूक्तन्यायशंसनमुपपद्यते तासां तथा भवति । यासामेवं न
सम्भवति तासां छन्दोऽन्यायशंसनमिति सिद्धं भवति ॥

पाङ्क्तेनोदिते सौर्याणि प्रतिपद्यते ॥ १७ ॥

उदित आदित्ये प्रतिप्रियतममित्यस्योक्तमेव प्रणवेन 'सूर्यो नो दिवः' इत्येतत् सन्ध्याय तदादीनि सौर्याणि सूक्तानि शंसेदित्यर्थः । 'उदिते सौर्याणि' इत्यनेनैवास्मात् प्राक्तनमुदयात् प्रागेवेति सिद्धे यत् 'आदेतोः शंसेदितिवचनं तस्यैतत् प्रयोजनं आदेतोः शंसेदेव नोपरमेदिति । तेन इडेष्टावीथमावर्त्तमेनान्येन वा आदयादनुपरमं शंसेत् । अयमेवार्थो भगवताऽऽपस्तम्बेनोक्तः, "यस्याश्विने ब्रह्ममाने सूर्यो नाविर्भवति सर्वा अपि दाव्रतयीरनुब्रूयात्" इति । सौर्याणीतिवचनमेषां चतुर्णां सूक्तानां सौर्याणीतिसंज्ञाकरणार्थं । तेनैतानि द्विवैवाध्येतव्यानि । सौर्याणीत्युक्ते एतान्येव प्रत्येतव्यानि चेति ॥

सूर्यो नो दिव उदु त्वं जातवेदसमिति नव चित्रं देवानां नमो मित्रस्येन्द्र क्रतुं न आभराभित्वा शूर नोनुमो बहवः सूरचक्षस इति प्रगाथा मही द्यौः पृथिवी च नस्तु हि द्यावा-पृथिवी विश्वशम्भवा । विश्वस्य देवोमृचयस्य जन्मनोऽनया रोषातिनग्रभदिति द्विपदा ॥ १८ ॥

द्विपदावचनं पञ्चःशंसनार्थं ॥

दृष्टस्यते अतियदर्यो अर्चादिति परिधानोया ॥ १९ ॥

परिधानोयावचनं विस्पष्टार्थं ॥

प्रतिपदे परिधानीयाया इत्याद्यावः ॥ २० ॥

प्रतिपद्यप्राप्त आद्यावो विधीयते । अनुचराभावात् दृष-
त्वाभावाच्च नायं साक्ष्यिका प्रतिपत् । परिधानीयाविधानं
प्रगाथस्योचियेष्वाद्यावनिवृत्त्यर्थं ॥

वृद्धत् साम चेत् तस्य योनिं प्रगाथेषु द्वितीयां तृतीयां वा ॥
॥ २१ ॥

सन्धिसोत्रे रथन्तरं सामेत्युत्सर्गः, तच्च यदि वृद्धत् साम
कुर्युः तदा तस्य वृद्धतो योनिः 'त्वामिद्धि हवामहे' इति
दृष्टं । एतेषु प्रगाथेषु द्वितीयामिन्द्रक्रतुमित्यस्योपरिष्ठात्, तृ-
तीयामभिलेत्यस्योपरिष्ठादित्यर्थः । एतयोरन्यतरस्मिन् क्रमे
ग्रंथेत् ॥

न वा ॥ २२ ॥

कृतेऽपि वृद्धत्सामनि वृद्धतो योनिं न ग्रंथेदित्यर्थः ॥

आश्विनेन ग्रहेण सपुरोडाशेन चरन्ति ॥ २३ ॥

आश्विनेनेत्याश्विनदेवत्येनेत्यर्थः । ग्रहेणेति प्रदर्शनार्थं ।
ग्रहेण वा चमसेन वा सपुरोडाशेन चरन्तीत्यर्थः ॥

इमे सोमासस्तिरो अज्यासस्तीव्रास्तिष्ठन्ति पीतये युवभ्यां ।
 हविष्मता नासत्या रथेनायातमुपभूषतं पिबंध्या इत्यनुवा-
 क्य । क्षेता यक्षदश्विना सोमानां तिरो अज्यानामिति प्रैषः ।
 प्र वामन्धांसि मद्यान्यस्तुरुभा पिबतमश्विनेति याज्ये अथ-
 र्धामनवानं ॥ २४ ॥

अचापृचोरेव द्वित्वं न याज्याकार्यस्य । अचाश्विनेनेति
 देवताविधानं नेयं ब्रह्मवाक्येतिज्ञापनार्थं ॥

यद्येतस्य पुरोडाशस्य स्विष्टकृता चरेयुः । पुरोडा अग्ने प-
 चतोऽग्ने वृधान आहुतिमिति संयाज्ये ॥ २५ ॥ ॥ ५ ॥

इत्यन्तोऽतिराच इति शेषः ॥

इति षष्ठे पञ्चमी कण्डिका । ❀ ।

यदि पर्यायानभिव्युक्ते सर्वेभ्य एकं सम्भरेयुः ॥ १ ॥

एवन्तावच्चतुर्विधः सोमयागो ज्योतिष्टोमाख्य उक्तः, तस्यैव विशेषमुपरिष्ठादक्ष्यति । अत्रान्तराखे पर्यायाश्विनप्रसङ्गेन तेषां नैमित्तिकमपि वक्तुं प्रारभते 'यदि पर्यायानभिव्युक्ते' इति । अस्याद्यमर्थः । यदा सर्वे पर्यायाः प्रयुक्ता न भवन्ति, यथेवमाश्रद्धा स्यादतिक्रान्तप्राया रात्रिः सा पर्यायाणां आश्विनस्य चापर्याप्तेति, तदा सर्वेभ्यः पर्यायेभ्यः एकं पर्यायं सम्भृत्य कुर्युरित्यर्थः । एतमेवार्थं विवृणोति ॥

प्रथमाद्धोता द्वितीयामैत्रावरुणो ब्राह्मणाच्छंसी चोत्तमादष्कावाकः ॥ २ ॥

प्रथमात् पर्यायाद्धोता खं ब्रह्ममाददीत । मैत्रावरुण-ब्राह्मणाच्छंसिनौ द्वितीयात् खे ब्रह्मे । उत्तमादितरः खमेव ब्रह्ममिति ॥

द्वौ चेत् द्वौ प्रथमात् द्वा उत्तमात् ॥ ३ ॥

प्रथमः पर्यायः प्रयुक्तः, मध्यमोत्तमावप्रयुक्तौ, तयोराश्विनस्य चापर्याप्ता रात्रिरित्याश्रद्धा स्यात् तदैवं कुर्युः, द्वौ होतृमैत्रावरुणौ प्रथमात्, ब्राह्मणाच्छंखष्कावाकावुत्तमादिति । अत्र प्रथमादितिवचनमप्रयुक्तयोरेव, प्रथमात् मध्यमादित्यर्थः । अत्र द्वयोरधिकृतत्वादित्यस्य द्वितीयत्वेऽप्युत्तमशब्दप्रयोगादन्य-

चापि द्वयोरन्वस्योत्तमत्वं साधितं भवति । तेन अन्यचाक्र
उत्तमादित्यं विधिर्द्विरात्रेऽप्यन्ते भवति ॥

अपि वा सर्वे स्युः स्तोमनिर्द्वासाः ॥ ४ ॥

अपि वा सर्वे स्तोमा निर्द्वासा भवेयुः न सम्भरणमिति ।
सर्ववचनं पूर्वयोरभिव्युष्टोः सम्भरणनिवृत्त्यर्थं । अयं स्तोम-
निर्द्वासे होत्रकाणामेव भवति न होतुरित्युक्तं 'उक्तः प्रस्यो-
पायः' इत्यत्र उक्तग्रहणेन । स्तोमनिर्द्वासा इत्यनेनैतद्विधी-
यते पूर्वं पञ्चदश स्तोमाः सन्तः पञ्च स्तोमा भवेयुरिति ।
होतुस्तु पञ्चदश स्तोमा एव सर्वत्र । स्तोमनिर्द्वासे सत्येवं प्रस्य-
निर्द्वास इत्याह ॥

ऊर्ध्वं स्तोत्रियानुरूपाभ्यः प्रथमोत्तमांस्तृचाञ्छंसेयुः ॥ ५ ॥

स्तोत्रियानुरूपास्तावद्यथापूर्वं भवति, तेभ्य ऊर्ध्वं यच्छ-
स्त्रमस्ति तस्यादितस्तृचान् गृह्णीयुरन्ततश्च । एवञ्चत्वारस्तृचा
भवेयुः । एतत्प्रमाणानि होत्रकशस्त्राणि भवेयुः । होतुस्तु
पूर्ववदेव ॥

निर्द्वास एवैकस्मिन् ॥ ६ ॥

पूर्वयोरभिव्युष्टोः सम्भरणनिर्द्वासयोर्विकल्प उक्तः । अत्र
सम्भरणस्यासम्भवात् निर्द्वास एवैको विधीयते । अवधारणं
भवति नानन्तराग्रामेवाभिव्युष्टौ ॥

श्रोतवर्जमित्येके ॥ ७ ॥

एके आश्विनो श्रोतवर्जमेव निर्द्वांसदुर्वन्ति ॥

आश्विनायैकस्तोत्रियोऽग्रे विवस्वदुषस इति ॥ ८ ॥

इदं नाभिव्यष्टिनिमित्तमेव ॥

तं पुरस्तादनुदैवतं स्वस्य कृन्दसो यथास्तुतं शंसेत् ॥ ९ ॥

तं स्तोत्रियमाग्नेये क्रतौ वृषतीच्छन्दसः पुरस्तात् सकृच्छं-
सेत् । अनुदैवतं इति नात्र वीक्षा विवक्षिता । यथास्तुतमिति
पूर्ववदेव ॥

त्रोणि षष्टिशतान्याश्विनं ॥ १० ॥

आश्विनोद्देशेनाद्याः सङ्ख्यायाः विध्यभावात् प्रतिपन्नाङ्ग-
संख्यार्यादीनि च तस्यामेव सङ्ख्यायामन्तर्भवन्तीत्यवगन्तव्यं ।
प्रायश्चित्तप्रसङ्गादन्यान्यपि सोमप्रायश्चित्तान्यत्रैवोच्यन्ते ॥

विमतानां प्रसवसन्निपाते संसवोऽनन्तर्हितेषु नद्या वा
पर्वतेन वा ॥ ११ ॥

विमता विद्वद्भूततयः विद्विषाणा इत्यर्थः । प्रसवब्रह्मेण
सुत्या लक्ष्यते, नद्या वा पर्वतेन वा अव्यवहितदेशे विमता-

नामेकस्मिन्नहनि सुत्यासन्निपाते सति संभवो नाम दोषो भव-
तीत्यर्थः । नद्या वा पर्वतेन वेत्युभयत्र वाञ्छप्रयोगादन्यदपि
व्यवधायकं ब्राह्मणरोक्तमस्तीति गम्यते । तच्च ब्राह्मण-
रादवगन्तव्यं ॥

अप्येकेऽन्तर्हितेष्वपि ॥ १२ ॥

विमतानां नद्यादिभिरनन्तर्हितेष्विति च विशेषणद्वय-
मुक्तं, तदुभयं व्यभिचाराय । अपिशब्दद्वयेन समतानामपि
संभवदोषोऽस्तीत्येकोऽर्थः । अन्तर्हितेष्वपि देशेषु संभवोऽस्तीत्य-
परोऽर्थः । एवमेके ब्राह्मण आमनन्तीत्यर्थः ॥

तथा सति सन्धरा देवतावाचनात् ॥ १३ ॥

एवं सति आसवनदेवतानामावहनात् सन्धरा कर्त्तव्या ।
एतदन्तं कर्म कायिकं वाचिकञ्च द्रुतया दृष्ट्या कर्त्तव्यमित्यर्थः ।
सचवसोपायाः व्रतप्रभृत्यादयः प्रयोक्तव्याः । किञ्च ॥

कथाशुभेति च मरुत्वतीये पुरस्तात् सूक्तस्य शंसेत् ॥ १४ ॥

इदञ्च तस्मिन्निमित्ते कर्त्तव्यं । मरुत्वतीये व्रत्ते यस्मिन्
सूक्ते निविद्धीयते तस्य सूक्तस्य पुरस्तादिदं सूक्तं शंसेत् । च-
ब्दो निविद्धानीचलसमुच्चयार्थः । तेन तस्य मरुत्वतीयस्य
पूर्वावस्थायामेकसूक्तत्वेनानेकञ्चेत् प्रथमेष्वाहाव इत्ययमा-

हावः कथाशुभीयादौ भवति । द्वित्रादिस्तृकत्वे कथाशुभी-
यस्यागाद्यत्वादस्यादौ न भवति । तत्र सर्वेषामाद्ये भवत्या-
हावः ॥

यो जात एवेति निष्केवल्ये ॥ १५ ॥

चक्रवर्धः पुरस्तात् सूक्तस्येति चानुवर्त्तते, नात्रापि पूर्व-
वदेवार्थो योजनीयः ॥

ममाग्ने वर्च इति वैश्वदेवस्तृकस्य ॥ १६ ॥

अत्रापि पदत्रयमनुवर्त्तते, वैश्वदेवस्तृके वैश्वदेवस्तृकस्य पुर-
स्तादित्यर्थः ॥

अपि वैतेष्वेव निविदो दध्यादुद्वरेदितराणि ॥ १७ ॥

अपि वा एतेष्वागन्तुषु निविदो दध्यात् । येष्वः पुरस्तादि-
मानि सूक्तानि विहितानि तान्युद्वरेत् । पूर्वेषां निविद्वान-
सूक्तानां उद्वारसंयोगेन एतेषु निविदो दध्यादिति यद्विद-
धाति तज्ज्ञापयति, यस्मिन् निविद्वीयते तस्याव्यवधानेन
पुरस्तादेतानि भवन्ति न निविद्वानोयानां पुरस्तादिति ॥

स्थानं चेन्निविदोऽतिहरेन्मा प्रगामेति पुरस्तात् सूक्तं
शस्त्वाऽन्यस्मिंस्तद्देवते दध्यात् ॥ १८ ॥ ॥ ६ ॥

निविदः स्थानं यद्यतिहरेत् तदा यस्मिन् सूक्ते निविदति-
पञ्चा तत् पूर्वापरभूतं समाप्यागन्तुकात् देवतात् पुरस्तात्
'मा प्रगामेति' इदं सूक्तमखण्डितं शस्त्वाऽन्यस्मिन्मागन्तुके तद्दे-
वतानां निविदं दध्यात् । निविदः स्थानातिहारो नामैवंरूपः ।
सूक्तस्य यस्मिन्नन्तराले निविद्ध्यते तस्माच्चा पूर्वा ऋक् तद-
न्तर्गतेन प्रणवेनाहावमल्लवैवानन्तरामेव ऋचं सन्धाय तस्या-
मृचि चोदितेऽवसानेऽवसानपर्यन्तमुक्त्वा यदावस्येत् एवमप्रकार
एव निविदतिहारो नान्यप्रकार इति । अतोऽन्यथा यः प्र-
मादः स ऋग्दोष एव न निविदतिहारः । पुरस्तादचर्म
माप्रगामीयस्य पुरस्तादतिपञ्चनिवित्कं समाप्य माप्रगामीयं
शस्त्वाऽन्यं देवतमानीय तस्मिन्निविद्धेयेत्येवमर्थः । सूक्तग्रहणं
बृहस्पतिसवादिष्वपि हीनस्तोमेषु माप्रगामीयस्याखण्डनार्थं ।
अत्र किञ्चिदुच्यते । 'यदि पर्यायान्' इत्यत्र पर्यायानिति कर्म-
प्रवचनीययोगेन द्वितीया । अभीति कर्मप्रवचनीयो लक्ष्य-
लक्षणसंबन्धद्योतकः । उष्णिः विवासे विपूर्वः । सम्भवनायां
लिङ् । अत्र पर्यायलक्षणं व्युत्थितं दृष्ट्या । एतदुक्तं भवति ।
यदि पर्यायोपक्रमे तेषु वा श्रव्यमानेषु उषःकाल आगच्छेत्
तदा वक्ष्यमाणं नैमित्तिकं कर्म कर्त्तव्यमिति ॥

इति षष्ठे षष्ठी कण्डिका । * ।

सोमातिरेके स्तुतशस्त्रोपजनः ॥ १ ॥

सोमातिरेको नाम सवनार्थो यः सोमः स सवने परिसमाप्ते
यद्यतिरिच्येत तदा सोमातिरेक इत्युच्यते । तदा स्तुतशस्त्रयो-
रुपजनो भवति । हन्द्वागैः स्तोतव्यमस्माभिः शंसव्यमित्यर्थः ॥

प्रातःसवनेऽस्ति सोमो अयं सुतो गौर्ययति मरुतामिति
स्तोत्रियानुरुपौ । मरुं इन्द्रो य ओजसाऽऽतो देवा अवन्तु न
इत्येन्द्रोभिर्वैष्णवोभिश्च स्तोममतिशस्येन्द्रा यजेत् ॥ २ ॥

पादयद्वणेऽप्येन्द्रोभिर्वैष्णवोभिश्चेति वज्रवचननिर्देशाद्या-
वदर्थमुभयो गृहीतव्याः । ऐन्द्रोभिर्वैष्णवोभिश्चेति चशब्द-
सामर्थ्यात् समुच्चिताभिरेवोभयोभिः सोमातिरेकनिमित्तं
स्तोममतिशस्य 'एकया द्वाभ्यां वा प्रातःसवनेऽपरिमिताभि-
रुत्तरयोः सवनयोः' इत्यनेन न्यायेन यथा कयाचिदेन्द्रा
गायत्र्या यजेत् । प्रातःसवनत्वाद्वायच्चेति विज्ञेयते ॥

वैष्णव्या वा ॥ ३ ॥

गायच्चेति शेषः ॥

ऐन्द्रावैष्णव्येति गाणगारिर्देवतप्रधानत्वात् ॥ ४ ॥

यद्येन्द्रावैष्णव्या यजेत् तदा 'यथावदेव शस्त्रमेवं याज्या'
इत्येतद्विद्वेत् । अथ यद्येन्द्रावैष्णव्या यजेत तदा तद्देवत्याद्याः

गायत्र्या अभावात् गायत्रं प्रातःसवनमित्येतद्विदुष्येत । तत्रै-
कस्य त्यागे सति छन्द एव त्यक्तव्यं, बहिरङ्गत्वादप्राधान्यात्
तस्येति । देवतायास्त्वभिधेयत्वादन्तरङ्गतेति मन्यमानो गाय-
गारिर्देवतप्रधानत्वादित्युक्तवान् ॥

सं वां कर्मणा समिषा हिमोमोति ॥ ५ ॥

मेषा ऐन्द्रावैष्णवी त्रिष्टुप्, अनयेव यष्ट्यमिति सिद्धान्तितं ॥

माध्यन्दिने वणमहं असि सूर्योदु त्यद्दर्शितं वपुरिति
प्रगाथौ स्तोत्रियानुरुपौ । महं इन्द्रो नृवद्विष्णोर्नुकं या
विश्वासां जनितारा मतोनमिति याज्या ॥ ६ ॥

ऐन्द्रीभिर्वैष्णवीभिस्तेत्याद्यत्राप्यनुवर्त्तते । अतो हीनपाद-
यष्ट्यमत्राक्षरलाघवार्थमेव न छत्त्रसूक्तयष्ट्यार्थं ॥

तृतीयसवन उत्तरोत्तरां संस्थामुपेयुराऽऽतिरात्रात् ॥ ७ ॥

तृतीयसवने यदि सोमोऽतिरिच्येत तदा उत्तरोत्तरां
संस्थां कुर्युरातिरात्रात् । एतदुक्तं भवति । यद्यग्निष्टोमे तृती-
यसवनेऽतिरेकः स्यात् तदोक्त्युक्त्युः । यद्युक्ते षोडशिनं यदि
षेडशिन्यतिरात्रमिति । यद्यतिरात्रे तत्र वक्ष्यति । एवं चेदाति-
रात्रादितिवचनमुत्तरोत्तरां संस्थामित्यत्र सन्निहिता एव

ततश्चः संस्वा गृह्यान्त इत्येवमर्थं । इतरथाऽग्निष्टोमेऽतिरेकेऽत्य-
ग्निष्टोमः प्रसज्येत, षोडश्विनि वाजपेयः, अतिरात्रेऽग्नोर्याम
इत्येतन्निवृत्त्यर्थमातिरात्रादित्युक्तं ॥

अतिरात्राच्चेत् प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नाम प्र तद्विष्णुस्तव
ते वीर्येणेति स्तोत्रियानुरूपौ । माध्यन्दिनेन शेषः ॥ ८ ॥

‘मर्द्धा इन्द्रो नृवत्’ इत्यादि याज्यान्तः शेष इत्युच्यते ॥

त्वेषमित्यास मरणं शिमीवतोरिति वा याज्या ॥ ९ ॥

॥ ७ ॥

इयं वा याज्या माध्यन्दिनोक्ता वा भवति । अग्निष्टोम-
वाजपेयाग्नोर्यामेषु द्वितीयसवनेषु सोमातिरेके इदमेव शस्त्रं
भवति । सोमातिरेकादन्येन वा निमित्तेन शास्त्रान्तरोक्तेन
यदि स्तुतशस्त्रोपजनः स्यात् तदाप्यनेनैव सोमातिरेकोक्तेना-
नुसवनशस्त्राणि सम्पादनीयानि । स्तोत्रियस्तु स्तुत एव तदनु-
सारेणानुरूपः कल्पनीयः । एतच्च सोमातिरेके प्रातःसव-
नेऽस्ति सोम इत्येतावतैवास्त्वार्यस्य सिद्धौ सत्यां शस्त्रोपजन
इत्यस्मादचनास्रभ्यते । एतदुक्तं भवति, यत्र यत्र नैमित्तिकः
शस्त्रोपजनः तत्र तत्रानुसवनमेतेन विधानेन शस्त्राणि कल्पनीया-
नि । स्तोत्रियानुरूपौ हन्द्दोगप्रत्ययतदनुसारकल्पनाभ्यामिति ॥

इति षष्ठे सप्तमी कण्डिका ॥ • ॥

क्रीते राजनि नष्टे दग्धे वा ॥ १ ॥

प्रायश्चित्तं वक्ष्यत इति शेषः । नष्ट इत्युक्ते नाशप्रकार-
विशेषाग्रहणात् सर्वप्रकारो नाशो गृहीतो भवति किमर्थं
दग्धवचनमिति । तस्य प्रयोजनमुच्यते । लतावस्त्रे सोमे दाह-
नेभ्यो वसाशुक्रादिभ्यो मस्त्रेभ्योऽन्यैः केचनकीटादिभिर्दुष्टे तस्य
त्यागो न कर्त्तव्यइत्येवमर्थः । अन्यदपि दग्धवचनप्रयोजन-
मस्ति । केषिदेवं वदन्ति । दग्धे सोमे तदेव भस्माऽभिषुत्य
तेन चष्टव्यमिति तन्निवृत्त्यर्थं चेति । सोमनाशे प्रायश्चित्तं वक्तुं
प्राप्ते सदश्नादीनां ब्राह्मणानां दाहे प्रायश्चित्तस्याप्यल्पात् तदेव
प्रसङ्गादाह ॥

अपिदधानि सदो हविर्धानान्यनावृता क्रियेरन् ॥ २ ॥

अनावृता अमन्त्रकमित्यर्थः ॥

आवृता वा ॥ ३ ॥

समन्त्रकं वेत्यर्थः । न्यायविकल्पोऽयं । ब्राह्मणावहृष्टार्थाः ।
तेनासु मन्त्रव्यापारः केवलमदृष्टार्थस्याश्रयभूता ब्राह्मण प्रधा-
नसंबन्धे दारभृतेत्यर्थः । स च दारभावो दाहात् प्रागेव नि-
वृत्त इति न पुनः क्रियामन्त्राणामिति पूर्वः पक्षः । उत्तरस्तु
पक्षो यत्कार्यार्थं यद्वस्त्रपादीयते तस्य तत्कार्यजनने सा-
मर्थ्यजननाय मन्त्रादयः संस्काराः प्रयुज्यन्ते । तद्यदि सं-

स्कार्यमकृतैव न म्हेत् तदा तत्स्यः कथं प्रधानेन संबध्नीयादिति
पुनरपि मन्त्राः प्रयोक्तव्या इति सिद्धं । इदानीं सोमनाम्ने
प्रायश्चित्तमाह ॥

अन्यं राजानमभिषुणुयुः ॥ ४ ॥

अन्यं राजानमानोय तमभिषुत्य तेन यजेतेत्यर्थः ॥

अनधिगमे पूतीकान् फाल्गुनानि ॥ ५ ॥

सोमानधिगमे पूतीकान् फाल्गुनानि च संस्पृष्टान्यभिषु-
णुयुः । पूतीका नाम स्तारूपाः सोमसदृशाः । फाल्गुनानि
नाम स्तम्भरूपा ओषधिविशेषाः अप्रसिद्धाः पदार्थाः अभियु-
क्तेभ्यः शिञ्चितव्याः ॥

अन्या वा ओषधयः पूतीकैः सह ॥ ६ ॥

फाल्गुनानामभावे अन्या वा ओषधयः कुशदूर्वाद्याः पूती-
कैर्मिश्रयित्वाऽभिषेत्तव्याः । अन्या वा ओषधयः पूतीकैः सहेति
पूतीकानां स्थायित्वदर्शनात् पूर्वसूत्रोक्तानामेभिः सहिताना-
मेव प्रतिनिधित्वमवगम्यते । अत एवाचार्याः सोमप्रतिनिधौ
न केवलमेकद्रव्यमिच्छन्ति । ‘अन्या वा ओषधयः पूतीकैः’
इति सहभावे सिद्धे यत् सहेतिवचनं तज्ज्ञापयति । पूती-
कानामप्यभावे द्रव्यान्तराणि सह मिश्रयित्वाऽभिषुत्य तैर्यष्ट-
व्यमिति ॥

प्रायश्चित्तं वा ऊत्वोत्तरमारभेत ॥ ७ ॥

उत्तरसूत्रस्य सुत्याविषयत्वादिदं दीक्षोपसद्विषयं भवति । दीक्षास्वक्रीतो नश्येदासोमस्नाभादीक्षा वर्धयेत् । उपसत्सूपसदो वर्धयेत् । तच्च सर्वत्र प्रधानकाष्ठाविरोधेनाहर्वर्धनं कर्त्तव्यं । अहर्वर्धने क्रियमाणेऽपि प्रधानकाष्ठाविरोधेन अस्त्रभ्यमाने प्रतिनिधिमुपादाय पूर्वसङ्कल्पितकाष्ठे प्रधानभागं सम्पादयेत् । इत्थं वा कुर्यात् । प्रायश्चित्तं वा ऊत्वाऽऽरभ्य प्रयोगं विसृज्य सोमं सम्पाद्य तस्मा एव कर्मणे प्रयोगान्तरमारभेत । भूः स्वाहेतीदं प्रायश्चित्तमित्युच्यते । अथवाऽस्नामवस्त्रायां ब्राह्मणान्तरे प्रायश्चित्तविशेषोऽस्ति चेत् तत् कर्त्तव्यं ॥

सुत्यासूक्तमेव मन्येत ॥ ८ ॥

सुत्यासु गृहे राजनि तदस्नाभे उक्तमेव, प्रतिनिधिप्रयोगमेवेत्यर्थः । तत्कर्त्तव्यत्वेन मन्येतेत्यर्थः । नात्राहर्द्विः प्रयोगत्यागो वा कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥

प्रतिधुक् प्रातःसवने ॥ ९ ॥

प्रतिधुगिति सद्यो दुग्धं पय उच्यते । तत् प्रातःसवने प्रतिनिधिद्रव्यमभिषुत्य तद्रसेन मिश्रयेदित्यर्थः ॥

शृतं माध्यन्दिने ॥ १० ॥

कथितं पयः शृतमित्युच्यते । तेन माध्यन्दिने प्रतिनिधि-
द्रव्यरसं श्रोणीयात् ॥

दधि तृतीयसवने ॥ ११ ॥

पूर्ववन्निश्रयेदित्यर्थः ॥

आयन्तीयं ब्रह्म साम यदि फाल्गुनानि वारवन्तीयं यज्ञा-
यज्ञीयस्य स्थाने ॥ १२ ॥

यदि फाल्गुनानि प्रतिनिधित्वेन प्रविष्टानि तदा एते
सामनी आयन्तीयवारवन्तीये ब्रह्मसामाग्निष्टोमसामकार्यबो-
र्भवतः यथासङ्गेन ॥

आयन्तीयमेके ॥ १३ ॥

एके शाखिनः आयन्तीयं साम यज्ञायज्ञीयस्य कार्यं भव-
तीत्याहुः ब्रह्मसाम प्रकृत्यैवेति ॥

एकदक्षिणं यज्ञं संस्थाप्योदवसाय पुनर्यजेत ॥ १४ ॥

एवं प्रतिनिधिना क्रियमाणं यज्ञप्रयोगमुदवसानोया-
पर्यन्तं समाप्य तस्मात् देशादुदवसाय सोमं सन्पाद्य तमेव यज्ञ
पुनः प्रयुञ्जीत ॥

तस्मिन् पूर्वस्य दक्षिणा दद्यात् ॥ १५ ॥

पुनः प्रयोगे ता दक्षिणा दद्यात् । यत्सञ्ज्ञाकाः पूर्वस्मिन् प्रयोगे सङ्कल्पितास्तत्सञ्ज्ञाका एव दद्यात्, न वैकल्पिकसञ्ज्ञा-
कारयुक्ता इत्यर्थः । पूर्वस्मिन् प्रयोगे एकैव गौर्दक्षिणा ॥

सोमाधिगमे प्रकृत्या ॥ १६ ॥   ॥ ८ ॥

यद्युपात्तेऽपि प्रतिनिधौ यागात् प्राक् सोमो ज्ञभ्येत तदा प्रतिनिधिद्रव्यं त्यक्त्वा सोमेनैव यष्टव्यं । प्रतिनिधिनिमित्तानि सोमत्रयणानि च न भवन्ति । एतच्चेकाहेषु अहर्गणेषु तन्म-
मध्ये उदवसाय पुनर्यागे न शक्यते कर्त्तुमिति, सर्वाहः-
साधारणत्वात् प्रयोगस्य । यदा पुनरहर्गणेषु मुख्यासम्भवात् प्रतिनिधिर्नैवैकमहः क्रियते तदा सत्रप्रयोगं समाप्य उदव-
साय तदेवाहः पुनः प्रयुञ्जीरन् । सत्रिणः संहता एव तदर्थ-
मेव यज्ञं संस्थाप्येति यज्ञग्रहणं कृतं, तस्यायमभिप्रायः ।
आरब्धो यो यज्ञः फलसाधनं तस्य प्रयोगं समाप्येत् कर्त्तव्यं,
नावात्तरमेकस्माद्गः प्रयोगमिति । एकाहेषु प्रतिनिधौपात्ते
प्रतिनिधिर्नैव द्रष्टुं पुनर्यष्टव्यमेव ॥

इति षष्ठे अष्टमी कण्डिका ॥ • ॥

दीक्षितानामुपतापे परिहिते प्रातरनुवाकेऽनुपाकृते वा
 पुष्टिपते पुष्टिश्चक्षुषे चक्षुः प्राणाय प्राणं त्मने त्मानं वाचे
 वाचमस्मै *पुनर्देहि स्वाहेति ब्रह्माहुतिं ऊत्वा शीतोष्णा
 अपः †समानीयैकविंशतिं तासु यवान् कुशपिञ्जुलांश्चावधाय
 ताभिरङ्गिरवथं कुर्वीत ताभिरेनमाश्चावयेज्जीवानामस्थताः ।
 इमममुञ्जीवयत जीविकानामस्थताः । इमममुञ्जीवयत
 सञ्जीवानामस्थताः । इमममुं सञ्जीवयत सञ्जीविकानाम-
 स्थताः । इममुं सञ्जीवयतेत्यौषधिसूक्तेन च ॥ १ ॥

दीक्षितानां मध्ये यः कश्चित् दीक्षितः उपतपेत्, व्याधिपी-
 डयेत्यर्थः । तत्र नैमित्तिकमुच्यते । परिहिते प्रातरनुवाके प्रा-
 गेवापोनग्नीयारम्भादेतस्मिन् काले अनुपाकृते वा प्रातरनुवाके
 एतयोरन्यतरस्मिन् काले, 'पुष्टिपते' इत्यनेन ब्रह्माहुतिं ऊत्वा,
 शीतोष्णा अपो मिश्रयित्वा, तास्त्रैकविंशतिं यवान् प्रक्षिप्य एक-
 विंशतिं कुशपिञ्जुलांश्चावधाय ॥

आज्ञाव्यानुमृजेत् ॥ २ ॥

ताभिरुपतप्तं दीक्षितमाश्चावयेत् स्थापयेत्, 'जीवानाम-
 स्थताः' इत्येवमादिभिस्तुभिर्मन्त्रैः, 'या ओषधीः पूर्वा जाताः'
 इत्यनेन सूक्तेन च । सर्वेषां मन्त्राणामन्ते सङ्गदेव ज्ञावनं

* पुनर्देहोति सो० मू० । † समानीयैकविंशतिमाहिति सो० मू० ।

कर्तव्यं, न प्रतिमन्त्रं । एतत् सर्वं ब्रह्मणा कर्तव्यं । अस्य सूत्रस्य मध्ये ताभिरङ्गिरवर्थं कुर्वीतेत्युक्तं । 'तदोषधिसूक्तेन च' इत्याद्या-
दुपरिष्ठात् द्रष्टव्यं, तच्च ब्रह्मणः कर्तृत्वाभावात् । अस्यायमर्थः ।
ताभिरेवाङ्गिः उपतप्तस्याचमनवर्जमुदककार्थं शौचादि कर्त्त-
व्यमिति । तस्य कर्त्ता अर्थात् स्वयमेव । अग्न्यावन्यो यः
कश्चन परिचारकः । अतो नात्र ब्रह्मा नियम्यत इत्युत्कर्षो
युक्त एव । आज्ञावने प्रकृतेऽप्याज्ञाद्येतिवचनमाज्ञवनानुमार्ज-
नयोः समानकर्तृकत्वसिद्ध्यर्थं । तेन एतदपि ब्रह्मैव करोति ॥

उपांश्चन्तर्यामौ ते प्राणापानौ पातामसा उपांशुसवनस्ते
व्यानं पात्वसावैन्द्रवायवस्ते वाचं पात्वसौ मैत्रावरुणस्ते चक्षुषी
पात्वसावाश्विनस्ते ओत्रं पात्वसावाग्रयणस्ते दक्षक्रतु पात्वसा
उक्थस्तेऽङ्गानि पात्वसौ ध्रुवस्त आयुः पात्वसाविति ॥ ३ ॥

'उपांश्चन्तर्यामम्' इत्यादिभिरष्टभिर्मन्त्रैरनुमृजेत् । असा-
वित्यस्य स्थाने उपतप्तस्य नाम्ने समुद्ध्या गृहीयात् । प्रथमेन ना-
सिकामनुमृजेत् । द्वितीयेन सर्वं ब्रह्मरं । सर्वब्रह्मरव्यापित्वाद्वा-
नस्य । यस्य मन्त्रस्य स्थानविशेषो खिङ्गेनावगतः तेन तदेवा-
नुमृजेत् । अन्येन सर्वं ब्रह्मरं ॥

यथासनमनुपरिक्रमणं ॥ ४ ॥

उपतप्तस्यैतस्मिन् कर्मणि कृते ततः सर्वे दीक्षिताः यथा स्न-

मासममुपरिक्रमेयुर्गच्छेयुरित्यर्थः । अतोऽवगम्यते पूर्वस्मिन्
कर्मणि क्रियमाणे सर्वे दीक्षिताः ब्रह्मणा सह तथैवासत इति ॥

त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रमिति तार्क्ष्यादिः ॥ ५ ॥

इयमृक् तार्क्ष्यस्याद्या भवति । अगद्या सह तत् सूक्तम-
स्मिन्निमित्ते तार्क्ष्यकार्यं करोति ॥

*यद्यप्यन्यदैकाहिकाद्वैश्वदेवं स्वस्याचेये निविदं द-
ध्यात् ॥ ६ ॥

यद्यप्यानेभद्रीयादैकाहिकादन्यत् तस्मिन्नहनि वैश्वदेव-
सूक्तं भवतीति निविद्भानीयं तदा तदुद्धृत्य स्वस्याचेये दृष्टे
निविदं दध्यात् । स्वस्याचेयशब्देन दृष्ट एवात्र गृह्यते, दृष्ट-
स्त्वैवान्यत्र प्रवृत्तिनिदर्शनात् । स्वस्याचेयस्य निविद्भानत्वेन
विधानात् तस्मिन्नहनि पूर्वस्य निविद्भानस्योद्धारो भवति ॥

प्रकृत्याऽगदे ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥

अगदे व्याध्यपगम इत्यर्थः । तदा नेमे विकाराः कर्त्तव्या
इत्यर्थः ॥

इति षष्ठे नवमी कण्डिका ॥ • ॥

* यद्यप्यन्यदैकाहिकाहिकादिति मूलपाठः सर्वत्र, विद्वतौ पुन-
दैकाहिकादिति मात्रं वर्तते ।

संस्थितेऽतीर्थेन निर्हत्यावभृथे प्रेतालङ्कारान् कुर्वन्ति ॥

॥ १ ॥

संस्थिते मृत इत्यर्थः । तस्मिन्नुपतप्ते मृते तमतीर्थेन निर्हत्या निर्गमय्य अवभृथार्थं सङ्कल्पिते देशे निधाय प्रेतालङ्कारान् कुर्वन्ति । ये लोके प्रेतस्थितेऽलङ्कारा इति प्रसिद्धाः ते प्रेतालङ्काराः तैरलङ्कुर्युरित्यर्थः । अत्र किञ्चित् संस्थिते अतीर्थेनेति पदच्छेदः । निर्हत्यावभृथे अवभृथार्थो देश आवभृथः, तस्थेदमित्यण् । अथवा अवभृथ इत्येव पदच्छेदे सति अवभृथग्रन्थदर्थदेशे लक्षणया वर्तते ॥

केशश्श्रुलोमनखानि वापयन्ति ॥ २ ॥

प्रेतश्च केशादीनां वापनं कर्त्तव्यं ॥

नलदेनानुलिम्यन्ति ॥ ३ ॥

नलदो नाम द्रव्यविशेषः, स चाभियुक्तेभ्यः प्रिचितयः । तत्कृतानुलेपनेन अनुलिपन्ति ॥

नलदमालां प्रतिमुञ्चन्ति ॥ ४ ॥

मासा च तत्कृताऽस्य प्रतिमोक्तव्या ॥

निःपुरीषमेके कृत्वा पृषदाज्यं पूरयन्ति ॥ ५ ॥

प्रेतस्य शरीरे यान्यान्वाणि तानि निःपुरीषाणि कृत्वा पृष-
दाज्येन पूरयित्वा पुनः शरीरे बन्धयितव्यानीति मन्यन्ते केषि-
च्छाखिनः ॥

अहतस्य वाससः पाशतः पादमात्रमवच्छिद्य प्रोर्णुवन्ति
प्रत्यग्दग्नेनाऽऽविःपादं ॥ ६ ॥

अहतमविवर्धितं । वाससो वयनारम्भप्रदेशः पात्र इत्युच्यते ।
समाप्तिप्रदेशो दग्ना । पात्रप्रदेशे पादमात्रमवच्छिद्य तत्पादमा-
त्रमवच्छेदं निधाय तेन वाससा प्रत्यग्दग्नेन प्राक्त्रिरसम्प्रेत-
माविष्यादं प्रच्छादयन्तीत्यर्थः ॥

अवच्छेदमस्य पुत्रा अमाकुर्वीरन् ॥ ७ ॥

तदवच्छेदं प्रेतस्य पुत्राः अमाकुर्वीरन् स्त्रीकुर्वीरन्नित्यर्थः ॥

अग्नीनस्य समारोप्य दक्षिणतो बहिर्वेदि दहेयुः ॥ ८ ॥

अस्य प्रेतस्य अग्नीन् इयोरररण्योः समारोप्य देवयजनस्य
दक्षिणतो बहिर्वेदि प्रेतमानीयान्निं मथित्वा विहृत्य तत्रैव द-
हेयुः दहनविधिर्नैव ॥

आहार्यणानाहिताग्निं ॥ ८ ॥

योऽनाहिताग्निः सची भवति तस्मिन् मृतेऽयं विशेषः ।
आहार्येणाग्निना तं दहेयुः । आहार्यब्रह्मेनौपासनमुच्यते ॥

पत्नीञ्च ॥ १० ॥

दीक्षितस्य पत्नी यदि म्रियेत तां आहार्येणैव दहेयुः । आ-
हार्यब्रह्मेणात्र सौक्तिकोऽप्युच्यते । अत्रायं विशेषः । येन आ-
हिताग्निना सर्वाधानं कृतं तस्य पत्नीं सौक्तिकेन, यस्मैपा-
सनस्यास्ति तस्य पत्नीं औपासनेन । अतोऽवगम्यते, आहार्य-
ब्रह्मेन औतोऽग्निर्ब्रह्म इति ॥

प्रत्येत्याहुः समापयेयुः ॥ ११ ॥

प्रत्येत्य दहनदेवाद्यत् पूर्वापरीभूतमहस्यत् समापयेयुरि-
त्यर्थः ॥

प्रातरनभ्यासमनभिर्द्विकृतानि शस्त्रानुवचनाभिष्टवनसंस्त-
वनानि ॥ १२ ॥

यस्मिन्नहनि दीक्षितदहनं कृतं तस्मात् परममन्तरमहः
प्रातरित्युच्यते । तस्मिन्नहनि शस्त्रादीन्यभ्यासाभिहिङ्गार-
वर्जितानि भवेयुः । तत्राभिष्टवने यावृणां पूर्वमेवाभिहिङ्गारो
गास्ति, आद्ये च ब्रह्मे । तत्राभ्यासमात्रस्यैव निषेधः । एव-
मन्यत्र यथासम्भवं निषेधः कल्पनीयः ॥

पुरा ग्रहग्रहणात् तीर्थेन निष्क्रम्य त्रिःप्रसव्यमायतनं
परीत्य पर्युपविशन्ति ॥ १३ ॥

अस्मिन्नेव प्रातरनभ्यासमित्युक्तस्य चणोऽहनि ग्रहग्रहणात् प्रा-
गेव तीर्थेन निष्क्रम्य त्रिःप्रसव्यमप्रदक्षिणं अग्नानायतनं परितो
गत्वा तदायतनं परित उपविशन्ति ॥

पश्चाद्धोता ॥ १४ ॥

अग्नानायतनादिति शेषः ॥

उत्तरोऽध्वर्युः । तस्य पश्चाच्छन्दोगाः ॥ १५ ॥

तस्यग्रहणं अध्वर्योरेव पश्चाच्छन्दोगा उपविशन्ति नाय-
तनस्तेत्येवमर्थः । ब्रह्मणो दक्षिणत इति सिद्धत्वाशोकं ॥

आयङ्गैः पृश्निरक्रमोदित्युपांशु स्तुते ॥ १६ ॥

आखृष्टं हन्दोगा उपांशु स्तुते ॥

स्तुते होता प्रसव्यमायतनं परिव्रजन् स्तोत्रियमनुद्रवेद्-
प्रणुवन् ॥ १७ ॥

स्तुते होता अप्रणुवन् हन्दोगैस्त्रिःप्रसव्यं अग्नानायतनं
परितो व्रजन् स्तोत्रियमनुद्रवेत्, वक्ष्यमाणस्य अर्थः । 'उपांशु

सुवते' इति सुतौ उपांशुत्वविधानं होतुरनुद्रवणेऽपि
 उपांशुत्वप्रापणार्थं । सोत्रियवचनं अगुपलक्षणार्थं । यासु
 सुवते ता अनुब्रूयादिति । शंसत्यादिषोदनाभावादेव सामि-
 धेनोधर्माभावे सिद्धे पुनः सोत्रियशब्दसम्बन्धात् ब्रह्मधर्मप्राप्त्या-
 ब्रह्मा स्यात् तन्निवृत्त्यर्थं प्रणवप्रतिषेधः । अथैतदनुद्रवणं किं-
 रूपमिति । अनुमन्त्रणमिति ब्रूयात् । प्रेतस्याभिधानमत्र
 चिकीर्षति । तच्च मन्त्रलिङ्गादवगतं । यामोषु स्पष्टमेवैतत् ।
 सार्पराक्षोषु चानयैव दिक्षा प्रेताभिधानं कल्पनीयं । अत्र च
 ब्रूयादिति वक्तव्ये अनुद्रवेदित्यनुशब्दसम्बन्धात् शायते
 अनुमन्त्रणप्रकारोऽयमिति । तथा च वक्ष्यति 'तं दह्यमान-
 मनुमन्त्रयते' इति । तेनानुमन्त्रणधर्मा एवासु कर्त्तव्याः ॥

यामोष्य ॥ १८ ॥

तासु दमासु तथाभूतेन वक्तव्याः । यमेन यामाद्यनैस्यै-
 ता असौ दृष्टाः । सूक्तं तु यमदृष्टान्तेनैता याम्य इत्युच्यन्ते
 न यमदेवत्या इति ॥

प्रेक्षि प्रेक्षि पथिभिः पूर्व्येभिरिति पञ्चानां तृतीयमुद्धरेत् ।
 मैत्रमग्ने विद् होमाभिषोच इति षट् । पूषा त्वेतच्छ्रावयतु
 प्र विद्वानिति चतस्र उपसर्प मातरं भूमिमेतामिति चतस्रः
 सोम एकेभ्यः ॥ १९ ॥

इदं सूक्तं ॥

उद्धणसा वसुहपा उदुम्बलाविति च समाप्य । सञ्चित्य
तीर्थेन प्रपाद्य यथासनमासादयेयुः ॥ २० ॥

एतदनुद्रवणं समाप्यानन्तरमस्त्रिसञ्चयनं कृत्वा तमस्त्रि-
कुम्भं तीर्थेन प्रवेक्ष्य यदायमृतस्य पूर्वमासनस्थानं तचास्त्रिकुम्भं
आसादयेयुरित्यर्थः ॥

भक्षेष्ु प्राणभक्षान् भक्षयित्वा दक्षिणे मार्जालीये निनयेयुः ।
दक्षिणस्यां वा वेदिश्रोण्यां ॥ २१ ॥

अत्र वा निनयेयुरित्यर्थः । मार्जालीये निनयेयुरिति
प्रदर्शनार्थं । इत्थं निनयेयुरितरत् प्रक्षिपेयुरित्यर्थः ॥

सप्तदशमहर्भवति त्रिवृतः पवमाना रथन्तरपृष्ठोऽग्निष्टोमः ।
॥ २२ ॥

यस्मिन्नहनि दीक्षितः प्रसीयते तदहर्होनेन प्रकारेण स-
माप्य तदनन्तरं सप्तदशस्तोमस्त्रिवृत्यवमानकं रथन्तरपृष्ठम-
ग्निष्टोमसंस्तमहरन्तरं दीक्षितमरणनिमित्तं सचमध्ये सञ्चि-
भिः कर्त्तव्यं ॥

संस्थितेऽवभृथमेके गमयन्त्येतस्यैतदहरभिर्गन्ध्यन्तः ।
॥ २३ ॥

एतस्मिन्नहनि समाप्ते एतान्यस्त्रीनि अवभृथकाले अवभृ-

यार्थं सङ्कल्पितास्वप्नु कुम्भेन सह प्रक्षिपेयुः, एतस्य प्रेतस्य तदहरिति वदन्तः सर्वे सचिष इति सूत्रार्थः । एके संस्थित इत्यस्येदं प्रयोजनं । संस्थिते तीर्थेनेत्यारभ्य उक्तेन प्रकारेण एतदन्तं कर्म दीक्षितमरणनिमित्तं सचिभिः कर्त्तव्यं । अतः- परं प्रेतस्य सम्बन्धो नास्तीत्येके ब्राह्मिन आमनन्ति । तेनातःपरं सचिषः सचमेव समाप्य यथेष्टं गच्छेयुः ॥

निर्मन्येन वा दग्ध्वा निखाय संवत्सरादेनमग्निष्टोमेन याजयेयुः ॥ २४ ॥

इदानीं दहनादारभ्य पचान्तरमुच्यते । मृतेऽप्यग्नयः पूर्व-वदेव न्युप्ता एव तिष्ठन्ति । स्वयोरररयोस्तु मन्यनेनाग्निं सद्य उत्पाद्य तेन पूर्वोक्तदेशे पात्रचयनवर्जं दग्धास्त्रीनि सञ्चितानि निखाय आविहृतं सत्रं समाप्य सचसमापनकालादारभ्य संव-त्सरे पूर्णे तान्यस्त्रीन्यादाय तानि यजमानं कृत्वाऽग्निष्टोमेन प्रातरनभ्यासमित्येवमादिविशेषणविशिष्टेन याजयेयुः । त एव सचिष इत्ययमपरः पक्षः । अस्मिन् पक्षे पूर्वस्त्रिंश पक्षे सच-समापने मृतपुरुषन्यूना एव समापयेयुः ॥

नेदिष्ठिनं वा दीक्षयेयुः ॥ २५ ॥

शेषसमापने मृतस्य संस्मापूरणार्थं मृतस्य सन्निहृतं दीक्ष-यित्वा सचसमापनं कुर्युः । निर्मन्य दहनपक्षे नेदिष्ठप्रवेष्टे सत्यप्यस्त्रियज्ञौ नित्य एव ॥

अपि वोत्यानं गृहपतौ ॥ २६ ॥

गृहपतौ मृते तदहःप्रवृत्तं समाप्यावमृत्यं कृत्वा सदमे-
दहनं कृत्वा सत्रादुत्यानं भवति, न पुनः शेषं समापयेयु-
रित्यर्थः ॥

उक्तः स्तुतशस्त्रविकारः ॥ २७ ॥

यः संवत्सरेऽस्थियज्ञः, यस्मिंश्चाहनि गृहपतिर्भियते तयोः
शस्त्रविकार उक्तः । अनभ्यासमित्यादयो ये विकारा उक्तास्ते
तयोर्दयोरपि भवन्तीत्यर्थः ॥

एकाहेषु यजमानासने शयीत ॥ २८ ॥

एकाहेषु यजमानः पूर्वं यस्मिन्नासने आस्ते मृतेऽपि तत्रैव
शयीत यावत् स एकाहः परिममाप्यते । मृतेऽपि तस्मिन्नासनस्ये
तदहः परिसमापनं कुर्युरित्यर्थः ॥

संस्थितेऽपायतीश्ववमृत्यं गमयेयुरित्यालेखनः ॥ २९ ॥

तस्मिन्नाहनि संस्थिते अवमृत्यकाले अपायतीषु अपगच्छ-
न्तीषु वहन्तीश्चित्यर्थः, तास्त्ववमृत्यं कर्म कृत्वा तं प्रेतं
तत्र प्रक्षिपेयुरित्यर्थः । एवमालेखन आचार्य आह ॥

पूर्वेण सदो दहेयुरित्याश्रयः ॥ ३० ॥

तस्मिन्नहनि समाप्तेऽवभृथकास्ते पूर्वेण सदो यो देशस्तस्मिन्
देशे तं प्रेतं सर्वैर्यज्ञपार्तैः सह तैरेवाग्निभिर्दहेयुरित्याश्रयः
आह ॥

एष एवावभृथः ॥ ३१ ॥

॥ १० ॥

अस्मिन् पक्षेऽन्योऽवभृथो न कर्त्तव्यः । एष एवावभृथोऽव-
भृथे यदेनमेभिरग्निभिर्यज्ञसाधनैस्तास्मिन् देशे दहनेन समा-
पनमिति ॥

इति षष्ठे दशमी ऋषिङ्का ॥ ० ॥

अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रो-
ऽग्नोर्याम इति संस्थाः ॥ १ ॥

अत्यग्निष्टोमो नाम संस्त्वाविशेषः । अग्निष्टोमे राजन्यस्य
षोडशिनं गृह्णीयादितिवचनादाग्निमास्तादूर्ध्वं षोडशियहस्य
स्तुतवस्ते यदा भवतस्तदा सोऽत्यग्निष्टोम इत्युच्यते । वाजपेया-
ग्नोर्यामौ वक्ष्येते । इतरे अत्रैवोक्ताः । सोमयागोऽत्र प्रकृतस्तेन
तस्मैते संस्त्वाविशेषाः सर्वे सोमयागाः संख्यया सप्तविधा एवे-
त्यर्थः ॥

तासां यामुपयन्ति तस्या अन्ते यज्ञपुच्छं ॥ २ ॥

तासां संख्यानां मध्ये यां संख्यामुपयन्ति कुर्वन्ति तस्या अन्ते यज्ञपुच्छं नाम वक्ष्यमाणं कर्म कर्त्तव्यं । एवं स्थिते यां काञ्चित् संख्यां प्रकल्प्य प्रवृत्तानां संख्यात्वेन कृत्राच्छ्रद्धादधिकं निमित्तवशेन श्रद्धान्तरमापद्यते यदा तदा तन्निमित्तबलात् तच्छ्रद्धानैव सा संख्या विपरिणमत इति । तस्मादेव श्रद्धादूर्ध्वं यज्ञपुच्छं नाम कर्म कर्त्तव्यमित्येवमर्थं तासां यामुपयन्ति तस्या अन्त इत्युक्तं ॥

अनुयाजाद्युक्तं पशुनाश्रं युवाकात् ॥ ३ ॥

तदिदं यज्ञपुच्छमुच्यते । अनुयाजादि शंयुवाकर्षणं पशौ यदुक्तं तददिह कर्त्तव्यं । उत्तमस्विह सूक्तवाकप्रैष इति प्रैषविशेषविधानादेव पाशुकमेवात्र तन्त्रं भवति नैष्टिकं । अतः पशुनेत्यस्येदं प्रयोजनं । पशौ यद्वृद्धासनं दक्षिणत आहवनीयस्य तदत्र कर्त्तव्यमिति । तेनानुयाजादौ मनोतादौ चैवं भवति । पशुपुरोडाशे सदस्येवासीतेति सिद्धं आशंयुवाकात् पाशुकं कर्म कर्त्तव्यं नोर्ध्वमित्येवमर्थं ॥

उत्तमस्विह सूक्तवाकप्रैषः ॥ ४ ॥

प्रैषसमान्नाये द्वौ सूक्तवाकप्रैषावाच्यातौ । तयोदत्तर इत्यर्थः ॥

अवोवृधतेति पुरोडाशदेवतां ॥ ५ ॥

अवोवृधतेति पुरोडाशदेवतां पशुदेवतां वेत्याहर्त्तव्यं ।
 अस्मिन् सूक्तवाक्यप्रैवे 'अवोवृधत पुरोडाशैः' इत्याह्वानं । तत्र
 पशुदेवता अग्निः पुरोडाशानां देवता इन्द्रश्च द्वे देवते स-
 न्निहिते । तत्रावोवृधतेत्येकवचनान्तं पदं कां देवतामभि-
 धत्ते । पुरोडाशैरिति बहुवचनं केवलपशुदेवताभिधानेन
 घटते । केवलेन्द्राभिधाने च प्रकृतिप्राप्तं पशुदेवताभिधानं
 न कृतं स्यात् । अतः सन्निधानाविशेषादुभे अपि देवते अभि-
 धत्ते । तन्मन्त्रेणेति मन्यमानः पुरोडाशदेवतामित्युक्तवानाचार्यः ।
 एवं सति पुरोडाशैरिति बहुवचनं पुरोडाशन्धानादि-
 पञ्चकं चाभिप्रेत्योपपन्नं भवति । एवं सति 'अक्रियामेकेऽन्यत्र
 तदर्थवादवदनात्' इति पशुपुरोडाशाकरणे यत्पशुदेवतान-
 भिधानं अस्मिन् मन्त्रे हेतुत्वेनापवर्णितं तदपि परिहृतं
 भवति । तेन पशुपुरोडाशश्च कर्त्तव्यो भवति । अवोवृधत
 पुरोडाशैरित्येवास्मिन् मन्त्रे वक्तव्यश्च भवतीति सिद्धं ॥

एके यदि सवनीयस्य पशोः पशुपुरोडाशं कुर्युरवोवृधेतां
 पुरोडाशैरित्येव ब्रूयात् ॥ ६ ॥

मन्त्र इत्याहुतिरिति वाक्यशेषः । 'अक्रियामेके' इत्येके आ-
 चार्याः पशुपुरोडाशाक्रियायुक्तवन्तस्त एवाच एक इति
 प्रत्यवतिष्ठन्ते । त एवमाहुः । यदि सवनीयस्य पशोः पशु-

पुरोडाशः क्रियेत तदा द्वयोर्देवतयोः पुरोडाशेन वर्धने कर्त्तव्ये अवीवृधेतां पुरोडाशैरिति द्वयोरभिधानाय मन्त्रो ब्रूयात् न तथा ब्रवीति । अतः पुरोडाशदेवतैवात्राभिधीयते, न पशुदेवता । अतस्तस्या अत्रभिधानात् पशुपुरोडाशस्त्वाव-
क्रियैवेत्येक आह्वरित्यर्थः । एवमेकीयपक्षमुपन्यस्य आत्मोये पक्षेऽभिधाननिर्वाहमुपपादयति ॥

सवनीयैरेवेन्द्रो वर्धते पशुपुरोडाशेन पशुदेवता ॥ ७ ॥

अवीवृधतेति देवतायागसम्बन्ध उच्यते । स चोभयोर विद्मिष्टः, सन्निधानं वाचि विद्मिष्टमस्मिन् मन्त्रे तथा दर्श-
नात् । एवं सत्येकवचनस्याविवक्षयाप्युभयोरभिधानमेव युक्तं, नैकस्या एवेति । अस्मिन्नुपपक्षे पुरोडाशैरितोदमयनयैव दिशा घटत इत्युक्तं । सवनीयैरेवेन्द्रो वर्धते पशुपुरोडाशेन पशुदेव-
तेति ॥

ऊर्ध्वं शंयुवाकाद्वारियोजनः ॥ ८ ॥

शंयुवाकान्तस्यैवातिदेशमुक्त्वा वारियोजन उच्यमानस्तस्मा-
दूर्ध्वमेव भवति, तत् किमूर्ध्ववचनेन, तस्येदं प्रयोजनं । द्वितीय-
सवनं तावच्छस्त्रान्तमेव । यत् पुनः शस्त्रादूर्ध्वमनुयाजादि
शंयुवाकान्तं तदैष्टिकत्वादुत्तमस्वरं भवति । तस्मादूर्ध्वं यत्
सौमिकं तच्च स्वरविधानाभावादग्नितस्वरं भवतीति । तस्मै

स्वरविधानार्थमूर्ध्ववचनं । ग्रंथुवाकग्रन्थेनाच ग्रंथुवाकस्वर
उच्यते, स चोत्तमः, तेनाद्यमर्थः । उत्तमादप्युत्तमखरेण हा-
रियोजनः प्रयोक्तव्य इति ॥

अपाः सोममस्तमिन्द्र प्रयाचि धाना सोमानामिन्द्राद्वि च
पिव च युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिना चरो इति ॥ ९ ॥

हारियोजनस्यानुवाक्या प्रैषयाज्या ॥

इज्यानुवाक्ये अन्त्येष्वहःसु ॥ १० ॥

एते याज्यानुवाक्ये अहर्गणेषु यान्यन्यान्यहानि तेषु भव-
तः । अन्त्यवदेकाह इति न्यायादेकाहेष्वपि भवतः ॥

तिष्ठासुकं मघवन्मा परागा अयं यज्ञो देवया अयं मि-
येध इतीतरेषु ॥ ११ ॥

अहर्गणेष्वेवान्येभ्यो यानीतराणि तेज्वेते भवतः, अनन्त्ये-
ष्वित्यर्थः ॥

परायाचि मघवन्ना च याचीति वाऽनुवाक्योत्तरवत्स्वहःसु ॥
॥ १२ ॥

हारियोजनविषयत्वादस्य विधेरहःग्रन्थेनाच सुत्याहा-
न्येवोच्यन्ते । तेन सारस्वतसत्रादिषु यानि सुत्यानि अघो-

त्याहोभिदत्तरवन्ति तेऽन्वयेऽन्वयमनुवाक्या भवति । तिष्ठासु-
कमिति वा । अयं यज्ञ इत्येषैव याव्या ॥

अननुवषट्कृतेऽतिप्रैषं मैत्रावरुण आदेह मद एव मघ-
वन्निद्र तेऽश्व इति ॥ १३ ॥

हारियोजनाधिकारात् तस्यैवानुवषट्कारात् प्रागेव अतिप्रैष-
नामकं इह मद इत्यादिकं प्रैषं मैत्रावरुण आह । मैत्राव-
रुणयदणमननुवषट्कृतइतिवचनात् होमप्राप्तिशङ्कानिवृत्त्यर्थं ।
आहेतिवचनं जपादिषट्कृत्यावृत्त्यर्थं । अस्य तु विषयं वक्ष्यति ।
तायमानरूपाणां प्रथमादङ्गः प्रवर्त्तते अभ्यासातिप्रैषाविति ॥

अद्येत्यतिरात्रे ॥ १४ ॥

अतिरात्रे क्रतौ वक्ष्यमाणशब्दस्य स्थाने अद्यशब्दः क-
र्त्तव्यः । समर्थनिगमत्वात् तदेवोहे प्राप्ते पुनर्वचनमस्य प्रैषस्या-
हर्गणेऽन्वयाहरर्थतयोत्पत्तेरहर्गणानां च द्वादशाहप्रकृतित्वात्
द्वादशाहस्य चातिरात्रादित्वात् तत्प्रकृतित्वादस्य प्रवृत्तेः
सैवास्य प्रकृतिरिति कृत्वाऽनूहं मन्यमानस्योत्तरमद्येत्यतिरात्र
इत्ययमभिप्रायः । सत्यं द्वादशाहेनान्यान्यहान्यस्य प्रकृति-
रिति, किन्तु तेऽप्येव यस्मिन्नहनि प्रकृतित्वेन गृहीतेऽस्य मन्त्रस्य
यथार्थमभिधानं सम्भवति तदेवास्य प्रकृतिरिति कृत्वाऽतिरात्रे
ऊह एव युक्त इति ॥

अथ सुत्यामिति च ॥ १५ ॥

इदमपि पूर्ववदेव द्रष्टव्यं ॥

तस्यान्तं श्रुत्वाऽऽग्नीध्रः श्वःसुत्यां प्राच श्वःसुत्यां वा एषां
ब्राह्मणानां तामिन्द्र येन्द्राग्निभ्यां प्रब्रवीमि मित्रावरुणाभ्यां
वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः
सौम्येभ्यः सोमपेभ्यो ब्रह्मन् वाचं यच्छेति ॥ १६ ॥ ॥ ११ ॥

अतिप्रैषस्यान्तमाग्नीध्रः 'श्रुत्या श्वःसुत्या यज्ञः श्वःसुत्या
एवैषाम्' इत्येतं मन्त्रं प्राच । आदेत्येतावतैव अपादिषट्कं व्या-
वृत्त्योपांशुले सिद्धे निवृत्ते प्रकर्षवचनादुत्तम एवाच खरो
भवति । तस्यान्तं श्रुतेतिवचनमतिप्रैषश्वःसुत्ययोः सम्बन्ध-
करणार्थं । तेन तस्मिन्नतिप्रैषेऽद्येति ब्यूहविधिः श्वःसुत्या-
मन्त्रेऽपि भवति । श्वःसुत्यामन्त्रेऽप्यादेतिवचनाच्च उत्तमः
खरो विहितः सोऽतिप्रैषेऽपि भवति । अनुवषट्कारात् प्रागित्य-
यमपि श्वःसुत्यामन्त्रेऽपि भवति । उपांशुलव्यावृत्तौ सत्यां
हारियोजनान्तर्भावे मन्द्रादीनामपि नियमं व्यावृत्त्य उत्तमं
खरमिति नियमयतीत्ययमभ्युचयहेतुः ॥

इति षष्ठे एकादशी कखिका ॥ ❀ ॥

आहतमुन्नेत्रा द्रोणकलशमिडामिव प्रतिगृह्योपक्षमिष्टा-
ऽवेचेत ॥ १ ॥

उन्नेत्राऽऽहतं 'उन्नेतरूपकयस्य' इत्युक्त्वाऽवेचेत तृष्णीं द्रोण-
कलशस्यं सोमं ॥

हरिवतस्ते हारियोजनस्य स्तुतस्तोमस्य शस्तोक्थस्येष्टयजु-
षो यो भक्षो गोसनिरश्वसनिस्तस्य त उपहतस्योपहतो भक्ष-
यामीति प्राणभक्षं भक्षयित्वा प्रतिप्रदाय द्रोणकलशमा-
त्मानमाप्याय्य यथाप्रसूतं विनिष्टप्याग्नीध्रोये विनिष्टप्राहुती
जुह्वत्ययं पीत इन्दुरिन्द्रं मदेधादयं विप्रो वाचमर्चन्नि-
यच्छम् । अयं कस्यचिद्द्रुहतादभीके सोमो राजा न सखायं
रिषेधात् स्वाहा । इदं राधो अग्निना दत्तमागाद्यशोभर्गः
सह ओजो बलञ्च । दीर्घायुत्वाय शतशारदाय प्रतिगृह्णाभि-
महते वीर्याय स्वाहेति ॥ २ ॥

हरिवत इति प्राणभक्षणमन्त्रः । आत्माप्यायनं मुखह-
दयाभिमर्शनं मन्त्राभ्यां । यथाप्रसूतामिति यो येन पथा
सदो हविर्धानं वा प्रसूतः स तेन विनिष्टयेत्यर्थः । विनिष्ट-
प्राहुती इति होमयोर्नाम । अयं पीत इदं राध इति होम-
मन्त्रौ ॥

आहवनीये षट् षट् ब्रकलान्यभ्यादधति । देवकृतस्यैनसो-
ऽवयजनमसि स्वाहा । पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ।
मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । आत्मकृतस्यैनसो-
ऽवयजनमसि स्वाहा । एनस एनसोऽवयजनमसि स्वाहा ।
यद्वा देवाश्चकम जिह्वया गुर्विति च ॥ ३ ॥

आहवनीयवचनं आग्नीध्रीयाधिकारात् । ब्रकलाभ्याधानं
पञ्चभिर्यजुर्भिरेकवर्षा ॥

द्रोणकलशाद्धाना गृहीत्वाऽवेक्षेरन्नापूर्याऽस्थामापूरयत प्र-
जया च धनेन च । इन्द्रस्य कामदुघाः स्थ कामान् मे *धुङ्ध्वं
प्रजाञ्च †पशूँश्चेति ॥ ४ ॥

आपूर्या इत्यवेक्षणमन्त्रः । अथवा पूर्वा भागोऽवेक्षणार्थः,
उत्तरो भागोऽवघ्राणार्थ इति ॥

अवघ्रायान्तःपरिधिदेशे निवपेयुः ॥ ५ ॥

तूष्णीमवघ्राय ताः धानाः अन्तःपरिधिदेशे निवपेयुः ।
अत्र देशग्रहणात् परिध्यभावेऽपि स देशो गृह्यते ॥

* धुङ्धे इति सो० । † पशूँश्चेतीति सो० ।

प्रत्येत्य तीर्थदेशेऽपां पूर्णाश्चमसास्तान्सव्यावृतो व्रजन्ति ॥
॥ ६ ॥

आश्वनीयदेशात् सर्वे दक्षिणावृतः प्रत्येत्याग्नीध्रीयं
गच्छेयुः । विनिवृत्ताऽऽतिप्रभृति एतावत् सर्वैः कर्त्तव्यं ।
सर्वेषु आग्नीध्रीयदेशं गच्छत्सु तेषु ये चमसिनस्ते सव्यावृतो
भूत्वा तीर्थदेशे चमसानङ्गिः पूर्णान्धर्युभिः स्थापितान् व्रजेयुः ॥

हरितदृणानि विमृज्य प्रतिस्वञ्चमसेभ्यस्त्रिः प्रसव्यमुद-
कैरात्मनः पर्युञ्जन्ते दक्षिणैः पाणिभिः ॥ ७ ॥

तांश्चमसान् व्रजित्वा हरितदृणान्यार्द्रदृणानीत्यर्थः । तानि
च दूर्वाजातीयानि, शास्त्रान्तरे विशेषदर्शनात् । तानि दृणा-
नि निष्पीड्य स्त्रे स्त्रे चमसेऽन्तरा प्रक्षिप्य सर्वे चमसिनः स्नान्
स्नान् चमसान् दूर्वारसयुक्ता अपो गृहीत्वा ताभिरङ्गिः स्त्रं
स्त्रमात्मानं दक्षिणैः पाणिभिरप्रदक्षिणं पर्युञ्जन्ते । दक्षिण-
ग्रहणं पाणींश्चमसेष्वित्यत्र सव्याधिकारनिवृत्त्यर्थं ॥

इतरैर्वा प्रदक्षिणं ॥ ८ ॥

सद्यैर्वा पाणिभिः प्रदक्षिणं पर्युञ्जन्ते ॥

स्वधा पित्रे स्वधा पितामहाय स्वधा प्रपितामहायेति ॥ ९ ॥

एते चयः पर्युञ्जणमग्राः ॥

उक्तं जीवमृतेभ्यः ॥ १० ॥

पिच्छदाने यदुक्तं विधानमन्तदपि प्रत्येत्यं । तच्च जुह-
याप्सोवेभ्य इत्युपायान्तरमस्ति । अत्रोपायान्तरस्यासम्भवा-
द्यस्य प्रेतास्तयो भवेयुः स एव पर्युत्तणं कुर्यान्नान्यः । तदर्जम-
न्यत् सर्वं कुर्युः ॥

पाणींश्चमसेष्ववधायाप्सु धूतस्य देव सोम ते मतिविदो
वृभिः स्तुतस्य स्तुतस्तोमस्य शस्तोक्थस्येष्टयजुषो यो भक्षो
गोसनिरश्वसनिस्तस्य त उपहृतस्योपहतो भक्षयामोति
प्राणभक्षान् भक्षयित्वा माऽहं प्रजां परासिंचमित्येतेना-
भ्यात्मं निनीयाच्छायं वो मरुतः श्लोक एत्वित्येतयाऽभिमृ-
शन्ति ॥ ११ ॥

चमयिनः स्वे स्वे चमसे स्वं स्वं दक्षिणं पाणिं अवधाय ततः
स्वस्वचमसाः दूर्वारसयुता अपस्यादाय अवजिघ्रन्ति 'अप्सु धूतस्य'
इतिमन्त्रेण । ततो 'माऽहं प्रजाम्' इत्यनेन अभ्यात्मं स्वचमसस्या
अपो भूमौ निषिञ्चेयुः । एतेनेतिवचनं अनुष्टुभोऽभ्युद्गारेऽपि
अस्या अनुष्टुभोऽनुद्गारार्थं । ततः 'अच्छायं वः' इत्येतयर्चा चम-
सस्या आपो भूमौ निषिक्ता अभिमृशन्ति ॥

दधिक्वावणो अकारिषमित्याग्नीध्रीये दधिद्रुसान् प्राश्य
सख्यानि विद्धजन्ते । उभा कवी युवाना सत्यादा धर्मण-

स्यती । परिसत्यस्य धर्मणा विसंस्थानि सृजामह इति ॥ १२ ॥
॥ १२ ॥

‘दधिक्राव्णः’ इत्येतया आग्नीध्रीये दधिद्रष्टान् प्राग्नीधुः
सयजमानाः सर्वर्लिजः । ततः सख्यविसर्जनमपि कुर्युः ‘उभा
कवी’ इति मन्त्रेण । सख्यविसर्जनं नाम तानूनग्राभिमर्शनाद्ये-
तावन्तं काष्ठं सखित्वेन वर्त्तितव्यं । तत्सखित्वमस्मिन् काष्ठे
विसर्जनीयमित्यर्थः । तच्च परस्परं हस्तसंस्पर्शनेन विसर्जनीयं ॥

इति षष्ठे द्वादशी कण्डिका ॥ • ॥

पत्नीसंयाजैश्चरित्वाऽवष्टयं प्रजन्ति ॥ १ ॥

‘यथा प्रसूतम्’ इत्यत्र ‘उदायुषा’ इत्यनेन होता होमार्थं
निःसर्पति, स इदानीं वेदं गृह्णाति । ततः पत्नीसंयाजैश्चरित्वा
पत्न्यै वेदप्रदानादि पूर्णपाचनिगयनात्तं कर्म कृत्वैव वेदस्वरूपं
कृत्वा अकृत्वा वा प्रायश्चित्तानि जुहुयात् । इतरैरन्वारम्भः ।
ततो हृदयशूलोदासनमत्रैव कर्त्तव्यं । यद्यनूबन्ध्या पशून्
करिष्यते तदा तदुदासनं पशुकर्द्वभिरेव कर्त्तव्यं । तत्र संस्था-
जपमेवावस्थाप्याऽवष्टयदेवं परिप्रजन्ति ॥

ब्रजन्तः साम्नो निधनमुपयन्ति ॥ २ ॥

साम पञ्चभक्तिकं, तस्यान्या भक्तिर्निधनमित्युच्यते । तदव-
श्यं गच्छन्तो ब्रूयुरित्यर्थः । तत् सर्वविजामेतत् कार्यं ॥

अवमृयेष्ट्वा तिष्ठन्तश्चरन्ति ॥ ३ ॥

अवमृयेष्टिर्नाम जले क्रियते, तथा तिष्ठन्तश्चरेयुः ॥

प्रयाजाद्यनुयाजान्ता नास्यामिडा न बर्हिषन्तौ प्रयाजानु-
याजावसुमन्तौ ॥ ४ ॥

आव्यभागौ भवत इत्यर्थः ॥

गायत्रौ ॥ ५ ॥

गायत्रौ चैतौ भवतः । सूत्रभेदकरणं यच्च यच्चाप्सुमन्तौ
तच्च तच्च गायत्रौ भवत इत्येवमर्थं ॥

वारुणं हविः ॥ ६ ॥

हविर्गृह्यं हविर्दोषे सति यागावसरे हविरेवोत्पाद्य यष्ट्यं
न पुनराज्येष्ट्वा पुनर्यष्ट्यमित्येवमर्थं ॥

अव ते चेडो वरुण नमोभिरिति हे । अग्नीवरुणौ स्विष्टक-
दर्थे ॥ ७ ॥

स्विष्टकदर्थ इति स्विष्टकद्यागेऽग्नीवरुणौ देवता भवतीत्यर्थः ।
तेन स्विष्टकच्छब्दो न प्रयोक्तव्यः । अत्र निगदाभावादग्नी-
वरुणावित्यादिष्व 'स त्वं नः' इत्युक्ता यष्ट्यं ॥

त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वानिति हे । संस्थितायां पादानु-
दकान्तेऽवदध्यर्नमो वरुणायाभिष्ठितो वरुणस्य पाश इति ।
॥ ८ ॥

संस्थितायामवमृथेष्टौ सर्वेऽस्मदीयाः 'नमो वरुणाय' इत्य-
नेन मन्त्रेण दक्षिणान् पादानुदकान्तेऽवदध्युः । उदकान्ते
तीरसमीपवर्तिन्युदक इत्यर्थः । संस्थितवचनमवधानादीना-
मिष्टिसम्बन्धित्वज्ञापनार्थं । तेनेष्टेरक्रियापक्षे अवधानादयोऽपि
न भवन्ति ॥

तत आचामन्ति भक्षस्यावमृथोऽसि भक्षितस्यावमृथोऽसि
भक्षं कृतस्यावमृथोऽसीति ॥ ९ ॥

तत इति पूर्वेष्वेदं संबद्धमिति दर्शयति । आचामन्ति अपः
पिबन्तीत्यर्थः । जिभिर्मन्त्रैः पिबन्ति । सर्वत्र श्रौचार्थमाचमनं
कर्त्तव्यं ॥

प्राथ्य प्रथमेन प्रष्टीवन्ति प्रगिरन्त्युत्तराभ्यां ॥ १० ॥

तेषु पानेषु विशेष उच्यते । प्रथमेन पीता अपः प्राथ्य प्रष्टीवन्ति । प्राथनमिति उत्तरास्यशोधनार्थः क्रियाविशेष उच्यते । तं कृत्वा निष्ठोवेयुरित्यर्थः । उत्तराभ्यां पीताः प्राथ्य प्रगिरन्ति । आचमनविधानादेव प्रगिरन्तीति सिद्धे पुनः प्रगिरन्तीति वचनं अत्रापि प्राथनप्राप्त्यर्थं ॥

तत आचम्यास्रवन्त आपो अस्मान् मातरः शुन्ध्यन्ति द-
मापः प्रवक्षत सुमित्या न आप ओषधयः सन्त्विति ॥ ११ ॥

तत इति पूर्ववत्पदार्थसम्बन्धार्थः । आचम्येति वचनं शौ-
चार्थमाचमने कृते पुनरास्रवनाङ्गमाचमनं कृत्वा आस्रवेर-
क्षित्येवमर्थः । स्नानमास्रवनमित्युच्यते । तदेभिर्मन्त्रैः कुर्युरि-
त्यर्थः ॥

एतयाऽऽवृताऽभ्युक्षेरन्नेव वाप्यदीक्षिताः ॥ १२ ॥

अनयाऽऽवृता एभिर्मन्त्रैरित्यर्थः । एतयाऽऽवृता अदी-
क्षिता अभ्युक्षेरन्नेव वा आस्रवेरन्नेव वेत्येवं विकल्पो भवति ॥

उन्नेतैनानुन्नयति ॥ १३ ॥

उन्नेता स्वशास्त्रोक्तेन विधिना सर्वानुदकादुत्तारयति ॥

उन्नेतरुन्नोन्नयोन्नेतर्वस्वो अभ्युन्नयान इत्युन्नीयमाना ज-
पन्ति ॥ १४ ॥

उन्नेचा उन्नीयमाना उन्नेतरित्येतं मन्त्रं जपन्ति ॥

उद्वयन्तमसस्यरोत्युदेत्य ॥ १५ ॥

ब्रूयुरिति शेषः । उदेत्य उदकादुत्तोर्येत्यर्थः । इयमपि
अस्यस्यसंज्ञा भवति । तेनोपांशु प्रयोक्तव्यं । छिन्नादेव
क्रतूपकारः कस्यः ॥

समानमत ऊर्ध्वं हृदयशूलोदासनासंस्त्राजपात् ॥ १६ ॥

अस्या अथ ऊर्ध्वं यत् कर्त्तव्यं तद्ब्रूदयशूलोदासनेन समा-
नं भवति । अथ हृदयशूलोदासनाभावादनुमन्त्रणं अपामु-
पस्यर्जनं संस्त्रर्जनपरिहारार्थमर्थक्षुप्तत्वादकर्त्तव्यं । अनवेक्ष-
माणा इत्यादयः सर्वैः कर्त्तव्याः समिदाधानान्ताः पदार्थाः ।
आसंस्त्राजपादितिवचनं हृदयशूलोदासनेन संस्त्राजपस्य सम्ब-
न्धाभावात् तस्यापि प्रापणार्थं ॥

संस्त्राजपेनोपतिष्ठन्ते ये येऽपवृत्तकर्माणः ॥ १७ ॥ १३ ॥

अवधानादथ एते पदार्थाः सर्वैरस्त्रदीप्तैः कर्त्तव्याः,
संस्त्राजपस्यपवृत्तकर्मभिरेव कर्त्तव्य इत्येवमर्थं वचनं । इदं

चान्यत् प्रयोजनं । अपटुक्तकर्माणः संस्त्राजपं कुर्युरिति
 संस्त्राजपस्य कर्हसम्बन्धं ब्रुवन् कर्हदारेण प्रयोगाङ्गत्वमस्य दर्श-
 यति । तेन सोमप्रयोगे चत् कर्हसम्बन्धिसोमप्रयोगावयवः
 सन्निष्ठते तस्यैव संस्त्राजपो भवति । तेन दोषणीयादिषु
 संस्त्राजपस्य प्रसङ्ग एव नास्तीति सिद्धं ॥

इति षष्ठे त्रयोदशी कविका । ॥

गार्हपत्य उदयनीयया चरन्ति ॥ १ ॥

गार्हपत्ये, ब्राह्मामुखीये इत्यर्थः, सत्युत्तरवेदिप्रणयनादू-
 र्ध्वं सोमस्य गार्हपत्यो भवति, वचनास्यतः प्रणयति स गार्हपत्य
 इति । उदयनीया नामेष्टिः । तस्याः ब्राह्मामुखीय एवाहव-
 नीयो भवति ॥

सा प्रायणीययोक्ता ॥ २ ॥

सायहणं प्रायणीयया अस्या वैश्वज्यप्रदर्शनार्थं । तच्च
 वैश्वज्यं ग्रंथवन्ता ह्यत्संस्त्रा वेत्येवमादि तस्या अध्वर्युप्रत्यय-
 त्वास्मात्सामिर्निश्चीयते । अनेसरामित्येष स्वरोऽच नातिदि-
 श्यते, अवधिस्वरत्वात् तस्य पदार्थस्य, धर्मो ह्यतिर्द्वेन
 प्राप्यते, नावधिधर्म इति ॥

पथ्या स्वस्तिरिहोत्तमाज्यहविषा ॥ ३ ॥

सर्वसाम्ये विज्ञेय उच्यते । तत्र चतस्र आज्यहविषो देवताः
अदितिः पञ्चमी अरुहविः, पथ्या स्वस्तिस्तत्र प्रथमा । इह
चतुर्थी भवतीत्यर्थः । किञ्च ॥

विपरीताश्च याज्यानुवाक्याः ॥ ४ ॥

तत्र या याज्या सा इह अनुवाक्या । तत्र या अनुवाक्या
सेह याज्या भवतीत्यर्थः ॥

ते चैव कुर्युर्ये प्रायणीया ॥ ५ ॥

तत्र ये कर्त्तारस्त एवात्र नियम्यन्ते । तत्र यदि प्रतिनि-
धिभूतः कुर्यात् स एवात्र कुर्यादित्यर्थः ॥

प्रकृत्या संयाज्ये ॥ ६ ॥

विपरीताश्च याज्यानुवाक्या इत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयं ॥

संस्थितायां मित्रावरुणनूबन्ध्या ॥ ७ ॥

उदयमीचायां समाप्तायां मित्रावरुणदेवत्योऽनूबन्धः पशुः
कर्त्तव्यः ॥

सदस्येके ॥ ८ ॥

स पशुः सदस्यासीनैर्होत्रादिभिः कर्त्तव्य इत्येके आहुः ।
अस्मिन्नपि पक्षे दण्डप्रदानान्तमुत्तरवेद्यामित्युक्तं ॥

उत्तरवेद्यामेके ॥ ९ ॥

अस्मिन्, उत्तरवेदिसमीप आसीनैरित्याहुः ॥

हुतायां वपायां यद्येकादशिन्यग्रतः कृताऽग्नीषोमीयेण
सञ्चरेण ब्रजित्वा गार्घ्यपत्ये त्वाष्ट्रेण पशुना चरन्ति ॥ १० ॥

अनूबन्ध्यायां वपायां हुतायां इदं नैमित्तिकं कर्माच्यते ।
यदि यस्मिन् कृतावग्नीषोमीयस्थाने सवनीयस्थाने वा पश्चे-
कादशिनी प्रयुक्ता स्यात् तदा तस्मिन् कृतावस्मिन् स्थानेऽग्नी-
षोमीयेन सञ्चरेण, अग्नीषोमीयप्रणयने यः सञ्चरस्तेनेत्यर्थः,
तेन सञ्चरेण ब्राह्मामुखीयं गत्वा तत्र त्वाष्ट्रेण त्वष्टृदेवत्येन
पशुना यजेयुरित्यर्थः ॥

अञ्जनादि पर्यग्नौ कृत्वात्सृजन्त्यपुनरायनाय ॥ ११ ॥

तं त्वाष्ट्रं पशुं सूपाञ्जनादि पर्यग्निकरत्नान्तं कृत्वात्सृज-
न्ति । अपुनरायनाय अपुनरागमनायेत्यर्थः । तावानेवाद्यं
पशुयागो भवति, नात ऊर्ध्वं कर्त्तव्यो भवतीत्यर्थः ॥

यदि त्वध्वर्यव आज्येन समाप्नुयुस्तथैव होता कुर्यात् ॥

॥ १२ ॥

उक्तः पशुपक्षः, उत्सर्गो नामाद्यमपरः पक्ष उच्यते ।
यद्यध्वर्यव आज्येन तं पशुयागं समापयेयुः तदा होतापि तथा
कुर्यात् । होतृपक्षेण मैत्रावरुणस्यापि प्रदर्शनार्थं । तथैवेत्यस्य
विवरणार्थमाह ॥

समैषवदादेशान् ॥ १३ ॥

आज्येन समापने अनेके पक्षाः भवन्ति । आज्यशब्देन संव्य-
वहारमात्रं कृत्वा पशुवदेव क्रियते इत्येकः पक्षः । संव्यवहा-
रोऽपि पशुशब्देनेत्यपरः । इष्टिवदेवाज्येन त्वाष्ट्रयाग इत्यय-
मपरः पक्षः । इष्टिपक्षेऽपि वपापुरोडाशहविःस्थानेषु त्रिःकृत्वः
क्रियत इत्यपरः पक्षः । यद्यन्यथापि कुर्युः । तस्य तत्स्थानुगुण-
मादेशानस्यदीयाः कुर्युरित्यर्थः ॥

पशुवन्निपातान् ॥ १४ ॥

निपातानामेव प्रकाराः 'मेद उद्धृतं पार्श्वतः शोषितः'
इति ये पशुसमवेताभिधाचिनो ब्रूयान्तरसमवेताभिधाचिनो
वा मन्त्रमध्ये निपातितास्ते निपाता उच्यन्ते । तानाज्येन
क्रियमाणे पशुवत्क्रियार्थां पशुवदेव ब्रूयादित्यर्थः ॥

यद्यनूबन्ध्ये पशूपुरोडाशमनुदेविकाहवींषि निर्वपेयुर्धाता-
नुमतो राका सिनीवालो कुशः ॥ १५ ॥

यद्यत्र देविकाहवींषि अनुनिर्वपेयुरन्वायातयेयुरित्यर्थः,
तदा राकादयः पञ्च देवता यष्टव्याः । ते यामाः देविका इत्यु-
च्यन्ते । स्नानोपदेवस्नान्वायात्यत्वं स्पष्टयति ॥

धाता ददातु दाशुषे प्राचीं जीवातुमक्षितां । वयं देवस्य ^{anv. vii. 12}
धीमहि सुमतिं वाजिनोवतः । धाता प्रजानामुत राय ईशे
धातेदं विश्वं भुवनं जजान । धाता कृष्टोरनिमिषाभिचष्टे ~
धात्र इद्वयं घृतवज्जुहोतेति ॥ १६ ॥

धातुरिहैवावाचते । इतरेषामदृष्टादेव न्यायेनाश्वेषणोयाः ॥

देवीनां चेत् सूर्यो द्यौरूषा गौः पृथिवी ॥ १७ ॥

एषां च पञ्चानां देव्य इति समाख्या । यद्येता अन्वाया-
तयेयुः तदैता देवता भवन्तीति ॥

स्यत्युरन्धिर्न आगच्छेति द्वे आद्यान्तनेषि रश्मिभिरावह-
न्तो पोष्यावार्याणि न ता अर्वारेणुककाटो अश्रुते न तानश-

न्ति न दभातितस्वरो बडित्या पर्वतानां दड्हा चिद्या वन-
स्यतीन् । ॥ १८ ॥

सूर्यस्य चातुर्मास्येभ्यो गृहीतव्ये याज्यानुवाक्ये ॥

पश्वलाभे पयस्या मैत्रावरुण्यनूबन्धास्थाने ॥ १९ ॥

अनूबन्धायाः पशूद्रव्यालाभे मैत्रावरुणीया पयस्या क-
र्त्तव्या । देवतानिर्देशः प्रकृताया एवानूबन्धायाः पश्वलाभे
पयस्या कर्त्तव्या, नान्यासामनूबन्धानां । अन्यासामनूबन्धा-
नामयं पक्षो नास्तीत्यर्थः । स्थानग्रहणं तत्कार्यकरीयं पयस्या
न पश्वलाभे नैमित्तिकं कर्मान्तरमितिप्रदर्शनार्थं ॥

आज्यभागप्रमृतिवाजिनान्ता ॥ २० ॥

एषा पयस्या एतदादिरेतदन्ता भवति । अध्वर्युप्रत्यया-
दन्यथा वा भवति ॥

कर्मिणो वाजिनं भक्षयेयुः ॥ २१ ॥

उत्तरविवचार्थमेतत् ॥

सर्वे तु दीक्षिताः ॥ २२ ॥

सर्वविषये यजमानत्वात् सर्वे भक्षयेयुः ॥

सर्वे तु दीक्षितोत्थिताः पृथग्गन्तीन् समारोषोद्गदेवयज-
नाम्नाथित्वोदवसानीयया यजन्ते ॥ २३ ॥

तुम्बो विशेषविध्यर्थः । तेनास्मिन् सूत्रेऽर्थद्वयमस्ति, सा-
मान्यतो विशेषतश्च । सामान्यतस्माद्वयमर्थः । प्रकृतेन व्योति-
ष्टोमाख्येन सोमेन यजमानो दीक्षणीयया दीक्षां प्रविष्टः स
सोमेनेष्टा अवस्येष्टौ दीक्षोन्मोक्षणं कृत्वा तस्मादुत्थित एवानू-
बन्ध्यान्तं प्रयोगं समाप्य तदन्तेऽग्नीरस्थोः समारोष उद-
ग्देवयजनात् यो देवस्तस्मिन्नग्नीन्माथित्वोदवसानीयया यजन्ते
इत्येकोऽर्थः । अपरस्तु यदि सर्वे दीक्षिताः स्युः, सचक्षेदित्यर्थः,
दीक्षिता उत्थिता इतिपाठः कर्त्तव्यः, समासपाठेऽर्थस्य
दुर्गमत्वात् । यदि सर्वे दीक्षिताः स्युस्तदा पूर्ववदेवानूबन्ध्यान्तं
कर्म कृत्वा सर्वे स्नान् स्नानग्नीन् स्ने स्ने चारणेषु पृथक् पृथक्
समारोष्य पूर्ववन्माथित्वा पृथगेवोदवसानीयया यजेरन्निति-
विशेषतोऽर्थः । मथनस्यार्थसिद्धौ सत्यपि मथनवचनं तदा-
गोमेव मथित्वा सद्य उदवसानीया कर्त्तव्येत्येवमर्थः । तेनोदव-
सानीया सोमाङ्गं भवति । तेनाग्निहोत्रकाले प्राप्तेऽपि अस्या-
मिष्टौ अपरिसमाप्तायां तन्न होतव्यमिति सिद्धं भवति । अनू-
बन्ध्यान्ते प्राचश्चित्तानि कृत्वा संस्थाजपञ्च कुर्युः पूर्वमकृत-
वन्तः संस्थाजपं ॥

पौनराधेयिक्यविहताऽविहता ॥ २४ ॥   ॥ १४ ॥

सेयमुदवसानोया एवरूपा भवति । पौनराधेयिकी पुन-
राधेये चाऽऽन्तातेष्टिस्तद्रूपेत्यर्थः । किञ्चाविहता अविभक्ता-
व्यभागविकारा उपांशुलरहिता केवलमग्निदेवता । प्रधान-
स्त्रिवृहत्तोऽर्याव्यानुवाक्याश्चातिदिश्यन्ते, नान्यदित्यर्थः ॥

इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रपूर्वषट्कृतौ नारायणीयायां षष्ठो-
ऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ * ॥ इति आश्वलायनसूत्रपूर्वार्धवृत्तिः समाप्ता ॥ * ॥

आश्वलायनीये ।

श्रौतसूत्रे ।

उत्तरषट्करूपं ।

उत्तरार्द्धम् ।

ॐ ब्रह्मणे नमः ।

सत्राणां ॥ १ ॥

अधिकारोऽयं । आऽष्टमाध्यायपरिसमाप्तेर्यद्वक्ष्यति तत्
सचेष्ट्विति वेदितव्यं ॥

उक्ता दीक्षोपसदः ॥ २ ॥

एकाहप्रभृति 'आसंवत्सराद्' इत्यादिना 'यथासुतोपसदः'
इत्येवमन्तेन दीक्षा सत्राणामुक्ता । उपसदः 'चतुर्विंशतिः
संवत्सर इति सत्राणाम्' इत्युक्ताः । तच्च वचनं प्रकृतिप्राप्तदी-
क्षोपसदहःसङ्ख्यानितृत्त्यर्थं । तच्च सत्राणामित्यवचनात् स-
व्रतद्वादशाहशब्दयोरहीनसम्बन्धेऽप्यविरोधात् तापस्विच्छब्दस्य
च सत्रविशेषवाचित्वादहीनसम्बन्धाशङ्कां निवर्त्य तस्य विधेः
सम्बन्धार्थमिदं वचनं । इदं तूपसद्ग्रहणं दीक्षासुत्याशब्दयोः
परिसङ्ख्यापरत्वाशङ्कानितृत्त्यर्थं ॥

एतेनाङ्गा सुत्यानि ॥ ३ ॥

उक्तः सोमयागश्चतुःसंख्यो ज्योतिष्टोमाख्यः प्रकृतिभूत एकाहाहीनसत्राणां । तान्येकाहादीनि नवमदशमैकादशद्वादशेषु वक्ष्यन्ते । इदानीं सर्षेषां सत्राणामधिकारं कृत्वा सत्रधर्मा उच्यन्ते गवामयनानुसारेण । चतुर्विंशादीनि च तदीयान्यहानि व्युत्पाद्यन्ते महाव्रतपर्यन्तानि । प्रायणीयोदयनीयौ तु ज्योतिष्टोमेनातिरात्रेण व्याख्याताविति कृत्वेदानीं नोच्येते । एषामङ्गां व्युत्पादने कृते एकाहाहीनानामपि व्याख्यानस्त्राघवं भवतीति तेभ्योऽपि पुरस्तात् सत्राणामितीदं प्रकरणमध्यायद्वयेनारम्भवानाचार्यः । एवं सूत्रप्रणयनेनास्मद्वाङ्मनस्य भवति इत्येषा च सूत्रसङ्गतिः । इदानीं सूत्रं व्याख्यायते, एतेनेति । यः प्रकृतो दीक्षणीयाद्युदवसानीयान्तश्चतुःसंख्यो ज्योतिष्टोमाख्यः सोमयागः स निर्दिश्यते स एव चाङ्गेत्युच्यते । सुत्यानीति प्रधानकर्माण्युच्यन्ते सोमयागरूपाणि । तत्रायमर्थः । सत्रेषु यानि प्रधानयागकर्माणि तान्येतेनाङ्गातिदिष्टानीति । एतेन सुत्यानीत्येतावता सिद्धेऽङ्गेतिवचनमतिरात्रसंख्येकाहग्रहणेन संग्रहणार्थं अहोरात्रद्वयसम्बन्धे सत्यपीति ॥

प्रातरनुवाकाद्युदवसानीयान्तान्यन्त्यानि ॥ ४ ॥

प्रति प्रधानमङ्गावृत्तौ प्राप्तायां यावतोऽङ्गकाण्डस्य सकृत्कृतस्यापि प्रधानविशेषसम्बन्धे कारणं न गृह्यते, तत् सक-

देव ह्यतं सर्वार्थं भवतीति नावर्त्तन्ते । यस्य पुनरेवं न सम्भवति तदावर्त्तते । तेन तद्विवेकार्थमिदं सूत्रद्वयं । यानि पत्नी-संयाजेभ्य ऊर्ध्वमङ्गानि तान्यन्त्येष्टेवाहःसु सङ्गत्कृतानि सर्वार्था-नि भवेयुः । यानि प्रातरनुवाकात् पूर्वाणि तानि पूर्वेष्वेवा-हःसु सङ्गत् कर्त्तव्यानीत्यर्थः ॥

पत्नीसंयाजान्तानीतराणि ॥ ५ ॥

इतराण्यन्यानीत्यर्थः । तानि पत्नीसंयाजान्तानि । तेष्व-वष्टयादि न कर्त्तव्यं । तेष्वेव यान्याद्यन्तानि तेषु च प्रातरनु-वाकात् पूर्वाणि न कर्त्तव्यानि ॥

द्रुमप्राशनसख्यविसर्जने त्वन्त्य एव ॥ ६ ॥

पत्नीसंयाजपर्यन्तानां प्रातरनुवाकप्रश्नतोनामङ्गानां सर्वे-ष्वहःस्नातृत्तिरुक्ता । तदवध्यन्तभूतयोरप्यनयोरन्य एवाहनि क्रिया स्यादित्येवमर्थमिदं सूत्रं ॥

ध्रुवाः शस्त्राणामातानाः ॥ ७ ॥

आतन्यन्ते यैरित्यातानाः, यैरवचयरूपैः शस्त्राण्युच्यन्ते तृष्णींशंसननिवित्सूक्तादिभिस्ते आताना इत्युच्यन्ते । ते ध्रुवाः नित्या इत्यर्थः । परिभाषाप्रयोजनं मध्यन्दिन इत्युक्ते एते वस्ते प्रतीयादिति निष्केवल्यमद्वत्ययोः संज्ञां कृत्वा व्यव-हरति 'जनिष्ठा उय उयो जज्ञे' इति । तत्रैताभ्यां सूक्ताभ्यां

छत्त्रयोः ब्रह्मयोश्चद्वारे प्राप्ते सूक्तयोरेवोद्धारो नान्येषां प्रति-
पदादीनामित्येवमर्था परिभाषा ॥

सूक्तान्येव सूक्तस्थानेष्वहीनेषु ॥ ८ ॥

यानि प्रकृतौ सूक्तस्थानानि तेषु विधीयमानास्तृचादयोऽपि
सूक्तान्येव भवन्ति । तैः समस्तस्य च सूक्तस्योद्धारो नैकदेश-
स्येत्यर्थः । एवकारात् न केवलं यत्र विहितानि तत्रैव
सूक्तकार्यं कुर्वन्ति किंतर्हि निविदतिपक्षावयेतानि सूक्तान्येव
भवेयुरित्यवगम्यते । तेन सूक्तेषु निविदतिपक्षावेतेषु दृष्टेषु
निविद्धेया, दृष्टेषु वा निविदतिपक्षौ सूक्तेषु निविद्धेयेत्येव-
मपि भवति । उदाहरणं । 'हिरण्यपाणिमूतये' इति चतस्रः,
'मही सौः पृथिवी च नः' 'युवाना पितरा पुनः' इति दृष्टावि-
त्येवमादि । अहीनेष्वितिवचनं हीनेषु सूक्तस्थानेषु विहिता-
नां दृष्टानां सूक्तवत् कार्यं माभूदित्येवमर्थः । यथा येऽर्वाक्
चित्रतः स्तोमाः सुस्तृचा एव तत्र सूक्तस्थानेष्विति सूक्तस्था-
नेषु हानिर्विधीयते । तेन तानि हीनानि सूक्तस्थानानि ।
अतस्तानि वर्जयित्वाऽन्येष्वहीनेषु सूक्तस्थानेषु विहितानां दृष्टा-
दीनां सूक्तवत् कार्यं भवति, न हीनेषु विहितानां । हीनेषु
तु विहितानि यदर्थं विहितानि तानि तत् कार्यमुक्त्वाऽन्यत्
किञ्चिदपि सूक्तकार्यं न कुर्युः । सूक्तेषु निविदतिपक्षौ तेन
निविदो दध्यान्तेषु निविदतिपक्षौ दृष्टेष्वेवान्येषु निविदो
दध्यान्तान्येषु सूक्तेष्विति सिद्धं ॥

दैवतेन व्यवस्थाः ॥ ८ ॥

यत्र सूक्तस्थानानि चत्वारि सन्ति, त्रीणि सूक्तानि विहितानि दृश्यन्ते, तत्र दैवतेन व्यवस्थाः कर्त्तव्याः । यथा चतुर्विंशे 'उदुष्य देवः सविता हिरण्ययेति तिस्रः, ते हि द्यावा-पृथिवी यज्ञस्य वो रथ्यमिति वैश्वदेवम्' इत्यादौ ॥

दृचाः प्रउगे ॥ १० ॥

प्रउगार्थं प्रतीकेषु गृह्यमाणेषु दृचा एव सर्वे गृह्येतव्याः ॥

सर्वाहर्गणेषु तायमानरूपाणां प्रथमादङ्गः प्रवर्त्तते अभ्यासातिप्रैषौ ॥ ११ ॥

तायमानं विस्तीर्यमाणमित्यर्थः । एवम्भूतस्य क्रतोः रूपं तायमानरूपं । सेयमन्वर्था संज्ञा अष्टानामभ्यासादीनामहरहः प्रस्थान्तानां । तेषां मध्ये अभ्यासातिप्रैषसंज्ञे द्वे तायमानरूपे सर्वेख्वहर्गणेषु प्रथममहरारभ्य सर्वेख्वहःसु प्रवर्त्तते । अहर्गणग्रहणं अहीनेख्यस्य विधेः प्रापणार्थं । सर्वग्रहणमेकाहेख्वपि द्वाहत्र्यहचोदितेषु प्रवृत्त्यर्थं । अस्मिन् सूत्रे दावर्थो विधीयते । सर्वेख्वहर्गणेषु तायमानरूपाणि भवन्तीत्येकोऽर्थः । तेषां मध्ये द्वे प्रथममहरारभ्य सर्वेख्वहःसु अभ्यासातिप्रैषौ प्रवर्त्तते इत्यपरः । तेन साकमेधत्र्यहे सर्वेषां तायमानरूपाणां मध्यमेऽहनि प्रवृत्तिः साधिता भवति । अहर्गणेषु

सर्वेषां प्रवृत्तौ विहितायामितरेषां प्रवृत्तौ द्वितीयादिव्यति
नियमादनयोः प्रथमारम्भोऽर्थसिद्ध एव । तत्र प्रथमादम्भ
इति किमर्थं, उच्यते अस्तेदं प्रयोजनं । मित्रावरुणयोरथने
मासि मासि सुत्या भवन्ति नाहरहः । तत्र प्रथमेऽतिरात्रे
हारियोजनकालेऽतिप्रैषे वक्तव्ये सति अश्वशब्देनाश्वशब्देन वा
वक्तुं न शक्यते, अनेकाहव्यवहितत्वात् सुत्याकालस्य । तत्रापि
कथञ्चिच्छब्दलोपेनाप्यतिप्रैषो वक्तव्य इत्येवमर्थं प्रथमादम्भ
इतिवचनं । अतिप्रैषस्वरूपमुक्तं, अभ्यासस्वरूपमाह ॥

अह्म उत्तमे शस्त्रे परिधानीयाया उत्तमे वचन उत्तमं
चतुरक्षरं द्विरुक्ता प्रणुयात् ॥ १२ ॥

उत्तमस्य शस्त्रस्याह्म इतिविशेषणादह्म एवोत्तमे शस्त्रे
अभ्यासः कर्त्तव्यो नागन्तुके सोमातिरेकादिनिमित्त इति गम्य-
ते । तस्मिञ्छस्त्रे परिधानीयायास्तृतीये वचने यदुत्तमं चतु-
रक्षरं तद्विरुक्ता प्रणुयादिति वचनात् पूर्ववचने प्रषवो न भ-
वति । “यज्जरिचे यज्जरिचो३, हेरयेथामैरयेथोम्३”, इत्ये-
वमाद्युदाहरणं ॥

द्वितीयादिषु त्यमूषु वाजिनन्देवजूतमिति तार्क्ष्यमग्रे निष्के-
वल्यसूक्तानां ॥ १३ ॥

द्वितीयादिव्यहःस्त्रेत्तायमानरूपं भवति । निष्केवल्य-
सूक्तानामग्रे त्यमूषु वाजिनन्देवजूतमिति सूक्तं, तार्क्ष्यशब्दवत्त्वा-

देव तत्सूक्तमार्च्यमित्युच्यते । तार्च्यवचनात् पादग्रहणेऽपि सू-
क्तमेवेदं भवति । पादग्रहणम् सूक्तमपोदं तत्सूक्तग्रहणेन
यज्ज्ञात इत्येवमर्थः । अत्र समुच्चयार्थस्य चशब्दस्याभावादिदं
निविद्धानीयं न भवति ॥

जातवेदसे सुनवाम सोममित्याग्निमारुते जातवेदस्यानां

॥ १४ ॥

द्वितीयादिष्वित्यनुवर्तते, अग्रे सूक्तानामिति च । आग्नि-
मारुतमितिवचनमाज्यनिवृत्त्यर्थः । तच्चापि जातवेदस्यनिवि-
संबन्धिसूक्तसम्भवाज्जातवेदस्यानामिति बहुवचनं जात्यभि-
प्रायं । इदमपि तावमानरूपं ॥

आरम्भणीयाः पर्यासान् कद्वतोऽहरहःशस्यानोति होत्र-
का द्वितीयादिष्वेव ॥ १५ ॥

आरम्भणीयाः ‘अजुनीतीनः’ इत्याद्याः प्रातःसवने । माध्य-
न्दिने च ‘अपप्राचः’ इत्याद्याः । पर्यासाः ‘प्रति वां सूर उदितः’
इत्याद्याः । ‘कक्षमिह त्वा वसुम्’ इत्यादयः कद्वन्तः प्रगा-
थाः । अहरहःशस्यानि ‘सद्यो ह जात उदु ब्रह्मण्यभितष्टे वा’
इत्येतानि । एतेषामारम्भणीयादीनाञ्चतुर्विधेऽहनि शंसनमुक्तं,
स्यानं च, संज्ञा च । अत्रैतेषां द्वितीयादिष्वहःसु प्रवृत्तिरुच्यते,
तावमानरूपसंज्ञा च । एतान्यारम्भणीयादीनि होत्रकशस्त्र-

सम्बन्धितयैव चतुर्विंशेऽहनि विहितानि, तच्च किमिति हो-
चकसम्बन्धः पुनर्विधीयते । उच्यते । नात्र होचकसम्बन्धः पुन-
र्विधातुमिष्टः, कस्तर्हि विधीयते । एषां द्वितीयादिष्वहःसु प्र-
वृत्तिरेव । होचकसम्बन्धस्वनूयते पर्यायविशेषणार्थं । तच्च द्विवि-
धाः पर्याया दृश्यन्ते । केचिद्रात्रिपर्यायेषु केचिच्चतुर्विंशे । तच्च
ये रात्रिपर्यायेषु उक्तास्ते होत्राहोचकैश्च सम्बन्धाः । ये चतु-
र्विंशे होचकैरेव ते सम्बन्धाः । आरम्भणीयादयश्च होचकैरेव
सम्बन्धाः । तेनायमर्थः । यान्यारम्भणीयादीनि होचकाः शंसेयु-
रिति विधास्यन्ति तानि द्वितीयादिष्वहःसु शंसेयुरित्यर्थः ।
द्वितीयादिष्विति वर्त्तमाने पुनर्द्वितीयादिवचनं 'तानि सर्वाणि
सर्वत्राऽन्यत्राऽऽ उत्तमात्' इत्यत्र सर्वाणि सर्वत्रेति वचनं यद्य-
हर्विशेषेषामंयुज्य विहितं तदुत्तममहर्वर्जयित्वाऽन्यत्र सर्वत्र प्रा-
प्नुयादधिकारमनपेक्ष्यातस्मिन्नित्यर्थं द्वितीयादिवचनं ।

तानि सर्वाणि सर्वात्रान्यत्राऽऽ उत्तमात् ॥ १६ ॥

यान्येतान्यभ्यासादीनि अहरहःशस्त्रान्तानि तावमानरू-
पाण्युक्तानि तान्युत्तमादहोऽन्यत्र कर्त्तव्यानि न तान्युत्तमेऽहनि
कर्त्तव्यानीत्यर्थः । सोऽयमत्रैकोऽर्थः । अपरस्तु तानि सर्वाणि
सर्वत्रेति । अयमभिप्रायः, केषुचिदेकाहेषु चिद्वृत्तो हीनस्रोमेषु
दृष्टा एव सूक्तस्थानेषु विहितास्तान्येकाहानि कदाचिदहर्गणं
प्राप्नुवन्ति । तत्राहरहःशस्त्रानामपि दृष्टत्वं प्राप्नोति तस्मिन्-
त्यर्थमिदं वचनं । एतदुक्तं भवति । तानि सर्वत्र हीनस्रोमेऽपि

सर्वाणि भवेयुः । सर्वाणि कृत्स्नानि अनवखण्डितानीत्यर्थः ।
तेन हीनस्रोमेऽपि अहरहःप्रस्थानामनवखण्डनमहरहःप्रसनं
साधितं भवति । प्रकृतेश्वर्येतेषु तानीतिवचनमच वाक्यार्थ-
दयमस्तीतिसूचनार्थं ॥

वैकल्पिकान्यग्निष्टोमेऽहर्गणमध्यगते ॥ १७ ॥

तायमानरूपाणि प्रकृतानि, तानि कानिचित् प्रथममह-
रारभ्योक्तममहर्वर्जयित्वा सर्वेष्वहःसु भवन्तीति तान्येव कानि-
चिद्वितीयादिषु तद्वर्जयितुं । तत्राहर्गणेषु प्रकृतिभूतो-
ऽग्निष्टोमः कश्चित् कश्चिदचनात् प्रवर्तते, स चोपदेशनिरपेक्षः
ब्रह्मं प्रतीत्युक्तं । तस्मिन् अहर्गणमध्यगतेऽग्निष्टोमेऽहर्गणान्तर्भा-
वनिमित्तं यच्छ्रुतं तस्य प्राप्तवाग्निष्टोमस्वरूपविरोधात्
तस्य कर्त्तव्यमिति कश्चित् प्रतिभासः । उपदेशावगतसकल-
धर्मस्यापि अन्यत्र प्राप्तस्याहर्गणान्तर्भावादनियततज्जैर्धर्मैः सम्ब-
ध्यमानस्य नातीव स्वरूपविरोध इत्यपि कश्चित् प्रतिभासः ।
अनयोः प्रतिभासयोः कः श्रेयानिति निर्णेतुमशक्यमित्यभि-
प्रायेण वैकल्पिकानीत्युक्तवानाचार्यः । दुर्ज्ञेयत्वादस्य न्यायस्ये-
त्यभिप्रायः । आदिमध्यगतयोरप्यस्य वैकल्पिकत्वस्य विशेषा-
भावात् मध्यगतशब्दः प्रदर्शनार्थः ॥

अग्निष्टोमायनेषु वा ॥ १८ ॥

वाग्न्यब्दः समुच्चयार्थः । अग्निष्टोमायनेषु चैवंनिबन्धा-

भावादनुष्ठानविकल्प एवेत्यर्थः । अग्निष्टोमैरेव येषु सत्रेषु अय-
नं गमनं भवति तान्यग्निष्टोमायनानि येषु सर्वाण्यहानि अग्नि-
ष्टोमा एव तेषु सर्वेऽस्वित्यर्थः ॥

अन्यान्यभ्यासातिप्रैषाभ्यामिति कौत्सो विवृतौ तद्गुणभा-
वात् ॥ १९ ॥

यस्मिन् विषये प्रकृतानां पदार्थानां करणाकरणयोर्नि-
र्णयाभावादव्यवस्थोक्ता तत्र तेषां मध्ये द्वयोः पदार्थयोर-
साधारणेन हेतुना व्यवस्थोच्यते । अभ्यासातिप्रैषौ कर्त्तव्या-
वेव विवृतौ । विवृताविति सचान्तर्भावात् विवृतिभावमा-
पन्नेऽग्निष्टोम इत्यर्थः । कुतः, तद्गुणभावात् । तस्य गुणस्तद्गुणः
तदिति गुणान्तर्गतोऽग्निष्टोम उच्यते । गुणबन्धेनोपकारक-
मङ्गमुच्यते । तद्गुणस्य भावस्तद्गुणभावः । तद्गुणभावात् तदुप-
कारकत्वादित्यर्थः । तस्याभ्यासातिप्रैषौ तस्यापकारकौ । यस्या-
दुत्तराहः सन्तानमामन्त्रणञ्च ताभ्यां क्रियेते तस्मात् तौ
निश्चयेन कर्त्तव्यौ । इतरथा तस्याङ्गः सचापस्य वैमुख्यं
स्यादिति । अत एव ताभ्यां अन्यान्येव वैकल्पिकानीति कौत्स
आहेत्यर्थः ॥

नित्यानि होतुरिति गौतमः सङ्गतादावनुप्रवृत्तत्वादच्यु-
तशब्दत्वाच्च ॥ २० ॥

एवं कौत्सेन द्वयोर्नित्यत्वं उक्ते गौतमस्याङ्गीभाषजातवेद-

स्थानां नित्यत्वमाह, होतुरिति । होतुर्गृहणं पदार्थत्रयोपल-
क्षार्थं, न तत्कर्त्तव्यतया न कश्चिद्विशेष इति । उक्तेन प्रका-
रेणाभ्यासातिप्रैषयोरसाधारणं गृहीतम् । कर्त्तव्यतायामिद-
मप्यभ्यासे कारणमस्ति, सङ्गातादावनुप्रवृत्तत्वादिति, आस-
मेवाहरारभ्य प्रवृत्तत्वादित्यर्थः । नानाकर्मसमुदायत्वात्
सचस्य परस्परसन्तानापेक्षत्वात् समुदायिनामभ्यासस्य साह-
सन्तानप्रयोजकत्वादास्यमेवाहरारभ्य प्रवर्तन्ते । तदन्तर्भूतस्या-
ग्निष्टोमस्यापि तत्प्रयोजनापेक्षातुल्येऽप्येवमयमस्ति अर्थे हेतु-
साध्यजातवेदस्ययोरप्युतशब्दत्वं हेतुः ॥

होत्रकाणामपि गाणगारिर्नित्यत्वात्सचधर्मान्वयस्य ॥ २१ ॥

अभ्यासादीनां चतुर्णां नित्यत्वमुक्तं, इदानीमारभ्यशीवा-
दीनामपि नित्यत्वमुच्यते । होत्रकग्रहणमपि पूर्ववदेव पदार्थ-
चतुष्टयोपलक्षार्थं । एतान्यपि नित्यं कर्त्तव्यानि । सचधर्मा-
न्वयस्य नित्यत्वात् सचेण सर्वधर्माणां समन्वयस्य नित्यत्वाद-
यमभिप्रायः । तेषां सचाहःसम्बन्धितया विधानमस्ति, कश्चि-
दपि निषेधो नास्ति, किमित्यग्निष्टोमेऽन्यस्मिन् वा न क्रियेर-
न्निति । एवमेषां करणेऽनध्यवसायोपक्रमेणाध्यवसानमेवोपसं-
तवानाचार्यः । * अन्यत्र सिद्धस्वरूपस्यान्यत्रातिदेशेन प्राप्तस्य
विकृत्युपदेशानुसारेण स्वरूपविपर्यये न कश्चिदोष इति साध-
यितुमिति ॥

* प्रसिद्धस्य रूपस्यान्यत्रातिदेशेनेति सं० पु० ।

प्रगाथद्वचसूक्तागमेयैकाहिकं तावदुद्धरेत् ॥२२॥ ॥१॥

एतेषामागमे ऐकाहिकं प्रकृतिप्राप्तं तावन्मात्रमेवोद्धरे-
न्न सर्वमित्यर्थः । चीणि चितृन्महान्यतिरात्र इत्यस्मिन्न-
तिरात्रे ऐकाहिकमेव शस्त्रं प्राप्तं । तत्र कदत्प्रगाथागमे नि-
त्यानां प्रगाथानामुद्धारः । तथा तत्रैव प्रातःसवने पर्यास-
द्वचागमेऽन्यानां द्वचानामेवोद्धारः । तत्रैव माध्यन्दिनेऽहर-
हःशस्त्रसूक्तागमे ऐकाहिकस्य सूक्तस्यैवोद्धारः । तावदिति-
वचनादहरहःशस्यागमेऽपि एकस्यैव सूक्तस्योद्धारो न द्वि-
तीयस्याप्यैकाहिकवचनं व्युत्क्रमस्यितस्याप्यैकाहिकस्यान्यागमे
उद्धारसिद्ध्यर्थं । यथा संसदामयनगतेऽनिरुक्त एकाहे मैत्रा-
वरुणस्य शस्त्रे सूक्तानां पुरस्तात्त्रिविश्रमानमपि अहरहःशस्त्र-
मन्यमप्यैकाहिकमेव बाधते । एवमन्यदृष्टेर्वंजातीयकमुदा-
हरणं द्रष्टव्यं । एषां प्रगाथादीनामागन्तूनामैकाहिकैः प्रगा-
थादिभिः कार्येऽन्यानवगमाच्चात्र समानजातीयपरिभाषा
प्रवर्तत इति परिभाषान्तरमारब्धं ॥

इत्युत्तरषट्कस्य प्रथमे प्रथमा कण्डिका ॥ • ॥

चतुर्विंशे चोताऽजनिष्टेत्याज्यं ॥ १ ॥

सचाणामित्यनुवर्त्तते । सत्रेषु प्रथममहः प्राचक्षीयं नाम, तच्च ज्योतिष्टोमातिरात्रः, स चोक्तः । इदानीं द्वितीयमहश्चतुर्विंशसंज्ञकमुच्यते । अत्र सर्वेष्वहःस्त्रेताऽऽह्ना सुत्यानीति दीक्षणीयादिह्रदवसानोयान्तो निर्दिष्टः, तत्र वचनाध्यायादा यदपोच्यते तदर्जमन्यत् सर्वं तदेव कर्त्तव्यं । अतस्तदेव शरीरमाश्रित्याहन्यहनि तस्यैव यावान् विज्ञेषः स उच्यते, यन्मोच्यते तदैकाहिकमेवेति । अथास्मिंश्चतुर्विंशेऽहन्येतदाज्यं भवति ॥

आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे मित्रं ऊवे पूतदक्षमयं वां मित्रावरुणा पुरुषरुणा चिह्नस्ति प्रति वां सूर उदित इति षडहस्तोत्रिया मैत्रावरुणस्य ॥ २ ॥

षडहस्तोत्रिया इत्येतेषां संज्ञा । षडहशब्देन पृथ्वाभिप्लवौ उच्येते । तयोरिमे स्तोत्रिया इति षडहस्तोत्रियाः । एवं तु प्रवृत्तिनिमित्तमात्रमुक्तं । संज्ञैव केवलमत्र विवक्ष्यते संव्यवहारार्थं । स्तोत्रियवाच्यशब्दात् दक्षत्वमेवां भवति । एते मैत्रावरुणस्य ॥

आयाहि सुषुमाहित इन्द्रमिन्द्राथिनो वृहदिन्द्रेण सं हि दक्षस आदह स्वधामन्वित्येका द्वे चेन्द्रो दधीचो अस्तुभि-

रुत्तिष्ठन्नोजसा सद्य भिंधि विश्वा अपदिष इति ब्राह्मणा-
च्छंसिनः ॥ ३ ॥

तृतीयः स्तोत्रियः समाहार्यः, एकया दाभ्यां च । षडह-
स्तोत्रिया इत्यनुवर्त्तते ॥

इन्द्राग्नी आगतं सुतमिन्द्रे अग्ना नमो वृद्धता ऊवे ययोरि-
दमियं वामस्य मन्मन इन्द्राग्नी युवामिमे यज्ञस्य हि स्थ
ऋत्विजेत्यष्ठावाकस्य ॥ ४ ॥

अत्रापि पूर्ववत् ॥

तेषां यस्मिंस्तुवीरन्तस् स्तोत्रियः ॥ ५ ॥

तेषामिति होचकाः ब्रह्मिण उच्यन्ते । यस्मिन्निति षड-
हस्तोत्रियाणां मध्ये यस्मिन्निति गम्यते । एतदुक्तं भवति । अने-
कप्रकारेण चतुर्विंश उत्पन्नानां षडहस्तोत्रियाणां मध्ये
यस्मिंस्तुचे सुवीरंश्चन्दोगा अन्यस्मिन् वा कस्मिंश्चित् स तेषां
होचकाणां स्तोत्रियो भवति, स्तोत्रियधर्मैः सम्बध्यत इत्यर्थः ।
तेनेतरेऽपि तद्वा एव स्तोत्रियधर्मरहिता होचकाणां भव-
न्तीति गम्यते । अनेन प्रकारेण चतुर्विंश उपपन्नानां षडह-
स्तोत्रियाणां सचाधिकारात् सचसम्बन्धिहोचकोद्देशेन विधा-
नात् सर्वाहःसु प्राप्तिः साधिता भवति । एवं व्याख्यास-
माने एतत् सूत्रमर्थवद्भवति । इतरथा तेषामिति होचक-

संग्रहार्थं षडहस्रोत्रियसंग्रहार्थं च न वक्तव्यं, प्रकृतत्वाद्-
स्मिन्नहनि । तथा ऋक्षिन्सुवीरन्त्य स्रोत्रिय इत्यपि न
वक्तव्यं । अनुच्यमानेऽपि स एव स्रोत्रियो भवति हन्धोमप्रत्य-
यत्वात् तथेति । अतस्तदप्यत्र न विधेयं । अतः षडहस्रोत्रिये-
भ्योऽन्यस्मिन्नपि यदि सुयुस्तुर्विज्ञेऽपि स एव स्रोत्रियः क-
र्त्तव्यः । एवमेतेषां सर्वार्थत्वप्रतिपादनपरमेवेदं सूत्रं व्याख्येयं,
नान्यथेति सिद्धं । एवं सर्वेष्वहःसु प्रातःसवने स्रोत्रियज्ञा-
नोपाय उक्तः, अनुरूपज्ञानोपायं दर्शयितुमाह ॥

यस्मिंश्चः सोऽनुरूपः ॥ ६ ॥

यस्मिंश्चः सुयुः सोऽनुरूपः कर्त्तव्यः । एवं सर्वेष्वहःसु
द्रष्टव्यं । अत्रापि सचाणामित्यनुवर्त्तते । तेन सचसम्बन्धिषु
सर्वेष्वहःसु प्रायणीयेऽपि अःस्रोत्रिय एवानुरूपो भवति ।
नान्यः प्राकृतो साक्षणिको वा ॥

एकस्रोत्रियेष्वहःसु योऽन्योऽनन्तरः सोऽनुरूपो न चेत्
सर्वोऽर्हणः षडहो वा ॥ ७ ॥

अःस्रोत्रियोऽनुरूप इत्युक्तं । यदा पुनरेकस्रोत्रियाण्यने-
कान्यहानि तदा यावन्ति एकस्रोत्रियाणि तावन्मोऽनन्तरं
षडहर्भिस्त्रयोत्रियं तस्मिन्त्यः स्रोत्रियः स सर्वेष्वेकस्रोत्रियेषु
अनुरूपो भवति । अन्योऽनन्तर इत्युभयविशेषणं एकस्रोत्रि-

येभ्योऽनन्तरमेव यदा पुनरन्यः स्तोत्रियः तस्यैव यः स्तो-
त्रियः स पूर्वेष्वेकस्तोत्रियेष्वनुरूपो भवतीत्येवमर्थः । एतदेक-
स्तोत्रियत्वं होत्रकसम्बन्धितयैव गृहीतव्यं । तेषां चैकस्य द्वयोः
सर्वेषां वा यावन्मात्रमेकस्तोत्रियत्वं भवति तावन्मात्रमेवायं
विधिः प्रवर्तते । अन्यः श्वः यः स्तोत्रिय एव । एवमयं विधिः
प्रवर्तते । यदि सर्वोऽहर्गण एकस्तोत्रियो न भवेत् न षडहो
न वा पृष्ठाभिज्ञवाक्यः तत्र यदा सर्वोऽहर्गण एकस्तोत्रिय-
स्तदाऽन्यस्याऽनन्तरस्याभावादयं विधिर्न भवति । षडहयोरे-
कस्तोत्रियत्वे पर्युदासादेवायं विधिर्न भवति ॥

ऐकाहिकस्तथा सति ॥ ८ ॥

यदा सर्वोऽहर्गण एकस्तोत्रियः पृष्ठाऽभिज्ञो वा षडह-
स्तदैकाहिक एव वानुरूपो भवति नानन्तरः, अहर्गणस्य सर्व-
स्यैकस्तोत्रियत्वेऽन्यस्याऽनन्तरस्याभावादेवानन्तरो न भवति ।
एतत् किमिति न चेत् सर्वोऽहर्गण इति तत्पर्युदासः कृतः ।
तस्येदं प्रयोजनं ऐकाहिकानुरूपविधेः तस्यापि विषय-
त्वमिदमर्थः । अथ कस्मिंश्चिद्विषय एवं भवति । कानिचिन्नो-
पि चत्वारि वाहान्येकस्तोत्रियाणि, तदनन्तरं पृष्ठाऽभिज्ञो
वा षडहः पूर्वेः सहैकस्तोत्रियस्तदनन्तरं च द्वितीयवाहान्येक-
स्तोत्रियाणि ततो भिन्नस्तोत्रियस्तत्र कथं भवति । तत्रैवं भव-
ति । षडहादुत्तरेष्वन्यतर एव भवति । षडहे ऐकाहिक

एव भवति । एवञ्च सति षड्हात् पूर्वेष्वप्येकादिक एव भवति, नामन्तरः । षड्व्यवधानादित्येवमर्थं तदेति वक्तव्ये तथा सतीत्युक्तं ॥

अन्ये च ॥ ८ ॥

अन्ये चाहनि पूर्वयोर्विधोः प्रवृत्त्यसम्भवादौकादिक एव भवति । एवं सति, अतिदेशादेवायमर्थः सिध्यति । अपवादश्च नास्ति, किमत्र वचनेनेति । अयमभिप्रायः, वचनादेव सर्वचाऽनुरूपो भवति । नातिदेशेति ज्ञापनार्थं तत्प्रकटनार्थमनुरूपाधिकारे द्वितीयमनुरूपग्रहणं कृतं । अतः स्तोत्रियस्त्वावच्छन्दोगप्रत्यय एव । सर्वचास्मद्वचनं प्राचिकमेव । यत् पुनरनुरूपलक्षणविधानं तस्योत्तरे सवनेऽवकाशस्तस्यैवायमपवादः प्रातःसवने स्तोत्रियानुरूपाभ्यामन्यदेवातिदेशेन प्राप्नोतीति अनुरूपविधिप्रकटनार्थमारब्धं ॥

ऊर्ध्वमनुरूपेभ्य ऋजुनीनिनो वरुण इन्द्रं वो विश्वतस्परि यत् सोम आसुते नर इत्यारम्भाणीयाः शस्त्वा स्वान्त्स्वान् परिशिष्टानावपेरंस्तुर्विंशमहाव्रताभिजिद्विश्वजिद्विषुवत्सु ॥ १० ॥

ऋजुनीतीत्याद्या आरम्भाणीयसंज्ञास्ता अनुरूपेभ्य ऊर्ध्वमेकैकामेकैकशः शंसेत् । पाठादेवोर्ध्वमनुरूपेभ्यः शंसने सिद्धे अनुरूपेभ्य इति वचनं नियमार्थं । अनुरूपेभ्य ऊर्ध्वमेता एव

शंसेयुः, नैकाहिकमिति । एताः शस्त्रा स्नान् स्नान् परि-
 श्रितानावपेरन् । परिश्रिता नाम षडहस्रोचियेषु स्तोत्रियत्वे-
 नानुरूपत्वेन वा गृहीताः । श्रितान् शस्त्रेति वचनमस्मिन्नपि
 क्रमे ऐकाहिकनिवृत्त्यर्थं । स्नान् स्नानिति वचनं हन्द्वाग-
 वशात् षडहस्रोचियेभ्यो व्यतिरिक्ता एव स्तोत्रियानुरूपाश्च
 यदि भवेद्युष्मदा परिश्रितत्वं नास्तीति नोप्यन्ते तदाप्यावा-
 पसिद्ध्यर्थं । तेन परिश्रितान् सर्वान् स्नान् स्नान् षडहस्रो-
 चियानावपेरन्नित्यर्थः । अयमावापश्चतुर्विंशतिपञ्चसहस्रः स
 कर्त्तव्यः । प्रकृतत्वेऽपि चतुर्विंशत्यहं परिश्रिताश्चानिवृ-
 त्त्यर्थं ॥

सर्वस्त्रोमसर्वपृष्ठेषु च ॥ ११ ॥

सर्वस्त्रोमो नाम यस्मिन् क्रतौ चितृदादयस्तयस्त्रिंशपर्यन्ताः
 षडहस्रोमा भवन्ति । रथन्तरादीनि रैवतपर्यन्तानि षट् सा-
 मानि यस्मिन् भवन्ति स सर्वपृष्ठ इत्युच्यते । सर्वस्त्रोमसर्वपृष्ठेषु
 चायमावापः कर्त्तव्यः । अभिजितः सर्वस्त्रोमत्वादभिजितः सर्व-
 पृष्ठत्वादेवावापे सिद्धे पूर्वसूत्रे तयोर्गृह्यं असर्वस्त्रोमासर्वपृष्ठयो-
 रपि प्रापणार्थं ॥

ऊर्ध्वमावापात् प्रति वां स्वर उदिते व्यन्तरिक्षमतिरत्थ्या
 वाश्वस्य सुन्वत इति तृचाः पर्यासाः ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वमावापादिति वचनं पूर्ववदैकाहिकग्रह्यनिवृत्त्यर्थं ।

आवापादूर्ध्वं पर्यासासृचाः शंसत्वाः । 'प्रति वां सुरः' इत्याद्याः पर्याससंज्ञा भवन्ति । अन्यर्थसंज्ञेयं, पर्यासशब्दस्थान्तवासित्वात् । तेन एवमन्तं शस्तं भवति, अत ऐकाहिकस्य कश्चिदपि प्रवृत्तिर्नास्तीति सिद्धं । समानजातीयत्वादेभिः शस्त्रैरेकाहिकानि शस्त्राणि निवर्त्तन्ते । उर्ध्वमेभ्य इति वक्तव्ये उर्ध्वमावापादिति वचनं इदमावापस्थानमिति ज्ञापनार्थं । तेनान्यदप्यावप्तव्यं अस्मिन्नेव स्थाने आवप्तव्यमिति सिद्धं ॥

स त्वेव मैत्रावरुणस्य षडहस्तोत्रिय उत्तमः सपर्यासः ॥

॥ १३ ॥

उत्तरविवक्षार्थोऽयमनुवादः, प्राप्तिभेदप्रदर्शनार्थश्च । तेनाऽसति प्राप्तिभेदे वक्ष्यमाणो विधिर्न भवति । यथा 'ईरे-
द्यावीथमावर्त्तयेत्' इत्येवमादौ ॥

तद्देवतमन्यं पूर्वस्य स्थाने कुर्वीत ॥ १४ ॥

पूर्वस्तेषामुत्तमस्य षडहस्तोत्रियस्तेत्यर्थः । तद्देवतं मित्रावरुण-
देवतं । 'अन्यं द्रव्यं कुर्वीत गायत्रं प्रातःसवने' इति श्रुतेः ।
गायत्रश्च स भवति । आग्नेयं प्रातःसवनमिति । अस्याप-
पवादे 'मैत्रावरुणं शंसति' इत्येवं मैत्रावरुणस्य सिद्धे यत्
तद्देवतमन्यं करोति तज्ज्ञापयति, देवतैवावादादरणीया ना-
न्यानि नियमस्त्रिज्ज्ञादीनीति । स चान्यसूचो 'यदद्य सुरः'

इत्ययं सम्भवति । यदा पुनस्तानस्तिपेत्यनुरूपः क्रियते तदा कावेभिरदाभ्येत्यं दक्षः कर्त्तव्यो यदद्य सूर इति ॥

अन्यत्रापि सन्निपातेन दक्षं सूक्तं वाऽनन्तर्हितमेकासने दिःशंसेत् ॥ १५ ॥

न केवलं षडहस्तोच्यपर्याससूक्तस्य सन्निपात एवायं विधिर्भवति किं तर्हि अन्यत्रापि सर्वस्य दक्षस्य सूक्तस्य वा विधिद्वयेन प्राप्तस्य सन्निपातेन दिःशंसने प्राप्ते अव्यवायेनैकासनेन दिःशंसेत् । दक्षसूक्तग्रहणमेकस्य द्वयोर्वा नायं विधिः स्यादित्येवमर्थः । अनन्तर्हितवचनाद्वावधानवचनं दिःशंसनं न प्रतिषिध्यते । एकासन इत्यविवक्षितं । एकासनं भिक्षासनं वाऽस्तु अनन्तर्हितं न दिःशंसेदित्यत्र तात्पर्यं, न त्वन्यत्र दक्षसूक्तयोः सन्निपाते पूर्वस्य स्थानेऽन्यत्तद्वैवतं कर्त्तव्यमित्ययमेवार्थः प्रकरणादिधेयतयाऽवगम्यते । दिःशंसनप्रतिषेधस्वार्थिकत्वेनापि व्याख्यातुं शक्यते, कथमत्र दिःशंसनप्रतिषेधे तात्पर्योक्तिर्भवति । तत्रोच्यते । यद्यत्र पूर्वस्य तद्वैवतविधिरभिप्रेतः स्यादन्यत्रापि सन्निपाते दक्षसूक्तयोः अनन्तर्हितयोरित्येव सूचं प्रणेतव्यं स्यात् तथा न प्रणीतं, अतो दिःशंसनप्रतिषेध एवात्र तात्पर्येण विधीयते, न प्रकरणप्राप्ततद्वैवतविधानं नियतमिति गम्यते । कश्चित् पूर्वस्य स्थाने भवति, कश्चिदुत्तरस्य स्थाने, कश्चिदेकस्य शेषः, पूर्वशेषोत्तरस्य वेति प्राप्तिप्रमाणवत्तावत्तच्चिन्तया योजनीयं ॥

महावाल्मिदं चेच्छंसेदूर्ध्वमनुरूपेभ्य आरम्भाणीयाभ्यो
वा नाभाकांस्तृचानावपेरन् गायत्रीकारं ॥ १६ ॥

प्रातःसवनिकञ्चत्प्रसङ्गादिदमुच्यते । यस्मिन् कृतौ द्व-
तीयसवने मैत्रावरुणो महावाल्मिदं शंसेत् तस्मिन् प्रातः-
सवने होत्रकाः स्वे स्वे ऋक्ते ऊर्ध्वमनुरूपेभ्य आरम्भाणीयाभ्यो
वा नाभाकांस्तृचानावपेरन् गायत्रीकारं शंसेयुः, ताः षट्पदा
जगत्यः । द्वे द्वे गायत्र्यौ कृत्वा शंसेयुरित्यर्थः । नाभाका
इत्यपि नाम्ना व्यपदेशः सोमातिशंसने तासां षट्पदानामेव
यदृष्टार्थं न त्रिपदानामिति ॥

सकृपः परिषस्वज इति मैत्रावरुणो यः ककुभे निधारय
इति वा पूर्वोष्ट इन्द्रेपमातय इति ब्राह्मणाच्छंसी ता हि
मध्यंभराणामित्यच्चावाकः ॥ १७ ॥ ॥ २ ॥

मैत्रावरुणस्य प्रतीकविकल्पः ॥

इत्युत्तरषट्कस्य प्रथमे द्वितीया कण्डिका ॥ ❀ ॥

मरुत्वतीये प्रैतु ब्राह्मणस्यतिरुत्तिष्ठ ब्राह्मणस्यत इति ब्राह्म-
णस्यत्या वाऽऽवपते पूर्वा नित्यात् ॥ १ ॥

मरुत्वतीय इत्यधिकारार्थः । चतुर्विंशे यन्मरुत्वतीयं ब्रह्मं
तस्मिन् नित्याद्ब्राह्मणस्यत्यात् पूर्वावेतौ ब्राह्मणस्येत्यौ भवतः ।
ब्राह्मणस्यत्यवचनादेतयोरपि प्रगाथत्वं गम्यते । आवपति-
ग्रहणं प्राकृतस्याबाधनार्थं । सर्वत्र आवपतिग्रहणस्येदमेव
प्रयोजनं ॥

वृद्धिन्द्राय गायत नकिः सुदासो रथमिति मरुत्वतीया
ऊर्ध्वं नित्यात् ॥ २ ॥

आवपत इत्यनुवर्त्तते ॥

कया शुभेति च मरुत्वतीये पुरस्तात् सूक्तस्य शंसेत् ॥ ३ ॥

‘कया शुभा’ इति च सूक्तं मरुत्वतीये ‘जनिष्ठा उग्रः’
इत्यस्मात् पुरस्ताच्छंसेत् । चशब्दे निविद्धानीयत्वसमुच्चयार्थः ।
तेन तार्क्ष्यमनिविद्धानीयं भवति । तत्र समुच्चयार्थस्य चशब्द-
स्याभावात् मरुत्वतीयाधिकारे पुनर्मरुत्वतीयग्रहणं ‘ध्रुव इन्द्र-
निहवः’ इत्यस्मिन् सूत्रे विशेषसिद्ध्यर्थं ॥

एवं स्थितान् प्रगाथान् पृथ्वाभिप्लवयोरन्वहं पुनः पुनरा-
वर्त्तयेयुः ॥ ४ ॥

यथा चतुर्विंशे एते प्रगाथा स्थिता एवमेवं स्थिताने-
तान् प्रगाथान् पृथ्वाभिप्लवयोः षडहयोरहन्यहन्यावर्त्तयेयु-
रित्यर्थः । आवर्त्तयेयुरिति बहुवचनमविवक्षितं । एवं स्थित-
वचनमेषां षष्ठां एवंक्रमिकाणामेव प्रवृत्त्यर्थं, इतरथा ऐका-
हिकयोरत्र विधानाभावात् तयोः प्रवृत्तिर्न स्यात्, प्रवृत्तौ
च चतुर्विंशोक्ते क्रमो न लभ्यते । तेन उभयसिद्ध्यर्थमेवंस्थित-
वचनं । अन्वहवचनमस्य विधेः षडहावयवभूताऽहर्धर्मत्वसूच-
नार्थं । तेन वैश्वदेव्यास्थाने प्रथमं पृथ्वाहरित्यादौ षडहा-
वयवभूताहरतिदिष्टेऽयं विधिर्भवति । पुनः पुनरिति वचनं
द्वयोः षडहयोस्त्रिष्वहःसु प्रगाथपर्याये समाप्ते पुनः क्रिया-
यां प्रमाणं नास्तीति पुनः पुनरिति वीप्सावचनं पृथ्वे चाभि-
प्लवे च पुनः क्रियासिद्ध्यर्थं ॥

एकैकं ब्राह्मणस्पत्यानां ॥ ५ ॥

एते प्रगाथाः षडहयोरहन्यहनि कर्त्तव्या इत्युक्तं । तत्र
प्रत्यहं सर्वेषु प्राप्तेषु एकैको नियम्यते । षडहयोरैकैकस्मिन्-
हनि ब्राह्मणस्पत्यानामेकैक एव कर्त्तव्यः ॥

एवं मरुत्वतीयानां ॥ ६ ॥

एवं मरुत्वतीयानामप्येकैकमेव कुर्यात् ॥

ध्रुव इन्द्रनिहवः ॥ ७ ॥

द्वितीयं मरुत्वतीयग्रहणं अत्र सम्बध्यते । तेनायमर्थः । मरुत्वतीये शस्त्रे इन्द्रनिहवप्रगाथो ध्रुवो भवति । ध्रुवशब्देन चात्र प्राप्तितः प्रयोगतस्त्वाविचाखिलमुच्यते न संज्ञामात्रं । मरुत्वतीयग्रहणं उत्तरस्य सूचस्य सर्वार्थत्वाय । तेन सर्वेषु शस्त्रेषु धाया ध्रुवा भवन्ति । इतरथा मरुत्वतीयाधिकारात् धाया अपि मरुत्वतीये एव ध्रुवाः स्युः नान्येषु शस्त्रेषु । अतो द्वितीयं मरुत्वतीयग्रहणं एतदर्थं कृतं ॥

धायास्य ॥ ८ ॥

गतार्थमेतत्, मेदं ध्रुवत्वमत्र विधीयते । प्राप्तितः प्रयोग-
तस्त्वाविचाखिलमात्रमत्रानूच्यते । तेनेन्द्रनिहवधायाप्रकारम-
न्यदप्यत्रैव न देवपत्नीवृक्षादि अविचाखिध्रुवशब्देन गृह्यते ।
तेनाग्निष्टुतिविचाखिशब्देनैवंप्रकारादन्यदेव ग्रहीतव्यं । मरु-
त्वतीयमुक्त्वा निष्केवस्थं वक्तुमाह ॥

वृद्धत् पृष्ठं ॥ ९ ॥

चतुर्विंशेऽहनि भवतीति शेषः ॥

रथन्तरं वा ॥ १० ॥

इन्द्रो गप्रत्ययसिद्धस्य वचनमुत्तरविवचार्य ॥

तयोरक्रियमाणस्य योनिं शंसेत् ॥ ११ ॥

तयोर्दृष्टद्रव्यन्तरयोर्यत् पृष्ठस्थाने न क्रियते दृष्टद्रव्यन्तरं वा तस्य योनिं शंसेत् । दृष्टतो योनिः 'त्वामिद्धि हवामहे' इति दृष्टः, रथन्तरस्य योनिः 'अभि त्वा शूर नोनुमः' इति दृष्ट एव ॥

वैरूपवैराजशाक्करैवतानाञ्च ॥ १२ ॥

अक्रियमाणस्येत्यनुवर्तते । अस्मिन्नहनि निष्कैवल्ये एषामपि योनीः शंसेत्, अक्रियमाणस्येत्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्, चतुर्विंशतिदिष्टविंशजिदतिदेशादज्ञेयार्थामे वैराजस्य पृष्ठस्थाने क्रियमाणस्य योनिशंसनं न भवतीति गम्यते । चतुर्विंशवचनसामर्थ्यादसत्यस्य योनिभावे एषां योनिशंसनं कर्त्तव्यं । वैरूपादीनां योनीर्दर्शयितुमाह ॥

पृथक्स्तोत्रिया योन्यः ॥ १३ ॥

पृथ्ये षडहे तृतीयादिष्वहःसु निष्कैवल्येषु स्तोत्रिया विहितास्ता वैरूपादीनां योन्य इति वेदितव्याः ॥

अर्धर्चाः ॥ १४ ॥

ता योन्योऽर्धर्चः शंसन्त्याः । पुनरादानन्युखादयो विकारा योनिशंसने न कर्त्तव्या इत्यर्थः ॥

तासां विधानमन्वहं ॥ १५ ॥

‘पृथ्यस्रोत्रिया योन्यः’ इत्युक्तं, पृथ्यानां वज्रत्वात् कस्य पृ-
थ्यस्येति तन्निर्णयार्थमिदमुच्यते । तासां योनीनां यस्य पृथ्य-
स्रोत्रियस्य निष्केवल्यस्रोत्रियत्वेनान्वहं विधानमस्ति तासां
योनीनामत्र शंसनं कर्त्तव्यं । स च पृथ्यः प्रत्यहंपृथ्यः तत्र हि
तासां विधानमन्वहमस्तीति सिद्धं ॥

ताभ्य ऊर्ध्वं सामगाथान् ॥ १६ ॥

ताभ्यो योनिभ्य ऊर्ध्वं सामप्रगाथान् शंसेत् । अस्यायं
सामप्रगाथ इत्याह ॥

उक्तो रथन्तरस्य ॥ १७ ॥

यदुक्तं ‘पिबा सुतस्य’ इति स रथन्तरस्य ॥

उभयं शृण्वच्च न इति वृहतः ॥ १८ ॥

अयं वृहतो वेदितव्यः । एवं चेत् प्रकृतावपि वृहतः प्र-
वेशेऽयमेव सामप्रगाथः प्राप्नुयात् । अस्त्वित्यत एवाचमर्थः ।
एवं चेत् प्रकृतावेवायं प्रगाथः कस्मात्क्षोपदिश्यते । येषु क्रतुषु
रथन्तरादिषु द्वयतिरिक्तं यत् किञ्चित् साम पृथ्यस्थाने भव-
ति तेषु पिबवानेव सामप्रगाथो भवतीत्येवमर्थं प्रकृताव-
नुपदेशः ॥

इन्द्र त्रिधातु शरणं त्वमिन्द्रं प्रवृत्तिषु मोषु त्वा वाघतश्च
नेति सद्विपद उपसमस्येद् द्विपदामिन्द्रमिद्देवतातय इती-
तरेषां ॥ १९ ॥

‘मोषु त्वा वाघतश्च न’ इत्ययं प्रगाथो ‘रायस्क्लामः’ इत्यनया
द्विपदया सह वर्त्तते । तस्याश्च शंसनप्रकारः पूर्वस्मिन्नर्धर्षे
प्रषवमकृत्वाऽर्धर्षान्तेन वर्णेन द्विपदाद्यवर्णं यथाशस्तं सन्दध्यात्
‘रथेन पादमादधूरायस्क्लामः’ इति । सोऽयमुपसमासः, एवं
कृत्वा शंसेत् । एते वैरूपादीनां सामप्रगाथाः, तानपि शंसेत् ।
एतेषां सामान्वयेन विधानात् तस्माच्च क्रतौ स एव भवति
प्रगाथः ॥

पृथ्य एवैकैकमन्वहं ॥ २० ॥

सामप्रगाथानां सामान्वयित्वेन विधानात् पार्थिकेऽन्वहः-
स्त्वन्येऽपि सर्वेऽन्वहःसु रथन्तरादिषु सामसु पृथ्यस्थाने निवि-
शमानेषु स्त्रस्त्रसामप्रगाथो भवतीत्यत्र सन्देहो नास्ति ।
वचनस्येदं प्रयोजनं पार्थिकेऽन्वहःसु रथन्तरादिष्वप्रयुज्यमाने-
ऽन्वयेते सामप्रगाथा नियमेन कर्त्तव्या इत्येतत् ॥

तदिदासेति च पुरस्तात् ह्यक्तस्य शंसेत् ॥ २१ ॥

‘इन्द्रस्य नु वीर्याणि’ इत्येतस्मात् पुरस्तादित्यर्थः । चञ्च-
प्रयोजनमुक्तं ॥

उक्थपात्रं चमसांश्चान्तरातिग्राह्यान् भक्षयन्ति निष्केवल्ये
॥ २२ ॥

निष्केवल्यधिकारे पुनर्निष्केवल्यग्रहणं सत्रसम्बन्धिसर्वनि-
ष्केवल्यसम्प्रत्ययार्थं । तेनायमर्थः । सत्रसम्बन्धिषु सर्वेषु निष्के-
वल्येषूक्थपात्रे भक्षिते चमसेष्वभक्षितेषु अन्तरातिग्राह्या नाम
ग्रहाः सन्ति तांस्तत्र प्रतिभक्षयेयुः ॥

नित्यो भक्षजपः ॥ २३ ॥

उत्तरसूत्रेण भक्षधर्मेषु प्राप्तेषु मन्त्रस्यायमपवादः ॥

षोडशिपात्रेण भक्षिणः ॥ २४ ॥ ॥ ३ ॥

षोडशिपात्रेण भक्षिणो व्याख्याताः । भक्षिषु विधीयमा-
नेषु तद्विशेषणं भक्षणमपि विहितं भवति । तच्च विधीयमानं
सधर्मकं विधीयते । अतएव मन्त्रापवादः पूर्वसूत्रे कृतः ।
अनेन न्यायेन दधिधर्मेऽपि प्राणभक्षः सिद्धो भवति ॥

इत्युत्तरषट्कस्य प्रथमे तृतीया कण्डिका ॥ • ॥

होत्रकाणां ॥ १ ॥

माध्यन्दिने सवने होतुर्विधिरुक्तः, इदानीं होत्रकाणां विधिरुच्यत इति सम्बन्धः । इति मैत्रावरुणस्येति ब्राह्मणा-
च्छंसिग इत्यच्छावाकस्येतैरेव होत्रकसम्बन्धे सिद्धे होत्रका-
णामितिवचनं चतुर्विधेनैषां स्तोत्रियानुरूपाणां सङ्कोचनि-
वृत्त्यर्थं । तेन *ब्रह्मसम्बन्धिनां होत्रकाणां माध्यन्दिने सवने
एते स्तोत्रियानुरूपा वेदितव्याः । ननु सर्वत्र हन्द्वागप्रत्यय
एव स्तोत्रियः तत्र किं वचनेनेति । अनुरूपनियमार्थं, यदि
'यच्चिद्धि त्वा' इत्यत्र स्युः तदा 'माचिदन्यत्' इत्ययमेवा-
नुरूपो भवति, नान्यो साक्षणिक इत्येवं सर्वत्र प्रयोजनं
द्रष्टव्यं ॥

कया नस्यिन्न आभुवत् कया त्वं न ऊत्या माचिदन्यद्विशं-
सत यच्चिद्धि त्वा जना इम इति स्तोत्रियानुरूपा मैत्रावरु-
णस्य ॥ २ ॥

एतत् स्तोत्रियानुरूपयुगसद्वयं मैत्रावरुणस्य ॥

तं वोदस्ममृतोषहन्तत्वायामि सुवीर्यमभिप्रवः सुराधसं
प्रसुश्रुतं सुराधसं वयं घत्वा सुतावन्तः कर्द्द्वं वेद सुते सचा
विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरं तमिन्द्रं जोक्षवोमि या इन्द्र भुज
आभर इत्येका द्वे चेन्द्रो मदाय वावृधे मदे मदे हि नो ददिः

* सत्रेति सं०२ पु० पाठः ।

सुरूपकानुमृतये शुक्लान्तमस्र ऊतये आयन्त इव ह्यर्थे व-
 एमद्वाऽ॥ असि ह्यर्थोदु त्यद्दर्शतं वपुरुदुत्ये मधुमत्तमास्त्वमिन्द्र
 प्रतर्त्तिषु त्वमिन्द्र यथा असीन्द्र क्रतुं न आभरेन्द्र *ज्येष्ठं न
 आभरा त्वा सहस्रमा शतं मम त्वा ह्यर उदित इति ब्राह्म-
 णाच्छंसिनः ॥ ३ ॥

एतान्येकादश युगस्त्रानि चतुर्थस्थानरूपः संहार्यः ॥

तरोभिर्वा विदद्वसुं तरणिरिंत्तिषासति त्वामिदाहो नरो
 वयमेनमिदाहो यो राजा चर्षणीनां यः सत्राहा विचर्षणिः
 स्वादोरित्या विषूवत इत्या द्वि सोम इन्मद उभे यदिन्द्र
 रोदसी अव यत्त्वं शतक्रतो नकिष्टं कर्मणा न शन्न त्वा दृह-
 न्तो अद्रय उभयं शृण्वच्च न आवृषस्व पुरुवसो कदाचन
 स्तरोरसि कदाचन प्रयुच्छसि यत इन्द्र भयामहे यथा गौरो
 अपाकृतं यदिन्द्र प्रागपागुदग् यथा गौरो अपाकृतमित्य-
 क्कावाकस्य ॥ ४ ॥

एतानि दश युगस्त्रानि स्तोत्रियानुरूपाणां रूपं ॥

स्तोत्रियानुरूपाणां यद्यनुरूपे स्तुवोरन्तस्तोत्रियोऽनुरूपः ॥ ५ ॥

स्तोत्रियानुरूपाधिकारे पुनः स्तोत्रियानुरूपवचनं सर्वेषु
 स्तोत्रियानुरूपेष्वस्य विधेः प्रापणार्थं । तेन माध्यन्दिने सवने

* ज्येष्ठेनेति सं० २ पु० पाठः ।

द्वितीयसवने च होतुर्होत्रकाणां चायं विधिर्भवतीति वेदि-
तव्यं । प्रातःसवनमतिक्रम्यास्य विधेरुक्तत्वात् तचायं विधि-
र्न भवति ॥

ऊर्ध्वं स्तोत्रियानुरूपेभ्यः कस्तमिन्द्र त्वा वसुं कन्नव्यो अत-
सीनां कदून्वस्याकृतमिति कदन्तः प्रगाथाः ॥ ६ ॥

कदन्ता इति प्रगाथानां संज्ञा । ते च होत्रकाणां यथा-
सङ्ख्येन भवन्ति ॥

अपप्राच इन्द्र विश्वाः^१ अमित्रान् ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युन-
ज्म्युरुन्नो लोकमनुनेषि विद्वानिति कदङ्ग आरम्भणीयाः ॥ ७ ॥

आरम्भणीया इत्यासामृचां संज्ञा । ता अपि यथा-
सङ्ख्येन होत्रकैः सम्बध्यन्ते । कदङ्ग इति पञ्चमीनिर्देशादू-
र्ध्वमित्यध्याह्रियते । कदङ्ग ऊर्ध्वं आरम्भणीया भवन्तीति ॥

ऊर्ध्वमारम्भणीयाभ्यः सद्योहजात इत्यहरहः शस्यं मैत्रा-
वरुणोऽस्मा इदु प्रतवसे शासदङ्गिरितीतरावहीनसूक्ते ॥ ८ ॥

आरम्भणीयाया ऊर्ध्वं मैत्रावरुणः सद्योहजात इत्येतत्
सूक्तमहरहःशस्यं अहीनसंज्ञकं शंसेत् । ब्राह्मणाणां सङ्ख्या-
वाकौ द्वौ आरम्भणीयाभ्यामूर्ध्वमस्मा इदु प्रतवसे शासद-
ङ्गिरित्येते सूक्ते अहीनसूक्तसंज्ञके शंसेयातां ॥

आसत्यो यात्वित्यहीनसूक्तं द्वितीयं मैत्रावरुण उदु ब्रह्मा-
ण्यभितष्टे वेतीतरावहरहःशस्ये ॥ ८ ॥

आसत्यो यात्वित्येतत् सूक्तमहीनसूक्तसंज्ञकञ्च द्वितीयं
मैत्रावरुणः शंसेत् । ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकौ उदु ब्रह्माण्यभि-
तष्टे वेत्येते सूक्तेऽहरहःशस्यसंज्ञके द्वितीये सूक्ते शंसेयातां ॥

नूनं सात इत्यन्तमुत्तमं ॥ १० ॥

एतेषां सूक्तानां यदुत्तमं सूक्तं अभितष्टीयन्तत् नूनं सात
इत्यन्तं भवन्ति । ऋगागमेऽप्युद्गाराभावादधिकेयं भवति ।
तेन शुनं ऊवीयाया उद्गाराभावे सति सद्यदिन्द्रं निरा-
हेति ब्राह्मणवचनमुपपन्नं भवति ॥

अहीनसूक्तानि षडहस्तोत्रियानावपत्सु ॥ ११ ॥

आसत्यो यात्वस्मा इदु प्रतवसे शासदङ्गिरित्येतान्यहीन-
सूक्तानि । तेषां प्रवेशविषय उच्यते । यान्यहानि षडहस्तो-
त्रियवन्ति तेष्वेतानि भवन्ति । चतुर्विंशसहचारिष्वित्यर्थः ।
षडहस्तोत्रियावापसहचारीणोत्पुक्तं भवति । इदानीं द्वितीय-
सवनमुच्यते ॥

उदुष्य देवः सविता हिरण्ययेति तिस्रस्तो हि द्यावापृथिवी
यज्ञस्य वो रथ्यमिति वैश्वदेवं ॥ १२ ॥

आर्भवमैकाहिकमेव वैश्वदेवं ब्रह्मं भवति ॥

पृष्ठस्य वृष्णो वृष्णो शर्द्दाय यज्ञेन वर्द्धतेत्याग्निमारुतं ॥ १३ ॥

एतदाग्निमारुतं शस्त्रं भवति ॥

अग्निष्टोम इदमहः ॥ १४ ॥

एतच्चतुर्विंशमहरग्निष्टोमसंख्यं भवति । आग्निमारुतान्ता-
मित्यर्थः ॥

उक्त्यो वा ॥ १५ ॥ ॥ ४ ॥

अयं चतुर्विंश उक्त्यसंख्यो वा भवेत् । अस्मिन्नहनि यत्
प्रत्यक्षमाद्यातं तस्मादन्यत् सूर्यमैकादिकं भवति । एवं सर्वत्र
प्रत्यक्षमाद्यानादन्यत् संप्रकृतितो गृहीतव्यं ॥

इत्सुत्तरषट्कस्य प्रथमं चतुर्थी कष्टिका ॥ * ॥

अभिज्ञवपृष्ठाहानि ॥ १ ॥

अभिज्ञवस्य पृष्ठस्य अभिज्ञवपृष्ठौ, तयोरहान्यभिज्ञव-
पृष्ठाहानि, अत दुर्ध्वं वक्ष्यन्त इति सम्बन्धः । अभिज्ञवस्य
पूर्वनिपातो मवामयने तस्य पूर्वप्रयोग इत्यनेनाभिप्रायेण ॥

रथन्तरपृष्ठान्ययुजानि ॥ २ ॥

अभिज्ञवपृष्ठ्याहान्यधिकृतानि तयोर्धान्ययुजानि विषमाणि
तानि रथन्तरपृष्ठानि भवेयुः । तेषु रथन्तरसाम पृष्ठस्थाने
भवतीत्यर्थः ॥

वृहत्पृष्ठानीतराणि ॥ ३ ॥

इतराणि युग्मानि समानि, तेषामेव द्वितीयचतुर्थषष्ठा-
न्यधिकृतान्यहानि यानि तानि वृहत्पृष्ठानि स्युस्तेषु वृहत्
साम पृष्ठस्थाने भवतीत्यर्थः ॥

द्वितीयादिषु पृष्ठस्यान्वहं द्वितीयानि वैरूपवैराजशाकर- रैवतानि ॥ ४ ॥

पृष्ठ्याहानि द्वितीयादीन्यहानि चत्वारि तेषु वैरूपा-
दीनि चत्वारि सामानि यथासङ्गेन रथन्तरस्य वृहत्तय-
द्वितीयानि पृष्ठ्यानि भवन्ति । द्वितीयानीतिवचनं वृहद्द्रव्य-
न्तरयोरबाधनार्थं । अन्वहवचनमेषामहर्धर्मत्वप्रतिपत्त्यर्थं ।
तेन पृष्ठ्याहरतिदिष्टेष्वप्येष धर्मा भवतीति गम्यते ॥

तेषां यथास्थाने क्रियायां योनीः शंसेत् ॥ ५ ॥

पृष्ठ्याभिज्ञवाहानि विषमाणि रथन्तरपृष्ठानि । समानि

दृष्टत्पृष्ठानि । पृष्ठे दृतीयादीनि वैरूपादिभिर्दिःपृष्ठ्यानी-
 त्युक्तं । एवं यदि हन्द्वागाः कुर्युः अस्माभिरप्येषां साक्षां
 योनिभिर्निष्क्रेवस्थानां सोचिष्याः कर्त्तव्या भवन्तीत्येतदवगतं ।
 इदानीमिदमुच्यते । यद्येतानि निष्क्रेवस्थस्य स्थाने न कुर्युः
 तदास्माभिस्तस्मिन्नहनि तदोया योनिर्योनिस्थाने शंस्येति
 यथास्थानवचनं । तस्मिन्नहनि पृष्ठ्यस्थाने यस्य चाद्यक्रिया
 सैव योनिशंसनस्य निमित्तं नाहःसबन्धोत्येवमर्थं । तेन पृष्ठ्य-
 स्थानादन्यत्र क्रियायामप्यक्रिया चेत् पृष्ठ्यस्थाने शंस्यैव
 योनिरिति वेदितव्यं । तयोरक्रियमाणस्येत्यत्र यथास्थान-
 वचनमन्तरेणापि सिध्यति । अयमर्थः । तत्रैकैकस्यैव साक्ष-
 स्तत्कार्यसम्बन्धितयोक्तत्वादक्रियमाणस्येत्युक्तेऽपि कार्यविशेषस-
 म्बन्धो गृह्यत एव । तत्र पुनः केषाञ्चिद्विसामत्वात् दाभ्यां
 सामभ्यां वा तत्कार्यं कुर्युः । एकेन वा तस्मिन् कार्ये हते-
 ऽन्यदन्यस्मिन् कार्ये कुर्युरिति कार्यविशेषसम्बन्धप्रापको ना-
 वगम्यते । अक्रियायामित्येतावत्युक्ते द्विसामसम्बन्धिव्यनियत-
 त्वात्कार्यस्याहःसम्बन्धिनि अक्रियेति कस्यचिद्भ्रान्तिः स्यात्,
 तदपनोदनार्थं यथास्थानवचनं कृतं ॥

सर्वत्र चास्वयोनिभावेऽन्यत्राश्विनात् ॥ ६ ॥

तेषां योनीः शंसेदित्यनुवर्त्तते । सर्वचेत्यनेन पृष्ठ्याभिप्रा-
 वाभ्यामन्यत्रापि पृष्ठ्यस्थानादन्यत्राप्येतदुभयं गम्यते । तदेव
 स्पष्टयति, अन्यत्राश्विनादिति । साक्ष उत्पत्तिर्यस्यामृषि

सा योनिरित्युच्यते । सा योनिः स्वयोनिः न स्वयोनिः अस्व-
योनिः, तस्य भावः अस्वयोनिभावः । एतदुक्तं भवति ।
रथन्तरादीनां षष्ठां यत्र काप्यहनि यत्र कापि कार्येऽस्वयोनि-
भावे सति तत्र तत्राहनि निष्केवस्ये योनिस्थाने योनिशंसनं
कर्त्तव्यं, इति अन्यत्राग्निनादाग्निनार्थसम्बन्धिस्तोत्रादन्यत्रैवं भ-
वति । तत्र यो ह्यस्वयोनिभावः स सर्वस्वयोनिशंसनस्य नि-
मित्तं भवतीत्यर्थः । सर्वत्र योनिशंसनं निष्केवस्यस्य योनि-
स्थान एव ॥

यज्ञायज्ञीयस्य त्वक्रियमाणस्यापि सानुरूपां योनिं व्याहावं
शंसेदूर्ध्वमितरस्यानुरूपात् ॥ ७ ॥

यज्ञायज्ञीयस्य अक्रियमाणस्य अपिशब्दादस्वयोनिभृतस्य
च योनिशंसनं विधीयते । तस्यैव योनिशंसनस्य द्वाविमौ
विशेषौ । ऊर्ध्वमितरस्यानुरूपादिति योनिशंसनस्य स्थानं ।
सानुरूपत्वे च । स्तोत्रियानुरूपयोराहावपृथक्त्वं चेत्येते पञ्चा-
यां अस्मिन् सूत्रे विधीयन्ते । व्याहावचचनं सङ्गत् पृथ-
मेति विकल्पनिवृत्त्यर्थं । अन्यदप्राप्तं विधीयते । ऊर्ध्वमित-
रस्यानुरूपादिति यज्ञायज्ञीयस्य स्थाने यदन्यत् प्रविष्टं
तस्यानुरूपादूर्ध्वमित्यर्थः । एकस्या एव योनिर्ले सत्यपि
योनिशंसने क्रियमाणे यत् साम यास्वृक्षु प्रयोगकाले गीयते
ताः समस्ता ऋचः शंसन्त्याः नैकैकशः, तत्सामसम्बन्धेन तत्सा-
मसम्बन्धिनीनामृचां विवक्षितत्वात् ॥

होचकाः परिशिष्टानावापानुद्धृत्य ॥ ८ ॥

तत्स्थाने वक्ष्यमाणा ऋच आवपेरन्निति शेषः । होच-
काणां प्रातःसवने शस्त्राण्येवं भवन्ति । परिशिष्टानावापानु-
द्धृत्य तत्स्थाने वक्ष्यमाणा ऋचः शस्त्रा चातुर्विंशिकान्येवा-
वपन्ति । एतेनाह्लासुत्यानोति सर्वत्र ऐकाहिके शस्त्रे प्राप्ते
तन्निवर्त्य चातुर्विंशिकप्रापणार्थं परिशिष्टानावापानुद्धृत्येत्युक्तं ॥

मित्रं वयं ऋचामहे मित्रं जुवे पूतदक्षमयं वा मित्रावरु-
णानो मित्रावरुणेति तृचाः प्र वो मित्रायेति चतुर्णां द्वितीय-
मुद्धरेत् प्र मित्रयोर्वरुणयोरिति षट् काव्येभिरदाभ्येति तिस्रो
मित्रस्य चर्षणीधृत इति चतस्रो मैत्र्यो यच्चिद्धि ते विश इति
वारुणं ॥ ९ ॥

मैत्र्यो वारुणमिति देवतानिर्देशश्चेदं प्रयोजनं । मित्रा-
वरुणदैवतत्वात् मैत्रावरुणस्यैतासामावापो मित्रितानामेव
कर्त्तव्य इति । तत्र मित्रणे बहुत्वात् वारुणीनां बहुषो वारुण्यो-
ऽप्योयस्यो मैत्र्य इत्येवं मिश्रयेत् ॥

एतस्य तृचमावपेत मैत्रावरुणो नित्यादधिकं स्तोमकार-
णात् ॥ १० ॥

एतस्य ऋक्षमात्रायस्य सकामानृचं गृहीत्वा परिशिष्टा-

वापस्नान आवपेत् मैत्रावरुणः । नित्यादित्युद्धृतपरिश्रिष्टावा-
पश्चात्तुर्विंशिकशस्त्रं नित्यमित्युच्यते तस्मादधिकमित्यर्थः । नि-
त्येनैव पञ्चदशात् प्राक्तनाः सोमा अभिशस्ता भवन्तीति ।
तथा तेष्वपि नियमेन नित्यादधिकं आवपेतेत्येवमर्थं नित्या-
दधिकमित्युच्यते । सोमकारणादिति सोमातिशंसनप्रयोजन-
कारितोऽयमावाप इति दर्शयति । तेन पञ्चदशसोमेऽपि
द्वचावापः कर्त्तव्यः ॥

पञ्च सप्तदशे । नवैकविंशे । द्वादश चतुर्विंशे । पञ्चदश
त्रिणवे । एकविंशतिं त्रयस्त्रिंशे । द्वात्रिंशतं चतुश्चत्वारिंशे ।
षट्त्रिंशतमष्टाचत्वारिंशे ॥ ११ ॥

एकया द्वाभ्यां वा प्रातःसवन इत्यनेनैव सोमानुगुणा
ऋचः आवप्यया इत्येवं सिद्धे सङ्क्षोपदेशस्येदं प्रयोजनं, सो-
मातिशंसने नाभाका न गणयितव्या इति । अतस्तेषु सत्स्वपि
ता न गणयित्वा सोमातिशंसनार्थः एतत्सङ्ख्याका ऋच आव-
प्यया इत्ययमर्थः सिद्धो भवति ॥

एकांक्षीयसीर्वा ॥ १२ ॥

एकया हीनया वाऽऽवपेत् । चतस्रः सप्तदशे, अष्टावेक-
विंशे, इत्येवं प्रकारः । सप्तदशात् प्राक्तनेषु सोमेषु नित्या-
दधिकमितिवचनात् द्वच एव नित्यमावप्यथः ॥

एकाद्वेकभूयसीर्वा ॥ १३ ॥

एतेष्वहःस्वेकाहीभवत्सु एकभूयसीरावपेदा । पूर्वाक्ता
वा षट् सप्तदशे, दशैकविंशे, इत्येवं प्रकारो वैश्वदेवस्थाने
प्रथमं पृथ्वाहरित्येवमादिषु । अत्र प्रकारमाह ॥

नारम्भाणीया न पर्यासा अन्त्या ऐकादिकास्तृचाः पर्यास-
स्थानेषु ॥ १४ ॥

ताद्यमानरूपाणामहर्गणधर्मत्वादेकाद्वेषु प्राप्तिर्नास्ति । तेन
आरम्भाणीयाः पर्यासास्तु तेषु न सन्ति । तचारम्भाणीया-
स्थानं प्रुन्यमेवावतिष्ठते । पर्यासस्थानेष्वन्या ऐकादिकास्तृचाः
अस्मिन्नेव सूत्रे विधीयन्ते तेनैकादिकेवैकयोनिशंस्यमिति
युक्तमेतत् ॥

ब्राह्मणाच्छंसिनः सुरुपकानुमूतय इति षट् सूक्तानि ॥
॥ १५ ॥

सूक्तयहणमेतानि षट् सूक्तान्यत्र विहितानीति ज्ञापनार्थं ।
इतरथा पादयहणादृच एव प्रतोयेरस्त्रैवन्तर्हि पादयहणं
किमिति क्रियते । अक्षसंप्रत्ययार्थं । अतोऽवगम्यते एतेषु षट्-
सूक्तेषु यावतीभिर्ऋग्भिः प्रयोजनं तावतीरावपेत् नाखण्डि-
तानि षट् सूक्तानीति । अत्र 'आ दह स्वधामनु' इत्येताः
वपसादृत्य अक्षसासामुद्धारवचनाभावात् ता अपि प्रयो-

क्तव्याः । षट्सूक्तवचनं मारुतीनां अपरिवर्जनं सूचयति ।
अस्मादेव वचनात् ज्ञायते ता अथैन्द्रो मारुत्यस्तासु निपात-
भाज इति । एवं सति तस्मात् 'ऐन्द्रं ब्राह्मणाच्छंसी प्रातः-
सवने ग्रंसति' इत्यस्याः श्रुतेरविरोधो भवति ॥

आवाप उक्तो मैत्रावरुणेन ॥ १६ ॥

आवाप इत्येतावतैव सिद्धे मैत्रावरुणेनेतिवचनं यथा
मैत्रावरुणस्य स्वदेवत्याभिर्हृग्भिरावाप उक्तः एवमस्यापि
निर्दिष्टा चक्षुः स्वदेवत्या एव न मारुत्य इत्येतत्प्रदर्शनार्थं ॥

इहेन्द्राग्नी इन्द्राग्नी आगतं ता ऊवे यथोरिदमिति नवेयं
वामस्य मग्नन इत्येकादश यज्ञस्य हि स्थ इत्यच्चावाकस्य ॥
॥ १७ ॥

आवाप उक्तो मैत्रावरुणेनेत्यत्रापि सम्बध्यते ॥

आयात्विन्द्रेऽवस इति मरुत्वतीयमान इन्द्र इति निष्के-
वल्यं प्रथमस्याभिप्रविकस्य ॥ १८ ॥

प्रथमस्याभिप्रविकस्येत्ययमधिकारार्थः । प्रथमस्याभिप्रवि-
कस्याऋ एते निष्केवल्यमरुत्वतीययोः सूक्ते भवत इत्यर्थः ॥

मध्यन्दिन इत्युक्त एते शस्त्रे प्रतीयात् ॥ १९ ॥

यत्र यत्र मध्यन्दिन इति वक्ष्यति तत्र तत्र निष्केवल्यम-
हत्ततीये शस्त्रे विद्यात् ॥

अहीनसूक्तस्थान एवा त्वामिन्द्र यज्ञ इन्द्र कयामसा-
मिन्द्रः पूर्भिद्य एक इद्यस्तिग्मशृङ्ग इमामूर्ध्विच्छन्ति त्वा शा-
सदङ्गिरिति संपाताः ॥ २० ॥

यान्येतानि नव सूक्तानि निर्दिष्टानि तेषां संपाता इति
संज्ञा विधीयते । ते च सन्पाता माध्यन्दिने होत्रकाणां शस्त्रेषु
यान्यहीनसूक्तस्थानानि तेषु स्थानेषु भवन्तीत्ययमप्यर्थोऽस्मिन्
सूत्रे विधीयते । अहीनसूक्तस्थानइतिवचनादत्रापि चातु-
र्विज्ञिकस्य प्राप्तिं दर्शयति ॥

एकैकस्य त्रयस्त्रयः ॥ २१ ॥

प्रथमचतुर्थसप्तमादयस्त्रयः सन्पाता एकैकस्य भवन्ति ॥

उक्ता मरुत्वतीयैः ॥ २२ ॥

यथा मरुत्वतीया प्रगाथाः पृथ्वाभिष्वयोरहःसु भव-
न्ति तथा सन्पाता अपीत्यर्थः ॥

युञ्जते मन इच्छेद्व इति चतस्रो देवान् ऊव इति वैश्व-
देवं ॥ २३ ॥ ॥ ५ ॥

द्यावापृथिवीयमैकादिकं । एतद्वैश्वदेवं श्रुत्वा । आश्वप्रउने
आग्निमारुतञ्च ऐकादिकानि । एतत्प्रथमस्याभिन्नविकस्या-
धिकारात् सम्पातास्तु वाक्येन सर्वार्थाः ॥

इत्युत्तरघट्टकस्य प्रथमे पञ्चमी कण्डिका ॥ • ॥

द्वितीयस्य चतुर्विंशेनाज्यं ॥ १ ॥

द्वितीयस्याभिन्नविकस्य होताजनिष्टेत्याज्यं भवति ॥

वायो ये ते सवस्त्रिण इति द्वे तीव्राः सोमास आगदीत्येको
भा देवादि विस्पृशेति द्वे शुक्रस्याद्यगवाशिर इत्येकाऽयं वां
मित्रावरुणेति पञ्च द्वचाः ॥ २ ॥

द्वचयद्वणं ऋद्धिदृत्यर्थं ॥

गार्त्समदं प्रउगमित्येतदाचक्षते ॥ ३ ॥

गार्त्समदशब्दस्तदार्षाणां भूयस्वात् ॥

विश्वानरस्य वस्यतिमिन्द्र इत्सोमपा एक इति मरुत्वतीय-
स्य प्रतिपदनुचरौ इन्द्र सोमं यात ऊतिरवमेति मध्यन्दिनः ॥

॥ ४ ॥

निष्क्रेवस्यस्योत्तमे विपरीते । निष्क्रेवस्यस्य यत् सूक्तं यात
ऊतिरिति तस्य ये उत्तमे ऋचौ ते विपर्यस्य शंसेत् ॥

भारद्वाजो होता चेत् प्रकृत्या ॥ ५ ॥

यदि होता गोचतो भरद्वाजः स्यात्तदा प्रकृत्यैव शंसेत् ।
होतृग्रहणाद्धोतुरेव भारद्वाजलमत्र विवक्षितं न प्रतिनिधि-
प्रवृत्तस्यापि । तेन अभारद्वाजोऽपि प्रतिनिधिप्रवृत्तः प्रकृत्यैव
शंसेद्धोता चेद्भारद्वाजः स्यादिति ॥

चातुर्विंशिकं तृतीयसवनं विश्वो देवस्य नेतुरित्येका तत्
सवितुर्वरेण्यमिति द्वे आविश्वदेवं सप्ततिमिति तु वैश्वदे-
वस्य प्रतिपदनुचरौ ॥ ६ ॥

अयम्नु विशेषश्चातुर्विंशिकात् तृतीयसवनादेतौ प्रतिपद-
नुचरौ भिद्येते इति ॥

आज्यप्रउगे प्रतिदनुचराश्चोभयोर्युग्मेवमभिज्ञवे ॥ ७ ॥

॥ ६ ॥

अस्मिन्नहनि ये आज्यप्रउगे वैश्वदेवमरुत्वतीयचोरुभयोः
प्रतिपदनुचराश्चाभिज्ञवेयान्यहानि युग्मानि द्वितीयचतुर्थ्य-
ष्ठानि तेषु ते भवन्ति, न केवलं द्वितीय एवेति सूचार्थः ।
अभिज्ञवाधिकारे पुनरभिज्ञवग्रहणं उभयोरित्यस्य वचनस्य
षडहविषयतां व्यावर्त्य शस्त्रविषयत्वज्ञापनार्थं ॥

इत्युत्तरषट्कस्य प्रथमे षष्ठी कथिक्का ॥ • ॥

तृतीयस्य व्यर्थमा यो जात एवेति मध्यन्दिनः ॥ १ ॥

आज्यप्रउगे ऐकाहिके होत्रकाणां प्रातःसवने माध्य-
न्दिने चोक्तान्येवोभयोरपि षडहयोर्भवति ॥

तद्देवस्य घृतेन द्यावापृथिवी इति तिस्रोऽनश्चो जातः परा-
वतो य इति वैश्वदेवं वैश्वानराय धिषणां धारावरा मरुत-
स्त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा इत्याग्निमारुतं चतुर्थस्योग्रो जज्ञ इति
निष्केवल्यं ॥ २ ॥

ऐकाहिकं मरुत्वतीयं ॥

ऋयाम्यग्निमस्य मे द्यावापृथिवी इति तिस्रस्तुतं मे अप इति
वैश्वदेवं ॥ ३ ॥

ऐकादिकं वैश्वदेवं सूक्तं ॥

वैश्वानरं मनसेति तिस्रः प्र ये शुम्भन्ते जनस्य गोपा इत्या-
ग्निमारुतं ॥ ४ ॥

आव्यप्रउगे प्रतिपदनुचराश्च द्वैतीयाः ॥

पञ्चमस्य कया शुभा यस्तिग्मशृङ्ग इति मध्यन्दिनः ॥ ५ ॥

आव्यप्रउमे ऐकादिके एव ॥

कयाशुभीयस्य तु नवम्युत्तमाऽन्यत्रापि यत्र निविद्धानं
स्यात् ॥ ६ ॥

अन्यत्राप्येतिवचनात् कर्मान्तरेऽपि यत्रैतत् सूक्तं निवि-
द्धानीयं भवति तत्र सर्वत्र नवम्युत्तमा कर्त्तव्या । अतो
निष्कैवल्यस्योत्तमे विपरीते मरुत्वतीयस्योत्तमे विपरीते
इत्येवमादिषु तत्कर्मावधिक एव तादृशो विधिर्न भवतीति
वेदितव्यं । निविद्धानमित्ययं शब्दो न निविद्धानीयमिति,
तेनैतत् साधितं भवति, बलव्यपि निविद्धानीयेषु यस्मिन्नेव

सूक्ते निविद्धानीयं विधीयते तत्रैव नवम्युत्तमा न निविद्धानीयमात्र इत्येतदवगम्यत इति ॥

घृतवती भुवनानामभिष्रियेन्द्र ऋभुभिर्वाजवह्निरिति तृचौ कदु प्रियायेति वैश्वदेवं ॥ ७ ॥

सावित्रमैकाहिकमेव ॥

पृथस्य वृष्णो वृष्णे प्रद्वीय नूचिन् सद्योजा इत्याग्निमारुतं षष्ठस्य सावित्रार्भवे तृतीयेन वैश्वानरीयञ्च कतरा पूर्वाषासानन्तेति वैश्वदेवं प्रयज्यथ इमं स्तोममित्याग्निमारुतं ॥ ८ ॥

आज्यप्रउगे प्रतिपदनुचराश्च द्वैतीयाः अन्यदैकाहिकं । ब्राह्मणस्यत्यमरत्वतीययोक्तो विशेषः ॥

इत्यभिज्ञवः षडहः ॥ ९ ॥

षडहइतिवचनमभिज्ञवस्य षडहसंज्ञाविधानार्थं । अभिज्ञवइतिवचनं पृथस्यापि षडहसंज्ञाप्रापणार्थं । तेन षडहव्यवहारे द्वयोः सम्प्रत्ययः सिद्धो भवति ॥

तस्याग्निष्टोमावभितः । उक्थ्या मध्ये ॥ १० ॥

अभिज्ञवस्य संज्ञाविधिरेताभ्यां सूत्राभ्यां विधीयते ॥

उक्त्येषु स्तोत्रियानुरूपाः ॥ ११ ॥

वक्ष्यन्त इति शेषः । तेष्विति वक्तव्ये उक्त्येष्वितिवचनम-
स्मिन् सूत्रप्रकरणे ये उक्त्यास्तेषां सर्वेषां वक्ष्यमाणेन विधिना
सम्बन्धसिद्ध्यर्थं ॥

मैत्रावरुणस्य ॥ १२ ॥   ॥ ७ ॥

इत्युत्तरघटकस्य प्रथमे सप्तमी कण्डिका ॥ • ॥

* एक्षुषु ब्रवाणि त आग्निरगामि भारतः प्र वो वाजा
अभिद्यवोऽभि प्रयांसि वाचसा प्र मंहिष्ठाय गायत प्र सो अग्ने
तवेतिभिरग्निं वो वृधन्तमग्ने यं यज्ञमध्वरं यजिष्ठं त्वाऽव-
वृमहे वः समिधाय आहुत्याऽऽ ते अग्न इधोमह्युभेत्तुस्रन्द्रस-
र्पिष इति द्वे एका अग्निं तं मन्ये यो वसुरा ते वत्सो मनो
यमदाऽऽग्ने स्थूरं रयिं भर प्रेष्ठं वो अतिथिं अष्टं यविष्ठ भारत
भद्रो नो अग्निराहुतो यदो वृतेभिराहुत आ घ्राये अग्नि-
मिन्धत इमा अभिप्रणोनुम इति ॥ १ ॥

* एक्षुषु इति स० २ पु० पाठः ॥

एतानि दम्न स्तोत्रियानुरूपयुगलानि षष्ठस्य युगलस्य
स्तोत्रियः समाहार्यः ॥

अथ ब्राह्मणाच्छंसिनोऽभ्रातव्यो अनात्वं मा ते अमाजुरो
यथैवाक्षसि वीरयुरेवाक्षस्य स्तनृता *तन्मे मदं गृणीमसि त-
न्वभि प्रगायत वयमु त्वामपूर्व्य यो न इदमिदं पुरेन्द्राय साम
गायत सखाय आशिषामहि य एक इद्विदयते य इन्द्र सोम-
पातम एन्द्र नो गध्येदु मध्वो मदन्तरमेतो न्विन्द्रस्तवाम
सखायः स्तुहीन्द्रं व्यश्वव त्वन्न इन्द्राभर वयमुत्त्वामपूर्व्य यो न
इदमिदं पुराऽऽयाहीम इन्द्रव इति समाचार्योऽनुरूपोऽभ्रात-
व्यो अनात्वं मा ते अमाजुरो यथेति ॥ २ ॥

एतान्यपि दशैव नवमस्थानुरूपः संहार्यः । आस्यस्य पुन-
र्वचनं सत्रादन्यत्राप्यस्य युगलस्य परस्परनियमार्थं ॥

अथाक्षावाकस्येन्द्रं विश्वा अवोवृधस्रुक्यमिन्द्राय शंसं
श्रुधीहवन्तिरक्षा आश्रुत्कर्ण श्रुधीहवमसावि सोम इन्द्र त
इममिन्द्र स्तुतं पिव यदिन्द्र चित्रमेहना यक्षो साधिष्ठोऽवसे
पुरां भिन्दुर्युवा कविर्वृषा क्षसि राधसे गायन्ति त्वा गायत्रिष
आ त्वा गिरो रयोरिवेति ॥ ३ ॥

एतानि षड्युगलानि, अत्राप्यनुरूपनियमार्थमेवां विधानं ॥

* तन्मे मदमिति सो० मू० पु० पाठः ।

सक्तानामेकैकं शिष्टाऽऽवपेरन् ॥ ४ ॥   ॥ ८ ॥

इत्युत्तरवट्कस्य प्रथमे अष्टमो कण्डिका ।

सोमे वर्धमाने ॥ १ ॥

सक्यब्रह्माणि प्रकृतानि, तेषु ब्रह्मेषु यद्यदन्त्यसूक्तं तत्त-
दवन्निव्य सोमे वर्धमाने तदतिब्रंसनार्थं यावदर्थमृषो वक्ष्य-
माणेभ्यो अक्समुदायेभ्यो गृहीत्वाऽऽवपेरन् होचकाः ॥

इमा उ वां मृमयो मन्यमाना इति तिस्र इन्द्रा को वामिति
सक्ते अष्टौ वां यज्ञो युवां नरा पुनोषे वामिमानि वां भागधे-
यानोत्येतस्य यथार्थं मैत्रावरुणः ॥ २ ॥

यथार्थं यथाप्रयोजनं यावतीनामृचामावापे सति अय-
राभिर्हग्भिः सोमोऽतिशक्तो भवति तावतीरावपेतेत्यर्थः ॥

यस्तस्तम्भयो अद्रिभिद्यज्ञो दिव इति सक्ते अस्तेवसुप्रतर-
मायात्विन्द्रः स्वपतिरिमान्धियमिति ब्राह्मणाः ॥ ३ ॥

एतस्य यथार्थमावपेतेति त्रैवः ॥

विष्णोर्नुकमिति सूक्ते परो मानयेत्यच्चावाकः ॥ ४ ॥ ८॥

अचाप्यावपेतेति शेषः ॥

इत्युत्तरषट्कस्य प्रथमे नवमी ऋष्टिका ॥ ० ॥

पृथ्व्याभिप्लवेनोक्ते अहनी आद्ये आद्याभ्यां ॥ १ ॥

अभिप्लवस्य ये आद्ये अहनी ताभ्यां पृथ्व्याद्ये अहनी व्या-
ख्याते । अभिप्लवस्य प्रथममहरेवं भवति, आज्यप्रउगे ऐका-
दिके चावापृथिवीयमाग्निमारुतं च । इतरत् तत्रैवोक्तं । द्विती-
यमहरेवं भवति, आज्यं तृतीयसवनं चातुर्विधिकं । इतरदु-
क्तमेव । एवं पृथ्व्याद्ये अहनी भवतः ॥

तृतीयसवनानि चान्वहं ॥ २ ॥

न केवलमाद्ये एवाहनी अभिप्लवातिदिष्टे स्यातां, उत्तरे-
ष्वहःसु यानि तृतीयसवनानि तान्यभिप्लवस्योत्तरेषामङ्गाम-
न्वहं तृतीयसवनानि यानि तैरेवातिदिष्टानीत्यर्थः ॥

उपप्रयन्त इति तु प्रथमेऽह्न्याज्यं । अग्निं दूतमिति द्वितीये
॥ ३ ॥

आद्ययोरप्यङ्गारयं विशेषः । एते तयोरान्व्ये भवत इति ॥

तृतीये युक्त्वाद्योत्याज्यं ॥ ४ ॥

आज्याधिकारे पुनराज्यग्रहणं तृतीयशब्दस्य वैलक्षण्य-
प्रदर्शनार्थं । वैलक्षण्यं चोत्तरचाधिकारसिद्धिः ॥

वायवायाहि वीतय इत्येका वायो याहि शिवादिव इति द्वे
इन्द्रस्य वायवेषां सुतानामिति द्वयोरन्यतरां द्विरामित्रे वरुणे
वयमश्विनावेह गच्छतमायाह्यद्रिभिः सुतं सजूर्विश्वेभिर्देवेभि-
रुत नः प्रियाप्रियास्त्रित्यौष्णिहं प्रउगं ॥ ५ ॥

आद्यः संहार्यो द्वितीयो दाभ्यामृग्भ्यां प्रथमाभ्यासेन द्विती-
याभ्यासेन वा तृचः कर्त्तव्यः । औष्णिहमिति ब्राह्मणानुवादः ।
तस्य विधायकत्वं मन्यमानस्थानुष्ठानमाह ॥

उत्तमेऽन्वृचमभ्यासाश्चतुरक्षराः ॥ ६ ॥

अन्वृचं प्रत्यूचमित्यर्थः । चत्वार्यक्षराणि यस्मिन्नभ्यासे च
तुरक्षरोऽभ्यासः, ते च त्रयः । अक्षयसम्बन्धात् स चाभ्या-
सस्तृतीये पादे भवति, उष्णिक्सम्पादनस्य चिकीर्षितत्वात् ।
'सोम्याभूत् सोम्याभोश्म्' इत्येवं ॥

न वा ॥ ७ ॥

वाग्रहः पञ्च आवर्त्तयति, नाचाभ्यासः कर्त्तव्यः । औष्णिह-

ब्रह्मस्य विधायकत्वं न सम्भवति, प्राप्तार्थत्वात् ब्राह्मणसाम-
वच्छब्दप्रवृत्तिः सम्भवतीति ॥

तृतीयेनाभिष्विकेनोक्तो मध्यन्दिनः । *तं तमिन्द्राधसे महे
त्रय इन्द्रस्य सोमा इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ । वैरूपं
चेत् पृष्ठं यद्याव इन्द्र ते शतं यदिन्द्र यावतस्त्वमिति प्रगाथौ
स्तोत्रियानुरूपौ ॥ ८ ॥   ॥ १० ॥

निष्केवलस्येति शेषः । रथन्तरच्चेदुक्तौ ॥

इत्युत्तरघटकस्य प्रथमे दशमी कण्डिका ।

चतुर्थेऽहनि यत् प्रातरनुवाकप्रतिपद्यर्धर्चाद्यो न्यूजः ॥ १ ॥

पार्थिके चतुर्थेऽहनि यत् प्रातरनुवाकं तस्याद्याया अचो
यावर्धर्चयोरादी तयोर्न्यूजो भवति । अहरधिकारे पुनरहनी-
तिवचनं अहर्धर्माऽयं न्यूज इति प्रदर्शनार्थं । तेनात्र या न्यूज-
भाज अचक्षासामन्यत्र वचनादृते न्यूजो न भवति ॥

* तं तमिन्द्राधसे इति सं२ पु० पाठः ।

द्वितीयं स्वरमोकारं त्रिमात्रमुदात्तम्निः ॥ २ ॥

इदानीं न्यूङ्गस्य सञ्चणमुच्यते । तद्योरर्धर्चयोर्धौ द्वितीयः स्वरः संहितावस्थायान्तमोकारं त्रिमात्रं कृत्वा त्रिः ब्रूयात्, पञ्चोऽर्धर्चत्र ऋक् इति सर्वत्र व्रंसनविधानात् । संहितावस्थायामेव मन्त्राणां व्रंसनमुक्तं भवति । अतः संहितावस्थायामित्युक्तं । पूर्वसूत्रेऽर्धर्चाद्योरित्याद्ययोरचरयोरन्युङ्गो विहितः, इह तु द्वितीययोर्विधीयते, कथमनयोः सम्बन्ध इति । पूर्वसूत्रस्यायमभिप्रायः । ब्राह्मणोक्तो यो न्यूङ्गविधिरेकाचर-द्व्यचरश्चरश्चतुरचरैरिति सोऽयमर्धर्चाद्योरित्यनेन सूचितो भवति । यस्तु खलु पञ्चसत्रैव सिद्धान्तितः 'तस्मात् द्व्यचरेष्वेव न्यूङ्गयेत्' इति, तमेव पञ्चमङ्गोक्त्येदानीं न्यूङ्गो विधीयते, 'द्वितीयं स्वरं इत्यादिना ॥

तस्य तस्य चोपरिष्ठादपरिमितान् पञ्च वार्धैकाराननुदात्तान् ॥ ३ ॥

तस्य तस्यैकारस्योपरिष्ठादर्थैकाराननुदात्तानपरिमितान् चीन् चतुरः पञ्च वा ब्रूयात् । यत्र सञ्ज्ञाविशेषनिर्दिष्टस्यापरिमितशब्दं ब्रवीति तत्र निर्दिष्टसञ्ज्ञाविशेषादुपरिष्ठादपरिमितशब्दार्थो गृहीतव्यः । यत्र पुनरुपरिष्ठात् सञ्ज्ञाविशेषो निर्दिष्टस्तत्र प्रागेव सञ्ज्ञाविशेषात् वृज्जले सत्येवानियतिर्गृहीतव्येति सिद्धं । अर्धस्यासौ ओकारस्यार्धैकार इति कर्मधारयः ॥

उत्तमस्य तु चीन् ॥ ४ ॥

उत्तमसौकारस्योपरिष्ठात् चीनेवाङ्मैकारान् ब्रूयात् ॥

पूर्वमक्षरं निहन्यते न्यूङ्गमाने ॥ ५ ॥

निहन्यत इत्यनुदात्तोक्रियत इत्यर्थः । न्यूङ्गाधिकारे पुन-
न्यूङ्गमानइतिवचनं प्रथमे द्वितीये तृतीये चतुर्थे वाचरे
न्यूङ्गमानेऽपि तस्मात् पूर्वमक्षरं निहन्यत इत्येवमर्थः ॥

तदपि निदर्शनायोदाहरिष्यामः ॥ ६ ॥

उक्तलक्षणस्यापि न्यूङ्गस्यार्धोकारस्वरूपस्यालौकिकत्वादन्व-
दधेवञ्चातीत्यकं सन्देहं व्यावर्त्तयितुं निदर्शनं क्रियते ॥

आपोऽ उर्उर्उर्उर् ओऽ उर्उर्उर्उर् ओऽ उर्उर् रेवतीः
क्षयथा हि वस्वः क्रतुश्च भद्रं विमृथामृतश्च । रायोऽ
उर्उर्उर्उर् ओऽ उर्उर्उर्उर् ओऽ उर्उर् स्यः स्वपत्यस्य
पत्नीः सरस्वती तद्गुणते वयोधोऽमापोऽ ॥ ७ ॥

आपोऽभुतः, रायोऽभुतः, वयोधोऽमापोऽभुत इत्येवं न्यूङ्ग-
पुनरावृत्तिप्रदर्शनं प्रत्यावृत्तिन्यूङ्गप्रापणार्थं । अयमेव पाठः
अविच्छिन्नसम्प्रदायागतः । यस्तु पुनः संहितानुरूपेण पाठः स
प्रमादकृतत्वात् त्यक्तव्यः ॥

आग्निं न स्ववृत्तिभिरित्याज्यं ॥ ८ ॥

पादयद्वेषोऽपीदं सूक्तमेव । आञ्चक्षाने विधानात् । अत्र
पादयद्वेषस्य प्रयोजनमन्वेषणीयं ॥

तस्योक्तमावर्जं तृतीयेषु पादेषु न्यूङ्क्षो निनर्दस्य ॥ ९ ॥

तस्य सूक्तस्य याः पुरस्तात् प्रागुक्तमाया ऋषसायां तृती-
येषु पादेषु न्यूङ्क्षो निनर्दस्य कर्त्तव्यः । उक्तमापि न्यूङ्क्षनिनर्द-
रक्षिता शंस्येव ॥

उक्तो न्यूङ्क्षः ॥ १० ॥

उक्तसङ्कीर्त्तनमुत्तरविवक्षार्थं ॥

खरादिरन्त ओकारश्चतुर्निनर्दः ॥ ११ ॥

तृतीयेषु पादेषु निनर्द उक्तः । तेषु कस्मिन् प्रदेशे इत्यु-
च्यते । पादान्ते । खरादिः, खरो वाटिप्रदेशे इत्यर्थः । स
ओकारश्चतुष्कृतो वक्तव्यः । स निनर्द इत्युच्यते । तस्यैव वि-
शेषमाह ॥

उदात्तौ प्रथमोक्तमौ । अनुदात्तावितरौ । उत्तरोऽनुदा-
त्तरः ॥ १२ ॥

मध्यमयोदत्तर इत्यर्थः ॥

सुतः प्रथमः । मकारान्त उत्तमः । तदपि निदर्शनायोदा-
हरिष्यामः ॥ १३ ॥

अत्रापि वाटिप्रदेशोपमर्दी निनर्दोऽनुपमर्दी वेत्येवमादि-
सन्देहनिवृत्त्यर्थं निदर्शनं ॥

आग्निं न स्ववृत्तिभिः । होतारन्त्वा वृणीमहे । यज्ञोऽ
उर्उर्उर्उर्उ ओः उर्उर्उर्उर्उ ओः उर्उर्उ यस्तोर्णवर्हिषे विवो-
मदोः *ओओओओम् शीरं पावकशोचिषं विवक्षसोऽमाग्निं
न स्ववृत्तिभिः होतारं त्वा वृणीमहे ॥ १४ ॥

पूर्वस्मिन्नर्धर्चे यो विग्रहः स आज्याद्यत्वकारितो न न्यूङ्ग-
निनर्दकारितः । तेन द्वितीयादिस्मृच्च स न भवति । आवृत्ति-
प्रदर्शनायै पूर्वस्मिन्नर्धर्चस्य पुनः पाठः । सर्वत्र संहितापाठो
ऽपभ्रंश एव ॥

ओः उर्उर्उर्उर्उ ओः उर्उर्उर्उर्उ ओः उर्उर्उ मदेथ
मदैवोः †ओओओओ मोथामो दैवोऽमित्यस्य प्रतिगरः ॥ १५ ॥

न्यूङ्गनिनर्दाभ्यां प्रणवेन सम्बन्धाद्वितीयेऽर्धर्चेऽयं प्रति-
गरो भवति, पूर्वस्मिन् झुतिरेव ॥

* ओः ओः ओः इति सो० मू० पु० पाठः ।

† ओः ओः ओः इति सो० मू० पु० पाठः ।

अपि वोदात्तादनुदात्तं स्वरितमुदात्तमिति चतुर्निर्दः ॥

॥ १६ ॥

निर्दरूपस्यैकारचतुष्टयस्य यथासङ्ख्येन स्वरविशेषोऽनेन विधीयते । पूर्वोक्तस्यायं विकल्पः । तथाभूतप्रत्ययनिर्दरे सति प्रतिगरनिर्दरेऽपि तथाभावनिदर्शनेन दर्शयन् न्यूत्नेन विना तद्दर्शनाशक्तेस्तत्सहितमेव दर्शितवानाचार्यः ॥

तदपि निदर्शनायोदाहरिष्यामः । आग्निं न स्ववृत्तिभिः । होतारं त्वा वृणोमहे । यज्ञोऽ उँउँउँउँ ओऽ उँउँउँउँ ओऽ उँउँ यस्तीर्णवर्चिषे विवोमदोऽ ओऽ ओऽ ओऽम् शीरं पावकशोचिषं विवक्ष्मोऽमाग्निं न स्ववृत्तिभिः । होतारं त्वा वृणोमहे । ओऽ उँउँउँउँ ओऽ उँउँउँउँ ओऽ उँउँ मदेयमदैवोऽ ओऽ ओऽ ओऽमोयामो दैवोऽमित्यस्य प्रतिगरः ॥ १७ ॥

गतार्थमेतत् सर्वे ॥

प्रथमादर्धैकाराद्ध्वर्युर्न्यूत्नयेत् ॥ १८ ॥

अवसाने प्रणवे च प्रतिगरो वक्तव्यः । तच्च प्रतिगरान्तर्वर्त्तिनः प्रणवस्य अगन्तर्वर्त्तिना प्रणवेन समानकालतासम्पादनार्थं *प्रतिगरान्तकालस्तुर्भिः सूत्रैर्विधीयते ॥

* प्रतिगरान्तकाल इति पाठान्तरः ।

प्रथमात् द्वितीयादा ॥ १९ ॥

कालसूत्रार्थमेतदुभयं प्रथमस्य द्वितीयस्य वाऽर्धाकारस्य यः कालसूत्र प्रतिगर् आरम्भव्यः । एतौ विधी वृषाक-
प्यादिष्वप्याचरेषु भवतः । तयोस्तत्र सम्भवादित्यमात्रौ तु व-
ह्नचरेषु भवतः ॥

उपरमं द्वैके ॥ २० ॥

अस्मिन् पक्षे न्यूक्षेन सह न्यूक्षमारभ्य विविधमुपरम्यो-
परम्य न्यूक्षेन न्यूक्षं निनर्हेन निनर्हं प्रणवेन प्रणवं सम्पा-
दयेत् । उपरमणञ्चात्र विलम्बनमुच्यते, नावसानं । अस्य
पक्षस्याभिमतत्वसूचनार्थं ह्रस्वद्वन्द्वं पठितवानाचार्यः ॥

यथा वा सम्पादयिष्यन्तो मन्येरन् ॥ २१ ॥

एवमारभ्य प्रणवे न प्रणवः सम्पादयितुमशक्य इति मन्यन्ते
तथारम्भः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥

वायो शुक्रो अयामि ते विद्धि क्षेत्रा अवोता वायो शतं
हरीणामिन्द्रश्च वायवेषां सोमानामाचिकिता न सुक्रतू
आ नो विश्वाभिहृतिभिस्त्यमु वो अप्रहणमपत्यं *वृजिनं रिपु-
मम्बितमेनदीतम इत्यानुष्टुभं प्रउगं ॥ २२ ॥

* च वृजिनमिति पाठान्तरः ।

अत्राप्यानुष्ठुभवचनं ब्राह्मणानुवादः । अत्र तु विशेषोऽप्य-
स्ति । वैश्वदेवस्तृष शैष्ण्विहः । तत्र दादब्राचराणि न्यूनानि
परिधानीया वृहतो तस्यास्त्रिभिर्वचनैर्दादब्राचराणि अधि-
कानीति सर्वा अनुष्ठुभ एवेति ॥

एकपातिन्यः प्रथमः ॥ २३ ॥

दृक्चक्षु चिः प्रतीक इत्यर्थः ॥

तं त्वा यज्ञेभिरोमह इदं वसो सुतमन्ध इति मरुत्वतीयस्य
प्रतिपदनुचरौ ॥ २४ ॥

प्रतिपदनुचरयोः सहचारित्वादेको न प्राप्नोतीति प्राकृ-
तस्थानुचरस्य विधानं ॥

श्रुधीहवमिन्द्र मरुत्वां इन्द्रेति मरुत्वतीयं ॥ २५ ॥

इदं मरुत्वतीयं द्विषूक्तं । तत्र किं द्वयोः सूक्तयोर्निविद्धे-
यो नैकस्मिन्निति सन्देहः । यदैकस्मिंस्तदा पूर्वस्मिन्नुत पर-
स्मिन्निति । एवमन्यथापि सूक्तवज्रत्वेऽपि सन्देहः स्यात् तन्नि-
वृत्त्यर्थमाह ॥

अन्त्ये निविदं दध्यादनेकभावे सूक्तानां ॥ २६ ॥

सर्वार्थेयं परिभाषा ॥

वराजं चेत् पृष्ठं पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति सोत्रियानु-
रूपौ ॥ २७ ॥

दृष्टत्पृष्ठे उक्तावेव ॥

कुक्ष्युत इद्रो युध्यस्य त इति निष्केवल्यं । शुधोक्षवीयस्य
तु दृष्ट आद्योऽर्धर्चादिषु न्यूङ्क्षः ॥ २८ ॥

अस्य सूक्तस्याद्ये दृष्टेऽर्धर्चेषु न्यूङ्क्षः । आदियहणं न केवलं
द्वितीय एवाक्षरे न्यूङ्क्षः कर्त्तव्यः । किं तर्हि आद्ये द्वितीये
तृतीये चतुर्थे वा कर्त्तव्यो न्यूङ्क्ष इति गम्यते ॥

एवं कुक्ष्युतीयस्य ॥ २९ ॥

एवमित्यनेन दृष्ट आद्योऽर्धर्चादिषु न्यूङ्क्ष इति गम्यते ॥

विराजां मध्यमेषु पादेषु ॥ ३० ॥

विराज इति 'पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा' इति षडर्थं
उच्यते । तासां मध्यमेषु पादेषु न्यूङ्क्षः कर्त्तव्यो द्वितीये
एवाक्षरे । अत्र आदिशब्दाभावात् ॥

नित्य इक्ष प्रतिगरो न्यूङ्क्षादिः ॥ ३१ ॥

अस्मिन् न्यूङ्क्षप्रकरणे नित्य एव प्रतिगरः 'आयामो देव'
इति । स एवं न्यूङ्क्षादिर्भवति । तस्य यदाद्यमक्षरं तस्मि-
न्नेव न्यूङ्क्षः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥

प्रणवान्तः प्रणवे कुहश्रुतीयानां ॥ ३२ ॥

कुहश्रुतीयानां द्वितीयेऽर्धर्चे यः प्रतिगरो न्यूङ्गादिः स प्रणवान्तश्च भवति । यः पुनः कुहश्रुतीयानामेव चतुर्थ्यादि-
दृष्टु द्वितीयेऽर्धर्चे प्रतिगरः स भुतादिरेव । प्रणवान्तः प्रणवे
कुहश्रुतीयानामित्येतदुपपादयति ॥

अर्धर्चशस्यैनदुत्तमावर्जं ॥ ३३ ॥

उत्तमा त्रिष्टुप्, पञ्चः, ब्रह्मा । अन्या दृष्ट्याऽनुष्टुभश्च ता
अर्धर्चत्रः ब्रह्माः । तेन प्राप्तमेवानुद्यते । प्रणवान्तलोपपादनार्थ-
मतो हिब्रह्मस्थाने चब्रह्मो द्रष्टव्यः ॥

न ते गिरो अपि मृद्ये तुरस्य प्रवोमहे मद्दिवुधे भरध्व-
मिति चतस्रस्त्रिंशश्च विराजः ॥ ३४ ॥

विराज इति वचनं विराज एवैता भवन्ति नेतासु वि-
राट्धर्मे न्यूङ्गादिरित्येवमर्थः । तथाचोक्तं 'न न्यूङ्गा वि-
राजः' इति ॥

तासामूर्ध्वमारम्भणीयाभ्य स्तुचानावपेरन् ॥ ३५ ॥

एताः सप्त च्छच उक्ताः । एतासामेव सप्तानां चतुर्थ्येऽहनि
माध्यन्दिने सवने होत्रकाः स्वे स्वे शस्त्रे आरम्भणीयाभ्य ऊर्ध्वं
एकैकं दक्षमावपेरन्नित्याह ॥

आद्यं मैत्रावरुणस्तस्योत्तमादिशस्तानां दृष्टं ब्राह्मणा-
च्छंसी ॥ ३६ ॥

तस्येति तेनेत्यर्थः । तेन मैत्रावरुणेन ब्रह्मानामुत्तमाष्ट्यं
आरभ्य यस्तृचस्तं ब्राह्मणाच्छंस्यावपेतेत्यर्थः ॥

तस्य चाच्छावाकः ॥ ३७ ॥

तस्येति पूर्ववत् । शेषस्य पूर्ववदेव ॥

यजामह इन्द्र वज्रदक्षिणमिति द्वितीयानेवमेव ॥ ३८ ॥

द्वितीयवचनमेषां दृष्टानां पूर्वैस्तृचैः समुच्चयार्था एवमेव
पूर्ववत् सप्तभिर्हविर्भस्त्रयस्तृचाः कर्त्तव्या इत्येवमर्थः ॥

पञ्चमेऽहनि यच्चिद्धि सत्यसोमपा इत्येकैकमेवमेव ॥ ३९ ॥

अस्मिन्नेव सूत्रप्रसङ्गे ग्रन्थसाधवार्थं पञ्चमषष्ठयोरप्यङ्गे-
स्तेष्वेव शस्त्रेषु तस्मिन्नेव स्थाने एकैकं दृष्टं विदधात्यत्रस्य एव
भगवान् सूत्रकारः ॥

षष्ठेऽहनीन्द्राय चि द्यौरसुरो अनस्रतेत्येवमेव ॥ ४० ॥ ११ ॥

एवमेवेति पूर्ववदित्यर्थः ॥

इत्युत्तरषट्कस्य प्रथमे शब्दादग्नी कच्छिका ॥ • ॥

सोमे वर्धमाने को अघनर्यो वनेन वाय आयाच्चर्वाङ्गित्य-
ष्टर्चान्यावपेरन्नुपरिष्ठात् पारुच्छेपोनां ॥ १ ॥

माध्यन्दिने सवने होत्रकाणां आवाप ऊर्ध्वमारम्भणीया-
भ्योऽधिकृतः । अथेदानीं सोमवृद्धिनिमित्त आवाप उच्यते ।
तेषामेव होत्रकाणां तेष्वेव ब्रह्मेष्टेयानि चीणि सूक्तानि चया-
षामेकैकमेकैकस्य यथासङ्ख्येन भवन्ति । अष्टर्चवचनमेतेषां कृत्वा
वापसिद्ध्यर्थं । तेनात्रावापस्यानिमित्ते सति यथार्थावापो
न कर्त्तव्यः । आवापाधिकारे पुनरावपेरन्निति वचनं बहुवच-
नविवचार्थं । तेनैकस्यावापनिमित्ते सति द्वयोः सर्वे होत्र-
का आवपेरन्निति साधितं भवति । उपरिष्ठात् पारुच्छेपो-
नामित्ययं ऊर्ध्वमारम्भणीयाभ्य इत्यस्यापवादः । पारुच्छेपि-
ग्रहणं पूर्वोक्तानामावापानां प्रदर्शनार्थं । तेनायमर्थोऽवगतो
भवति । दद्यावापवत्स्वहःसु दद्याऽन्य ऊर्ध्वमतिशंसनावापोऽ-
न्यचारम्भणीयाभ्य ऊर्ध्वमिति ॥

तैरप्यनतिशस्त ऐन्द्राणि त्रैष्टुभान्यमरुच्छब्दान्यावपेरन् ॥

॥ २ ॥

तैरष्टर्चैः शस्यमानैरपि सोमो यद्यनतिशस्तो भवेत् तदै-
न्द्राणि सूक्तानि मरुच्छब्दवर्जितान्यावपेरन् त्रिष्टुप्कृन्दस्का-
नि । अस्मादचनादेते चयोऽर्था अवगम्यन्ते । अष्टर्चानामप्यति-

शंसनार्थत्वं तैरनतिशस्त ऐन्द्राणामावापो नाष्टर्चावापेन विना
 ऐन्द्रेवातिशंसनमिति । तेनाष्टर्चावापे कृते तैरप्यनतिशस्ते
 स्तोमे इन्द्रदेवत्यानि मरुच्छब्दवर्जितानि त्रैष्टुभानि सूक्तान्या-
 वपेरन् । अन्यत्रोपयुक्तान्यनुपयुक्तानि च 'अभूरेक' इत्येवंप्रका-
 राणि । त्रैष्टुभवचनं व्यूह्यादिषु गायत्रं माध्यन्दिनं आगतं म-
 ध्यन्दिनं इत्येवमादौ वचने सत्यपि त्रैष्टुभानामेवावापसिद्ध्यर्थं ।
 आवपेरन्निति पुनर्वचनमहरन्तरेष्वप्यस्य विधेः प्रापणार्थं ।
 तेनायमावापः सत्रेषु सर्वेष्वहःसु स्तोमातिशंसनार्थं भवति ॥

न त्वेतान्यनोप्यातिशंसनं ॥ ३ ॥

एतान्यष्टर्चान्यनोप्य अन्यैः अतिशंसनं नैव कर्त्तव्यं । 'एका-
 हाहीनेषु' इत्यनेन सूत्रेणाष्टर्चानां सर्वार्थत्वं विधीयते ।
 पूर्वसूत्रे यत् सर्वार्थत्ववचनं तत् सत्रेमेवाहरन्तरेषु प्राप्त्य-
 र्थतयाप्युपपद्यत इत्यनेनैवाष्टर्चानामेकाहाहीनेषु प्राप्तिर्वि-
 धीयते, एतदेवात्र विधित्सितं नान्यदिति ॥

एकया द्वाभ्यां वा प्रातःसवने ॥ ४ ॥

अतिशंसनमुक्तं तदेतावतीभिरित्युच्यते । एकया द्वाभ्यां
 वा ऋग्भ्यां प्रातःसवने स्तोमोऽतिशंसस्तव्यः ॥

अपरिमिताभिरुत्तरयोः सवनयोः ॥ ५ ॥

चिप्रसृतिभिर्ऋग्भिः उत्तरयोः सवनयोरतिशंसनं क-

र्त्तव्यमिति । अस्मिन् सूत्रे उत्तरयोः सवनयोरितिवचना-
देव पूर्वसूत्रस्य प्रातःसवनविषयत्वे सिद्धे यत् पूर्वसूत्रे प्रातः-
सवनग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति । ब्राह्मणे विधिद्वयं ताव-
दस्ति अगवानं प्रातःसवने यजेदित्युक्त्वा अनन्तरमेकां दे न
सोममतिशंसेदित्युक्त्वा अपरिमिताभिस्तत्तरयोः सवनयोः इत्ये-
को विधिः । अपरस्तु एकां दे न द्वयोः सवनयोः सोममति-
शंसेदित्युक्त्वा अपरिमिताभिसृतीयसवने इति । विधिद्वय-
सूत्रस्येदं प्रयोजनं माथ्यान्दिने सवने एकया द्वाभ्यां वा
प्रातःसवनेऽपरिमिताभिर्वाऽतिशंसनं कर्त्तव्यमिति ॥

पञ्चमस्येममूषुवो अतिथिमुषर्बुधमिति नवाज्य ॥ ६ ॥

पार्ष्टिकस्य पञ्चमस्याह्नः इममूषुव इति नव ऋष आज्यं
भवति ॥

आ नो यज्ञं दिविस्पृशमिति हे आ नो वायो महेतन
इत्येका रथेन पृथुपाजसा बहवः स्वरचक्षस इमा उ वां दिवि-
ष्टयः पिबा सुतस्य रसिनो देवं देवं वो वसे देवं देवं वृहदु-
गायिषेव च इति बार्हतं प्रउगं ॥ ७ ॥

प्रथमसूत्रो द्विप्रतीकः । एवमस्य प्रउगस्य बार्हतत्वं । द्वि-
तीयसूत्रं मुक्त्वाऽन्येषु षट्सु वृक्षेषु द्वितीयाः सत्यो वृहत्स्य उत्त-

मे द्वितीया च ताः सप्त सन्ति । उत्तमायास्त्रिर्वचनेन नव सन्ति ।
नवसु वृहत्या अतिरिक्तानि षट्चिंशदक्षराणि तानि द्वितीये
गायत्रे ह्रस्वे प्रक्षिप्य सर्वं बार्हतं ह्रस्वं भवति । अतरेण्यमेवा-
भिप्रायः ॥

प्रगाथानेके द्वितीयोत्तमवर्जं ॥ ८ ॥

द्वितीयोत्तमौ ह्रस्वौ वर्जयित्वाऽन्ये वृक्षा एव भवन्ति इत्ये-
केषां मतं । प्रगाथशब्देनात्र वृक्षत्वमेवेत्यते, न प्रगाथधर्मः
आशावादिः । 'पुरोरुभ्य आङ्गयोत' इति तत्र नियमात् ॥

यत् पाञ्चजन्यया विशेन्द्र इत्सेमपा एक इति मरुत्वतो-
यस्य प्रतिपदनुचरौ । अवितासीत्यादीन्द्र पिब तुभ्यमिति म-
रुत्वतोयं ॥ ९ ॥

इदन्विस्तरं ॥

शाकारं चेत् पृष्ठं महानामन्यस्तोत्रियः । ता अर्धकारं नव
प्रकृत्या तिस्रो भवन्ति ॥ १० ॥

ताः महानाक्षीरार्धकारं शंसेत्त्रिभिस्त्रिभिरर्धैरवसानं
प्रणवञ्च कुर्यादित्यर्थः । ता अर्धकारं शंसेद्यथा प्रकृत्या नव
सत्यस्या एव तिस्रो भवन्तीति सूत्रार्थः ॥

ताभिः पुरोषपदान्युपसन्ननुयात् ॥ ११ ॥

ताभिर्महानाक्षीभिः पुरोषपदान्युपसन्ननुयात् । महाना-
क्ष्यो नाम नवर्चो नव पदानि पुरोषपदसंज्ञानि, तासामृचा-
मन्थेन प्रणवेन प्रथमं पुरोषपदं सन्धाय ततः सर्वाणि यथा
पठितानि शंसेदन्ये प्रणवं कृत्वाऽनुरूपमुपसन्ननुयात् । तत्रान्येषु
पञ्चसु शंसनविशेष उच्यते ॥

पञ्चाक्षरशः पूर्वाणि पञ्च ॥ १२ ॥

एवाक्षेवेत्यवसाय पञ्च पदानि शंसेत् । उत्तराणि यथा-
पठितमेव । अपवादाभावात् । अन्ये च प्रणवः कर्त्तव्य एव ॥

सर्वाणि वा यथानिशान्तं ॥ १३ ॥

सर्वाणि वा नव पदानि यथापठितमेव शंसेत् न पञ्चा-
क्षरशः पञ्च पदानीति । पञ्चानां पञ्चाक्षरशः शंसननिवृत्ति-
परमेतत् सूत्रं न परेषां शंसनं तद्विशेषं वा विदधाति,
अन्यत एव तस्यार्थस्य सिद्धेरिति ॥

योनिस्थाने तु यथानिशान्तं सपुरोषपदा उत्तमेन स-
न्तानः ॥ १४ ॥

योनिशंसनस्थाने त्वयं विशेषः । त्वय्य यथानिशान्तमेव

ग्रंसेत्, न केवलं पुरीषपदान्येव । यथानिग्रान्तवचनादुक्त-
पि प्रणवो न कर्त्तव्यः । सपुरीषपदा इति पुरीषपदैः सह
अथ यथापठितं ग्रंस्तथा इत्यर्थः । अस्मिन्नपि पक्षे उक्त-
मे पदे प्रणवं कृत्वा तेनोत्तरं सन्द्ध्यात् । अस्य विधेः प्रणव-
निषेधपरत्वादुक्तमेऽपि पदे प्रणवनिषेधशङ्का स्यात्, तन्नि-
वृत्त्यर्थमुक्तमेव सन्तान इत्युक्तं ॥

स्वादोरित्या विषूवत उप नो क्षरिभिः सुतमिन्द्रं विश्वा
अवीवृधन्निति त्रयस्तृचा अनुरूपः ॥ १५ ॥

अनुरूपत्वादेता अपि अर्धकारमेव ग्रंस्तथाः ॥

प्रेदं ब्रह्मेन्द्रो मदाय सत्रा मदास इति निष्केवल्यं
॥ १६ ॥

इदमपि चिह्नमेव ॥

पाङ्गे पूवा सूक्ते मरुत्वतीये पाङ्गे निष्केवल्ये ॥ १७ ॥

द्वयोः ब्रह्मयोर्मध्ये सूक्ते पाङ्गे एव । आद्ये तु शाकराति-
जागते, तयोरपि पाङ्गत्वविधानं पङ्क्तिग्रंसनप्राप्त्यर्थं । तेन त-
योरपि प्रत्यृचमवसानद्वयं भवतीति गम्यते । अवसानस्यानमु-
त्तरच वक्ष्यति ॥

आद्ये तु त्रिष्टुबुत्तमे ॥ १८ ॥

तत्र तत्र च हे पाङ्क्ते ये उक्ते, तयोर्थे आद्ये सूक्ते, तयोद्भूतमे त्रिष्टुभौ भवतः । त्रिष्टुबुत्तमा यस्य तत्त्रिष्टुबुत्तमं, ते हे इति त्रिष्टुबुत्तमे । 'आवागच्छ सुन्वतः' 'आवागच्छ रेभतः' इत्येते ऋचौ अचरतस्त्रिष्टुब्जगत्योः साधारणे इति त्रिष्टुब्वचनं । तथा ऋणु त्वमेक इदमयोः पादौ ॥

तयोरवसाने शतक्रतो समस्तुजिदिति मरुत्वतीये ॥ १९ ॥

'अवितासि' इत्यत्रावसाने 'शतक्रतो समस्तुजित्' इति ॥

अचीपतेऽनेद्येति निष्केवल्ये निष्केवल्ये ॥ २० ॥ ॥ १२ ॥

प्रेदं ब्रह्मेत्यत्रावसाने अचीपतेऽनेद्येति ॥

इत्युत्तरषट्कस्य प्रथमे द्वादशी कण्डिका । ❀ ।

इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रवृत्तौ नारायणीयार्था सप्तमोऽध्यायः ।

❀ ॥ उत्तरषट्के प्रथमोऽध्यायः ॥ ❀

॥ ॐ ॥

षष्ठस्य प्रातःसवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्याः कृत्वोभा-
भ्यामनवानन्तो यजन्ति ॥ १ ॥

पृष्ठोऽधिष्ठतः, तस्य षष्ठमहरिदानीमुच्यते । तस्य षष्ठस्याहः
प्रातःसवने याः प्रस्थितयाज्यास्तासामयं विज्ञेयः । ऐकैकस्याः
पुरस्तादेकैकामन्यामृचमुक्त्वा उभाभ्यामनुहूयन्तो चागं कुर्युः ।
अन्या इति प्रकृतीभ्योऽन्या वक्ष्यमाणा इत्यर्थः । उभाभ्यामिति-
वचनं उभयोः सङ्गतयोरेव याज्यात्मसिद्ध्यर्थं, नैकैकस्या अपी-
ति । अनवागन्त इतिवचनमुभयोः सर्वचाऽनवानसिद्ध्यर्थं ॥

वृषस्मिन्द्र वृषपाणास इन्द्रवः सुषुमायातमद्रिभिर्वनोति
हि सुन्वन् क्षयं परीणसे मोषुवो अस्मदभितानि पौंस्योषूणो
अग्रे षट्पणुहि त्वमीडितोऽग्निं चेतारं मन्ये दाखन्तं दध्यङ् च
मे जनुषं पूर्वा अङ्गिरा इति ॥ २ ॥

सन्नेता ऋचः प्रस्थितयाज्यास्य सन्नेव साक्षावाकानां तेन
तासां यथासङ्गेन भवन्ति ॥

एवमेव माध्यन्दिनेऽध्यर्धान्तु तत्रानवानं ॥ ३ ॥

तत्र माध्यन्दिने सवने प्रस्थितयाज्यानामध्यर्धामेवानवानं

ब्रूयात् पूर्वामनुष्टुप्पुक्ता उत्तरां सन्ध्याय तस्या अर्धर्चेऽवसाय
यष्टव्यमित्यर्थः । तच्चयष्टं तत्रैव मध्यन्दिने अर्धर्धानवानं
भवति, उत्तरसूत्रविहितानामृतुयाजानां पूर्वोक्त एवोभाभ्या-
मनवानन्त इत्ययमेव विधिर्भवतीत्येवमर्थः ॥

पिवा सोममिन्द्र सुवाममहिभिरिन्द्राय हि द्यौरसुरो अन-
मन्तेति षट् ॥ ४ ॥

एताः सप्त माध्यन्दिने आगन्तव्याः प्रस्थितयाज्याः ॥

उपरिष्ठात् तृच ऋतुयाजानां ॥ ५ ॥

अन्वाः कृत्वोभाभ्यामनवानन्तो यजन्ति प्रेक्षति चेति त्रैवः ॥

प्रैषमृते सौयजमृचं चानवानमुक्ता ऋगन्तैरसौ यजेति
प्रेष्येत् ॥ ६ ॥

ऋतुप्रैषान् होतयजेत्यादिशब्दरहितानुक्ता तैर्षचः स-
न्ध्याय ऋगन्तैर्होतयजेत्यादिशब्दान् सन्ध्याय तैर्मैत्रावरुणः
प्रेष्यति ॥

एवमेव यजन्ति ॥ ७ ॥

एवंक्रमान्तयोरेव होता यचदसौयजयोः स्नाने अगूर्वषट्-
कारौ कृत्वा यजन्तीत्यर्थः ॥

तुभ्यं द्विन्वानो वसिष्ठगा अप इति द्वादश ॥ ८ ॥

एता चतुयाज्यानामृचः ॥

अयं जायत मनुषो धरीमणीत्याज्यं ॥ ९ ॥

एतत्सूक्तमस्याङ्ग आज्यं भवति । आज्यकार्यस्य प्रकृतौ
सूक्तसाध्यत्वात् पादग्रहणेऽपि इदं सूक्तमेव भवति । पादग्रहणं
ब्राह्मणानुवादः ॥

एकेन द्वाभ्याञ्च विग्रहः ॥ १० ॥

आज्याद्यायाः प्रथमेऽर्धे विग्रहः प्रकृतिप्राप्तः । अत्र प्रथ-
मार्धर्चस्य त्रिपादत्वात् विग्रह इति संशयनिवृत्त्यर्थमिदमुच्य-
ते । पूर्वमेकः पादः पश्चाद्वै पादौ यथा भवति तथा विग्रहः
कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥

त्रिभिरवसानं चतुर्भिः प्रणवो यन्त्रार्धर्चशः पारुक्छेप्यः ॥

॥ ११ ॥

सप्तपदानां पारुक्छेपीनामर्धर्चवज्जलात् सप्तदवसाने प्राप्ते
इदमुच्यते, त्रिभिरवसानं चतुर्भिः प्रणव इति । अत एवाद्यं
विधिः पारुक्छेपीनां सप्तपदानामेव भवतीत्युक्तं । अतः अस-
प्तपदानां त्रिभिरवसानं चतुर्भिः प्रणवो न सम्भवतीति ।

पक्षः ब्रह्मणामुपरिष्ठाद्विधीयमानत्वाद्यत्र पक्षः पारुष्येण
इत्युक्तेऽप्यर्धर्चस्त्वविषय एवायं विधिर्भवति तत्र किमर्धर्चश्च
इत्युच्यते । तस्येदं प्रयोजनं । यदा पुनरयारुचेति पारुष्येणो
द्यावस्तोत्रं प्राप्नुवन्ति तदाप्यवसानप्रणवयोरयमेव विधिर्भवति
इत्येवमर्थमर्धर्चश्च इतिवचनं ॥

स्तीर्णं वर्धिरिति तृचैः सुप्रमायातमद्रिभिर्युवां स्तोमेभिर्दे-
वयन्तो अश्विनावर्मश्च इन्द्र वृषन्निन्द्रास्तुश्रौषडोषूणो अग्ने
शृणुहि त्वमोडितो ये देवासो दिव्येकादश स्थेयमददाद्र-
भसमृणुच्युतमिति प्रउगं । द्वे चैका च पञ्चमे । एकपातिन्य
उपोत्तमे । त्वच इत्युभयत्र शेषः । उत्तमेऽन्वृचमभ्यासा
अष्टाक्षराः ॥ १२ ॥

अष्टाक्षरा इत्यभ्यासविशेषणं । अन्यपदार्थत्वाद्ब्रह्मोऽस्यैः
पुंलिङ्गं भवति । उत्तमे त्वचे इयमददादित्येतस्मिन् प्रत्यृच-
मन्ततो यान्यष्टावक्षराणि तानि द्विरुक्ता प्रणवः कर्त्तव्य
इत्यर्थः ॥

न वा ॥ १३ ॥

वाङ्मन्त्रः पक्षं व्यावर्त्तयति, नैवाभ्यासः कर्त्तव्य इति ।
श्रुतावतिहन्दः ब्रह्मस्य विधेयत्वं मन्यमानेनाभ्यास उक्तः,

तस्य विधेयत्वं न सम्भवति, प्राप्तार्थत्वात् पारुष्केपीयेषु दृचेषु,
अतोऽनुवादतैवाचावगता । न ह्येकः शब्दः प्राप्तमनुवदत्यप्राप्तं
च विदधाति । तेनात्र प्रउगेऽतिक्रन्दः शब्दः पारुष्केपशब्दश्च
ब्राह्मणग्रामशब्दवत् प्रयुक्ताविति सिद्धं ॥

स पूर्वेणा मद्यानां त्रय इन्द्रस्य सोमा इति मरुत्वतीयस्य
प्रतिपदनुचरौ । यं त्वं रथमिन्द्र स यो वृषेन्द्र मरुत्व इति
तिस्र इति मरुत्वतीयं ॥ १४ ॥

अन्येन दृचेन सह जीषि सूक्तान्यत्र ॥

एकेनाग्रेऽवसाय दाभ्यां प्रणुयात् दाभ्यामवसाय दाभ्यां प्र-
णुयाद्यत्र पक्कः पारुष्केष्यः ॥ १५ ॥

यत्र विषये त्रिणुजगत्यादीनां चतुष्पदानां पक्कः शंसनं
विहितं तत्र पारुष्केपीनामेवं भवति, एकेन पादेनाग्रेऽवसाय
ततो दाभ्यां प्रणुयात्, पुनर्दाभ्यामवसाय दाभ्यामेव प्राणुयात् ।
अगणद्वयं पारुष्केपीनां सप्तपदानामेवायं विधिः स्यादित्येवमर्थः ।
एतदुक्तं भवति । यास्मृष्टु एकेनाग्रेऽवसाय ततो दाभ्यां प्रणु-
यात् पुनश्च दाभ्यामवसाय दाभ्यामेव प्रणवः सम्भवति तासु पा-
रुष्केपीष्वयं विधिर्भवति । यत्र पक्कः पारुष्केष्य इति सार्वजि-
कोऽयं विधिरिति दर्शयति । तेन 'इन्द्राय हि सौरसुरः' इत्ये-

वमादिष्वपि भवति । 'व नो नखेभिः' इत्येवमादिष्वसप्तपदत्वाच्च
भवति ॥

रैवतञ्चेत् पृष्ठं । रेवतीर्नः सधमादे रेवा इद्रेवतः स्तोतेति
स्तोत्रियानुरूपौ ॥ १६ ॥

निष्केवस्वस्य सोचे यदि रैवतं साम आदित्यर्थः । कन्दोग-
प्रत्ययत्वादित्यवचनं ॥

ऐन्द्र यादुप नः प्रबान्धस्याभूरेक इति निष्केवल्यं ॥ १७ ॥

इदमपि चिह्नं ॥

अभि त्वं देवं सवितारमोष्योरित्येका तत् सवितुर्वरेण्य-
मिति द्वे दोषो आगाहु इद्गायत्युमद्वेद्याथर्वण । सुद्धि देवं
सवितारं । तमु दृच्छन्तःसिन्धुं ह्वनुं सत्यस्य युवानं । अद्रो-
घवाचं सुग्रेवं । सधानो देवः सविता साविषदसुपतिः ।
उभे सुक्षितो सुधातुरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ ॥ १८ ॥

एकाग्रदृष्टृणां पादग्रदृष्टमित्येवमादीनामेतच्छास्त्राक्ता-
नां परिभाषाणां खिलेष्वप्रवृत्तेः । तत् सवितुर्वरेण्यमि-
त्यनयोरभिज्ञवप्राप्तयोरप्यसति पुनर्वचने चतस्र एवर्षः प्रति-
पदनुचरौ ज्ञाता । तत्राभित्यमित्येषा ऋक् चिरम्भस्ता प्रति-

यत् स्यात्, अन्यथा वा स्यात्, अतस्तन्निवृत्त्यर्थं पुनर्वचनं ।
 इदं चैकाग्रदृष्टस्य पुनर्वचनस्य च प्रयोजनं एतास्मिन् एवर्चः
 प्रतिपत्त्यात्, उपरितनाञ्च तिस्र एवानुचरः स्यादित्येवमर्थः ।
 इतरथा 'विश्वो देवस्य नेतुः' इत्यस्या अनेकादिकत्वादुद्धारो
 न स्यादिति ॥

उद्धृत्य चोत्तमं सूक्तं त्रीणि ॥ १९ ॥

अभिज्ञवातिदेशात् प्राप्तानां सूक्तानां यदुत्तममुषासा न-
 केत्येतत् सूक्तं उद्धृत्य तत्स्थाने त्रीणि सूक्तानि वक्ष्यमाणानि
 भवन्तीत्यर्थः । कानि तानि केन वा क्रमेण शंसव्यानि कथं वा
 शंसव्यानीत्येतत्संशयनिवृत्त्यर्थमाह ॥

इदमित्या रौद्रमिति ॥ २० ॥

एतदेकं सूक्तं शंसव्यमित्यर्थः ॥

प्रागुत्तमाया ये यज्ञेनेत्यावपते ॥ २१ ॥

इदमित्येतस्य सूक्तस्य उपोत्तमायाः प्राक् ये यज्ञेनेत्ये-
 तत् द्वितीयं सूक्तमावपेत् ॥

तस्यार्धर्चशः प्रागुत्तमाया ऊर्ध्वञ्चतुर्थ्याः ॥ २२ ॥

तस्य ये यज्ञेनेत्यस्य चतुर्थ्या ऊर्ध्वमुत्तमायाः प्राक् याः

षडृचः ता अर्द्धचंनः शंसव्याः 'विहृपासः' इत्येवमाद्याः ।
 'प्राक् छन्दांसि' इत्यनेनैव प्राप्तस्य पुनर्वचनं विच्छन्दसामुद्धार-
 सूक्तन्यायशंसनधोराश्विन एव प्रवृत्तिर्नान्यचेति प्रकटनार्थं ॥

शिष्टे शस्त्वा खास्ति नो मिमीतामश्विना भग इति वृचः ॥

॥ २३ ॥

'शिष्टे' इति 'इदमित्या' इत्यस्योपोत्तमोत्तमे 'स गृहानः'
 इत्यादिके । अयं वृचस्तृतीयं सूक्तं भवति । शिष्टे शस्त्वा एतं
 वृचं शंसेत् । उद्धृत्येतिवचनं 'षषासा नक्ता' इत्यस्य ऐकाहिक-
 स्वापि समुच्चयनिवृत्त्यर्थं । त्रीण्यर्थस्य सिद्धस्य पुनर्वचनमुत्तमं
 सूक्तमुद्धृत्य तत्स्थाने त्रीणि सूक्तानि भवन्तीत्येवमर्थं । इतरथा
 उत्तमं सूक्तमुद्धृत्य इदमित्येत्यस्य प्रागुपोत्तमाद्याः शंसेदित्येव-
 मित्येवमाद्याः भ्रान्तयः स्युरिति । आवपतिगृहणमन्यत्रापि अग-
 योः सूक्तयोः प्राप्तौ प्रागुपोत्तमाद्या एव एतत्सूक्तमावप्त-
 व्यमित्येवमर्थं ॥

इति वैश्वदेवं ॥ २४ ॥ ॥ १ ॥

वैश्वदेवाधिकारे पुनर्वैश्वदेवगृहणं विस्मृत्यर्थं ॥

इत्युत्तरवट्कस्य द्वितीये प्रथमा कण्डिका । ० ।

होत्रकाणां द्विपदास्त्रिचोक्त्येषु स्तुवते ॥ १ ॥

इह पाठिके षष्ठेऽहनि तृतीयसवने होत्रकाणां उक्त्यसंज्ञ-
केषु ब्रह्मेषु द्विपदास्तु द्वन्द्वेऽगाः स्तुवते । होत्रकाणामित्यव-
मधिकारार्थः । तस्योपयोगमुत्तरत्र वक्ष्यामः । द्विपदाग्रहणं
सप्तम्यतो द्विपदात्वे सिद्धेऽपि समाख्यप्रसिद्धेर्वस्योक्त्यर्थः ।
इति विस्तृतार्थः । उक्त्यानीति तार्त्तीयसवनिकानां होत्रक-
ब्रह्मणां संज्ञा । ब्रह्मविशेषविधानार्थः परकर्तृकस्तुवनो-
पदेशः ॥

अत ऊर्ध्वमनुरूपेभ्यो विहृतानि शिष्यानि शंसेयुः ॥ २ ॥

ते होत्रका अनुरूपेभ्य ऊर्ध्वं वास्तुविद्यादीनि शिष्यसंज्ञ-
कानि विहरणमूलानिर्दादिभिर्विहृतानि शंसेयुः । शंसेयु-
रिति वचनं होत्रका एवानुरूपेभ्य ऊर्ध्वं शिष्यानि शंसेयुः,
होता त्वन्यत्रेति ज्ञापनार्थः । तेन नाभानेदिष्टस्यापि शिष्यत्वं
साधितं भवति । ऊर्ध्वमनुरूपेभ्य इति शिष्यानां ज्ञानविधानं ।
विहृतानीति वचनं विहृतान्यविहृतानि चेति शिष्यानां द्वै-
विध्यज्ञापनार्थः । तेन एतेषु त्रिषु ब्रह्मेषु विहृतानि शिष्या-
नीति विद्यात् । यानि पुनः प्रकृत्या शिष्यानि शंसेयुरित्यार-
भ्योक्तानि तान्यविहृतानीति विद्यात् । द्वैविध्यस्य प्रयोजनं
शिष्यान्यविहृतानि शंसेयुरित्यत्राविहृतानामेव प्रापणार्थं ॥

मैत्रावरुणस्याग्रे त्वं नो अन्तमोऽग्रे भव सुषमिधा समिद्ध
इति स्तोत्रियानुरूपौ । अथ वालखिल्या विहरेत् ॥ ३ ॥

अथास्मिन्नवसरे वालखिल्या ऋचो विहरेत् । तासु 'अभि-
स्रवः सुराधसम्' इत्येवमाद्याः ॥

तदुक्तं षोडशिना ॥ ४ ॥

तद्विहरणं षोडशिना व्याख्यातं 'पादान् व्यवधाय' इत्येव-
मादिना । तस्यैव विभेषं वक्तुमाह ॥

सूक्तानां प्रथमद्वितीये पङ्क्तः ॥ ५ ॥

आस्ता वालखिल्यसंज्ञका ऋचस्ता अष्टौ सूक्तानि, तेषां ये
प्रथमद्वितीये सूक्ते ते परस्परं पङ्क्तो विहरेदित्यर्थः ॥

तृतीयचतुर्थे अर्धर्चशः चर्कशः पञ्चमषष्ठे । व्यतिर्मर्शं वा
विहरेत् ॥ ६ ॥

अथमन्योऽपि विहारप्रकार उच्यते । व्यतिमृश व्यतिमृ-
श वा विहरणं कर्त्तव्यं । व्युत्क्रमेणेत्यर्थः । तमेव विवृणोति ॥

पूर्वस्य प्रथमामुत्तरस्य द्वितीयया ॥ ७ ॥

पूर्वस्य सूक्तस्य प्रथमामृचमुत्तरस्य सूक्तस्य द्वितीयया ऋचा
विहरेत् ॥

उत्तरस्य प्रथमां पूर्वस्य द्वितीयया ॥ ८ ॥

उत्तरस्य प्रथमानुचं पूर्वस्य द्वितीयया चचा विहरेत् ।
 एवं प्रथमद्वितीययोः सूक्तयोर्द्वयोर्द्वयोर्द्वयोर्विहार उक्तः ।
 अथेदानीं तयोरेव सूक्तयोरन्यासानुचामेवंप्रकारस्य व्यति-
 मर्शविहारस्य प्रापणार्थमाह ॥

तयोर्नानर्चा ॥ ९ ॥

अचामिति शेषः । तयोः सूक्तयोः । त्रिष्टानामष्टुचां मध्ये
 एकैकानुचं व्युत्क्रमस्थामनेन प्रकारेण व्युत्क्रमस्य वा पृथक्
 पृथग्विहरेदित्यर्थः ॥

प्रथमद्वितीयाभ्यां पादाभ्यामवस्येत् प्रथमद्वितीयाभ्यां
 प्रणुयात् तृतीयोत्तमाभ्यामवस्येत् तृतीयोत्तमाभ्यां प्रणुयात् ॥

॥ १० ॥

अव्यतिमर्श उक्तः । पादव्यतिमर्शश्च कर्त्तव्यः । स एतैस्व-
 तुभिः सूत्रैरुच्यते । प्रथमद्वितीयाभ्यामित्येते शब्दाः अग्न्यवा-
 पेक्षया कल्पनीयाः । प्रथमद्वितीययोः सूक्तयोरव्यतिमर्शवि-
 हार उक्तः, अथेदानीमुत्तरेषामाह ॥

एवं व्यतिमर्शमर्धर्चशः उत्तरे । एवं व्यतिमर्शमृकश
उत्तरे ॥ ११ ॥

व्यतिमर्शाधिकारे पुनर्व्यतिमर्शग्रहणं प्रथमद्वितीयाभ्यां पा-
दाभ्यामवस्येत् प्रथमद्वितीयाभ्यां प्रणुयादित्येवमादिनिवृत्त्यर्थं ।
अतस्तृतीयचतुर्थयोः सूक्तयोः प्रथमेनार्धर्चेनावस्येत्, द्विती-
येन प्रणुयात्, पुनश्च प्रथमेनावसाय द्वितीयेन प्रणुयाद्विती-
दश्च ऋग्विषयमेव । पञ्चमषष्ठयोः प्रथमां शस्त्रा द्वितीयां
ब्रंशेत् । पुनश्चैवं ॥

विपरिहरेद्देवोत्तमे सूक्ते गायत्रे सर्वत्र ॥ १२ ॥

ये वासुखिख्यानां सप्तमाष्टमे सूक्ते तयोर्विपर्यासं कृत्वा
ब्रंशेत् । अष्टमं पूर्वं ब्रह्मा पश्चात् सप्तममित्यर्थः । एवकारो
विपरिहार एवात्र तयोः कर्त्तव्यो न विहारप्रतिगर इत्येव-
मर्थः । उत्तमवचनमष्टावेव सूक्तानि वासुखिख्यशब्दवाच्या-
नीत्येवमर्थं । गायत्रवचनमुत्तमायाः पङ्क्तेः पङ्क्तिशंसननिवृ-
त्त्यर्थं । अतोऽसावर्धर्चशः ब्रंश्या । सर्ववचनमस्य विधेः
पूर्वस्मिन्नपि विहारे प्रापणार्थं ॥

इमानि वां भागधेयानीति प्रागुत्तमाया आह्वय दूरोद्घणं
रोचेत् ॥ १३ ॥

वासुखिख्याभ्य ऊर्ध्वमिमानि वां भागधेयानीत्येतत् सौ-

पर्यं सुक्तं शंसेत् । तस्य प्रागुक्तमावा ऋच आह्वय दूरोहणं
रोहेत् । आहावोऽयं पूर्वं विधीयते । दूरोहणमिति वक्ष्य-
माणविषयस्य शंसनस्य संज्ञा । रोहेदिति शंसेदित्यर्थः । तच्छं-
सनमारोहणमवरोहणस्वरूपं इति कृत्वा रोहेदित्युक्तं, तदि-
दानीमुच्यते ॥

शंसः शुचिषदिति पच्छोऽर्धर्चशस्त्रिपद्या चतुर्थमनवान-
मुक्त्वा प्रणुत्यावस्येत् । पुनस्त्रिपद्याऽर्धर्चशः पच्छ एव सप्तमं ॥
॥ १४ ॥

एतामृचमित्यं शंसेत् । प्रथमं पच्छः द्वितीयमर्धर्चशः ।
तृतीयं चिभिः पादैरवसाय उक्तमेव पादेन प्रणुत्य चतुर्थम-
नवानमुक्त्वा प्रणवेनावस्येत् । एतदारोहणं । अथावरोहणं ।
पुनस्त्रिपद्येत्येवमादिनोक्तं पञ्चमं । अर्धर्चशः षष्ठं पुनः पच्छः
सप्तमं । एतत् दूरोहणं भवति । सप्तमवचनं नियमेन ऋक्
सप्तकत्वाऽभ्यस्ता दूरोहणमितिज्ञापनार्थं । एवकारः पौनर्वच-
निकः ॥

एतत् दूरोहणं ॥ १५ ॥

दूरोहणमिति प्रकृते पुनर्दूरोहणवचनं द्विविधं दूरोहण-
मस्तीति प्रदर्शनार्थं । तेन स्वर्गकामस्य चतुरभ्यस्यैव दूरोहणं
भवति । तथा च अतिः 'अथ य एककामाः स्युः' इत्यादिः ॥

आवां राजानाविति नित्यमैकादिकं ॥ १६ ॥

दूरोदृष्टानन्तरं अस्य सूक्तस्योत्तमां श्रुत्वा आवां राजा-
नाविति श्रंसेत्, अन्यदैकादिकमर्थं लुप्तं भवति । ऐकादिकस्य
नित्यवचनात् अनैकादिकमनित्यमिति दर्शयति । तथाच
श्रुतिः 'तं यदि दर्प एव विन्देत्' इति ॥

इति नु चैण्डिनौ ॥ १७ ॥

आवेता उक्तौ विहारौ तौ चैण्डिनसंज्ञकावित्यर्थः ॥

अथ महावालभित् ॥ १८ ॥

अथानन्तरं महावालभिसामको विहारो वक्ष्यत इत्यर्थः ॥

एतान्येव षट् सूक्तानि व्यतिमर्शं पक्षो विहरेद्व्यतिमर्शम-
र्धर्चशो व्यतिमर्शमृक्शः ॥ १९ ॥

वाङ्मखिल्यानामादितः षट् सूक्तानि त्रिप्रकारं विहरेदि-
त्यर्थः । एवकारः पौनर्वचनिकः ॥

प्रगाथान्तेषु चानुपसन्तानच्छगावानमेकपदाः श्रंसेत् ॥
॥ २० ॥

वाङ्मखिल्यानां षट् सूक्तानि, अष्टाविंशतिः प्रगाथाः । तेषा-

मन्त्रेषु अनुपसन्तानच्छगावानयुक्तं वक्ष्यमाणा एकपदाः शंसेत् ।
 अनुपसन्तानश्च श्छगावानश्च अनुपसन्तानश्छगावानं । निवृ-
 त्तिरत्र छान्दसी । अनुपसन्तानश्छगावानशब्दयोर्द्वन्द्वैकव-
 द्भावः । तौ चैकपदानां शंसनक्रियाया विशेषणत्वेन सम्बध्यते ।
 तेनानुपसन्तानविशिष्टं श्छगावानविशिष्टञ्च प्रगाथे प्रगाथे
 समाप्ते एकपदानामेकैकां शंसेदित्यर्थः । अनुपसन्तानता चै-
 कपदानाम्छगावानवचनादेवोत्तरैः प्रगाथैर्न विधातव्या भव-
 ति । अतः पूर्वैः प्रगाथान्तैरेव सम्बध्यते । तस्य चैकपदानां
 शंसनविशेषणत्वेनोपादानास्त्रायं सन्तानप्रतिषेधपरः, नाप्य-
 वसानविधिपरश्च । अतो यः प्रगाथान्ते प्रणवः स चिमाच
 एव भवति । श्छगन्तत्वात् प्रणवस्य प्राप्तिरस्ति । अवसान-
 विध्यभावाच्चतुर्मात्रता नास्तीति सिद्धं ॥

५. इन्द्रो विश्वस्य गोपतिरिन्द्रो विश्वस्य भूपतिरिन्द्रो विश्वस्य
 चेततीन्द्रो विश्वस्य राजतीति चतस्रः ॥ २१ ॥

एताश्चतस्रो दशमेऽहनि श्रुतावुत्पन्ना अथेता आचार्ये-
 णाचैव पठिताः ॥

एकां मद्याव्रतादाहरेत् ॥ २२ ॥

‘इन्द्रो विश्वं विराजति’ इत्येतामित्यर्थः ॥

त्रयोविंशतिमष्टाक्षरान् पादान् महानास्त्रीभ्यः सपुरी-
षाभ्यः ॥ २३ ॥

महानास्त्रीषु सपुरीषपदास्तपि कर्षणेऽष्टाक्षरास्तत्रयोविं-
शतिरेव पादाः सन्ति तान् सर्वानाहरेत् तैः सहाष्टाविंश-
तिरेकपदा भवन्ति ॥

षोडशिनोक्तः प्रतिगरोऽन्यत्रैकपदाभ्यः ॥ २४ ॥

विहृतान्तर्वर्त्तिनामेकपदानां विहृतप्रतिगरप्रतिषेधार्थ-
मिदं सूक्तं ॥

अवहृष्यैकपदा अविहरंश्चतुर्थं शंसेत् ॥ २५ ॥

एतानि षट् सूक्तान्यविहरन् चतुर्थरूपकं शंसेत् । एक-
पदास्तु वर्जयित्वा चतुर्थं शंसेत् । अविहरन्निति विस्पष्टार्थः ॥

समानमन्यत् ॥ २६ ॥ ॥ २ ॥

स्रोत्रियाणुरूपौ इमानि वा इत्येतत् समानं, पूर्वाभ्यां
विहाराभ्यामित्यर्थः ॥

इत्युत्तरघट्कस्य द्वितीये द्वितीया कण्डिका ॥ • ॥

ब्राह्मणाच्छंसिन इमानुकं भुवनासोषधामेति पञ्चायावाजं
देवदितं सनेमेति स्तोत्रियानुरूपौ ॥ १ ॥

इमानुकमिति पञ्च द्विपदाः । अयावाजमित्येका द्विपदा ।
एतौ ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोत्रियानुरूपौ ॥

अपप्राच इन्द्रेति सुकीर्त्तिः ॥ २ ॥

इदं सूक्तं सुकीर्त्तिर्नाम वेदितव्यं । अस्याः संज्ञायाः प्रवृ-
त्तिनिमित्तं तदार्पणं न तच्छब्दवत्त्वमित्येतत्प्रतिपादनार्थं
सूक्तादियद्वहणं ॥

तस्यार्धर्चशस्तुर्थी ॥ ३ ॥

‘युवं सुरामम्’ इत्यस्य अनुष्टुप्त्वादेवार्धर्चशंसने प्राप्ते पुन-
रर्धर्चशंसनवचनं प्राप्तानुवादः पुनःप्रदर्शनार्थः । एवंप्रका-
राया अन्यशस्यमध्यगताया अर्धर्चशः शंसनं सूच्छन्दोन्यायेन
शंसनं भवतीति ॥

अथ वृषाकपिं शंसेद्यथा होताऽऽज्याद्यां चतुर्थे ॥ ४ ॥

‘विहि होतोः’ इत्येतत् सूक्तं वृषाकष्यार्पणत्वाद्दृषाकपिरित्यु-
च्यते । अस्य शंसनोपायः पार्ष्टिके चतुर्थेऽहनि आज्याद्यां
यथा होता शंसेत् तथा वृषाकपिं ब्राह्मणाच्छंसो शंसेत् ।

तस्यां ये धर्मास्त इह कर्त्तव्या इत्यर्थः । अर्धर्चशंसनं विद्याहः
 त्रिरभ्यासो न्यूङ्गे निनर्दः प्रतिगरस्वेति तस्या धर्माः । विद्याहः
 सर्वाज्याद्यायाः सामान्यधर्मः । अर्धर्चशंसनस्यास्या एव धर्मः,
 त्रिरभ्यासश्च तादृश एव । न्यूङ्गनिनर्दावपि न केवलं तस्या
 एव उत्तरासामपि, साधारणत्वात् । तयोरतिदेशे तु येन
 यत्रातिदेशः कृतस्तस्य वैशेषिकधर्मास्त एवातिदिश्येरन्, न
 तत्र प्रयुज्यमानाः सामान्यधर्मा अपि । एवं सिद्धे यद्दोह-
 यद्वहणं करोति तस्येदं प्रयोजनं, चतुर्थेऽहन्याज्याद्यायां ये धर्माः
 प्रयुज्यन्ते साधारणा वैशेषिकाश्च ते सर्वे चातिदिश्येरन्निति ।
 एतच्च होद्वहणस्य कर्त्तृविशेषवाचिकत्वात् कर्त्तुश्च प्रयोगा-
 नुबन्धभूतत्वात्तन्मते । एवं त्रिरभ्यासोऽपि प्राप्नोति, तत् कुतः
 उक्तं होद्वहणं प्रयोगप्रत्यभिज्ञानार्थमिति । तेनाज्याद्याया
 आद्यो यः प्रयोगस्तावन्मात्र एवातिदेशे सिद्धे पुनरभ्यासस्य
 प्रापकं नास्तीति सिद्धं ॥

पङ्क्तिशंसन्त्विह ॥ ५ ॥

पङ्क्तित्वादेव पङ्क्तिशंसने प्राप्ते पुनर्वचनमाज्याद्यायां प्रयु-
 ज्यमानत्वादधर्चशंसनमपि प्राप्नोतीति तन्निवृत्त्यर्थं । तुशब्दो
 विशेषद्योतकः । अयमत्र विशेषः पङ्क्तिशंसनमिति । इहेति
 प्रसिद्धोऽयमर्थ इति दर्शयति, यस्मादयं वृषाकपिः पङ्क्ति-
 च्छन्दास्तस्मादिह पङ्क्तिशंसनमेवेति । अनेनैतत् साधितं भवति
 अतिदेशेनान्यच्छन्दःशंसनमन्यच्छन्दसो न प्राप्यत इति ॥

अप्रणवान्तस्य प्रतिगरो द्वितीये पाङ्गावसाने ॥ ६ ॥

आज्याद्याया अतिदेशे सति न्यूङ्गनिर्दे विकृतप्रतिगरो-
ऽपि प्राप्त एव । तत्रार्धर्चशः शस्यत्वात् प्रतिगरस्य च प्रण-
वान्तत्वेन पठितत्वात् तत्र प्रणव एवासौ सम्पद्यते, इह पुनः
पङ्क्तिशंसनत्वात् न्यूङ्गादिविकृतः प्रतिगरोऽवसाने सम्पद्यत
इत्यप्रणवान्त इत्युच्यते । अप्रणवान्तस्य प्रतिगर इत्येतावतैव
सिद्धे द्वितीये पाङ्गावसान इतिवचनं प्राप्नोऽयमर्थ इति द-
र्शयति । यस्मादस्मिन्नवसाने प्रणवो नास्ति तस्मादन्यस्मिन्नव-
साने प्रणवान्त एव प्रतिगर इति प्राप्ते विवेकस्येदं प्रयोजनं,
योऽयं न्यूङ्गादिविकृतः प्रतिगरः स प्राकृत एवेति प्रतिपत्तव्यं ।
तेन एतत् साधितं भवति, प्राकृतकार्यकरत्वात् प्राकृतस्य पुनः
प्रयोगो न कर्त्तव्य इति ॥

तस्मादूर्ध्वं कुन्तापं ॥ ७ ॥

तस्मादृषाकपेरूर्ध्वं कुन्तापं शंसेत् । तस्मादूर्ध्वमिति वचनान्
माध्यन्दिने वृषाकपौ प्रविष्टे तदनन्तरं कुन्तापः स्यादसति
प्रवेशे द्वितीयसवनेऽपि तस्य प्रवेशो नास्तीति गम्यते ॥

तस्यादितस्यतुर्दश विद्याहं निनर्द्य शंसेत् ॥ ८ ॥

तस्य कुन्तापस्यादितस्यतुर्दश च सो विष्टस्य विष्टस्य निनर्द्य
शंसेत् । विद्याहाः प्रागुक्ता एव, निनर्दोऽयमपूर्वं इति तस्य
स्वरूपनिर्द्घनमाह ॥

तृतीयेषु पादेषूदात्तमनुदात्तपरं यत् प्रथमं तस्मिन्नेतत् ॥

॥ ८ ॥

तृतीयेषु पादेष्वादिता यदचरं तदनुदात्तीकृत्य ब्रूयात् ।
एतदुक्तं भवति, तृतीयेषु प्रथममादित इत्यर्थः । आदिता
ये द्वे अचरे तयोः पूर्वमनुदात्तं, तस्मात् परं द्वितीयं उदात्तं
यथा भवेत् तथा निनर्देत्, नितरां ब्रूयादित्यर्थः । तदेवमु-
च्चारणं निनर्दं ब्रूयेनोच्यत इत्यर्थः ॥

तदपि निदर्शनायोदात्तरिष्यामः । इदं जना उपश्रुत ।
नराशंसस्तविध्यते । षष्टिं सहस्रा नवतिश्च कौरम आरुशमेषु
दक्ष क्षेत्रम् ॥ १० ॥

षकारोऽनुदात्तः, टिकार उदात्तः । अन्यदेकश्रुतिः ॥

अथामो दैवोमित्यस्य प्रतिगरः ॥ ११ ॥

प्रतिगरेष्वादिता यदचरद्वयं तयोः पूर्वमनुदात्तं उत्तर-
मुदात्तं कृत्वा ब्रूयात् । एतस्मात् पाठादेवं सम्भते, अयं प्रति-
गरः प्रणवो अवसाने प्राकृत एवास्य प्रतिगर इति । निनर्द-
सहितस्यार्धचंस्येत्यर्थः ॥

चतुर्दश्यामेकेन द्वाभ्याञ्च विग्रहः ॥ १२ ॥

‘उप वो नर एनमसि’ इत्येषा चतुर्दशी, सा पङ्क्तिः, तस्याः

प्रथमोऽर्धर्चस्त्रिपात् । तत्र विद्याहे क्रियमाणे एवं भवति, पूर्व-
मेकेन विगृह्य ततो द्वाभ्यामवस्येदित्यर्थः ॥

शेषोऽर्धर्चः ॥ १३ ॥

चतुर्दश्या च चो यः शेषः सोऽर्धर्चः शस्तव्यः । पङ्क्तिशंसने
प्राप्ते इदमुच्यते ॥

१३. ४४ १३-१४

एता अस्या आस्रवन्त इति सप्ततिं पदानि ॥ १४ ॥

सप्ततिवचनं शाखान्तरे कश्चित् षट्सप्तति पदानि सन्तो-
तिप्रदर्शनार्थं ॥

अष्टादश वा ॥ १५ ॥

एतावन्ति वा पदानि शंसेत् । तान्येतानीत्याह ॥

नवाद्यानि ॥ १६ ॥

आदितो नव पदानि ॥

१४. ४४ १४-१५

१५. ४४

अलावुकं निखातकमिति सप्त । यदीं हनत् कथं हनत्
पर्याकारं पुनः पुनरिति चैते ॥ १७ ॥

एते च हे । एतान्यष्टादश पदानि सम्याद्य शंसेत् सप्ततिं
सम्याद्य वेति विकल्पः ॥

वित्तौ किरणौ द्वाविति षडनुष्टुभः ॥ १८ ॥

षड्गुह्यं शाखान्तरे भूयांसि सन्तीति प्रदर्शनार्थं । अनुष्टु-
ब्यह्यं विस्पष्टार्थं ॥

दुन्दुभिमाक्षननाभ्यां जरितरोथामो दैव कोशबिले जरि-
तरोथामो दैव रजनिग्रन्थेर्धानां जरितरोथामो दैवोपानद्धि
पादं जरितरोथामो दैवोत्तरां जनीमाञ्जन्यां जरितरोथामो
दैवोत्तरां जनीं वर्त्तन्यां जरितरोथामो दैवेति प्रतिगरा अव-
सानेषु ॥ १८ ॥

प्रणवेषु प्राकृता एव ॥

इद्वेत्य प्रागपागुदगिति चतस्रो द्वेधाकारं प्रणवेनासन्तन्वन्
॥ २० ॥

चतस्र इतिवचनं पादत्रयः पठिता अपि नाष्टावेकप-
दाः चतस्र एवैता द्विपदाः द्वेधाकारं पठिता अपीति
प्रदर्शनार्थं । ताः पञ्चः शंसव्याः प्रणवेनासन्तन्वन् । अत्र
आर्थिकत्वादवसावस्य त्रिमात्रा एव प्रणवा भवेयुः । अस-
न्तन्वन्निति सन्तानप्रतिषेधादेव प्रणवसङ्गावे सिद्धे प्रणवे-
नेतिवचनमासां ये चत्वारः प्रणवास्तैः सन्तानो न कर्त्तव्य-
इत्येवमर्थं । तेन एतत् साधितं भवति, प्रवल्हिकानामन्यायाः
यः प्रणवस्तेनाभिज्ञातेऽन्यानामाद्यया सन्तानो भवतीति ॥

अलावूनि जरितरोथामो दैवोऽम् । पृषातकानि जरितरो-
थामो दैवोऽम् । अश्वत्थपलाशं जरितरोथामो दैवोऽम् । पि-
पीलिकावटो जरितरोथामो दैवोऽम् । इति प्रतिगराः प्रण-
वेषु ॥ २१ ॥

अवसानेषु प्राकृता एव ॥

भुगित्यभिगत इति त्रीणि पदानि सर्वाणि यथानिशान्तं ॥
॥ २२ ॥

सर्वाणि यथानिशान्तमिति वचनादत्रोक्तमेऽपि पदे प्रण-
वो न कर्त्तव्य इति गम्यते । तेनात्र त्रीणि पदानि यथा-
निशान्तं शंसव्यानि ॥

आ जरितरोथामो दैव पर्णशदो जरितरोथामो दैव गो-
शफो जरितरोथामो दैवेति प्रतिगराः । वीमे देवा अक्रंसते-
त्यनुष्टुप् ॥ २३ ॥

अनुष्टुब्जद्वयं विसृष्टार्थं ॥

पत्नी वीयस्यते जरितरोथामो दैव । द्रोता विष्टीमेन
जरितरोथामो दैवेति प्रतिगरौ ॥ २४ ॥

द्वितीयः प्रतिगरः प्रणवेऽप्यप्रणवान्त एव, पाठसाम-
र्थ्यात् ॥

आदित्या च जरितरङ्गिरोभ्यो दक्षिणामनयन्निति सप्तदश
पदानि। ओं च जरितरोथामो दैव । तथा च जरितरोथामो
दैवेति प्रतिगरौ व्यत्यासं मध्ये ॥ २५ ॥

मध्यब्रह्मेन मध्यवर्त्तिनि पदानि अभिधीयन्ते । व्यत्यास-
मिति तेषु पञ्चदशसु पदेषु एतौ प्रतिगरौ क्रमेण व्यत्यस्य
प्रयोक्तव्यावित्यर्थः । एतौ मध्यइतिवचनादाद्ये पदे प्राकृत
एव प्रतिगरो भवेत् । उत्तमे तु प्रणवो विहित एव प्रतिग-
रत्वेन ॥

प्रणव उत्तमः ॥ २६ ॥

उत्तमे पदे प्रणव एवात्र प्रतिगरो भवेदित्यर्थः ॥

त्वमिन्द्र शर्मरिणेति भूतेच्छदः ॥ २७ ॥

भूतेच्छद इत्यासामृचां नामधेयं ॥

तिस्र एता अनुष्टुभः । यदस्या अंजमेयाः । इत्याहनस्याः ।
॥ २८ ॥

आहनस्या इति नामधेयं ॥

आज्याद्ययोक्ताश्चतुर्थे ॥ २९ ॥

ता आहनस्याः 'आग्निं न खवृत्तिभिः' इत्यनया च
व्याख्याताः यथा ब्रह्मत्या एवमेता अपोत्यर्थः ॥

अथाच्छावाकस्य । प्र व इन्द्राय वृत्रहन्तमायेति स्तोत्रिया-
नरूपौ ॥ १ ॥

एताः षट् द्विपदाः अश्वावाकस्य स्तोत्रियानुरूपौ ॥

अथैवयामरुदुक्तो वृषाकपिना ॥ २ ॥

‘प्र वो महे मतयो यन्तु विष्णवः’ इत्येतत् सूक्तं एवया-
मरुन्नामकं तद्वृषाकपिना व्याख्यातं । यथा वृषाकपिः शंसत्य
एवमेव एवयामरुन्नामकमपीति, नात्र पङ्क्तिशंसनं । अति-
जागतोऽयमेवयामरुत्, पङ्क्तिशंसनं पुनः पञ्चपदास्त्रेव पङ्क्ति-
वित्युक्तं । वृषाकप्यतिदेशस्त्वचरलाघवादिदमप्युक्तं । अति-
देशेनान्यच्छन्दसः शंसनमन्यच्छन्दसो न प्राप्नोतीति । इममे-
वाभिप्रायं भगवान् सूत्रकारः स्वयमेव प्रकटयन् प्रणवान्तमेव
प्रतिगरं पठितवान् । तस्य पाठस्य भ्रान्तिमूलता कल्पयितु-
मयोग्या, अविगानात् ॥

ओ३ उ३उ३उ३उ३ ओ३ उ३उ३उ३उ३ ओ३ उ३उ३ मदे मधो-
र्मदस्य मदिरस्य मदैवो३ ओ३ओ३ओ३मोयामो दैवो३मि-
त्यस्य प्रतिगरः । ऋतुर्जनित्रोति नित्यान्यैकादिकानि ॥ ३ ॥

नित्यैकादिकशब्दयोः प्रयोजनमुक्तं ॥

एवमुक्त्यानि यत्र यत्र द्विपदासु स्तुवीरन् ॥ ४ ॥

अत्रोक्त्यशब्दः श्रित्यविषयः, श्रुतौ तथा प्रयोगदर्शनात्, 'एतानि वा अत्रोक्त्यानि नाभानेदिष्टो वास्तविक्याः' इत्यादौ । एवं श्रित्यानि भवन्ति, पार्ष्टिकात् षष्ठादङ्गोऽन्यत्रापि यत्र यत्र होत्रकाणां द्वितीयसवने द्विपदासु छन्दोगा यदि स्तुवीरन् । एतदुक्तं भवति । एकाहाहीनसत्रेषु यस्मिन् कस्मिन्सिद्धहनि द्वितीयसवने होत्रकाणां सर्वेषां यदि द्विपदासु स्तुवीरन् छन्दोगास्तत्र सर्वत्राहान्येवं श्रित्यानि कर्त्तव्यानीति । एकस्य होत्रकस्य द्वयोर्वा होत्रकयोर्यदा द्विपदासु छन्दोगाः स्तुवीरन् तदा एकस्य द्वयोर्वा श्रित्यानि कर्त्तव्यानि भवन्ति, नैवं सर्वेषामपीति । कुत एतल्लभ्यते एकस्य द्वयोर्वा द्विपदासु सवने श्रित्यान्येवं न भवन्तीति । एतदतो लभ्यते, 'होत्रकाणां द्विपदाः' इत्यतो होत्रकाणामितीदं वज्रवचनमुक्तं इहानुवर्त्तते । तस्यैतत् प्रयोजनं, यदा सर्वेषां द्विपदासु सवनं तदैव श्रित्यान्येवं भवति ॥

नित्यश्रित्यं त्विदमहः ॥ ५ ॥

इदं षष्ठमहर्नित्यश्रित्यं भवति । श्रित्यैरविनाभूतमित्यर्थः । नित्यवचनात् तदतिदिष्टानामयं धर्मो भवत्येवेति गम्यते ॥

विश्वजिच्च ॥ ६ ॥

एतदपि नित्यश्रित्यं भवति । श्रित्यानां प्रवृत्तौ होत्रका-

षां सर्वेषां द्वितीयसवने द्विपदास्तवनं निमित्तमित्युक्तं । षष्ठ-
विश्वजितौ नित्यशिक्ष्यावित्येतदप्युक्तं । एवं स्थिते षष्ठविश्व-
जितौ यद्यग्निष्टोमसंस्तौ स्यातां, यदि वा द्वितीयसवने होत्र-
काणां सर्वेषां द्विपदास्तवनं न स्यात् तदा कथं तयोर्नित्यशि-
क्ष्यत्वमापादनीयमिति, तत्र निर्वाहमाह ॥

ता चेदग्निष्टोमौ यदि वोक्थ्येष्वद्विपदासु स्तुवीरन् माध्य-
न्दिन एवोर्ध्वमारम्भणीयाभ्यः प्रकृत्या शिक्ष्यानि शंसेयुः ॥ ७ ॥

यद्येवं तदा माध्यन्दिन एव सवने आरम्भणीयाभ्य ऊर्ध्वं
प्रकृत्या न्यूङ्गादिविकारवर्जितानि शिक्ष्यानि शंसेयुः । माध्य-
न्दिन एवेत्यवधारणं यद्येकस्य द्वयोर्वा द्वितीयसवने द्विपदासु
स्तुवीरन् न सर्वेषां तथापि माध्यन्दिन एव सवने सर्वे
शंसेयुरित्येवमर्थः ॥

वार्हतान्येव सूक्तानि वालखिल्यानां मैत्रावरुणः ॥ ८ ॥

यदा माध्यन्दिने शिक्ष्यानि शंस्यन्ते तदैतावदनेनेति च-
याणां नियमः क्रियते । वालखिल्यानां यानि वार्हतानि षट्
सूक्तानि तान्येव मैत्रावरुणः शंसेत्, नान्यन्न किञ्चिच्छिक्ष्य-
मित्यर्थः ॥

सुकोत्तिं ब्राह्मणाच्छंसी । वृषाकपिञ्च पङ्क्तिशंसं ॥ ९ ॥

‘तस्मादूर्ध्वं कुन्तापम्’ इत्यनेन कुन्तापस्य वृषाकप्यनन्तरव-

र्त्तितायां प्राप्तायां तन्निवृत्त्यर्थं पक्षिशंसनवचनं । यावान्
वृषाकपिः पक्षिशंसनाहस्तावदेव शंसेत्, न तत्सम्बन्धि कुम्भा-
पमपीत्यर्थः ॥

द्यौर्नय इन्द्रेत्यच्चावाकः ॥ १० ॥

इदं सूक्तं अच्चावाक आरम्भणीयाया ऊर्ध्वं शंसेत् ।
अस्मिन् पक्षे इदमस्य शिल्पं भवतीति ॥

प्रत्येवयामरुदित्येतदाचक्षते ॥ ११ ॥

एतत् सूक्तं प्रत्येवयामरुदिति श्रुतौ प्रसिद्धमित्यर्थः ॥

होतैवयामरुतमाग्निमारुते पुरस्तान्मारुतस्य पक्षः समा-
समुत्तमे पदे ॥ १२ ॥

अस्मिन् पक्षे आग्निमारुते शस्ते मारुतस्य सूक्तस्य पुरस्ता-
देवयामरुतं होता शंसेत् पक्षः । पक्षःशंसनविधानं सर्वा-
द्यैवाचतुष्पदा इत्यर्धचशंसने प्राप्ते पक्षःशंसने पञ्चपदत्वात्
द्वे द्वे पदे अतिरिच्येते इति तदर्थमिदमुच्येते 'समासमुत्तमे
पदे' इति । उत्तमे पदे समस्य प्रणयादित्यर्थः । होतृग्रहणम-
च्चावाकनिवृत्त्यर्थं । अत इदमवगम्यते, अच्चावाकसम्ब-
न्धमयेतत् सूक्तमागन्तुकत्वेनास्मिंश्छस्ते विधीयते न मारु-
तनिविद्धानीयत्वेनेति । तेन एतत् साधितं भवति, धा-

व्याग्नरं प्रवेष्टादाहावस्थाभावः, माहृतस्य च निविद्धा-
नीयत्वादिति ॥

षष्ठे त्वेव पृष्ठ्याद्यान्यद्वरहःशस्यैकभूयसीः शस्त्वा मैत्रा-
वरुणो दूरोहणं रोहेत् ॥ १३ ॥

एवं माध्यन्दिने सवने शिष्पेषु नीयमानेषु पार्थिके षष्ठे-
ऽहन्ययं विधेयः दूरोहणमपि रोहेत् इति । एवकारोऽव-
धारणार्थः । अस्मिन् पक्षे षष्ठ एवाहनि दूरोहणं रोहेन्न वि-
श्रजितोत्यवधारणार्थः । पृष्ठ्याधिकारे पुनः पृष्ठ्यग्रहणादिदं
दूरोहणं पूर्वस्माद्दूरोहणादन्यद्दूरोहणमिति ज्ञायते । यदि
पूर्वविहितस्यैवावधारणाद्विश्रजित्वावृत्तिर्विधित्तिता स्यात् तदा
तस्य पार्थिक एव सम्भवात् पुनः पृष्ठ्यग्रहणं न कुर्यात्,
करोति च, अतो ज्ञायते दूरोहणान्तरमेतदिति । अनेन
एतत् साधितं भवति, अस्य दूरोहणस्याहावविध्यभावादा-
हावो न कर्त्तव्य इति । अद्वरहःशस्यस्य पञ्चर्षत्वात्तिस्रः
शस्त्वत्येतावतैव सिद्धे एकभूयसीरितिवचनं सम्पातसूक्तेऽप्येतस्य
न्यायस्य प्रापणार्थं ॥

सम्पातवृत्त एकाहीभवत्सु ॥ १४ ॥

अस्मिन् षष्ठेऽहनि एकाहीभवति सति सम्पातसूक्ते 'कथा-
महामवृधत्' इत्यस्मिन् दूरोहणं रोहेत् तस्यार्धाच्च एक-
भूयसीः शस्त्वा । एकाहीभवत्स्थिति वज्रवचनं यदा पुनरि-

दमहरहीनेषु चाद्यं भवति तदा तत्र तायमानरूपाणाम-
 भावाद्नेकाहा अयेकाहवद्भवन्ति, तत्र यदि माध्यन्दिने
 श्रित्यानि तदाहरहःश्रित्याभावात् सम्पातसूक्त एव दूरोहणं
 कर्त्तव्यमित्येवमर्थः । सत्रेषु माध्यन्दिने होत्रकाणां श्रित्याष्वेव
 भवन्ति । सोत्रियानुरूपौ कस्मिन्देति । कदापि प्राच इन्द्रे-
 त्यारम्भणीया । सद्योऽहं जात इत्यहरहःश्रित्यं । आसत्यो
 यात्वित्यहीनसूक्तं । एवं मैत्रावरुणस्य सोत्रियानुरूपौ कन्नयो
 अतसीनामिति । कदापि ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजेत्यारम्भणीया ।
 अस्मा इन्द्र प्र तवसे इत्यहीनसूक्तं । उदु ब्रह्मणीत्यहरहःश्रित्यं ।
 एवं ब्राह्मणाच्छंसिनः । अथाच्छावाकस्य सोत्रियानुरूपौ
 कदूषस्याहृतमिति । कदागुरुनो लोकमनुनेषि विद्वानित्यार-
 म्भणीया । आसदङ्गिरित्यहीनसूक्तं । अभितष्टे वेत्यहरहःश्रित्यं ।
 एवमेतानि षट् प्रतीकानि चतुर्विंशदिष्वहःसु भवन्ति ।
 षडहेषु षडहप्रकृतिषु चाद्यं विशेषो भवति । अहीनसूक्त-
 स्थाने सम्पातसूक्तानि भवन्ति । मैत्रावरुणस्यैवात्मानिन्देति
 प्रथमचतुर्थयोरङ्गोः । यन्न इन्द्र इति द्वितीयपञ्चमयोः ।
 कथामहामवृधदिति तृतीयषष्ठयोः । एवं ब्राह्मणाच्छंसिनः ।
 इन्द्रः पूर्भिद्य एक इद्यस्तिग्मशृङ्ग इत्येकैकं पूर्ववत् । एवम-
 छावाकस्यायेतानि सूक्तानि भवन्ति । इमामूष्विच्छन्ति त्वा
 आसदङ्गिरित्येतान्येतेष्वहःसु सत्रविषये श्रित्याणि भवन्ति ।
 एकाहीभावे कदातामारम्भणीयानामहरहःश्रित्यानामभावः ।
 अतः सम्पातसूक्ते दूरोहणमित्युक्तं ॥

न ह्येकाहीभवत्स्वरहःशस्यानि । नारम्भाणीया न क-
दन्तः ॥ १५ ॥

एकाहीभवत्स्विति प्रकृते पुनर्वचनमधिकारार्थं । वक्ष्यमाणो
विधिः सात्रिकेव्वहःस्वेकाहीभवत्स्विति वेदितव्यं । तेव्वहःस्वे-
काहीभवत्स्वरहःशस्यान्यारम्भाणीयाः कदन्तश्च न सन्ति ।
हिशब्दः प्रसिद्धौ । प्रसिद्धस्यायमर्थो यद्गणधर्मा एकाहेषु न
प्रवर्त्तन्त इति । अतस्तुल्यन्यायानां तार्क्ष्यातावेदस्यादीनामे-
काहीभवत्सु प्रवृत्तिनिषेधः सिद्धो भवति ॥

कदतां स्थाने नित्यान् प्रगाथाञ्चस्त्वा सम्पातवत्स्वदीन-
सूक्तानीतरेषु ततोऽन्त्यान्यैकाहिकानि ॥ १६ ॥

सात्रिकेव्वहःस्वेकाहीभवत्सु एवं गच्छं भवति । कदतां
स्थाने नित्यानैकाहिकान् प्रगाथान् ब्रह्मा पृथ्याभिज्ञवं प्रकृति-
षु सम्पाताम्हंसेयुः । इतरेषु चतुर्विंशतिप्रकृतिषु प्रगाथा-
नन्तरं अहोणसूक्तानि ग्रंथेयुः । तत उभयेव्वहःसु अन्त्यान्यै-
काहिकानि सूक्तानि ग्रंथेयुः । माध्यन्दिने सवने होत्रका इति,
नित्यानां निवर्त्तकेषु कदत्सु प्रतिषिद्धेषु प्राप्ता एव नित्याः
प्रगाथाः किमिति तेषु पुनर्विधीयन्ते । यत् पुनर्विधानं यदा
घुनरेतेषु साम प्रगाथा एकाहेषु प्राप्नुवन्ति तदा तैर्नित्यानां
बाधो न स्यादित्येवमर्थः । किञ्चान्यत् प्रगाथानन्तरं मैत्रा-

वरुणस्यापि सम्पातोऽहीनसूक्तं वा भवेन्नैकाहिकमित्ययमेव च क्रमः सिद्धोदित्येवमर्थं च । एवं हि सत्रेषु मैत्रावरुणस्य क्रमः प्रगाथानन्तरमहरहःस्थाने विहितं तत् प्रतिषिध्यत इति पूर्वमेवैकाहिकं प्रतिप्रसृतं स्यात् । अतस्तदपनीय तत्स्थाने सम्पातोऽहीनसूक्तं वा भवेत् । अन्यमेवैकाहिकं प्रतिप्रसृतमस्त्वित्ययं यत्नः क्रियते । एवञ्चेदन्त्यानां विधानं मन्दफलं भवेत् । अस्तु, तथाप्युत्तरार्थं कर्त्तव्यमेव ॥

सम्पातवत्सु तु सर्वस्तोमेषु प्राकृते वैकाहेऽहीनसूक्तानि ।
आदितस्तृतीयानि ॥ १७ ॥

तुशब्दो विशेषविध्यर्थः । अयमस्मिन् सूत्रे उपरितने च सूत्रे विशेषः सर्वार्थोऽयं सूत्रद्वयोक्तो विधिरित्येकाहीनवतामन्येषाञ्च साधारण इत्यर्थः । यदा पुनः सम्पातवन्त्यानि सर्वस्त्रिवृदादिभिस्त्रयस्त्रिंशान्तैः षड्भिः स्तोमैः युक्तानि भवन्ति, प्राकृतौ वा एकाह एभिः स्तोमैर्युक्तो भवति तदा अहीनसूक्तान्यादित इतरेषां सूक्तानां भवन्ति । आदित इति पुरस्तादित्यर्थः । तृतीयानि च भवन्ति । तृतीयवचनं प्राकृतौ द्विषूक्तत्वात् निमित्तवशेन प्राप्तस्यापि सम्पातस्याहीनसूक्तस्य चाखोपः स्यादिति समुच्चयसिद्ध्यर्थं । अत्र क्रमः । अहीनसूक्तं, अहरहःग्रन्थं, सम्पात इति सत्रेषु मैत्रावरुणस्य । इतरयोरहीनसूक्तं सम्पातोऽहरहःग्रन्थमिति विशेषः । एकाही-

भवत्सु मैत्रावरुणस्य इतरयोश्च न विज्ञेयः, अहीनसूक्तं
सम्पातोऽन्यमैकाहिकमिति । यदा पुनः प्रकृतिभूतो ज्योति-
ष्टोमः सचमहीनमेकाहं वा प्राप्तः तदा प्रथमस्य त्वर्ध्वं चतु-
र्थात् सर्वसोमोऽतिरात्र इति सर्वसोमस्य भवति । तत्रायं
क्रमः । सर्वेषां च स्वं स्वमहीनसूक्तं, तदैकाहिके च दे दे
सूक्ते, इति पूर्वयोः अष्टावाकस्याहीनसूक्तं भूय इत्यभित-
ष्टीयं । एवमहर्गणप्राप्तौ एकाहत्वे अहीनसूक्तानि दे दे
सैकाहिके सर्वेषामिति ॥

सामसूक्तानि सप्रगाथानि सर्वपृष्ठेषु पृष्ठानि ॥ १८ ॥

आदितसूतीयानीति च उभयं निवृत्तं । 'सामसूक्तानि
पुरस्तात् सूक्तानाम्' इति देवविधानादादित इति निवृत्तं ।
एकयोगनिर्दिष्टत्वादपि निवृत्तं । यदा पुनः सम्पाता-
हीनसूक्तैरैकाहिकानि त्रिप्रकाराण्यहानि सर्वपृष्ठान्यहानि
भवन्ति तदा सामसूक्तानि भवन्ति । तेषां स्थानं स्वरूपं
चोत्तरत्र वक्ष्यते । तेष्वेव ग्रन्थेषु प्राक्तरवैरुपरैवतानि सामानि
च पृष्ठकार्ये भवन्ति, तेषां सामप्रगाथाश्च भवन्ति । तदेतत्
साम सूक्तानि पृष्ठानि च तानि सप्रगाथानीत्येतन्नयं सर्वपृष्ठ-
निमित्तं विधीयते । अस्मिन्नेव सूत्रे अथच विधिरेकाहीभव-
तामन्येषां चासाधारणः । एवमत्र क्रमः । सम्पाताहःसु प्राक्-
रादीनां स्तोत्रियानुरूपाः सामप्रगाथाः कदन्त आरम्भणी-
याः सामसूक्तान्यहीनसूक्तान्येतावत् सर्वेषां समानं, ततोऽह-

रहःब्रह्मसम्पातौ मैत्रावरुणस्य, इतरयोः सम्पाताहरहःब्रह्मे
 इति । अहीनाहःस्वेवं भवति । सामसूक्तेभ्योऽनन्तरमहरहः-
 ब्रह्ममहीनसूक्तं मैत्रावरुणस्य, इतरयोरहीनसूक्ते अहरहः-
 ब्रह्मे इति । विश्वजिति तु विशेषः । अग्निरूपेभ्य ऊर्ध्वं वाम-
 देव्यादीनां योनिशंसनमिति प्रकृतौ ज्योतिष्टोमेऽहर्गणगते
 सामसूक्तान्वहीनसूक्तानि सर्वेषां, ततोऽहरहःब्रह्ममन्यमैका-
 हिकं मैत्रावरुणस्य । इतरयोः पूर्वं ऐकाहिके । ततोऽ-
 हरहःब्रह्मे इति । एवं त्रिप्रकारेष्वहःसु सर्वपृष्ठेषु माध्यन्दि-
 ने सवने होत्रकाणां ब्रह्माणि भवन्ति । एषामेवं त्रिप्रकारा-
 णामङ्गी एकाहीभावे सर्वपृष्ठत्वे सत्येवं ब्रह्मं भवति । कदतां
 स्थाने नित्याः प्रगाथास्ततः सामसूक्तानि अहीनसूक्तानि सम्पा-
 ता अन्यान्यैकाहिकानीति सम्पाताहःसु । अहीनाहःसु तान्येव
 सम्पातवर्जितानि चीष्टेव सूक्तानि । ज्योतिष्टोमिके तु सामसू-
 क्तानि अहीनसूक्तानि द्वे द्वे चैकाहिके इति सर्वेषामविशेषः ।
 ततोऽन्यान्यैकाहिकानोत्येतदुत्तरार्थमित्युक्तमस्मिन् सूत्रे पूर्व-
 स्मिंश्च सूत्रे उपकरोति । प्रकृते द्विषूक्तत्वात् तदन्यैकाहिकै-
 र्विनापि द्विषूक्तत्वमिद्वेरेकाहीभवत्स्वयहःस्वम्यानामपि सोपे
 प्राप्ते तेषामसोपायार्थं तदचनं ॥

पृष्ठे संस्थाः ॥ १८ ॥

वक्ष्यन्त इति शेषः । संस्थाग्रहणं परप्रत्ययत्वात् संस्थानि-
 यतेः स्वशास्त्रोक्तेः प्राथिकत्वप्रतिपत्त्यर्थं ॥

अग्निष्टोमः प्रथमं । षोडशी चतुर्थं । उक्थ्या इतरे ॥ २० ॥

एवं संज्ञः पृष्ठो भवति ॥

इति पृष्ठ्यः ॥ २१ ॥

इत्येवङ्गुणविशिष्टः प्रकृतो यः पृष्ठ्यः सः अयुजेषु रथन्तर-
पृष्ठः । युञ्जु हृदत्पृष्ठः ॥

प्रत्यक्षपृष्ठः ॥ २२ ॥

तृतीयादिषु वैरूपादिभिः समुचितपृष्ठो यः स प्रत्यक्षपृष्ठ-
संज्ञः पृष्ठो भवतीत्यर्थः ॥

अन्यैः परोक्षपृष्ठः ॥ २३ ॥

एतेभ्योऽन्यैः सामभिर्यत्र पृष्ठकार्यं क्रियते पृष्ठ्ये स परोक्ष-
पृष्ठसंज्ञको भवति ॥

एतैर्वोपसृष्टैः ॥ २४ ॥

उपसृष्टैरिति ऋगन्तरसम्बद्धैरित्यर्थः । एतैर्हृदत्थन्त-
रादिभिः स्वयोनिभ्योऽन्यसम्बद्धैः पृष्ठकार्यं यत्र पृष्ठे क्रियते
स च परोक्षपृष्ठः ॥

वैरूपादीनामभावे पृष्ठ्यस्तोमः ॥ २५ ॥

यदि वृहद्रथन्तरे एव केवले क्रियेते न वैरूपादयः,
तदा पृष्ठ्यस्तोमसंज्ञको भवति ॥

पवमानभाव आपर्क्यपृष्ठ्यः ॥ २६ ॥

यदि माध्यन्दिने पवमाने रथन्तरादीनि क्रियेरन् पृष्ठ-
स्थाने तदा आपर्क्यपृष्ठसंज्ञो भवति ॥

तनूपृष्ठ्यो क्षोतुश्चे क्षैतनौधसे ॥ २७ ॥ ॥ ४ ॥

यदि क्षोतुः पृष्ठे निष्केवलस्य स्थाने क्षैतं वा नौधसं वा
कृत्वा अन्यत्र वृहदादीनि क्रियेरन् तदा तनूपृष्ठ्यो नाम भव-
ति । एवमनेकधा पृष्ठ्यविकल्पा उक्ताः शास्त्रान्तरोक्ताश्च
सन्ति, तेषु सर्वेषु वृहदादीनां यथास्थानमक्रियायामस्त्योनि-
भावं वा वृद्धा यथाविधि योनिशंसनं कर्त्तव्यं ॥

इत्युत्तरघटकस्य द्वितीये चतुर्थी कण्डिका ॥ • ॥

अभिजिहृहत्पृष्ठः ॥ १ ॥

ज्योतिष्टोमेन सह चतुर्दशाहानि व्याख्यातानि । इदानीं पञ्चदशमहस्यते । अभिजिज्ञाम स हृहत्पृष्ठो भवति । पृ-
ष्ठादीनां रथन्तरादीनां परप्रत्ययानां विधानस्य प्रयोजनं
'हान्दोग्यप्रत्ययम्' इत्यत्र सूत्रे वक्ष्यते ॥

उभयसामा यद्यपि रथन्तरं यज्ञायज्ञीयस्य स्थाने ॥ २ ॥

इह स्थाने त्रिविधं हान्दोगानां उभयसामत्वं भवति ।
हृहद्रथन्तरयोरन्यतरं माध्यन्दिने पवमाने भवति ब्रह्मसा-
खि वाऽग्निष्टोमसाखि वा । तत्रास्माकं पवमानभाव एव । सर्वत्रो-
भयसामत्वं साधयितुमत्रायं यत्नः कृतः । एतदुक्तं भवति,
सर्वत्र हृहद्रथन्तरयोरन्यतरस्य पवमानभाव एवोभयसा-
मत्वं भवतीति । अभिजिति तु यदि पृष्ठस्थाने हृहङ्गवति,
रथन्तरस्याग्निष्टोमस्थाने तदाप्यत्रोभयसामत्वं भवति । इद-
मत्र पृष्ठविधानस्य प्रयोजनं, यदि पुनर्विपरीतं तदापि अने-
नैवोभयसामत्वं भवतीति ॥

पिवर्वास्विह सामप्रगाथः ॥ ३ ॥

इहयहषादाचनिकोऽयमर्थ इति प्रदर्शयति ॥

पिवा सोमं तमु दृष्टीति मध्यन्दिनः ॥ ४ ॥

तमु दृष्टीत्यनेन साहचर्यात् पिवा सोममित्यस्य भारद्वा-
जस्य ग्रहणं नान्यस्य ॥

तयोरैकादिके पुरस्तादन्ये वा शंसेयुः ॥ ५ ॥

तयोः सूक्तयोः पुरस्तादैकादिके 'अनिष्ठा उप इन्द्रस्यानु-
वीर्याणि' इत्येते, अन्ये वाऽनैकादिके ये केचन तत्कार्ययोगे
इत्यर्थः । एवं द्विषूक्तो मध्यन्दिनो विहितो भवति, पूर्वस्य च
विधेर्निरपेक्षत्वात् । तेनैकसूक्तमेव विहितं भवति । अतः साम-
र्थ्यादवाचनिकोऽयं विकल्प इति निश्चिनुमः ॥

एते एवेति गौतमः सप्तदशत्वात् पृष्ठ्यस्य ॥ ६ ॥

एवं स्थिते एकसूक्तपक्षे न्यायानुगुण्यमस्तीति गौतम आह ।
एते एव 'पिवा सोमं तमु दृष्टि' इत्येते एव कर्त्तव्ये नैकादिके
अन्ये एवेति । अयमत्र न्यायः सप्तदशत्वात् पृष्ठ्यस्येति पृष्ठस्य
सप्तदशलं एकसूक्तत्वे यथा हेतुस्तथोपपादयितुमाह ॥

यावत्यो यावत्यः कुशानां नवतो दशतो वा निष्केवल्ये
तावत्सिद्धता मध्यन्दिनाः स्युरिति मद्वा न्यायः ॥ ७ ॥

कुशानामश्चन्द्रोमानां शोचावृत्तिसङ्ख्यानार्थानि काष्ठानि,

ताषां नवतो दध्नतो वा विभज्यमानानां चावत्यो निष्केवस्य-
 सोमे पूर्णा भवन्ति तावतिसूक्ता मध्यन्दिना भवेयुः । ता-
 वतिसूक्तासावत्सूक्ता इत्यर्थः । तावन्ति सूक्तानि येषु मध्य-
 न्दिनेषु ते तावतिसूक्ता मध्यन्दिना इत्युच्यन्ते । अयं न्यायः
 प्राचुर्येण सर्वेष्वहःसु दृष्ट इति महा न्याय इत्युक्तं । अत्र
 व्यभिचाराशङ्का न कर्तव्या । यत् पुनर्मध्यमे द्वान्दोमिके
 चतुस्रत्वारिंशे सोमे पञ्च सूक्तानि दृष्टानि, तत् तु वाचनि-
 कमिति परिहर्तुं शक्यत एव । अत्रापि द्विषूक्तत्वं वाचनिक-
 मेवेत्यस्याव्यभिचारिता युक्ता । न्यायव्युत्पादनस्य प्रयोजनं
 'मार्थान्दिने तु होतुर्निष्केवस्ये सोमकारितं शस्त्रं' इत्यत्र
 वक्ष्यते ॥

मरुत्वतीयस्योत्तमे विपरीते ॥ ८ ॥

'पिवा सोममभि' इत्यस्योत्तमे अथैव व्यत्यस्य शंसेत ।
 उत्तमां ब्रह्मोपोत्तमां शंसेदित्यर्थः ॥

चातुर्विंशिकं तृतीयसवनं ॥ ९ ॥

अन्यद्देवतुरैकादिकं होत्रकाणां सर्वत्र सार्वत्रिकमेव उक्तो-
 ऽभिजिज्ञामा दृष्टपृष्ठः । अथेदानीं खरसामान उच्यन्ते ॥

अभिज्ञवत्यहः पूर्वः खरसामानः ॥ १० ॥

अभिस्रवस्य यः पूर्वस्य हस्तेनातिदिष्टानि वक्ष्यमाणगुण-
विशिष्टानि त्रीणि अहानि स्वरसामसंज्ञानि भवन्ति ॥

स्वराणि त्विच्च पृष्ठानि ॥ ११ ॥

स्वरसंज्ञकानि सामानि एव्हहःसु पृष्ठानि भवन्ति । एत-
देवैतेषु स्वरसामग्र्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तं ॥

तेषां स्तोत्रिया यज्जायथा अपूर्व्यमत्यपायि ते मह एनमेनं
प्रत्येत नेति ॥ १२ ॥

यथासङ्गो न तेषामेते स्तोत्रिया भवन्ति । अधिकारादेव
तेषामित्यस्यार्थस्य सिद्धौ सत्यान्तेषामिति वचनमुत्तरार्थं ॥

आद्यो वा सर्वेषां ॥ १३ ॥

‘यज्जायथा अपूर्व्यम्’ इत्ययमाद्यः स्तोत्रियः, स एव वा
त्रिषु स्वरसामसु स्तोत्रियो भवति ॥

वयं घत्वा सुतावन्त इति तिस्रो वृद्धयो यस्ते साधिष्ठोऽवस
इति षडनुष्टुभ इत्यनुष्टुपाः ॥ १४ ॥

एकां वृद्धीं वृद्धीत्वा द्वे अनुष्टुभौ च वृद्धीत्वा एकोऽनु-

रूपो भवति । एवमपरौ चानुरूपौ । अत्र तेषामित्यनेन
समन्वः । तेषां स्वरारणां यथासंख्येनैतेऽनुरूपा भवन्तीति ॥

स्तोत्रिये यथा युक्ता वृद्धतो तथाऽनुरूपे ॥ १५ ॥

स्तोत्रिये परस्मान्ने वृद्धतो यत्र स्थाने वाऽनुष्ठुभौ अनुरूपे
च तत्स्थान एव, एताः कर्त्तव्या इत्यर्थः ॥

स्थांयीन्येतानि यथा वृद्धद्रथन्तरे ॥ १६ ॥ ॥ ५ ॥

यथा वृद्धद्रथन्तरे पृष्ठ्याभिन्नवयोः तदतिदिष्टेषु चाहःसु
पृष्ठ्यत्वेन योनिशंसनरूपेण वा स्थायिनी नित्ये, एवं स्वरसामसु
स्वराणि नित्यानीत्यर्थः ॥

इत्युत्तरषट्कस्य द्वितीये पञ्चमी कण्डिका ॥ • ॥

विषुवान् दिवाकीर्त्यः ॥ १ ॥

विषुवानित्येको न विंशमहस्तदिदानीमुच्यते । स विषु-
वान् दिवाकीर्त्यो भवति । अयं विधिः कर्मणि निष्प्रयोजनः ।
'उदिते प्रातरनुवाकः' इति विधानात् तस्य चाग्निष्टोमसंस्त-
त्वादग्निष्टोमस्य चाहन्येव समापनीयत्वात् कर्मणश्च कीर्त्तयतो

विषयत्वाच्च । अतस्तद्विधायकब्राह्मणस्य तत्साधनभूतानाञ्च
 ब्रह्मादीनां दिवैवाध्ययनं कर्त्तव्यमित्येवमर्थोऽयं यत्नः कृतो
 भगवताऽऽश्वलायनेनाचार्येणेति मन्तव्यं ॥

उदिते प्रातरनुवाकः ॥ २ ॥

अनुवक्तव्य इति शेषः ॥

पृथुपाजा अमर्त्य इति षड् धाय्याः सामिधेनीनां ॥ ३ ॥

अस्मिन्नहनि सामिधेनीनामुपोक्तमायाः प्राग्मेताः षड्रुचो
 धाय्या भवन्ति । धाय्याग्रहणं स्नानस्नाभार्थं । सामिधेनीग्रहणं
 ब्रह्मधाय्यानिवृत्त्यर्थं ॥

सौर्यः सवनीयस्थोपालभ्यः ॥ ४ ॥

सुत्याधिकारादेव सवनीयत्वे सिद्धे सवनीयग्रहणं सवनीय-
 स्नाऽऽसन्नं कृत्वा पश्चात् सौर्यं आसन्नम् इत्येवमर्थं ॥

सोमापौष्णो वा ॥ ५ ॥

अथ वा पशुरपासन्नम् पूर्वा वेति विकल्पः ॥

समुद्रादूर्मिरित्याज्यं । त्वं सुमेघं कथाशुभेति च मरुत्व-
तीयं ॥ ६ ॥

एकविंशद्भोजसोमेऽपि विषुवत्यनयोः सूक्तयोः समुच्चि-
तयोरेव मरुत्वतीयत्वसिद्ध्यर्थं च शब्दः ॥

महादिवाकीर्त्यं पृष्ठं ॥ ७ ॥

महादिवाकीर्त्यमिति सामनाम् ॥

विभ्राड्वृद्धत् पिवतु सोम्यं मधु नमो मित्रस्य वरुणस्य
चक्षस इति स्तोत्रियानुरूपौ यदि वृद्धद्रथन्तरे पवमानयोः
कुर्युर्योनो रनयोः शंसेत् ॥ ८ ॥

उत्तरविवचार्योऽयममुवादः ॥

रथन्तरस्य पूर्वा ॥ ९ ॥

पूर्वश्रष्टृत्वात् समासे च पूर्वनिपातत्वात् वृद्धतो योनिः
पूर्वं शंसत्येतदाभासनिवृत्त्यर्थं सूत्रं । एतत् सार्वत्रिकं ।
अन्योर्थो निगमनप्राप्तौ अस्मिंस्त्वहनि निमित्तक्रमादेवैषोऽर्थः
सिद्ध एवेति ॥

आद्ये भवतोऽन्याभिरपि सन्निपाते ॥ १० ॥

अन्याभिर्वैरूपादीनां योनिभिः सह यदा बृहद्रथन्तर-
योनी शंस्येते तदा एतयोर्योनी शस्त्वाऽन्येषां योनीः शंसेत् ।
अयमपि विधिः सार्वत्रिक एव ॥

उत्तमस्विह सामप्रगाथः ॥ ११ ॥

‘इन्द्रमिदेवतातये’ इत्येषः ॥

नृणामु त्वाऽनृतमङ्गीभिर्वृक्थैरिति तिष्ठो यस्तिग्मशृङ्गो-
ऽभि त्वं मेषमिन्द्रस्य नु वीर्याणोति ॥ १२ ॥

नृणामु त्वेत्येवमादीनि निष्केवस्यस्य सूक्तानि ॥

एतस्मिन्नैन्द्रो निविदं शस्त्वा शंसेदेवोत्तराणि षड्दिवस्वि-
दस्य सुत इत् त्वमेष प्रपूर्वोर्वृषामदः प्र मंदिष्ठाय त्वमूष्विति
॥ १३ ॥

एतस्मिन्नित्यनूच्यमाने सूक्तं समाप्य निवित् स्यात् तस्मिन्वत्त्वं
सूक्तमध्ये निज्जिदः प्रापणार्थमेतस्मिन्नित्युच्यते । ऐन्द्रोमिति
विशेषणमचानैन्द्र्यपि निविदस्योति ज्ञापनार्थं । तेन दूरोदण-
स्यापि निवित्त्वं साधितं भवति । तथा च श्रुतिरस्ति । ‘एषा

‘ह वा अत्र निवित्’ इति । दूरोद्दणस्य निविस्ते सति प्रयोजनं
 ‘एकपञ्चाशतं द्विपञ्चाशतं वा ब्रह्मा मध्ये निविदं दधाति
 तावतीदत्तराः शंसति’ इत्युक्तसंज्ञाने ‘हंसवती न संज्ञेया’ इति
 निविदं ब्रह्मोत्तराणि षडित्युच्यमाने सूक्तशेषस्याशंसनमाशङ्क्यते
 तस्मिन्नुच्यते शंसेदेवेत्युक्तं । शंसेदेव सूक्तशेषं, उत्तराणि च
 षट् सूक्तानीत्युक्तं भगवता सूत्रकारेण । षड्यद्दणं एकविंशा-
 द्हीनसोमेऽपि विषुवति सूक्तहानिर्माभूदित्येवमर्थः । उत्तर-
 यद्दणं प्रदर्शनार्थं, अतः पूर्वेषामुत्तरेषाञ्च हीनसोमेऽपि विषु-
 वति सूक्तहानिर्मासीति सिद्धं ॥

इह तार्क्ष्यमन्तः ॥ १४ ॥

अस्मिन्नहनि निष्केवस्यसूक्तेष्वेवान्ततस्तार्क्ष्यं शंसेत् । अतो-
 ऽत्र निविद्वानीयत्वमप्यस्य भवतीति गम्यते । अतोऽत्र तार्क्ष्य-
 स्य पृथगाह्वानं न भवतीति । अन्यत्र तु सूक्तानन्तर्याभावात्
 तेभ्यश्चान्यदनन्तरमित्याहवो भवत्येव । त्वमूखित्यत्र हीनपाद-
 यद्दणात् सर्वत्र तार्क्ष्यं सूक्तमेव भवति ॥

तस्यैकां ब्रह्माऽऽह्वय दूरोद्दणं रोचेत् ॥ १५ ॥

६

तस्य तार्क्ष्यस्यैकामृचं ब्रह्माऽऽह्वय दूरोद्दणं रोचेत्, शंसेत्
 पूर्ववत् ॥

इति निष्केवल्यं । विकर्णं चेद् ब्रह्मसामोर्ध्वमनुरूपात्
तं वेदस्मृतीषहमभि प्र वः सुराधसमिति ब्राह्मणाष्कंसी
श्यैतनौधसयोर्योनीं ग्रंसेत् ॥ १६ ॥

यदि ब्राह्मणाष्कंस्त्रिणः स्तोत्रे विकर्णं ब्रह्मसामं कुर्युः तदा
ब्राह्मणाष्कंस्त्रिणरूपादूर्ध्वं 'तं वेदस्मृतीषहम' इति नौधस-
योनिं 'अभि प्र वः सुराधसम' इति श्यैतयोनिञ्च ग्रंसेत् ।
श्यैतस्य पूर्वनिपातोऽप्याक्षतरत्वात् ॥

नौधसस्य पूर्वा । श्यैतस्योत्तरा ॥ १७ ॥

नौधसस्य पूर्वमित्येतावतैव सिद्धे श्यैतस्योत्तरत्वे पुनस्तस्यो-
त्तरवचनं 'तं वेदस्मृतीषहम' इति नौधसयोनिं पूर्वमुक्त्वा
'अभि प्र वः सुराधस' इति पश्चादुक्त्वा श्यैतनौधसयोर्योनी
इति व्युत्क्रमेण साजोऽतिदेशं कृतवान्, अतस्तद्वाच्यपनुत्यर्थं
पूर्वमुत्तरामिति चोक्तवान् । या पूर्वाक्ता सा नौधसयोनिः,
योत्तरा सा श्यैतस्येत्ययमर्थः सिद्धो भवति । ग्रंशने च
नौधसयोनिं पूर्वं ग्रंसेत् पश्चात् श्यैतस्येत्ययमर्थोऽत्रैव साधयितु-
मुभयोर्यद्वयं कृतमिति सिद्धं ॥

एतद्वोत्रकाणां योनिस्थानं । यच्च प्रगाथ आह्वानमेताभ्य-
स्तत् पञ्चाद्यावपरिमितत्वात् ॥ १८ ॥

यत् प्रगाथे प्रकृतिप्राप्तमाह्वानं तद्योनिभ्य एव भवति

न प्रगाथेभ्य इत्यर्थः । एवं चेद्वचनादेवायमर्थः सिध्यति किं
हेतुवचनेनेति । हेतुवचनस्येदं प्रयोजनं, पञ्चाहावस्य अति-
रेकभयादेव इदमन्यदीयमाङ्गानं अन्यस्योच्यते वचनबला-
दिति । एतद्दर्शयितुमिच्छति ॥

उत्तमेनाभिष्वविकेनोक्तं तृतीयसवनं ॥ १९ ॥

‘षष्ठस्य सावित्रार्भवे तृतीयेन’ इत्यादिना ॥

ऐकादिकौ तु प्रतिपदनुचरौ ॥ २० ॥

‘नाभिष्वविकौ विश्वेदेवस्य नेतुरित्याद्यौ’ इत्यर्थः ॥

भासञ्च यज्ञायज्ञीयस्य स्थाने ॥ २१ ॥

भासं नाम सामविशेषः । तदच कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥

पृक्षस्य वृष्णो अरुषस्य नू सच्च इति स्तोत्रियानुरुपौ ॥ २२ ॥

भासस्येत्यर्थः ॥

मूर्धानं दिवो अरतिं प्रथिव्या मूर्धा दिवो नाभिरग्निः
पृथिव्या इति वा ॥ २३ ॥

इमौ वा पूर्वौ वेति विकल्पः ॥

अन्यासु चेद्वलिङ्गास्वतोऽनुरूपः ॥ २४ ॥

उक्ताभ्योऽन्यासु एवंलिङ्गासु चेद्भासः क्रियेत तदा भास-
स्त्रोत्रियं गृहीत्वा 'मूर्धा दिवो नाभिः' इत्ययमेवानुरूपः
कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥

आवृत्ताः स्वरसामानः ॥ २५ ॥   ॥ ६ ॥

आवृत्ताः प्रतिलोमा इत्यर्थः । स्वरसामाना उत्तमः प्रथ-
मो मध्यमो मध्य आद्योऽन्तत इत्येषां पुनर्वचनं नवरात्र-
पुरणार्थं, नाहरन्तरसिद्ध्यर्थमिति ॥

इत्युत्तरवट्कस्य द्वितीये षष्ठौ कण्डिका ॥३॥

विश्वजितोऽग्निं नर इत्याज्यं ॥ १ ॥

विश्वजिज्ञाम विंशमहव्यथे । तस्मिन्नहनि विश्वजिति
'अग्निं नरो दीधितिभिः' इत्याज्यं भवति ॥

चतुर्विंशेन मध्यन्दिनः ॥ २ ॥

निष्केवल्यमहत्तृतीये चतुर्विंशेन व्याख्याते इत्यर्थः । अत्र
विशेषमाह ॥

वैराजं तु पृष्ठं सन्युद्धं ॥ ३ ॥

अत्र वैराजं नाम साम पृष्ठस्थाने भवति । तस्य च 'पिषा
सोममिन्द्र मन्दतु त्वा' इति विराजस्तोत्रिचानुरूपौ भवतः ।
तासां मध्यमेषु पादेषु न्युद्धस्य भवतीति वैराजं पृष्ठं स-
न्युद्धमित्युक्तं ॥

वृद्धतस्य योनिं प्राग्बैरूपयोऽन्याः ॥ ४ ॥

चतुर्विंशतिदेशादेव वृद्धतः क्रियमाणस्य योनिशंसने प्राप्ते
पुनर्वचनं योनिशंसनस्य निमित्तद्वये सत्यपि सकृदेवाद्य योनिं
शंसेदित्येवमर्थः । प्राग्बैरूपयोऽन्या इत्येतस्मिन् क्रमे सिद्धेऽपि
पुनर्वचनं वृद्धतस्य योनिमित्येतावत्युच्यमाने योन्यन्तरनिवृ-
त्तिशङ्का स्यादिति तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थः ॥

होत्रकाणां पृष्ठानि शाक्रवैरूपरैवतानि ॥ ५ ॥

होत्रकशस्त्रस्तोत्रेष्टेतानि सामानि भवन्तीत्यर्थः । अत-
स्तेषां योनयोऽस्मिन्नहनि होत्रकाणां शस्त्रेषु स्तोत्रिया भव-
न्ति । अग्निरूपस्य तस्य तस्य स्तोत्रियस्य स्वकीयो भवति ॥

ते योनीः शंसन्ति ॥ ६ ॥

त इति विशेषणं पृष्ठवन्तोऽपृष्ठवन्तस्य होत्रकाः सन्तीति
होत्रकद्वैविध्यप्रतिपादनद्वारेण द्विविधो विश्वजित् सर्वपृष्ठो-

ऽसर्वपृष्ठस्येति प्रदर्शयति । तथा चतुर्विंशमहाव्रताभिजि-
द्विश्वजिदित्यत्र ससर्वपृष्ठग्रहणं कुर्वन्नपि भेदेन विश्वजिद्ग्रहणं
करोति । तदपि दर्शयति असर्वपृष्ठो विश्वजिदस्तीति । अतस्ते
पृष्ठवन्तो होत्रका योनीः शंसन्ति ॥

वामदेव्यस्य मैत्रावरुणः । उक्ते ब्राह्मणाच्छंसिनः ॥ ७ ॥

उक्ते इति श्वेतनौधस्योर्योनी इत्यर्थः ॥

काले यस्याच्छावाकः ॥ ८ ॥

वामदेव्यकास्ते यथोरेते योनी इति प्रदर्शनार्थमाह ॥

ऐकादिकौ स्तोत्रियावेतयोर्योनी ॥ ९ ॥

‘कथानस्त्रिच आशुवत्’ ‘तरोभिर्वो विददसुम्’ इत्येते इत्यर्थः ॥

ता अन्तरेण कदतश्चैतेषामेव पृष्ठानां सामप्रगाथान् ॥
॥ १० ॥

ता योनीः कदतः प्रगाथांश्चान्तरेण मध्य इत्यर्थः । एते-
षां आकरवैरूपरैवतानां सामप्रगाथाऽऽसेयुरेकैकमेकैकः ।
‘सामसूक्तानि सप्रगाथानि’ इत्यत्र सामसूक्तानां सप्रगाथानां
च सर्वपृष्ठेषु प्राप्तिरुक्ता । इह एतेषां मध्ये सामसूक्तानां स्वरू-
पं स्थानं बोध्यते । अन्येषां स्थानमेव स्वरूपस्थान्युक्तत्वात् ॥

सत्रा मदासो यो जात एवाभूरेक इति सामसूक्तानि
पुरस्तात् सूक्तानां । उक्तं तृतीयसवनमुत्तमेन पृष्ठ्याङ्गा ।
ऐकादिकौ तु प्रतिपदनुचरौ । दृष्टश्चेदग्निष्टोमसाम त्वमग्रे
यज्ञानामिति स्तोत्रियानुरूपौ । इति नवरात्रः ॥ ११ ॥

योऽयमभिजिदादिः विश्वजिदन्तः अहःसमूह उक्तः स
नवरात्रसंज्ञो वेदितव्यः । स च अभिजित्स्वरसामानो विषुवा-
नावृत्ताः स्वरसामानो विश्वजिच्चेति नवरात्रः ॥

सर्वेऽग्निष्टोमाः ॥ १२ ॥

सर्वयज्ञं स्वरसामसूत्रयोरप्यग्निष्टोमत्वसिद्ध्यर्थं । अभि-
जवप्रकृतित्वात् तयोर्दृक्त्वसंस्मृताऽऽशङ्क्येतेति ॥

उक्थानेके स्वरसाम्नः ॥ १३ ॥

एवं केचिच्छाखाविशेषानुसारिण इच्छन्तीत्यर्थः ॥

द्वितीयमाभिज्ञविकं गौः । आयुर्त्तरं ॥ १४ ॥

तृतीयमाभिज्ञविकमित्यर्थः । संज्ञाप्रसङ्गादयमपि संज्ञा-
विधिरुच्यते ॥

त्यद्वक्त्रे पूर्वस्मात् त्यद्वात् सवनग्नौ यथान्तरं गौरायुरु-
त्तरात् ॥ १५ ॥

यदि गोआयुषी अद्वक्त्रे भवतः तदैवं भवतः, पूर्वस्मादा-
भिस्त्रविकत्यद्वात् सवनं सवनमादाय यथान्तरं यथाक्रमेणे-
त्यर्थः । एवं गौर्भवति । प्रथमात् प्रातःसवनं । द्वितीयात्
माध्यन्दिनं सवनं । तृतीयात् तृतीयसवनं इति । एवमुत्तरा-
दाभिस्त्रविकात् अद्वात् सवनग्नौ यथान्तरमायुरित्यर्थः ॥

षडद्वक्त्रे युग्मेभ्यो गौरयुजेभ्य आयुः ॥ १६ ॥

षडद्वे कृत्रे एते एव भवतः । अभिस्त्रवस्य युग्मेभ्योऽहोभ्यः
सवनग्नौ यथान्तरं गौः कृत्तिः । अयुजेभ्य आयुरिति पूर्ववत् ।
एवं चिप्रकारा गोआयुषोरुत्पत्तिः ॥

दशरात्रे ॥ १७ ॥

अधिकारोऽयं । एतद्विदमित्यस्मात् प्राक् यद्वक्ष्यते तद्व-
रात्रं इति वेदितव्यं । वक्ष्यमाणानि च दशानि अहानि दश-
रात्रसंज्ञकानि भवन्तीत्युभयमत्रोच्यते ॥

पृष्ठ्यः षडद्वः पूर्वत्यद्वः पुनश्चन्दोमाः ॥ १८ ॥

प्रथमं तावत् पृष्ठ्यः षडद्वो भवति । ततः पृष्ठ्यस्यैव चानि

चोषि पूर्वाख्यहानि तेषां चयाणां हन्द्दोमा इति संज्ञा । एता-
नि दशराचे नवाहानि । पुनर्ग्रहणं किमर्थं, स एव पूर्वस्थः
पुनरावर्त्तते तस्थान्यत्वमत्र नास्तीति ज्ञापनार्थं । तेन इदं सा-
धितं भवति, स्वरसाक्षामाभिज्ञविकले सत्यपि ऐकादिक एव
सामप्रगाथास्तिष्वप्यहःसु भवन्ति, नाभिज्ञविक इत्यर्थः ॥

न त्वत्र स्थायि वैरूपं तृतीये ॥ १९ ॥

अत्रेति हन्द्दोमप्रत्ययार्थमुच्यते । तेनात्र हन्द्दोमेषु
तृतीयेऽहनि वैरूपं साम न स्थायि भवति । अनित्यमित्यर्थः ।
एतदुक्तं भवति । यदि पृष्ठस्थाने तत् कुर्युस्तदा स्तोत्रियत्वेन
शंसेद्यदि तत्स्थाने न कुर्युर्येनिशंसनमपि न कुर्यादिति ।
असत्यचग्रहणे दशराचाधिकारात् तस्य तृतीयेऽहनि वैरूप-
स्थानित्यता प्रसज्येत, अतस्तन्निवृत्त्यर्थं अत्रग्रहणं ॥

प्रथमस्य हान्दोमिकस्य द्विषूक्तो मध्यन्दिनः ॥ २० ॥

दशराचाधिकाराच्छान्दोमिकस्येति विशेषणं । द्विषूक्तव-
चनं संसवेऽपि द्विषूक्ततासिद्ध्यर्थं । तेनात्र 'उद्धरेदितराणि'
इत्ययमेव पञ्च आरम्भणीय इति ॥

वैषुवते निविद्वाने पूर्वे च ॥ २१ ॥

‘त्वं सुमेषं कथा शुभा’ इति च मरुत्वतीयं । ‘अभि त्वं
मेषमिन्द्रस्य नु वीर्याणि’ इति निष्केवल्यं ॥

द्वितीयस्य शंसा महान् महश्चित्त्वमिन्द्र पिबा सोममभित-
मस्य द्यावापृथिवो मर्हं इन्द्रो नृवदिति मरुत्वतीयं ॥ २२ ॥

द्वितीयस्य छान्दोमिकस्येत्यर्थः ॥

अपूर्व्या पुरुत मानितां सुते कीर्त्तिं त्वं मर्हं इन्द्र यो ह
दिवश्चिदस्य त्वं मर्हं इन्द्र तुभ्यमिति निष्केवल्यं । द्वितीय-
स्येन्द्रः स्वाहा गायत् साम तिष्ठा हरो प्रमं दिन इमां उ त्वेति
मरुत्वतीयं ॥ २३ ॥

छान्दोमिकस्येत्यनुवर्तते ॥

सच्च त्वे जग्मुरिति सृक्ते आसत्यो यात्वहं भुवं तत्त इन्द्रि-
यमिति निष्केवल्यं । आयाहि वनसे मानुकं बभुरेक इति
द्विपदा सृक्तानि पुरस्ताद्वैश्वदेवसृक्तानां ॥ २४ ॥

एतानि सृक्तानि सचयतो द्विपदान्येव, तत् किमर्थमेषां

द्विपदावचनमिति । अखेदं प्रयोजनं समास्त्रायस्य बलीयस्स-
ज्ञापनार्थं । तेन एतत् साधितं भवति । यास्तुष्यदावत्
समास्त्राये पयन्ते द्विपदाः 'पवस्व सोम मन्दयन् परिप्रधन्वे-
न्नाय सोम इत्येवमाद्याः' तासां यावत्सोत्रे चतुष्यदावदेव
स्त्ववर्गं भवति । याः पुनर्द्विपदावदेव समास्त्रायन्ते तासामध्या-
सवदित्युक्तमिति । वैश्वदेवसूक्तानामिति कर्मधारयः समासः ।
वैश्वदेवानि च तानि सूक्तानि सेत्यतस्त्रिष्वहःखेतानि यथा-
क्रमेण भवन्ति । तथा च ब्रूहस्पत्ये प्रथमे छान्दोग्ये वक्ष्यति
'नित्यानि द्विपदासूक्तानि' इति सर्वेषु छान्दोग्ये प्रो-
च्यतेति दर्शयति ॥

इति नु समूहः ॥ २५ ॥ ७ ॥

दशरात्रोऽधिकृतः । तत्र नवाहान्युक्ता 'इति नु समूहः'
इत्युपसंहृतवानाचार्यः । तेन एतत् ज्ञायते समूहब्रूहो नव-
रात्रावपि स्त इति । दशममहर्वक्ष्यते, तच्च साधारणं द्वयोः ।
तेन समूहो ब्रूहस्य दशरात्रो भवति । नवरात्रदशरात्र
इत्युभयथा व्यवहारोऽस्त्येव । उभयथाव्यवहारेऽपि नवैवा-
हानि विक्रियन्ते, दशमं तु तुल्यमेवेति सिद्धं ॥

इत्युत्तरघट्टकस्य द्वितीये सप्तमी कण्डिका ॥ • ॥

व्यूह्येत् पृथ्व्यस्योत्तरे त्वहे मध्यन्दिनेषु गायत्रास्तृचानु-
पसंशस्य तेषु निविदो दध्यात् ॥ १ ॥

अदि व्यूहो दशरात्रस्तदा पूर्वस्मादयं विशेष उच्यते ।
उभयत्र पृथ्व्यस्योत्तरे अहे मध्यन्दिनेषु सूक्तेषु गायत्रास्तृचा-
नुपसंशस्य तेषु दृष्टेषु निविदो दध्यात् । गायत्रस्य गाय-
त्रेष्वप्यहःसु सवनच्छन्द इति दर्शयितुं । अतोऽत्र गायत्र्याः
सवनच्छन्दस्मात् निविदतिपत्तौ गायत्र एवान्यस्त्रिंस्तृचे
निविद्धेया । अन्यत्रापि निविदतिपत्तावेवं भवति । यत् सव-
नच्छन्दः तत् सवनच्छन्दस्त्वं सूक्तमाहृत्य तस्मिन्निविद्धेया,
नातिपञ्चच्छन्दस्त्वे सूक्त इति । उपसंशस्येति वचनं दृष्टानामे-
तेषां सूक्तत्वेन स्वातन्त्र्यनिवृत्त्यर्थं । इतरथा 'दृष्टानेव याज्ञिकाः
सूक्तमाहुः' इति स्मरणात्, सूक्तान्येव सूक्तस्थानेष्वहीनेष्विति
परिभाषया च स्वातन्त्र्यत्वं स्यात् । ततश्चाहीनस्तोमेषु दृष्टव-
र्जनमन्यस्य उद्धारः स्यात्, इत्यते दृष्टसहितस्यान्यस्य सूक्तस्था-
स्योपः, ग्रंथने च दृष्टसहितात् सूक्तादेव पुरस्तादावापो न
केवलदृष्टादेवेतीत्येवमपि लभ्यते । दृष्टानामस्यपि सूक्त-
त्वे दृष्टेष्वेव निविद्धेयेत्येवमर्थं 'तेषु निविदो दध्यात्' इत्युक्तं ।
तेन एकदृष्ट इत्येवंनिविद्धेया भवति ॥

इमं नु मायिनं ऊवे त्यमु वः सत्रासाहं मरुत्वा इन्द्रमोद-
स्तमिन्द्रं वाजयामस्ययं च येन वा इदमुप नो हरिभिः सुतमिति
॥ २ ॥

एते षट् दृष्टाः ॥

चैष्टुभान्येषां तृतीयसवनानि ॥ ३ ॥

एषामङ्गां तृतीयसवनानि चैष्टुभानि भवन्ति । इदमपि सवनच्छन्दस्त्वेन न विधीयते । प्रयोजनमपि पूर्ववदेव द्रष्टव्यं ॥

चतुर्थेऽह्न्या देवो यातु प्र द्यावेति वासिष्ठं प्र ऋभुभ्यः प्र-
शुक्रैत्विति वैश्वदेवं । वैश्वानरस्य सुमतौ क ईं व्यक्ता अग्निं
नर इत्याग्निमारुतं । अष्टादशोत्तमे विराजः ॥ ४ ॥

विराड्वचनं विराज एवैता ऋचो नासां विराड्धर्मो न्युङ्क्त
इति ॥

द्विपदा एकादश मारुते । एकविंशतिवैश्वदेवसूक्ते ॥ ५ ॥

द्विपदा इति शेषः । द्विपदावचनमुक्तप्रयोजनं ॥

पञ्चमस्योदुष्य देवः सविता दमूना इति तिस्रो महो
द्यावापृथिवो इह ज्येष्ठे इति चतस्र ऋभुर्विभ्वास्तुषेजनमिति
वैश्वदेवं । हविष्यान्तं वपुर्नु तदग्निर्होता दृष्टपतिः स राजेति
तिस्र इत्याग्निमारुतं । उत्तमा वैश्वदेवसूक्ते साध्यासा ।
उत्तमा जातवेदस्ये ॥ ६ ॥

अथ्यध्यस्त इत्यध्यासः । समान्तार्थायामृचि प्रस्थामुक्ताथ
इव यः पूर्वपादसदृशः पादो विधीयते सोऽध्यास इति विद्यात् ॥

सर्वत्राध्यासानुपसमस्य प्रणुयात् ॥ ७ ॥

उपसमासो नाम अकृत्वा प्रणवं यथार्गचरमेव सन्धाय वचनं । अगन्ते तु प्रणवः कर्त्तव्यः । एवं सर्वत्रवचनं प्रकरणादुत्कृष्टाद्ययं विधिः प्रवर्त्तत इत्येवमर्थः । सर्वत्रवचनं कारणमन्तरेणाप्यस्य विधेः प्रापणार्थं । साध्यासानामचतुष्पादत्वादध्वंशं सननिवृत्त्यर्थं वचनं ॥

षष्ठस्योदुष्य देव इति गार्त्तमदं किमु श्रेष्ठ उप नो वाजा इति त्रयोदशार्भवच्चतस्रश्च वैश्वदेवसूक्ते त्वचमन्त्यमुद्धरेदिति वैश्वदेवं ॥ ८ ॥

किमु श्रेष्ठ इति त्रयोदशर्चः, उप नो वाजा इति चतस्रः, एताः सप्तदशर्च आर्भवं भवति । समूले त्रीणि वैश्वदेवसूक्तानि, तेषामन्यं त्वचमुद्धरेत् सूक्त्याचेष्टसंज्ञकं ॥

अहस्य कृष्णं मध्वोवो नाम सप्रत्नथेत्याग्रिमारुतं । इति पृष्ठ्यः ॥ ९ ॥ ॥ ८ ॥

उक्तमिति शेषः । उक्तानुसङ्गीर्त्तनं पृष्ठ्यस्यापि समूले व्यूले व्यवहारसिद्ध्यर्थं ॥

इत्तुत्तरषट्कस्य द्वितीये अष्टमी कण्डिका ॥ • ॥

अथ कन्दोमाः ॥ १ ॥

अथानन्तरं व्यूहस्य कन्दोमा अधिक्रियन्त इति सम्बन्धः ॥

समुद्रादूर्मिरित्याज्यं । आ वायो भूष शुचिपा उप नः प्रया-
भिर्यासि दाश्यांसमच्छानौ नियुङ्गिः शतिनीभिरध्वरं प्रसोतां
जीरो अध्वरेष्वस्थाद्ये वायव इन्द्रमादनासो या वां शतं नि-
युतो याः सद्यसमित्येकपातिन्यः प्रयदां मित्रावरुणास्यूईन्ना
गोमता नासत्या रयेना नो देव शवसायाच्चि शुष्मिन् प्रवो
यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन् प्रक्षोदसा धायसा सद्य एवेति प्रउगं ॥
॥ २ ॥

एकपातिन्यौ प्रथमौ द्वौ ॥

माध्यन्दिने सृक्ते विपरिहृत्येतरयोर्निविदो दध्यात् ॥ ३ ॥

माध्यन्दिने भवं माध्यन्दिनं । निष्केवल्यमहत्वतीययोः सृक्ते
इत्यर्थः । महत्वतीये निष्केवल्ये च ये सृक्ते ते पूर्वोत्तरे कृत्वा
इतरयोस्तत्तरीकृतयोर्निविदो दध्यात् । अन्ते निविदं दध्या-
दित्युत्तरयोरेव निविदि प्राप्तायां इतरयोरिति वचनं संभवेऽप्य-
नुद्धार एवास्मिन् दशरात्रे भवतीत्येवमर्थः । अतस्त्रिषूक्तताप्य-
स्मिन् दशरात्रे भवतीति निविदतिपत्तौ चान्यस्मिन् जागत
एव निविद्धेया ॥

एवमुत्तरयोश्चतुर्थपञ्चमे ॥ ४ ॥

अत्रापीतरयोरित्यनुवर्त्तते । प्रयोजनं च पूर्ववत् । एवमु-
त्तरयोरपि कन्दोमयोश्चतुर्थपञ्चमे सूक्ते विपरिहृत्योत्तरी-
कृतेष्वेव निविदो दध्यात् ॥

अभि त्वा देव सवितः प्रेतां यज्ञस्य शंभुवाऽयं देवाय जन्मन
इति त्वचा एभिरग्ने दुव इति वैश्वदेवं ॥ ५ ॥

पूर्वाणि चीणि सूक्तानि त्वचा एव ॥

नित्यानि द्विपदासूक्तानि ॥ ६ ॥

वैश्वदेवसूक्तानामित्यस्य कर्मधारयत्वात् द्विपदासूक्तानि
त्रिषु कन्दोमेषु समूहे प्राप्तानामनेन ब्यूहे प्राप्तिरुच्यते ॥

वैश्वानरो अजीजनदित्येका स विश्वं प्रति चाक्षुषद्वन्द्वनुत्-
सृजते वशी । यज्ञस्य वय उत्तिरन् । वृषापावक दोदि-
ह्यग्ने वैश्वानर द्युमत । जमदग्निभिराहुतः । प्रयदस्त्रिष्टुभं
दूतं व इत्याग्निमारुतं ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥

वैश्वानरीयं सूक्तं त्वचं आद्या, चातुर्मास्येषु कल्पजा ।
उत्तरे अत्रैवाद्याते 'स विश्वं वृषापावके' इत्येते ॥

इत्युत्तरषट्कस्य द्वितीये नवमी कण्डिका । ❀ ।

द्वितीयस्याग्निं वो देवमित्याज्यं । कुविदंगं नमसा ये वृधा-
सः पीवो अन्नां रयिवृधः सुमेधा उच्छन्नपसः सुदिना अरि-
प्रा इत्येकपातिन्य उशन्ता दूता नदभाय गोपा यावत्तरस्त-
न्वो यावदोज इत्येका द्वे च प्रति वां स्वर उदिते सूक्तैर्धेनुः
प्रत्नस्य काम्यं दुहाना ब्राह्मण इन्द्रोपयाचि विद्वानूर्ध्वो अग्निः
सुमतिं वसो अश्रेदु तस्या नः सरस्वती जुषाणेति प्रउगं ॥ १ ॥

आद्यसृच एकपातिन्यः । द्वितीयस्वेका द्वे च ॥

क्षिरण्यपाणिमूतय इति चतस्रो मही द्यौः पृथिवी च नो
युवाना पितरां पुनरिति तृचै देवानामिदं इति वैश्वदेवं ॥
॥ २ ॥

प्रथमश्चतुर्ष्टचं । ततो द्वे सूक्ते तृचौ । चतुर्थं सूक्तं ॥

ऋतावानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिषस्यतिं । अजस्रं घर्ममी-
महे । दिवि पृष्ठो अरोचताग्निर्वैश्वानरो महान् । ज्योतिषा
बाधते तमः । अग्निः प्रत्नेषु धामसु कामो भूतस्य भव्यस्य ।
सम्राडेको विराजति । क्रोडं वः श्रेद्वाग्ने मृडेत्याग्निमारुतं ॥
॥ ३ ॥ ॥ १० ॥

प्रथमः कल्पजसृचः । इतरे सूक्ते ॥

इत्युत्तरषट्कस्य द्वितीये दशमी कण्डिका । ॥ ॥

तृतीयस्यागन्म महेत्याज्यं । प्रवीरया शुचयो दद्विरेते ते
सत्येन मनसा दीध्याना दिवि क्षयंता रजसः पृथिव्यामाविश्व-
वाराऽश्विनागतं नोऽयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्व आतु प्र ब्रह्माणो
अङ्गिरसो नक्षन्त सरस्वतीं देवयन्तो हवन्त आ नो दिवो
वृद्धतः पर्वतादासरस्वत्यभि नो नेषिवस्य इति प्रउगं ॥ १ ॥

दद्विरेते इति प्रयोगपाठः ॥

एकपातिन्य उत्तमः ॥ २ ॥

उत्तमस्तृच एकपातिन्यः ॥

दोषो आगात् प्रवां मच्चिद्यवो अभीति तच्चाविन्द्र इषे द-
दातु नस्तेनो रत्नानि धत्तनेत्येका द्वे च ये त्रिंशतोति वैश्व-
देवं ॥ ३ ॥

‘दोषो आगात्’ इति पार्ष्टिके षष्ठेऽहनि अनुचरत्वेन पठिता
इह सूक्तलायोच्यन्ते द्यावापृथिवीयं तच्च एव । ‘इन्द्र इषे ददातु
न इत्येका तेनो रत्नानि धत्तनेति द्वे आर्भवं समाहार्यं ॥

वैश्वानरो न ऊतय आ प्रयातु परावतः । अग्निर्नः सुष्टुतो-
रूप । वैश्वानरो न आगमदिमं यज्ञं सजूरूप । अग्निरुक्थेन

वाहसा । वैश्वानरो अङ्गिरोभ्यः स्तोम उक्थञ्च चाकनत् । 27.vi.25.3.
 एषु द्युम्नं स्वर्यमत् । मरुतो यस्य हि प्राग्गये वाचमित्याग्निमा-
 रूतं ॥ ४ ॥   ॥ ११ ॥

वैश्वानरीयं सूक्तं कल्पजस्तुचः ॥

इत्युत्तरषट्कस्य द्वितीये एकादशी कण्डिका ॥ • ॥

दशमेऽहनि ॥ १ ॥

यदित ऊर्ध्वं वक्ष्यते तद्दशमेऽहनीत्येवमधिकारो भवति ॥

अनुष्टुभां स्थाने । अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति ह्यच-
 माग्नेये क्रतौ ॥ २ ॥

आग्नेये क्रतौ या अनुष्टुभः प्रातरनुवाकेषूच्यन्ते तासां
 सर्वासां स्थानेऽयं दक्षो भवति । क्रतुयद्वयं प्रातरनुवाके एवा-
 यं विधिः स्थानान्यत्रेत्येवमर्थः ॥

उषा अपस्वसुस्तम इति पक्षो द्विपदां त्रिरूपस्ये ॥ ३ ॥

क्रतावित्यनुवर्त्तते, पक्षो द्विपदां इत्यस्य ब्रह्मविषयत्वात् ।

यच्छ इति वचनमनुवचनेऽप्यत्र प्रापणार्थं । या उषस्ते क्रताव-
नुष्टुभस्त्रासां सर्वासां स्थाने एतां द्विपदां चिच्छृत्वा ब्रूयात् ॥

आगुभ्यायातमश्विनास्वयेति द्वचमाश्विने क्रतौ ॥ ४ ॥

कतुयद्वचमाश्विने ब्रह्मे एवं माभूदित्येवमर्थं । अतो ज्ञा-
यते दशममहरतिरात्रसंस्त्रमेकाहोभूतमस्तीति । तथा च
ब्राह्मणान्तरे दृष्टं ॥

स्तोकसप्तस्य द्वितीयतृतीययोः स्थानेऽग्रे घृतस्य धीतिभि-
रुभेसुश्चन्द्रसर्पिष इत्येते ॥ ५ ॥

प्रकृतेऽपि स्नानयद्वचने पुनः स्नानयद्वचनं दशमेऽहन्यनुष्टुभां
स्नान इत्यस्य सूत्रस्थानीयितार्थप्रतिपादकत्वब्रह्मनिवृत्त्यर्थं ।
दशमेऽहनि या अनुष्टुभस्त्रासां सर्वासां स्थानेऽन्या उषः कर्त्तव्या
इति यद्ययमर्थः स्यात्, तदा यासां स्थाने या उक्तास्त्रासां
सर्वासां स्थाने ता भवन्ति, यासां नोक्तास्त्रासामन्या अन्वे-
षणीयाः स्युः । एवं सति प्रथमेनैव सूत्रेण गतार्थत्वात् पुनरपि
स्नानयद्वचनप्रपञ्चोऽनर्थकः स्यात् । कृतस्य प्रपञ्चः । अतो ज्ञा-
यते यस्य प्रपञ्चस्यायमर्थ इति । यासां स्थानेऽन्या विधीयन्ते
तासामेव स्थाने ता भवन्ति । अन्यासामनुष्टुभामेव प्रयोगः
कर्त्तव्य इति पुनः पुनः स्नानयद्वचनं कृतमिति सिद्धं ॥

इदमापः प्रवहतेत्येतस्याः स्थान आपो अस्मान् मातरः
शुन्ध्यन्त्विति । अक्का वो अग्निमवसे प्रत्यस्मा इति त्वचयोः
स्थानेऽक्का नः शीरशोचिषं प्रतिश्रुताय वो धृषदिति त्वचाव-
क्कावाकः ॥ ६ ॥

अक्कावाकग्रहणमाश्रिते गस्तेऽक्का वो अग्निमवसे इत्यस्य
उद्धारो माभूदित्यतोऽपीदमहरेकाहीभूतं अतिरात्रसंस्म-
रन्तीति ज्ञापितं भवतीति ॥

परि त्वाग्ने पुरं वयमित्येतस्याः स्थानेऽग्ने हंसि न्यत्रिणमि-
ति । उत्तिष्ठतावपश्यतेत्येतस्याः स्थान उत्तिष्ठन्नोजसा सहेति ।
उरु विष्णो विक्रमस्वेति घृतयाज्यास्थाने भवामित्रो न शेव्यो
घृतासुतिरिति ॥ ७ ॥

घृतयाज्याग्रहणं इयमेव घृतयाज्याऽस्मिन्नहनि नियमेन
भवतीति । अनेन प्रकारेणास्मिन्नहनि अन्यतरतश्चेदित्ययं
पक्षो न प्रवर्त्तत इति साधितं भवति ॥

अहरहश्चाहर्गणेषु यत्रैतदहः स्यात् ॥ ८ ॥

न केवलं दशम एवाहनि घृतयाज्याया उभयतो याग-
पक्षः किन्तुहि सत्रेष्वहोनेषु च यस्मिन्नहर्गणे दशममहरस्ति
तस्मिन्नहरहस्यायमेव घृतयाज्याविधिर्भवति । अहरहरिति

सर्वेष्वहःस्त्रित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यस्मिन्नहर्गणे अवि-
वाक्यं अस्ति तस्मिन् सर्वेषु अहःसु घृतयाज्यायाः सौम्यस्रो-
भयतो यागपक्ष एव नियम्यत इति ॥

सिनीवाल्या अभ्यस्येदित्येके ॥ ८ ॥

सिनीवाल्याया ये याज्यानुवाक्ये उक्ते ते अनुष्ठुभौ सत्या-
वभ्यासेनान्यत्वमापादयेदित्येके मन्यन्ते । अभ्यासे चानुवा-
क्यायां चतुरक्षराभ्यासः याज्यायामष्टाक्षराभ्यासः कर्त्तव्य
इति श्रुतावेव प्रसिद्धं । अन्यानामष्टाक्षराणामभ्यासः ॥

नास्मिन्नहनि केनचित् कस्यचिद्विवाच्यमविवाक्यमित्येत-
दाचक्षते ॥ १० ॥

अस्मिन्नहनि केनचित् कर्त्तुं कस्यचित् कर्त्तुं मन्त्रः कर्म-
वानविवाच्यं नास्त्यातव्यमित्यर्थः । कुतः, यस्मादेतदहर्वि-
वाक्यमिति श्रुतावेव प्रसिद्धं परस्परमविवेचनीयमेतस्मिन्न-
हनीत्यविवाक्यमिदमहर्भवति ॥

संशये बहिर्वेदि स्वाध्यायप्रयोगः ॥ ११ ॥

यदि कस्यचित् कर्त्तुः स्वपदार्थकरणेऽज्ञानसंशयविपर्ययाः
शुद्धा किं कर्त्तव्यमित्यत्राह । बहिर्वेदि स्त्रित्वा तस्या-

ज्ञानाद्यपनयनार्थं अध्ययनेनान्येन स्नाध्यायप्रयोगः कर्त्तव्यः ।
कर्मणि संशयस्येत् तदिधायकशास्त्रं ब्राह्मणं प्रयोगशास्त्रं वा
पठेत् । मन्त्रे चेन्मन्त्रः पठितव्यः । एवं बहिर्वेद्यध्ययनेन यदि
संशयादिर्नात्येयात् तदा ॥

अन्तर्वेदोक्त्येके ॥ १२ ॥

एवं चेदन्तर्वेदि स्थित्वैव पठितव्यं, उपदेष्टव्यं ॥

न व्यञ्जनेनोपहितेन वाऽर्थः ॥ १३ ॥

एवमपि संशयो यदि नापेयात् तदा व्यञ्जनेन वा उप-
हितेन वा प्रतिबुद्धोऽर्थः कर्म वा मन्त्रो वा साधयितव्यः ।
व्यञ्जनं नाम व्यज्यते सूच्यते येन तद्व्यञ्जनं । उपहितं नाम
हलोक्तिः । अयमद्य एवंप्रकारः, नाहमस्मै वदामीत्येवंप्रका-
रः । एतदुक्तं भवति । अन्तर्वेदि स्नाध्यायप्रयोगेणापि तेषां
अर्थो यदि न सिध्येत् तदा केनचित् सूचकेन शब्देन तदर्थं
ब्रूयात् न वाचकेनेत्यर्थः । अथवा उपहितेन हलोक्त्या वा
तेषामर्थः साधयितव्य इति । न व्यञ्जनेनेत्यत्र नेति व्यवच्छिद्य
योजना । पूर्वोक्तेन यदि संशयो नापेयात् तदा व्यञ्जनेनो-
पहितेनेति ॥

प्रत्यसि त्वा प्रायश्चित्तं जुहुयुः ॥ १४ ॥

उक्तानामन्यतमेनोपायनार्थं साधयितुं न शक्यते यदि

तदा विधिमुखेनैव तदर्थं साधयित्वा सर्वप्रायश्चित्तं जुहुयुः ।
सस्त्रशास्त्रविहितं विघ्नितं प्रायश्चित्तमस्ति चेत् तदा जुहुयुः ॥

अग्रे तमद्याश्वं न स्तोमैरित्याज्यं ॥ १५ ॥

सूक्तकार्ये विहितत्वात् सूक्तमेव भवति ॥

पञ्चाक्षरेण विग्रहः । दशाक्षरेण वा । आ त्वा रथं यथोत्तय
इत्येतस्याः स्थाने त्रिकद्रुकेषु मर्हिषो यवाग्निरमिति ॥ १६ ॥

आद्याया उद्धारः उत्तरे द्वे भवतः । अनुचरादि सर्वे
समानं ॥

सखाय आशिषामहीति तिस्र उष्णिहो मरुत्वा इन्द्रेति
मरुत्वतीयं ॥ १७ ॥

एतास्तिस्र एकं सूक्तं । मरुत्वा इन्द्रवृषभ इत्येकं । एवं
द्विसूक्तं मरुत्वतीयं । उष्णिग्रहणं विसृष्टार्थं ॥

कथा नश्चित्र आभूवदित्येतास्तु रथन्तरं पृष्ठं । तस्य योनिं
शंसेत् ॥ १८ ॥

उत्तरविवचार्थमेतत् ॥

वृद्धतस्य गाणगारिर्दशरात्रे युग्मान्वयत्वात् ॥ १९ ॥

इदं सामान्यतो वृष्टमात्रं ॥

तार्क्ष्यैकपदा उपसंश्रस्य ऋगावानमेकपदाः शंसेदिन्द्रो
विश्वस्य गोपतिरिति चतस्रः ॥ २० ॥

तार्क्ष्यानन्तरं एकपदा ऋगावानं शंसेत् । तार्क्ष्यस्योत्तमेन
प्रथमेन प्रथमामेकपदामुपसन्तनुयात् । उपसंश्रस्येतिवचनं
तार्क्ष्यैकपदाभिः सहैकताधिकृत्य । अतस्तार्क्ष्यसम्बन्धे सत्ये-
कपदाभ्य एवाहावो न कर्त्तव्यः । असति तु तार्क्ष्यैकपदाभ्यः
एवाहावः कर्त्तव्य इत्येतत् साधितं भवति । पुनरेकपदाग्रहणं
तार्क्ष्याभावेऽपि एकाहेवैकपदानां प्रापणार्थं ॥

उत्तमयोपसन्तानः ॥ २१ ॥

उत्तमयैकपदया सूक्तादेराहाव उपसन्तनुयात्, 'इन्द्रो
विश्वस्य राजतोऽश्वोऽसावोऽश्म' इति ॥

य इन्द्र सोमपातम इति षडुष्णिहो युधस्य त इति निष्के-
वल्यं ॥ २२ ॥

उक्तार्थमेतत् ॥

तत् सवितुर्वृणोमह इत्येतस्याः स्थानेऽभि त्वं देवं सविता-
रमोष्योरिति ॥ २३ ॥

आद्यायाः स्थान एषा भवति । कविमित्यर्धर्चान्तः । अस्म
हि स्त्रयशस्तरमित्यादि समानं ॥

अभुक्ष्ण इत्यार्भवं । पश्चानतायुमिति द्वैपदं समिद्धमग्निं
समिधा गिरा गृण इति त्वचश्च द्विप्रतीकं जातवेदस्यं ॥ २४ ॥

द्विप्रतीकवचनं द्विपदासूक्तानामसति वचने निविड्वागीयत्वं
नास्तीति ज्ञापयितुं । अतः 'आद्याहि वनसा सह' इत्यादीना-
माद्यावो न कर्त्तव्यः । तेभ्यः परस्ताद्वैश्वदेवसूक्तादिष्वेवाद्यावः
कर्त्तव्य इति सिद्धं ॥

चतुर्थेन व्यूल्हस्येतराणि सूक्तानि ॥ २५ ॥

वैश्वदेवाग्निमाहृतयोरार्भवजातवेदस्यादन्यानि साविचादी-
नि यानि सूक्तानि तानि व्यूल्हस्य चतुर्थ्यादङ्ग आहर्त्तव्यानी-
त्यर्थः । होतुस्तत्तादन्यदैकाहिकं । होत्रकाणां सात्रिकमेव सर्वं
अहीनं, सप्ताताभावात् । माध्यन्दिनेऽयं विशेषः । आरभ-
णीयाभ्य ऊर्ध्वं 'सद्योहजातः' इति अहरहः ब्रह्ममन्त्रमैकाहि-
कमेव 'आ त्वामिन्द्र' इति मैत्रावरुणस्य । ब्राह्मणाच्छंसिनिः पूर्व-
मैकाहिकं । 'इन्द्रः पूर्भिदुदु ब्रह्माणि' इत्यहरहः ब्रह्मं । अष्टा-
वाकस्य भूय इदिति पूर्वमैकाहिकमहरहः ब्रह्ममभितष्टेवेति ॥

वामदेव्यमग्निष्टोमसामाऽग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति
स्तोत्रियानुरूपौ । अग्निष्टोम इदमहः ॥ २६ ॥

अग्निष्टोमसंख्यं इदमहर्भवतीत्यर्थः ॥

ऊर्ध्वं पत्नीसंयाजेभ्यः ॥ २७ ॥ ॥ १२ ॥

इत्युत्तरघट्कस्य द्वितीये द्वादशी कण्डिका । • ॥

गार्हपत्ये जुह्वतोह रमेह रमध्वमिह धृतिरिह स्वधृतिरग्रे
वाट् स्वाहा वाडिति ॥ १ ॥

गार्हपत्योऽत्र शालामुखीयः । तत्र सर्वे होत्रादयो जुह्वति ।
पत्नीसंयाजान्तवादङ्गः संस्थित इति वक्तव्ये यत् पत्नीसंया-
जेभ्य ऊर्ध्वं इति ब्रवीति तत् ज्ञापयति । दशमस्यैवाङ्ग एत-
दङ्गमिति ॥

आग्नीध्रीय उपसृजं धरुणं मातरं धरुणो धयन् । राय-
स्योषमिषमूर्जमस्मासु दोधरत् स्वाहेति ॥ २ ॥

अत्रापि होत्रादयः सर्वे कर्त्तारो जुह्वति । इदं होमद्वयं
ब्राह्मणेऽप्युक्तं । तत्रैको होमकर्त्ता इतरे जुह्वन्तं समन्वा-
रभन्त एवं वा जुह्वयात् सूत्रानुसारेण वा ॥

सदः प्रसृप्य मानसेन स्तुवते ॥ ३ ॥

अस्मिन् काखे कन्दोगाः सदः प्रसृप्य मानसेन स्तुवते । मानसं नाम स्तोत्रविशेषः । सदः प्रसृप्येति परकर्मकविधानं यच्चैते स्तुवते तच्चैवोत्तरं कर्म होत्रापि कर्त्तव्यमित्येवमर्थः । अतः 'सदस्तेवाध्वर्यवित्याहुयौत' इत्यादि सर्वं कर्त्तव्यं ॥

यर्हि स्तुतं मन्येताध्वर्यवित्याहुयौत ॥ ४ ॥

यदा कन्दोगैः स्तुतं मन्यते होता, मानसत्वादप्रत्यक्षात् स्तुतिरिति समाप्तिरिति अस्मिन् स्तुतं मन्यत इत्युक्तं, तदा अध्वर्यो इत्याहुयौतं कुर्यात् ॥

हो होतरितितरः ॥ ५ ॥

इतरोऽध्वर्युः हो होतरिति प्रत्याहुयौतं करोति ॥

आयज्ञैः पृश्निरक्रमोदित्युपांशु तिस्रः पराचोः शस्त्रा व्याख्याखरेण चतुर्होतृन् व्याचक्षीत ॥ ६ ॥

तिस्र इति वचनं सुत्याधारत्वे सत्यप्यासां स्तोत्रियधर्मनिवृत्त्यर्थः । तेनाध्वर्यो इत्ययमाहावः शस्त्राङ्गमेव न स्तोत्रियाङ्गं । अतः शस्त्रस्य मध्यमखरत्वादध्वर्यो इत्यपि मध्यमखरो भवति गोपांशुखरः । पराचीरित्यभ्यासनिवृत्त्यर्थः ।

व्याख्यास्वरौ नाम मध्यमस्वरः । चतुर्होतार इति 'तेषां चित्तिः स्तुग्' इत्येवमादेः 'मग उपवक्ता' इत्येवमन्तस्य मन्त्रस्य नाम, तं व्याचक्षीत, वाक्ये वाक्येऽवसाय ब्रूयादित्यर्थः ॥

देवा वा अध्वर्योः प्रजापतिगृहपतयः सचमासत ॥ ७ ॥

एवं चतुर्होतृसंज्ञस्य मन्त्रस्योत्पत्तिवाक्यमिदमुक्त्वा चतुर्होतृन् व्याचक्षीत ॥

ॐ होतस्तथा होतरित्यध्वर्युः प्रतिगृणात्यवसितेऽवसिते दशसु पदेषु ॥ ८ ॥

ॐ होतः तथा होतः इत्येतौ प्रतिगरौ, तेषां चित्तिरित्यादिषु दशसु पदेषु भवतः । तत्र पूर्वेषु पञ्चसु पूर्वा भवति, उत्तरेषूत्तर इति विभागोऽर्थान्नभ्यते । दशसु पदेष्वितिवचनात् दशस्येव पदेषु चतुर्होतृसंज्ञकेऽप्येतौ प्रतिगरौ भवतः, न प्रतिपत्तिवाक्येन ग्रहसंज्ञके च मन्त्र इति । उत्तरयोस्तनुब्रह्मोद्ययोरपन्नजनवचनादेव प्रतिगराभावः । अत्राहावो यः तत्र 'हो होतः' इति प्रतिगरः, सार्पराज्ञोनां शंसतिचोदितत्वात् प्राकृतावेव प्रतिगरौ तौ उपांशु कर्तव्यौ । उत्तमेऽर्धर्धे यः प्रणवस्तेनावसानमर्थान्नभ्यते, उत्तरस्यानृक्कादपदसमाप्तातत्वाच्च । तेनासौ त्रिमात्र एव भवति, प्रणवान्तश्च प्रतिगरस्तत्र ॥

तेषां चित्तिः सुगासीत् । चित्तमाज्यमासीत् । वाग्ने-
दिरासीत् । आधोतं बहिरासीत् । केतो अग्निरासीत् ।
विज्ञातमग्नीदासीत् । प्राणो हविरासीत् । सामाध्वर्युरा-
सीत् । वाचस्पतिर्होतासीत् । मन उपवक्तासीत् ॥ ९ ॥

अथ चतुर्होताख्यः पदसमूहः ॥

ते वा एतं ग्रहमगृह्णन् । वाचस्पते विधे नामन् । विधेम
ते नाम । विधेस्त्वमस्माकं नाम्नाद्यां गच्छ । यां देवाः
प्रजापतिगृह्णतय ऋद्धिमराध्रुवंस्तामृद्धिं राक्ष्याम इति ॥
॥ १० ॥

‘ते वा एतम्’ इत्यादिः, ‘तामृद्धिं राक्ष्यामः’ इत्यन्तो
ग्रहसंज्ञा मन्त्रः ॥

अपब्रजत्यध्वर्युः ॥ ११ ॥

अस्मिन्नवसरेऽध्वर्युरपगच्छति ॥

अथ प्रजापतेस्तनूरितर उपांश्चन्द्रवति ॥ १२ ॥

ग्रहमन्त्रस्य मध्यमस्तर एव प्रकृतत्वात्, अथानन्तरं प्रजा-
पतेस्तनूरितरो होताऽनुद्रवत्युपांश्च । प्रजापतेस्तनूरिति मन्त्र-
संज्ञा ॥

ब्रह्मोद्यच्च । ब्रह्मोद्यच्चोपांश्वेवानुद्रवति । अस्नादा चान्न-
पत्नी च भद्रा च कल्याणी चानिलया चापभया चानाप्ता
चानाप्या चानाधृष्या चाप्रतिधृष्या चापूर्वा चाभ्राह्मव्या चेति
तन्वः ॥ १३ ॥

एते तनुसंज्ञका मन्त्राः ॥

अग्निगृहपतिरिति द्वैक आहुः सोऽस्य लोकस्य गृहपतिर्वा-
युगृहपतिरिति द्वैक आहुः सोऽन्तरिक्षलोकस्य गृहपतिरसौ
वै गृहपतिर्योऽसौ तपत्येष पतिर्ष्वतवो गृहाः । येषां वै गृहप-
तिं देवं विद्वान् गृहपतिर्भवति राध्मेति स गृहपतीराध्रुवन्ति
ते यजमानाः । येषां वा अपश्चतपाप्मानं देवं विद्वान् गृहप-
तिर्भवत्यप स गृहपतिः पाप्मानं हतेऽप ते यजमानाः पाप्मानं
घ्नते ॥ १४ ॥

एते ब्रह्मोद्यसंज्ञा मन्त्राः ॥

अध्वर्यो अरात्स्मेत्युच्चैः ॥ १५ ॥

एतत् प्रियवाक्यं, तदुच्चैर्वक्तव्यं ॥

एषा याज्या ॥ १६ ॥

यदेतत् प्रियवाक्यं तदेवमेवावस्थितं याज्या भवति ॥

एष वषट्कारः ॥ १७ ॥

एवञ्च वषट्कारश्च आगूय न कर्त्तव्यः ॥

नानुवषट्करोति । उक्तं वषट्कारानुमन्त्रणं ॥ १८ ॥

तदिह कर्त्तव्यमिति शेषः ॥

अरात्स्म होतरित्यध्वर्युः प्रत्याह ॥ १९ ॥

एतदुक्तं भवति । दशममहः परिसमाप्तं । अतो वयमरा-
त्स्म, अध्वर्योः समृद्धा वयमित्यर्थः, होत्रैवमुक्तोऽध्वर्युरपि
तमेवार्थमनुमोदते, सत्यमेवमरात्स्म होतरिति ॥

मनसाऽध्वर्युर्ग्रहं गृहीत्वा । मनसा भक्षमाहरति ॥ २० ॥

मनसा क्रियमाणमन्येन न ब्रह्मते ज्ञातुमिति स्वविज्ञा-
नार्थमिदमुच्यते ॥

मानसेषु भक्षेषु मनसोपह्वानं भक्षणे ॥ २१ ॥

अध्वर्युर्णैवंकृते स्वयमप्येवं करोति । अध्वर्युर्गृहणात् अन्ये
प्रतिप्रस्थात्रादयोऽपि भक्षमाहरणं कुर्वन्ति । तेष्वेवोपह्वयानं
भवतीति ज्ञायते ॥

मनसात्मानमाप्यायौदुम्बरीं समन्वारभ्य वाचं यच्छन्त्या-
नक्षत्रदर्शनात् । तत्रानधरान् पाणोस्त्रिकोर्षेरन् ॥ २२ ॥

तत्रौदुम्बर्यान्वारम्भाणे पाणीनधरान् कर्तुं नेच्छेयुः । शै-
दुम्बर्या अग्रप्रदेशे समन्वारभेरन्नित्यर्थः ॥

दृश्यमानेष्वध्वर्युमुखाः समन्वारम्भाः सर्पन्त्यातीर्थदेशात्
युवन्तमिन्द्रा पर्वता पुरोयुधेति जपन्तः ॥ २३ ॥

दृश्यमानेषु नक्षत्रेषु अध्वर्युप्रधानाः परस्परं समन्वारम्भाः
सर्पन्त्यातीर्थदेशप्राप्तेः, 'युवन्तमिन्द्रा पर्वता' इत्येतामृचं स्रज्जत्
सर्वे जपन्तः ॥

अध्वर्युपथेनेत्येके ॥ २४ ॥

अयं सर्पणस्य मार्गविधिः । अध्वर्युपथो नाम हविर्धाना-
ग्नीध्रीययोर्मध्यं, तेन वा प्रसर्पन्ति ॥

दक्षिणस्य हविर्धानस्याधोक्षणेत्येके ॥ २५ ॥

अस्यसाधस्ताचक्रयोर्मध्येनेत्यर्थः । एक इति द्विरुक्तेः
प्रयोजनं अस्य सर्पणस्य मार्गान्तरमप्यस्तीति प्रदर्शनार्थं ॥

प्राप्य वरान् वृत्वा वाचं विष्टजन्ते यदिहोममकर्म यद-
त्यरोरिचाम प्रजापतिं तत् पितरमप्येत्यति ॥ २६ ॥

तोयंदेशं प्राप्य तत्राभिमतान् वरान् कामानित्यर्थः ।
वृत्वा प्रार्थयित्वा, ततो वाचं विष्टजन्ते 'यदिहोमम्' इत्यनेन
मन्त्रेण । अस्यायमर्थः । यत् अस्मिन्नहनि कर्मणि जनमति-
रिक्तं वा हतवन्तो वयं तत् सर्वं प्रजापतिं पितरं पास्त्रयि-
तारं गच्छत्विति ॥

अथ वाचं निष्कवन्ते वागैतु वागुपैतु वागुप मैतु वा-
गिति ॥ २७ ॥

निष्कवन्ते नमस्कुर्युरित्यर्थः । अस्माभिर्विष्टृष्टा वाचो न
गच्छन्तु, अस्मानेव पुनः प्रविशन्त्वित्यर्थः ॥

उत्करदेशे सुब्रह्मण्यां त्रिराह्वय वाचं विष्टजन्ते ॥ २८ ॥

ततः सर्वे होत्रादयः उत्करदेशे स्थित्वा सुब्रह्मण्योमिति
त्रिराह्वय वाचं विष्टजन्ते ॥

नित्यस्विह वाग्विसर्गः ॥ २९ ॥

यदुक्तो वाग्विसर्गमन्त्रो भूर्भुवःस्वरिति तेनात्र वाग्वि-
सर्गः कर्त्तव्यः ॥

एतावत् सात्रं होतृकर्मन्यत्र महाव्रतात् ॥ ३० ॥

एतावदित्येतत्परिमाणमित्यर्थः । सत्रे भवं सात्रं । होतृ-
शब्देन होता तत्पुरुषाश्चेत्यन्ते, तेषां कर्म होतृकर्म । प्रथमं
तावच्चतुःसंख्ये ज्योतिष्टोम उक्तः 'ततः सत्राणाम्' इत्यधि-
कृत्य । चतुर्विंशादीन्यविवाक्यपर्यन्ताहान्युक्तानि । महाव्रतस्या-
न्यत्र वक्ष्यते । यदत्र सत्राणामित्यधिकृत्य त्रयोविंशतिरहा-
न्युक्तानि साङ्गोपाङ्गानि तस्य सर्वस्याचाङ्गत्वज्ञापनार्थमित्ये-
तावत् सात्रं होतृकर्मैत्युपसंहरति । एतावदेव सात्रं होतृ-
कर्म न शास्त्रान्तरमपेक्षणीयं, नापि सत्रेषु पुनः प्रकृत्यतिदे-
शोऽपेक्षणीय इति । अत्र होतृकर्मिति विशेषणं ब्रह्मणो ब्रह्म-
पुरुषाणां शास्त्रान्तरोक्तमस्ति चेत् तदपि कर्त्तव्यमित्यर्थः ।
सत्राणामित्यधिकृत्य त्रयोविंशतिमेवाहान्युक्ता महाव्रतमनु-
क्त्वैव एतावत् सात्रं होतृकर्मैत्युक्ते महाव्रतस्यासत्रत्वप्रसङ्गः
स्यात् तन्निराकरणार्थमन्यत्र महाव्रतादित्युक्तं । अतो महा-
व्रतमपि सात्रमेवेत्युक्तं भवति ॥

तदेषाऽभियज्ञगाथा गीयते । प्रायणीयश्चतुर्विंशं पृथ्व्योऽभि-
षव एव च । अभिजित्स्वरसामानो विषुवान् विश्वजित् तथा ।
कन्दोमा दशमञ्चाह उत्तमं तु महाव्रतं । अहोनैकाहः
सत्राणां प्रकृतिः समुदाह्रियते । यदन्यधीयते पूर्वधीयते तं
प्रतिग्रामन्यहानि पञ्चविंशतिर्यैव संवत्सरो मितः । एतेषामेव
प्रभवस्त्रोणि षष्टिशतानि यदिति ॥ ३१ ॥

पञ्चविंशतिरिति ज्योतिष्टोमेन सहितस्य सचेत्स्यपि प्रवृत्ति-
रस्तीति साचिकैः सह गृह्यते । संवत्सर इति गवामयन-
मुच्यते । कथं पञ्चविंशत्या षष्ठ्यधिकानि जोषि ब्रतानि पूर्यन्त
इति तदुपपादयति, एतेषामेव प्रभव इति । अभ्यासादिना
सङ्गापूरणसामर्थ्यं प्रभव इत्युच्यते ॥

तद्ये केचन छान्दोग्ये वाऽऽध्वर्यवे वा हौत्रामर्शाः समा-
स्नाता न तान् कुर्यादष्टौत्सत्वादौत्रस्य ॥ ३२ ॥

छान्दोगानां ब्राह्मं छान्दोग्यं । तथा आध्वर्यवमेवेत्युक्तं,
'इतावत् साचं होतृकर्म' इति । तत्राध्वर्यवे वा छान्दोग्ये वा वेदे
ये केचन हौत्रामर्शाः पदार्थाः दृष्टाः कर्त्तव्यतया ते न कर्त्त-
व्याः । हौत्रामर्शा इति हौत्राभाषा इत्यर्थः । कुतः, अष्ट-
त्सत्वादौत्रस्य । तौ हि वेदौ हौत्रस्य न विधायकौ, अन्यप-
रत्वात् तयोः । अतस्तत्र ये समास्नाताः पदार्थास्तेऽनर्थका
वा भवन्तु, तत्सापेक्षेणापि वा प्रयोगब्राह्मणान्तरेण सार्थका
वा भवन्तु । सर्वथा तावदाश्वलायनसूत्रप्रयोगे ते न कर्त्तव्या
एवेति निश्चिनुमः । अष्टत्सत्वादिति हेतुवचनाच्च अष्ट-
हौत्रमाध्वर्यवेषु विहितं दर्शपूर्णमासनिष्ठकौकिल्यादिषु
तत्र तत् कर्त्तव्यमेवेति सिद्धं ॥

छान्दोगप्रत्ययं स्तोम स्तोत्रियः पृष्ठं संस्थेति ॥ ३३ ॥

तस्ये केचनेत्वस्यापवादः सूत्रद्वयं । सोमादयश्चन्द्रोदगप्र-
माणा इत्यर्थः ॥

अध्वर्युप्रत्ययन्तु व्याख्यानं कामकालदेशदक्षिणानां दी-
क्षोपसत्प्रसवसंस्थोत्थानानामेतावत्त्वं हविषामुच्चैरुपाश्रुतायां
हविषा चानुपूर्वं ॥ १४ ॥

एतत् सर्वमध्वर्युप्रत्ययं, अध्वर्य्वधीनमित्यर्थः । व्याख्यानं
परिज्ञानं । काम्यत इति कामः फलं । कालः 'अरदि वाज-
पेयेन' इत्यादिः । देशः प्राचीनप्रवणादिः । दक्षिणा द्वादश-
भृतादि । दीक्षा एका, तिस्रो वा दीक्षाः । उपसत् तिस्र
उपसद इत्यादि उपसदश्च । तत्रैव प्रसवः सुत्या । संस्था समा-
प्तिः । उत्थानं ज्ञातं प्रत्यस्त्वपणं प्राप्योत्थानमित्यादि । हविषा-
मेतावत्त्वमित्यन्ता । हविषामेवोच्चैरुपाश्रुतश्च । हविषां चानु-
पूर्वं देवतानां क्रमः । एतत् सर्वं अध्वर्युप्रत्ययं । चन्द्रोदग-
प्रत्ययानामध्वर्युप्रत्ययानां यतामसाच्छास्त्रे यदभिधानं तस्येदं
प्रयोजनं । यद्यस्माच्छास्त्रे विशेषविधिः तेषां सामान्यविधि-
स्तदा अस्मादोय एव विधिः संयाज्य इति प्रयोजनं ॥

एतेभ्य एवाहोभ्योऽहो नैकाहान् पश्चात्तरान् व्याख्यास्यामः
॥ १५ ॥ ॥ १३ ॥

यान्येतानि पञ्चविंशतिरहान्युपदिष्टानि एतेभ्य एवाहो-

भ्योऽहीनैकाहान् व्याख्यास्यामः । पश्चात्तरानिति तरप्-
प्रत्ययः, ब्रह्मचारिधर्मव्यवहितत्वात् । 'सिद्धैरहोभिरङ्गामति-
देशः' इत्यस्मिन् सूत्रेऽयमेवार्थो वक्ष्यते, तत् किमर्थमयमे-
वार्थ उच्यते । तस्मिन् प्रयोजनं 'एतद्विदं ब्रह्मचारिणम्' इत्य-
त्रैतच्छब्देनाहीनैकाहानामपि ग्रहणार्थं । इतरथा तेषामस-
न्निधानादेतच्छब्देन ते न गृह्येरन्, अतस्तदर्थमत्राप्युक्तं ॥

इत्युत्तरषट्कस्य द्वितीये त्रयोदशी कण्डिका ।

एतद्विदं ब्रह्मचारिणमनिराकृतिनं संवत्सरावमञ्चारयित्वा
व्रतमनुयुज्यानुक्रोशिने प्रब्रूयादुत्तरमहः ॥ १ ॥

यान्मेतानि महाव्रतवर्जान्यनुक्रान्तान्यहानि तानि मन्त्र-
ब्राह्मणसूत्राध्ययनेन तदर्थज्ञानेन च विदित्वा तेषामङ्गामे-
काहोहीनसत्राणां सत्राभावञ्च यो वेद स एवैतद्विदित्युच्यते ।
ब्रह्मचारिग्रहणं यो ब्रह्मचारी विद्यां समाप्य स्नानं कर्तुं न
शक्नोति, द्वादशवर्षाण्यध्ययनं कुर्वन्नपि न किञ्चित् ग्रहीतुं श-
क्नोति, तमपि ब्रह्मचारिणमनेतद्विदमप्येतानि व्रतानि ग्राह-
यित्वा एतान् वेदभागानध्याप्याश्रमं स्वसामर्थ्यानुगुणं प्रवेष्टुं
शिक्षयितेत्येवमर्थः । अनिराकृतिनं अनुत्सृष्टाध्ययनं । एवंविधं

ब्रह्मचारिणं व्रतं ग्राहयित्वा संवत्सरावमं कालञ्चारयित्वा
ततस्तस्मै ब्रह्मचारिणेऽनुक्रोशने आत्मगुणयुक्तायोत्तरमधर्म-
ह्रात्रतं ब्रूयात्, प्रथमं ब्रूयादित्यर्थः । अहरधिकारे पुनरहो-
रात्रस्येदं प्रयोजनं, तदहर्विधायकं वेदभागमर्थावगमन-
पर्यन्तमनुष्ठानयोग्यं ग्राहयितव्यमिति ॥

महानाम्नोरग्रे ॥ २ ॥

महाव्रतानुवचनात् पूर्वं महानाम्नोभ्यो व्रतादेशनादि
अवणान्तं कृत्वाऽनन्तरे संवत्सरे महाव्रतं ग्राहयितव्यं । ततो-
ऽनन्तरे संवत्सरे उपनिषद इति क्रमः ॥

उदगयने पूर्वपक्षे ओष्यन् बर्हिर्ग्रामात् स्थालीपाकं तिल-
मिश्रं अपयित्वाऽऽचार्याय वेदयेत् ॥ ३ ॥

आचार्येणानुक्तं ओष्यन् ब्रह्मचारी उदगयने आपूर्यमाण-
पक्षे ग्रामाद्वहिः निष्क्रम्य शुचौ देशे होम्यद्धर्मेण पार्वणव-
त्तिलमिश्रं स्थालीपाकं गवभ्यो देवताभ्यस्तृष्णीं निर्वापप्रोक्षणे
कृत्वा अपयेत्, तत आचार्याय वेदयेत् विज्ञापयतेत्यर्थः ॥

विदिते व्रतसंशयान् पृष्ट्वा लघुमात्राच्चेदापत्कारिताः स्यु-
रन्वारब्धे जुहुयाद्ग्रावग्निस्ररति प्रविष्ट ऋषोणां पुत्रो अवि-
राज एषः । तस्मै जुहोमि हविषा घृतेन मा देवानां मोमु-
४८. ३४. २९. १.
४९. ३९. ५

चङ्गागधेयं मो अस्माकं मोमूहङ्गागधेयं स्वाहा । या ति-
 रस्यी निपद्यतेऽहं विधरणी इति । तां त्वा घृतस्य धारया यजे
 संराधनीमहं स्वाहा । यस्मै त्वा कामकामाय वयं सम्राण-
 जामहे । तमस्मभ्यं कामं दत्वाऽथेदं त्वं घृतं पिब स्वाहा ।
 अयस्यो अग्निर्वरिवः कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् ।
 अयं शत्रून् जयतु जर्हिषाणोऽयं वाजं जयतु वाजसातौ
 स्वाहा । अर्ह्यन्त्यै चानुमत्यै च स्वाहा । प्रदात्रे स्वाहा ।
 व्याहृतिभिश्च पृथक् ॥ ४ ॥

विदिते श्रुतः स्थालीपाक इत्यवगते व्रतसंग्रहान् व्रतापरा-
 धान् पृच्छेत् । ते यदि पृष्टाः, सधुमात्रात् कारणात् प्रवृत्ति-
 निमित्तादापदाकारिताद्येत् 'अग्नावग्निः' इत्यादिभिर्जुहुयात्
 न प्रायश्चित्तान्तरं कर्त्तव्यं । अथ चेद्भूतप्रमाणं प्रवृत्तिकारणं
 बुद्धिपूर्वं वा करोति अपराधान् तत्तदनुरूपं प्रायश्चित्तं
 कारयित्वा पुनर्व्रतमादिश्य ततः संवत्सरे पूर्णं एव आवयेदि-
 दित इति वचनं । श्रुतः स्थालीपाक इति विदिते एव व्रत-
 संग्रहे प्रप्रवृत्त्यर्थं । अन्वारभ्य ब्रह्मचारिणि आचार्यो जुहु-
 यात् अग्नावग्निरित्येवमादिभिरत्रैव पठितैर्मन्त्रैर्याहृतिभिश्च ।
 पृथगिति समस्तयाहृतिनिवृत्त्यर्थं ॥

ऊत्वाऽऽहृतं स्थालीपाकं सर्वमशानेति ॥ ५ ॥

ऊत्वेति वचनमेतैर्मन्त्रैर्ऊत्वा स्विष्टकृतेऽवदाय तमऊत्वेवजि-

धाय ब्रूयात् संप्रेषितव्यमित्येवमर्थं । एतं स्नातोपाकं सर्वम-
ब्रानेति संप्रैषः । ततश्चरुप्रेषं ब्रह्मचारी सर्वमश्रीयात् ॥

भुक्तवन्तमपामञ्जलिपूर्णमादित्यमुपस्थापये त्वं व्रतानां
व्रतपतिरसि व्रतच्चरिष्यामि तर्क्केयन्तेन शर्केयन्तेन राध्यास-
मिति ॥ ६ ॥

भुक्तवन्तमिति वचनं न केवलमग्ने संप्रैष एव अग्नेमपि
कर्त्तव्यमेवेत्येवमर्थं । उपस्थापयेदित्युपतिष्ठस्नादित्यमिति ब्रूया-
दित्यर्थः । ततो ब्रह्मचार्यङ्गिः पूर्णाञ्जलिना मन्त्रेणादित्यमु-
पतिष्ठेत् ॥

समाप्य संमोक्ष्य वाचं यच्छेत् कालमभिसमोक्षमाणो यदा
समयिष्यादाचायेण ॥ ७ ॥

समाप्यवचनं उपस्थानमन्त्रं समाप्यानन्तरं संमोक्ष्य वाचं
यच्छेन्न कालविच्छेपं कुर्यादित्येवमर्थं । वाग्यमनं कुर्वन् यस्मिन्
काक्षे आचार्येण सह समवाचो भवेत् तं कालं मनसा ध्यायन्
वाग्यमनं कुर्यात् । अयं स काक्ष इत्याह ॥

एकरात्रमध्यायोपवादनात् ॥ ८ ॥

एकरात्रं काक्षमेवासित्वा तदनन्तरे दिवसे आचार्येण सह
समवायं गमिष्यामीति ध्यायेत् । कुतः, अध्यायोपवादनात् ।

अध्यायः स्वाध्यायः, महानास्त्री मन्त्र इत्यर्थः । तस्योपवादान्तात्
उपवादनं अन्यमुपेत्य तस्याध्ययनस्य वादनं त्रिष्यमुपादाय
अध्यापनीयमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । य एकरात्राध्ययनेन
महानास्त्रीः अध्येतुं शक्नोति स एकरात्रं ध्यायन् वाग्यमनं
कुर्यादिति ॥

त्रिरात्रं वा नित्याध्यायेन ॥ ९ ॥

त्रिरात्रं वैवमासीत यो नित्याध्यायेनाध्येतुं शक्नोति । अ-
ध्ययनमध्यायः । नित्यमध्यायः, नित्यं सन्ततमित्यर्थः । एतदुक्तं
भवति । यो बहुभिरेवाहोभिरेध्येतुं शक्नोति स त्रिरात्रमे-
वासित्वा चतुर्थेऽह्न्याचार्येण समवायं गच्छेदित्यर्थः ॥

तमेव कालमभिसमीक्षमाण आचार्योऽहतेन वाससा त्रिः
प्रदक्षिणं शिरः स मुखं वेष्टयित्वाऽऽहृतं कालमेवंभूतोऽस्वपन्
भवेति ॥ १० ॥

तमेव कालं प्रतिपद्यमान आचार्यः, यः कालो ब्रह्मचारिणा
सङ्कल्पित इत्यर्थः । अहतेनानिवसितेन धेतेन वाससा ब्रह्म-
चारिणः शिरो मुखेन सहितन्त्रिः प्रदक्षिणं वेष्टयित्वा यथा न
तदासः पतेत् तथोपायं कृत्वा ब्रूयादाचार्यः, 'एतं कालमिति
सङ्कल्पितप्रदर्शनार्थत्वादेकरात्रं कालं एवंभूतोऽस्वपन् भव'
इति, त्रिरात्रं कालमिति वा ॥

तद्कालमखपन्नासीत ॥ ११ ॥

यः सङ्कल्पितः काखस्तस्मिन् काखे सर्वदाऽखपन् भवेत्
ब्रह्मचारी । ततः खिष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत् ॥

अनुवक्ष्यमाणेऽपराजितायां दिश्याग्निं प्रतिष्ठाप्यासिमुदक-
मण्डलुमश्लानमित्युत्तरतोऽग्नेः कृत्वा वत्सतरीः प्रत्यगुदगसं-
श्रवणे बद्धा ॥ १२ ॥

आचार्याय वेदयतीति शेषः । द्वितीये चतुर्थे वा दिवसे
प्राप्ते आचार्याऽनुवसति, तस्मिन्ननुवक्ष्यमाणे सति । अपराजि-
तायां दिशि बहिर्घाताच्छुचौ देशे उल्लेखनादि कृत्वाऽग्निं प्रति-
ष्ठाप्य तस्योत्तरतः अस्यादोन्निधाय तस्यैव प्रत्यगुदक् यो देशः
तस्मिन् वत्सतरीं बध्नाति, यथाग्निस्त्रयीषु उच्यमानः शब्दे
वत्सतर्या न सम्यक् श्रूयते तथा बध्नीयात् । एतावत् कर्म
ब्रह्मचारिणः स्मृतः कश्चित् करोति । एतावति कृते आचा-
र्याय वेदयतीति ॥

पश्चादग्नेराचार्यस्तृणेषूपविशेदपराजितां दिशमभिसमीक्ष-
माणः ॥ १३ ॥

एवं प्रागशेषेषु तृणेषूपविशेत् ॥

ब्रह्मचारी लेपान् परिमृज्य प्रदक्षिणमग्निमाचार्यञ्च कृत्वो-
पसंगृह्य पश्चादाचार्यस्योपविशेत् तृणेष्वेव प्रत्यग्दक्षिणाम-
भिसमीक्षमाणः ॥ १४ ॥

मुखगतान् लेपान् शरीरगतांश्च शोधयित्वाऽग्निमाचार्यं
च प्रदक्षिणं कृत्वाऽऽचार्यं विधिवदुपसंगृह्य पश्चादाचार्यस्योप-
विशेत् तृणेष्वेव प्रागेषु प्रत्यङ्गक्षिणां दिशं अभिसमीक्ष-
माणः ॥

पृष्ठेन पृष्ठं सन्धाय ब्रूयान्मनसा महानास्त्रीर्भा अनुब्रू-
हीति ॥ १५ ॥

पृष्ठं नाम शरीरस्य वहिःप्रदेशः । ब्रह्मचारी स्वपृष्ठदे-
शेन आचार्यस्य पृष्ठदेशं सन्निधाय असित्वा मनसेतं ब्रूयात्,
महानास्त्रीर्भा अनुब्रूहीति ॥

पुनः पृष्ठाऽनुक्रोशने संमील्यैवानुब्रूयात् सपुरीषपदा-
स्त्रिः ॥ १६ ॥

अस्मिन्नपि काले व्रतसंग्रहान् पृष्ठा पूर्ववच्चेत् ब्रूयात् स्वय-
मपि संमील्यैवेताः पुनर्नव ऋचः, नव च पुरीषपदानि ताः
सर्वाः चिरनुब्रूयात् 'विदा मघवन्' इत्याद्या नव ऋचः ।
'एवाहोवैवाहि' इत्यादीनि नव पुरीषपदानि च चिर्ब्रूयात् ॥

अनूचोन्मूचोष्णीषमादित्यमीक्षयेत् । मित्रस्य त्वा चक्षुषा
प्रतीक्षे । मित्रस्य त्वा चक्षुषा समीक्षे ॥ १७ ॥

इतिकाराध्याहारेण सूत्रच्छेदः । सर्वत्र शिचप्रत्यययोगे
'आदित्यमुपतिष्ठस्व' 'आदित्यमीक्षस्व' 'पिण्डमग्नान्' इत्येव-
मादिसंप्रैषं ब्रूयात् ॥

मित्रस्य वक्षक्षुषानुवीक्ष इति दिशः ससंभाराः । पुनरा-
दित्यं मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतिपश्यामि योऽस्मान् द्दष्टि यं च
वयं द्विषास्तं चक्षुषो हेतुर्हृच्छत्विति । भूमिमुपस्पृशेदग्न इडा-
नम इडा नम ऋषिभ्यो मन्त्रकृद्भ्यो मन्त्रपतिभ्यो नमो वो
अस्तु देवेभ्यः शिवा नः शन्तमा भव सुमृडोका सरस्वति । मा
ते व्योम संहृदि । भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः शन्न इन्द्रा-
ग्नी भवतामवोभिः स्तुषे जनं सुव्रतं न व्यसीभिः कया नश्चित्र
आभुवदिति तिस्रः स्योना पृथिवि भवेति । समाप्य समानं
सम्भारवर्जं ॥ १८ ॥

यद्विदं महानाम्यध्ययनं उक्तं तत् । समायोत्तरयोरपि
महाव्रतोपनिषदाख्ययोर्व्रतमनुयुज्य आवधानं महानाजो-
व्रतेन समानरूपं कर्त्तव्यं । अथमेतयोर्विशेषः पूर्वस्मात्, सम्भा-
रवर्जमिति । सम्भारो नाम 'श्रोत्र्यन् महिष्यामात्' इत्या-

रभ्य 'पुनरादित्यं मिषस्य त्वा चक्षुषा' इत्येवमन्तं वर्जयित्वे-
त्यर्थः । एतदुक्तं भवति । महाव्रतोपनिषदाख्योऽर्तमनुयुज्य
आवषान्तं संवत्सरादूर्ध्वं उदगयने पूर्वपक्षे यामाद्वहिर्गत्वा
अवषमेव कर्त्तव्यं ॥

एष द्वयोः स्वाध्यायधर्मः ॥ १९ ॥

स्वाध्यायधर्म एष एव महाव्रतोपनिषदोर्वेदभागयोरध्य-
यनविधिः । यो महानाशीनामाऽध्ययनविधिदत्तः व्रतमनु-
युज्य संवत्सरावमञ्चारयित्वा उदगयने पूर्वपक्षे यामाद्वहिर्गत्वा-
ऽऽचार्यसकाशात् चिः श्रुत्वाऽनुप्रवचनीयस्य कृत्वा ततोऽध्ययनं
कर्त्तव्यमिति । एतदनयोरप्यध्ययने सत्यादनीयमित्यर्थः ॥

आचार्यवदेकः ॥ २० ॥

अथमपि विप्रेषो महाव्रतोपनिषदोरध्ययने भवति ।
यद्येकोऽधीयीत त्रिष्वः तदा आचार्यवद्भूत्वाऽधीयीत । यथा-
चार्योऽपराजितां दिशमभिसमीक्षमाणो ब्रूयात्, एवमेकस्त्रे-
ष्विष्वः तामेव दिशमभिमुखाऽधीयीत । यदि द्वौ बहवो वा
तदा नायं नियम आदरणीयः । अत एतत् ज्ञायते, एको
द्वौ बहवो वाऽधीयीरन्नित्यध्ययन एवायं नियमः, आवषे
त्वेक एव । व्रतादेशनादेरनुप्रवचनीयान्तस्य संस्कारस्य तन्म-
सिद्धौ प्रमाणाभावात् ॥

फाल्गुनाद्याऽऽवण्याया अनधीतपूर्वाणामध्यायः ॥ २१ ॥

एषां महानाश्यादीनामध्ययनकाल उच्यते । अवणमात्र-
मेव कृत्वा पूर्वमनधीतवन्तो ये तेषामयं कालः । फाल्गुनमा-
समारभ्य आश्रावण्याः पौर्णमास्या यः कालः स तेषामध्ययन-
कालः ॥

तैध्याद्यधीतपूर्वाणामधीतपूर्वाणां ॥ २२ ॥   ॥ १४ ॥

येऽधीतपूर्वास्तोऽस्मिन् कालेऽधीधीरन्, आवणी पौर्णमासी
परावधिः तैषी पौर्णमासी पूर्वावधिर्यस्य कालस्य स काल
इति ॥

इत्युत्तरषट्कस्य द्वितीये चतुर्दशी कण्डिका ॥ • ॥

इत्याश्वसायनश्रौतसूत्रवृत्तौ नारायणीयायां अष्टमोऽध्यायः ।

॥ • ॥ उत्तरषट्के द्वितीयोऽध्यायः ॥ • ॥

॥ * ॥ ॐ ॥ * ॥

उक्तप्रकृतयोऽहीनैकाद्याः ॥ १ ॥

उक्तो ज्योतिष्टोमः एकाद्याहीनसचाणां प्रकृतिभूतः ।
 उक्तानि पञ्चविंशतिरहानि साचिकाणि । एतेभ्य एव साचि-
 केभ्योऽहोभ्योऽहीनैकाद्यान् व्याख्यायन्त इत्युक्तं । इदानीं
 तानेकाद्याहीनान् वक्तुकामेनाचार्येण उक्तप्रकृतयोऽहीनैका-
 द्या इत्युक्तं । तस्यायमर्थः । उक्ता प्रकृतिर्येषां ते इमे उक्त-
 प्रकृतयोऽहीनैकाद्याः । प्रकृतिः प्रकारो न रूपान्तरमित्यनर्था-
 न्तरं । ज्योतिष्टोमो हि सर्वेषामेकाद्याहीनसचाणां प्रकृति-
 रिति सिद्धं । तदतिदिष्टानि च साचिकाणि चतुर्विंशति-
 रहान्यहीनैकाद्यानां प्रकृतित्वेन द्रव्यन्ते । तदेतदुभयमस्मिन्
 सूत्रे प्रकृतिशब्देन गृह्यते । एतदुक्तं भवति । इत उत्तरं
 द्वयोरध्याययोरेकाद्याहीना वक्ष्यन्ते । ते च ज्योतिष्टोमस-
 रूपाः साचिकाहःसरूपाश्चेत्येतावत् सूत्रप्रयोजनं वक्ष्यमा-
 णानां संज्ञाकरणं तेषां सोमयप्रकृतित्वकथनं चेति । अही-
 नशब्दस्य पूर्वनिपातः पूर्वेषु पदेन सन्धौ क्रियमाणे प्रक्षेपसा-
 भादुचरलाघवार्थः ॥

सिद्धैरहोभिरङ्गामतिदेशः ॥ २ ॥

एकाहाहीना वक्ष्यन्त इत्युक्तं । ते सोमयप्रकृतय इत्युक्तं । तच्चानेन सूत्रेण साचिकप्रकृतीनां लक्षणमुच्यते । एकाहाहीनेषु येषामङ्गां प्राक्सिद्धैरहोभिरतिदेशोऽस्ति तानि साचिकाहःप्रकृतीनि । अहोभिरङ्गामतिदेश इत्येतावत्युक्तेऽपि प्राक्सिद्धैरेव साचिकैरतिदेश इति गम्यत एव, किमर्थं सिद्धैरित्युच्यते । तस्येदं प्रयोजनं । यच्च वक्ष्यमाणं कर्म प्राक्सिद्धाहसंज्ञामनामितया वक्ष्यन्तेऽनेनेदमित्यतिदेशवचनं नास्ति तच्चापि तन्नामनामितयैव तत्प्रकृतित्वज्ञापनार्थं । तेनैवं सूचार्थः । अत्र वक्ष्यमाणानामङ्गां विधानावस्थाया-मेव प्राक्सिद्धैरहोभिर्ग्रहणं क्रियते तन्नामनामितया सिध्य-त्युत्तरकाशं वा, यचातिदेशवचनं अस्त्वनेन इदमिति तत्रो-भयचापि तान्येव प्रकृतिरिति सूचार्थः । अङ्गामिति वचनं सुत्यानामेवायमतिदेशो न दोषोपसदामित्येवमर्थः । तेनैषु दीक्षोपसदः स्तुकीया एव नियमेन भवन्तीति सिद्धं ॥

अनतिदेशे त्वेकाहो ज्योतिष्टोमो द्वादशशतदक्षिणस्तेन शस्यमेकाहानां ॥ ३ ॥

तत्रैकाहो ज्योतिष्टोमो द्वादशशतदक्षिण इत्येतावता प्रागुक्तस्य चतुःसंख्यस्य सोमयागस्यानुवादं कुर्वन्प्राप्तानां न

अहःसंबन्धं दक्षिणाविशेषसम्बन्धं च विदधाति सूचस्योत्त-
रेण भागेन, एकाहानां मध्ये ये साचिकैरहोभिर्नातिदि-
श्यन्ते तेष्वेकाहेष्वेव विभ्रिष्टे च ज्योतिष्टोमे नातिदेशो विधी-
यते । अनतिदेश इतिवचनं एकाहेषु यावन्तोऽतिदेशविध-
यस्येव हःस्त्रेवाह्य विधेः प्राप्तिप्रदर्शनार्थं । तेनानिहक्कादि-
व्यपि ज्योतिष्टोमप्राप्तेरपवाद एव चतुर्विंशतीनां अवयवा-
तिदेश इति सिद्धं । तुल्येण विधेर्विध्यर्थः । एकाहेष्वयं
विशेषो भवति, ज्योतिष्टोमप्राप्त्यपवादः साचिकातिदेश इति ।
ब्रह्मघट्टं वचनान्तरानपोदितधर्मप्रदर्शनार्थं । तेन दीप्तोप-
सद एकाहिका एव भवन्ति, न ज्योतिष्टोमिका इति सिद्धं ॥

गोआयुषी विपरीते द्वाहानां ॥ ४ ॥

अनतिदेश इति वर्तते । येषां द्वाहानां अनतिदेशो नास्ति
तेषां गोआयुषी विपरीते व्यत्यसे प्रकृतेर्वैदित्ये । अनतिदेश-
वचनं अहीनद्वाहनिवृत्त्यर्थं । तत्राह्नां सङ्ख्याः सङ्ख्याताः, 'षड-
हान्ता अभिज्ञवात्' इत्यतिदेशवचनमस्ति । तेन एकाहद्वाहा
वरुणप्रवासस्थाने द्वाहः द्वयोर्मासयोर्बुधद्वाह इत्युदाहरणं ।
षडवचनमसमाप्ताद्वाहप्रदर्शनार्थं ॥

त्यहाणां पृथत्यहः पूर्वः । अभिज्ञवत्यहो वा ॥ ५ ॥

पूर्वं इति शेषः । अचाप्यनतिदेश इति वर्तते । अनति-
देशवचनस्य षडवचनस्य च पूर्ववदेव प्रयोजनं ॥

एवम्प्रायाश्च दक्षिणा अर्वागतिरात्रेभ्यः ॥ ६ ॥

एवम्प्राया इति द्वादशशतप्राया इति गम्यते, प्रकृतत्वात् ।
अस्मिन्नेव प्रकरणे अतिरात्रवचनेन ज्योतिरादयोऽतिरात्रा
गृह्यन्ते, बहुवचननिर्देशात् । तेनायमर्थः । ज्योतिरादिभ्यो-
ऽतिरात्रेभ्यः अर्वाक् ये एकाहाः अहरन्तरेणातिदिष्टा अनति-
दिष्टाश्च ते सर्वे द्वादशशतदक्षिणा वेदितव्याः । प्रायवचनं
'अन्वहं पञ्चाशच्छ्रो दक्षिणा सोमचमसो दक्षिणा' इत्येवमा-
द्याभिर्विशेषविहिताभिरसमुच्चयार्थं ॥

सहस्रास्वतिरात्राः ॥ ७ ॥

तुभ्योऽर्वागपि ज्योतिरादिभ्यो योऽतिरात्रस्तस्यापि सह-
स्रदक्षिणात्वप्राप्त्यर्थं ॥

द्व्यहास्यहास्य ॥ ८ ॥

अर्वागतिरात्रेभ्य इत्यनेनानतिदेश इत्यस्य निवृत्तत्वादस्मिन्
सूत्रेऽहीनैकाद्व्यहास्यहास्य सहस्रदक्षिणा वेदितव्याः । अत
एवोत्तरे सूत्रेऽहीनग्रहणं कृतं ॥

ये भूयांसस्त्यहादहीनाः सहस्रं तेषां त्यहे प्रसंख्यायान्व-
हन्ततः सहस्राणि ॥ ९ ॥

अहात् भूयांसो येऽहीनास्तुरहादयः तेषु दक्षिणा-

परिमाणज्ञानमनेनोपायेन क्रियते । आदितस्त्यहे सहस्र-
मिति कृत्वा ततः परतो यावन्यहानि तेषु प्रत्यहं सहस्रमिति
कृत्वा चतुरहे सहस्रद्वयं पञ्चाहे सहस्रत्रयं षडहे सहस्रच-
तुष्टयमित्येवं सहस्रचतुष्टयं परिमाणकृत्तिः ॥

समावत्त्वेव दक्षिणा नयेयुः ॥ १० ॥

समावदिति सममित्यर्थः । दक्षिणापरिमाणज्ञानोपाय
उक्तः । तासां नयनेऽयं विधेयः । यन्मिन्नहोने यावत्यो दक्षिणा
प्राप्ताः ताः समं विभज्य एकैकं भागमहन्यहनि दद्यात् ॥

अतिरिक्तास्तूत्तमेऽधिकाः ॥ ११ ॥

एवं समविभागे क्रियमाणे या अतिरिच्यन्ते ता उत्तमे-
ऽहनि दातव्याः । अधिका इति वचनात् स्वभागलभ्याभिः सह
दातव्या इति गम्यते ॥

अतिदिष्टानां स्तोमपृष्ठसंस्थान्यत्वादनन्यभावः ॥ १२ ॥

यान्यहानि स्तोमपृष्ठसंस्थाभिः सह सम्बद्धान्येवोत्पत्तिभू-
मावुत्पन्नानि तानि यदि कदाचिदतिदिष्टानि, तेषु चातिदिष्टेषु
हन्द्गेगवशादध्युवशाद्वा स्तोमादीनामन्यत्वं यदि स्यात् तथा-
प्यस्माकं तान्येवाहानीति कृत्वा शस्यकल्पनं भवतीत्यर्थः ।
वेदादेवोत्पत्तिभूमावुत्पन्नानीत्यर्थः ॥

नित्या नैमित्तिका विकाराः ॥ १३ ॥

सोमादीनामन्यत्वेऽपि अङ्गामन्यत्वं नास्तीत्युक्तं । तथापि सोमादिनिमित्ता ये नैमित्तिका विकाराः ते नित्याः तेष्वप्य-
हःसु कर्त्तव्या इत्यर्थः ॥

माध्यन्दिने तु होतुर्निष्केवल्ये सोमकारितं शस्यं ॥ १४ ॥

माध्यन्दिने तु सवने होतुरयं विशेषो भवति, निष्केवल्ये
सोमकारितमेव शस्यं भवति, निष्केवल्यमद्वत्यथोः तत्र
पूर्वाह्णं यावत्यो यावत्यः कुशानां नवतो दशतो वा इति । अनेन
न्यायेन सूक्तावापः सूक्तोद्धारो वा कर्त्तव्य इत्यर्थः । निष्केव-
ल्यमद्वत्यथोर्मध्यन्दिनशब्देनैव ग्रहणे सिद्धेऽपि सवनवा-
चिनो माध्यन्दिनशब्दस्य ग्रहणं सोमातिरेकनिमित्तेऽपि शस्ते
निष्केवल्यसोमकारितशस्यस्य प्रापणार्थं । तत्र तु अग्निभरेव
निष्केवल्यस्य सोमकारितशंसनं स्वसोमातिशंसनञ्च कर्त्तव्यं
न सूक्तेन । यदि स्वसोमाधिको निष्केवल्यसोमस्तदा तस्मा-
दप्यतिशंसनञ्च कर्त्तव्यं, यदा हीनं तदास्मादतिशंसनमिति
निष्केवल्ये सोमकारितमिति पाठः कर्त्तव्यो न निष्केवल्य-
सोमकारितमिति ॥

तत्रोपजनस्तार्क्ष्यवर्जमग्रे सूक्तानां ॥ १५ ॥

निष्केवल्यमद्वत्यथोः निष्केवल्ये सोमकारितं शस्यमि-

त्युक्तं । तत्र सोमविद्वद्भाषपजनस्नानमुच्यते । निविद्वानोयानां
 सूक्तानां पुरस्तादेवावापो भवतीत्यर्थः । तेषामपि निविद्वानो-
 योयत्वं भवति । निष्केवस्ये तु तार्क्ष्यं वर्जयित्वा निविद्वानो-
 यानामेव सूक्तानां पुरस्ताद्भवति । सूक्तानां पुरस्ताद्विधाने
 क्रियमाणे तार्क्ष्यवर्जमिति वचनात् तार्क्ष्यस्य पादग्रहणेऽपि
 सूक्तत्वं गम्यत एव । सूक्तानामिति बहुवचनमविवक्षितं । य-
 स्मिन्नहनि यत् सूक्तमवगतं तस्मात् पुरस्तादित्यर्थः ॥

ज्ञानौ तत एवोद्धारः ॥ १६ ॥

सोमज्ञानावपि निष्केवस्यमहत्त्वतीययोरनेकसूक्तत्वे चा-
 वत्यो यावत्य इत्यनेन न्यायेन सूक्तानां पूर्वं पूर्वमुद्धरेत् ।
 अथत्यपि ज्ञानाविति वचनेऽस्यार्थस्य सिद्धौ सत्यां ज्ञानाविति-
 वचनं निष्केवस्यमहत्त्वतीयाभ्यामन्यत्रापि सोमज्ञानौ सत्या-
 मवगतस्यैव सूक्तस्य पुरस्तादुद्धारो भवतीत्येवमर्थः ॥

येऽर्वाक् चिदृतः सोमाः स्युस्तृचा एव तत्र सूक्तस्थानेषु
 ॥ १७ ॥

ये चिदृतोऽर्वागेकसोमादयोऽष्टपर्यन्तास्तेषु क्रियमाणेषु
 सर्वेषु सवनेषु होतृहोत्रकाणां च सूक्तस्थानेषु सर्वेषु द्वचा एव
 कर्त्तव्याः । द्वचा एवेत्यवधारणमस्य विधेः सर्वार्थत्वाच्च ॥

यथा नित्या निविदोऽभ्युदियात् ॥ १८ ॥   ॥ १ ॥

‘हानौ तत एवोद्धारः’ इत्यनेन सूत्रेण सूक्तानां पुरस्तादुद्धारो विहितः । त्वचा एव सूक्तस्थानेऽस्त्वित्युक्तं । तेनान्यासृचा गृह्यन्त इत्येवं प्राप्तं । एवं वचनसामर्थ्यादन्ये त्वचे गृह्यमाणे यथा नित्या निविदो भवेयुः तथा तमेवान्यं त्वचमभ्युदियात् अभ्युपगमयेदित्यर्थः । नित्यशब्देनात्र स्वरूपनित्यत्वं स्थाननित्यत्वं चोच्यते । स्थानं चात्र ‘एकां त्वचेऽर्धा युग्मासु’ इत्यादि गृह्यते । एतदुक्तं भवति । हीनस्तोमेषु सूक्तस्थानत्वात् त्वचात् पूर्वासृचुः प्रियमाणसु तत्स्थानान्निविदमादायान्ये त्वचे सव-
नानुसारेण एकां त्वचेर्द्धा युग्मास्त्वित्यनेन विधिना तां निविदं दद्यादितिवचनमन्तरेण निविदां पूर्वोक्तस्थानत्वे सिद्धे यन्नि-
त्यशब्देन पूर्वोक्तस्थानत्वं विदधाति तज्ज्ञापयति । वच-
नादृते स्तस्थानं निविदो न णहातीति । तेन सूक्तमुखी-
यादयस्सृचा वृद्धिहेतवोऽपि निविदो न चाक्षयन्ति स्वस्मात्
स्थानादिति सिद्धं ॥

इत्युत्तरघट्कस्य तृतीये प्रथमा कण्डिका ॥ ❀ ॥

उक्तानि चातुर्मास्यानि ॥ १ ॥

उक्तानुसङ्गीर्त्तनं वक्ष्यमाणेषु सोमेषु उपक्रमकालप्रभृ-
तिचातुर्मास्यशरीरस्य सर्वस्य पर्वसम्बद्धस्याऽपर्वसम्बद्धस्य च
प्रापणार्थं संज्ञार्थञ्च ॥

सोमान् वक्ष्यामः पर्वणां स्थाने ॥ २ ॥

संज्ञाप्रभृतिचातुर्मास्यशरीरे सर्वस्मिन् प्राप्ते विशेष उच्यते,
पर्वणां स्थाने सोमाः कर्त्तव्याः ॥

अयूपकानेके ॥ ३ ॥

ये पर्वस्थाने विहिताः सोमास्तानयूपकान् यूपरहितानेके
ग्रास्त्रिण इच्छन्ति । *अपर्वसम्बद्धो यूपकवानेव सोमः कर्त्तव्यः,
यथाग्निष्टोम ऐन्द्राग्नस्तान इति ॥

परिधौ पशुं नियुञ्जन्ति ॥ ४ ॥

अयूपकेषु सोमेषु परिधौ पशुनियोगः कर्त्तव्यः । तत्र
दक्षिणे परिधावुत्तरे वा कर्त्तव्यो न मध्यमे, उपचारविरो-
धात् । तत्र यूपधर्मा न कर्त्तव्याः । एवं ह्यत्र वचनं परिधौ पशुं
नियुञ्जन्तीति, नैवं परिधिर्यूपो भवतीति । तेन परिहित एव

* अपर्वसम्बद्धोऽयूपकानेवेति सर्वत्र पाठो वर्त्तते ।

परिधौ पशुनिधोगः कर्त्तव्यः । पशोरनपगमोपायस्तु कर्त्तव्य
एव ॥

वैश्वदेव्यास्थाने प्रथमं पृष्ठ्याहः । जनिष्ठा उग्र उग्रो जज्ञ
इति माध्यन्दिनः । ऐकाहिका होत्राः सर्वत्र प्रथमसंपाति-
केष्वहःस्वेकाहोभवत्सु ॥ ५ ॥

एतानि षाडहिकानि प्रथमसाम्पातिकानि, 'पृष्ठ्याभिज्ञव-
योः प्रथमे चतुर्थे च खरसामसु च प्रथमां हन्द्दोमेषु प्रथमं'
इति । एतानि षाडहिकान्येकाहेषु यत्र यत्रातिदिश्यन्ते तत्र
सर्वत्र माध्यन्दिने सवने होत्रका ऐकाहिकग्न्या भवन्ति,
ज्योतिष्टोमिकग्न्या इत्यर्थः । अस्य प्रयोजनं मैत्रावरुणाच्छा-
वाकयोः 'सद्यो ह जातः' इत्यस्य 'भूय इत्' इत्यस्य चानुद्धारः ।
इतरथा 'एवा त्वामिमामूषु' इत्यनयोः सम्पातयोः सम्पातत्वे-
नान्यैकाहिकत्वेन च प्राप्नोत इवेतमन्यं पूर्वस्य स्थान इत्यनेन
न्यायेनैकाहिकयोः पूर्वयोश्चानुद्धार एव स्यात्, श्रुतस्तन्नित्यर्थमै-
काहिकवचनं । माध्यन्दिनाधिकारात् माध्यन्दिन एव सव-
नेऽयं विधिर्भवति नेतरयोः सवनयोरिति सिद्धं ॥

वैश्वानरपार्जन्ये हविषो अग्नीषोमोयस्य पशोः पशुपुरो-
डाशेऽन्वायातयेयुः । प्रातःसवनिकेषु पुरोडाशेषु वैश्वदेव्या
हविष्यन्वायातयेयुः । वैश्वदेवः पशुः ॥ ६ ॥

अस्मिन्नहनि सवनीयः पशुः वैश्वदेवो भवति ॥

बार्हस्पत्याऽनूबन्ध्या ॥ ७ ॥

अनूबन्धस्य पशुः बृहस्पतिदेवत्यो भवति ॥

वरुणप्रघासस्थाने द्वाहः ॥ ८ ॥

द्वाहचोदनासु गोभ्रायुषी विपरीते इत्युक्तं ॥

उत्तरस्याङ्गः प्रातःसवनिकेषु पुरोडाशेषु वरुणप्रघास-
हवोऽध्वन्वायातयेयुः ॥ ९ ॥

तद्योर्यदुत्तरमहस्तस्येत्यर्थः ॥

मारुतवारुणौ पशू ॥ १० ॥

तद्योरक्लोर्यशामङ्ग्रेण इमौ पशू सवनोथौ भवतः ॥

मित्रावरुण्यनूबन्ध्या ॥ ११ ॥

द्वाहानां प्रातरनुवाकात् पूर्वस्य तन्त्रकाण्डस्य पत्नीसंया-
जेभ्य उत्तरस्य तन्त्रेणानुष्ठानसिद्धेरेकैव मित्रावरुणदैवत्या-
ऽनूबन्ध्या भवति ॥

अग्निष्टोम ऐन्द्राग्रस्थाने ॥ १२ ॥

योऽयं चातुर्मास्याङ्गभूतः ऐन्द्राग्रः पशुर्दयोर्मासयोरैन्द्रा-
ग्रः पशुः इति तस्य स्थानेऽग्निष्टोमः कर्त्तव्यः, न निरुद्ध-

स्थाने, तस्याच प्रसङ्गाभावात् । सर्वास्त्रग्निष्टोमचोदनासु प्रकृतिभूतोऽग्निष्टोमसंख्यो ज्योतिष्टोमो गृह्यते । अत्र विशेष-
वचनात् सवनीयानूबन्धावपि ग्राह्यतावेव ॥

साकमेधस्थाने त्वष्टोऽतिरात्रान्तः ॥ १३ ॥

अहचोदनासु पृथ्व्यश्च हः पूर्वोऽभिज्ञवश्चष्टो वेत्युक्तं । स
अष्टोऽतिरात्रान्तः साकमेधस्थाने भवति । यस्य अहस्थान्यम-
हरतिरात्रं भवति स अष्टोऽतिरात्रान्तः । उक्तममहरति-
रात्रसंख्यं भवति । इतरे तु यथाप्राप्तसंख्ये इत्यर्थः ॥

द्वितीयस्याङ्गोऽनुसवनं पुरोडाशेषु पूर्वद्युर्द्विषि ॥ १४ ॥

अस्य अहस्य यः द्वितीयमहः तस्मिन्ननुसवनं पुरोडाशाः,
तेषु साकमेधानां यानि पूर्वद्युरनुसवनं विहितानि द्विषि
तानि यथासङ्ख्यमन्वायातयेयुः ॥

तृतीयेऽहन्मुपांश्चन्तर्यामौ जुत्वा पौर्णद्वयं । प्रातःसवनिकेषु
कैडिनं ॥ १५ ॥

अन्वायातयेयुरिति शेषः ॥

माध्यन्दिनेषु माहेन्द्राणि ॥ १६ ॥

अन्वायातयेयुः ॥

अन्तरेण घृतयाज्ये दक्षिणे मार्जालीये पित्र्या ॥ १७ ॥

अन्वायातयेयुरित्यनुवर्त्तत एव । अन्तरेण घृतयाज्ये इति तयोर्मध्य इत्यर्थः ॥

तत्रोपस्थानं यथाऽनतिप्रणीतचरतां ॥ १८ ॥

अस्यामपि पित्र्यायामनादृत्याऽनतिप्रणीतचर्यायामिति वाऽनादृत्योपस्थानं भवतीत्यर्थः ॥

अनूबन्ध्यायाः पशूपुराडाश्च आदित्यमन्वायातयेयुः ॥
॥ १९ ॥

अन्वायातयेयुरिति पुनर्वचनं सर्वानुवृत्तिप्रदर्शनार्थं, न पूर्वेष्वनुवृत्तिनिवृत्त्यर्थं । परिसङ्ख्यातोऽनुवाद आश्रयितुं युक्त इति ॥

आग्नेय्यैन्द्राग्नैकादग्निनाः पशवः ॥ २० ॥

आग्नेय्यस्य ऐन्द्राग्नस्य एकादग्निनास्य यथासङ्ख्येनान्वहं सव-
नीयाः पशवो भवन्ति ॥

सौर्याऽनूबन्ध्या ॥ २१ ॥

तन्वानुष्ठेयाङ्गावसरङ्गतत्वादेकैवानूबन्ध्या ॥

अग्निष्टोमः शुनासोरोयायाः स्थाने । प्रातःसवनिकेषु पुरो-
डाशेषु शुनासोरोयाया हवींष्यन्वायातयेयुः ॥ २२ ॥

अन्वायातयेयुरितोदमपि प्रदर्शनार्थमेव ॥

वायव्यः पशुः ॥ २३ ॥

प्राकृतस्य सवनीयस्याच प्राप्तस्य देवतान्तरं विधीयते ॥

आश्विन्यनूबन्ध्या ॥ २४ ॥

इदमपि पूर्ववदेव देवतान्तरविधानं ॥

अन्वहं पञ्चाशच्छो दक्षिणाः ॥ २५ ॥   ॥ २ ॥

यान्येतान्यष्टौ सुत्याहानि अनुक्रान्तानि तेषामेकैकस्मिन्-
हनि पञ्चाशत् पञ्चाशद्भावे दक्षिणा दातव्याः ॥

इत्युत्तरवट्पक्षस्य द्वितीये द्वितीया कष्टिका ॥ ❀ ॥

अथ राजसूयाः ॥ १ ॥

अथेत्यधिकारार्थः । उत्तरचये वक्ष्यन्ते सोमाः पञ्चव इष्ट-
यः, ते सर्वे राजसूयसंज्ञा भवन्ति । न केवलं सोमा एवेत्य-
धिकारप्रयोजनं पूर्वच तु सोमा एव चातुर्मास्यसंज्ञा भव-
न्तीति तदप्यनेनैव सिद्धं ॥

पुरस्तात् फाल्गुन्याः पौर्णमास्याः पवित्रेणाग्निष्टोमेनाभ्या-
रोहणीयेन यजेत ॥ २ ॥

या फाल्गुनी पौर्णमासी तस्याः पुरस्तात् पवित्रसंज्ञके-
नाग्निष्टोमप्रकृतिकेनाभ्यारोहणप्रयोजनेन यष्टव्यं । अस्य चा-
रोहणप्रयोजनत्वाद्वाजसूयानां तदेकदेशभूतानां चातुर्मा-
स्यानामारम्भार्थाय वैश्वानरपार्जन्याया अत्र निवृत्तिः । पुर-
स्तादिति वचनात् तस्मिच्छुक्लपक्षेऽपर्वण्येव सत्यमहर्भवति । त-
दानुगुणेन तस्मिन्नेव शुक्लपक्षे दीक्षोपसदस्य कर्त्तव्याः ॥

पौर्णमास्यां चातुर्मास्यानि प्रयुक्ते ॥ ३ ॥

फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चातुर्मास्यानि प्रयुक्ते आरभते, वैश्व-
देवं पर्वणि कर्त्तव्यमित्यर्थः । पवित्रेणैवाभ्यारोहणस्य कृतत्वा-
दत्र वैश्वानरपार्जन्या न भवति ॥

नित्यानि पर्वाणि ॥ ४ ॥

यानि वैश्वदेवादीनि कर्माणि तानि नित्यानि न सोम-
चातुर्मासेष्विव परतन्त्राणीत्येवमर्थं नित्यग्रहणं ॥

चक्राभ्यां तु पर्वान्तरेषु चरन्ति ॥ ५ ॥

चक्रशब्देन दर्शपूर्णमासावुच्येते । सौर्याचान्द्रमस्याविति
केचित् । पर्वान्तरेष्विति पर्वणामन्तराखे यान्यहानि तेषु च-
क्राभ्यां यागः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥

अहर्विपर्ययं पक्षविपर्ययं वा ॥ ६ ॥

पर्वान्तरेषु चक्राभ्यां यागे कर्त्तव्येऽहर्विपर्ययं पक्षविपर्ययं
वा कृत्वा चरेयुः । अहर्विपर्ययो नाम एवं भवति, एकस्मि-
न्नहनि पौर्णमास्याः अपरस्मिन्नहनि अमावास्यायाः पुनरपि
पौर्णमास्या पुनरप्यमावास्यायेति । पक्षविपर्ययो नाम कृष्णे
पक्षे पौर्णमास्या शुक्ले पक्षेऽमावास्यायेत्येवं । पुनरप्येवं ॥

संवत्सरान्ते समानपक्षेऽभिषेचनीयदशपेयौ ॥ ७ ॥

संवत्सरान्त इति संवत्सरस्य परस्तादित्येवमर्थः । एवं चा-
तुर्मासैः संवत्सरे परिसमाप्यमाणे फाल्गुन्यां शुक्लासीरीया-
द्यागेन संवत्सरः परिसमाप्तो भवति । तत उत्तरमेव कृष्ण-

पञ्चमतीत्यानन्तरे शुक्लपक्षेऽभिषेचनीयदशपैथौ कर्त्तव्यौ ।
 पञ्चदश्यां प्रतिपदि वा दीक्षा । चतुर्थ्यां पञ्चम्यां वा सुत्य-
 महरभिषेचनीयस्य । ततः संसृपेष्टयः सप्ताहानि । तत एका-
 दश्यां दशपेथस्य दीक्षा । पौर्णमास्यां सुत्यमहः । एवं तौ समा-
 नपक्षे कृतौ भवतः । अध्वर्युवशाद्वा सहदीक्षणीयान्तयोः कृत्वा
 सोमक्रयाद्येव पृथक् भवति ॥

उक्त्यो वृद्धत्पृष्ठ उभयसामाभिषेचनीयः ॥ ८ ॥

सोऽयमभिषेचनीय उक्त्यसंख्यो भवति, वृद्धत्पृष्ठस्य ।
 उभयस्य निष्केवस्यस्रोत्रे वृद्धवति । तस्य योनिर्निष्केव-
 स्यस्य स्रोत्रियो भवति । पवमाने रथन्तरं भवति । तस्य
 योनिर्योनिस्थाने ब्रंसयेत्यर्थः ॥

संस्थिते मरुत्वतीये दक्षिणत आहवनीयस्य हिरण्यकशि-
 पावासीनोऽभिषिक्ताय पुत्रामात्यपरिवृताय राज्ञे शानःशेष-
 माचक्षीत ॥ ९ ॥

समाप्ते मरुत्वतीयेऽनारभ्ये निष्केवस्यस्रोत्रे दक्षिणत आ-
 हवनीयस्यासीनं राजानं अभिषिञ्चन्ति अध्वर्यवः । तस्यै
 अभिषिक्ताय राज्ञे पुत्रामात्यपरिवृताय पुत्रपौत्रादिभि-
 र्वन्धुभिः परिवृताय अमात्यैः परिवृताय सुहृद्भिः परिवृ-
 ताय । अमात्यबन्धूनाञ्च राजकार्यनिर्वोढारो मन्त्रादञ्च

उच्यन्ते । तैश्च परिवृतायेत्यर्थः । हिरण्यमयः कश्चिपुः हिर-
ण्यकश्चिपुः, तस्मिन्नासीनो होता श्रौतःश्रेयमाख्यानमाचचीत
ब्रूयादित्यर्थः । तच्चाख्यानं ब्राह्मणे चयस्तिशोऽध्यायः 'हरि-
सन्त्रो ह वैधसः' इत्यादिः, तं सर्वमाचचीतेत्यर्थः ॥

हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे हिरण्यकशिपावासीनः
प्रतिगृणाति यशो वै हिरण्यं यशसैवैनं तत् समर्धयति ॥ १० ॥

होतुरासनविधानमुत्तरार्थं । अध्वर्योरासनं अस्माभिर
विधेयं । अत उभयोः सङ्कीर्तनं स्तुत्यर्थमेव । यस्माद्यशो हि-
रण्यं तस्मादेनं राजानं यशसा समर्धयति होता अध्वर्युश्च ।
हिरण्ययासनं हिरण्यसम्बन्धादित्यर्थः ॥

ॐमित्युचः प्रतिगर एवं तथेति गाथायाः ॥ ११ ॥

एवमिति नाथं प्रतिगरः प्रतिगरावयवो वा, तस्मादेवम-
र्थः । यथा ॐ ब्रह्मन् अक्षु प्रतिगरो भवति एवमेव तथा ब्रह्मन्
गाथासु प्रतिगरो भवतीति । अस्मिन्नाख्याने 'कस्य नूनं' इत्ये-
वमाद्या अक्षः । 'यं त्विमं पुत्रमिच्छन्ति' इत्येवमाद्या गाथाः ।
सर्वत्र ब्राह्मणजाः श्लोकाः गाथा इत्युच्यन्ते । अक्षो गाथानां च
प्रतिगरविधानात् ब्राह्मणवाक्येषु प्रतिगरो नास्तीति 'हरि-
सन्त्रो ह वैधसः' इत्यारभ्य 'स ह नारदं पप्रच्छ' इत्येवमन्त-
मुक्त्वाऽवसाय । 'यं त्विमं' इत्यारभ्य 'नारदः' इत्येवमन्तमुक्त्वा-

ऽवस्थिते तद्यत्यध्वर्युः प्रतिगृणाति । सर्वत्र च गाथान्ते ऋगन्ते
च प्रतिगरो भवति नान्यत्र । ततः 'स एकया पृष्टो दक्षभिः
प्रत्युवाच' इत्यन्तं ब्राह्मणवाक्यमुक्त्वाऽवसाय दक्ष गाथा ब्रूयात् ।
दक्षस्तत्र प्रतिगृणाति । एवं सर्वत्राचष्टे प्रतिगृणाति च ॥

ॐमिति वै दैवं तथेति मानुषं दैवेन चैवेन तस्मानुषेण च
पापादेनसः प्रमुञ्चति ॥ १२ ॥

ॐमिति वै दैवमिति दैवशब्देन वैदिकत्वमुच्यते । ॐ-
मिति वैदिकमिदमनुज्ञावचनमित्यर्थः । तथेति मानुषं । मा-
नुषमिति लौकिकमिदमनुज्ञावचनमित्यर्थः । ताभ्यां वैदिक-
लौकिकाभ्यां ॐतथाशब्दाभ्यां प्रतिगरभूताभ्यां एनं राजानं
पापादेनसः प्रमुञ्चति । पापशब्देनात्र महत् पापमुच्यते, एनः-
शब्देनाल्पं । महत्तस्य पापादस्याच पापात् प्रमुञ्चतीत्यर्थः ॥

तस्माद्यो राजा विजितो स्यादप्ययजमान आख्यापयेतैवैत-
च्छौनःश्रेपमाख्यानं न क्षस्मिन्नल्पञ्च नैनः परिशिष्यते ॥
॥ १३ ॥

यस्मादेतदाख्यानं ॐतथेतिशब्दप्रतिगरयुक्तं महतो-
ऽस्याच पापात् प्रमुञ्चति तस्मादयजमानोऽपि राजा यः पर-
बलं युद्धेन विजितवान् स चैतच्छौनःश्रेपमाख्यानमाख्याप-
येतैव । य एवमाख्यापयते राजा, तस्मिन् राजनि महद-
ल्पमपि एनो न परिशिष्यते च, न राज्ञोऽप्यर्थे वर्त्तते ॥

सहस्रमाख्याचे दद्यात् ॥ १४ ॥

होत्र इत्यर्थः ॥

शतं प्रतिगरिचे ॥ १५ ॥

अध्वर्यव इत्यर्थः ॥

यथास्वमाप्सने ॥ १६ ॥

यद्यस्य स्वं यथास्वं तत् तस्य यथास्वमाप्सने च दद्यात् ।
यद्यस्य स्वं तत् तस्मा इत्यर्थः । अस्मिन् प्रकरणे ब्राह्मणानुवा-
दात् न्यूनाधिकचोद्यं नास्ति ॥

संसृपेष्टिभिश्चरित्वा दशपेयेन यजेत ॥ १७ ॥

संसृपेष्टयो नाम सप्तेष्टयः आग्नेयादयः, ताभिः सप्ताहं
चरित्वा दशपेयेन यजेत । दशपेयो नाम यज्ञक्रतुः ॥

तत्र दशदशैकैकं चमसं भक्षयेयुः ॥ १८ ॥

तत्र दशपेये एकैकं चमसं दश पुरुषा भक्षयन्ति ॥

नित्यान् प्रसंख्यायेतरामनुप्रसर्पयेयुः ॥ १९ ॥

प्रकृतौ यं चमसं ये भक्षयन्ति वषट्कारेण होमाभिषवाभ्यां
समाख्यया वाऽन्येन कारणेन ते नित्या इत्युच्यन्ते । तान्

प्रसङ्गायास्मिन्नियन्ता इति इतरान् पुरुषान् प्रति समस-
मनुप्रसर्पयेयुः । ये पुरुषा अनुप्रसर्पन्ति त एवंस्वच्छा इत्यु-
च्यन्ते ॥

ये मादृतः पिदृतश्च दशपुरुषं समनुष्ठिता विद्यातपोभ्यां
पुण्यैश्च कर्मभिर्येषामुभयतो नात्राह्मण्यं निनयेयुः ॥ २० ॥

येषां मादृतः पिदृतश्चोभयतो ये दशपूर्वाः पुरुषाः ते
विद्यया तपसा पुण्यैः प्रतिषिद्धवर्जितैश्च युक्ताः सम्मगनुष्ठित-
वन्तो वैदिकं पन्थानं, अपि च अत्राह्मण्यं न निनयेयुः
निस्ययेनात्राह्मण्यं न गमयेयुः । अत्राह्मण्यगमनं नाम शूद्रा-
यामपत्योत्पादनमित्युच्यते । विद्या नाम षडङ्गो वेदः, तदर्थ-
ज्ञानञ्च । तपो नाम औतस्मार्त्तकर्मगुष्ठानं । पुण्यकर्म नाम
प्रतिषिद्धवर्जनं । तानेवंविधान् पुरुषाननुप्रसर्पयेयुः । एत-
दुक्तं भवति । मादृतः पिदृतश्चोभयतः पूर्वं दश ये पुरुषाः
ते षडङ्गवेदाध्ययनेन तदर्थज्ञानेन च औतस्मार्त्तकर्मा-
गुष्ठानेन च प्रतिषिद्धवर्जितेन च युक्ताः शूद्रायामपत्यो-
त्पादनं चाकृतवन्तो येषां पुरुषाणां तानेवंविधान् पुरुषाननु
प्रसर्पयेयुः । दशपुरुषमिति दश पुरुषा इत्यर्थः । तच्च पूर्वपुरुष-
विशेषणं । तेषामेवोद्देशकं ये इत्येतत् पदं । येषामित्येतत् प्रस-
र्पणे जिघृक्षितानां पुरुषाणां विशेषणं । उभयतो मादृतः पि-
दृतश्चेत्यर्थः ॥

पिहृत इत्येके ॥ २१ ॥

एके आचार्याः पिहृत एव एतन्नक्षत्रमिच्छन्ति, न मा-
दृतोऽपीति ॥

नवम्बासः सुतसोमास इन्द्रं सखा इ यत्र सखिभिर्न-
वम्बैरिति निविद्वानयोरारब्धे ॥ २२ ॥

दशपेयस्य निष्केवस्यमरुत्वतीययोर्निविद्वानीययोरारब्धे अ-
धिके एते अथैव भवतः ॥

सूक्तमुखीये इत्युक्त एते प्रतीयात् ॥ २३ ॥

इते इति एतत्स्थाने उक्ते इत्यर्थः ॥

उत्तर आपूर्यमाणपक्षे केशवपनीयो दृष्टत्पृष्ठोऽतिरात्रः ॥
॥ २४ ॥

दशपेये कृते च उत्तरः शुक्लपक्ष आगच्छति वैशाखः
तस्मिन् केशवपनीयो नाम एकाहः कर्त्तव्यः । स च दृष्टत्-
पृष्ठोऽतिरात्रसंख्यस्य भवति ॥

द्वयोर्मासयोर्व्यष्टिद्वयः ॥ २५ ॥

केशवपनीयादूर्ध्वं द्वयोर्मासयोर्यः शुक्लपक्षः आषाढः तत्र

युष्टिद्वयो नाम द्वाहः कर्त्तव्यः । तस्य द्वाहस्य गोत्रायुषी विप-
रीते इत्यतिदेश उक्तः । तत्रैवं विशेषो वक्ष्यते ॥

अग्निष्टोमः पूर्वमहः । सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तरं ॥ २६ ॥

तस्य द्वाहस्य यत् पूर्वमहः तदग्निष्टोमसंख्यं भवति । तस्यैव
यदुत्तरमहः तत् सर्वस्तोमोऽतिरात्रसंख्यं भवति । सर्वस्तोमत्वात्
षडहस्तोत्रियावापाहीनस्तृक्तानीत्येवमादयो धर्मा भवन्ति ॥

उत्तर आपूर्यमाणपक्षे क्षत्रस्य धृतिरग्निष्टोमः ॥ २७ ॥ ॥ ३ ॥

युष्टिद्वयादूर्ध्वं यः ऋक्पक्षः आवणस्तस्मिन् क्षत्रस्य धृति-
र्नाम एकाहः स चाग्निष्टोमप्रकृतिर्भवति । संज्ञा च सैव भ-
वति ॥

इत्युत्तरपट्कस्य तृतीये तृतीया ऋषिका ॥ • ॥

इति राजसूयाः ॥ १ ॥

इतिशब्दः प्रकारवाची । एवम्प्रकाराः सर्वे राजसूयाः
वक्ष्यस्याध्वर्युर्विहिता राजसूयाः सन्ति, अथवा अथर्वविहिता-
स्यैकाहस्तोषां सर्वेषामथमेव प्रकार इत्यर्थः ॥

न्यायकृताश्च दक्षिणा अन्यत्राभिषेचनीयद्रूपेयाभ्यां ॥ २ ॥

अस्मिन् विहिते राजसूये पवित्रादयो ये सोमास्तेषु न्याय-
कृता दक्षिणाविधिर्भवति । न्यायो नाम 'एवम्यायाश्च दक्षिणाः'
इत्येवमादिभिः सूत्रैर्विहितो दक्षिणाप्रकारः, चन्द्रव्यादध्वर्यु-
विहितश्च । अयम् विधिरभिषेचनीयद्रूपेयाभ्यामन्यत्रैव
भवति । तयोस्तु वक्ष्यमाण एव दक्षिणाविधिर्भवति, न
न्यायकृत इत्येवमर्थः पर्युदासः ॥

अभिषेचनीये तु द्वात्रिंशत् द्वात्रिंशत् सहस्राणि पृथक्-
स्थेभ्यः ॥ ३ ॥

अभिषेचनीये त्वयं दक्षिणाविधिर्भवति । होत्रेभ्यो मुखेभ्य
एकैकस्मै द्वात्रिंशत् सहस्राणि ददाति । पृथग्यहणं पृथक्
पृथक् कृत्य दातव्यमित्येवमर्थः ॥

षोडश षोडश द्वितीय्यभ्यः ॥ ४ ॥

अर्द्धिभ्य इत्यर्थः ॥

अष्टावष्टौ तृतीय्यभ्यः । चत्वारि चत्वारि पादिभ्यः ॥ ५ ॥

सर्वत्र सहस्राणीत्यधिक्रियते । अर्धमस्यास्त्यर्द्धी । एवं
द्वितीयो तृतीयो पादौ च । एषां सम्बन्धिग्रन्थानां सिद्धवदभि-
धानात् प्रकृतावप्येवं दक्षिणाविभाग इति साधितं भवति ॥

संक्षपेष्टीनां हिरण्यमाग्नेय्यां वत्सतरी सारसत्यामवध्वस्तः
सावित्यां श्यामः पौष्णां श्रितिपृष्ठो बार्हस्पत्यायामृषभ
ऐन्द्रां महानिरष्टो वारुण्यां ॥ ६ ॥

संक्षपेष्टीनामयं दक्षिणाविधिर्भवति । हिरण्यमग्नियत-
सह्यं सुवर्णं दद्यात् । वत्सतरी नाम गोजातौ स्त्रीबाह्या वि-
सृष्टमादृशना । अवध्वस्तः पांसुवर्णः । श्यामो धूस्रवर्णः ।
श्रितिपृष्ठः कृष्णपृष्ठः । ऋषभः सेचनसमर्थः । महानिरष्टः
अष्टद्वयया बन्धोबर्हः । सर्वे गोजातय एव भवन्ति ॥

साक्षस्रो दशपेयः ॥ ७ ॥

दशपेयः सहस्रदक्षिण इत्यर्थः ॥

इमांश्चादिष्टदक्षिणाः ॥ ८ ॥

आदिष्टदक्षिणा इति ऋत्विज आदिषोदित्य विहिता
इत्यर्थः । ऋषब्दः सहस्रदक्षिणार्थाया आदिष्टदक्षिणानां
समुच्चयार्थः ॥

सौवर्णो सगुग्नातुः ॥ ९ ॥

सुवर्णमयी मास्तेत्यर्थः ॥

अश्वः प्रक्षोतुः । धेनुः प्रतिघर्त्तुः ॥ १० ॥

धेनुः सवत्सा दातव्या ॥

अजः सुब्रह्मण्यायै ॥ ११ ॥

अजः सुब्रह्मण्याया इति सुब्रह्मण्यायेत्यर्थः ॥

द्विरण्यप्राकाशावध्वर्योः ॥ १२ ॥

प्राकाशौ प्रदीप्तकुण्डले इति केचित् । तौ सुवर्णमयौ दातव्यौ । अध्वर्योरध्वर्यवे इत्यर्थः । एवमत्र सर्वत्र चतुर्थं षष्ठी ॥

राजतौ प्रतिप्रस्थातुः ॥ १३ ॥

राजतमयो प्राकाशावित्यर्थः ॥

द्वादश पष्ठौक्षो गर्भिण्यो ब्रह्मणः ॥ १४ ॥

पष्ठौक्षः पञ्चवर्षास्ता गर्भिणीर्दद्यात् ॥

वशा मैत्रावरुणस्य ॥ १५ ॥

प्रजननासमर्था ॥

इक्ष्मो षोतुः ॥ १६ ॥

इक्ष्मो नाम आभरणविशेषो वृक्षाकारः ॥

इक्ष्मो ब्राह्मणाच्छंसिनः । कार्पासं वासः पोतुः । क्षौमो
वरासी नेष्टुः ॥ १७ ॥

क्षौमो आतसी भाठो, वरासी सूखा ॥

एकयुक्तं यवाचितमष्ठावाकस्य ॥ १८ ॥

एकेनागडुहा युक्तं यवपूर्णं शकटमित्यर्थः ॥

अनङ्गानाम्नीध्रस्य ॥ १९ ॥

अनोवहनसमर्थो बलीबद्धोऽनङ्गान् ॥

वत्सतर्युन्नेतुः । त्रिवर्षः साण्डो ग्रावस्तुतः ॥ २० ॥ ४ ॥

त्रिणि वर्षाणि यस्य वयः स त्रिवर्षः साण्डः अण्डाभां
सहितः, नागण्डो न भग्राण्ड इत्यर्थः ॥

इत्युत्तरषट्कस्य तृतीये चतुर्थी कष्टिका । ॐ ॥

उशनसस्तोमेन गरुगीर्षमिवात्मानं मन्यमानो यजेत ॥ १ ॥

उशनसस्तोमो नाम एकाहः । पुनःस्तोम इति चास्तौव संज्ञा । गरो विषं, गरो गीर्षो येन स गरुगीर्षः । यो बह्व-
प्रतिपदादिना चापादिभयादात्मानं गरुगीर्षमिव मन्यते स
एतेन यजेत ॥

उशना यत् सृष्टस्त्रैरयातं त्वमपो यद्वेतेतुर्वशायेति सृक्त-
मुखीये । गोस्तोमभूमिस्तोमवनस्पतिसवानां न ता अर्षा-
रेणुक्काटो अश्रुते न तानशन्ति न दभाति तस्करो बडित्वा
पर्वतानां दल्हाचिद्या वनस्पतोन् देवेभ्यो वनस्पते हवींषि
वनस्पते रशनया नियूयेति सृक्तमुखीयाः ॥ २ ॥

गोस्तोमो भूमिस्तोमो वनस्पतिष्व इति त्रय एकाहः
कसंव्या इत्येकोऽर्थः, अर्थात् कस्पते । अपरस्तु तेषामेताः
षडृषः सृक्तमुखीया एकैकस्य द्वे द्वे भवत इति । 'देवेभ्यो
वनस्पते हवींषि' इत्यनया साहचर्यात् 'वनस्पते रशनया
नियूय' इति प्रैषगतैव गृह्यते ॥

आधिपत्यकामो ब्रह्मवर्चसकामो वा बृहस्पतिसवेन यजेत

॥ ३ ॥

आधिपतेर्भाव आधिपत्यं, तत्कामो ब्रह्मवर्चसकामो वा,

बृहस्पतिसवो नाम एकाहः तेन चवेत । ब्रह्मसो वर्षस्येजः
ब्रह्मवर्षसमित्युच्यते । ब्रह्मेति ब्राह्मणं वेदस्योच्यते तयोर्व-
द्वर्षस्तद्ब्रह्मवर्षसं, तत्कामो ब्रह्मवर्षसकामः ॥

तस्य दृचाः सूक्तस्थानेषु ॥ ४ ॥

तस्य बृहस्पतिसवस्य यानि सूक्तस्थानानि होतुर्होचका-
णाञ्च तेषु सर्वेषु दृचा एव कर्मण्याः । तस्येतिवचनं तस्य बृह-
स्पतिसवस्य स्वभूतानि सूक्तस्थानानि तेभ्येवाद्यं दृचत्वनिश्चयः
स्यात् नागमूनामित्येवमर्थे । तेनागमूनां निविदतिपत्नौ
प्राप्तानां दृचत्वनिश्चयो न भवति ॥

अग्निर्देवेषु राजतीत्याज्यं । यस्तस्तन्मधुनेतय इति सूक्त-
मुखीये । इन्द्र मरुत्व इह नृणामु त्वेति मध्यन्दिनः । उदुष्य
देवः सविता हिरण्यया घृतवती भवनानामभिश्चियेन्द्र ऋभु-
भिर्वाजवङ्गिः समुक्षितं स्वस्ति नो मिमीतामश्विनाभाग इति
वैश्वदेवं । वैश्वानरं मनसाग्निं निचाय्य प्रयन्तु वाजास्तविषीभि-
रग्नयः समिद्धमग्निं समिधा गिरा गृण इत्याग्निमारुतं । होचका
ऊर्ध्वं स्तोत्रियानुरूपेभ्यः प्रथमोत्तमानृतृचांक्क्षंसेयुः ॥ ५ ॥

होचकाणां स्तोत्रियानुरूपेभ्य ऊर्ध्वं यच्छ्रव्यं तस्यादितोऽन्त-
तस्य एकैकं दृचं होचकाः स्तोत्रियानुरूपेभ्य ऊर्ध्वं प्रवेयुः ।

तन्माध्यगतं त्रयमुद्धार्यमित्यर्थः । ऊर्ध्वमनुरूपेभ्य इत्येतावतैव सिद्धे सोचियग्रहणं परिसङ्ख्याब्रह्मानिवृत्त्यर्थं ॥

प्रगाथेभ्यस्तु माध्यन्दिने ॥ ६ ॥

माध्यन्दिने सवनेऽयं विशेषः । प्रगाथेभ्य ऊर्ध्वं यच्छस्यं त-
स्यादितोऽन्ततश्च द्वौ याचौ, तयोर्मध्ये यच्छस्यं तदुद्धार्य-
मिति ॥

अनुसवनमेकादशैकादश दक्षिणाः ॥ ७ ॥

सवने सवने एकादशैकादश दक्षिणा ददाति सन्नेषु
नाराग्रंसेषु । प्रातःसवने तु दक्षिणानां निर्देष्टमात्रमेव कृत्वा
तासामपि माध्यन्दिन एव सवने नयनं कर्त्तव्यं । माध्यन्दिने
या दक्षिणास्तासां दानं नयनञ्च तत्रैव कर्त्तव्यं । द्वितीयसवने
तु दक्षिणानिर्देष्टमात्रमेव कृत्वा अनूबन्ध्यावपायागे कृते
तासां नयनं कर्त्तव्यं । उल्लेख्यमाणास्त्रित्येते आहुती माध्य-
न्दिने एव सवने भवतः, नेतरयोः सवनयोः । प्रातःसवने
नयनाभावात् द्वितीयसवनस्य पूर्वणैव सिद्धत्वात् 'क इदम्'
इत्ययं माध्यन्दिने द्वितीयसवने च भवति, उभयत्र नयनसम्भ-
वात्, दृष्टार्थत्वाच्चेति सिद्धं ॥

एकादशैकादश वा सहस्राणि ॥ ८ ॥

एकादशैकादश वा सहस्राणीत्यनुसवनं दक्षिणा ददाति ।

पूर्वस्त्रीकादशब्दस्य दक्षिणाविशेषणार्थत्वादस्य च सहस्रपञ्चा-
विशेषणार्थत्वाच्च पुनरुक्तदोषः ॥

शतानि वा ॥ ८ ॥

अत्र सङ्ख्याविशेषणार्थत्वात् पूर्वं एवानुवर्तते । एकादशै-
कादश वा शतानि अनुसवनं दक्षिणा इत्यर्थः ॥

अथो माध्यन्दिनेऽधिकः ॥ १० ॥

किञ्चपि पक्षेऽप्यथो माध्यन्दिने दक्षिणाभिः सह अधिको
दातव्यः ॥

भवा आहव्यवानधिबुभुषुर्वजेत ॥ ११ ॥

भूर्नाम एकाहः, तेन आहव्यवान् यजेत । आहव्याः
अचवः, तानधिबुभुषुः, अभिभवितुमिच्छुरित्यर्थः ॥

सद्यस्क्रियाऽनुक्रिया परिक्रिया वा स्वर्गकामः ॥ १२ ॥

सद्यस्क्रिया नामैकाहः । यस्मिन् दीपोपसदः सुत्यं सर्वमे-
कस्मिन्नहनि क्रियते । अनुक्रियाप्येकाहः । स एवं भवति एक-
स्मिन्नहनि दीप्ता, द्वितीयेऽहनि क्रियाद्युपवसयान्तं, तृतीये
ऽहनि सुत्येत्येवं । परिक्रियाप्येकाहो भवति । एवामन्यतमेव
स्वर्गकामो यजेतेति निरतिशयसुखकाम इत्यर्थः ॥ १२ ॥

एकत्रिकेष्वेकस्य वाऽन्नाद्यकामः ॥ १३ ॥

एकत्रिकः श्रेकस्य द्वावेकाहौ, तयोरन्यतरेणान्नाद्यकामो यजेत । एकत्रिक एवं भवति, एकस्रोमो बहिष्पवमानः, चिस्रोमो होतुराज्यं, एवं व्यत्यासेन सर्वचैतौ स्रोमौ भवतः । श्रेकस्वेतावेव स्रोमौ विपरीतौ भवतः । चिस्रोमो बहिष्पवमानः, एकस्रोमो होतुराज्यं । एवमेव व्यत्यस्य व्यत्यस्य समापयेत् ॥

गोतमस्रोमेन य इच्छेद्दानकामा मे प्रजा स्यादिति ॥ १४ ॥

गोतमस्रोमो गामैकाहः । तेन य यजेत यो मम प्रजा दानग्रीवा दानकामा स्यादिति कामयेत ॥

एतेषां सप्तानां शस्यमुक्तं वृद्धस्यतिसवेन ॥ १५ ॥

एतेषां भृरादीनां गोतमस्रोमपर्यन्तानां सप्तानां वृद्धस्यतिसवेन ब्रह्मं व्याख्यातं । सप्तयज्ञं गोतमस्रोमसंग्रहार्थं । इतरथा गोतमस्रोमस्य माध्यन्दिने सवने स्रोमविट्टद्धावपरिमिताभिरतिहंसने प्राप्ते एतच्छ्रद्धं न प्राप्नुयात् । अतः सप्तयज्ञं कृतं । तेन तस्मिन्नेव शस्ये यथासम्भवमतिशंसनं भवति । शस्ययज्ञमतेषु शस्त्रमेव न दक्षिणाविधिरपीत्येवमर्थः ॥

त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या भुवस्त्वमिन्द्र मद्भाषा मदान्त्व-
द्यो इ जातो वृषभः कनोनस्त्वं सद्यो अपि वो जात इन्द्रान-
त्वाहिमे अधदेव देवा अनु ते दायि मद् इन्द्रियाय कथो नु
ते परिचराणि विद्वानिति द्वे एकस्य चिमे विभ्वस्त्वोज एकज्ञ
त्वा सत्पतिं पाञ्चजन्यं व्यर्यमा मनुषो देवताता प्रघान्वस्य म-
दतो मदानोत्या हि सोम इन्मद इन्द्रो मदाय वावृध इति
सक्तमुखीयाः ॥ १६ ॥

॥ ५ ॥

एतेषां सप्तानां चतुर्दश सद्यो द्वे द्वे सम्भूयैकैकस्य एका-
दस्य यथासङ्गां सक्तमुखीयाः स्युः ॥

इत्युत्तरघटस्य तृतीये पञ्चमी कण्डिका ॥ • ॥

गोतमस्तोममन्तरुक्थं कुर्वन्ति ॥ १ ॥

उक्तो गोतमस्तोमः, तद्यैव कश्चिद्विशेष उच्यते । तमन्तरु-
क्थं कुर्वन्ति, अध्वर्यवः हन्द्वागाश्च । तथान्तरुक्थं काम एवं
भवति । अन्तर्मध्य इत्यर्थः । अग्निष्टोममध्ये कश्चिज्जुक्था
भवन्ति सोऽन्तरुक्थः । स चतुःप्रकारो भवति । ऐन्द्रावृषा-

दिभिर्गर्हैः, 'एक्षूषु प्रवाणि ते' इत्यादिभिः सोत्रियानुरूपैर्वा,
साकमश्वादिभिः सामभिर्वा, सामसोत्रियानुरूपैर्वा । एषु
पक्षेषु विज्ञेयमाह ॥

ग्रहान्तरुक्थ्यश्चेदग्रे मरुद्भिर्ऋक्भिः पा इन्द्रावरुणाभ्यां
मत्स्वेन्द्रावृक्ष्यतिभ्यामिन्द्राविष्णुभ्यां सजूरित्याग्निमारुते पु-
रस्तात् परिधानीयाया आवपेत ॥ २ ॥

उक्थ्यग्रहाः यदाग्निष्टोमचमसैः सह गृहीत्वा सहैव ऋ-
चन्ते तदा ग्रहान्तरुक्थ्यो भवति । तत्राग्निमारुतस्य परिधा-
नीयायाः पुरस्तादियमृगधर्षणः प्रसूत्या ॥

उभयोराह्वानं ॥ ३ ॥

उत्तरविवक्षार्थमिदं सूत्रं ॥

अन्यतरस्यामेके । उक्थ्यस्तोत्रियेषु चेद्यज्ञायज्ञीयेन ॥

॥ ४ ॥

सुष्टुरिति शेषः । एष सोत्रियानुरूपान्तरुक्थ्यः ॥

स्वैर्वा ॥ ५ ॥

सुष्टुरिति शेषः । उक्थ्यसोत्रियेष्वेव स्वैः साकमश्वादिभि-
रेवाग्निमारुताय यदि सुष्टुः, तदैव सामसोत्रियानुरूपान्तरु-

इक्ष्यो भवति । अग्नकरोक्तयोः पक्षिपक्षयोः ग्रन्थप्रकार-
माह ॥

सकृदाद्वय स्तोत्रियान् । तथानुरूपान् ॥ ६ ॥

त्रिभिः स्तोत्रिषैरेकं स्तोत्रियकार्यमत्र कथिते । अनुरूपैश्च
त्रिभिरेकमनुरूपकार्यं कृतमिति कृत्वा आहवैक्यमचेति म-
न्त्र्यं ॥

अन्यत्राप्येवं स्तोत्रियानुरूपसन्निपाते ॥ ७ ॥

अन्यत्रापि स्तोत्रियानुरूपद्वयाणां सन्निपाते सति कार्यै-
क्यादेक एवाहावः कर्त्तव्यः । अत्रोदाहरणं गर्भकारसूत्रे ।
अत्र ओदाहरणं यदि कदाचिच्छन्दोगाः सूत्रोनावेव य-
ज्ञायज्ञीयेन सुत्वा उक्त्यस्तोत्रियेष्वपि यज्ञायज्ञीयेन सुयुः
तदा स्तोत्रियानुरूपचतुष्टयं भवति । अयम् कल्पः सूत्र-
कारेणानिबद्धः । अत्राप्याहवैक्यसिद्ध्यर्थं अन्यत्रापीत्यपिब्रह्म-
कृतो भगवता सूत्रकारेण ॥

यद्यु वै यज्ञायज्ञीयोनौ सर्वैरेवोक्त्यसामभिः प्रकृत्या
स्यात् तथा सति ॥ ८ ॥ ॥ ६ ॥

एष सामान्तइक्ष्यपक्षो भवति । यदि यज्ञायज्ञीयस्य
अनुवाकमन्त्रसोमरनामधेयैः सुयुक्तादा प्रकृत्या सादाग्नि-

मादृतं ब्रह्मं, न यज्ञायज्ञीयस्याक्रियमाणस्य योनिशंसनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तथा सतीति कथं सतीत्युक्तं भवति । अयमभिप्रायः । प्रकृत्येति योनिशंसनाभाव उच्यते । तथा सति तस्मिन्नेव ब्रह्मे स्तोत्रियत्वेन शंसने सति इत्यर्थः । अनेन प्रकारेण तद्भावभावित्वमुक्तं भवति । अतः सिद्धमन्यथापि यत्र स्तोत्रियत्वेन यस्मिन् ब्रह्मे शंसनमस्ति तस्मिन् ब्रह्मे योनित्वेनापि शंसनं तासामृचां तत्र न भवतीति । अत्रैतावान् प्रयोजकोऽब्रह्मः, एकस्मिन्ब्रह्मे स्तोत्रियत्वेन ब्रह्मस्य पुनरपि तस्मिन्नेव ब्रह्मे योनिशंसनं न भवतीति । नात्र क्रियमाणता अस्रयोनिभावता वा विशेषो हेतुः । अत स्तोत्रियानुरूपान्नदृक्पक्षे च यज्ञायज्ञीयस्य यथोक्तं योनिशंसनं कर्त्तव्यं ॥

इत्युत्तरषट्कस्य तृतीये षष्ठी कलिका ।

अग्नेनाजिराभ्यामभिचरन् यजेत ॥ १ ॥

अग्नेन च अजिरस्य दावेकादौ, ताभ्यामभिचरन् यजेत । अभिपूर्वश्चरतिर्द्विषायां वर्त्तते । अभिचरन् शत्रून् मारयिष्यमित्यर्थः ॥

अहं मनुर्गर्भेनुसंस्वया मन्यो यस्ते मन्यविति मध्यन्दिनौ ॥

॥ २ ॥

यथासङ्गोभयोर्भवतः ॥

शेषो बृहस्पतिसवेन ॥ ३ ॥

अनयोर्मध्यन्दिनाभ्यामन्यो यः अस्यशेषः स बृहस्पति-
सवेन व्याख्यातः ॥

सन्नद्धा लोहितोष्णीषा निस्त्रिंशिनो याजयेयुः ॥ ४ ॥

युद्धोपकरणैः कवचादिभिः सम्यग्बद्धाः सन्नद्धा इत्यत्र
विवक्ष्यन्ते । लोहितवासोभिर्वेष्टितश्चिरसो लोहितोष्णीषा
उच्यन्ते । निस्त्रिंशोऽसिः खड्गो वा स येषां हस्तेषु भवति ते
निस्त्रिंशिन उच्यन्ते । ते याजयेयुरिति वचनं सदस्यचम-
साध्वर्यमिदमिदृत्त्यर्थं ॥

शरमयं बर्हिः ॥ ५ ॥

शरो नाम वेणुसदृशः, तन्मयं बर्हिर्भवति ॥

मौसलाः परिधयः ॥ ६ ॥

मौसला मुसलस्वरूपा इत्यर्थः ॥

वैभीतक इध्मः ॥ ७ ॥

विभीतको नाम तरुविशेषः तन्मयो भवतीध्मः ॥

वाघातको वा ॥ ८ ॥

वाघातकश्च वृक्षविशेषः तन्मयो वा भवति ॥

अपगूर्याश्रावयेत् ॥ ९ ॥

सुचावुत्क्षिप्य अपगुरयन्निव आश्रावयेत् ॥

प्रत्याश्रावयेच्च ॥ १० ॥

सुचमुत्क्षिप्य अपगुरयन् प्रत्याश्रावयेच्च ॥

किन्दन्निव वषट्कुर्यात् ॥ ११ ॥

वषट्कारशब्दे ह्येदनं नाम स्निग्धता वर्णानां तीक्ष्णता च ।

अथवा वषट्कारोच्चारणकाले मनसा शन्नून् दारयन्निव
स्यात् ॥

दृषन्निव जुहुयात् ॥ १२ ॥

सुचा अङ्गारान् पेषयन्निव मनसा वा शन्नून् पेषयन्निव

स्यात् ॥

साद्यस्केषूर्वरा वेदिः ॥ १३ ॥

अभिचरणीयेषु साधारणधर्मा उक्ताः, इदानीं साद्य-
स्केषु साधारणधर्मा उच्यन्ते । साद्यस्का नाम सोमयागाः स-
दीक्षोपसत्का एकस्मिन्नहनि क्रियन्ते । तेषु उर्वरा वेदिः, सर्व-
सस्यवती भूमिः सा वेदिर्भवतीत्यर्थः ॥

खल उत्तरवेदिः ॥ १४ ॥

यस्मिन् प्रदेशे धान्यानि पूजैर्विविच्यन्ते अगदुदादिभिः
स प्रदेशः खल इत्युच्यते ॥

खलेवाली यूपः ॥ १५ ॥

खलेऽनडुङ्गमणे क्रियमाणे तदन्धनार्था मेथी खलेवाली-
त्युच्यते । खलेऽनडुष्टो वारयतीति खलेवाली ॥

स्फय्यो यूपः ॥ १६ ॥

स्फय्येव अयं यस्य सः स्फयायः । हान्दसो ह्रस्वः । एवं यूपो
भवति ॥

अचषालः ॥ १७ ॥

अचषालश्चषालरहितश्च भवति ॥

कलापी चषालः ॥ १८ ॥

सा मेथी अयप्रदेशे धान्यपूखैर्बद्धा तिष्ठति स एव चषालो भवति ॥

इत्यागन्तुका विकाराः ॥ १९ ॥

इत्येतेऽनुक्रान्ता धर्मा आगन्तुका विकाराश्च वेदितव्याः । अप्राकृता धर्मा आगन्तुका उच्यन्ते । प्राकृतेष्वेव विशेषविधयो विकारा उच्यन्ते । तत्र 'सन्नद्धा लोहितोष्णीषाः' इत्येवंप्रकारा आगन्तुकाः । 'शरमयं बर्हिः उर्वरा वेदिः' इत्यादयो विकाराः ॥

अन्यांश्चाध्वर्यवो विदुः ॥ २० ॥

आध्वर्यवः अन्यांश्चागन्तुकान् विकारांश्च आमनन्ति । ते सर्वेऽप्यस्माभिरनुष्ठेया इत्यर्थः ॥

सिद्धे तु शस्ये होता संप्रैषान्वयः स्यात् ॥ २१ ॥

शस्यग्रहणमनुवचनादीनामपि प्रदर्शनार्थं । सिद्धेतु-वचनादस्यच्छास्त्रे विहिते सति होता संप्रैषान्वयः स्यात् । इदमत्रोदाहरणं । खलेवास्या उच्छ्रयणाभावादञ्जनपरिव्ययण-चोर्दे एवर्षावनूच्येते । तत्र प्रकृत्या बद्धत्वाभावादभिहित्काराभ्यासौ न स्यातां । एवं प्राप्त इदमुच्यते । सिद्धे साभिहित-

ह्यारभ्यासेऽनुवचने सति संप्रैषानुसारेण तावन्मात्रमनुवक्तव्यं,
नान्यो विकार उत्पादयितव्य इत्यर्थः । अन्यदप्येवंप्रकारेणा-
न्वेषणीयं ॥

पाप्या कीर्त्या पिहितो महारोगेण वा यो वाऽलंप्रजननः
प्रजां न विन्देत सोऽग्निष्टुता यजेत ॥ २२ ॥

पापी कीर्त्तिः ब्रह्महत्यादिना जाता, तथा पिहितः कृस्त्र
इत्यर्थः । महारोगेण वा पिहितः । दीर्घकालानुवर्त्ती रोगो
महारोगः । अथवा आयुर्वेदप्रसिद्धो महारोगः । यो वाऽलं-
प्रजननः पर्याप्तप्रजननः पुंस्त्वयुक्त इत्यर्थः, स यदि प्रजां
न लभेत । एते च योऽग्निष्टुतोऽधिकारिणः । अग्निष्टुदित्येकादशस्य
संज्ञा ॥

तिष्ठाद्वरी यो जात एवेति मध्यन्दिनः । सर्वाग्नेयश्चेत् स्तो-
त्रियानुरूपा आग्नेयाः स्युः ॥ २३ ॥

असर्वाग्नेयोऽग्निष्टुदुक्तः, सर्वाग्नेय इदानीमुच्यते । यद्यय-
मग्निष्टुत् सर्वाग्नेयः स्यात् तदा स्तोत्रियानुरूपा आग्नेयीभिः
कर्त्तव्याः ॥

विचारि वा ॥ २४ ॥

एवं वा सर्वाग्नेयोऽग्निष्टुद्भवति विचारि यथाऽऽग्नेयो
भवति तथा प्राप्ते । विचारिशब्देन आगमापायिन उच्यन्ते ।

अविचारिण इन्द्रनिहवधायापोहिष्ठोयप्रकाराः, तेभ्योऽन्ये
विचारिणस्ते सर्वे आग्नेया भवन्तीत्यर्थः ॥

अपिवा सर्वेषु देवताशब्देष्वग्निमेवाभिसंनमेत् ॥ २५ ॥

*अपि वैवं सर्वाग्नेयोऽग्निष्टुङ्गवति । यथा प्राप्ते शब्दे सर्वेषु
देवताशब्देषु अग्निशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । अग्निशब्दस्य पुंस्त्रि-
ङ्गत्वात् स्त्रीदेवताशब्दस्थानेऽपि पुंस्त्रिङ्ग एवाग्निशब्दः प्रयो-
क्तव्यः । यथा 'पावका नोऽग्निर्वाजेभिः' इति द्विवचनबहुवचने
त्वविरोधात् कर्त्तव्ये एव, यथा 'सूतेनाग्नी सूतावृधौ'
इति । 'ओमासस्र्षणीधृतोऽग्नय आगते' इति । देवताशब्देष्वग्नि-
शब्दं प्रक्षिपेदिति वचनात् सिद्धेऽपि सर्वेष्वितिवचनं शस्त्रादि-
षट्के जपादिषट्के च सर्वप्रकारे मन्त्रेष्वस्य विधेः प्राप-
णार्थः ॥

तथा सत्यन्वत्तमिन्द्रस्तुता यजेत ॥ २६ ॥

तथासति एभिस्त्रिभिः प्रकारैः सर्वाग्नेयेऽग्निष्टुति सतीत्य-
र्थः । अन्वत्तं सत्य एवेत्यर्थः । इन्द्रस्तुताम एकाहः, तेन
यजेत ॥

इन्द्र सोममिन्द्रं स्तुवेति मध्यन्दिनः ॥ २७ ॥

'इन्द्र सोमं सोमपते पिबेम' इत्येतस्यैव सर्वत्र ग्रहणं, चैष्टु-
भत्वान्माध्यन्दिनस्य सवनस्य ॥

* अथ चैवमिति पुस्तकद्वये ।

भूतिकामो वा ग्रामकामो वा प्रजाकामो वा ॥ २८ ॥

उपहृद्येन यजेत । भूतिकामो यः स्वाध्यायेन धनेन वाऽ-
भिभवितुं कामयते स भूतिकामः । ग्रामकामः प्रसिद्धः ।
प्रजाकामः पुत्रकामः । एषामन्यतमकाम उपहृद्येन एकाहेन
यजेत । एषः हन्द्ोगानामग्निरुक्ततमः श्रूयते । इन्द्रस्थाने
अकशब्दः प्रयोक्तव्यः, सर्वशब्दस्थाने विश्वशब्द इत्यादयो
धर्मा अग्निरुक्ताः श्रूयन्त इति हन्द्ोगानां प्रसिद्धं । ते चास्मा-
भिरनुसरणीयाः ॥

इमा उ त्वा य एक इदिति मध्यन्दिनः । इन्द्राग्न्योः कुला-
येन प्रजातिकामः ॥ २९ ॥

प्रजातिकाम इति प्रजाभिः पशूभिश्च महान् भूयांस-
मतिकामयमान इत्यर्थः । इन्द्राग्न्योः कुलायमित्येकाहः ॥

तिष्ठाहरी तमुष्टुहोति मध्यन्दिनः । ऋषभेण विजिगीष-
माणः ॥ ३० ॥

विजेतुमिच्छन् विजिगीषमाणः ॥

मरुत्वां इन्द्र युध्मस्यत इति मध्यन्दिनः । तीव्रसोमेना-
न्नाद्यकामः ॥ ३१ ॥

तीव्रसोम इत्येकाहः ॥

कस्य वोरस्तोत्रस्याभिवयस इति मध्यन्दिनः । विघनेना-
भिचरन् ॥ ३२ ॥

विघन इति क्रतुनाम ॥

तस्य शस्यमजिरेण ॥ ३३ ॥

तस्यग्रहणं शस्यप्रदर्शनार्थं, न सोद्वितोष्णीषादिनिवृ-
त्त्यर्थं ॥

इन्द्राविष्णोरुत्क्रान्तिना स्वर्गकामः ॥ ३४ ॥

इन्द्राविष्णोरुत्क्रान्तिरेकाहनाम ॥

इमा उ त्वा द्यौर्नय इन्द्रति मध्यन्दिनः । यः कामयेत नै-
ष्णिह्यं पाप्मन इयामिति स ऋतपेयेन यजेत ॥ ३५ ॥

निस्त्रेहस्य भावो नैष्णिह्यं । पाप्मनो नैष्णिह्यं गच्छेयमि-
ति यः कामयेत स ऋतपेयनामकेन एकाहेन यजेत । अस्प-
मपि पापं मयि न तिष्ठेदिति यः कामयते स ऋतपेयेन य-
जेतेत्यर्थः ॥

ऋतस्य हि शूरुधः सन्ति पूर्वोरिति सूक्तमुखीये । सत्येन
चमसान् भक्षयन्ति ॥ ३६ ॥

सत्यमुक्ता भक्षयन्ति ॥

सत्यमियं पृथिवी सत्यमरमग्निः सत्यमयं वायुः सत्यम-
सावादित्य इति ॥ ३७ ॥

एवमन्तमुक्त्वा भक्षयन्तीत्यर्थः । अत्र नित्यस्य भक्षमन्त्रस्य
निवृत्तिः ॥

सोमचमसो दक्षिणा ॥ ३८ ॥   ॥ ७ ॥

‘सोमांशुभिः पूर्णं चमसं दक्षिणाकाले सगोत्राय ब्राह्म-
णाय ददाति’ इति श्रुतिः । ऋत्विगानतावुपायान्तरमन्त्रेष-
णोयं ॥

इत्युत्तरषट्कस्य तृतीये सप्तमी कण्डिका । • ।

अतिमूर्त्तिना यक्ष्यमाणो मासं सौर्याचान्द्रमसीभ्यामिष्टो-
भ्यां यजेत ॥ १ ॥

अतिमूर्त्तिर्दूष्णाग्रो वज्रसुवर्ण इत्यस्यैकादस्य त्रीणि नामा-
नि । अनेन यक्ष्यमाणः पुरस्तादेकं मासं सौर्याचान्द्रमसी-
भ्यामिष्टोभ्यां यजेत । सूर्याऽस्या देवतेति सौरी । सौर्या इत्या-

कारान्निर्देशश्चान्दसः । चन्द्रमा देवता अस्या इति चान्द्र-
मसो । एताभ्यामिष्टोभ्यां स यजेत । कथमित्यपेक्षायामेतदाह ॥

शुक्लं चान्द्रमस्या । सौर्ययेतरं ॥ २ ॥

शुक्लपक्षमहरहश्चान्द्रमस्या यजेत । इतरं कृष्णपक्षमहरहः
सौर्यया यजेत । ततोऽतिमूर्त्तिना यष्टव्यं ॥

अत्राह गोरमन्वत नवो नवो भवति जायमानस्तरणिर्विश्व-
दर्शतश्चित्रं देवानामुदगादनीकमिति याज्यानुवाक्याः ॥ ३ ॥

याज्यानुवाक्याग्रहणं सूक्तमुखीयत्वनिवृत्त्यर्थं । इतरथा
षट् ऋचोऽनुक्रम्य सूक्तमुखीय इत्युक्ते आसामन्यतमे इति प्रति-
भासः स्यात् तन्निवृत्त्यर्थमिति ॥

स इँ मद्दोन्धुनिमेतोररम्णात् स्वप्नेनाभ्युप्याचुमुरिन्धुनि-
ध्वेति सूक्तमुखीये ॥ ४ ॥

अतिमूर्त्तिन एते सूक्तमुखीये ॥

सूर्यस्तुता यशस्कामः ॥ ५ ॥

सूर्यस्तुदेकाहः । यशः कीर्त्तिः ॥

पिबा सोममभीन्द्रं स्तवेति मध्यन्दिनः । व्योम्नाऽन्नाद्यकामः

॥ ६ ॥

व्योमेत्येकाहनाम ॥

विश्वदेवस्तुता यशस्कामः ॥ ७ ॥

विश्वदेवस्तुदित्येकाहाख्यः ॥

पञ्चशारदीयेन पशुकामः ॥ ८ ॥

पञ्चशारदीय एकाहः ॥

एतेषां त्रयाणां कयाशुभातदिदासेति मध्यन्दिनः । उभ-
यसामानौ पूर्वा ॥ ९ ॥

व्योमविश्वदेवस्तुतावित्यर्थः ॥

उक्त्यः पञ्चशारदीयः । विशो विशो वो अतिथिमित्याज्यं ॥

॥ १० ॥

पञ्चशारदीये एतदाज्यं भवति ॥

क. एवरथन्तरं पृष्ठं ॥ ११ ॥

पञ्चशारदीयस्यैव ॥

गोसवविवधौ पशुकामः ॥ १२ ॥

गोसवो विवधस्य एकाहौ । तयोरेकैकः पशुकामस्य ॥

इन्द्र सोममेतायामेति मध्यन्दिनः ॥ १३ ॥

गोसवविवधयोरप्येष एव मध्यन्दिनः ॥

दश सदस्याणि दक्षिणाः ॥ १४ ॥

दक्षिणा द्वयोरेकैकस्य सर्वाः ॥

षोडशैकाद्याः ॥ १५ ॥

अतः परं षोडश एकाद्याः । ते चोद्भिदादयो राशिमरा-
शयान्ताः ॥

आयुर्गौरिति व्यत्यासं ॥ १६ ॥

तेषां षोडशानामायुर्गौस्य प्रकृतौ भवतः । व्यत्यासमिति
अयुजामायुः युजाङ्गैरत्येवं व्यत्यासः प्रथमस्यायुः द्वितीयस्य
गौः तृतीयस्यायुरित्येवमर्थः ॥

उद्भिद्वलभिदौ स्वर्गकामः ॥ १७ ॥

तेषामाद्यौ उद्भिच्च बलभिच्च तौ स्वर्गकामस्य । येऽत्र इन्द्रशो
विहितास्ते यमयज्ञा वेदितव्याः । तेषु सर्वेषु यमयज्ञेषु पूर्वेण

यागं कृत्वाऽनन्तरमेवाक्षरेण यागः कर्त्तव्यः । अथवा कृन्दोग-
प्रत्ययादेव यमयज्ञानाङ्गतिर्भवेत् एतेषु मध्यन्दिने विधिरायु-
षो गोस्य प्राप्ते तावन्मात्रापवादः ॥

इन्द्र सोममिन्द्रः पूर्भिर्दति मध्यन्दिनः ॥ १८ ॥

उद्भिद्वसभिदोरेष मध्यन्दिनः ॥

विनुत्यभिभूत्योरिषुवज्रयोश्च मन्युसूक्ते ॥ १९ ॥

विनुतिरभिभूतिस्य दौ । इषुश्च वज्रस्य दौ । दयोर्यम-
योर्मन्युसूक्ते 'तथा मन्यो यस्ते मन्यो' इत्येते मध्यन्दिनो भवती-
त्यर्थः ॥

अभिचरन् यजत ॥ २० ॥

तावेव दौ दावभिचरतो भवतः । एतत् सर्वं पूर्वसूचस्येन
षड्भेदेन लभ्यते ॥

त्विष्यपचित्योः सम्राट्स्वराजो राद्विराजोः शदस्य चैका-
हिके ॥ २१ ॥

त्विषिस्य अपचितिस्य दौ । सम्राट् च स्वराट् च दौ । राट् च
विराट् च दौ । शदस्यैकाहः । एतेषां सप्तानां ऐकाहिके 'अ-
निष्ठा उप इन्द्रस्य नु वोर्धाणि' इत्येते मध्यन्दिनो भवतीत्यर्थः ॥

उपशदस्य राशिमराययोश्च कयाशुभोयतदिदासीये ॥

॥ २२ ॥

उपशदस्यैकाहः । राशिमराश्वस्य दौ । तेषां कयाशुभो-
यतदिदासीये मध्यन्दिनो भवतीत्यर्थः ॥

भूतिकामराज्यकामान्नाद्यकामेन्द्रियकामतेजस्कामानां ॥

॥ २३ ॥

षोडशानां मध्ये लिख्यादीनामनुक्तकामानामेते कामा भ-
वन्ति ॥

एते कामा द्वयोर्द्वयोः ॥ २४ ॥

लिख्यादीनां द्वयोर्द्वयोरेकैकस्य एकैकः कामो यथासङ्ख्येन
भवति ॥

अविस्तोमा ब्रात्यस्तोमाश्च पृथ्याहानि ॥ २५ ॥

अविस्तोमा नाम सप्तैकाहाः । ब्रात्यस्तोमा नाम च सप्तैव ।
तेषां चोभयेषां पृथ्याहानि यथासङ्ख्येन प्रकृतिभूतानि भ-
वन्तीत्यर्थः । प्रथमस्य प्रथमेनेत्येवं । उभयत्र सप्तमो ज्योति-
ष्टोमः प्रकृतिः ॥

नाकसद ऋतुस्तोमा दिक्स्तोमाश्चाभिष्ववाहानि ॥ २६ ॥

॥ ८ ॥

नाकसद इति षडैकाहाः एको गणः । ऋतुस्तोमनामानस्य षडैकाहाः । दिक्स्तोमनामानस्य षडैकाहाः । दावेतौ गणौ । एतेषां त्रयाणां अभिष्ववाहानि प्रकृतिरेकैकस्य गणस्य यथासङ्गेनैव पूर्ववत् ॥

इत्युत्तरषट्कस्य तृतीये अष्टमी कण्डिका ॥ • ॥

वाजपेयेनाधिपत्यकामः ॥ १ ॥

आधिपत्यं आधिक्येन स्वाम्यं तत्कामो वाजपेयेन यजेत ॥

सप्तदश दीक्षाः ॥ २ ॥

तस्य वाजपेयस्य सप्तदश दीक्षा भवन्ति । एकाहानामेका तिष्ठो वा दीक्षा इत्यस्यायमपवादः ॥

सप्तदशापवर्गो वा ॥ ३ ॥

सप्तदशभिरहोभिरपवृज्यते समाप्यते स सप्तदशापवर्गः । तदा त्रयोदश दीक्षास्तिष्ठ उपसद एका सुत्येति कल्पना ॥

हिरण्यस्रज ऋत्विजो याजयेयुः ॥ ४ ॥

हिरण्ययोभिः सग्भिर्भूषिता हिरण्यस्रज इत्युच्यते । ऋ-
त्विक्ष्यद्वयं चमसाध्वर्यश्चमित्रादिनिवृत्त्यर्थं ॥

वज्रकिञ्चल्का शतपुष्करा होतुः ॥ ५ ॥

होतुः स्रगेवं भवति, हिरण्ययैः शतेन पुष्करैः कृतानि
च तानि च पुष्कराणि, वज्रनामकैः रत्नविशेषैः कृतकिञ्च-
ल्कानि भवन्ति । किञ्चल्कपुष्करशब्दाभ्यां स्रगेव विशेयते ।
पार्थिकः परस्परसंबद्धः ॥

विश्वजिदाज्यं कयाशुभातदिदासेति मध्यन्दिनः । संस्थिते
मरुत्वतोये बार्हस्पत्येष्टिः ॥ ६ ॥

बृहस्पतिरस्या देवतेति बार्हस्पत्या ॥

आज्यभागप्रभृतोडान्ता । बृहस्पतिः प्रथमं जायमानो
बृहस्पतिः समजयदहनि । त्वामीडते अजिरं दूत्यायाग्निं
सुदोतिं सुदृशं गृणन्त इति संयाज्ये ॥ ७ ॥

अत्र बृहस्पतेरादेशो न कर्त्तव्यः, सौमिकीभ्यसेति वच-
नात् आज्यभागयोः स्विष्टकृति आदेशः कर्त्तव्य एव ॥

यदि त्वध्वर्यव आजिञ्चापयेयुरथ ब्रह्मा तीर्थदेशे मयूखे
चक्रं प्रतिमुक्तं तदारुह्य प्रदक्षिणमावर्त्यमाने वाजिनां सा-
म गायादाविर्मर्या आवाजं वाजिनो अम्मन् । देवस्य सवितुः
सवे स्वगां अर्वन्तो जयतः स्वगां अर्वतो जयतीति वा ॥ ८ ॥

यदीति यदेत्यर्थः । यदाऽध्वर्यव आजिञ्चापयन्ति यज-
मानं आजिं नाम *चक्रं जापयेयुः गमयेयुरित्यर्थः । एत-
दुक्तं भवति । यदा त्वध्वर्यवो यजमानमाजिं गमयेयुः तदा
ब्रह्मा तीर्थदेशे मयूखं निश्चाय । मयूखमचमित्यर्थः । तस्मिन्
चक्रं प्रतिमुच्य, तदारुह्यासे । तच्चक्रं प्रदक्षिणमावर्त्तयन्ति
केचित् पुरुषाः । तदा ब्रह्मा वाजिनां साम गायात् । 'आवि-
र्मर्या' इत्यस्यामृषि गीतं तत् साम । एषा ऋक् पुरउषिक् ।
अर्वन्तः अर्वन्त इति वा द्वितीये पादे पठितव्यं, उभयथा
समानाद्यदर्शनात् । अस्यार्थस्य ज्ञापनार्थं द्वितीयः पादः
सूत्रकारेण द्विधा पद्यते ॥

यदि साम माधीयान्तिरेतामृचं जपेत् । द्वितीयेनाभिष्वि-
क्रेमोक्तं द्वितीयसवनं । चित्रवतोषु चेत् सुवीरंस्त्वं नश्चित्र
जत्याग्ने विवस्वदुषस इत्यग्निष्टोमसाम्नः स्तोत्रियानुरूपौ । षो-
डशी त्विह ॥ ९ ॥

द्वितीयस्याह उक्त्यसंख्यत्वादत्र षोडशी विधीयते ॥

* चक्रमिति, स० पु० इय ।

तस्मादूर्ध्वमतिरिक्तोक्त्यं ॥ १० ॥

तस्मादूर्ध्वं षोडशिन ऊर्ध्वं इत्यर्थः । अनेन वचनेन यत्र षोडशी नास्ति तत्रातिरिक्तोक्त्यमपि नास्तीति गम्यते । अनेन प्रकारेण अषोडशिको वाजपेयोऽस्तीति साधितं भवति ॥

प्र तप्ते अद्य शिपिविष्टनाम प्र तद्विष्णस्तवते वीर्येणेति स्तोत्रियानुरूपौ ॥ ११ ॥

एवमतिरिक्तोक्त्यं भवति ॥

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्यत्ते दित्सु प्रराध्यं त्वामिच्छवस-
स्यते ॥ १२ ॥

एकचानि चीणि प्रतीकानि ॥

तं प्रज्येति त्रयोदशानामेकां शिष्टाऽऽहय दूरोदणं
रोहेत् ॥ १३ ॥

‘तं प्रज्यथा पूर्वाः’ इति त्रयोदशर्चः शंस्यथाः । तासामेकान्-
चमवन्निश्च आह्वय दूरोदणं रोहेत् । आह्वयेतिवचनं षष्ठे त्वेव
पृष्ठाहन्वहरहःस्येत्यस्मिन् दूरोदणे आहावाभावादचाप्या-
हावाभावब्रह्मा स्यात् तन्निवृत्त्यर्थमुच्यते ॥

बृहस्पते युवमिन्द्रश्च स्व इति परिधानीया । विधाट् बृहत्
पिबतु सोम्यं मध्विति याज्या । तस्य गवां शतानामश्वरथा-
नामश्वानां साद्यानां वज्राणां महानसानां दासीनां निष्कक-
ण्ठोनां हस्तिनां हिरण्यकक्ष्याणां सप्तदश सप्तदशानि द-
क्षिणाः ॥ १४ ॥

तस्य सप्तदशानि दक्षिणा दातव्याः । तस्येतिवचनं सषोडश-
कस्यैव दक्षिणाविधिरितिज्ञापनार्थं । इतरथा प्रकृतत्वाद-
षोडशिकस्यापि स्यात् तन्निवृत्त्यर्थं तस्येत्युच्यते । तेन षोडश-
िकस्य न्यायकृत्यैव दक्षिणा भवति । गवां शतानां सप्तदशेति
सम्बन्धः । शतशब्दे गोभिरेव सम्बध्यते, नोत्तरैः । अश्वैर्युक्ता
रथा अश्वरथाः तेषां सप्तदश, अश्वानां सप्तदश । येषु सीदन्ति
पुरुषास्ते साद्याः अश्वादयः पृष्ठवाहिन इत्यर्थः, तेषां सप्तदश ।
वज्राः वहनसमर्थाः, तेषामपि सप्तदश । महान्ति च अना-
सि चेति महानसानि, तेषामपि सप्तदश । निष्कं नागाभरण-
विशेषः, तेन कण्ठे भूषिताः निष्ककण्ठयः, एवंभूतानां दासीनां
सप्तदश । हिरण्यमयः कक्ष्यो येषां ते हिरण्यकक्ष्याः, एवंभू-
तानां हस्तिनां सप्तदश । एतेषां द्रव्याणां सप्तदश सप्तदश
दातव्याः । सा दक्षिणा सषोडशिकस्य वाजपेयस्येत्यर्थः । सप्त-
दश सप्तदशेतिपाठः कर्त्तव्यः, सप्तदश सप्तदशानीत्यस्य अप-
पाठत्वात् ॥

दशान्ये दक्षिणागणा धनानां शतावमापरार्थानां ॥

॥ १५ ॥

शतावमापरार्थानामिति शतावमानां शतप्रभृतीनामित्यर्थः । परार्थं परावधिसंज्ञस्य नास्ति तदपरार्थमित्युच्यते । अपरिमितपरावधीनामित्यर्थः । शतप्रभृतीनां अपरिमितपरावधीनामित्युक्तेऽपि द्विशतात् प्रागेव परावधिर्भवति । एतदुक्तं भवति । गवादीनां द्रव्याणां सप्तदशसङ्ख्यायुक्ता अष्टौ गणा दक्षिणाखेनोक्ताः पूर्वसूत्रे, इदानीमन्ये दश गणाः शतप्रभृत्यपरिमितसङ्ख्यायुक्ता येषां केषांचिद्धनानां संबन्धिन्योऽस्य दक्षिणा भवन्ति । पूर्वेषां विकल्पोऽर्थात् सिद्धो भवति ॥

पूर्वान् वा गणशोऽभ्यस्येत् ॥ १६ ॥

यद्यन्यानि धनानि न सन्ति तदा पूर्वेषां गवादीनामेकैकस्य वा द्रव्यस्य दशकलोऽभ्यस्य दशगणान् सम्याद्य दक्षिणां दद्यात्, अन्येषां धनानामसम्भवे ॥

सप्तदश सप्तदशानि सम्यादयेत् ॥ १७ ॥

एवमयसम्भवे यानि कानिचित् द्रव्याणि सप्तदशसङ्ख्यायुक्तानि सप्तदश दातव्यानीत्यर्थः । अयमयसपरो दक्षिणाकल्पः । एवमेते चत्वारो दक्षिणाकल्पाः सषोडशिकस्य वाजपेयस्य ॥

इति वाजपयः ॥ १८ ॥

इत्येवंप्रकाराः सर्वे वाजपेया इत्यर्थः । एकवचनं आत्य-
भिप्रायं ॥

तेनेष्टा राजा राजसूयेन यजेत । ब्राह्मणो बृद्धस्यतिसवेन
॥ १९ ॥ ॥ ८ ॥

अनयोरेवानुकीर्तनाद्देश्यस्यार्थं नास्तीति गम्यते ॥

इत्युत्तरषट्कस्य तृतीये नवमी कण्डिका । ॐ ॥

अनिरुक्तस्य चतुर्विंशेन प्रातःसवनं तृतीयसवनञ्च ॥ १ ॥

अनिरुक्तो नाम एकादः ॥

तं प्रलयेति तु त्रयोदशवैश्वदेवं ॥ २ ॥

‘यज्ञस्य वो रथं’ इत्यस्यापवादः ॥

कयाग्नूभातदिदासेति मध्यन्दिनः ॥ ३ ॥

एकादिकं माध्यन्दिनं सवनं, तस्यार्थं मध्यन्दिनः ॥

होत्रका ऊर्ध्वं प्रगाथेभ्यः प्रथमान् सम्पाताञ्छंसेयुः ॥ ४ ॥

होत्रका माध्यन्दिने सवने सोत्रिद्यानुरूपान् खान् ब्रह्मा
प्रगाथानन्तरं प्रथमान् सम्पातान् 'एवा तामिन्द्र इन्द्रः पूर्भि-
दिमामूषु' इत्येतान् शंसेयुः ॥

अहीनसूक्तानि वा ॥ ५ ॥

अहीनसूक्तानि 'आसत्यो या तु अस्मा इदु आसदङ्गिः'
इत्येतानि वा प्रगाथानन्तरं शंसेयुः । एवं द्विषूक्ता होत्रका
भवन्ति । मैत्रावरुणाच्छावाकयोः सम्पातपक्षे तस्यैव द्विःशंसने
प्राप्ते तद्वैवतमन्यमित्येतत् कर्त्तव्यं । ब्राह्मणाच्छंसिनो यथा
प्रकृत्यैव । अहीनसूक्तपक्षे प्रगाथानन्तरं अहीनसूक्तानि ततोऽ-
न्यान्यैकाहिकानि ॥

एवं पूर्वं सवने बृहत्पृष्ठेष्वसमान्नातेषु ॥ ६ ॥

असमान्नाता ये बृहत्पृष्ठा एकाहास्तेष्वेवं पूर्वं सवने भवतः
प्रातःसवनं माध्यन्दिनं च यथा निरुक्ते भवतः ॥

प्रतिकामं विश्वजिच्छिष्यः ॥ ७ ॥

कामं कामं प्रतिकामं, यो यो यं यं कामं कामयते स स
विश्वजिच्छिष्यनामैकाहेन यजेत ॥

तस्य समानं विन्यजिता प्रगाथेभ्यः ॥ ८ ॥

तस्य विन्यजिह्विष्यस्य ब्रह्मं विन्यजिता समानं । माध्वन्दि-
ने सवने होत्रकाणां ये प्रगाथास्तेभ्य इति ॥

बृहस्पतिसवेनाश्र्यं । निष्केवल्यमरुत्वतीयौ च तृचौ ॥
॥ ९ ॥

बृहस्पतिसवेन व्याख्यातौ ॥

ताभ्यां तु पूर्वं ऐकाहिके ॥ १० ॥

‘इन्द्र मरुत्व इह नृणामु त्वा’ इत्येताभ्यां पूर्वं ‘अनिष्ठा उष
इन्द्रस्य नु वीर्याणि’ इत्येते सूक्ते शंसये ॥

होत्रका ऊर्ध्वं प्रगाथेभ्यः शिष्यान्यविकृतानि शंसेयुः ॥
॥ ११ ॥

शिष्यानि वासुखिष्यादीनि विहारन्यूनादिरहितानि
शंसन्त्यानि । तौ चेदग्निष्टोमौ यदि वोक्थ्येष्टदिपदास्त्रित्येत-
स्मिन् प्रकरणे यथोक्तं तथा तत्रापि शंसनीयानीत्यर्थः ॥

सामसूक्तानि च ॥ १२ ॥

शिष्यानन्तरं सामसूक्तानि च शंसनीयानि ॥

आद्यास्तु चानद्योनसक्तानां ॥ १३ ॥

अद्योनसक्तानामाद्यास्तुचां ऋषेयः ॥

अन्यानामैकादिकानामुत्तमान् ॥ १४ ॥

दृष्टानिति शेषः ॥

समानं तृतीयसवनं दृष्टस्यतिसवेन । नाभानेदिष्ठस्विष्ट
पूर्वा वैश्वदेवात् दृष्टात् ॥ १५ ॥

दृष्टस्यतिसवे वैश्वदेवं सूक्तं 'स्वस्ति नो मिमीतां' इत्ययं दृष्टः,
तस्मात् पूर्वा नाभानेदिष्ठो भवति । नाभानेदिष्ठेति 'इदमि-
त्या' इति सूक्तद्वयस्याख्या ॥

एवयामरुत्वाग्निमारुते मारुतात् ॥ १६ ॥

पूर्वा भवतीति शेषः । आग्निमारुते मारुतं सूक्तं 'प्रयन्तु
वाजाः' इति दृष्टः, तस्मात् पूर्वमेवयामरुद्भवति ॥

तयोरुक्तः श्रस्योपायः ॥ १७ ॥

॥ १० ॥

तयोरेवयामारुत्वाभानेदिष्ठयोः श्रस्योपाय उक्तः । एव-
यामरुतः पक्षः समासमुत्तमे पदे इति । नाभानेदिष्ठस्य प्रागु-
पोक्तमाया ये यज्ञेनेत्यादि ॥

इत्युत्तरषट्कस्य तृतीये दशमी कण्डिका ॥ ० ॥

यस्य पशवो नोपधरेरस्यन्यान्वाभिजनान्निनीत्सेत सोऽप्नो-
र्यामेण यजेत ॥ १ ॥

यस्य पशवो नोपधरेरन् न तिष्ठेयुः न दृष्टेयुरित्यर्थः ।
यस्यैवं पशवो भवन्ति स अप्नोर्यामेण एकाहेन यजेत । अथवा
विद्यमानेऽप्येव पशुषु अन्यान् पशून्भिजातान् अभितः स्थिता-
नित्यर्थः । निनीत्सेत निदि कुत्सायामित्ययं धातुः अत्र प्राप्नो
वर्त्तते । सगन्तस्य रूपसिद्धिश्च कथञ्चिद्द्रष्टव्या । अत्रक्या चेत्
हान्दमो भवत्ययं शब्दः । अर्थसायमेव । एवं वा योजना अ-
न्यान् अभिजनान् कुक्षीनानित्यर्थः । यस्तानामुमिच्छेत् स वा-
ऽनेन यजेत ॥

माध्यन्दिने शिष्ययोनिवर्जमुक्तो विश्वजिता ॥ २ ॥

अयमप्नोर्यामः सात्रिकेण विश्वजिता व्याख्यातः । तत्रायं
विशेषः । विश्वजिति तु तौ चेदग्निष्टोमौ यदि वोक्थ्येऽदि-
पदासु सुवीरमिति माध्यन्दिने शिष्यप्राप्ते निमित्तदयमुक्तं
तत्राग्निष्टोमत्वासम्भवादप्नोर्यामः स्यात् द्विपदास्तवनमेवात्र मा-
ध्यन्दिने शिष्यप्राप्तेर्निमित्तं, तद्वर्जनायमत्र शिष्यग्रहणं ।
नित्यशिष्यत्वाद्विश्वजितः तदतिदेशादयं पर्युदासः कृतः शिष्य-
ग्रहणेनेत्यर्थः । योनिग्रहणं च एवमेव द्रष्टव्यं । चतुर्विंशति-
देशाद्विश्वजितो निष्केवस्ये योनिशंसनं प्राप्तं, तच्च विश्वजित्येव
शेषकाणां विहितं । योनिशंसनं तस्योभयस्य पर्युदासायै,

योगियदणमिति यत् पुनः सामान्यविहितक्रियमाणास्व-
योगिभावनिमित्तं तदत्र न प्रतिषिध्यते ॥

एकाद्देन ॥ ३ ॥

एकाद्देन वाऽयमभ्योर्धामो व्याख्यातः । एकाद्वद्देनात्र
व्यातिष्ठोमो दृश्यते ॥

गर्भकारश्चेत् स्तुवीरंस्तथैव स्तोत्रियानुरूपान् ॥ ४ ॥

ब्रंशेदिति ब्रेषः ॥

रथन्तरेणाग्रे ततो वैराजेन ततो रथन्तरेण ॥ ५ ॥

अनेन गर्भकारस्वरूपमुच्यते ॥

दृष्टद्वैराजाभ्यां वैवमेव ॥ ६ ॥

एवमेवेति गर्भकारमेवेत्यर्थः ॥

वामदेव्यशाकरे मैत्रावरुणस्य । नैधसवैरूपे ब्राह्मणा-
र्क्षसिनः ॥ ७ ॥

रथन्तरपृष्ठपक्षे एते ॥

श्यैतवैरूपे वा ॥ ८ ॥

दृष्टत्पृष्ठे एते ॥

कालेयरैवते अष्ठावाकस्य ॥ ८ ॥

सर्वं च एवमेवेत्यनुवर्त्तते ॥

सामानन्तर्येण द्वौ द्वौ प्रगाथावगर्भकारं ॥ १० ॥

विश्वजिता अन्तरेण कदतसेति सामप्रगाथानां पूर्वमेव प्रवेष्ट उक्तः तस्मिदृत्त्यर्थं सामानन्तर्येणेत्युक्तं । द्वौ द्वाविति नित्यसामप्रगाथावित्यर्थः ॥

अतिरात्रस्त्वह ॥ ११ ॥

ऊर्ध्वमाश्विनादिति वक्ष्यमाणेनैव वचनेन अतिरात्रत्वे सिद्धे इदं वचनं षोडश्विनि चातिरात्र इत्येवमाद्यतिरात्रधर्मप्राप्त्यर्थं ॥

अद्वैपदोक्थ्यश्चेद्वैषुवतं तृतीयसवनं ॥ १२ ॥

विश्वजिदतिदेशादुक्तमेव पृथ्याक्ता तृतीयसवनं प्राप्तं तस्माद्यमद्वैपदोक्थ्यनिमित्तोऽयमपवादः । अद्वैपदोक्थ्यश्चेद्वैषुवतं तृतीयसवनं प्राप्तं ॥

ऊर्ध्वमाश्विनादतिरिक्तोक्थ्यानि ॥ १३ ॥

अतिरिक्तोक्थ्यानीति शस्त्रनाम । तानि शस्त्राणि हेतुर्होत्रकाणां च ॥

जराबोधत द्विविष्टि जरमाणः समिध्यसेऽग्निनेन्द्रेणाभात्य-
ग्निः क्षेत्रस्य पतिना वयमिति परिधानीया युवं देवा क्रतुना
पूर्व्येणेति याज्या ॥ १४ ॥

दे सूक्ते पच्छः । अर्वाग्र्यं वृक्षस्योक्तः व्रंसनविधिः पच्छो-
ऽर्धर्चनः पङ्क्ति इति ॥

यदद्यकच्च वृत्रघ्नद्वेदभिभ्रता मघमानो विश्वाभिः प्रात-
र्यावाणा क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिमिति परिधानीया युवां
देवास्तय एकादशास इति याज्या ॥ १५ ॥

प्रातर्यावाणेति सूक्तं परिधानीया च पच्छः ॥

तमिन्द्रं वाजयामसि मर्द्दा इन्द्रो य ओजसा नूनमश्विना त
वां रथं मधुमतोरोषधोर्द्याव आप इति परिधानीयाऽपनाय्यं
तदश्विना कृतं वामिति याज्या ॥ १६ ॥

‘यद्वां कच्चिवान् यदिन्द्रेण स रथः’ इत्येते चक्षौ, ‘तं वां
रथः’ इति सूक्तं परिधानीया च पच्छः ॥

अतो देवा अवन्तु न इति स्तोत्रियानुद्वपौ ॥ १७ ॥

‘अतो देवा अवन्तु नः’ इत्याद्याः षडृचः इत्यर्थः ॥

उत नोऽधियोगो अथा इति वानुरूपस्थोत्तमा ॥ १८ ॥

‘इदं विष्णुर्विचक्रमे’ इत्येवमाद्याः पञ्चर्चा गृहीत्वा ‘उत नोऽधियोगो अथाः’ इत्येतां वा षष्ठीं कुर्यादित्यर्थः ॥

ईडे द्यावापृथिवी उभा उ नूनं दैव्या होतारा प्रथमा पुरो-
हितेति परिधानीयाऽयं वा भागो निहितो यजत्रेति याज्या ॥

॥ १९ ॥

दे सूक्ते परिधानीया च पञ्चः ॥

यदि नाधीयात् पुराणमोक्तः सख्यं शिवं वामिति चतस्रो
याज्याः ॥ २० ॥

यद्येता ऋचो नाधीयात् तदा ‘पुराणमोक्तः सख्यं शिवं वा’
इति चतस्रो याज्या भवन्ति । एतासामध्ययने यत् कि-
ञ्चिद्भूतमस्ति तच्चानुष्ठातुमशक्यमिति यदि नाधीयादित्युक्तं ।
एतच्च भाष्यकारवचनादवगम्यते । एतेषां चमसानामाश्विनत्वे
एता याज्या भवन्ति । आग्नेयेन्द्रावैष्णवत्वे त्वेता याज्या भव-
न्ति ‘यथा होतरस्मै वयं *स्तोर्णे बर्हिषि परो माचया’ इति ॥

तदो गाय सुते सचा स्तोत्रमिन्द्राय गायत त्वमु वः सचा-
साहं सचा ते अनुकृष्टय इति वा स्तोत्रियानुरूपाः ॥ २१ ॥

* स्तोर्णे बर्हिरिति सं २ पु० पाठः ।

एते हे सोत्रिषानुरूपयुगले चिक्राग्रमध्यमयोः शस्त्रयो-
र्भवतः ॥

अपरिमिताः परःसहस्रा दक्षिणाः ॥ २२ ॥

सहस्रादूर्ध्वं दिसाहस्रादर्वाक् यथाकाममित्यर्थः ॥

श्वेतश्चाश्वतरोरयो हेतुर्हेतुः ॥ २३ ॥   ॥ ११ ॥

अश्वतरोभिर्युक्तो रथो रजतादिभिरन्यैर्वा श्वेतीकृतोऽधि-
को हेतुर्देयः । सर्वाभ्यः क्रतुदक्षिणाभ्यो हेतुर्देयः अधिको दातव्य
इत्यर्थः ॥

इत्युत्तरषट्कस्य तृतीये एकादशी कण्डिका ।

इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रवृत्तौ नारायणीयायां नवमोऽध्यायः ।

॥ • ॥ उत्तरषट्के तृतीयोऽध्यायः ॥ • ॥

॥ ॐ ॥

ज्योतिर्षद्विकामस्य ॥ १ ॥

अद्विर्नाम पुत्रपञ्चस्राद्यादिभिर्वृद्धिः, तत्कामस्य ज्यो-
तिर्नाम एकाहो विधीयते ॥

नवसप्तदशः प्रजातिकामस्य ॥ २ ॥

नवसप्तदशो नाम एकाहः, तेन प्रजातिकामो यजेत ।
प्रजातिः प्रजासम्पत्तिः, तां कामयमानः ॥

विषुवत्स्तोमो भ्रातृव्यवतः ॥ ३ ॥

विषुवत्स्तोम एकाहः ॥

गौरभिजिच्च ॥ ४ ॥

गौरभिजिच्च द्वावेकाहौ भ्रातृव्यवतः । सप्तदशस्यैकैक
एव भ्रातृव्यवतो न संयुक्तौ ॥

गौरभयसामा सर्वस्तोमो बुभूषतः ॥ ५ ॥

अथमपरो गोसंज्ञक उच्यते । अनेन विशेषणेन उभय-

यामा सर्वस्रोमस्य तेन च बृभृषन् भवितुमिच्छन् महत्त्वमि-
च्छन्नित्यर्थः ॥

आयुर्दीर्घव्याधेः ॥ ६ ॥

यस्य दीर्घकालमनुवृत्तो व्याधिः स दीर्घव्याधिः । आयुरि-
त्येकाहनाम ॥

पशुकामस्य विश्वजित् । ब्रह्मवर्चसकामवोर्यकामप्रजा-
कामप्रतिष्ठाकामानां पृथ्याद्यान्यादितः पृथक्कामैः ॥ ७ ॥

एतेषां चतुर्णां कामानां चत्वार एकाद्याः, एकैकस्य एकै-
कं । एतेषां यथासङ्गेन प्रकृतः पृष्ठः स्यादित्यन्तार्थद्वयानि
पृथक्कामैरित्यनेन वचनेन कामानां यथासङ्गं लभ्यते ॥

इत्यतिरात्राः ॥ ८ ॥

ज्योतिरादीनामेवाद्यं संस्थाविधिर्न पूर्वेषां । पूर्वेषां तु
कचिद् कचिद् संस्था विहितैव ॥

तेषामाद्यास्त्वय एकादिकशस्याः ॥ ९ ॥

ज्योतिःसंज्ञकत्वादस्याभिज्ञविकस्य प्रथमस्याङ्गस्रोमस्य ज्यो-
तिष्टोमातिदेशः प्राप्नुयात् । विषुवत्स्रोमस्य च विषुवता
कथञ्चित् प्राप्नुयात्, तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थं चयाणामैकादिक-
शस्यमुक्तं ॥

इत्येकाहः ॥ १० ॥

ये एतेऽनुक्रान्ता नवमेऽध्याये कृतव एवमन्तास्ते एकाह-
संज्ञा वेदितव्याः । 'अथाहीनाः' इत्यनेनैव पूर्वेषामेकाहत्वे सिद्धे
एकाहवचनं वरुणप्रघासस्थाने ब्रह्मः साकमेधस्थाने अह-
इत्येवमादीनां ब्रह्मव्यहाणामार्त्विज्यनिषेधादयोऽहीनधर्मा मा
भूवन्नित्येवमर्थः ॥

अथाहीनाः ॥ ११ ॥

अथानन्तरमहीना वक्ष्यन्त इत्यर्थः । ते च एवंप्रकारा
इत्याह ॥

ब्रह्मप्रभृतयो द्वादशरात्रपरार्धाः अग्निष्टोमादयः अति-
रात्रान्ताः मासापवर्गाः अपरिमाणदीक्षाः ॥ १२ ॥

उपसदो द्वादश नियताः, द्विरात्रादिषु सुत्याहानि ब्रह्मा-
दीन्येव, मासस्यावशिष्टानि षोडश परार्धाहानीति तत्प्रभृतो-
न्येकादशान्तान्यहानि, तेषां प्रातिष्ठोम्येन दीक्षाहानि विज्ञे-
यानि* । एतदुक्तं भवति । यथाक्रमेण द्विरात्रादिषु द्वादश-
पर्यन्तेषु दीक्षाहानीत्यर्थः । एवमनेनैव न्यायेन द्वादशाहे
मासापवर्गे प्राप्ते वचनात् षट्त्रिंशदहत्वं भवति । असत्यप्य-
परिमाणदीक्षतैव स्यात्, न संवत्सरमित्येवमर्थः ॥

* श्कोनान्यहान्याषड्भ्योऽवकल्पन्ते । इत्यधिकोऽयं पाठोऽत्र वर्तते ।

एकादशैतरेयिणः ॥ १३ ॥

ऐतरेयिण आचार्या एकादशानपि मासापवर्गानपरिमा-
णदीक्षानामनन्ति ॥

सादस्यश्व दक्षिणाः ॥ १४ ॥

ते एव आचार्या एकादेषु सर्वेषु सदस्यदक्षिणत्वमामनन्ति ॥

अतिराचांश्च सर्वशः ॥ १५ ॥

त एवाचार्याः सर्वानेकादशानतिराचसंस्नानाजः ॥

तत्राङ्गां संख्याः संख्याताः षडहान्ता अभिज्ञवात् ॥ १६ ॥

तत्राहीनप्रकरणे या अङ्गां संख्याः संख्याताः षडहपर्य-
न्तास्ता अभिज्ञवषडहा वेदिभ्याः । षडहान्तानामहीनाना-
माभिज्ञविकान्यहान्यादित आरभ्य यावदर्थं प्रकृतय इत्यर्थः ।
संख्याता इतिवचनमसमाख्यातव्यावृत्त्यर्थं । तेन समाख्याता-
नामभिज्ञवः प्रकृतिः, असमाख्यातानां पृथ्वः प्रकृतिरिति
साधितं भवति ॥

अतिराचस्त्वन्त्यः संख्यापूरणे गृहीतानां ॥ १७ ॥

अतिराचान्ता इत्युक्तं, तदतिराचत्वं गृहीतैरेवाहोभिर्गन्दा

सङ्ख्यापूरणं भवति तदा गृहीतानामेव यदन्यमहस्तादेवाति-
राचसंख्यं कर्त्तव्यं नाव्ययेति । यच्च तु पुनर्गृहीतैः सङ्ख्या-
पूरणं नास्ति तत्रैवमित्याह ॥

दानौ वैश्वानरोऽधिकः ॥ १८ ॥

॥ १ ॥

यच्च गृहीतैरहोभिः सङ्ख्यादानिर्भवति तच्च वैश्वानरोऽ-
धिकः । तच्च वैश्वानरोऽन्ते कर्त्तव्यः । वैश्वानरशब्देन प्रकृतो-
ऽतिराचो गृह्यते । दानावेवातिराचान्तत्वमहीनानामिति
शेषः ॥

इत्युत्तरघटकस्य चतुर्थे प्रथमा कण्डिका ॥ • ॥

आङ्गिरसं स्वर्गकामः ॥ १ ॥

इदानीमहीना उच्यन्ते । आङ्गिरसो नामाश्वमहीनः ।
तेन स्वर्गकामो यजेत ॥

यो वा पण्यो हीनोऽनप्रेषुः स्यात् ॥ २ ॥

यः पुरुषः पूर्वं पण्येषुः सुखभागित्यर्थः । ततः पश्चात्

सुखभाक्त्वाद्भूयो हीनः, स पुनरपि तमेव भावं प्राप्तुमिच्छन्
अनुप्रेषुरित्युच्यते । स वा अनेनाङ्गिरसेन यजेत ॥

चैत्ररथमन्नाद्यकामः । कापिवनं स्वर्गकाम इति द्वाहाः ॥

॥ ३ ॥

इत्येते त्रयो द्वाहाः ॥

प्रथमस्य तृत्तरस्याङ्गस्तार्त्तीयं तृतीयसवनं ॥ ४ ॥

अथाणां प्रथमस्याङ्गिरसस्य द्वितीयेऽहनि यत् तृतीयसवनं
तृतीयस्याभिष्वविकस्य यत् तृतीयं सवनं तेनातिदिष्टमित्यर्थः ।
द्वितीयस्यायमपवादः ॥

त्वं हि क्षैतवदिति चार्ज्यं ॥ ५ ॥

अङ्गिरसस्य द्वितीयेऽहन्येतदाज्यं भवति । द्वाहा उक्ताः ॥

गर्गचिरात्रं स्वर्गकामः ॥ ६ ॥

गर्गचिरात्रमित्यहीननाम ॥

तस्य मध्यमस्याङ्गे वामदेव्यं पृष्ठं । विशोविशीयमग्निष्टोम-
साम ॥ ७ ॥

मध्यमस्यैवाङ्गः ॥

वारवन्तीयमुत्तमे ॥ ८ ॥

अग्निष्टोमसामेति शेषः । गर्गचिराचस्योत्तमेऽहनीत्यर्थः ॥

त्वमग्ने वर्द्धरिति चाज्यं ॥ ९ ॥

उत्तम एवाहनीत्यर्थः ॥

वैदचिराचं राज्यकामः ॥ १० ॥

इदमप्यहीननाम ॥

सर्वे चिवृतेऽतिरात्राः ॥ ११ ॥

वैदचिराचे सर्वाण्यहानि चिद्वन्यतिराचसंस्नानि च भव-
न्ति ॥

छन्दोमपवमानान्तर्वह्य पशुकामः ॥ १२ ॥

छन्दोमपवमानस्य अन्तर्वसुस्य दावहीनौ । तयोरन्यतरेण
पशुकामो यजेत ॥

पराकच्छन्दोमपराकौ स्वर्गकामः ॥ १३ ॥

पराकच्छन्दोमः पराकस्य तयोरन्यतरेणेत्यर्थः ॥

इति त्यक्ताः ॥ १४ ॥

इत्येते षट् अहो उक्ताः ॥

गर्गचिराचशस्याः ॥ १५ ॥

एषामनुक्तशस्या ये ते गर्गचिराचशस्या इत्यर्थः ॥

अत्रेक्षतुर्वीरं वीरकामः ॥ १६ ॥

अत्रेक्षतुर्वीरमित्यहीननाम । वीरकामः पुत्रकाम इत्यर्थः ॥

तस्य वीरवन्त्याज्यानि ॥ १७ ॥

तस्यात्रेक्षतुर्वीरस्य चतुर्विंशःसु यान्याज्यानि तानि वीरशब्द-
युक्तानि कर्त्तव्यानि । प्रथमेऽहनि पूर्वप्राप्तस्य तोकशब्दवत्त्वात्
तदेव वीरवत्त्वमपि स्यादित्युत्तरेषु वीरवन्ति विदधाति ॥

यमग्रे वाजसातमेति द्वितीयेऽह्न्याज्यं । अग्रायो मर्त्य इति
तृतीये । अग्निं नर इति चतुर्थे ॥ १८ ॥

प्रकृतत्वादेवास्य चतुर्वीरत्वसम्प्रत्यये सिद्धे पुनस्तत्प्राप-
णार्थं तस्येति वचनं ॥

षोडशिमच्चतुर्थं ॥ १९ ॥

षोडशिमच्चतुर्थमित्यस्य विधेः सर्वाहीनसम्प्रत्ययार्थं । सर्वे
स्वहीनेषु यच्चतुर्थमहस्तात् षोडशिमच्च कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥

तस्याभि त्वा वृषभासुत इति गायत्रीषु रथन्तरं पृष्ठं ॥

॥ २० ॥

तस्याचेष्टतुर्वीरस्यैवायुजोर्यत् रथन्तरं तद्गायत्रीषु रथन्तरं कर्त्तव्यं । इदमपि तस्यग्रहणं पूर्वसूत्रस्य सर्वार्थत्वाच्चैव ॥

अनुष्टुब्बृहतीषु बृहत् ॥ २१ ॥

तस्यैव चतुर्वीरस्यैवायुजोर्यत् बृहत्तदनुष्टुप्सु बृहतीषु वा कर्त्तव्यं । अनुष्टुब्बृहतीनामृचामचानुविधानादेव ताः समाज्ञाता इति गम्यते ॥

चतुर्थे त्वं बलस्य गोमतो यज्जायथा अपूर्व्येति वा ॥ २२ ॥

अचेष्टतुर्थमहस्त्रिन् यद्बृहत्तत् 'त्वं बलस्य गोमतः' इत्यासु वा 'यज्जायथा अपूर्व्या' इत्यासु वा नियमेन कर्त्तव्यं ॥

जामदग्नं पृष्टिकामः ॥ २३ ॥

जामदग्नमित्यहीननाम ॥

तस्य पुरोडाग्निन्य उपसदः ॥ २४ ॥

तस्य जामदग्नस्य या उपसदस्ताः पुरोडाग्निन्यो भवन्ति, नाज्यहविषः । उपसदां पुरोडाग्नत्वविधानन्तासां तत्र होमपक्षे दर्विहोमत्वमप्यस्तीति ज्ञापनार्थं ॥

वैश्वामित्रं भ्रातृव्यवान् प्रजाकामो वसिष्ठसंसर्पै ॥ २५ ॥

वैश्वामित्रं सवसिष्ठसंसर्पमित्यहीननाम ॥

इति चतुरहाः ॥ २६ ॥

इत्येते चत्वारश्चतुरहा अनुक्रान्ताः ॥

सार्वसेनं पशुकामः । दैवं भ्रातृव्यवान् । पञ्चशारदीयं
पशुकामः । व्रतवन्तमायुष्कामः । वावरं वाक्प्रवदिषुः ॥
॥ २७ ॥

वाक्प्रवदिषुः वाचः प्रवदिषुरित्यर्थः ॥

इति पञ्च पञ्चरात्राः ॥ २८ ॥

इत्येते सार्वसेनदैवपञ्चशारदीयव्रतवदावरमिति पञ्च पञ्च-
रात्रा उक्ताः । पञ्चग्रहणमेतावन्त एव पञ्चरात्राः नान्ये समा-
ख्याता अपोति ॥

पञ्चशारदीयस्य तु सप्तदशोक्षाण ऐन्द्रामारुता मारुती-
भिः सह वत्सतरोभिः सप्तदशभिः सप्तदशभिः पञ्चवर्षपर्यग्न-
हताः सवनोयाः ॥ २९ ॥

पञ्चभिर्वर्षैः समाप्यत इति पञ्चशारदीयः, तस्मात् विज्ञेयः
ऐन्द्रामारुताः सप्तदशोक्षाणः सवनोया भवन्ति । इन्द्रश्च मरु-

अथ येषां देवतानां ते ऐन्द्रामावताः, उक्षाणो गोवृषाः । तेषामयं संस्कारो यागकालात् पुरस्तात् पञ्चवर्षाणि प्रति-
वर्षं मासृतिभिः वत्सतरोभिः सह पर्यग्निकर्त्तव्याः त उक्षा-
णः । मरुतो देवता आशामिति मासृत्यः । तासु सप्तदश,
आदावेव पञ्चशारदीयेन यक्ष्य इति सङ्कल्प्य ततः पशुबन्ध-
विधानेनेोक्षण उपाकृत्येन्द्रमरुद्भ्यां वत्सतरोश्च मरुद्भ्य उपाकृत्य
पर्यग्निकरणान्ते वत्सतरीरास्रभन्ते । उक्षण उत्सृजन्त्वेवं पञ्च-
वर्षाणि वर्षं वर्षं कर्त्तव्यं । त एवास्मिन् पञ्चशारदीये पञ्च-
रात्रे सवनीया भवन्ति ॥

तेषां त्रींस्त्रींश्चतुर्व्वहःस्वालभेरन् । परिशिष्टान् पञ्च पञ्चमे

॥ ३० ॥

पञ्चयहणं तेषु नष्टेषु वा मृतेषु वा ब्राह्मन्तरोक्तेन विधा-
नेन सप्तदश सम्यास्य पूर्व्वहःसु त्रींस्त्रीणास्रभ्य पञ्चमे पञ्चा-
स्रभेतेत्येवमर्थं । इतरथा नष्टेषु मृतेषु वा यथासम्भवमास्रभ्यः
स्यात्, तन्निवृत्त्यर्थं पञ्चयहणं ॥

व्रतवतस्तु द्वितीयस्याङ्गः स्थाने महाव्रतं ॥ ३१ ॥

व्रतवतः पञ्चरात्रस्यायं विशेषः । आभिज्ञविकस्य पञ्चाह-
स्य द्वितीयमहर्द्धृत्य तत्स्थाने महाव्रतं कृत्वाऽन्यत् पूर्व्ववत्
कर्त्तव्यं ॥

पृष्ठपञ्चाह उत्तमः ॥ ३२ ॥

॥ २ ॥

आभिस्रविकस्यायमपवादः ॥

इत्युत्तरपट्कस्य चतुर्थे द्वितीया कण्विका ॥ • ॥

ऋतूनां षडहं प्रतिष्ठाकामः ॥ १ ॥

ऋतूनां षडहमित्यहीननाम ॥

पृष्ठः समूल्हो व्यूल्हो वा ॥ २ ॥

अभिस्रवापवादः । पृष्ठ इति विशेषवचनेऽपि व्यूल्हसमू-
ल्हविकल्पे सिद्धे यदुभयग्रहणं तदविशेषवचने समूल्ह एव
स्यात् न व्यूल्ह इत्येवमर्थः ॥

पृष्ठ्यावलम्बं पशुकामः ॥ ३ ॥

पृष्ठ्यावलम्बस्याहान्युच्यन्ते ॥

पृष्ठपञ्चाहोऽभ्यासक्तो निश्चजिच्च ॥ ४ ॥

पृष्ठपञ्चाहोऽभ्यासक्तः निश्चजिच्च षष्ठमहः । अभ्यासक्त-

स्वरूपमुच्यते । प्रथमस्त्राक्तो द्वे सवने त्रिवृत्स्त्रोमे भवतः ।
पञ्चदश द्वितीयसवनं । द्वितीयस्य पञ्चदशे द्वे सवने । सप्तदश
द्वितीयसवनं । द्वितीयस्य सप्तदशे द्वे सवने । एकविंशस्तृतीयसवनं,
एवमुत्तरेष्वपि योज्यं । एवमभ्यासक्तो भवति ॥

सम्भार्यमायुष्कामः । पृष्ठ्यत्यहः पूर्वोऽभिष्ववत्यहश्च ॥ ५ ॥

अभिष्ववत्यहश्च पूर्वं एव द्वयोस्त्यहयोः सम्भरणात् सम्भा-
र्यनामाऽहीनो भवति । एते चयः षड्राचा उक्ताः ॥

अषिसप्तरात्रमृद्विकामः । प्राजापत्यं प्रजाकामः । इन्दो-
मपवमानव्रतं पशुकामः । जामदग्नमन्नाद्यकामः । एते
चत्वारः *पृष्ठ्यो महाव्रतश्च ॥ ६ ॥

एते चत्वारः सप्तराचा उक्ताः अषिसप्तरात्रप्राजापत्य-
इन्दोमपवमानव्रतजामदग्न्याः, तेषामियमहःकृत्तिः ॥

पृष्ठ्यो महाव्रतश्च ॥ ७ ॥

अविशेषवचनात् समूहः पृष्ठ्यो भवति ॥

व्रतं तु स्वस्तोमं प्रथमे ॥ ८ ॥

यत् प्रथमे सप्तरात्रे महाव्रतं तत् स्वस्तोमं भवति । पञ्चविंशं
स्तोममित्यर्थः ॥

* पृष्ठ्य इत्यादि सो० मू० पु० नास्ति ।

सप्तदशं द्वितीये ॥ ९ ॥

द्वितीये सप्तरात्रे महाव्रतं सप्तदशस्तोमं भवति ॥

कन्दोमपवमानं तृतीये ॥ १० ॥

कन्दोमशब्देनात्र तत्सम्बन्धिनः स्तोमा उच्यन्ते, चतुर्विंशत्सुत्वारिंशाष्टत्वारिंशाः तृतीये सप्तरात्रे यन्महाव्रतं तस्य पवमानेषु यथाक्रमं भवति । शेषः स्वस्तोम एव ॥

चतुर्विंशो बहिष्यवमानः सप्तदशः शेषश्चतुर्थः ॥ ११ ॥

चतुर्थे सप्तरात्रे यन्महाव्रतं तस्य बहिष्यवमानः चतुर्विंशस्तोमो भवति । शेषः सप्तदशस्तोम इति ॥

ऐन्द्रमत्यन्याः प्रजा बुभूषन् ॥ १२ ॥

यः अन्याः प्रजाः अतीत्य वंर्त्तनमिच्छेत् सः अनेनैन्द्रेण यजेत ॥

त्रिकद्रुका अभिजिद्विश्वजिन्महाव्रतं सर्वस्तोमः ॥ १३ ॥

त्रिकद्रुका इत्यभिष्ववश्चहः पूर्वं उच्यते । सर्वस्तोम इत्यनेन गौरभयसामा सर्वस्तोम इत्यत्र गृह्यते । ऐन्द्रस्येयमहः-कुप्तिः ॥

जनकसप्तरात्रमृद्विकामः । अभिस्रवचतुरहोविश्वजिह्महा-
व्रतं ज्योतिष्टोमः ॥ १४ ॥

जनकसप्तरात्रस्याहः कृत्तिरुच्यते । अभिस्रवचतुरहोविश्व-
जिह्महाव्रतं ज्योतिष्टोम इति ॥

पृथ्व्यस्तोमो विश्वजिह्व पशुकामस्य सप्तमः ॥ १५ ॥

सप्तमः सप्तरात्र उच्यते । तस्य नाम शास्त्रान्तरादवगन्त-
व्यं । अहःकृत्तिस्त्वावदुच्यते । पृथ्व्य एव षडहः केवलं दृष्टव्य-
न्तरपृष्ठः पृष्ठस्तोम उच्यते । विश्वजिह्व सप्तमं भवति । सप्त-
ममहमवति । अनेन पशुकामो षजेत । एते सप्तरात्राः ॥

देवत्वमोक्षतोऽष्टरात्रः ॥ १६ ॥

देवत्वं प्राप्नुमिच्छतोऽष्टरात्रो भवति । अस्यापि नाम अन्व-
तोऽवगन्तव्यं ॥

पृथ्व्यो महाव्रतं ज्योतिष्टोमः ॥ १७ ॥

इयमस्याहःकृत्तिः । एक एवायमष्टरात्र उक्तः ॥

नवरात्रमायुष्कामः । पृथ्व्यस्त्रिकद्रुकाश्च ॥ १८ ॥

पूर्वस्याहःकृत्तिरियं ॥

त्रिकद्रुकाः पृष्यावलम्ब इति पशुकामस्य ॥ १९ ॥

त्रिकद्रुका उक्ताः, पृष्यावलम्बो नाम षडह उक्तः, यस्य यान्यहानि तानीह भवन्तीत्यर्थः ॥

इति नवरात्रौ ॥ २० ॥

द्वावेतौ नवरात्रौ । अनयोरपि नामनी शास्त्रान्तरादवगन्तव्ये ॥

त्रिककुबध्यर्द्धः पृष्यः । महात्रिककुप्व्यूहो नवरात्रः । समूलहत्रिककुसमूलहः ॥ २१ ॥

नवरात्र इत्यनुवर्त्तते ॥

चतुष्टोमत्रिककुबध्यर्द्धोऽभिष्ववः । एतैश्चतुर्भिः स्वानां श्रेष्ठकामो यजेत ॥ २२ ॥

एतैस्त्रिककुबध्यर्द्धात्रिककुसमूलहत्रिककुपश्चतुष्टोमत्रिककुबभिः स्वानां श्रेष्ठकामो यजेत । एतेषां दशमो वैश्वानर एव भवति । कामश्चैतेषामेकैकेन सम्बध्यते ॥

कुसुहविन्दुमृद्विकामः । त्रयाणां पृष्याह्णामेकैकं त्रिः ॥

॥ २३ ॥

कुसुहविन्दोरियमहःकृत्तिः । अत्रापि दशमो वैश्वानर एव ॥

हृन्दोमवन्तं पशुकामः । पृष्ठ्यावलम्बस्य प्राम्विश्वजितश्च-
न्दोमा दशमश्चाहः ॥ २४ ॥

हृन्दोमवत इमान्यहानि पृष्ठ्यावलम्बस्य षडहस्य यान्य-
हानि तेषां विश्वजितः प्राक् त्रयश्चन्दोमाः अविवाक्यं चेकं
ततो विश्वजिद्दशममहर्भवति ॥

पुराऽभिचरन् ॥ २५ ॥

पूर्णम दशरात्रः, तस्याहानि ॥

ज्योतिर्गामभितो गौरभिजितं विश्वजिदायुषं ॥ २६ ॥

ज्योतिर्गामैकाहः स गोनामानमभितः उभयतः कर्त्तव्यः ।
गोश्चाभिजितमभितः विश्वजिदायुषमभितः कर्त्तव्यः । वैश्वा-
नरो दशममहर्भवति ॥

शल्लोपिशङ्गं श्रीकामः ॥ २७ ॥

शल्लोपिशङ्गस्य एतान्यहानि ॥

अभिष्ववत्यहः पूर्वस्तिः ॥ २८ ॥

अहं समाप्य आवर्त्तयितव्यं ॥

इति दशरात्राः ॥ २८ ॥

॥ ३ ॥

इत्येतेऽष्टौ दशरात्रा उक्ताः ॥

इत्युत्तरषट्कस्य चतुर्थे तृतीया ऋण्डिका ॥ • ॥

पौण्डरीकमृद्विकामः । पृष्यस्तोमश्चन्दोमा गोतमस्तोमो
विश्वजित् । व्यूल्हो नवरात्रो महाव्रतं वैश्वानर इति वा ।
॥ १ ॥

उभयथा पौण्डरीको भवति ॥

अथ सन्भार्यौ ॥ २ ॥

एतयोः संभार्ययोः नाम्नोरन्यतः कामोऽवगन्तव्यः । अहः-
कृत्तिस्त्वच्यते ॥

अतिरात्रश्चतुर्विंशमध्यर्द्धोऽभिष्ववः पृष्यो वा ॥ ३ ॥

उभयोः संभार्ययोरतिरात्रश्चतुर्विंशे साधारणेऽध्यर्द्धोऽभि-
ष्ववः पूर्वस्यैव । अध्यर्धः पृष्य उत्तरस्यैव ॥

इन्द्रवज्रं आहव्यवान् ॥ ४ ॥

इन्द्रवज्रस्याहःकृप्तिः ॥

पृथ्व्यस्याद्ये अहनी व्यत्यासमानवरात्रात् ॥ ५ ॥

पृथ्व्यस्यादितो द्वे अहनी व्यत्यस्य कर्त्तव्ये । यावज्जवाहानि
भवन्ति ॥

ततो महाव्रतं ॥ ६ ॥   ॥ ४ ॥

ततो वैश्वानरः । एवं पञ्चप्रकारा एकादशरात्रा उक्ताः ॥

इत्युत्तरघट्कस्य चतुर्थे चतुर्थी कथित्वा । • ॥

अथ द्वादशाहा भवेयुः ॥ १ ॥

अथानन्तरं ये वक्ष्यन्ते ते द्वादशाहाः भवेयुः, भवन्ती-
त्यर्थः ॥

सत्राणि भवेयुः । अहीना वा ॥ २ ॥

ते द्वादशाहाः सत्राणि भवेयुः, अहीना वा भवेयुः । य-

दा सत्राणि तदोभयतोऽतिरात्रत्वं बह्वयजमानत्वमित्यादयो धर्मा भवन्ति । यदा पुनरहीनास्तदाऽग्निष्टोमादित्वं मासापवर्गत्वं महाव्रतसहितेष्वपि अपरिमाणदीप्तत्वमित्येवमादयो धर्मा भवन्तीति द्वैविध्यवचनं ॥

उक्तो दशरात्रः ॥ ३ ॥

उक्तवचनमत्रातिरिच्यते, अन्यत्रोक्तवचनमन्तरेणातिदेशदर्शनात् । यथा पृष्ठ्यः समूहो व्यूहो वेत्येते चत्वारः, 'पृष्ठ्यो महाव्रतं च' इति एवमादिषु । तेनोक्तवचनस्य प्रयोजनवत् कर्त्तव्यमिदमुच्यते, उक्तो दशरात्र इत्येतदुक्तं भवति । द्वादशाहावयवभूतानि यानि दशाहानि तानि तत्रैव पुञ्जीकृत्य दशरात्र इति वचनमल्लोक्तानि । तस्यैव वचनस्य द्वादशाहार्थतैव प्रयोजनमिति, अत्रोक्तस्य पञ्चविंशतेरङ्गां व्युत्पत्तिभूमित्वात् दशरात्रसंज्ञितानाञ्च तदन्तर्भावात्, तेन तत्रैव पुञ्जीकरणं कृत्य दशरात्रं नाम च सौकर्यात् कृतमिति मन्तव्यं । अतो द्वादशाहा भवेयुः । प्रकृतिर्दशरात्र इत्यनेनाभिप्रायेण उक्तवचनं कृतवानाचार्यः । तथा च श्रुतौ छन्दोगानां बह्वयः श्रूयते 'द्वादशाहस्य दशाहानि' इति । स च दशरात्रो द्विविध उक्तः ॥

समूहो व्यूहो वा ॥ ४ ॥

समूहो व्यूहश्च, अनेन प्रकारेण द्वौ द्वादशाहावोक्तौ,

समूल्हो व्यूल्हस्य तत्र द्वादशाहोऽहर्गणानां प्रकृतिरिति न्या-
यात् सर्वाहर्गणानां प्रकृतिरित्यवगतः । तत्र तावन्तरेण व्यूल्हो
दशरात्रः, एषा प्रकृतिः सत्राणां इति विशेषयद्दृष्ट्यात् सत्राणां
व्यूल्हो हीनानां समूल्ह इत्यवसितं भवति ॥

तमभितोऽतिरात्रौ ॥ ५ ॥

तमभितोऽतिरात्राविति । तं द्विविधं दशरात्रं अभितोऽति-
रात्रौ प्रकृतौ भवत इत्यर्थः । एवं व्यूल्हः समूल्हस्य द्वादशा-
हावित्याह ॥

सम्भार्ययोर्वा वैश्वानरमुपदध्यात् ॥ ६ ॥

यौ सम्भार्यनामकावेकादशरात्रौ, तयोर्वैश्वानरमधिकं
कृत्वा द्वौ द्वादशाहावन्यौ भवतः । 'अहीनेषु हानौ वैश्वान-
रोऽधिकः' इति परिभाषयैव प्राप्ता एव वैश्वानरेतिवचनमिदं
सचपक्षेऽपि वैश्वानरस्य प्रापणार्थं ॥

संवत्सरप्रवल्हं श्रीकामः । अतिरात्रस्तुर्विंशं विषुवद्वजा
नवरात्रौ मद्वाग्रतं ॥ ७ ॥

संवत्सरस्य प्रवल्हस्याहानीमानि । अयं द्वादशाहो हीन
एव, श्रीकाम इत्येकवचनेन उपदेशात् परिभाषाप्राप्तवैश्वा-
नरोपजीवनाच्च ॥

अथ भरतद्वादशाहः ॥ ८ ॥

अथशब्दे होनकैवल्यबुद्धिविच्छेदार्थः । सचाहोनसा-
धारणासत्त्वरो द्वादशाहा उक्ताः । तत एको होन उक्तः ।
उत्तमस्य साधारण एव अतस्तद्विच्छेदार्थमयमथशब्दः प्रयुक्तः ॥

इममेवैकाहं पृथक्संस्थाभिरूपेयुः ॥ ९ ॥

भरतद्वादशाहस्याहःकृत्तिः । इममेव प्रकृतैकाहं पृथग्-
भूताभिः संस्थाभिर्युक्तं द्वादशकलः कुर्युः । विकृतिषु प्रकृतैः
संनिहितत्वाद्विमुच्यते । उत्तरत्र संस्थाविधानादेव संस्था-
सम्बन्धे सिद्धे पृथक्संस्थाभिरिति वचनं वचनादेव स्थाननियमो
नातिदेवादिति ज्ञापनार्थं ॥

अतिरात्रमग्रेऽथाग्निष्टोममथाष्टा उपस्थानथाग्निष्टोममथा-
तिरात्रं ॥ १० ॥

द्वादशाहसामान्येन प्राप्तानां संस्थानां विधीयमानभर-
तद्वादशाहे अयमपवादः ॥

इति द्वादशाहः ॥ ११ ॥

इत्येवंप्रकारा द्वादशाहा आस्तासु वेदितव्याः ॥

तैरात्मना बुभूषन्तः प्रजया पशूभिः प्रजर्नयिष्यमाणाः
वर्गं लोकमेध्यन्तः स्वानां श्रैष्ठ्यमैच्छन्त उपेयुर्वा यजेत वा ॥

॥ १२ ॥

संवत्सरप्रवल्हस्य केवलाहीनत्वात् कामनापेक्षत्वाच्च
इतरेषां पञ्चानामेवात्र ग्रहणं । आत्मना बुभूषन्त आत्मना
भवितुमिच्छन्त आत्मकेवल्यमिच्छन्तः इत्यर्थः । चत्वार एते
कामाः पञ्च दादशाहाः, तेनानन्तर्ययोगो न भवति, सर्वे
सर्वैरधिक्रियेरन्ननियमेनेत्यर्थः । तैर्यजेत वा उपेयुरिति संबन्धः ।
उपेयुरिति सचल्लिङ्गं । यजेतेत्यहीनलिङ्गं ।

इति पृथक्त्वं ॥ १३ ॥

इत्येतदेव सचाहीनयोः पृथक्त्वं भेद इत्यर्थः । सर्वचापि
यदुपेयुशब्दोद्दिष्टं भवति तत् सचमेव । तथा यजेतेत्येकवचन-
ोद्दिष्टं तदहीन एव । एतदुक्तं भवति । सचाहीनत्वे बहुयज-
मानैकयजमानत्वादिकृत एव भेदो न शस्यभेदकृत इति ॥

अथ सामान्यं ॥ १४ ॥

अथेदानीं सचाहीनयोरसमास्नातयोः साधारणो वि-
धिरुच्यत इत्यर्थः ।

अपरिमितत्वाद्भर्मस्य प्रदेशान् वक्ष्यामः ॥ १५ ॥

धर्मप्रदेशा नात्र प्रथमसमास्नातकर्माप्युच्यन्ते । प्रदिश्यन्ते

ज्ञायन्ते यैरुपायैरसमास्त्रातान्यपि कर्माणि तदुपायाः प्रदेशा
उच्यन्ते । ते च विध्येकदेशभूतत्वात् प्रदेशशब्दवाच्याः । एत-
दुक्तं भवति । कर्मणां समास्त्रातानामसमास्त्रातानां च अप-
रिमेयत्वात् तेषामेकैकशो वक्तुमशक्यत्वात् सामान्येन तज्ज्ञा-
नापायान् विध्येकदेशभूतान् वक्ष्याम इति । के तदुपायाः,
कथं वा तदुपायैः असमास्त्रातानां कर्मणां ज्ञानं सम्भवति
इति तमुपायं उत्तरेण सूत्रेण दर्शयति

यथा हि परिमिता वर्णा अपरिमितां वाचो गतिमाप्नुवन्त्ये-
वमेव परिमितानामङ्गामपरिमिताः संघाताः ॥ १६ ॥

यथा अकारादयः वर्णाः त्रिषष्टिसंख्यादिपरिमिता एव
स्नानकरणानुप्रदानादिभिर्गुणैः सम्यगुच्चारणाय शिक्षिताः
सन्तः सर्वस्याः पदवाक्यभूताया अपरिमिताया वाच उच्चा-
रणाय शक्तिं ज्ञानं च उत्पादयन्ति एवं पञ्चविंशतिरहानि
परिमितान्येव सम्यक् परिज्ञातानि च भवन्ति, तैरेवा-
परिमिताः संघाताः समास्त्राताश्च कर्तव्यतया चोच्यन्त इति ।
पदावयवभूतवर्णज्ञानेन पदवाक्यज्ञानवत् संघातावयव-
भूताहर्ज्ञानेन संघातज्ञानमेव उपपद्यत इति दृष्टान्तः । एत-
मेवार्थमुत्तरसूत्रं स्पष्टयति ।

सिद्धानि त्वद्धानि तेषां यः कश्च समाहारः सिद्धमेव शस्यं

॥ १७ ॥

यथा हि परिमिता वर्णाः सर्वा वाचो गतिमाप्नुवन्ति' एव
मचापि सिद्धानि परिज्ञातान्यहानि । तत्र यो यः संघातः
समाज्ञातः असमाज्ञातश्च स संघातः पञ्चविंशतेरङ्गामेव नान्ये-
षां, अतः संघातश्चस्यमपि सिद्धमेव, समुदायिभ्यः अनन्यत्वात्
समुदायस्येति सिद्धम् ।

अङ्गां तु संशये स्तोमपृष्ठसंस्थाभिरेके व्यवस्थां ॥ १८ ॥

समाज्ञातेष्वसमाज्ञातेषु च संघातेष्वहर्दारेण ब्रह्मज्ञा-
नमित्युक्तं । इदानीं येष्वसमाज्ञातेष्वहरेव न ज्ञायते इद-
मेवेति । तचाङ्गां संशये सति एवमेके आचार्या अहर्द्वयवस्था-
माहुः निश्चयमिच्छन्ति स्तोमपृष्ठसंस्थाभिर्लिङ्गभूतैर-
ङ्गामुत्पत्तौ चिदृदादीनां स्तोमानां अन्यतमेन रथन्तरा-
दीनां पृष्ठानामन्यतमेन अग्निष्टोमादीनां संस्थानामन्यतमया-
गसंयुक्तान्येवोत्पद्यन्त इति वदन्तः ।

तदङ्गत्वं दृष्टत्वाह्यतिक्रमस्य ॥ १९ ॥

तदङ्गत्वं मसार्वाचिकमित्यर्थः । उत्पत्तौ तथोत्पन्नानामपि
व्यवहारकाले व्यभिचारदर्शनादित्यर्थः । ततो नायं नियमे
हेतुः ।

कन्दोगैरेव कृत्वा समयमङ्गोवार्धतराथन्तरतायामेकाहे-
न शस्यं राथन्तराणां ॥ २० ॥

अथमेवाहर्निश्चयोपायः । कन्दोगैः समयः सक्रमः संवाद

इत्यर्थः । तैः संवादेनाङ्गो बार्हतरायन्तरत्निस्रयं कृत्वा राय-
न्तराणां प्रकृतैकाहेन ब्रह्मं वेदितव्यम् ।

द्वितीयेनाभिष्वविकेन बार्हतानां ॥ २१ ॥

बार्हतानां पुनर्द्वितीयेनाभिष्वविकेन ब्रह्मं वेदितव्यम् ।

अपि वा कयाशुभोयतदिदासीये एव निविद्धाने स्यातामै-
काहिकमितरत् ॥ २२ ॥ ॥ ५ ॥

अथ वाऽयमन्वः पक्षः, असमाध्वाते बार्हतानां रायन्तराणां
च मरुत्वतोयनिष्केवस्ययोः कयाशुभोयतदिदासीये निविद्धाने-
नोये भवतः, अन्यत् सर्वमैकाहिकमिति । अत्र चयः पक्षाः
सन्ति । अहःसंशये स्तोमादीनां त्रयाणामानुगुण्येन तद्वशादेव
ब्रह्मनिस्रयः । अन्यथा चेद्बार्हतत्वरायन्तरत्वेनोपाधिना ब्रह्म-
निस्रयः । अस्मिन्नेव पक्षे एते निविद्धाने, अन्यदैकाहिकमि-
त्ययं वा ब्रह्मनिस्रय इति सर्वत्र हन्द्दोषैः संवाद आद-
रणीयः ॥

इत्युत्तरषट्कस्य चतुर्थे पक्षमो कण्डिका ।

सर्वान् कामानाप्स्यन्त्सर्वा विजितोर्विजिगोषमाणः सर्वा
व्यष्टोर्व्यशिष्यन्नश्वमेधेन यजेत ॥ १ ॥

सर्वान् कामान् साकल्येनाप्तुं यः कामयेत, यो वा सर्वा वि-
जितोः इन्द्रियजयपर्यन्ता जेतुमिच्छति, यो वा सर्वा व्यष्टोः वि-

भूतीः यन्नियन् व्याप्तमुद्युक्तः सोऽश्वमेधेन यजेत । व्यष्टिर्विभू-
तिरित्यर्थः । यन्नियन्निति विपूर्वस्यान्नातेः सदक्तस्य रूपं ।
राशोऽभिषिक्तस्यायं यज्ञः, नेतरयोर्जात्योः ॥

अश्वमुत्प्रक्ष्यन्निष्टिभ्यां यजेत ॥ २ ॥

येन अश्वेन मध्यमेऽहनि यष्ट्यं तमश्वं विधिवदुत्सृजति ।
तमुत्प्रक्ष्यन् वक्ष्यमाणाभ्यामिष्टिभ्यां यजेत ॥

अग्निर्मूर्धन्वान् ॥ ३ ॥

पूर्वस्यामेवैका देवता ॥

विराजौ संयाज्ये ॥ ४ ॥

संयाज्यापहणं विस्रष्टार्थं ॥

पौष्णी द्वितीया ॥ ५ ॥

पूषदेवता द्वितीयेष्टिरित्यर्थः ॥

त्वमग्ने सप्रथा असि सोम यास्ते मयोभुव इति सदनौ ॥

॥ ६ ॥

आव्यभागावित्यर्थः ॥

त्वां चित्रग्रवस्तम यद्वाद्धिष्ठं तदग्रय इति संयाज्ये । अश्व-
मुत्सृज्य रक्षिणो विधाय सावित्यस्तिष्ठ इष्टयोऽक्षरक्षर्वैराज-
तन्त्राः ॥ ७ ॥

एवमश्वमेधेन यज्य इति सङ्कल्प्य एताभ्यामिष्ट्वा अश्वमु-
त्सृज्य तस्य रक्षकान् विधाय ततः संवत्सरमक्षरक्षस्त्रिषु सवनेषु
सावित्रीभिरितिष्टिभिर्वैराजतन्त्राभिर्यजेत ॥

सविता सत्यप्रसवः प्रसविता ऽऽसविता ॥ ८ ॥

सत्यप्रसव इत्याद्यायामिष्टौ सवितुर्गुणः । प्रशब्दे मध्य-
मायां । आशब्द उत्तमायां । एवं सगुणत्वे सत्यपि देवतानां
पूर्वसूत्रे सावित्रीभिरितिनिर्गुणात् तद्वितनिर्देशं कुर्वन् ज्ञाप-
यति । निर्गुणस्य सवितुर्यो धर्म उपांशुत्वं नाम स सगुणस्या-
प्यत्र भवतीति ॥

य इमा विश्वा जातान्या देवो यातु सविता सुरत्नः स-
द्यानो देवः सविता सद्भावेति द्वे ॥ ९ ॥

सत्यप्रसवस्य पूर्वोक्ते एव ॥

समाप्तासु समाप्तासु दक्षिणत आहवनीयस्य क्षिरण्यक-
शिपावासीनोऽभिषिक्ताय पुत्रामात्यपरिवृताय राज्ञे पारिष्वव
माचक्षीत ॥ १० ॥

समाप्तास्त्रिति वीष्णावचनात् पारिप्लवाख्यानमपि संवत्सर-
महरहः कर्त्तव्यमिति गम्यते । पारिप्लवमिति प्रथमेऽहनीत्या-
देराख्यानस्याख्या ॥

द्विरण्मये कूर्चेऽध्वयुरासीनः प्रतिगृणाति ॥ ११ ॥

अध्वर्युरपि द्विरण्मये कूर्चे आसीनः प्रतिगृणाति ॥

आख्यास्यन्नध्वर्यवित्याह्वयति ॥ १२ ॥

आख्यानमारस्यमानो होता अध्वर्युः 'अध्वर्यो' इत्याह्वानं
करोति ॥

हो होतरितीतरः ॥ १३ ॥   ॥ ६ ॥

एवमाहृतोऽध्वर्युर्हो होतरिति प्रत्याह्वानं करोति । अ-
थमेव प्रतिगरः अत्रैव प्रवक्तव्यो नान्यत्र ॥

इत्युत्तरघट्टकस्य चतुर्थे षष्ठी कण्डिका । ॥ ॥

प्रथमेऽहनि मनुर्वैवस्वतस्तस्य मनुष्या विशस्त इम आसत
इति गृहमेधिन उपसमानोताः स्युस्तानुपदिशत्युचो वेदः सो-
ऽयमिति सूक्तं निगदेत् ॥ १ ॥

अत्र पूर्वोक्तमेव व्याख्यानं गान्यत् किञ्चित् । अध्वर्यो इत्यु-
क्ता एवमारभते । प्रथमेऽहनि मनुर्वैवस्वतस्तस्य मनुष्या विश-
स्त इम आसते, एतद्यथासूत्रं कर्त्तव्यं । अस्यायमर्थः । अस्मिन्
प्रथमेऽहनि मनुर्वैवस्वतः, विवस्वत्युत्रे अधिपे सति, तस्य राज्ञो
मनुष्या विशः, तद्राज्ञोपजीविन इत्यर्थः । त इति प्राकृतमनुष्या
अतिदिश्यन्ते । इम इति पुरोऽवस्थिता मनुष्या निर्दिश्यन्ते । तान्
मनुष्यानादाय समं उपवेष्ट्य तान् निर्दिष्ट्य प्रदर्श्य त इम आसत
इति वदति । गृहमेधिन उपसमानोताः स्युस्तानुपदिशति ।
गृहमेधिन इति मनुष्यविशेषणं । ते च कुटुम्बिन इत्यर्थः । अ-
न्यदुक्तार्थमुपदिशति, निर्दिष्ट्य त इम आसत इत्याख्यानावयवं
वदतीत्यर्थः । त इम आसत इत्येवमन्तमुक्त्वा अनन्तरं 'सोऽयं वेदः
सोऽयं' इति वदति । अस्यायमर्थः । अस्मिन्नहनि ऋग्वेदो वेद
इति । कोऽयमृग्वेदो वेदो नामेत्यपेक्षार्या सोऽयमृग्वेद इति ।
तस्य स्वरूपदर्शनार्थं यत् किञ्चन सूक्तमादित आरभ्य आन्ता-
स्निगदेत् । एवमन्येऽहन्याख्यातव्यं । अत्र विशेषः । द्वितीयान्यसो
राजा तदर्च्यमानेतया वेति निगद्यं च भिद्यते ॥

द्वितीयेऽहनि यमो वैवस्वतस्तस्य पितरो विशस्त इम आसत

इति स्थविरा उपसमानोताः स्युस्तानुपदिशति यजुर्वेदो वेदः
सोऽयमित्यनुवाकं निगदेत् ॥ २ ॥

स्थविरा वृद्धाः ॥

तृतीयेऽहनि वरुण आदित्यस्तस्य गन्धर्वा विशस्ता इम आ-
सत इति युवानः शोभना उपसमानोताः स्युस्तानुपदिशत्य-
थर्वाणो वेदः सोऽयमिति यङ्गेषजं निशान्तं स्यात् तन्निग-
देत् ॥ ३ ॥

भेषजमिति भिषजः प्रतिपादकं मन्त्रं ब्राह्मणश्चेत्यर्थः ॥

चतुर्थेऽहनि सोमो वैष्णवस्तस्याश्वरसो विशस्ता इमा
आसत इति युवतयः शोभना उपसमानोताः स्युस्ता उपदि-
शत्याङ्गिरसो वेदः सोऽयमिति यद्द्वारं निशान्तं स्यात् तन्नि-
गदेत् ॥ ४ ॥

घोरमिति आभिचारादिप्रतिपादकमित्यर्थः ॥

पञ्चमेऽहन्यर्बुदः काद्रवेयस्तस्य सर्पा विशस्ता इम आसत
इति सर्पाः सर्पविद् इत्युपसमानोताः स्युस्तानुपदिशति विष-
विद्यावेदः सोऽयमिति विषविद्यां निगदेत् ॥ ५ ॥

सर्पविद्ः काश्यपीयादिविषतन्त्रविद् इत्यर्थः ॥

षष्ठेऽहनि कुबेरो वैश्रवणस्तस्य रक्षांसि विशस्तानीमान्यास-
त इति सेलगाः पापकृत इत्युपसमानोताः स्युस्तानुपदिशति
पिशाचविद्यावेदः सोऽयमिति यत् किञ्चित् पिशाचसंयुक्तं
निशान्तं स्यात् तन्निगदेत् ॥ ६ ॥

सेलगा इति सर्पेणोन्मत्ता इत्यर्थः । पापकृतः पापका-
रिण इत्यर्थः ॥

सप्तमेऽहन्यसितो धान्वस्तस्यासुरा विशस्त इम आसत इति
कुसीदिन उपसमानोताः स्युस्तानुपदिशत्यसुरविद्यावेदः
सोऽयमिति मायां काञ्चित् कुर्यात् ॥ ७ ॥

कुसीदिनो वार्धुषिका इत्यर्थः ॥

अष्टमेऽहनि मत्स्याः सामदस्तस्योदकेचरा विशस्त इम आ-
सत इति मत्स्याः पुञ्चिष्ठा इत्युपसमानीताः स्युस्तानुपदिशति
पुराणविद्यावेदः सोऽयमिति पुराणमाचक्षीत ॥ ८ ॥

पुञ्चिष्ठाः कैवर्त्ताः ॥

नवमेऽहनि तार्क्ष्यो वैपश्चितस्तस्य वयांसि विशस्तानीमान्या-
सत इति वयांसि ब्रह्मचारिण इत्युपसमानोताः स्युस्तानुपदि-
शतीति द्वासो वेदः सोऽयमिति द्वासमाचक्षीत ॥ दशमेऽहनि

धर्म इन्द्रस्तस्य देवा विशस्त इम आसत इति युवानः ओत्रि-
या अप्रतिग्राहका इत्युपसमानोताः स्युस्तानुपदिशति साम-
वेदे वेदः सोऽयमिति साम गायात् । एवमेवैतत् पर्यायशः
संवत्सरमाचक्षीत ॥ ८ ॥

एवमेतत् पारिज्जवाख्यानं पर्यायशः संवत्सरमाचक्षीत ॥

दशमो दशमो समापयन् ॥ १० ॥

दशमो दशमो सम्पादयन् संवत्सरमाचक्षीत ॥

संवत्सरान्ते दोक्षेत ॥ ११ ॥

॥ ७ ॥

ततः संवत्सरेऽतोते दोक्षेत ॥

इत्युत्तरघट्कस्य चतुर्थे सप्तमी कण्डिका ॥ ० ॥

त्रीणि सुत्यानि भवन्ति ॥ १ ॥

अश्वमेधे त्रीणि सुत्यानि भवन्ति ॥

गोतमस्तोमः प्रथमं । द्वितीयस्याङ्गः पशोरुपाकरणकाले-
ऽश्वमानोय बर्हिर्वेद्यास्तावेवास्थापयेयुः ॥ २ ॥

अध्वयं व इति शेषः ॥

स चेद्वघ्नायादुपवर्त्तेत वा यज्ञसमृद्धिं विद्यात् ॥ ३ ॥

अवजिघ्रेत, चक्षुर्म्येत वेत्यर्थः । अन्यतरमश्वः कुर्यात् । तदा
यज्ञसमृद्धिर्भवतीति जानीयात् ॥

न चेत् सुगव्यं नो वाजो खश्वमिति यजमानं वाचयेत् ॥
॥ ४ ॥

स यद्येतदुभयं न कुर्यात् अश्वस्तदा नैमित्तिकमिदं ।
'सुगव्यं नो वाजो खश्वं' इति यजमानं वाचयेद्देवता ॥

तमवस्थितमुपाकरणाय यदक्रन्द इत्येकादशभिः स्तौत्य-
प्रणुवन् ॥ ५ ॥

तमितिवचनेन स्तौतित्वत्वेदनाया अपि एतत् संस्कार-
कर्म तमश्वमभिदध्यादित्यर्थः । एकादशभिरित्यून्विशेषणं ।
सूक्तविशेषणत्वे अभिधानासम्भवात् । अप्रणुवन्निति प्रतिषेध-
सामर्थ्यात् सामिधेनोधर्मस्य कस्यचित् प्राप्तिरवगन्तव्या । तच्चै-
कश्रुत्यं । अत एकश्रुत्यार्धर्चेऽर्धर्चेऽवसायाप्रणुवन् ॥

अनुस्वाध्यायमित्येके ॥ ६ ॥

यथास्नातस्त्ररेणेत्येके अनुमन्यन्ते । उभयोः पचयोः
चिर्वचनमाद्योक्तमयोर्न भवति ॥

अग्निगो शमीध्वमिति शिष्टा षड्विंशतिरस्य वङ्ग्य इति वा
मा नो मित्र इत्यावपेत । उपप्रागाच्छसनं वाज्येर्वेति च द्वे ॥ ७ ॥

‘अग्निगो शमीध्वं’ इत्यस्मात् पुरस्तात् ‘षड्विंशतिरस्य वङ्ग्यः’
इत्यस्माद्वा पुरस्तात् ‘मा नो मित्रः’ इति सूक्तमावपेत । ‘उप-
प्रागात्’ इति च द्वे ऋचौ । अत्रापि निगदान्तःपातित्वात् ऐक-
श्रुत्यं भवति, नान्यः सामिधेनोधर्मः ॥

संक्षप्तमश्वं पत्न्यो धून्वन्ति दक्षिणान् कशपक्षानुद्गृथेत-
रान् प्रवृत्य सव्यानूहनाघ्रानाः ॥ ८ ॥

उद्गृथ्य ऊर्ध्वं गन्धयित्वा, प्रवृत्य विस्त्रस्य, सव्यैः पाणिभिः
सव्यानूहनाघ्रानाः दक्षिणैः पाणिभिः मृतमश्वं वासोभिर्धून्व-
न्ति पत्न्यः ॥

अथास्मै महिषीमुपनिपातयन्ति ॥ ९ ॥

अथानन्तरमस्मा अश्वाय महिषीं ज्येष्ठां भार्यामश्वसमीपे
निपातयन्ति ॥

तां होताऽभिमेयति माता च ते पिता च तेऽग्रे वृक्षस्य क्रो-
डतः प्रतिलानोति ते पिता गभेमुष्टिमतंसयदिति ॥ १० ॥

तां महिषीमश्वसमीपे ब्रह्मणां 'माता च ते पिता च ते' इत्यन-
यर्चा अभिमेयति, आक्रोशतोत्यर्थः ॥

सा होतारं प्रत्यभिमेयत्यनुचर्य्यश्च शतं राजपुत्र्यो माता च
ते पिता च तेऽग्रे वृक्षस्य क्रोडतः । योयंस्थत इव ते मुखं
होतर्मा त्वं वदो वञ्छति ॥ ११ ॥

सा महिषी होतारं प्रत्यभिमेयति अनुचरोभिः ब्रतेन
राजपुत्रीभिः सहानयर्चा ॥

वावातां ब्रह्मार्ध्वामेनामुच्छ्रयताङ्गिरौ भारं हरन्निव । अ-
थास्यै मध्यमेजतु शीते वाते पुनर्निवेति ॥ १२ ॥

वावाता द्वितीया भार्या, तां प्रत्यभिमेयति ब्रह्मा ॥

सा ब्रह्माणं प्रत्यभिमेयत्यनुचर्य्यश्च शतं राजपुत्र्य ऊर्ध्वमे-
नमुच्छ्रयतङ्गिरौ भारं हरन्निव । अथास्यै मध्यमेजतु शीते
वाते पुनर्निवेति ॥ १३ ॥

सा वावाता तं ब्रह्माणं प्रत्यभिमेयति आत्मनोऽनुचरी-
भिः ब्रतेन राजपुत्रीभिः सह ॥

सदः प्रसृप्य स्वादाकृतिभिश्चरित्वा ॥ १४ ॥ ॥ ८ ॥

सदः प्रसृप्येति पुनः प्रसर्पणविधानादभिमेयतीत्यादि ब-
हिर्वद्यश्चमीपे स्थित्वा कर्त्तव्यमिति गम्यते ॥

इत्युत्तरघटकस्य चतुर्थे अष्टमी कण्डिका ॥ • ॥

ब्रह्मोद्यं वदन्ति ॥ १ ॥

ब्रह्मोद्यं नाम वक्ष्यमाणमग्नौः प्रअप्रतिवचनरूपेण ब्रह्म-
नं तच्छेद संज्ञा ॥

कःस्विदेकाकी चरति क उस्विज्जायते पुनः । किंस्विद्वि-
स्य भेषजं किंस्विदावपनममहदिति होताऽध्वर्युं पृच्छति । सूर्य
एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः । अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमि-
रावपनं महदिति प्रत्याह । किंस्वित् सूर्यसमं ज्योतिः किं
समुद्रसमं सरः । कःस्वित् पृथिव्यै वर्षीयान् कस्य मात्रा न वि-
द्यत इत्यध्वर्युर्होतारं पृच्छति । सत्यं सूर्यसमं ज्योतिर्द्यौः समु-
द्रसमं सरः । इन्द्रः पृथिव्यै वर्षीयान् गोस्तु मात्रा न विद्यत इति
प्रत्याह । पृच्छामि त्वा चितये देवसख यदि त्वमत्र मनसा
जगन्थ । केषु विष्णुस्त्रिषु पदेष्वस्यः केषु विश्वम्भुवनमाविवेशेति

ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति । अपि तेषु त्रिषु पदेष्वस्मि येषु विश्वं
 भुवनमाविवेश । सद्यः पर्येमि पृथिवीमुत द्यामेकेनाङ्गेन दिवो
 अस्य पृष्ठमिति प्रत्याह । केध्वन्तःपुरुष आविवेश कान्यन्तःपु-
 रुष आर्पितानि एतद्ब्रह्मन्नपवर्हामसि त्वा किंस्विन्नः प्रतिवो-
 चास्यन्नेत्युद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । पञ्चस्वन्तःपुरुष आविवेश
 तान्यन्तःपुरुष आर्पितानि । एतत् त्वात्र प्रतिवन्वानो अस्मिन्
 मायया भवस्युत्तरोमदिति प्रत्याह । प्राञ्चमुपनिष्क्रम्यैकै-
 कशो यजमानं पृच्छन्ति पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्या इति ॥

॥ २ ॥

स्वायतने प्राङ्मुखमुपविष्टं यजमानं एकैकशः ऋत्विजः
 क्रमेण पृच्छन्ति 'पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्यै' इत्यनयर्चा ॥

इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या इति प्रत्याह ॥ ३ ॥

अनयर्चा यजमान इति शेषः ॥

महिम्ना पुरस्तादुपरिष्ठाच्च वपानाञ्चरन्ति ॥ ४ ॥

अश्वमेधे महिमानौ नाम यदौ स्तः, तौ सौवर्णराजताभ्यां
 पात्राभ्यां गृह्येते, वपानामुभयतस्ताभ्यां चरन्ति, तथोरनुवा-
 क्त्वा प्रैषयाज्या वक्ष्यन्ते ॥

५. सुभूः स्वयम्भूः प्रथममन्तर्महत्यर्णवे । दधे च गर्भमृत्विष्यं
यतो जातः प्रजापतिः । होता यक्षत् प्रजापतिं महिम्नो जुषतां
वेत् पिवतु सोमं होतर्यजेति प्रैषः । तवेमे लोकाः प्रदिशो
दिशश्चेति याज्या । अश्वोऽजस्तूपरो गोमृग इति प्राजापत्याः ॥
॥ ५ ॥

अश्व एकः पशुः । तूपरोऽजस्य विशेषणं । तत्त्वष्टङ्गता ।
गोमृगोऽन्यः पशुः, एते चयः प्रजापतिदेवत्याः पञ्चवः ॥

इतरेषां पशूनां प्रचरन्ति ॥ ६ ॥

अश्वादीनां यागानन्तरं इतरेषां पशूनां वपादिभिः
प्रचरन्ति । तेषां प्रचारदेवतामाह ॥

वैश्वदेवी कृप्तिः ॥ ७ ॥

वैश्वदेवता तदेवत्वेन तेषां प्रचारकृप्तिः । विश्वदेवा एषां
देवतेत्यर्थः ॥

पञ्चमेन पृथ्याक्षा ग्रस्यं व्यूल्हस्य ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥

अश्वमेधे यत् द्वितीयमहस्तस्य ग्रस्यं व्यूल्हस्य पृथ्व्यस्य पञ्चमे-
नाक्षा व्याख्यातं । पृथ्व्यग्रहणं विसृष्टार्थं ॥

इत्युत्तरघटकस्य चतुर्थे नवमी कण्डिका ॥ • ॥

तस्य विशेषान् वक्ष्यामः ॥ १ ॥

प्रतिज्ञासूत्रमिदं । प्रतिज्ञाप्रयोजनञ्च तस्य सर्वप्रकारस्य
प्रगाथानेकइत्यादिकल्पयुक्तस्य ग्रहणार्थं ॥

अग्निन्तं मन्य इत्याज्यं तस्यैकादिकमुपरिष्ठात् ॥ २ ॥

एवं द्विषूक्तमाज्यं भवति ॥

प्रउगढचेष्वैकादिकास्तृचाः ॥ ३ ॥

उपरिष्ठात् कर्त्तव्या इत्यर्थः ॥

त्रिकद्रुकेषु मद्दिषो यवाशिरमिति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदेका
ढचस्थाने । ऐकादिकोऽनुचरः । सूक्तेषु चान्यमुद्धृत्यैकादिक-
मुपसंशस्य तस्मिन्निविदं दध्यात् ॥ ४ ॥

‘इन्द्र पिब तुभ्यं’ इत्येतदुद्धृत्य तत्स्थाने ऐकादिकं सूक्त-
मुपसंशस्य तस्मिन्निैकादिके निविदन्दध्यात् । उपसंशस्येति
वचनं पूर्वेण सूक्तेन एकसूक्तत्वप्रदर्शनार्थं । अतोऽत्र संशवे
सति तस्मादपि पुरस्तात् कथाशुभीयादिर्भवति । तस्मिन्नि-
विदमिति वचनमेकसूक्तत्वेऽपि निवित्प्रवेशे तस्यैवैकादिकस्य
गणना कर्त्तव्या न पूर्वेण सहेत्येवमर्थं ॥

एवं निष्क्रेवल्ये ॥ ५ ॥

‘एवं’ इति सूक्तेषु चान्यमुद्धृत्य एवमादि कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥

अभि त्यन्देवं सवितारमोण्योरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदेका
द्वचस्थाने । ऐकादिकोऽनुचरः । दृक्तेषु चैकादिकान्युपसं-
शस्य तेषु निविदो दध्यात् ॥ ६ ॥

उक्तार्थमेतत् । अत्र 'तेषु निविदः' इत्यस्य प्रयोजनान्त-
रमण्यस्तीति चैष्टुभाऽन्येषां द्वितीयसवनानीति तत्र वचनमस्ति
तस्यापि बाधनार्थं । अतोऽत्र निविदतिपक्षौ जागतेष्वेवान्येषु
निविद्धेया भवति ॥

एवमेवाग्निमारुते ॥ ७ ॥

उक्तार्थमेतत् ॥

चतुर्थं पृथ्याहर्त्तमं ॥ ८ ॥

अश्वमेधे चिराचस्य यदुत्तममहस्तचतुर्थं पृथ्याहर्भवति ॥

ज्योतिर्गौरायुरभिजिद्विश्वजिन्महाव्रतं सर्वस्वोमोऽप्तेर्या-
मो वा ॥ ९ ॥

एतेषामन्यतमो वा उत्तममहर्भवति । अतिराचस्त्वन्व
इतिवचनादतिराचसंस्त्वमेव भवति । सर्वेषु सर्वस्वोमय-
हणेषु 'गौरभयसामा सर्वस्वोमः' इत्येष एव गृहीतव्यः, नाश्व-

मेधे । अश्वमेधे त्वहीनत्वात् द्वतीयमाभिज्ञविकं गृहीतव्यं ।
 'षड्वहान्ता अभिज्ञवाः' इतिवचनात् स एव सर्वसोमोऽतिराच-
 स्व कर्त्तव्यः ॥

भूमिपुरुषवर्जमब्राह्मणानां वित्तानि प्रतिदिशमृत्विग्भ्यो
 दक्षिणा ददाति । प्राचो दिग्घोतुर्दक्षिणा ब्रह्मणः प्रतीच्य-
 ध्वर्योरुदीच्युद्गातुः । एता एव होत्रकाः अन्वायन्ता अन्वा-
 यन्ताः ॥ १० ॥   ॥ १० ॥

होत्रकब्रह्मेणाच अमुस्या उप्यन्ते । स्वस्य स्वस्य मुख्यस्य
 या या दिक्तामेव दिशन्तदीयाः पुरुषाः अन्वायन्ताः । अ-
 त्विग्भ्य इति वचनं ताभ्यो दिग्भ्य आहत्य दक्षिणा ययेतं
 नीत्वा दातव्यमित्येवमर्थं ॥

इत्युत्तरषट्कस्य चतुर्थे दशमी कण्डिका ॥ • ॥

इत्याश्वसायनश्रौतसूत्रवृत्तौ नारायणीयायां दशमोऽध्यायः ।

॥ • ॥ उत्तरषट्के चतुर्थोऽध्यायः ॥ • ॥

॥ ॐ ॥

अथैतेषामङ्गां योगविशेषान् वक्ष्यामो यथायुक्तानि यस्मै
यस्मै कामाय भवन्ति ॥ १ ॥

पञ्चविंशतिरहान्युक्तानि । एतेभ्य एवाहोभ्योऽहीनैका-
हानित्यतिदेशप्रसङ्गात्तेऽहीनैकाहा उक्ताः । अयेदानीन्नेषां
साचिकाणां अङ्गां योगविशेषान् सङ्घातविशेषान् सचब्रह्म-
वाच्यान् वक्ष्यामः, यथा यथा तान्वहानि व्यतिषक्तानि
सचाणि भूत्वा यस्मै यस्मै कामाय भवन्ति तथा तथा
वक्ष्याम इत्यर्थः ॥

अयमेवैकाहोऽतिरात्र अदौ प्रायणीयः ॥ २ ॥

अयमेवेति ज्योतिष्टोमो गृह्यते । एकाहग्रहणं सन्निहित-
स्याश्वमेधस्याङ्गां ग्रहणं माभूदित्येष सचाणामादौ कर्त्तव्यः
प्रायणीयसंज्ञस्य भवति ॥

एषोऽन्त्य उदयनीयः ॥ ३ ॥

एष एव सचाणामन्ते भवतोत्यर्थः । स उदयनीयसंज्ञो
भवति ॥

अव्यक्तो मध्ये ॥ ४ ॥

अव्यक्त इत्यविशेषित इत्यर्थः । सत्राणां मध्ये चार्वाक्
अविशेषितो योऽतिरात्रो विहितः स च ज्योतिष्टोमोऽतिरात्र
इत्यवगन्तव्यः ॥

अहीनेषु वैश्वानर एष एव ॥ ५ ॥

अहीनेषु वैश्वानरशब्देन यो विहितः स च ज्योतिष्टो-
मोऽतिरात्र एवेत्यवगन्तव्य इत्यर्थः ॥

तावन्तरेण व्यूहो दशरात्रः ॥ ६ ॥

तयोः प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोर्मध्ये व्यूहो दश-
रात्रो भवति ॥

एषा प्रकृतिः सत्राणां ॥ ७ ॥

एवंरूपो द्वादशाहः सत्राणां प्रकृतिर्भवति ॥

तत्रावापस्थानं ॥ ८ ॥

अस्मां प्रकृतौ सिद्धायां त्रयोदशरात्रादिषु सत्रेषु अह-
रावापे कर्त्तव्ये सति आवापस्थानमुच्यते ॥

ऊर्ध्वं दशरात्रादेकादशार्थं महाव्रतं ॥ ८ ॥

एकाहेन प्रयोजने साध्ये तस्यावापस्त्रानं इदमूर्ध्वं दश-
रात्रादुदयनीयात् प्राक् महाव्रतमावप्तव्यं । एकाहावापे
साध्ये महाव्रतमेवावप्तव्यमुदयनीयात् प्रागेवेति उभयत्र
नियम्यते ॥

प्राग्दशरात्रादितरेषामङ्गां ॥ १० ॥

महाव्रतादितरेषां द्वादशादीनामङ्गां आवापस्त्रानं प्राग्द-
शरात्रात् प्रायणीयादूर्ध्वं भवति ॥

द्वादशार्थं गोआयुषो । त्व्यद्व्यार्थं त्रिकद्रुकाः । अभिष्ववत्यर्चं
पूर्वं त्रिकद्रुका इत्याचक्षते । चतुरद्व्यार्थं त्रिकद्रुका महाव्र-
तञ्च ॥ ११ ॥

अत्रापि महाव्रतं दशरात्रादूर्ध्वमेव, इतरेषामिति वच-
नात् ॥

पञ्चाद्व्यार्थेऽभिष्ववपञ्चाद्व्यः । उत्तमस्य तु षष्ठात् तृतीय-
सवनं ॥ १२ ॥

अभिष्ववपञ्चाद्व्ये यदुत्तममहः पञ्चमन्तस्य स्वं तृतीय-
सवनं उत्सृज्य आभिष्वविकस्य षष्ठस्य यत् तृतीयसवनं तदत्र
कर्त्तव्यं ॥

षड्दृष्ट्यर्थेऽभिप्लवः षड्दृष्टः । एवंन्याया आवापाः ॥ १३ ॥

शास्त्रान्तरोक्ताहरन्तरावापेऽप्यावापस्यायमेव न्याय इत्य-
वगन्तव्यं ॥

षड्दृष्टान्ताः पुनः पुनः ॥ १४ ॥

एवमावापन्याये समाप्ता यावत् प्रयोजनं पुनः पुनरेका-
दादयः षड्दृष्टान्ता आवापाः कर्त्तव्या इत्यर्थः ॥

पूर्णः पूर्णश्च षड्दृष्टस्तन्त्रतामेव गच्छति ॥ १५ ॥ ॥ १ ॥

प्रकृतितां गच्छतोत्यर्थः ॥

इत्युत्तरघट्टकस्य पक्षमे प्रथमा कथित्वा । • ।

द्वौ त्रयोदशरात्रौ ॥ १ ॥

के एते योगविभागाः । उच्यन्ते । अत्र द्वादशः सङ्ख्याः
प्रदर्शनायार्थाः । अन्येऽप्यसमाप्ताता बहवः सन्तीति ॥

चर्द्विकामानां प्रथमं । पृष्ठ्यं कन्दोमाश्चान्तरा सर्वस्तोमोऽति-
रात्रः ॥ २ ॥

दशरात्रस्य षः पृष्ठ्यः तस्मादूर्ध्वं कन्दोमेभ्यः पुरस्तात्

सर्वसोमोऽतिरात्रो भवति । तेन तानि चयोद्ब्राह्मणि
भवन्ति ॥

न्यायकृत्तं व्रतवन्तं प्रतिष्ठाकामा द्वितीयं ॥ २ ॥

उपेयुरिति शेषः । पूर्वोक्तन्यायेन कृत्तं महाव्रतवन्तमि-
त्यर्थः ॥

त्रोणि चतुर्दशरात्राणि सार्वकामिकं प्रथमं ॥ ४ ॥

सर्वे कामा अस्म्य प्रयोजनमिति सार्वकामिकं ॥

द्वौ पृथ्यावावृत्त उत्तरः ॥ ५ ॥

आवृत्तो विपर्यस्त इत्यर्थः । प्रायणीयोदयनीयाभ्यां
चतुर्दश सम्पद्यन्ते ॥

तस्ये वोदके वा विवाचे वा सोमांस्यमाना द्वितीयं ॥ ६ ॥

तस्यः अयनं, उदकं उदकक्रियादि ज्ञातिकार्यं, विवा-
चो यौनादिसम्बन्धः, एवमादिषु कार्येषु ये योग्याः योग्य-
तया अक्यन्ते ते द्वितीयं चतुर्दशरात्रमुपेयुः ।

पृथ्यमभितस्त्रिकद्रुकाः ॥ ७ ॥

अनावृत्त इत्यनुवर्तते । तेनोत्तरे त्रिकद्रुका आवृत्ता
इति गम्यते । प्रायणीयोदयनीयाभ्यां चतुर्दशत्वं ॥

न्यायकृत्तं ह्यहोपजनं प्रतिष्ठाकामास्तृतीयं ॥ ८ ॥

न्यायकृत्तं ह्यहोपजनमिति दशरात्रात् पुरस्तात् गोआ-
युषी भवत इत्यर्थः ॥

चत्वारि पञ्चदश रात्राणि देवत्वमोक्षतां प्रथमं । प्रथमस्य
चतुर्दशरात्रस्य पृथ्यमध्ये महाव्रतं ॥ ९ ॥

अत्राहःकल्पनं प्रथमे चतुर्दशरात्रे यान्यहानि तान्येव ।
विशेषस्तु पृथ्ययोर्मध्ये महाव्रतमधिकं भवति ।

ब्रह्मवर्चसकामा द्वितीयं । द्वितीयस्य चतुर्दशरात्रस्याग्नि-
ष्टुत्प्रायणीयादनन्तरः ॥ १० ॥

द्वितीयस्य द्वितीयाहान्येव । विशेषस्याग्निष्टुत् द्वितीयमह-
र्भवति ॥

सात्राहैनिका उभौ लोकावाप्स्यतां तृतीयं ॥ ११ ॥

सत्रेण प्राप्यः सात्रः । अहीनेन प्राप्य आहैनिकः । ता
उभौ लोकौ प्राप्तुमिच्छतां तृतीयं पञ्चदशरात्रं भवति ।
उभयोलोकयोः सर्वान् कामानुपयुज्य ततो ब्रह्मणि प्रविश्य-
मिच्छतीत्यर्थः ॥

तृतीयस्य चतुर्दशरात्रस्याग्निष्टुत् प्रायणीयस्थाने न्यायकृत्त-
व्यहोपजनः शेषः ॥ १२ ॥

तृतीयस्य चतुर्दशरात्रस्येत्येतावतः प्रयोजनं न विद्मः ।
अग्निष्टुत् प्रायणीयस्थाने न्यायकृत्तस्यहोपजनः शेष इत्येता-
वतैवाहःकृत्तेः पर्याप्तत्वात् । अत्राहनि अग्निष्टुत्तिकद्रुका दश-
रात्रोऽतिरात्र इति ॥

न्यायकृत्तं व्यहोपजनं प्रतिष्ठाकामाश्चतुर्थं ॥ १३ ॥

प्रायणीयः त्रिकद्रुका दशरात्र उदयनीय इति ॥

षोडशरात्रं चतुरात्रोपजनमन्नाद्यकामाः ॥ १४ ॥

प्रायणीयस्तिकद्रुका दशरात्रो महाव्रत उदयनीय
इति ॥

सप्तदशरात्रं पञ्चरात्रोपजनं पशुकामाः ॥ १५ ॥

अतिरात्रोऽभिष्वपश्चाहो दशरात्रोऽतिरात्र उक्तमस्य
तु षष्ठात् तृतीयसवनमित्येवं पश्चाहो भवति ॥

अष्टादशरात्रमायुष्कामाः ॥ १६ ॥

अतिरात्रोऽभिष्वपः षडहो दशरात्रोऽतिरात्रः ॥

षडङ्गश्चात्र पूर्यते । सतन्त्रस्योपजनं वक्ष्यामः ॥ १७ ॥

अष्टादशरात्रं प्रकृतिं कृत्वा उत्तरेष्वावापः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥

एकान्नविंशतिरात्रमेकरात्रोपजनं ग्राम्यारण्यान् पशूनव-
रुत्स्यमानाः ॥ १८ ॥

ग्राम्यान् पशूनारण्यांश्च पशूनवरोद्गुमिच्छन्त इत्यर्थः ॥

विंशतिरात्रं प्रतिष्ठाकामाः । अभिजिद्विजितावभिषुवा-
दूर्ध्वं ॥ १९ ॥   ॥ २ ॥

अस्मिन्नेव स्थाने अभिजिद्विजिता गोआयुषोरपवादः ।
षडङ्गादूर्ध्वमित्यत्र वचनादसति वचने प्रायणीयादतिरा-
त्रादूर्ध्वं आवापस्थानं भवति । प्रायणीयोदयनीयो ता-
वत् सत्राणां प्रत्येकं तन्मोभूतौ नेतरेतरयुक्तौ, द्वादशाहा-
हीनयोर्दशरात्रसङ्घातरूपेणैव तन्मोभूतौ नैकैकशो न षड-
हाणामपि तन्मोभावे दशरात्रेण सहैवेति कृत्वा प्रायणीयो-
दयनीययोरेव ऊर्ध्वमधस्ताच्चावापस्थानमसति वचन इति
सिद्धं ॥

इत्युत्तरषट्कस्य पञ्चमे द्वितीया कण्डिका ॥ • ॥

द्वावेकविंशतिरात्रौ प्रतिष्ठाकामानां प्रथमं । त्रयाणाम-
भिष्वानां प्रथमावन्तराऽतिरात्रः ॥ १ ॥

प्रायणीयस्तथोऽभिष्ववाः षड्दहा उदयनीयः प्रथमयोः
षड्दहयोर्मध्ये ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रः इत्येकविंशतिरहानि ।

ब्रह्मवर्चसकामा द्वितीयं । नवरात्रस्याभिजिदिश्वजितोः
स्थाने द्वौ पृथ्यावावृत्त उत्तरः ॥ २ ॥

नवरात्रे यावभिजिदिश्वजितौ, तयोः स्थाने द्वौ पृथ्यौ
भवतः, तयोश्चत्तर आवृत्तो भवति । अतिरात्रः पृथ्यः स्वर-
सामानौ विषुवानावृत्तः स्वरसामान आवृत्तः पृथ्य
उदयनीय इति ॥

संवत्सरसम्मिता इत्याचक्षते ॥ ३ ॥

विषुवन्मध्यत्वादिना संवत्सरसाम्यादेव ता रात्रीः संवत्स-
रसम्मिता इत्याचक्षते सर्वे याज्ञिकाः ॥

द्वाविंशतिरात्रं चत्तरात्रोपजनमन्नाद्यकामाः ॥ ४ ॥

प्रायणीयस्तिकद्रुका अभिष्ववे दशरात्रो महाव्रतमुदय-
नीयः ॥

त्रयोविंशतिरात्रं पञ्चरात्रोपजनं पशुकामाः ॥ ५ ॥

प्रायणीयोऽभिष्ववपञ्चाहोऽभिष्ववो दशरात्र उदयनीयः ॥

द्वौ चतुर्विंशतिरात्रौ प्रजातिकामाः पशुकामा वा प्रथमं ॥
॥ ६ ॥

प्रायणीयो द्वावभिष्ववौ दशरात्र उदयनीयः ॥

षड्विंशत्त्रयं पूर्यते । सतन्त्रस्योपजनं वक्ष्यामः । स्वर्गे लोके
सत्स्यन्तो ब्रध्नस्य विष्टपं रोक्ष्यन्तो द्वितीयं ॥ ७ ॥

सत्स्यन्त इति षदेरिदं सतन्त्रस्य रूपं । स्वर्गे प्रतिष्ठातु-
मिच्छन्त इत्यर्थः । ब्रध्नस्य विष्टपं रोक्ष्यन्तः आदित्यस्य मण्ड-
लमारोढुमिच्छन्त इत्यर्थः । इदं वा इदं वा इच्छतां द्वितीयं
चतुर्विंशतिरात्रं भवति, वाशब्दस्याभावेऽपि इक्षमाणभे-
दात् ॥

पृथ्यस्तोमस्त्वयस्त्रिंशो निरुक्तो विशालः पृथ्यस्तोमा एकविं-
शत्रिणवत्रयस्त्रिंशः प्रतिलोमाः पूर्वस्त्रिंशस्य हेऽनुलोमा उत्त-
रस्मिन् सविशालोऽपि वोत्तर एव त्यहः प्रतिलोमोऽनुलो-
मश्चानिरुक्तमदरावृत्तः पृथ्यस्तोमः ॥ ८ ॥

तस्येदमहःकल्पनं । पृथ्यस्तोमो नाम वैरूपादीनामभाव

पृष्ठ्यसोम इत्युक्तं । पृष्ठ्यविशेषस्तयस्त्रिंशो निरुक्त एकाहस्तय-
स्त्रिंशसोमः कर्त्तव्य इत्यर्थः । विशालः पृष्ठ्य इति पृष्ठ्य
एव विशालगुणकः कर्त्तव्य इत्यर्थः । विशालस्वरूपप्रद-
र्शनार्थोऽयं ग्रन्थः । सोमा एकविंशचिषवचयस्त्रिंशा इत्यादिः
सविशालइत्येतत्पर्यन्तः पृष्ठ्यसोमस्तरे अहे ये सोमा एकत्रिष-
वचयस्त्रिंशास्ते पूर्वस्मिंस्त्यहे प्रतिशोमाः कर्त्तव्याः, चयस्त्रिं-
शचिषवैकविंशा इत्येते एवोत्तरे अहेऽनुशोमाः कर्त्तव्याः ।
एकविंशचिषवचयस्त्रिंशा इति सपृष्ठ्यः । एवं कृते विशालो
भवतीत्यर्थः । एवं विशालः पृष्ठ्यसोमस्तरे एव अहः प्रतिशो-
मश्चानुशोमश्च कर्त्तव्यः, न पूर्वअहः कर्त्तव्य इति । पुन-
रप्यनिरुक्त एकाहस्तयस्त्रिंशसोम एव । पृष्ठ्यसोमश्चावृत्तः
पुनरपि कर्त्तव्यः ॥

त्रिवृदनिरुक्तः ॥ ८ ॥

स एवानिरुक्त एकाहः पुनस्त्रिंशसोम एव । पृष्ठ्यसोम-
श्चावृत्तः पुनरपि कर्त्तव्यस्त्रिवृदनिरुक्तः, स एवानिरुक्तः
एकाहः पुनस्त्रिवृत्सोमः कर्त्तव्यः ॥

ज्योतिरुभयसामा ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोम उभयसामा कर्त्तव्यः । तत उद-
यनीयोऽतिराचः । प्राणशीयः पृष्ठ्यसोमस्तयस्त्रिंशो निरुक्तो

विज्ञास्यः पृष्ठ्यो निरुक्तस्तयस्त्रिंश आवृत्तः पृष्ठ्यस्तोमस्त्रिवृ-
दनिरुक्तो व्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमोऽतिरात्र इति ॥

संसदामयनमित्येतदाचक्षते । पञ्चविंशतिरात्रमेकरात्रो-
पजनमन्नाद्यकामाः । षड्विंशतिरात्रं द्विरात्रोपजनं प्रतिष्ठा-
कामाः । सप्तविंशतिरात्रं त्रिरात्रोपजनमष्टद्विकामाः । अष्टा-
विंशतिरात्रं चत्वारोपजनं ब्रह्मवर्चसकामाः । एकान्नत्रि-
शद्वात्रं पञ्चरात्रोपजनं परमां विजितिं विजिगोषमाणाः ।
त्रिंशद्वात्रमन्नाद्यकामाः । षड्विंशत्वात्र पूर्यते सतन्त्रस्योपजनं
वक्ष्यामः । एकत्रिंशद्वात्रमेकरात्रोपजनमन्नाद्यकामाः । द्वा-
त्रिंशद्वात्रं द्विरात्रोपजनं प्रतिष्ठाकामाः ॥ ११ ॥ ॥ ३ ॥

इत्युत्तरषट्कस्य पञ्चमे तृतीया कण्डिका ॥ • ॥

त्रोणि त्रयस्त्रिंशद्वात्राणि प्रतिष्ठाकामानां प्रथमं । त्रया-
णामभिष्ववानामुपरिष्टादुपरिष्टादतिरात्रः ॥ १ ॥

ये चयोऽभिष्ववा दशरात्रेण सह तन्मोभूताः तेषामेकै-
कस्योपरिष्टात् प्रकृतोऽतिरात्रः कर्त्तव्यः ॥

ब्रह्मवर्चसकामा द्वितीयं । चतुर्णां पञ्चरात्राणामावृत्त
उत्तमः उत्तमौ चान्तरा सर्वस्वोमोऽतिरात्रः ॥ २ ॥

षड्हापवादः । पञ्चाहाश्चत्वारः, तेषां चतुर्थं आवृत्तः
अग्नयोर्मध्ये सर्वस्वोमोऽतिरात्रः प्रायणीयोदयनीयो दश-
रात्रश्चेति ॥

उभौ लोकावाप्स्यतां तृतीयं षष्ठां पञ्चरात्राणां मध्ये वि-
श्वजिदतिरात्रः ॥ ३ ॥

न्यायापवादः । षट् पञ्चाहास्तेषां मध्ये विश्वजिदतिरात्रः ॥

आवृत्तास्तुत्तरे त्रयः ॥ ४ ॥

तेषां पञ्चाहानामुत्तरे त्रयः पञ्चाहा आवृत्ता भवेयुः ।
प्रायणीयोदयनीयो चेति ॥

चतुस्त्रिंशद्वाचं चत्वारत्रोपजनमन्नायकामाः ॥ ५ ॥

अतिरात्रचिकदुकास्त्रयोऽभिस्रवा दशरात्रौ महाव्रत-
मतिरात्रः ॥

पशुकामानामुत्तराणि चत्वारि । पञ्चत्रिंशद्वाचः पञ्चरा-
त्रोपजनः ॥ ६ ॥

अतिरात्रोऽभिज्ञं पञ्चाद्वयस्योऽभिज्ञं दशरात्रोऽति-
रात्रः ॥

षट्त्रिंशद्रात्रे षड्वह उपजायते । सतन्त्रस्योपजनं वक्ष्यामः ।
सप्तत्रिंशद्रात्र एकरात्रोपजनः ॥ ७ ॥

अतिरात्रश्चत्वारोऽभिज्ञं दशरात्रो महाव्रतमतिरात्रः ॥

अष्टात्रिंशद्रात्रो द्विरात्रोपजनः । एकान्नचत्वारिंशद्रात्रं
त्रिरात्रोपजनमनन्तां श्रियमिच्छन्तः । चत्वारिंशद्रात्रं च-
त्वारोपजनं परमायां विराजि प्रतितिष्ठन्तः । एकचत्वा-
रिंशद्रात्रप्रभृतीन्युत्तराणि न्यायेनाष्टाचत्वारिंशद्रात्रात् ।
पञ्चाशद्रात्रप्रभृतीनि चाषष्टिरात्रात् । द्विषष्टिरात्रप्रभृतीनि
चैकोनशतरात्रात् ॥ ८ ॥

एतानि सूत्रचयोक्तानि न्यायकृतान्येव ॥

तत्रैकरात्रचत्वारोपजनानि व्रतवन्ति ॥ ९ ॥ ॥ ४ ॥

इदमपि न्यायप्राप्तमेव वचनं, प्रयोजनं शास्त्रान्तरे महा-
व्रतापवाद उक्तं, तथाप्यस्याकं महाव्रतमेवेति प्रदर्शना-
र्थं । एकान्नपञ्चाशद्रात्राणि एकषष्टिरात्रं शतरात्रश्च वि-

शेषेण वक्ष्यति । शतरात्रपर्यन्तं न्यायकल्पनेनैव कल्पयितव्यं ॥

इत्युत्तरषट्कस्य पञ्चमे चतुर्थी कण्डिका । ❀ ॥

सप्तैकान्नपञ्चाशद्रात्राणि विपांशना वक्ष्यन्तः प्रथमं ॥ १ ॥

पांशना व्यावृत्तमिच्छन्त इत्यर्थः ॥

अतिरात्रस्त्रीणि त्रिवृन्त्यक्षान्यतिरात्रो दशपञ्चदशान्यतिरात्रो द्वादशसप्तदशान्यतिरात्रः पृष्योऽतिरात्रो द्वादशैकविंशान्यतिरात्रः ॥ २ ॥

षट्त्रिंशत् प्राकृता एव, अन्यानि त्रिचत्वारिंशदहानि । तेष्वेकोऽग्निष्टोमसंख्यः एकः षोडशिसंख्यः, उक्था इतर इति तदर्थमिदमाह ॥

त्रिवृतां प्रथमोऽग्निष्टोमः षोडश्युत्तमः पञ्चदशानां उक्था इतरे विधृतय इत्याचक्षते ॥ ३ ॥

एता रात्रीर्विधृतय इत्याचक्षते वैदिकाः ॥

यमातिरात्रं यमां दिगुणामिव त्रियमिच्छन्तः ॥ ४ ॥

यमातिरात्रं नाम एकाक्षपञ्चाशद्रात्रं, तत्ते उपेयुर्ये दिगु-
णीकृतां यममिव त्रियमिच्छन्ति ॥

द्वावभिष्ववौ गोआयुषो अतिरात्रौ द्वावभिष्ववावभिजिद्धि-
श्रजितावतिरात्रावेकोऽभिष्ववः । सर्वस्तोमनवसप्तदशावतिरात्रौ
महाव्रतं ॥ ५ ॥

पञ्चाभिष्ववाः षट् चातिरात्रा उक्ताः महाव्रतश्च प्राय-
श्चीयो द्वावभिष्ववावतिरात्रौ एकोऽभिष्ववो द्वावतिरात्रौ दश-
रात्रौ महाव्रतमुदयनीय इति ॥

स्वानां श्रेष्ठ्यकामास्तृतीयं । चतुर्णां पृथ्याङ्गामेकैकं नव-
कृत्वः ॥ ६ ॥

पृथ्व्यादितत्त्वत्वार्यहानि गृह्यत्वा तेषामेकैकं नवकृत्वः
कर्त्तव्यं । तानि षट्चिंशदहानि भवन्ति ॥

नववर्गाणां प्रथमषष्ठसप्तमोत्तमान्यदान्यग्निष्टोमाः ॥ ७ ॥

एकैकस्य नववर्गस्य प्रथमषष्ठसप्तमोत्तमान्यहानि अग्नि-
ष्टोमाः अग्निष्टोमसंख्या इत्यर्थः ॥

उक्त्या इतरे पञ्च महाव्रतं ॥ ८ ॥

महाव्रतस्य भवति । प्रायणीयोदयनीयाभ्यां दशरात्रेषु
• च पूर्यते ॥

सवितुःककुभ इत्याचक्षते ॥ ९ ॥ ॥ ५ ॥

इता रात्रोः सवितुःककुभ इत्याचक्षते ॥

इत्युत्तरषट्कस्य पञ्चमे पञ्चमी कण्डिका ।

त्रयाणामुत्तरेषां न्यायकृप्ता अभिज्ञवाः ॥ १ ॥

सप्तसु त्रयो गताः । चतुर्थपञ्चमषष्ठानां न्यायकृप्ता अभि-
ज्ञवा वेदितव्याः । न्यायवचनं प्रायणीयोदयनीयोदशरात्राणा-
मवाधनार्थं । अतः षड्हाभिज्ञवा आवप्तव्याः ॥

प्रथमस्य तद्ध्वं चतुर्थात् सर्वसोमोऽतिरात्रः ॥ २ ॥

प्रथमस्येति त्रयाणां प्रथमस्येत्यर्थः । तस्य चतुर्थादभिज्ञ-
वादूर्ध्वं सर्वसोमोऽतिरात्रः कर्त्तव्यः । तेन चाहःषड्हा पूर्यते ।
तुष्ट्यादयमत्र विशेष इति गम्यते ॥

उपसत्सु गार्हपत्ये गुग्गुलुसुगन्धितेजनपैतुदारुभिः पृथक्
सर्पोंषि विपद्यानुसवनं सन्नेषु नाराग्रंसेष्वाञ्जोरन्नभ्यञ्जोरंश्च ॥

॥ ३ ॥

उपसत्काले यस्मिन् कस्मिंश्चिदहनि गार्हपत्ये गुल्गुलु-
दिभिस्त्रिभिस्त्रोषि सर्पोंषि एकैकेन एकैकं सर्पिः पृथक् पृथक्
कृत्वा तदनुसवनं सन्नेषु नाराग्रंसेषु आञ्जोरन् अभ्यञ्जोरंश्च ।
गौगमस्रवेन प्रातःसवने, सौगन्धिकेन माध्यन्दिने, पैतुदा-
रवेण तृतीयसवने इति ॥

ये वर्चसा न भायुर्ये वात्मानं नैव जानीरंस्त एता उपेयुः ॥

॥ ४ ॥

न भायुः न दीप्येरन्नित्यर्थः, आत्मानं न जानीरन् कक्षा-
न्वये वयमुत्पन्ना इति तदुभयोरेता रात्रोरुपेयुः ॥

आञ्जनाभ्यञ्जनोया इत्याचक्षते ॥ ५ ॥

एतासामाञ्जनाभ्यञ्जनोया इति संज्ञा ॥

एता एव प्रतिष्ठाकामानामाञ्जनाभ्यञ्जनवर्जं ॥ ६ ॥

चयाणां प्रथममुच्यते । प्रतिष्ठाकामानामाञ्जनाभ्यञ्जने च
वर्जयित्वा । एता एवेति वचनमहराहता कृतं नान्यत् ॥

एतासामेव सर्वस्तोमस्थाने महाव्रतं ॥ ७ ॥

अथमेवात्र विशेषः । अत ऊर्ध्वञ्चतुर्थ्यादभिस्रवात् महा-
व्रतं भवति ॥

ऐन्द्रमत्यन्याः प्रजा बुभूषन्तः ॥ ८ ॥

उपेयुरिति शेषः ॥

एतासामेव सर्वस्तोममुद्धृत्य यथास्थानं महाव्रतं ॥ ९ ॥

यथास्थानमिति दशरात्रादूर्ध्वमित्यर्थः ॥

संवत्सरकामानाप्स्यन्त उत्तमं ॥ १० ॥

इदानीं सप्तममुच्यते । संवत्सरकामाः गवामयनकामा इ-
त्यर्थः ॥

अतिरात्रश्चतुर्विंशन्त्रयोऽभिस्रवा नवरात्रोऽभिस्रवौ गोत्रा-
युषो दशरात्रो व्रतमतिरात्रः ॥ ११ ॥

सर्वे प्रत्यक्षोक्तं ॥

संवत्सरसन्निता इत्याचक्षते ॥ १२ ॥

विषुवन्मध्यत्वादिना संज्ञाप्रवृत्तिः ॥

एकषष्टिरात्रं प्रतिष्ठाकामाः । एतासामेव पृष्यावभितो
नवरात्रं ॥ १३ ॥

अनन्तरोक्तो यो नवरात्रः तमभितः पृष्यौ कर्त्तव्यौ ॥

तयोरावृत्त उत्तरः ॥ १४ ॥

तयोरुत्तर आवृत्तो भवति ॥

शतरात्रमायुष्कामाः । चतुर्दशाभिष्ववाश्चतुरदोपजनाः ॥
॥ १५ ॥

प्रायणीयस्त्रिकद्रुकाश्चतुर्दशाभिष्ववा दशरात्रो महाव्रत-
मुदयनीय इति ॥

इति रात्रिसत्राणि ॥ १६ ॥   ॥ ६ ॥

इत्येवंप्रकाराणि रात्रिसत्राणि समाप्तातानि असमाप्ता-
तानि च सन्तोत्यर्थः ॥

इत्युत्तरपट्कस्य पश्चमे षष्ठी कथिका ।

अथ गवामयनं सर्वकामाः ॥ १ ॥

अथब्रह्मः प्रकरणविच्छेदार्थः । रात्रिसचाष्टुक्तानि । अ-
येदानीं सांवत्सरिकाणां प्रकृतिभूतं गवामयनमुच्यत इति ।
सर्वे कामा येषाम्ने सर्वकामाः, ते गवामयनमुपेयुः ॥

प्रायणीयचतुर्विंशे उपेत्य चतुरभिस्त्रिवान् पृथ्यपञ्चमान्
पञ्च मासानुपयन्ति ॥ २ ॥

उपेत्येतिवचनं प्रायणीयचतुर्विंशयोः प्रथम एव मासे
प्रयोगसिद्ध्यर्थं । इतरथा आद्याभ्यां पूर्यतेऽहोभ्यामिति षष्ठ्या-
द्याभ्यां पूरणवचनात् षष्ठ एवानयोः प्रयोगोऽपि स्यात्, तस्मा-
सावयवता च । तथा षति इतिवातवतोरयने प्रायणीयचतु-
र्विंशयोस्त्वयस्त्रिंशत्सोमता स्यात्, तच्चानिष्टं । अत उपेत्येति
वचनं । तेन प्रथम एव मासे आदित एव प्रयोक्तव्ये प्रथ-
मावयवत्वाय । अतो इतिवातवतोरयने चिहृत्सोमताऽनयोः
सिद्धा भवति ॥

अथ षष्ठं सम्भरन्ति ॥ ३ ॥

चतुर्भिर्भस्त्रैः पृथ्येन चैकेन पञ्च मासान् कृत्वाऽनन्तरं
षष्ठं मासं सम्भरन्ति नानाहोभिः ॥

चोनभिस्त्रिवान् पृथ्यमभिजितं स्वरसाम्न इति ॥ ४ ॥

अतोऽष्टाविंशतिरहानि भवन्ति ॥

आद्याभ्यां पूर्यतेऽहोभ्यां ॥ ५ ॥

एतदुक्तं भवति । आद्याभ्यां प्रथमान्मासादुत्कथ्य निर्णयः, त्रिषवचयस्त्रिंशे द्वे अहनी द्वितीयं मासं प्राप्नुतः, ताभ्यां ततो द्वे इत्येवं परस्परया षष्ठं मासं प्राप्नुतः । एवं ताभ्यां तस्य पूरणमिति ॥

इति नु पूर्वं पक्षः ॥ ६ ॥

अयं पक्षःशब्दः मकारान्तो नपुंसकलिङ्गः । पक्ष इव पक्षः । यथा शाखायां द्वे पक्षसौ एवं गवामयनस्य पक्षसौ । यथा शाखायां मध्यमो वंशः एवमस्य विषुवानिति श्रूयते ॥

अथ विषुवानेकविंशः ॥ ७ ॥

एकविंशस्तोम इत्यर्थः ॥

न पूर्वस्य पक्षसो नोत्तरस्य ॥ ८ ॥

सोऽयं विषुवान् न पूर्वस्य पक्षसोऽहरिति गण्यते नोत्तरस्यापीत्यर्थः । अथोत्तरं पक्षः, वक्ष्यत इति शेषः । इदमपि सूत्रमत्रास्तीति तच्च पठितव्यं ॥

आवृत्ताः स्वरसामानः षडहोत्तरस्य पक्षसः ॥ ९ ॥

अत्रैवं भवति । स्वरसामानसु उत्तमादि प्रथममन्त्रं षडहोषु

पृथ्यादिरभिस्रवान्नेष्वहरावृत्तिरपि भवति । षष्ठादिप्रथमा-
न्तमहरावृत्तिः । समुच्चयार्थश्चशब्दः ॥

स्वरसाम्नो विश्वजितं पृष्ठं चीनभिस्रवानिति सप्तमन्दिराचोनं
कृत्वाऽथ पृथ्व्यमुखांस्यतुरभिस्रवांस्यतुरो मासानुपयन्ति ॥ १० ॥

सप्तमस्य द्विराचोनले सिद्धेऽपि द्विराचोनत्ववचनमष्टमा-
दिषु पञ्चसु मासेषु ये आद्ये अह्नो द्वे ते पूर्वस्य पूरणत्वमपि
कुरुत इत्येतस्य सिद्ध्यर्थं ॥

अथोत्तमं सम्भरन्ति । चीनभिस्रवान् गोआयुषी दशरात्रं ।
प्रतोदयनीयाभ्यां सप्तमः पूर्यते ॥ ११ ॥

वीचीतरङ्गन्यायेनेत्युक्तं । अतो प्रतोदयनीये उत्तमाङ्गमे-
वेति सिद्धं ॥

इति त्वेकसम्भार्यमुत्तरं पक्षः ॥ १२ ॥

एको मासो यस्मिन् पक्षसि सम्भार्यते तदेकसम्भार्यं पक्षः ।
नुशब्दः सर्वचोत्तरविवचार्थः ॥

अथ द्विसम्भार्यं ॥ १३ ॥

अथ द्विसम्भार्यं पक्ष उच्यते प्रथमस्य ॥

व्रतोदयनीये एवोत्तमस्य । गोआयुषी सप्तमस्य ॥ १४ ॥

व्रतोदयनीये उत्तमस्यान्ते भवत इति सिद्धमेतत्, तस्य वचनमुत्तरविवक्षार्थं गोआयुषोः सप्तमसम्बन्धविधानार्थं । ते च गोआयुषी सप्तमस्यान्त एव भवतः । तस्य द्विरात्रेणत्वात् व्रतसम्बन्धात् गोसम्बन्धाद्गोआयुषोः सम्बन्धाच्च संभार्यत्वं द्वयोर्मासयोः ॥

गोआयुषी वा विद्धरेयुः ॥ १५ ॥

एवं वा द्विसम्भार्यमुत्तरं पक्षः । गोआयुषोर्विहारेण द्वयोर्मासयोर्विहारपक्षे तयोः स्थानमाह ॥

गां विश्वजितोऽनन्तरं ॥ १६ ॥

सप्तमे मासे विश्वजितोऽनन्तरङ्गामुपेयुः ॥

आयुषं पूर्वं दशरात्रात् ॥ १७ ॥

उत्तमे मासे दशरात्रात् पूर्वमायुषमुपेयुः ॥

अपि बोध्वं विश्वजितः सप्तमं सवनमासं कृत्वोद्धरेयुर्गो-
आयुषी दशरात्रञ्च ॥ १८ ॥

अथवाऽयमन्यः प्रकार उत्तरस्य पक्षसः स्वरसामविश्वजितमुपेत्य तत उर्ध्वं सप्तममपि सवनमासमुपेयुः । पृष्ठ्याभिज्ञवा-
होभिः कृतो मासः सवनमास उच्यते । विश्वजित ऊर्ध्वं सप्तममपि मासं पृष्ठ्यमुखैश्चतुरभिज्ञवैः कुर्वन्तीत्यर्थः । पूर्वमेवा-
ष्टमादयश्चत्वारो मासाः षडहरेरेव सिद्धा आसते । एवं स्थिते

सप्तमे मासे चत्वार्यहान्यतिरिक्तानि, तानि वीचीतरङ्गन्यायेन उत्तमं मासङ्गमयितव्यानि । तेष्वागतेषु उत्तममासे षडहान्यतिरिच्यन्ते । तत्र गोआयुषी षडहस्रोद्धरेयुः । एवमयं मासः षडहेनो भवति । तत्र षडहार्ये 'अभिज्ञवः षडहः' इति आवापे कृते पूर्णो भवति ॥

अपि वोत्तरस्य पक्षसोऽहान्येवावर्त्तेरक्षनुलोमाः षडहाः स्युः षडहा वाऽऽवर्त्तेरक्षनुलोमान्यहानि ॥ १९ ॥

'आवृत्ताः स्वरमामानः' इत्यस्मिन् सूत्रे उभयावृत्तिरुक्ता । इदानीं षडहावृत्तिर्वोभयवृत्तिर्वेति विकल्प उच्यते । तेनोभयावृत्तिः पूर्वाक्ता ॥

इति गवामयनं ॥ २० ॥

एवंप्रकारङ्गवामयनं भवत्यस्माकं । अन्येषामन्ये प्रकाराः सन्ति ॥

सर्वे वा षडहा अभिज्ञवाः स्युरभिज्ञवाः स्युः ॥ २१ ॥ ७ ॥

येऽत्र षडहाः सर्वे ते अभिज्ञवा एव भवन्ति न पृथ्वा इत्यर्थः । सर्वयज्ञं पूर्वपक्षस्यापि प्रापञ्चार्थं ॥

इत्युत्तरषट्कस्य पक्षमे सप्तमी क्षयिका ॥ • ॥

इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रवृत्तौ नारायणीयार्था एकादशोऽध्यायः ।

॥ • ॥ उत्तरषट्के पञ्चमोऽध्यायः ॥ • ॥

॥ ॐ ॥

गवामयनेनादित्यानामयनं व्याख्यातं ॥ १ ॥

गवामयनं नाम सांवत्सरिकं सचमुक्तं । इदानीमादित्या-
नामयनं नाम सचमुच्यते । तद्गवामयनेन व्याख्यातं । गवाम-
यनेनादित्यानामयनमित्येतावतैवातिदेशे सिद्धे यद्व्याख्यात-
वचनं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः । गवामयने चावन्तो गवा-
मयनविकल्पा उक्तास्तेषामत्राविरोधिनां प्राप्तिरस्तीति विवि-
धमाख्यातं व्याख्यातमित्यर्थः ॥

सर्वे त्वभिज्ञवास्त्रिष्टुप्चदशाः ॥ २ ॥

अत्र विशेषा उच्यन्ते । ये अत्र अभिज्ञवास्तौ सर्वे त्रिष्टु-
पचदशस्तोमाः कर्त्तव्याः । प्रथमं त्रिष्टुप्तोमं, द्वितीयं पञ्च-
दशस्तोमं, तृतीयं त्रिष्टुप्तोममित्येवमहरहरनुक्रमेण सर्वेष्व-
भिज्ञवेद्येतौ स्तोमौ कर्त्तव्यौ । एवं कृते सर्वेऽभिज्ञवास्त्रिष्टुप्च-
दशस्तोमाः कृता भवन्ति ॥

मासाश्च पृथ्व्यमध्यमा नव । षष्ठसप्तमोत्तमान् वर्जयित्वा ॥

॥ ३ ॥

षष्ठसप्तमोत्तमान् मासान् वर्जयित्वा अत्र शिष्टा ये मासास्ते

सर्वे पृथ्व्यमध्यमाः कर्त्तव्याः । गवामयने तावत् पूर्वस्मिन् पक्षिषि
 पृथ्व्यान्ताः पञ्च मासाः, इतरस्मिन् पक्षिषि पृथ्व्यादयश्चत्वारो
 मासास्ते सर्वेऽस्मिन् सचे पृथ्व्यमध्यमाः कर्त्तव्या इत्यर्थः । उत्तम
 एव मासे व्यूढो गवयश्च षष्ठसप्तमोत्तमान् वर्ज्यवचनन्त-
 स्मासत्कारितं न तु सावनत्कारितमित्येवमर्थः । तेन 'अपि
 बोधै विश्वजितः' इत्यस्मिन् पक्षे सप्तमस्य सावनत्वेऽपि पृथ्व्य-
 मध्यमत्वं तस्य न भवति ॥

वृहस्पतिसवेन्द्रस्तुतौ चाभिर्जद्विश्वजितोः स्थाने ॥ ४ ॥

अथ सप्त विशेषो भवति ॥

सप्तमस्य च मासस्योत्तमयोरभिष्ववयोः स्थाने त्रिवृद्भूल्लो
 दशरात्र उद्भिद्भलभिदौ च ॥ ५ ॥

सप्तमस्य च मासस्य ये चयोऽभिष्ववाः तेषां यौ उत्तमाभि-
 स्ववौ तयोः स्थाने त्रिवृत्सोमको व्यूल्लो दशरात्र उद्भिद्भलभि-
 दौ च द्वे अहनी इत्येतानि द्वादशाहानि भवन्ति ॥

उत्तमस्य च मासस्यादौ येऽभिष्ववास्तथ उद्भृत्य तेषां
 मध्यममथ स्युः पृथ्व्यमध्यमाः ॥ ६ ॥

उत्तमस्य मासस्यादौ ये चयोऽभिष्ववास्तेषां मध्यममभि-
 ष्ववमुद्भृत्य तस्य स्थाने पृथ्व्यः कर्त्तव्यः, एवं कृते पृथ्व्यमध्यमा
 भवन्ति, एवं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥

समूढो दशरात्रः ॥ ७ ॥   ॥ १ ॥

उत्तम एव मासे यो ब्यूढो दशरात्रः सचाणां प्रकृतित्वेन
प्रविश्य स्थितस्तस्य स्थाने समूढो दशरात्रः कर्त्तव्यः ॥

इत्युत्तरघट्पक्षस्य षष्ठे प्रथमा कण्डिका ॥०॥

आदित्यानामयनेनाङ्गिरसामयनं व्याख्यातं ॥ १ ॥

आङ्गिरसामयनमिति सत्रनाम । अन्यत् सर्वमुक्तं ॥

त्रिवृतस्त्वभिज्ञवाः सव ॥ २ ॥

अत्र येऽभिज्ञवास्तो सर्वे त्रिवृतस्त्रोमाः कर्त्तव्या इत्यर्थः ।
सर्वग्रहणं पक्षद्वयमध्यवर्त्तिमाससङ्गृह्यार्थे ॥

पृथ्यादयश्चाद्या मासाः पञ्च पूर्वस्य पक्षसः ॥ ३ ॥

पूर्वपक्षो ये आद्याः पञ्च मासास्तो पृथ्यादयः कर्त्तव्याः ॥

चत्वारस्तूत्तरस्य पृथ्यान्ता अष्टमादयः ॥ ४ ॥

उत्तरस्य पक्षो येऽष्टमादयश्चत्वारो मासाः ते पृथ्यान्ताः
कर्त्तव्याः ॥

उत्तमस्य च मासस्यादौ ये षडहास्तयः पृथ्यान्ता एवं ते
ऽपि स्युः ॥ ५ ॥

उत्तरस्य पक्षस्य उत्तमो यो मासस्तस्यादौ ये त्रयः षडहाः
शेषामन्यः षडहः पृथ्यः कर्त्तव्यः । एवं ह्यते ते षट् व्यूढाः पृथ्या-
न्ताः स्मरित्यर्थः ॥

पूर्वा स्यातामभिज्ञवौ ॥ ६ ॥ ॥ २ ॥

यावच्च व्यूहौ षडहौ आदित्यानामयने अभिज्ञवश्च पृ-
थ्यश्च तौ चात्राभिज्ञवावेव भवतः, न तयोरन्यतरपृथ्यः षडह
इत्यर्थः ॥

इत्तुत्तरषट्कस्य षष्ठे द्वितीया वखिन्ता ॥०॥

द्विवातवतोरयनं ॥ १ ॥

एतन्नामकं सप्तमिदानीमुच्यत इत्यर्थः ॥

प्रायणीयेऽतिरात्रः ॥ २ ॥

‘व्रतं विषुवत्स्थाने’ इत्यनेन गवामयनप्रकृतिले सिद्धे प्राय-
णीयोऽपि सिद्ध एव । पुनर्वचनस्येदं प्रयोजनं प्रायणीवत्त्व

स्वस्रोमसिद्धिः । यत्पुनरिदमुक्तं प्रायणीयचतुर्विंशे उपेत्येत्यु-
पेत्यवचनसामर्थ्यात् प्रायणीयचतुर्विंशयोस्त्रिवृत्स्रोमत्वमिति
तस्यास्य च निवेद्यः कर्त्तव्यः । यदा प्रायणीयस्य *समासता तदा
स्वस्रोमत्वं भवति, यदा पुनर्मासान्तर्भावः तदा त्रिवृत्स्रो-
मतेति । चतुर्विंशस्य तु सर्वदा मासान्तर्भावात् त्रिवृत्स्रोमत्व-
मेवेति सिद्धं ॥

त्रिवृता मासं पञ्चदशेन मासं सप्तदशेन मासमेकविंशेन
मासं त्रिणवेन मासं त्रयस्त्रिंशेन मासं ॥ ३ ॥

षण्मासानेवं कुर्युः ॥

व्रतं विषुवत्स्थाने ॥ ४ ॥

ततोऽनन्तरं विषुवत्स्थाने महाव्रतमुपेयुः । तच्च स्वस्रोम-
मेव भवति । मासान्तर्भावाद्विषुवति विषुवत्स्थान इति ब्रूवन्
गवामयनस्य प्रकृतिरिति दर्शयति ॥

एतैरेव मासैः प्रतिलोमैः पक्ष उत्तरं ॥ ५ ॥

उत्तरस्य पक्षसो ये मासाः तानप्येतैरेव स्रोमैरुपेयुः । त्रय-
स्त्रिंशाद्यैस्त्रिवृदन्तरित्यर्थः ॥

* समासात्तदेति सं० पु० इये ।

उदयनीयोऽतिरात्रः ॥ ६ ॥

एवं षण्मासानुपेत्य उदयनीयं सोममुपेयुः । उदयनीय-
ग्रहणमपि स्त्रसोमार्थमेव ॥

एतेषामेवाङ्गामतिरात्राविति ॥ ७ ॥

अत्र ये मासविषयाः सोमविधयः ते गावामयनिकाद्वयुक्त-
मासेषु वा स्युः, पार्ष्टिकानामेव त्रिवृदादीनामङ्गां आद्युत्त-
विषयाः स्युः । उभयथापि प्रायणीयोदयनीयौ अतिरात्रावेव
भवत इत्ययमेकः पक्षः । अपरः पक्ष उच्यते ॥

अपरमन्यत्राद्यादिष्टैः कालपूरणेन चेत् संस्थानियमः ॥ ८ ॥

॥ ३ ॥

प्रायणीयोदयनीये भवत इत्यत्रोक्तं, तदन्यत्रापि भवति ।
यत्रादिष्टैरेव कालपूरणं सचाहोभिर्भवति, आदिष्टानामेवा-
द्योत्तमयोः संस्थानियमश्च नास्ति, तत्र सर्वत्रादिष्टानां आ-
द्योत्तमे प्रायणीयोदयनीयौ भवत इति सिद्धं चयस्त्रिवृतः
संवत्सरा इत्येवमादीनि उदाहरणानि ॥

इत्युत्तरघट्कस्य षष्ठे तृतीया कण्डिका ॥ • ॥

कुण्डपायिनामयनं ॥ १ ॥

एतन्नामकमिदं सचमधिकृतं वेदितव्यं ॥

मासन्दीक्षिता भवन्ति ॥ २ ॥

अयं मासशब्द एकास्त्रविंशतिरात्र उपचरितः, एकास्त्रविं-
शतिरात्रादिकं सावनवद्भवतीत्यर्थः ॥

ते मासि सोमं क्रीणन्ति ॥ ३ ॥

अयमप्युपचार एव । दीक्षाकाले मासतोते दीक्षिताः सोमं
क्रीणन्तीत्यर्थः ।

तेषां द्वादशोपसदो भवन्ति ॥ ४ ॥

सात्रिकाणान्दीक्षाणामपवादो दीक्षाविधिः, तथा सात्रि-
काणामुपसदामपवादोऽयमुपसद्विधिः ॥

सोममुपनक्ष प्रवर्ग्यपाचाण्यत्साद्योपनक्ष वा मासमग्निहो-
त्रं जुहति ॥ ५ ॥

उपसत्सुतोतासु प्रवर्ग्यपाचाण्यत्साद्योपनक्ष वा तानि तानि
ते एकं मासं अग्निहोत्रं जुहति सायं प्रातः । प्रातरुपक्रमः
सायमपवर्गः, प्रातःकालस्य प्रथमप्राप्तत्वात् । उपसत्काक्षे
द्वादशाहेऽतीतेऽग्निहोत्रस्य प्रातरारम्भाच्चैमित्तिकादग्निहोत्रात्
कर्मान्तरमेतदिति न्यायविदां प्रसिद्धं ॥

मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजन्ते ॥ ६ ॥

अग्निहोत्रमासेऽतीते ततः अनन्तरमेकं मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजन्ते । कृष्णपक्षेऽहरहः पौर्णमास्या, शुक्लपक्षेऽहरहरमावास्या, मित्रावरुणघोरयने तथा दृष्टत्वात् । एवमत्र सम्यग्दनीयं । यथा कृष्णपक्षादौ पौर्णमास्याऽहः सम्भवति, तत्र दीक्षारम्भः कर्तव्य इति ॥

मासं वैश्वदेवेन ॥ ७ ॥

अहरहरनेन यष्ट्यं । वैश्वानरपार्जन्या तु न भवति । आरभ्यार्थत्वात्तस्याः, स चारम्भसन्नेष प्रसक्त इति ॥

मासं वरुणप्रघासैः । मासं साकमेधैः ॥ ८ ॥

एतैरहरहर्यजेरन् एकाहेनापठ्य प्रकृतेर्द्धाहसमापनीयत्वाद्वाहेन वा कुर्यात् । अर्ध्वर्युप्रत्ययात्समापनमिति स्थितिः ॥

मासं शुनासीरीयेण ॥ ९ ॥

अनेनाप्यहरहरेव ॥

यद्दर्मासः पूर्यते तद्हरिष्टिं समाप्याग्निप्रणयनादिधर्मात्सादनादि वैपवसथिकं कर्म कृत्वा शोभूते प्रस्तुनुयुः ॥ १० ॥

यस्मिन्नहनि मासः पूर्यते तस्मिन्नहनि शुनासीरीयेष्टिं स-

माय तदनन्तरं यदि पूर्वमेव प्रवर्गपाचाण्युत्सादितानि तदाग्नि-
प्रणयनाद्यौपवसथिकं कर्म कृत्वा सुत्यारम्भः ॥

तद्वैक उपसङ्ग एवानन्तरं कुर्वन्ति तथादृष्टत्वात् सौत्यान्मा-
सानग्निहोत्रादीन् वदन्तः ॥ ११ ॥

तदिदमग्निप्रणयनाद्यौपवसथिकं कर्म । कुण्डपायिनाम-
यने अग्निहोत्रादिमासेभ्यः कर्त्तव्यमित्यक्तं । तत्रैक आज्ञः
तत्कर्माग्निहोत्रादिमासेभ्यः प्रागुपसङ्गोऽनन्तरं कर्त्तव्यमिति ।
तत्र हेतुमाज्ञः प्रकृतौ तथादृष्टत्वादिति । न त्वग्निहोत्रादिमा-
सेभ्य उपरिष्ठात् क्रियमाणे वा औपवसथिके सुत्यानन्तरस्य विद्य-
मानत्वादिति । तथादृष्टत्वात्साधारणमिति, तत्परिहारार्थम-
ग्निहोत्रादिमासान् सौत्यानिति । कथमस्य सचस्य गवामयन-
प्रकृतिकत्वात्तस्य सांवत्सरिकत्वात् कुण्डपायिनामयने चिदृदा-
दयः षण्मासा एकं पञ्चः, अग्निहोत्रादयः षण्मासा अपरं पञ्च
इति मन्यमानाः । एवं च उपसदाञ्च सुत्याञ्च सुत्य औपवसथि-
कस्य कृतत्वान्न कस्यद्वेतुदोष इति वदन्तोऽग्निहोत्रादिमासेभ्यः
प्रागुपसङ्गः ऊर्ध्वमौपवसथिकं कुर्वन्ति । एतदुक्तं भवति । अ-
ग्निहोत्रादिमासान् सुत्यानिति मन्यमानाः तेभ्यः पुरस्तादुप-
सङ्ग ऊर्ध्वं औपवसथिकं कर्म केचित् कुर्वन्ति, प्रकृतौ तथादृ-
ष्टत्वादिति ॥

तदनुपपन्नं ॥ १२ ॥

यदेतदग्निहोत्रादिमासान् सौत्यानिमिति वदन्ति तदनुप-
पन्नं । कुतः । सोमयागस्वरूपत्वात् सुत्यानां । अग्निहोत्रादीनां
तु हविर्यज्ञस्वरूपत्वादसुत्यत्वमिति । यत्पुनरिदमुक्तं गवाम-
यनप्रकृतिकत्वादग्निहोत्रादिमासैः पूर्वपक्षसिद्धिरिति । तद-
युक्तं । सोमयागानामेव गवामयनप्रकृतित्वं पूर्वपक्षस्त्वमुत्तर-
पक्षस्येति । अग्निहोत्रादयोऽस्मिन् सचे अप्राकृता आगन्त-
वः कर्मविशेषाः, अतस्तेषान्तत्स्यानापन्नत्वमपि न सम्भवति ।
अतस्तेषां सुत्यत्वञ्च सम्भवति । सुत्यत्वासम्भवे तथादृष्टत्वादि-
त्यस्य हेतोः साधारण्यादसाधकत्वादित्यनेनाभिप्रायेणोक्तं
भगवताचार्येण 'तदनुपपन्नम्' इति ॥

पञ्चर्थं ह्यग्निप्रणयनन्तस्य च अःसुत्यानिमित्तं ॥ १३ ॥

परोक्तस्य हेतोरसाधकत्वमुक्त्वा स्वपक्षं समर्थयति । औपव-
सथेषु कर्मसु यः पशुभाजः स अःसुत्यानिमित्तमिति प्रत्यक्षं
श्रूयते 'अग्नीषोमाभ्यामिन्द्रो वृत्रमहंसावेनमब्रूताम्' इत्यादि-
ना । अतो वचनात् पशोः सुत्यानन्तर्यमेव सन्वादनोच्यं । तच्च
यदग्निप्रणयनन्तं सोमयागार्थमेव पशोरप्युपकरोति प्रस-
ङ्गादिति पञ्चर्थमित्युक्तं । अतोऽग्निप्रणयनस्य पशोः अःसुत्यान-
न्तर्यमेव कर्तुं युक्तं ॥

अतिप्रणीतचर्यायां च वैगुण्यं दर्शपूर्णमासयोः । तथाग्नि-
होत्रस्य ॥ १४ ॥

एवं तावदौपवसथिकस्य अग्निप्रणयनादेरग्निहोत्रादिमासे-
भ्य ऊर्ध्वमेव कर्त्तव्यतां प्रतिपाद्येदानीमस्ति अग्निप्रणयनस्या-
ग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तात् क्रियायां दर्शपूर्णमासयोरग्निहो-
त्रस्य च वैगुण्यं भवतीति प्रतिपादयति । कुत इति चेत्, प्रकृ-
तौ नैयमिकेऽतिप्रणीते उत्तरवेद्यान्तयोर्यागादिदर्शनात् । अतो
वैगुण्यकरत्वादग्निप्रणयनन्तावत् पुरस्ताच्च कर्त्तव्यमित्यस्य विभे-
षोऽन्येभ्य इत्युक्तं ॥

सदे। हविर्धानान्याग्नीध्रियाग्नीषोमप्रणयनवसतीवरोग्रह-
णानि पञ्चार्थानि भवन्ति सुत्यार्थान्येके ॥ १५ ॥

एवं तावदौपवसथिकेषु यः षः । षः सुत्यानिमित्तत्वादग्नि-
होत्रादिमासेभ्य ऊर्ध्वं कर्त्तव्यमित्युक्तं । अग्निप्रणयनं च सुत्या-
र्थत्वात् पञ्चोत्तरपुष्पकारकत्वाच्च पुरस्तात् क्रियायाञ्चाग्निहोत्रा-
दीनां वैगुण्यकरत्वात्तदित्युक्तं । इदानीं येषां षः सुत्यावचनं
नास्ति श्रुत्यादिभिस्तु सुत्याङ्गभावोऽख्येव अङ्गभावश्च सन्नि-
पत्योपकारकद्वारेण, तेषां सुत्याकर्मणोद्देशादिषाधन इत्यक-
ल्परूपाणां सद्वादीनामग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तात् करणे
किञ्चिददृष्टं दृष्टं वा प्रयोजनं नास्ति । एतेषां पुरस्तात् करणे
प्रमाणं च नास्ति, कुतः ॥

तत्कालाश्चैव तद्गुणाः ॥ १६ ॥

यस्य प्रधानस्य यः कालः सं एव कालस्तद्गुणानां प्रधान-
काल एव, अङ्गानां मुख्यकाल इत्यर्थः । तदेतद्व्यायविदां प्रसि-
द्धं । अत एव प्रसिद्धवदुपदिष्टवानाचार्यः ‘तत्कालाश्चैव तद्गु-
णाः’ इति । एतदुक्तं भवति । यस्मात् प्रधानकाला एव प्रधा-
नगुणाः तस्मात् सदश्चादीनामग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्ताद-
क्रियेव । तत्कालाश्चैव तद्गुणा इति चंमब्देऽच पठितः प्रधान-
काले च गुणाः कर्त्तव्या इत्यर्थः । सदश्चादीनामप्यस्यतावचनं
अभ्युपगम्य सदश्चादीनि पश्यानि वा भवन्तु, सुत्याद्यानि
वा । सर्वथा तावदग्निहोत्रादिभ्यः पुरस्तात् क्रिया न स्यादित्य-
यमभिप्रायः । अङ्गानां प्रधानकालत्वमुक्तं ‘तत्कालाश्चैव तद्गु-
णाः’ इति । यानि पुनरङ्गानि प्रधानकालादिप्रकृत्यानि, यथा
‘आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति’ इति, तेषां पश्यानि नास्ति
सौमिकैः पदार्थैर्व्यवधानादिति । अतोऽनुयाजसदृशानि कर्मा-
न्तराणि सोमाङ्गत्वेनैव विधीयन्त इति प्राप्ते उच्यते ॥

सिद्धस्वभावानां न व्यवधानादन्यत्वं यथा पृथ्वाभिस्त्रययोः ॥

॥ १७ ॥

प्रकृतौ सिद्धस्वभावानां पदार्थानां विहृतौ पदार्थान्तरव्य-
वधानमात्रेण तेषामन्यत्वं न स्यात् । अनन्यत्वे च प्राकृतोपका-
रत्वेनाङ्गत्वमपि स्यात् । प्राकृतानां हि पदार्थानां विहृतावुपका-

रद्वारेण प्राप्तानामनुपकारकत्वमित्युक्तं, यदि परं व्यवधाना-
दन्यत्वं भवति । अतो विप्रकृष्टकाला अपि पदार्थास्तदुणा
एव भवन्ति, तद्वानुपगमादिति कर्मान्तरत्वपक्षे वाक्यभेदा-
दिति प्रसज्येत । यथा पृष्ठ्याभिप्लवयोरिति व्यवधानादन्यत्वा-
भावे दृष्टान्तः । यथा पृष्ठ्यस्य वाभिप्लवस्य वान्यस्य वा सङ्घाते
रूपविशेषस्य मध्ये यजमानमरणस्य निमित्तेन नैमित्तिकमहर-
न्तरमुपजायते तच्च तेन व्यवधानमस्ति, तथा पृष्ठ्यादिसङ्घा-
तविशेषबुद्धिर्नापैति तद्वदत्रापि । यस्माद्व्यवधानात् पदा-
र्थान्यत्वं नास्ति, अत एवौपवसथिकस्याग्निहोत्रादिमासेभ्यः
पुरस्तात् क्रियाशङ्कानिराकरणार्थमिदं प्रकरणमारब्धं । कानि-
चिदङ्गानि तत्कालानि कानिचिद्विप्रकृष्टकालानोत्थेवमुभयथा
व्यवहारोऽस्ति । सर्वथा तावदग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तादौप-
वसथिकं न कर्त्तव्यमिति प्रकरणार्थः ॥

सगुणानां ह्येव कर्मणामुद्धार उपजनो वा ॥ १८ ॥

अथमप्यग्निहोत्रादिमासेभ्यः उपरिष्ठादौपवसथिकक्रिया-
यां हेतुः । यस्मात् प्रधानकर्मणामुद्कारे उपजने उत्कर्षे च
सगुणानामेव सर्वत्रोद्कारादिर्दृष्टः । यथा स्नानभोजनविहारा-
णामहरहःकार्याणाङ्गस्यचिदुद्कारे सगुणस्यैवोद्कारो दृष्टः,
उत्कर्षे च सगुण एवोत्थव्यते, एतेषां नित्यकार्याणामन्तरासे
अन्यनैमित्तिकमुपजायमानं सगुणमेवोपजायते, एवमत्रापि

वैश्वेदिकैरग्निहोत्रादिभिर्दत्तव्यमाणं सौत्यं कर्म आत्मनो
गुणभूतेन औपवसथिकेन सहोक्तव्यन्ते । हिंसादः प्रसिद्धौ ।
यस्मात् सर्वत्र उद्धारोपजनोत्कार्वाः सगुणानामेव दृष्टाः
तस्मादत्रापि सगुणस्य सौत्यस्य उत्कर्षो युक्त इति सूत्रार्थः ॥

सुब्रह्मण्या त्वत्यन्तं ॥ १८ ॥

प्रासङ्गिकोऽयं सुब्रह्मण्याविचारः । प्रकृतावुपसत्सुत्याकाल-
त्वात्सुब्रह्मण्याया अग्निहोत्रादिमासानाञ्च सुत्योपसद्भावात् सु-
ब्रह्मण्याया अभावब्रह्मा स्यात्, तत् इदमुच्यते । सुब्रह्मण्याया
अयं विशेषः । अत्यन्तान्नित्यं कर्त्तव्या, अग्निहोत्रादिमासेष्वपि
अप्राकृतोऽयङ्काल इति नोत्सृष्टव्या ॥

अनवधृतेऽकालसंग्रयत्वात् ॥ २० ॥

प्रकृतावुपसत्सुत्याकाला सती सुब्रह्मण्या तत्कालविशेषविशि-
ष्टाऽऽह्रयते । इह पुनरप्राकृतत्वात्कालस्य तेनोपलक्षणं प्रकृत्या
सुब्रह्मण्याया अयुक्तमिति मन्यमानेनानवधृता कालसङ्ख्याविशे-
षणाऽऽह्रातव्या । सुत्यामागच्छेति कालसंग्रयत्वादित्यस्यायमर्थः ।
प्रकृतौ द्वादशाहे सुत्यामित्यादयः सङ्ख्याविशेषाः किमुपस-
दहःसङ्ख्याविशेषप्रयुक्ताः आहोस्त्रिप्राक्सुत्यावन्यहानि । तद-
हःसङ्ख्याप्रयुक्ता इत्येवङ्कालसंग्रयत्वादित्यर्थः ॥

उत्सर्गमेकं सुत्योपसद्गुणत्वात् ॥ २१ ॥

सुब्रह्मण्याया उत्सर्गमेकं दृक्कन्ति सुत्योपसद्गुणत्वात् । कि-

मिहं सुत्योपसदुक्तलदिति सुत्यानामेवायकुणो मोपसदं कमा-
ल्लिङ्गं वलीय इति । अतोऽयमुपसदाङ्गुण उपसत्काजवर्त्ति-
त्वात् उपसदुक्तलोपचारः । अग्निहोत्रादिमासानामसुत्यत्वात्
उपसत्काजत्वात्सुब्रह्मण्योत्सर्गमेक आहुरित्यर्थः ॥

क्रिया त्वेव प्रवृत्ते ह्यन्तमगत्याऽवस्थाने दोषः ॥ २५ ॥

अस्याः क्रियैव निश्चीयते । सोमयागसाधनसंस्कारत्वात्
मन्त्रस्य प्रकृतौ सोमयागादूर्ध्वं यावत्सुत्याकाजसावदाह्वयते ।
तद्वदत्राप्याह्वातव्या । तावतः कालस्योपसत्स्वेतैतत्सम्बन्धा-
दस्या उपसत्सम्बन्धः, तदभावान्नास्यास्यागो युक्तः । अत्रा-
यमपि विशेषोऽस्ति । औचित्यादपि न त्याज्या । आदित
आरभ्य सर्वेष्वेवाहः स्वाह्वयन्ति । कथमिदानीं नाह्वयन्ति । नून-
मयं सोमोऽस्मभ्यन्न दास्यत इति देवतायाः शङ्का स्यात् तन्नि-
वृत्त्यर्थमाह्वातव्या । प्रारब्धस्य मध्ये त्यागस्य कारणाभावात्
त्यागे दोष एव स्यादित्यभिप्रायः । परवदर्थविचारोऽत्र स्वप-
दार्थपरिज्ञानार्थ एव । अतिप्रैषः अःसुत्योरुपोह्यत इति ॥

**त्रिवृता मासं । पञ्चदशेन मासं । सप्तदशेन मासं । एक-
विंशेन मासं । त्रिणवेन मासं । अष्टादशत्रयस्त्रिंशानि । द्वाद-
शाहस्य दशाहानि । महाव्रतश्चातिराचस्य ॥ २६ ॥**

अत्र पृथक्स्य षड्भिरहोभिः पञ्च मासाः कर्त्तव्याः । षडे-

नाष्टादशाहानि दशरात्रो महाव्रतमुदयनीयः । कृत्स्नोक्तवा-
ञ्चाच प्रायणीयः ॥

सर्वेण यज्ञेन यजन्ते य एतदुपयन्ति ॥ २४ ॥   ॥ ४ ॥

स्तुतिवादोऽयं । बह्वनामच सम्भवादुल्लिख्यमासोऽनेन सूत्र-
कारेण न सूचितः । स कर्त्तव्यस्येत् परप्रत्ययादेव कर्त्तव्यः ॥

इत्युत्तरवट्कस्य षष्ठे चतुर्थी कण्डिका ॥ • ॥

सर्पाणामयनं ॥ १ ॥

इदमपि संवत्सरसत्त्वं ॥

गोआयुषो ईदृशी स्तोमे ॥ २ ॥

एते अहनी इदृशी स्तोमे अभ्यस्याभ्यस्य कृत्स्नं संवत्सरस्या-
मृतः ॥

अनुस्तोमे षण्मासान् । प्रतिस्तोमे षट् ॥ ३ ॥

अथमेवात्र विशेषः, अनुस्तोमप्रतिस्तोमत्वमेव ॥

ज्योतिर्द्वादशीस्तोमो विषुवत्स्थाने ॥ ४ ॥

ज्योतिरेकाहो विषुवत्स्थाने भवति । स द्वादशीस्तोमश्च
भवति ॥

प्रकाशकामा उपेयुः ॥ ५ ॥

विद्यया धनेन प्रकाशकामाः सर्पाणामयनमुपेयुः । अत्र
प्राच्यणीयोदयनीयो पूर्वोक्तेन न्यायेन भिन्नावभिन्नौ भवतः ॥

चैवर्षिकं प्रजाकामाः ॥ ६ ॥

चैवर्षिकमिति सत्रनाम ॥

गवामयनं प्रथमः संवत्सरः । अथादित्यानां । अथाङ्गिरसां ॥

॥ ७ ॥

चिः संवत्सरः सुत्य इति तस्यैते चयः संवत्सराः ॥

चत्वारि तापस्वितानि ॥ ८ ॥

चत्वारि तापस्वितानि वक्ष्यन्त इत्यर्थः । उपदेशादेव चतुष्टु
सिद्धे चतुर्गृहणं सर्वेषां तापस्वितानां तुल्यत्वज्ञापनार्थं । कथ-
मनेन तुल्यत्वमिति चेत्, तापस्वितानीत्यस्य विशेषणत्वात् ।
तापस्वितानि तापस्वितानीत्येकशेषात् एतत् चयं सिद्धं । एक-
शेषश्च सङ्ख्याणामिति स प्रसिद्धः, तेन सामानाधिकरण्याच्च-

तुर्णां तुल्यत्वमध्यवसितं । तुल्यत्वमिद्वौ प्रयोजनं यथा प्रथमे
सौत्ये षाण्मास्येवहराधिक्यं नास्ति, एवं सर्वेषु तापस्वितेषु
सौत्येषु संवत्सरचतुःसंवत्सरद्वादशसंवत्सरषट्चिंशत्संवत्सरे अह-
राधिक्यं विषुवता न कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥

क्षुल्लकतापस्वितं प्रथमं संवत्सरं सदीक्षोपसत्कं ॥ ८ ॥

क्षुल्लकतापस्वितमिति प्रथमं व्याख्यानन्दीक्षोपसत्किः सप्त
संवत्सरकालमित्यर्थः ॥

**तस्य चत्वारः सौत्या मासाः गवामयनस्य प्रथमषष्ठसप्तमो-
त्तमाः ॥ १० ॥**

अतो महाव्रतवदेतत् सचं । महाव्रतत्वेऽपि तस्य संवत्स-
रदोक्षानिवृत्त्यर्थं संवत्सरं सदीक्षोपसत्कमित्युक्तं । अत्र मासा-
तिदेशाद्विषुवाच्च भवति ॥

त्रैवर्षिकं तापस्वितं । तस्य सौत्यः संवत्सरः ॥ ११ ॥

तापस्वितानां यथा सुत्यापसद इति सुत्यानां त्रिभाग-
मिद्वे चत्वारः सौत्या मासाः सौत्यः संवत्सरः चत्वारः सौत्याः
संवत्सरा द्वादश सौत्याः संवत्सराः इत्येतानि वचनानि विषु-
वमिवृत्त्यर्थानि ॥

उक्तो गवामयनेन । ज्योतिर्गौरायुरभिजिदिश्वजिन्महाप्र-
तच्चतुर्विंशानां वैकैकं ॥ १२ ॥

गवामयनस्याधमपवादः । एतेषां सप्तानामङ्गामेकैकोनाङ्गा
संवत्सरः पूरयितव्योऽभ्यस्याभ्यस्येत्यर्थः ॥

द्वादशवर्षिकं तापश्चितं । तस्य चत्वारः सौत्याः संवत्सराः ।
गवामयनशस्याः पूर्वेष्वैव न्यायेन ॥ १३ ॥

पूर्वन्यायशब्देनैकसम्भार्यात्तरपक्ष उच्यते ॥

षट्त्रिंशद्वर्षिकं महातापश्चितं । तस्य द्वादश सौत्याः संवत्स-
राः । गवामयनशस्याः पूर्वेष्वैव न्यायेन । अपि वोत्तरस्य पक्ष-
सो द्वाविंशतिः सवनमासा भवेयुः । त्रयोविंशतिः पूर्वस्य ॥ १४ ॥

सवनमासा उभयोः पक्षयोः पृष्ठ्याभिज्ञवसम्भवा उदय-
नीयास्त्रिंशिनस्ते द्वाविंशतिरुत्तरे पक्षसि त्रयोविंशतिः पूर्णपक्ष-
सि षट्सप्तमोत्तमैस्त्रयः स्वरूपेष्वेव । एवमष्टाचत्वारिंशत् मासा
भवन्ति चतुर्णां संवत्सराणां पर्याप्ताः । अत एतत् कृत्तः
कृत्तस्योच्यते, किमेतद्व्यक्तमेण प्रणीतं भगवता सूत्रकारेणेति ।
अयमभिप्रायः । मासदृष्टौ सवनमासानामेव दृष्टिः इतरेषां
चत्वारिंशत् स्वरूपेष्वेवेत्यस्य न्यायस्य सर्वार्थत्वाद्यैवं प्रणीतं । अतः
षट्त्रिंशद्वर्षिकेऽपि एकसप्ततिः पूर्वपक्षसवनमासाः सप्ततिरुत्तरे
पक्षसि त्रयस्य षट्सप्तमोत्तमास्य षड्विंशकल्पना भवतीति गम्यते ॥

प्रजापतेर्द्वादशसंवत्सरं ॥ १५ ॥

इदं सचनाम, तस्याहान्युच्यन्ते ॥

त्रयस्त्रिंशत्संवत्सरास्तयः पञ्चदशास्तयः सप्तदशास्तयः
एकविंशः । एतैरेव स्तोमैः शास्त्र्यानां षट्त्रिंशद्वर्षिकं ॥ १६ ॥

स्तोमैरिति स्तोमविशिष्टैरहोभिरित्यर्थः । शास्त्र्यानामयन-
मिति सचनाम । अयनशब्देऽध्याहर्त्तव्यः । एवमुत्तरेष्वपि
साध्यानां विश्वसृजामयने अग्नैरित्येतेषु । षट्त्रिंशद्वर्षिकमि-
त्यादयः शब्दाः सत्रकालवचनाः ॥

एकैकेन नव नव वर्षाणि ॥ १७ ॥

पूर्वस्येयमहःकल्पना ॥

एतैरेव स्तोमैः साध्यानां शतसंवत्सरं । एकैकेन पञ्चविंश-
तिः पञ्चविंशतिर्वर्षाणि ॥ १८ ॥

साध्यानामयनस्येयमहःकल्पना ॥

एतैरेव स्तोमैर्विश्वसृजां सहस्रसंवत्सरं एकैकेनार्द्धतृतीयान्यर्द्ध-
तृतीयानि वर्षशतानि ॥ १९ ॥

विश्वसृजामयनस्याहःकल्पना । सहस्रसंवत्सरान्तदायुषामस-
म्भवादिति विचारितौ सम्भवासम्भवौ । तत्र यथा सम्भवति तथा
प्रतिपत्तव्यं ॥

अग्नेः ॥ २० ॥

अथनम्रवद् एतेषु शेष इत्युक्तं । तस्याहःकृत्तिरुच्यते ॥

अग्निष्टोमसहस्रं ॥ २१ ॥

अथ बहिरेव प्रायणीयोदयनीयौ । 'अग्निष्टोमसहस्रम्'
इत्यनेन सहस्राहःप्रमाणस्यानुक्तत्वात् ॥

सहस्रसाव्यमित्येतदाचक्षते ॥ २२ ॥ ॥ ५ ॥

एतदथनं सहस्रसाव्यमित्यनेन नामाचक्षते ॥

इत्युत्तरपट्कस्य षष्ठे पक्षमी कण्डिका ॥ ० ॥

अथ सारस्वतानि ॥ १ ॥

अनन्तरं सारस्वतानि सचाण्डुच्यन्त इत्यर्थः ॥

सारस्वत्याः पश्चिम उदकान्ते दीक्षेरन् ॥ २ ॥

पश्चिम उदकान्त इत्यनेन सारस्वत्या विनम्रमिति प्रसिद्धे
दैव उच्यते । तस्मिन्दीक्षेरन्नित्यर्थः ॥

ते तत्रैव दीक्षोपसदः कृत्वा प्रायणीयञ्च सरस्वतीं दक्षिणेन
तीरेण शम्भाप्राप्ते शम्भाप्राप्तेऽहरर्ह्यजमाना अनुव्रजेयुः ॥ ३ ॥

ते सचिणस्तत्रैव दीक्षोपसदस्य समाप्य औपवसाधिकञ्च कृत्वा
प्रायणीयमतिरात्रञ्च तत्रैव कुर्युः । एवं तत्रैव कृत्वा सरस्वतीं
दक्षिणेन तीरेणानुव्रजेयुः, शम्भाप्राप्तेऽहरर्हर्वसिता । ते तत्रै-
वेतिवचनं सर्वेषु सारस्वतेषु प्रायणीयान्तं कर्म विनश्यनप्रदेश
एव कर्त्तव्यमित्येवमर्थः ॥

संहार्य उलूखलबुध्नो यूपः ॥ ४ ॥

संहार्यगमनकाले संहृत्य गन्तुं योग्यः समो देशस्तत्र गच्छेयु-
रित्यर्थः । उलूखलस्येव बुध्नो मूलं यस्य स उलूखलबुध्नः । समे
देशे स्थापयितुं योग्य इत्यर्थः ॥

चक्रीवन्ति सदोदविर्धानानि ॥ ५ ॥

हविर्धानयोर्विशालाभिप्रायेण बहुवचनं ॥

आग्नीध्रीयं पत्नीशालञ्च ॥ ६ ॥

चक्रवदित्यर्थः ॥

दक्षिणपुरस्तादाहवनीयस्यावस्थाय ब्रह्मा शम्भां प्रहरेत् ।
सा यत्र निपतेत् तद्गार्हपत्यस्यायतनं । ततोऽधिविहारः ॥ ७ ॥

गार्हपत्यादारभ्य पुरस्ताद्यथा पुनर्विहारः कल्पनीयः ॥

विषमे चेन्निपतेदुद्धृत्य समे विहरेयुः ॥ ८ ॥

समीकर्तुं ब्रह्मेऽपि विषमे देशे ब्रह्मा चेत् परिपतेदुद्धृत्य
तां ब्रह्मां पुनः समे देशे तां प्रहृत्य विहारः कर्त्तव्यस्तत्रैव ॥

असु चेद्वारुणं पुरोडाशं निर्वपेयुः । आपानपन्ने चरुं ।
अपान्नपादा द्वास्यादुपस्थं समन्या यन्युपयन्यन्या इति ।
आतः समानं सर्वेषां ॥ ९ ॥

एवमन्तं सर्वेषां सारस्वतानां समानं ॥

मित्रावरुणयोरयनं ॥ १० ॥

मित्रावरुणयोरयनं नाम सारस्वतं सचमिदानीमधिक्रि-
यते ॥

कुण्डपायिनामयनस्याद्यान् षण्मासानावर्त्तयन्तो ब्रजेयुः ॥
॥ ११ ॥

अग्निहोत्रादीनित्यर्थः । अत्र दण्डचक्रवदावृत्तिरपेक्ष्यते,
परस्वधेरनित्यतत्वात् ॥

मासि मासि च गोआयषो उपेयुः । आयरयुग्मेषु । गौर्यु-
ग्मेषु ॥ १२ ॥

यथाऽपरपक्षस्तु चतुर्दश्यामौपवसथिकं कम भवेत्तथा दीक्षे-

रन् । ततः क्षमावास्यायां प्रायणीयमतिरात्रं कृत्वा अग्नि-
 होत्रादीनां मासानां यजेत । ततः पौर्णमास्याङ्गामुपेयुः । एव-
 मुत्तरस्यां पौर्णमास्यामायुषमुपेयुः । एवमेव गोआयुषी पौर्ण-
 मास्यां पौर्णमास्यां क्रमेषोपेयुः । इविर्यज्ञमासान् क्रमेषाव-
 र्त्तयन्तः श्राद्धं प्रसूयं सरस्वत्या दक्षिणेन तीरेणाभिब्रजेयुः । एवं
 कृते आयुरयुग्मेषु मासेषु, गौर्युग्मेषु मासेषु कृतौ भवतः । मासा-
 नां युग्मायुग्मत्वं सचारम्भकास्त्रावधिकं । अत्र दीक्षोपसदोर्दा-
 दन्न दादग्नैव । अत एव तद्युक्तं ॥

इति नु प्रथमः कल्पः ॥ १३ ॥

मित्रावरुणायनस्यायं प्रथमः कल्पः ॥

अथ द्वितीयः ॥ १४ ॥

कल्प इति शेषः ॥

यथामावास्यायामतिरात्रः स्यात् तथा दीक्षेरन् ॥ १५ ॥

यथाऽमावास्यायां प्रायणीयोऽतिरात्रो भवेत्तथा दीक्षित्वा-
 ऽपरपक्षस्य चतुर्हस्त्रामेवौपवसथिकं कर्म कृत्वाऽमावास्यायाम-
 तिरात्रं प्रायणीयं कुर्युः ।

तेऽमावास्यायामतिरात्रं संस्थाप्य तदहरेवामावास्यास्य सा-
 न्नाय्यवत्सानपाकुर्युः ॥ १६ ॥

तेऽमावास्यायामेकस्मिन्नेवाहनि अतिरात्रमाश्विनान्तं समाप्य
तद्दृष्टेव अस्य वत्सापाकरणादि कृत्वा शोभते यजेरन् ॥

तं पक्षमामावास्येन ब्रजित्वा पौर्णमास्याङ्गामुपेयुः तं पूर्व-
पक्षमामावास्येन ब्रजित्वा पौर्णमास्याङ्गामुपेयुः । पौर्णमासेनो-
त्तरं ब्रजित्वाऽमावास्यायामायुषमुपेयुः ॥ १७ ॥

पौर्णमासेनापरपक्षं ब्रजित्वाऽमावास्यायामायुषमुपेयुः ॥

एवमावर्त्तयन्तो ब्रजेयुः ॥ १८ ॥

द्यावत् ज्ञातं प्राप्यते ॥

इन्द्राग्न्योरयनं ॥ १९ ॥

इदमप्यन्यत् सारस्वतं ॥

गोआयुषोभ्यां ॥ २० ॥

अस्मिन् सारस्वते गोआयुषीभ्यामेवान्तं कास्त्रमभ्यस्यान्तं
ब्रजन्ति ॥

अर्यम्णोरयनं त्रिकद्रुकैः ॥ २१ ॥

इदमपि सारस्वतान्तरं । त्रिकद्रुकैस्त्रिकद्रुकैर्दण्डकस्त्रि-
नवदभ्यस्यान्तं ब्रजेयुः ॥

सरस्वतीपरिसर्पणस्य शस्यमुक्तं गवामयनेन ॥ २२ ॥

सरस्वतीपरिसर्पणं नाम सारस्वताक्षरं । तस्य ब्रह्मज्जवा-
मयनेनोक्तं । ब्रह्मग्रहणं ब्रह्ममात्रमेव गवामयनस्य उत्थाना-
दिसारस्वतमेवेति ज्ञापनार्थं ॥

एकपातोनि त्वहान्यतिरात्राः ॥ २३ ॥

अयमत्र विशेषः, चतुर्विंशाभिजिद्विषुवन्महाव्रतादीनि एक-
पातीन्वहानि, तानि अतिरात्रसंस्नानि भवेयुः ॥

पृथ्वाहस्यतुर्थं ॥ २४ ॥

अतिरात्रसंस्नमित्यर्थः ॥

इति नु गतयः ॥ २५ ॥

एवंप्रकारा गतयः सर्वेषु सारस्वतेषूक्ता अस्माभिः । आस्ता-
न्तरेष्वन्येऽपि प्रकाराः सन्ति ॥

अथोत्थानानि ॥ २६ ॥

उत्थानान्यपि सर्वेषां वक्ष्यन्ते ॥

ज्ञात्तं प्रसूतवणं प्राथोत्थानं ॥ २७ ॥

इमन्द्वेष्टं प्राथोत्थानमेव कर्त्तव्यं, न क्रमप्राप्तं कर्मा-
र्थं ॥

तेयमुनायाङ्कारपचवेऽवमृथमभ्युपेयुः ॥ २८ ॥

ये ज्ञात्वा प्रसवणं प्राप्नोतिष्ठन्ति तेऽस्मिन्देवेऽवमृथं कुर्युः ॥

उदेत्याग्नये कामायेष्टिर्वैराजतन्त्रा ॥ २९ ॥

अवमृथमुदेत्य इयमिष्टिः कार्या ॥

तस्यामंश्चीञ्च पुरुषो च धेनुके दद्युः ॥ ३० ॥

अश्वजातौ स्त्री पुरुषीत्युच्यते । ते धेन्ववसे दद्युः ॥

एतद्देत्यानं ॥ ३१ ॥

एतद्देत्यानं वक्ष्यमाणानि वा । उक्तस्य पुनर्वचनं वक्ष्यमाणेष्विष्टिर्न भवतीत्येवमर्थं ॥

षष्ठभैकशतानां वा गवां सहस्रभावे ॥ ३२ ॥

षष्ठभैकशतसङ्ख्या आसाङ्गवामित्यृषभैकशताः सचारम्भकाले उत्सृज्यन्ते । आसां सहस्रभावे उत्थानमित्यर्थः ॥

सर्वस्वज्यान्यां ॥ ३३ ॥

घोरादिभिः सर्वस्वापहारे अथवात्सृष्टानाङ्गवां सर्वनाशे ॥

गृहपतिमरणे वा । ज्यान्यां तृत्तिष्ठन्तो विश्वजिताऽतिरात्रे-
णोत्तिष्ठेयुः । गृहपतिमरण आयुषा । *गवा गवां सहस्र-
भावे ॥ ३४ ॥

एतानि पञ्चोत्थानानि श्राद्धप्राप्तेः प्रागेव निमित्तानि
भवन्ति । श्राद्धप्राप्तिनिमित्ते गवां नाश्वनिमित्ते चोत्थाननिमि-
त्तस्य क्रतोरविधानादुदयनीय एवातिरात्रस्तयोः कर्त्तव्यः ॥

इति श्रद्धं ॥ ३५ ॥   ॥ ६ ॥

इत्येवं व्यातिष्ठोमादिनः सारस्वतानुक्तेति श्रद्धमित्युक्तं ।
तस्यायमर्थः । एतेषु सारस्वतान्तेषु सर्वे श्रद्धमुक्तमित्यर्थः ॥

इत्युत्तरषट्कस्य षष्ठे षष्ठी कथिका ॥ ० ॥

अथ सवनीयाः ॥ १ ॥

पशवो वक्ष्यन्त इति शेषः ॥

क्रतुपशवो वात्यन्तं ॥ २ ॥

आग्नेयोऽग्निष्टोम इत्यादयः पशवः, तेषां संस्त्रावशेन प्रयोग
उक्तः । † ते एव गवामयनेऽहन्यहनि संस्त्रावशेनैव सचपरि-
समाप्तेरास्तम्भ्याः ॥

* गवेत्यधिकं सो० मू० पु० वर्तते नान्यत्र । † ते एवमिति पु० द्रष्टे ।

आग्नेयो वैन्द्राग्रो वा ॥ ३ ॥

अयमपि पूर्ववत् ॥

आग्नेयं वा रथन्तरपृष्ठेषु ॥ ४ ॥

रथन्तरभक्तिष्वपि वैरूपशास्त्रयोः परोक्षरथन्तरे नौध-
से च ॥

ऐन्द्रं वृद्धतृष्ठेषु ॥ ५ ॥

अत्रापि तद्भक्तिष्वपि वैराजरैवते ॥

एकादशिनान् वा ॥ ६ ॥

अन्वहमेकादशिनान् वा समस्तानालभेरन् । अत्यन्तमित्येव-
मन्तमनुवर्त्तते ॥

प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोः समस्तानालभेरन् । ऐ-
न्द्राग्नमन्तर्द्वा वा ॥ ७ ॥

अयमपरः कल्पः सन्नियोगश्चिष्टः । प्रायणीये चातिरात्रे
उदयनीये चातिरात्रे एकादशिनान् समस्तानालभेरन्, मध्य-
वर्त्तिष्वन्येष्वहःस्वित्यर्थः । तेष्वैन्द्राग्नमासभेरन् । प्रायणीयोद-
यनीयातिरात्रयहणं अग्निष्टुत्प्रायणीयस्थान इत्येवमादिष्वे-
वायङ्मन्यो माभूदित्येवमर्थः ॥

अन्वहं वैकैकश एकादशिनान् ॥ ८ ॥

अथस्यापरः कल्पः । एकादशिनामेव एकैकमादित आरभ्य
अहन्यहनि क्रमेणालभेरन् । अस्मिन् पक्षे दण्डकस्त्रिनवदावृत्तिः ।
तदेवं निरूपितं वचनादन्यत्परिवृत्ति नैकादशिनेषु, स्त्रिङ्गदर्श-
नात् ॥

न त्वेवैकादशिनीं न्यूनामालभेरन् ॥ ९ ॥

एकादशिन्यामेव अन्वहमेकैकालभे क्रियमाणेऽन्या एका-
दशिनी अपरिसमाप्ता न्यूनवृत्तिष्ठते तथा न कर्त्तव्यमिति
प्रतिष्ठय्यते ॥

एतेन चेत् पञ्चयनेनेयुस्तृतीयेऽहनि दशरात्रस्य द्वात्रिं-
शतमेकादशिन्यः सन्तिष्ठन्तेऽत एतस्मिन् नवरात्रेऽतिरिक्त-
पशूनालभेरन् ॥ १० ॥

न्यूनालभप्रतिषेधादेकैकालभे एवं कर्त्तव्यमित्युच्यते । एकै-
कालभपक्षे एकादशिन्या द्वात्रिंशत्परिवृत्तिषु गतासु नवा-
हानि परिश्रियन्ते । तेऽहःस्वतिरिक्तपशूनालभेरन् । अतिरि-
क्तपञ्च इति वक्ष्यमाणनामधेयं ॥

वैष्णवं वामनमेकविंशे ॥ ११ ॥

दशरात्रस्य चतुर्थप्रभृतिष्वहःसु एते पञ्चवः सम्भवन्ति ।
*तान्येकविंशादीनि तेन तेन क्षोमेन तानि लक्ष्यन्ते ॥

* तान्येकैत्यादि सर्वत्र ।

ऐन्द्राग्रं त्रिणवे । वैश्वदेवं त्रयस्त्रिंशे । द्यावापृथिवीयां
धेनुश्चतुर्विंशे । तस्या एव वत्सं वायव्यं चतुश्चत्वारिंशे । आ-
दित्यां वशामष्टाचत्वारिंशे । मैत्रावरुणोमविवाक्ये ॥ १२ ॥

इयमपि वशैव ॥

वैश्वकर्मणमृषभं महाव्रते । आग्नेयमुदयनीयेऽतिरात्रे ॥ १३ ॥

एते सर्वे गोपश्रवः । अत्र स्तामयहणमहरूपलक्षणाद्यर्थं, न
तु स्तामविवक्षाद्यर्थं ॥

अपि वैकादशिनीमेव त्रयस्त्रिंशीं पूरयेयुः । अभिजिद्विश्व-
जिद्विषुवन्ति द्विपशूनि स्युः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥

गवामयने त्रयस्त्रिंशी एकादशिन्याः पूरणो वाऽयमुच्यते ।
अभिजिति सप्तदशस्यैकादशिन्या आरभते, तस्मिन्नह्न्यादितो
हो पशू आलभ्येते । ततः सप्तदशावशिष्यन्ते । अहानि च
सप्तैव । विषुवतो द्विपशूत्वं पूर्वमेव प्राप्तं तत्किमित्यत्र गृह्यते,
परिसङ्ख्याभयात् । एवं कृते त्रयस्त्रिंशैकादशिनी पूर्णा भवति ।
अथञ्च पक्षोऽतिरिक्तपशूभिर्विकल्प्यते ॥

इत्युत्तरघट्कस्य षष्ठे सप्तमी कण्डिका । ॥ ॥

अथ सन्निधर्माः ॥ १ ॥

सचाण्डालानि । अथेदानीं सन्निधां नियमा उच्यन्ते ॥

दीक्षाणादिपित्याणां दैवानाञ्च धर्माणां प्राकृतानां निवृ-
त्तिः ॥ २ ॥

दीक्षणीयाप्रभृति आकर्मसमाप्तेः पित्र्याणां पिण्डपितृय-
ज्ञादीनां, दैवानामग्निहोत्रादीनां निवृत्तिः । प्राकृतानां नि-
त्यानामित्यर्थः । सन्निधदणं यजमानोपस्रज्जपार्थं । तेनैकाहा-
हीनेष्वपि यजमानानां धर्मा भवन्ति ॥

सर्वशस्त्रं वर्जयेद्युग्रामचर्या ॥ ३ ॥

यामचर्या स्त्रीसम्भोगः, सर्वशस्त्रं वर्जयेद्युः, मनोवाक्कायैरि-
त्यर्थः । दैवपित्र्याण्यपि सर्वत्रो वर्जयेद्युः, श्रौतानि स्मार्त्तानि च ॥

सरणं ॥ ४ ॥

अहुतगतिः, धावनमित्यर्थः ॥

विवृतस्मरणं ॥ ५ ॥

इत्थान् प्रकाशं हसनं न कर्त्तव्यं, यदि कर्त्तव्यस्तदा आ-
श्वाथैव ॥

ह्यभिदासं ॥ ६ ॥

स्त्रीभिः सहाभिदासमात्रमपि वर्जयेयुः ॥

अनार्याभिभाषणं ॥ ७ ॥

अनार्याः प्रतिलोमा अनुलोमाः दृष्टदोषिषश्च तेन सम्भा-
षेरन् ॥

अमृतं क्रोधं अपां *प्रगाहणं ॥ ८ ॥

क्षानानि ॥

अभिवर्षणं ॥ ९ ॥

आत्मनः शरीरे वर्षाबिन्दुपतनं ॥

आरोहणं च वृक्षस्य नावो वा ॥ १० ॥

वाग्नब्दः समुच्चयार्थः । अन्यस्याप्येवंप्रकारस्य दृष्टादेः ॥

रथस्य वा ॥ ११ ॥

अयमपि निषेधोऽनसादीनामुपलक्षणार्थं ॥

दीक्षिताभिवादनं ॥ १२ ॥

एतानि सर्वशो वर्जयेयुरिति सम्बध्यते ॥

* प्रगाहणमिति सं० सटी० पु० द्रये ।

दीक्षितस्त्वौपसदं ॥ १३ ॥

तु ब्रह्मेऽभिवादनविधायकेषु पञ्चसु सूत्रेषु वर्जयेयुरित्यस्य
व्यावृत्त्यर्थः । दीक्षावस्य उपसदवस्यमभिवादयेत् ॥

उभौ सुन्वन्तं ॥ १४ ॥

दीक्षावस्यस्योपसदवस्यस्य सुन्वन्तं सुत्यावस्यं अभिवादयेतां ॥

समसिद्धान्ताः पूर्वारम्भिणं ॥ १५ ॥

समावस्यथोयः पूर्वमारभते तमितरोऽभिवादयेत् पश्चादा-
रम्भौ ॥

अभितप्ततरं वा ॥ १६ ॥

समसिद्धान्तयोरभितप्ततरमितरोऽभिवादयेत् । अभितप्त-
तरो नाम पूर्वं वज्रमिः क्रतुभिः दृष्टवान् इदानीं च प्रवृत्त-
मानः ॥

सर्वसाम्ये यथावयः ॥ १७ ॥

सर्वत्र समत्वे वयोऽधिकमितरोऽभिवादयेत् । एतावानभि-
वादनविधिः ॥

नृत्यगीतवादितानि ॥ १८ ॥

तु ब्रह्मेणाभिवादनविधेर्यावृत्तेर्यावृत्तौ वर्जयेदिति ब्रह्मः पु-
नरप्यागच्छतीति सूत्रद्वयोपपादितं दुन्दुभ्यादननादि ॥

अन्यांश्चावृत्योपचारान् ॥ १९ ॥

वर्जयेयुरित्यर्थः । उक्तेभ्योऽन्ये ये शास्त्रान्तरोक्ताः व्रतविरो-
धिन उपचारास्तानपि वर्जयेयुरित्यर्थः ॥

*न चैनान् बहिर्वेदिसदोऽभ्याश्रावयेयुः ॥ २० ॥

†यदा सत्रिणो बहिर्वेदिस्थिताः तदाऽभ्याश्रावणं न कर्त्तव्यं ।
आश्रावणशब्देन यागहोमा लक्ष्यन्ते ॥

नोदक्यान् ॥ २१ ॥

उदक्या आचमनार्हास्तान् बहिर्वेदिस्थितान्नाभ्याश्रावयेयुः ॥

नो एवाभ्युदियान्नाभ्यस्तमियात् ॥ २२ ॥

यदा सत्रिणः एतान् बहिर्वेदिस्थितानात्मनो नोभयं कुर्या-
दित्यर्थः । न यागहोमकाले उदयास्तमयकाले च बहिर्वेदि
तिष्ठेयुः, अशुचयो वा भवेयुः ॥

तेषाञ्चेत् किञ्चिदापदोपनमेत् त्वमग्रे व्रतपा असीति
जपेत् ॥ २३ ॥

तेषां ग्रामर्थादीनां यत्किञ्चिदापदा अकामत उपन-
मेत्तदा 'त्वमग्रे व्रतपा आसि' इत्येतामृचञ्जपेत् ॥

* न चैनान्न बहिरिति सटीक पु० इये । † यदेति पु० इये ।

आख्याय वेतरेषूपह्वंस्तोप्सेत ॥ २४ ॥

यो विध्यतिक्रमं कृतवान् स इतरेषु सचिषु ममायमतिक्रम इत्याख्याय तेषूपह्वं याचेत वेत्यर्थः । तेनायमर्थः । सर्वेष्वतिक्रमेषु जपो नित्यः, जपानन्तरमिदं वा कर्त्तव्यं । 'व्रतातिपत्तौ व्रतपतयः' इति शास्त्रान्तरविहितमन्यं व्रतविशिष्टमस्ति चेत्तदा कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥

अवकीर्णनं तैरेव दीक्षितद्रव्यैरपर्युष्य पुनर्दीक्षयेयुः ॥ २५ ॥

यो व्यवस्यपर्यन्तां ग्रामचर्यां करोति सः अवकीर्णीत्युच्यते । शास्त्रान्तरोक्तं वर्जयन् शास्त्रोक्तं च प्रायश्चित्तद्वारयित्वा पुनरपि तैरेव दीक्षितद्रव्यैर्दण्डादिभिः दीक्षयेयुः । अपर्युष्य परिवापनमकृत्वा इत्यर्थः ।

आग्रयणकाले नवानां सवनोयान् निर्वपेयुः ॥ २६ ॥

आग्रयणकाले सुत्यास्त्रागतासु नवानां ग्रीह्यवानां सवनीयान्निर्वपेयुः 'अरदि ग्रीहीणां वसन्ते यवानाम्' इति । विध्यन्तरानुरोधे तु श्रामाकानां, प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोस्तेषामपि विधानात् ॥

दीक्षोपसत्सु व्रतदुघ आदयेयुः ॥ २७ ॥

दीक्षासु उपसत्सु च आग्रयणकाले आगते तत्तत्कालीन-

मन्नं तेषां व्रतदुष्ट आदयित्वा तत्पयसा व्रतं कुर्युः । यत्र
श्यामाकानामप्याययणं न सम्भवति तत्रैवदुर्युर्विरोधाभावात् ॥

तेषां व्रत्यानि ॥ २८ ॥

व्रतादेषु भवानि व्रत्यानीत्युच्यन्ते । दर्शपूर्णमासयोर्यदौष-
वस्यमहस्तद्गताहः । तत्र यानि पत्नीयजमानयोः भोजनार्थान्यु-
क्तानि व्रतार्हाणि तानि तेषां सत्रिणां पत्नीयजमानानां एका-
द्याहीनस्नानानां च पत्नीयजमानानां भोजनार्थं भवन्तीति
सूचार्थः । दोषोपसत्सुत्यासु भोजनार्थं विहितत्वात् कुण्ड-
पायिनामयनादिषु अग्निहोत्रादिमासप्रकारा अस्मिन् विधेर-
वकाशं हविर्हृष्टिभक्षविषयं पश्यन्, तासां हविर्हृष्टिभक्ष-
विरोधात् ॥

पयो दीक्षासु ॥ २९ ॥

दीक्षासु भोजनार्थं पयो विधीयते ॥

व्यतिनीय कालमुपसदाच्चतुर्थमेकस्या दुग्धेन ॥ ३० ॥

उपसदामाद्योत्तमलक्षणं व्यतिनीयापोश्च अवशिष्टानुपस-
त्कालांश्चतुर्धा विभज्य आद्यभागश्चतुस्तनं व्रतकुर्यात् । तत्राद्यः
कालः प्रथमेऽहनि प्रातः, स दीक्षाव्रतेन व्याप्यत्वादपोद्यते ।
उत्तमस्तु काल औपवस्येऽहनि सायं, तस्य तत्र निवृत्तत्वात्त-
द्भविर्हृष्टिभक्षमेव । अतो व्यतिनीय कालमिति कालद्वयाभि-
प्रायेणोक्तं ॥

तावद्व त्रिभिस्तनैः । तावद्वाभ्यां । एकेन तावदेव ॥ ३१ ॥

उपसदामेकैकं चतुर्भागं व्रतयितव्यं । एवमुपसत्समृद्धौ
यथायोगं भागाः कल्पनीयाः ॥

सुत्यासु हविरुच्छिष्टभक्षा एव स्युः ॥ ३२ ॥

सुत्यासु हविरुच्छिष्टभक्षा एव भवेयुः, नौपवसधिकं च
तत्र, व्रतस्य निवृत्तत्वादित्युक्तं । अवधारणं यजमानानामेतदेव
व्रतं न सामान्यं तेषां व्रतानीत्येतत् । पत्नीनां तु सामान्यमेव,
तासां हविरुच्छिष्टभक्षविरोधादित्युक्तं ॥

धानाः करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्येति तेषां यद्यत्
कामयीरंस्तत्तदुपविगुल्फयेयुः ॥ ३३ ॥

यदि यथाप्राप्तेन हविरुच्छिष्टभक्षणेन प्राणा न भ्रियेरन्
तदा धानादीनां मध्ये यस्मिंस्तेषामभिरुचिस्तत् द्रव्यमुपकल्प-
येयुः, अभिवर्धयेयुः ॥

आशिरदुघो दध्यर्थं ॥ ३४ ॥

यदि व्यञ्जनरहितो हविरुच्छिष्टमुपभोक्तुमशक्तः स्यात् तदा
आशिरदुघो गा वर्धयेयुः दध्यर्थं । तेन तेन दध्ना आशिरार्थं
गृहीतशेषेण व्रतेनोपयुञ्जीरन् ॥

सौम्यं वा विगुल्फं निर्वपेयुरिति शौनको यावच्छरावं मन्ये-
रन् ॥ ३५ ॥

यदि धानादीनां वा हविर्विच्छिद्येन प्राणा न भ्रियेरन् तदा
यः प्राकृतः सौम्यश्चरुस्तं प्रवृद्धं निर्वपेयुः, यावद्भिः शरावैः
निरुप्तैः सन्निपां प्राणधारणाय पर्वाप्तिः सम्भवति तावन्निर्वपेयु-
रित्यर्थः ॥

वैश्वदेवमेके ॥ ३६ ॥

अथवा एतौ पक्षौ भवतः । सौम्यो यथाप्रकृति वक्तव्यः,
यथाप्रकृत्येव प्रतिपादनीयश्च सन्निपां प्राणरक्षार्थमेव, वैश्व-
देवश्चरुं विगुल्फं निरुप्य तेभ्यो यागं कृत्वा तच्छेषमुपयुञ्जीरन्
फलचमसन्वायेन ॥

बार्हस्पत्यमेके ॥ ३७ ॥

बार्हस्पत्येन चैवमेव ह्युर्युः । द्वावेतौ क्लौवौ पक्षौ ॥

सर्वान् वाऽनुसवनं ॥ ३८ ॥

सर्वानेतान् सौम्यादींश्चरुननुसवनं निर्वपेयुः । एकैकस्मिन्
तत्र सौम्यः प्रकृत इति स्वस्थाने द्वितीयसवने भवति । इतरथाः
सवनयोरितरौ चरु अनूबन्ध्यानन्तर्येण भवतः ॥

अपि वान्यत्र सिद्धङ्गार्हपत्ये पुनरधिश्रित्योपव्रतयेरन् ॥ ४८ ॥

गार्हपत्येऽधिअयणधर्ममात्रं उपव्रतयेरन्, न वा व्रतेन
संहृत्य वा ॥

अन्यान् वा पथ्यान् भक्षानामूलफलेभ्यः ॥ ४० ॥

उपव्रतयेरन्नित्यर्थः ॥

एतेन वर्त्तयेयुः पशूना च ॥ ४१ ॥   ॥ ८ ॥

एतेन सवनीयेन च पशूना वर्त्तयेयुः । न केवलं धाना-
दिभिरेव, सुत्याधिकारात् सवनीय एव पशुरच सन्निहितः,
किमर्थमेतेनेत्युच्यते । वक्ष्यमाणेऽपि यागे सवनीयस्यैव प्रापणार्थं
नाग्नीषोमीयस्य । अतोऽग्नीषोमीये पशौ हविर्हस्तिवृभक्षणार्थं
विभागे प्राप्ते 'समं स्यादश्रुतत्वात्' इति सममेव भागः स्याद-
चनादिति ॥

इत्युत्तरपट्टकस्य षष्ठे अष्टमी कण्डिका ।

तस्य विभागं वक्ष्यामः ॥ १ ॥

तस्य सवनीयस्य पञ्चोर्विभागं वक्ष्याम इति प्रतिज्ञासूत्र-
मिदं ॥

हनू सजिह्वे प्रक्षोतुः ॥ २ ॥

जिह्वया सह हनू प्रक्षोतुर्भवति, चोष्येतानि ॥

श्वेनं वक्ष उद्गातुः ॥ ३ ॥

श्वेनसदृशं वक्ष इत्यर्थः ॥

कण्ठः काकुद्रः प्रतिहर्तुः ॥ ४ ॥

काकुद्रः ककुदित्यर्थः । द्वे एते ॥

दक्षिणा श्रोणिर्होतुः । सव्या ब्रह्मणः । दक्षिणं सविथ
मैत्रावरुणस्य । सव्यं ब्राह्मणाच्छंसिनः । दक्षिणं पार्श्वं सांसम-
ध्वर्योः ॥ ५ ॥

अंसेन सहितं पार्श्वं । द्वे एते ॥

सव्यमुपगाढृणां । सव्योऽसः प्रतिप्रस्थातुः । दक्षिणं दो-
र्नेष्टुः । सव्यं पोतुः ॥ ६ ॥

दोरित्यर्थः ॥

दक्षिण ऊरुष्वावाकस्य । सव्य आप्रोधस्य । दक्षिणो
बाह्वरात्रेयस्य । सव्यः सदस्यस्य । सदञ्चानूकञ्च गृह-
पतेः ॥ ७ ॥

दे एते ॥

दक्षिणौ पादौ गृहपतेर्व्रतप्रदस्य ॥ ८ ॥

दे एते ॥

सव्यौ पादौ गृहपतेर्भार्यायै व्रतप्रदस्य । ओष्ठ एनयोः
साधारणो भवति तं गृहपतिरेव प्रश्निष्यात् ॥ ९ ॥

एतयोर्व्रतप्रदयोरोष्ठः साधारणो भवति । तं गृहपति-
स्त्राभ्यां विभज्य दद्यादित्यर्थः ॥

जाघर्णो पत्नीभ्यो हरन्ति । तां ब्राह्मणाय दद्युः ॥ १० ॥

तां जाघर्णो पत्न्यः कसैचिद्ब्राह्मणाय दद्युः ॥

स्कन्धाश्च मणिकास्त्रिंशश्च कीकसा ग्रावस्तुतः ॥ ११ ॥

स्कन्धजा मणिकाः कीकसाश्च । एते द्वे ॥

तिस्रश्चैव कौकसा अर्द्धं च वैकर्त्तस्योन्नेतुः । द्वयोस्तुक्तयोः
सूत्रयोस्त्रोणि चीणि । अर्द्धश्चैव वैकर्त्तस्य कौमा च शर्मितु-
स्तद्ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १२ ॥

ब्राह्मणस्येष्टमिता स्यात् तस्मै दद्यात् ॥

यद्यब्राह्मणः स्यात् ॥ १३ ॥

तदा तं भागमन्यस्मै ब्राह्मणाय दद्यात् ॥

शिरः सुब्रह्मण्यायै । यः श्वःसुत्यां प्राह तस्याजिनं । इडा
सर्वेषां । चोतुर्वा । ता वा एताः षट्त्रिंशतमेकपदा यज्ञं वह-
न्ति ॥ १४ ॥

यान्येतानि षट्त्रिंशदङ्गान्युक्तानि तान्येकपदा उच्यन्ते । ताश्च
यज्ञं वहन्ति, भक्षयिदृणां बलवर्धनद्वारेण ॥

षट्त्रिंशदक्षरा वै बृहती ॥ १५ ॥

सङ्ख्यासामान्यात् स बृहतीत्युच्यते ॥

बार्हताः स्वर्गलोकास्तत् प्राणेषु चैव तत् स्वर्गेषु च लोकेषु
प्रतिष्ठितोऽयन्ति ॥ १६ ॥

स्वर्गाश्च प्राणाश्च बार्हता इति कश्चित् संसृतिरिति । त-

स्मात् प्राणेषु च स्वर्गेषु च प्रतितिष्ठन्तो यन्ति, येऽङ्गानि दृष्ट-
तोऽसंमितानि जानन्ति ॥

स एषः स्वर्ग्यः पशुर्य एनमेवं विभजन्त्यथ येऽतोऽन्यथा त-
द्यथा सेलगावा पापकृतो वा पशुं विमथ्योरस्तादृक्तत् ॥ १७ ॥

स एष पशुरानन्याय सुखाय भवति । ये अनेन विधा-
नेन विभजन्ति । अन्यथा चेत् प्रत्यवायायैव भवतीति । वि-
भागस्तुतिपरा सैषा निन्दा ॥

तां वा एतां पशोर्विभक्तिं श्रौत ऋषिर्देवभागो विदाञ्च-
कार तामु द्वाप्रोच्यैवास्मासोकादुच्चक्राम तामु च गिरि-
जाय बाधव्याया मनुष्यः प्रोवाच ततो हैनामेतर्वाङ्मनुष्या
अधोयते ॥ १८ ॥   ॥ ८ ॥

विद्यास्तुतिद्वारेणापि विभागस्यैव प्रशस्तता कथिता । इति
पशुविभागः ॥

इत्युत्तरवट्कस्य षष्ठे नवमी ऋषिका ।

सर्वं समानगोत्राः स्युरिति गाणगारिः कथं ह्याप्रोक्षकानि
भवेयुः कथं प्रयाजा इति ॥ १ ॥

सचाष्टुक्तानि । तेषां च बहुयजमानत्वमुक्तं । बहुषु च
समानार्षेयाः भिक्षार्षेयाश्च संभवन्ति । तत्र भिक्षार्षेयानां
सचासनं नास्तीति गाणगारिराचार्यो मन्यते । कुतः ।
कथं ह्याप्रोक्षकानि भवेयुः कथं प्रयाजा इति, भिक्षार्षेयत्वे
सत्येवमादीनि कथं भवेयुरित्यर्थः । अतः सर्वे सत्रिणः समा-
नगोत्राः स्युरित्युक्तं । आर्षेयः प्रवर इति पर्यायो । ऋषिरिति
वंशनामधेयभूता वत्सबिदार्षिषेणादयः शब्दा उच्यन्ते । गोत्र-
शब्देऽपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रमित्येवं पारिभाषिकोऽस्ति । अन्यथा
च पारिभाषिक एवास्ति । यथोक्तं भगवता बौधायनेन ‘वि-
श्वामित्रो जमदग्निर्भरदाजोऽथ गौतमः । अचिर्वसिष्ठः कश्यप
इत्येते सप्त ऋषयोऽगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रमित्युच्यते’ ।
अयमर्थः । एतेषामपत्यमिति ये स्मर्यन्ते ते तद्गोत्रमित्युच्यते ।
यथा जमदग्नेर्गोत्रं वत्सादयः । तथा गौतमस्यायास्यादयः ।
भरदाजस्य दक्षगर्गादयः । तथाऽत्र्यादीनां स्वस्ववर्णा इति ।
तथार्षेयगोत्रशब्दयोः भिक्षविषयत्वं श्रिष्टव्यवहारे दृष्टं । यथाह
याज्ञवल्क्यः । ‘अरोगिणीं आहमतीमसमानार्षगोत्रजाम्’ इति ।
तथा ‘पिण्डगोत्रश्चक्षिसम्बन्धा रिक्थं भजेरन्’ इत्येवं व्यव-
हारा बहवः सन्ति । अस्मिंस्तु सूत्रे गोत्रशब्द आध्यादेरनुष्ठेय-
त्वादनर्थमित्येकत्वादेकोपाधिवचनेनाऽभिप्रेतः । ‘यावन्तोऽनन्त-

र्हिताः समानगोत्रास्तावतां सकृत्' इत्यत्र सूत्रे समानप्रवरमा-
त्रोपाधिवचनो गोत्रशब्दः प्रयुक्तः । यस्त्वगस्त्याष्टमानां अन्ये-
ष्वपि गोत्रशब्दे लोके प्रयुज्यमानो दृश्यते मित्रयुवगोत्रोऽहं
मुद्गलगोत्रोऽहमित्येवमादिषु, स सौपचारिको परामर्शजः प्र-
योगः । अगस्त्याष्टमानामपत्येषु अथास्यगर्गकुण्डिनादिषु गौतम-
भरद्वाजवसिष्ठादिषु गोत्रत्वमस्ति, तत्सामान्यं दृष्ट्वा मित्रयुव-
मुद्गलादिषु परामर्शेन सौकिकाः प्रयुञ्जन्ते । अस्यायमर्थः
इति स्मरन्ति । अतो भगवतो बोधायनस्य सत्यन्तर उक्त एव
गोत्रशब्दस्यार्थ इति निश्चिनुमः । व्याकरणस्यतिशायस्या न
बाधिका साभान्यविशेषरूपत्वात्तयोः ॥

अपि नानागोत्राः स्युरिति शौनकस्तन्त्राणां व्यापित्वात् ॥

॥ २ ॥

गाणगारिणा समानविधानानामेव सत्रसम्बन्धे उक्ते शौनक
आचार्य आह समानगोत्राणामेवेति न निश्चयः । नानागोत्रा
अपि सत्रमासीरन्निति । कुतः, तन्त्राणां व्यापित्वात् । तन्त्रश-
ब्देनात्र सर्वपुरुषसाधारणोऽङ्गसमुदाय उच्यते । तस्य च व्यापि-
त्वमस्त्येव । कथं पुनरसाधारण इतिपदार्थ इति तत्राह ॥

गृहपतिगोत्रान्वया विशेषाः ॥ ३ ॥

अयमर्थः । ये विशेषा असाधारणाः ते गृहपतिगोत्रान्व-
या गृहपतिविधानानुगुणाः कर्त्तव्याः । एतदुक्तं भवति ।

असमानविधानानामपि सचासनं भवति । प्रायेणाङ्गसमुदायस्य
अविरोधित्वात् । ये केचन विरोधिनस्ते गृहपतेरविरोधित्वेन
कर्त्तव्या इति । ननु गृहपत्यविरोधेन सचे कृते येषां विरो-
धस्तेषां फलसम्बन्धो न स्यादित्यत आह ॥

तस्य राद्धिमनु राद्धिः सर्वेषां ॥ ४ ॥

तस्य गृहपतेः फलसिद्धिमनु सर्वेषां सचिणां फलसिद्धि-
र्भवत्येव । कुतः, 'तन्मुखाः सचाण्यासते' इति वचनात् । अत
एव सूत्रस्यायमेव पक्ष इति गम्यते ॥

प्रवरास्त्वावर्त्तेरन्नावापधर्मित्वात् ॥ ५ ॥

आप्यत इत्यावापा आहवनीयाः, ते च प्रवरेण धर्मैष
धर्मिणः तस्य प्रवरस्याहवनीयसंस्कारत्वादाहवनीयधर्म इत्यु-
च्यते, अत आहवनीयवज्जलात् प्रतिप्रधानमावर्त्तन इत्युच्यते
आवापधर्मित्वादित्ययमर्थः । आवापानामाहवनीयानां प्रवरं
प्रति धर्मित्वादित्ययमर्थः । एवं प्रवरानुक्रमणस्य प्रसङ्गमापा-
द्यानन्तरं प्रवराननुक्रमणमिति 'जामदग्ना वत्साः' इत्येवमा-
दिना गम्येन । तत्तदनुक्रमणस्येदं प्रयोजनं भुतावेतावन्माच-
मस्ति । कस्याच्चिदेवं श्रूयते 'आर्षेयान् वृणोते आद्याता-
नृषीन् मन्त्रहृतो वृणोते न चतुरो वृणोते न पञ्चातिवृ-
णोते' इति । अर्थः, आर्षेयवरणस्य मन्त्रहृत्त्वं विशेषणत्वेनोच्यते ।

अती ये आत्मातानामृषीणां मन्त्रकृत्वेनाप्यायन्ते तेषामेका-
हाहीनानां यद्येष्टसङ्ख्याकानां वरणे प्राप्ते 'न चतुरो वृणीते
न पञ्चातिवृणीते' इति चतुर्णामतिपञ्चानाञ्च प्रतिषेध इति
वाक्यत्रयमस्यां श्रुताविति वर्णयन्ति । अन्यस्यामन्यथा श्रूयते ।
'आर्षेयं वृणीते एवं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन् वृणीते न चतु-
रो वृणीते न पञ्चातिवृणीते' इति । अयमर्थः । 'त्रीन् वृणीते'
इत्येवात्र विधिः, इतरेषां कसिद्दवद्युत्यानुवाद इति वर्णयन्ति ।
इमामेव श्रुतिमुपन्यस्य न्यायविद्भिरेवमेवार्था वर्णितः, अर्चा-
यस्य हानं स्यादनधिकारादिति पूर्वोक्तश्रुत्यनुसारेणाचार्येया-
णामप्यधिकारोऽस्तीति कल्पकाराणां सूत्रकाराणाञ्च प्रवृत्ति-
रिति, वैवानुसृताऽस्माभिः । तत्र ये आत्मीया ऋषयस्तेषां
ये मन्त्रकृतस्ते प्रोक्तसङ्ख्या वरीतव्या इत्येव तावन्मात्रं श्रुतितोऽव-
गतं । तत्रैते आत्मीयाः तेषामेते मन्त्रकृत इति ज्ञानेन
श्रुतिस्मृतिरेवात्र प्ररणं । तत्र एतावदेव लौकिकानां स्मरणं
दृश्यते वयं वत्साः वयं विदाः वयमाचास्याः वयं रक्षीतराः
वयं कक्षाः वयङ्गविहिराः वयं कर्षणाः वयं कुण्डिनाः
वयं गर्गाः इति नास्माकमेते श्रूयन्ते मन्त्रकृतो मन्त्रकृतः,
इति स्मरन्ति । अपि च द्वार्षेयास्त्यार्षेयाः पञ्चार्षेया इति
च स्मरन्ति । अपि चास्माकमङ्गिरोमुख्यः प्रवरोऽष्टादङ्गमुखो
वेति वचनं स्मरन्ति । अथ चैतेषां ज्ञानस्य स्मरणादन्यत् प्र-
माणं नास्ति । आर्षेयवरणविध्यपेक्षितं चैतज्ज्ञानं । एवञ्चेत्
कल्पसूत्राणां वंशनामधेयभूतमित्रघुवादिविषया श्रुतिर्लौकिके

उपजीव्या । उद्देष्टेनास्मैत एतावन्तः अस्मैको दावस्य पञ्चास्य
त्रयोऽस्य त्रयो वा पञ्च वास्य एको वा त्रयो वा पञ्च वा इत्य-
स्यायस्यसुतः पञ्चैवेत्येवमादिपदार्थविषयत्वादिकस्यानां* अति-
मागच्छन्तोऽवम्प्रभंशपरिहारार्थं स्त्रे स्त्रे कश्ये सूत्रेषु निर-
भ्रन्ति । प्रवरादिस्त्रीयसंज्ञाया आपत् प्रवरानुक्रमस्य प्रयोजन-
मित्यवगन्तव्यं । इदानीं प्रवरा अनुक्रम्यन्ते ॥

जामदग्न्या वत्सास्तेषां पञ्चार्षेयो भार्गवच्यावनाप्रवानौर्वजा-
मदग्रेति ॥ ६ ॥

द्विविधा वत्सा जामदग्न्या अजामदग्न्याश्च । तत्र ये जाम-
दग्न्या वत्साः वयमिति स्मरन्ति तेषां पञ्चार्षेयः प्रवरो भवति,
भार्गवच्यावनाप्रवानौर्वजामदग्रेति ॥

अथ क्षाजामदग्न्यानां भार्गवच्यावनाप्रवानेति ॥ ७ ॥

ये तु वयमजामदग्न्या वत्सा इति स्मरन्ति तेषां चार्षेयः
प्रवरो भवति, भार्गवच्यावनाप्रवानेति । एतेषामजामदग्न्यत्वा-
दौर्वजामदग्न्यशब्दो न भवतः । अतएव तौ शब्दौ जामदग्न्य-
त्वप्रयुक्तौ । द्विप्रकाराणां वत्सानां परस्परमविवादः, चार्षेय-
संज्ञपातात् । एतदुक्तं भगवता बोधायनेन 'चार्षेयाणामवि-
वादः' इति ॥

* कस्यानामित्यस्य स्थाने कालानामित्येकस्मिन् पाठः प्रामादिकः ।

आर्ष्टिषेणानां भार्गवस्थावनाप्रवानार्ष्टिषेणानूपेति ॥ ८ ॥

अथमपि पञ्चार्षेयः प्रवरः ॥

विदानां भार्गवस्थावनाप्रवानैर्वैवेदेति ॥ ९ ॥

अथमपि पञ्चार्षेय एव । विदानामौर्वश्चन्द्रसमन्वयाज्जम-
दग्रगोचलमप्यस्ति । वत्सानां विदानां आर्ष्टिषेणानाञ्च कचि-
द्वृषिसन्निपातात् कचित् सगोचलाच्च परस्परमविवाहः ।
सर्वेषु च समानप्रवरत्वादविवाहः । सर्वत्र चैवं समानधर्मेषु ॥

यस्त्वाधौलमौनमौकशार्कराक्षिसार्ष्टिसावर्णिशालङ्कायन-
जैमिनिदैवन्त्यायनानां भार्गववैतहव्यसावेतसेति ॥ १० ॥

अथं गणः चार्षेयः । यस्कादीनां दत्तानां परस्परमविवा-
हः । प्रवरेषु कचिच्छास्त्रान्तरवशात् पदविपर्यासो वर्णविप-
र्यासो वा पदान्यत्वं वाऽस्ति, न तेन प्रवरान्यत्वं भवतीति
मन्तव्यं ॥

श्रौतानां भार्गववन्यपायति ॥ ११ ॥

चार्षेयोऽयं ॥

मित्रयुवां वाध्यश्चेति त्रिप्रवरं वा भार्गवदैवोदासवाध्य-
श्चेति ॥ १२ ॥

मित्रयुवामेकार्षेयोऽयं, चार्षेयो वा प्रवरो भवति । अथं

प्रवरविकल्पः सर्वेषां मिचयुवां, भेदेन स्मरणाभावात् । वत्सानां तु स्मरणादेव वत्सभावतद्भेदात् तत्प्रवरस्य व्यवस्था युक्ता, न तु तद्विशेषणभेदेन प्रवरान्यग्रहणमिति । तदयुक्तं, अष्ट-
 क्षमाणस्य भेदस्य सत्त्वे प्रमाणाभावात् । प्रवरणभेदः प्रमाण-
 मिति चेत्, न तत् साधकं, प्रयोगविकल्पेनापि संभवात् ।
 अतो भेदग्रहणात् व्यवस्थायां प्रमाणं नास्तीति विकल्प एव
 प्रवरयोरित्यव्यवहितं । एवमेव आर्षेयपञ्चार्षेयविकल्पे आद्य-
 पदविकल्पे वा अन्यस्मिन्नप्येवंविधे ऋषिभेदग्रहणे सति व्यवस्था
 नास्तीति निश्चीयते ॥

शून्यकानां गृह्यमदेति त्रिप्रवरं वा भार्गवशौनहोत्रगार्ह-
 मदेति ॥ १३ ॥   ॥ १० ॥

एकार्षेयोऽयं आर्षेयो वा शून्यकानां प्रवरः ॥

इत्युत्तरषट्कस्य षष्ठे दशमी कण्डिका । ० ।

गौतमानामाङ्गिरसायास्यगौतमेति । उचथ्यानामाङ्गिर-
 ससौचथ्यगौतमेति । रङ्गगणानामाङ्गिरसराङ्गगण्यगौतमेति ।
 सोमराजकानामाङ्गिरससौमराज्यगौतमेति । वामदेवाना-
 माङ्गिरसवामदेव्यगौतमेति । वृद्धदुक्थानामाङ्गिरसवार्द्धदु-
 क्यगौतमेति । पृषदश्वानामाङ्गिरसपार्षदश्ववैपेति । अष्टा-
 दंष्ट्रं चैके ऋवतेऽतीत्याङ्गिरसमष्टादंष्ट्रपार्षदश्ववैरूपेति ॥ १ ॥

आङ्गिरसाष्टादंष्ट्रयोर्विकल्पः * अतीत्य त्यक्तेत्यर्थः ॥

अष्टाणामाङ्गिरसवार्द्धस्यत्यभारद्वाजवान्दनमातवचसेति ॥
 ॥ २ ॥

अयं पञ्चार्धेयः प्रवरः ॥

कक्षीवतामाङ्गिरसौचथ्यगौतमौशिजकाक्षीवतेति ॥ ३ ॥

अयमपि पञ्चार्धेय एव ॥

दीर्घतमसामाङ्गिरसौचथ्यदैर्घतमसेति ॥ ४ ॥

अयं त्र्यार्धेयः । अथास्तौचथ्यरङ्गमण्यसोमराजकिवामदेव-
 वृद्धदुक्थकक्षीवदीर्घतमस इत्येते गौतमाः । उचथ्यवृद्धसम-
 न्वाद्यादीर्घतमसां गौतमत्वमस्येव । गौतमानां सर्वेषामविवाहः ।
 'पृषदश्वो रथोतरसश्च' इति स्मरन्ति । एकपातिन आद्याः
 पुनर्भारद्वाजाः ॥

* अतीत्य तत्स्थान इत्यर्थः, इति पाठान्तरः ।

भरद्वाजाग्निवेश्यानामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति ॥ ५ ॥

॥ ११ ॥

भरद्वाजानामाग्निवेश्यानाञ्च अयं प्रवरो भवति ॥

इत्युत्तरघट्कस्य षष्ठे एकादशी कण्डिका ॥ • ॥

मुद्गलानामाङ्गिरसभार्यश्चमौद्गल्येति । तार्क्ष्यं चैके ब्रुवते-
ऽनीत्याङ्गिरसन्तार्क्ष्यभार्यश्चमौद्गल्येति ॥ १ ॥

अयं तार्क्ष्यः आङ्गिरसतार्क्ष्ययोर्विकल्पः ॥

विष्णुवृद्धानामाङ्गिरसपौरुकुत्यत्रासदस्यवेति । गर्गाणा-
माङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजगार्ग्यश्चैत्येति । आङ्गिरसश्चैत्य-
गार्ग्येति वा ॥ २ ॥

गर्गाणां पञ्चार्षेयस्त्यार्षेयो वा प्रवरो भवति । व्यवस्यया
विकल्पः न वर्गभेदानवगमादित्युक्तं । एते च भरद्वाजाः ।
आग्निवेश्यानां गर्गाणां च भरद्वाजत्वात् सर्वेषां च परस्पर-
मविवादः । मुद्गला विष्णुवृद्धाश्च एकपातिनः ॥

हरितकुत्सपिङ्गशङ्खदर्भभैमगवानामाङ्गिरसाम्बरीषयौवना-
श्चेति ॥ ३ ॥

हरितकुत्सपिङ्गशङ्खदर्भभैमगवा इत्येतेषां षष्ठामयं प्रवरो
भवति ॥

मन्धातारं चैके भुवतेऽतोत्याङ्गिरसं मान्धाचाम्बरोषयौव-
नाश्वेति ॥ ४ ॥

अयं वा हरितादीनां षष्ठां प्रवरो भवति ॥

संहतिपूतिमाषतण्डुशम्बुशैवगवानामाङ्गिरसगौरिवीतसां-
कृत्येति ॥ ५ ॥

संहत्यादीनां पञ्चानामयं प्रवरो भवति ।

शाक्त्यो वा मूलं शाक्त्यगौरिवीतसांकृत्येति ॥ ६ ॥ १२ ॥

संहत्यादीनामयं वा प्रवरो भवति । एते संहत्यादयः प्रक-
रणादङ्गिरःशब्दसमवायाच्चाङ्गिरसा इति प्रतीयन्ते । शक्ति-
गुरुवीतसमन्वयाद्वसिष्ठा इत्यपि प्रतीयते । तथा कश्चित्
प्रवराच्चायेऽङ्गिरसां प्रकरण एव संहत्यादीनादिश्याङ्गिरो-
मुखमेव प्रवरं पद्यमानं पश्यामः । तथा कस्मिंश्चित् प्रव-
राच्चाये वसिष्ठानां प्रकरणे एतानेवेद्दिश्य शाक्त्यमुखं प्रवरं
पद्यमानं पश्यामः । एवं दाभ्यामपि सम्बन्धदर्शनादुभयो-
रन्यतरसम्बन्धिन एवेत्यवगन्तुं न शक्यते । यद्येषां वंशभेद-
स्थितिरस्ति तदा इमे आङ्गिरसा इमे वसिष्ठा इत्यवगम्यते ।
तच्चाङ्गिरसानामयं वसिष्ठानामयमिति निवेष्टे विकल्पाभा-
वः । अतो वंशभेदादविकल्प एव प्रवरयोः । ततः संहत्या-
दीनां वसिष्ठत्वाभावे प्रमाणाभावाद्वसिष्ठैरेषामविवादः ॥

इत्युत्तरषट्कस्य षष्ठे द्वादशी कण्डिका ॥०॥

कण्वानामाङ्गिरसामोल्हकण्वेति । घोरमु चैके ब्रुवते-
ऽवहृष्याजमोल्हमाङ्गिरसघोरकाण्वेति ॥ १ ॥

अवहृष्येति अपोष्येत्यर्थः ॥

कपोनामाङ्गिरसामदीयवोरुक्षयसेति । अथ य एते द्वि-
प्रवाचना यथैतश्चौङ्गश्चैश्वरियः भरद्वाजाश्च शुङ्गाः कताः शैश्वि-
रयः ॥ २ ॥

अथेदानीमिदमुच्यते । ये एते द्विप्रवाचना ऋषिद्वय-
व्यपदेश्याः । यथा एते शौङ्गश्चैश्वरियो ज्ञामुभयायणाः शौङ्गेयस्य
क्षेत्रे शैश्विरेयबीजोत्पन्नानां वंशाः । अन्येषां वा भिक्षार्थेय-
क्षेत्रोत्पन्नानां वंशा इत्येवोदाहरणं । शौङ्गश्चैश्वरियक्षेत्रं
प्रदर्शनार्थं । सर्वे हि ते भिक्षार्थेयाः । यस्माद्भरद्वाजाः शुङ्गा-
स्तेषामयं प्रवरः आङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजेति । कताः
शैश्विरयस्तेषां वैश्वामित्रकात्याक्नोक्षेति । एवं स्थिते कथमे-
तेषां आर्षेयप्रवरणमिति प्रसङ्गमुक्त्वाह ॥

तेषामुभयतः प्रवृणोतैकमितरतो द्वावितरतः ॥ ३ ॥

आर्षेयवरणपक्षे एवं भवति ॥

द्वौ वेतरतस्त्रौनितरतः ॥ ४ ॥

पञ्चार्षेयवरणपक्षोऽयं ॥

नहि चतुर्णां प्रवरोऽस्ति न पञ्चानामतिप्रवरणं ॥ ५ ॥

अत उभयतो द्वौ द्वौ न गृहीतव्यौ । कुतः, चतुर्णां वरण-
निषेधात्, अतिपञ्चानां प्रवरनिषेधात् । तत् द्वयोरैकार्षेयत्वेऽपि
द्वार्षेयवरणमनुज्ञातमिति गम्यते ॥

आङ्गिरसवार्द्धस्यत्यभारद्वाजकात्यात्कीलेति ॥ ६ ॥ ॥ १३ ॥

प्रदर्शनमात्रमेतत् । द्यामुष्यायणसूत्रमुच्यते ।

‘अपुत्रेण परस्मिन्ने नियोगोत्पादितः सुतः ।

आवयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः’ ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनादेवंप्रकारमेव द्यामुष्यायणत्वं, नान्यथेति
मन्तव्यं । द्यामुष्यायणानीं सर्वेषां पञ्चदयेऽप्यविवाहः । द्या-
मुष्यायणत्वाभावे वा ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यो बीजिनस्ते-
त्यस्य वचनस्याऽविषयः ॥

इत्युत्तरपट्टकस्य षष्ठे त्रयोदशी ऋषिका ॥ • ॥

अत्रीणामात्रेयार्चनानसंश्यावाश्चेति । गविष्ठिराणामात्रे-
यगविष्ठिरपौर्वातिथेति ॥ १ ॥

अत्र द्विविधा अत्रय उक्ताः । अन्यत्राऽन्ये च सन्ति । तेषां
सर्वेषामत्रीणां परस्परमविवादः । एवमुत्तरे कश्चिद्द्रष्टव्यं ॥

चिकित्तागालवकालवव*मनुतन्तुकुशिकानां वैश्वामित्रदेव-
रातौदलेति ॥ २ ॥

चिकित्तानाङ्गास्तवानाङ्गालानां ववानां मनुतन्तूनां कु-
शिकानामित्येतेषां षष्ठां अयं प्रवरः भवति ॥

श्रौतकामकायनानां वैश्वामित्रदैवश्रवसदैवतरसेति ॥
॥ ३ ॥

श्रौततानाङ्गामकायनानामयं प्रवरः ॥

धनञ्जयानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानञ्जयेति । अजा-
नां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसाज्येति । रोहिणानां वैश्वामित्र-
माधुच्छन्दसरोहिणेति । अष्टकानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसा-
ष्टकेति ॥ ४ ॥

धनञ्जयाजरोहिणाष्टकविश्वामित्रास्तिप्रवराः ॥

* मनुनां तन्तूनामिति गणनां कृत्वा सप्तानामयं प्रवर इत्येतेषां
मतं । इत्यादर्शपुस्तके उद्धृतपाठो वर्तते पुस्तकान्तरे तु नास्ति ।

पूरणवारिधापयन्तानां वैश्वामित्रदेवरातपौरणेति ॥ ५ ॥

पूरणानां वारिधापयन्तानामयं प्रवरः ॥

कतानां वैश्वामित्रकात्यात्कीलेति । अघमर्षणानां वैश्वामित्राघमर्षणकौशिकेति । रेणूनां वैश्वामित्रगाथिनरैणवेति । वेणूनां वैश्वामित्रगाथिनवैणवेति । शालङ्कायनशालाक्षोद्धिताक्षलोद्धितजङ्गूनां वैश्वामित्रशालङ्कायनकौशिकेति ॥ ६ ॥

पञ्चानामयं प्रवरो भवति । सोद्धितजङ्गूनामिति समस्यैके । एते विश्वामित्राः । एतेषां सर्वेषामविवाहः ॥

कश्यपानां काश्यपावत्सारासितेति । निध्रुवाणां काश्यपावत्सारनैध्रुवेति । रेभाणां काश्यपावत्साररैभ्येति । शण्डिलानां शाण्डिलासितदैवलेति ॥ ७ ॥

एते कश्यपाः । एतेषां परस्परमविवाहः ॥

काश्यपासितदैवलेति वा ॥ ८ ॥ ॥ १४ ॥

शण्डिलानां काश्यपशाण्डिलयोर्विकस्यः ॥

इत्युत्तरषट्कस्य षष्ठे चतुर्दशे कण्डिका ॥ • ॥

वासिष्ठेति वसिष्ठानां येऽन्य उपमन्युपराशरकुण्डिनेभ्यः ॥ १ ॥

उपमन्युपराशरकुण्डिनातिरिक्ता वसिष्ठा एकार्षेयाः ॥

उपमन्यूनां वसिष्ठाभरदस्विन्द्रप्रमदेति । परासराणां वा-
सिष्ठशाक्त्यपाराशर्येति । कुण्डिनानां वसिष्ठमैत्रावरुणकौ-
ण्डिन्येति ॥ २ ॥

उपमन्युपराशरकुण्डिना वसिष्ठाः, एतेषां सर्वेषामविवादः॥

अगस्त्योनामागस्त्यदार्ढ्युतेध्मवाचेति । सोमवाचे वोत्तम
आगस्त्यदार्ढ्युतसोमवाचेति ॥ ३ ॥

उत्तमपदविकल्पः ॥

पुरोहितप्रवरो राज्ञां ॥ ४ ॥

उत्तरविवचार्थमेतत् । 'पुरोहित्यान् राजन्यविश्रां' इति
सिद्धत्वात् ॥

अथ यदि *सार्ष्टं प्रवृणीरन् मानवैलपौहूरवसेति ॥ ५ ॥

'राजञ्चघोन् वा राज्ञाम्' इत्युक्तं, तस्य स्वरूपमतेनोच्यते ।
यदि राज्ञां राजञ्चघोन् वृणीत तदेत्यर्थः । सात्कुशब्दो वदनो-

* सार्ष्टमित्यर्थे सार्ष्टमिति पाठः सर्वत्र दृश्यते । विवरणे तु एत-
द्वाक्यान् न समीचीनं प्रतिभाति । तत्र 'सात्कु' इत्यादिः 'इत्यर्थः'
इत्यन्तः पाठोऽसङ्गतत्वाद्भ्रान्तोऽनुमीयते ।

च्यते । अगौरवं साष्टं सनुत्पत्तिरित्यर्थः । तथाहि सर्वेषां राजन्यानां मनुइलपुहूरवाद्यो वंशकारा इति स्मर्यते, तेषां वरणमित्यर्थः ॥

इति सत्राणि ॥ ६ ॥

इत्थं सत्राण्युक्तानीत्यर्थः । उक्तानुकीर्तनमुत्तरविवक्षार्थं ॥

तान्यदक्षिणानि ॥ ७ ॥

तान्येतानि सत्राण्यदक्षिणानि भवन्ति । सत्राण्येतानेव सन्निहितत्वात् सत्राणामेव तानीति योगविभागार्थमुच्यते । तेनायमर्थः । सन्निहितान्यसन्निहितानि च यानि सत्राणि भवन्ति तेषु सर्वेषु सत्रेषु यजमानस्तत्त्विकाविशेषात् परिक्रयाभाव इति । अनेन सर्वेषां सत्राणां दक्षिणाभावोऽवधार्यते ॥ यत्र 'दक्षिणाजिनानि धूमन्ते' इत्यनेन दक्षिणानयनमात्रापवादः ।—

तेषामन्ते ज्योतिष्टोमः पृथ्यश्मनीयः ॥ ८ ॥

तेषां सत्राणामन्ते ज्योतिष्टोमः पृथ्यश्मनीयसंज्ञकः सदक्षिणः कर्त्तव्यः । अन्वर्थसंज्ञेयं । सत्रेषु प्रयुज्यमानानां पृथ्यानां दक्षिणाभावाद्दीयमानानां* यजमानानां निर्वपणं श्रमनं क्रियत इति पृथ्यश्मनीयः । पृथ्यानां श्रमनप्रयोजनोऽयं

* यजमानानामिति चसङ्गतत्वेनाश्रितमस्यादर्शपुस्तके ।

ऋतुरित्यर्थः । सचादुदवसाथैषामन्यतमेनापि ऋतुना सर्वे
सन्निधः पृथक् पृथक् यजेरन् । स्रकोथैरेव अतिभिर्वाऽयं
ऋतुः ॥

सहस्रदक्षिणः ॥ ८ ॥

सचादवसाननिमित्ताधिकारोऽयं, एकाहो ज्योतिष्टोमो वा
* द्वादशशतदक्षिण इत्यस्य दक्षिणामात्रविधानं । स को यज्ञः ?
स्ररूपतो ज्योतिष्टोम एव पृथ्यशमनीयः कर्त्तव्य इत्यर्थः । इति
सिद्धं ॥

अन्यो वा प्रज्ञातदक्षिणः ॥ १० ॥

अन्यो वा ज्योतिष्टोमात् पृथ्यशमनीयः कर्त्तव्यः, प्रज्ञात-
दक्षिण आज्ञातदक्षिण इत्यर्थः ॥

दक्षिणावता पृथ्यानि शमयेरन्निति विज्ञायते ॥ ११ ॥

‘सचादुदवसाय दक्षिणावता पृथ्यशमनीयेन यजेरन् सन्निधः’
इत्येवमेव श्रुतिः सर्वेषां सन्निधां ज्योतिष्टोमो वान्यो वेत्य-
यमुभयोर्द्रष्टव्यः । तन्न । अस्यां श्रुतावेतावानेवार्थः, सहस्रद-
क्षिणः पृथ्यशमनीयः कर्त्तव्य इति । नात्र ऋतुविशेषनिर्दे-
शोऽस्ति । एवं स्थिते भगवानाचार्यो वैकृतेषु सर्वेषु विधिषु प्रकृ-

* दशशतेति वक्तव्ये द्वादशशतेति सटी० पु० इये ।

तेषु बुद्धिस्तत्त्वज्ञानमेकं प्रकृत्यदक्षिणत्वं नाम गुणो विधातुमुक्त
इत्यर्थं मत्वा 'तेषामन्ते ज्योतिष्टोमः पृथ्व्यश्मनीयः सहस्रद-
क्षिणः' इति । 'दशत्रयानि तत् सहस्रं तत् सर्वम्' इत्यादिषु
श्रुतिवाक्येषु सहस्रसङ्ख्यायाः प्रकृत्यदक्षिणत्वं सहस्रदक्षिणत्वमे-
वोक्तवानाचार्यः । अन्ये पुनराचार्याः 'दक्षिणवता' इत्यनेन प्र-
कृत्यदक्षिणा प्रकृतेरेवात्र प्रतीयत इति महत्त्वमाहुः । अन्ये वा
'प्रज्ञातदक्षिणः' इति । एवमात्मोयं परिमाणमुक्त्वा तयो-
र्मूलं दर्शयितुं ताच्च श्रुतिं पठितवानाचार्यः 'दक्षिणावता
पृथ्व्यानि श्रमयेरन्निति विज्ञायते' इति । एवमनयोः पचयोरि-
त्येव श्रुतिर्मूलमित्युक्त्वा स्वपचमेव द्रवयितुमाह । प्रकृत्यत्वं मह-
त्त्वञ्च पृथ्व्यश्मनीये हेतुदत्तः । दक्षिणावता पृथ्व्यानि श्रमयेर-
न्निति विज्ञायत इति सप्रकृतिर्ज्योतिष्टोमः पृथ्व्यश्मनीयभाव-
स्येदोषः प्रकृत्यदक्षिणत्वेनोपाधिना क्रतुविशेषोऽन्वेषणीयः ।
तचानवस्थादेः प्रसङ्ग इति ॥

स एव हेतुः प्रकृतिभावे प्रकृतिभावे । नमो ब्रह्मणे नमो
ब्रह्मणे ॥ १२ ॥

स एव हेतुः प्रकृतिभावे इत्युक्तवानाचार्यः । नमो ब्र-
ह्मणे इति नमस्कृतवानाचार्यः । ब्रह्मणाम तदाविर्भावो-
पायश्च तत्रैवोक्तः श्रवणमनननिदिध्यासनवैराग्यलक्षणं स च्युत
इति श्रौतस्मार्त्तप्रसिद्धः । आत्मश्रवणादीन्येवंरूपाणि । तचाहं-

रूपो यः सर्वेषां शंसनमभिषेदभावोऽहमोदरूपो भेदः, स तु बोधः सर्वदा स्वस्य एवावतिष्ठते । यदा वा पुनर्बोध्यसन्नि-
धिसदायं *प्रातकाष्ठयोरिवाविवेकोऽवगन्तुमशक्य एव । स एष-
शब्द आत्मशब्दोच्यते । अयमेवापहतपाप्मा विरजो विशोको
विमन्युर्विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कक्षो नित्या-
नन्दो नित्यदत्त उच्यते, तादृशस्यान्यस्यानुपलम्भात्, अन्यस्य
चापहतपाप्मादिभिर्गुणैः किञ्चित्तादर्थ्यं निरूपयित्वा इममेव
संसारिणमात्मानमभिमुखीकृत्य तत्त्वव्यपदेशाच्च । अतोऽयमे-
वात्मा परं ब्रह्मेत्युच्यते । अनेन रूपेणास्यात्मानः सर्वत्र
रागद्वेषादिभ्यो वैराग्यमित्युच्यते । एवमात्मश्रवणमनननि-
दिध्यासनवैराग्ययुक्तस्यैव श्रौतस्मार्त्तकर्मणि नित्यनैमित्ति-
कान्यनुतिष्ठत आदर्शशोधनवत् संसारिताहेतुपुण्यपापपूर्वश्चा-
मलाद्यपचमहता कालेन अयमेवात्मा सोऽहं ब्रह्मेत्यवग-
च्छति । अहमयमित्येवं ब्रह्मणे नमस्कृत्य स्वार्थं संसारिणो
ब्रह्मोपायो नान्यः । अयमेवास्त्यपदस्यार्थो नान्य इत्येवाभिप्रा-
येणास्माभिः पुरस्तादुक्तं । अत एव भगवान् सूत्रकारः श्रौ-
तानि कर्माण्युक्त्वा अन्ते ब्रह्मणे नमस्कारं कृतवान् । तेन भग-
वतोऽयमेवाभिप्राय इति लक्ष्यते ॥

नम आचार्येभ्यो नम आचार्येभ्यः ॥ १३ ॥

* प्रातकाष्ठयोरिति १ सं० पु० ।

एवं ब्रह्मणे नमस्कृत्य आचार्येभ्यो नमस्कारं कृतवान्
 योऽयमस्य शास्त्रस्य अर्थसंप्रदायाविष्केदो अस्माभिरधि-
 तेन समनोषिके चयति भगवता दर्शितः । तेन स्मरणेन ।—

नमः शौनकाय नमः शौनकाय ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥

भगवानाचार्यः स्नाभिमतज्येष्ठं शौनकाचार्यं नमस्करोति ।
 चतुःस्तो द्विःशक्तिः शास्त्रसमाप्तिस्तु चनार्था ॥

इत्युत्तरवट्कस्य षष्ठे पञ्चदशी ऋषिका ॥ * ॥

इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रवृत्तौ नारायणीयायां द्वादशोऽध्यायः ॥

॥ * ॥ समाप्तोऽयं वृत्तिसहितो ग्रन्थः ॥ * ॥

श्रौतसूत्रपरिशिष्टभागः ॥

मृगूणां न विवाहोऽस्ति चतुर्णामादितो मिथः ।

श्वैतादयस्त्वयस्तेषां विवाहो मिथ इध्यते ॥

षष्ठां वै गौतमादीनां विवाहो नेध्यते मिथः ।

दोर्धतमा औचथ्यः कक्षोवांश्चैकगोत्रजाः ॥

भरद्वाजाग्निवेश्यर्त्ताः शुङ्गाः शैशिरयः कताः ।

एते समानगोत्राः स्युर्गर्गानेके वदन्ति वै ॥

पृषदश्वा मुद्गला विष्णुवृद्धाः

कण्वोऽगस्त्यो हरितः सङ्कतिः कपिः ।

यस्कश्चैषां मिथ इष्टो विवाहः

सर्वैरन्यैर्जामदग्नादिभिश्च ।

यावत् समानगोत्राः स्युर्विश्वामित्रोऽनवर्त्तते ।

तावदसिष्ठश्चात्रिश्च कश्यपश्च पृथक् पृथक् ॥

ह्यार्षेयाणां त्वार्षेयसन्निपाते अविवाहः ।

त्वार्षेयाणां पञ्चार्षेयसन्निपाते अविवाहः ॥

विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजोऽथ गोतमः ।

अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त ऋषयः ॥

सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रमित्याचक्षते ।

एक एव ऋषिर्यावत् प्रवरेष्वनुवर्त्तते ।

तावत्समानगोत्रत्वमन्यत्र मृग्वर्जिरसाङ्गणादित्यसमान-

प्रवरैर्विवाहो विवाहः ॥ * ॥ * ॥

परिशिष्टभागस्य श्रौतप्रसङ्गासङ्गतत्वेनाप्राकरञ्चिकत्वं मन्थमानेना-
चार्येणास्य भागस्य सूत्रग्रन्थान्ते कारिकाकारेण एयम् सन्निवेशित-
त्वात्, वृत्तिज्ञता च केवलसूत्रव्याख्यानस्यैव प्रतिज्ञातत्वाच्चास्य वृत्ति-
र्न एयम् विहिता इत्यतो मूलभिन्नेषु सवृत्तिकेषु पुस्तकेषु अयं भागो
न विद्यत इति प्रतिभाति । सुतरां एतद्गूढमुद्रणार्थं समाहृतानां
पञ्चानां सवृत्तिकपुस्तकद्वयेऽयं भागो न दृश्यते केवलं मूलेषु त्रिषु विद्यत
एव । विशेषस्त्वेतावान् यत् मूलानां त्रयाणामेकस्मिन् चतुर्दश-
कारिकान्तेऽपरयोः पञ्चदशान्ते घृतत्वात् अस्य समावेशव्यतिक्रमो
दृश्यत इति ॥ ❀ ॥

आश्वलायनश्रौतसूत्रस्य सूचीपत्रम् ।

प्रथमाध्याये

कण्डिकाः १—१३ । प्रधानस्याङ्गमंहतिज्ञानाय सर्वादौ
दर्शपूर्णमासयोर्याख्यानम् ।

अथ प्रथमे प्रथमा कण्डिका ।

सूत्रम् ।

- १ अग्निहोत्रादिषु ऋक्समाम्नायस्य प्रयोगस्वरूपकथनप्रतिज्ञा ।
- २ ऋक्समाम्नातकर्मसु आहिताग्रेरधिकारकथनम् ।
- ३ अङ्गसङ्गरूपविध्यन्तज्ञानायादौ दर्शपूर्णमासयोर्याख्यानप्रतिज्ञा ।
- ४ दर्शपूर्णमासयोर्याख्यानारम्भः ।
- ५ अग्नौवधिविष्करूपेऽप्रबोते कर्मणि अपरेषेभ्यः प्रपदनम् ।
- ६ अवटरूपचात्वालवत्सु पशुसोमादिषु अपरेषु चात्वालप्रपदनम् ।
- ७ चात्वालरूपस्याध्वनो वैदिकी तीर्थसंज्ञा ।
- ८ हेतुः प्राञ्जुखलस्य मग्नोवाक्काययन्त्रादीनाञ्च चेष्टाया नित्यता ।

इति परिभाषासंग्रहः ।

- ९ उरूपस्त्रीकरवरूपाया अङ्गधारकाया नित्यत्वम् ।
- १० यज्ञोपवीतयज्ञनियमस्यान्तर्विहारे शौचनियमस्य च नित्यत्वम् ।
- ११ विहारे कर्म शूर्वतस्तत्प्लुतः करणनिषेधः ।
- १२ शकाङ्गोक्षेखे दक्षिणप्रसीतिः ।

सूत्रम् ।

- १३ सद्यदक्षिणानुक्तेऽपि दक्षिणप्रतीतिः ।
- १४ कर्तरहिते क्रियाविधौ होतव्येव कर्तृज्ञानम् ।
- १५ दानविधौ यजमाने कर्तृज्ञानम् ।
- १६ जुहोति अपतीति प्रायश्चित्ते ब्रह्मवि कर्तृज्ञानम् ।
- १७ ऋषो मूषयहबे ऋग्वेदनम् ।
- १८ सूक्तादौ ग्रायव्यादिभागरूपे पादे होने ऋक्षमात्रे सूक्तज्ञानम् ।
- १९ सूक्तादावसूक्तादौ चाधिकपादग्रहणे ऋक्षज्ञानम् ।
- २० अस्मिन् शास्त्रे जपादीनामुपांशुप्रयोज्यत्वम् ।
- २१ मन्त्राणां कर्मकराणांशोपांशुत्वकथनम् ।
- २२ सामान्यविशेषयोर्विशेषविधेर्बन्धीयत्वम् ।
- २३-२४ हेतुरवस्थानकथनम् ।
- २५ कर्तुरासनकथनम् ।
- २६ वचनादतिरिक्तस्य कर्त्तव्यत्वम् ।
- २७ सामिधेन्यर्थं प्रेषितस्य हेतुर्जपविधानम् ।

इति प्रथमे प्रथमा कण्डिका ॥ • ॥

अथ प्रथमे द्वितीया कण्डिका ।

- १ सामिधेन्यर्थजपः ।
- २ तज्जपानन्तरं सामिधेनीनां ऋचामनुवचनम् ।
- ३ द्विष्टारबपूर्वकप्रथवान्तव्याहृतित्रयजपविधानम् ।
- ४ सजपद्विष्टारस्याभिविष्टारसंज्ञाकथनम् ।
- ५ कौत्समते निरोष्टारव्याहृतित्रयजपानन्तरद्विष्टारबदर्शनम् ।
- ६ कौत्समते सामिधेन्यर्थोक्तजपस्याकरणम् ।
- ७ ऋचामेव सामिधेनीत्वप्रदर्शनम् ।
- ८ सामिधेनीनां ऋचामैकश्रुतेन सान्त्वनेन चानुवचनम् ।

सूत्रम् ।

- ९ ऐकग्रन्थकक्षयम् ।
- १० सन्ततकक्षयम् ।
- ११ सन्ततस्यावसानकथनम् ।
- १२ पूर्वोक्तासाविच्छेदे उत्तरोक्तासारम्भः ।
- १३ प्रखवेनावसानकथनम् ।
- १४ विहिते एवावसाने प्रखवस्य चतुर्मात्रत्वेनोच्चारणम् ।
- १५ प्रखवान्तमकारस्य वर्षान्तराप्तिकथनप्रतिज्ञा ।
- १६ प्रखवान्तमकारेण खस्मात् परस्य वस्य कस्यचित् स्पर्शवर्षस्य तद्वर्गीयान्तवर्षापादनम् ।
- १७ प्रखवान्तमकारेण यवलाखन्तस्यासु परान्तस्थानामनुगाधिकत्वापादनम् ।
- १८ रेफोऽसु वर्षेषु प्रखवान्तमकारस्यानुस्वारत्वापत्तिः ।
- १९ प्रथमोत्तमे ऋचौ चिरध्यर्धोक्तत्वं तयोरनुवचनम् ।
- २० अध्यर्धयोऽर्धचोर्वचनावसानेऽध्यर्धचतुष्कात्मिकयोर्वयोऽर्धचोर्वचनम् ।
- २१ उत्तमायामृचि आदौ द्वे पञ्चात् अध्यर्धा ।
- २२ एकादशानामृचा द्वयोस्त्रिरभ्यासयोगेन पञ्चदशसंख्यापूरण-
निदर्शनम् ।
- २३ श्रुत्याख्यादिषु सामिधेनीनां कतिपयधर्मातिदेशः ।
- २४ सामिधेनीभ्योऽन्यत्राध्यर्धकारप्रतिषेधादयः ।
- २५ विहितेऽवसानेऽभिहिङ्गाराभ्यासवर्जनम् ।
- २६ शस्त्रेभ्येव होत्रकायामभिहिङ्गारविधानात् ग्रावस्तुतस्तन्निधे-
धसाधनम् ।
- २७ प्रखवेन निगदसन्धानानन्तरं तेनैव तदवसानविधानम् ।

इति प्रथमे द्वितीया कण्डिका ॥ * ॥

अथ प्रथमे द्वतीया कण्डिका ।

सूचम् ।

- १ यजमानस्यर्घ्यप्रवरवचम् ।
- २ अन्यक्षेत्रजातह्यमुष्यायवार्धं अर्घ्यप्रवरवचप्रकारः ।
- ३ राजन्यविशां चैवर्षिकस्त्रीजातानाञ्च पुरोहितार्घ्यभागित्वम् ।
- ४ राज्ञां राजर्षिप्रवरवचं पुरोहितप्रवरवचं वा ।
- ५ प्रवराज्ञाने तत्संशये च वर्षत्रयस्य मानवेतिप्रवरः ।
- ६ चतुर्दशनिवित्पदकथनं, आवाहननिगदकथनं, सामिधेन्वा-
दीनां आवाहनीयाभिधायित्वम् ।
- ७ अग्निरूपप्रथमदेवतावाहनम् ।
- ८ अग्निदेवताकसोमदेवताकयागयोराख्या ।
- ९ अग्नेरग्नीषोमयोश्च प्रधानदेवतात्वम् ।
- १० अमावास्यायां दधिपयोभ्यां यागमकुर्वतोऽग्नीषोमयोः स्थाने
इन्द्राग्न्योः प्रधानदेवतात्वम् ।
- ११ तद्दिने उक्तयागरूपसन्नयनकारिणोऽग्नीषोमस्थाने इन्द्रमहेन्द्र-
योरन्यतरावाहनम् ।
- १२ उभयोरपि पर्वण्येतिरेयिणां विष्णुदेवताकोपांशुयागकरणम् ।
- १३ शाखान्तरीयाणां उभयोरपि पक्षयोः उपांशुयागभिन्नयामा-
न्तरकरणम् ।
- १४ पितृयाद्यङ्गोपांशुयागानां आवाहनादिनिगदचतुष्टये आवा-
हनादीनां वस्त्रां पदानां उच्चैरितिसंज्ञाविधानम् ।
- १५ उपांशुयाजवचनानामन्येषां परोक्षाणां उपांशुत्वानुवादः,
विकल्पेनोच्चैःसंज्ञाविधानं च ।
- १६ विहितदेवतानामरूपस्य प्रत्यक्षस्योपांशुत्वम् ।
- १७ प्रतिषेदितदेवतमावाहनभेदः ।
- १८ एकप्रदानानां सर्वासां देवतानामावाहने सङ्गदेवावहणस्य-
प्रयोगः ।

सूत्रम् ।

- १९ उत्तरनिगमेषु एकदेवतात्वेन संस्तवः ।
 २० एकप्रयोजनार्थाया देवतायाः कारव्यवशात् एकवचनेनैव समाजता ।
 २१ अपराव्यवहिताया देवताया निगमेषु सकृदेकवचनभाक्तम् ।
 २२ आवापोद्धारयोग्यासु प्रधानदेवतासु कृतावाहनासु देवाव्य-
 पाखिलकृतामावाहनप्रक्रियाकथनम् ।
 २३ आश्रावयिष्यतेऽध्वर्यवेऽनुमन्त्र्यं तदनन्तरकरणीयम् ।
 २४ उत्थानपूर्वकं षष्टिस्तेतिमन्त्रपाठः ।
 २५ अंसे पार्श्वेन पात्रिनाध्वंस्वारम्भम् ।
 २६ सथेन पात्रिनाऽकेनोदया वाऽऽभीष्टकर्तृकमन्वारम्भम् ।
 २७ उक्तीभयान्वारम्भे साधारणमन्त्रः ।
 २८ इष्टसमूहानुरूपैस्तृतीयात्ममुखसंमार्जनम् ।
 २९ संस्कारकर्मावृत्तिमात्रे सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीं संस्कारम् ।
 ३० उदकस्पर्शानन्तरं होतृघटनाभिमन्त्रणम् ।
 ३१ दक्षिणोत्तरिखोपस्थेनोपवेशनं होतृघटनात् तृतीयनिरसनम् ।
 ३२ उक्तयोरेतयोर्निरसनोपवेशनयोः सर्वासनेषु प्रथमप्रयोग-
 एव समानत्वम् ।
 ३३ गौतमाचार्यमते द्वितीयेऽपि प्रयोगे तादृशनिरसनोपवेशनयोः
 सङ्गावः ।

इति प्रथमे तृतीया कण्डिका ॥०॥

अथ प्रथमे चतुर्थी कण्डिका ।

- १ अग्न्याधेये ब्रह्मोदनप्राशनकाले ब्रह्मणो द्विनिरसनोपवेशन-
 करणम् ।
 २ सवषु सोमेषु बहिष्पवमानात् प्रत्येक ब्रह्मणः पूर्वासने पुनः
 करणम् ।

सूत्रम् ।

- ३ आसने पञ्चर्यमुपविष्टस्य होतुः सदःप्रसर्पज्ञानन्तरं तर्धैव पुनः करबम् ।
  - ४ पश्चौ स्वाहाकृत्यर्थयोः सुगादापनयोः पुनः करबम् ।
  - ५ पत्नीसंयाजार्थोपवेष्टनाकरबम् ।
  - ६ कौत्समते होष्टभिन्नागामेतवोर्निर्गन्धोपवेष्टनयोरकरबम् ।
  - ७ उपविष्टानन्तरं देवेत्यादिमन्त्रपाठः ।
  - ८ जाम्बयेव बर्हिषपस्पृश आभिर्हिंसेत्यादिमन्त्रजपः ।
  - ९ इष्ट प्रदीप्ते उक्तजपानन्तरं भूपतये नम इति निगदेनाध्वर्यवे सुगवादापनम् ।
  - १० अभिर्हतेति निगदमवसाय होतारमदृष्ट्या इति मन्त्रजपः ।
  - ११ अभिर्हतेत्यादिना सह दृतवतीत्यादिकमेकनिगदं विधाय तत्समापनम् ।
  - १२ उक्तनिगदे समाप्तेऽध्वर्युकर्तृकमाश्रावबम् ।
  - १३ उत्करदेष्टे तिष्ठन् अग्नीध्रं प्रत्वाश्रावबम् ।
- इति प्रथमे चतुर्थी कण्डिका ॥०॥

अथ प्रथमे पञ्चमी कण्डिका ।

- १ शाब्दकक्षयैर्यागैर्यजनम् ।
- २ तनूनपाप्मराशंसयोरन्यतरेष्वप्रयाजानां पञ्चसङ्ख्याकत्वम् ।
- ३ सङ्गतप्रेषितस्य न सर्वयजनम् ।
- ४ अननुयाजानां सर्वासां याव्यानामादिरागूर्भवतीति ।
- ५ ये यजामह इति आगुःस्वरूपं, वषट्कारस्वरूपश्च ।
- ६ याव्याया एव उच्चैस्तरत्ववर्णीयत्वेोभयधर्मवत्त्वम् ।
- ७ आगुर्वषट्कारयोराद्योः श्रुतिकरबम् ।
- ८ याव्यान्तस्य ज्ञावनम् ।

सूत्रम् ।

- ६ विविक्तयोः सन्धिजातयोरेकारैकारयोरेकारौकारयोश्चा-
कारस्य यङ्गनान्तानां सन्ध्याक्षरानां सर्वदा स्वरूपेभ्यैव च
ज्ञावनम् ।
- १० अनवर्जोपधस्य विसर्जनीयस्य रेफिभावः ।
- ११ रेफिसंज्ञिनोऽवर्जोपधस्य विसर्जनीयस्य रेफिभावः ।
- १२ वषट्कारसन्धौ अरेफसंज्ञस्यावर्जोपधस्य विसर्जनीयस्य षोपः ।
- १३ वर्गाणां प्रथमस्य स्वरगीयद्वितीयवर्णापादनम् ।
- १४ मकारे सानुनासिकभावस्य नित्यत्वम् ।
- १५ वौघट्शब्दस्य वषट्कारस्वरूपत्वम् ।
- १६ प्रथमप्रयाजकथनम् ।
- १७ वषट्कारोच्चारणपूर्वकोऽनुमन्त्रणप्रकारः ।
- १८ वषट्कारस्य दिवाकीर्त्तनीयत्वम् ।
- १९ अनुमन्त्रणस्यापि दिवाकीर्त्तनीयत्वम् ।
- २० याज्यास्वरूपनिदर्शनम् ।
- २१ वसिष्ठादिभिन्नानां द्वितीयप्रयाजकथनम् ।
- २२ वसिष्ठादीनां द्वितीयप्रयाजकथनम् ।
- २३ तृतीयप्रयाजकथनम् ।
- २४ चतुर्थप्रयाजकथनम् ।
- २५ अग्निमन्त्रादीनां मन्त्रस्वरूपेण प्रयोक्तव्यत्वम् ।
- २६ शंयुवाकादूर्ध्वं मन्त्रस्वरूपेण प्रयोगावसरः ।
- २७ प्रयाजेभ्य ऊर्ध्वमाखिलकृतो मध्यमेन प्रयोगः ।
- २८ इडादिशंयुवाकान्तरूपस्य शेषस्योत्तमेन प्रयोक्तव्यत्वम् ।
- २९ पूर्वोत्तरयोरान्व्यभाजनानामकयामयोरान्व्यभाजनदेवतादेशयाज्या-
सन्धानपूर्वको यागः ।
- ३० अनुवाक्यावतीनामप्रैषाणां चान्वायात्याम्भोऽन्यासां देवतानां
आदेशपूर्वकयामकथनम् ।

सूत्रम् ।

- ३१ अङ्गप्रधानरूपे सोमकर्मणि वैश्वानरीयपत्नीसंयाजशब्दबो-
धितयोः पदार्थयोर्मध्ये तत्रोत्पन्नाभ्यो देवताभ्योऽन्यासां आ-
देशपूर्वको यागः ।
- ३२ पौर्णमास्यामाव्यभागयोः कारयवघ्नात् वार्चघ्नसंज्ञाकथम् ।
- ३३ अनुवाक्यात् एव विचारवगमादिकथनम् ।
- ३४ अनुवाक्यादेवतयोरन्यत्वकथनम् ।
- ३५ आदित आरभ्याव्यभागपर्यन्तं वाग्यमनम् ।
- ३६ याव्यादिभ्योऽन्यदप्यारभ्यासमाप्तेर्वाग्यमनम् ।
- ३७ यज्ञसाधनवचसोऽन्यत्र वाग्यमननियमः ।
- ३८ वाग्यमननियमातिक्रमे अतो देवा अवन्तु न इति वैष्णव्या
ऋचो जपः ।
- ३९ उक्तातिक्रमेऽन्यस्या अपि वैष्णव्या ऋचो जपविधानम् ।
इति प्रथमे पक्षमी कण्डिका ॥०॥

अथ प्रथमे षष्ठी कण्डिका ।

- १ वक्ष्यमाणकिङ्ककमाभ्यां विधिक्रमप्राप्तानां देवतानां याव्या-
नुवाक्यायोजना ।
- २ प्रधानान्तरं स्विष्टकृतो यागकथनं, सर्वत्र च पूर्वमनुवक्ष्या
पश्चाद्याव्याविधानम् ।
- ३ ये याव्यामहे इत्युक्ता यथा विभक्त्या देवतामादिष्य प्रिया
धामान्ययादिति मन्त्रपाठः ।
- ४ प्रथमदेवतायाः पुरस्तादयादभिप्रायस्य उत्तरासामयादृश-
ब्दस्य सर्वासामुपरिष्ठात् प्रिया धामानिप्रायस्य च सन्तत-
प्रयोगकथनम् ।
- ५ याव्याविशेषेऽनुक्तासस्य कर्त्तव्यत्वम् ।
- ६ याव्यापाठे अर्धर्चे वोक्तासकथनम् ।
इति प्रथमे षष्ठी कण्डिका ।

अथ प्रथमे सप्तमी कण्डिका ।

सूत्रम् ।

- १ अध्वर्युणा प्रदेशिनीपर्वान्नपूर्वकोष्ठापवर्गशोधनम् ।
- २ कोष्ठाधरशोधनस्य मन्त्रविशेषकथनम् ।
- ३ अध्वर्युणा इडाग्रहृषपूर्वकावान्तरैडादापनप्रकारः ।
- ४ खयं यजमानेन इडाया अवान्तरैडाग्रहृषप्रकारः ।
- ५ अध्वर्युकर्टकं वा तद्ग्रहृषम् ।
- ६ इडोपक्रानप्रकारः ।
- ७ सह दिवेत्यादिना तस्मिन्नुपहृत इत्यन्तेन मन्त्रेण इडोपक्रानम् ।
- ८ हेतुर्यजमानपक्षमानां वा सर्वेषामवान्तरैडाभक्ष्यपूर्वकैडा-
भक्ष्यम् ।

इति प्रथमे सप्तमी कण्डिका ॥०॥

अथ प्रथमे अष्टमी कण्डिका ।

- १ इडाभोक्तुर्मार्जनपूर्वकमनुयाजघरबम् ।
- २ मार्जनप्रकारकथनम् ।
- ३ अनुयाजलक्ष्यम् ।
- ४ प्रयाजानूयाजयोगुंक्कथनम् ।
- ५ अनूयाजाणां त्रितय्यवस्थापनम् ।
- ६ एकैकं प्रेषितस्य यजनविधानम् ।
- ७ अनुयाजमन्त्राणां स्थलविशेषे क्वचिदवसानपूर्वकक्वचिन्नामव-
सानपूर्वकयजनविधानम् ।

इति प्रथमे अष्टमी कण्डिका ॥०॥

अथ प्रथमे नवमी कण्डिका ।

सूत्रम् ।

- १ सूक्तवाक्य सन्धेयितस्य देवतादेशानन्तरं इदं हविरित्युपस-
न्तगनम् ।
- २ उत्तरा अपि देवता आदिष्टेदं हविरित्येवमुपसन्तगनम् ।
- ३ द्विदेवतवज्रदेवतयोरर्घ्यवस्त्रेनाहतेत्यस्य स्थाने आम्नातामकतेन्नु-
हस्य कर्त्तव्यता ।
- ४ आवह स्वाहेतिनिगदस्य यमुयागेऽपि प्रयोगविधावम् ।
- ५ आवापिकदेवताक्रमप्राप्त्यर्थं आवापिकान्तमित्येतदादिकथनम् ।
इति प्रथमे नवमी कण्डिका ॥०॥

अथ प्रथमे दशमी कण्डिका ।

- १ शंयुवाक्य प्रेषितस्य तच्छंयोरिति मन्त्रपाठे प्रबन्निषेधः ।
- २ तादृशप्रेषितायाध्वर्युणा वेददानम् ।
- ३ वेदग्रहणे वेदोऽसीति मन्त्रपाठः ।
- ४ प्रकृतिविकारभावेऽपि कृत्स्नमन्त्रप्राप्तिः, आच्येन सोमयाम एव
यान्यानुवाक्याव्यवस्थापनं, यामएव क्वेवर्णं देवताविशेषा-
न्नामनुष्ठितकथनं च ।
- ५ पत्नीसंयाजसंज्ञाविधानम् ।
- ६ प्रजाकामस्य यजमानस्य यागविशेषकथनम् ।
- ७ यजमाने समिहितेऽपि होतुरेव कर्त्तृत्वं, यान्यानुवाक्यो-
र्होतृकर्त्तृत्वस्यान्यतः प्रसिद्धिः, कुहमहमिति मन्त्रपाठे य-
जमानस्य स्वयं-कर्त्तृत्वं च ।
- ८ पाण्डितकस्यान्यरूपेडोपह्वानानन्तरं तद्गृह्यविधिः ।
- ९ आच्येडाया ऊर्द्धं शंयुवाको भवति न वेति संशये इति-
कर्त्तव्यताविधानम् ।

इति प्रथमे दशमी कण्डिका ॥०॥

अथ प्रथमे एकादशी कण्डिका ।

सूत्रम् ।

- १ होवाऽभ्यर्चना वा पथ्यै वेदं प्रदाय वेदेऽसीत्वादि-कामायेत्ये-
वमन्मन्त्रवाचनम् ।
- २ प्रजाकामाकामवत्वाः पथ्या वेदश्रित्वा खनाभ्यात्मनम् ।
- ३ कामनाभावे वाचनानन्तरं योक्त्वविमोक्तः ।
- ४ द्विगुणितं योक्तं निधाय तस्योपरिष्ठात् वेददृष्टानां निधानम् ।
- ५ दृष्टेभ्यः पुरस्तात् पूर्वपात्रनिधानम् ।
- ६ अभिमृशन् तामभिमृशन्तीं पूर्वमसीति मन्त्रवाचनम् ।
- ७ पूर्वपात्रादुदकं गृहीत्वा तदुदुक्षन् तां चैवं कुर्वतीं वाचयतीति ।
- ८ योक्तस्याधस्तात् पथ्यग्निसुत्तानमात्मनश्च सख्यं पात्रिसुत्तानं
निधाय पूर्वपात्रं निनयन् माहं प्रजामिति तां वाचयतीति ।
- ९ वेददृष्टानि गृहीत्वा मार्हपत्यादारभ्य तन्तु तन्त्रनिध्यादिना
सन्ततस्तृष्यन् आहवनीयं गच्छति ।
- १० सर्वाणि वेददृष्टानि न स्मरितव्यानि नियमेन श्रेयितव्यान्वुत्त-
रक्रियार्थमिति ।
- ११ औतातिरिक्तेषु गार्हपत्ये मन्त्रसाध्येषु कर्मसु खाद्याकार-
स्यैव कर्तव्यत्वं न वषट्कारस्येति ।
- १२ अविहितविशेषाणां होमाभ्याधानोपस्थानानां तत्तदितिक-
र्तव्यताप्रकारस्य च विधानम् ।
- १३ एकमन्त्राणि कर्मणीति न्यायेन व्याहृतिभिरिति वज्रवचन-
निर्देशात् चतुर्णां कर्मणां क्रमेणैव परिज्ञानं ।
- १४ प्रयोगमध्ये मार्गान्तरेण निष्क्रान्तस्यापि नियमा भवन्त्येवेत्यस्य
व्यतिरेकमुखेन परिज्ञानम् ।
- १५ संख्याजपकथनं तस्य च सोमेष्टिषु निषेधः ।
- १६ होतुरेव केवलमेतावत्त्वं अग्नौध्रस्यान्यदपीतिकथनम् ।

इति प्रथमे एकादशी कण्डिका ॥०॥

अथ प्रथमे द्वादशो कण्डिका ।

सूत्रम् ।

- १ ब्रह्माधिकारे तद्विधिक्षयनप्रतिष्ठा ।
- २ व्याख्यातानां होवाचमनयज्ञोपवीतशौचानां ब्रह्माधिकारे प्रवेशनम् ।
- ३ अन्यतः प्राप्तस्य ब्रह्मज्ञो नियमकथनम् ।
- ४ बह्वैर्वेदि ऋत्विजामभिमुखाया दिशः प्राचीत्वकथनम् ।
- ५ एकस्मिन्नपि प्रयोगे क्वचिदासनस्य क्वचित् स्थानस्य च चाभ-
कथनम् ।
- ६ तिष्ठतां होमेषु अवघटकारेषु च स्थानासनयोर्विकल्पः ।
- ७ अनन्तरसूत्रद्वयविधयादन्यत्रासनकथनम् ।
- ८ समस्तपाण्डुरङ्गस्याग्नेबाहवनीयं परीत्य तस्य दक्षिणतः कुम्भे-
धूपवेशनम् ।
- ९ उक्तोपवेशनानन्तरं उपविधानकथनम् ।
- १० उक्तजनपस्य ब्रह्मजनपत्वकथनम् ।
- ११ अन्धयुक्कर्मकं उपविष्टातिसर्जनम् ।
- १२ ॐ प्रथयेत्येतादृशातिसर्जनरूपानुष्ठापप्रकारः ।
- १३ कर्मानुरूपानां आदेशानां कर्त्तव्यताकथनम् ।
- १४ उत्तरविवक्षार्थं उच्चैः प्रथवादिकथनम् ।
- १५ प्रथवादूर्द्धं वा उच्चैर्भावकथनम् ।
- १६ प्रणीताप्रथयनकाणादूर्द्धं हविष्कृन्मन्त्रोच्चारणपर्यन्तं वाग्य-
मनपूर्वकमासनम् ।
- १७ पशुयामे चात्वाकमार्जनपर्यन्तं वाक्कसंयमः ।
- १८ सर्वसोमेषु घर्माभिप्रैवारम्भपूर्वकं सुब्रह्मस्थापयन्तं वाक्त्रि-
यमः ।
- १९ प्रातरनुवाककाणात् परं अन्तर्यामग्रहयागपर्यन्तं वाग्यमन-
कथनम् ।

सूत्रम् ।

- २० सवनत्रयेऽपि पुरोडाशप्रचारादि तदिडापर्यन्तं वाग्यमनक-
थनम् ।
- २१ स्तोत्रादौ क्षुब्धमित्वादिशस्त्रयाख्यावष्टकारपर्यन्तं वाग्यमन-
कथनम् ।
- २२ पवमानस्तोत्रेषु उपाकरत्नादि समाप्तिपर्यन्तं वाग्यमनकथनम् ।
- २३ सर्वत्र मन्त्रवति कर्मणि वाग्यमनकथनम् ।
- २४ उक्तादन्यत्रापि विषये होतृतुल्यवाग्यमनभावः ।
- २५ वाग्यमनभेदे प्रायश्चित्तविधानम् ।
- २६ विहित एव वाग्यमने तदादित्वात्रविधानम् ।
- २७ दक्षिणतो ब्रजत एवाग्न्युःसिसान इति सूक्तजपः ।
- २८ गमनापरिसमाप्तावपि उपवेशनादिकरणं, ब्रह्मजपविधानञ्च ।
- २९ सोमयागे अग्निप्रबयनान्ते ब्रह्मजपनिषेधः ।
- ३० विमृष्टवाक्यस्यापि यज्ञमनस्त्वकथनम् ।
- ३१ विपर्ययासान्तरितयोः प्रायश्चित्तविशेषकथनम् ।
- ३२ वेदविशेषभेदे प्रायश्चित्तविशेषव्यवस्थापनम् ।
- ३३ सर्वेभ्यो वेदेभ्यो यूगपद्भेषापाते समस्ताभिर्हृदिभरेका-
उतिरूपप्रायश्चित्तकथनम् ।
- ३४ खुगादापनात् प्राक् क्षत्स्वसंग्रहः ।
- ३५ पुरस्ताद्भिर्गतस्याध्वर्योरभिनिधानादिक्रमविशेषेण सर्वदिक्-
सम्बन्धानां कर्माणां कर्तव्यत्वकथनम् ।
- ३६ अध्वर्युनुप्रहरणकथनम् ।
- ३७ सहस्रशृङ्ग इत्यादिना प्रकृताङ्गाराभिर्होमकथनम् ।

इति प्रथमे द्वादशी कण्डिका ॥०॥

अथ प्रथमे त्रयोदशी कण्डिका ।

सूत्रम् ।

- १ प्राशिचहरणनिधानपूर्वकं तत्प्राशनम् ।
- २ इडाभक्ष्यमार्जनपूर्वकं चतुर्धाकरणे कृते प्राशिचहरणे ब्रह्मण्य-
आनीतब्रह्मभागस्य निधानम् ।
- ३ प्राशिचहरणदेशस्य पश्चात् कुशेषु यजमानभाजननिधानम् ।
- ४ प्रजापतेरित्यादि-मन्त्रेणान्वाहार्यावेक्ष्यम् ।
- ५ अन्येनाङ्गेनान्वाहार्यावग्राहविधानं ब्रह्मभागे शिष्टभाग-
विधानञ्च ।
- ६ प्रस्थाप्याम इति अभ्यर्च्यमन्त्रपाठानन्तरं प्रतिष्ठित्वेवानुज्ञाव-
चनम् ।
- ७ समिदनुष्ठानं, जघन्यीभवतः सर्वप्रावक्षितहोमः, आधीप्रस्य
ब्रह्मान्वारम्भनञ्च ।
- ८ इतरेषां होत्रारम्भनविधिः ।
- ९ उक्तयोरेतयोर्होम एव कार्ये अनारम्भस्य परस्परभावः ।
- १० सर्वेषां होमकर्तृणामनारम्भकर्तृणां च संस्थाजनेन उपासन-
निधानम् ।

इति प्रथमे त्रयोदशी कण्डिका ॥०॥

इति प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥

सूत्रसङ्ख्या १३७ ॥

द्वितीयाध्याये

कण्डिकाः १—१० । इष्टयः ।

अथ द्वितीये प्रथमा कण्डिका ।

सूत्रम् ।

- १ पौर्णमासेनेष्टिपशुसोमानामुपदिष्टत्वम् ।
- २ उपदिष्टैरिष्टिपशुसोमैरमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यागस्य कर्त्तव्यत्वकथनम् ।
- ३ क्षत्रियवैश्ययोः पर्व्वण्योरेवाग्निहोत्रहोमकर्त्तव्यताविधानम् ।
- ४ राजन्यवैश्ययोः पर्व्वतरेषु कालेषु ब्राह्मणायौदनदानम् ।
- ५ ऋतसत्यस्य भावस्य सोमयाजिनश्च क्षत्रियस्य वैश्यस्य वा सदा होमविधानं न केवणं पर्व्वण्योरिति ।
- ६ बहूनां समानानां पञ्चाङ्गिधाने सति क्रमेण सम्बन्धकथनम् ।
- ७ एकस्या एकस्या देवताया दे दे ऋचौ याज्यानुवाक्ये ।
- ८ देवताविशेषस्य तद्धितक्रियाज्यानुवाक्यानादेशे नित्ययोस्तेरो-
र्यङ्गीतव्यत्वकथनम् ।
- ९ कर्म्मनुष्ठानभूतानामग्न्याधेयप्रभृतीनां मध्ये गार्हपत्याद्यग्न्य-
त्पत्त्यर्धमङ्गारनिधानरूपाग्न्याधानकथनम् ।
- १० क्षत्तिकृत्वादीनां सप्तानां नक्षत्राख्यान्यतमस्त्रिग्न्याधान-
कथनम् ।
- ११ उक्तानां सप्तानां कस्मिंश्चित् नक्षत्रे पर्व्वणि वाऽग्न्याधानस्य कर्त्तव्यत्वम् ।
- १२ वसन्ते ब्राह्मणगुणकाधानविधिः ।
- १३ ग्रीष्मे क्षत्रियगुणकं वर्षासु वैश्यगुणकं शरदि उपक्रूयगुणकं चेति आधानत्रयविधानम् ।

सूत्रम् ।

- १४ आपदि आधानपक्षे कालनियमाभावकथनम् ।
- १५ कृतसोमयागसङ्घस्य आधानमिच्छत आधानकाष्ठान-
वेक्ष्यम् ।
- १६ आधानार्थमध्वर्युयजमानयोः शमीशर्भादन्वत्यादरण्याहरण-
विधिः ।
- १७ अग्न्याधेयस्य पूर्वाह्नयन्त्रस्य कर्त्तव्यत्वकथनम् ।
- १८ इष्टीनामग्निसाधकत्वकथनम् ।
- १९ प्रथमायामिष्टौ केवलाभिपवमानाग्निनामके द्वे देवते ।
- २० पवमानगुरुकस्य द्वितीयस्याग्नेर्याग्यानुवाक्याकथनम् ।
- २१ खिलकृत्यन्वितिनोर्याग्यानुवाक्ययोर्ऋषोः संयज्यात्वसंज्ञा-
कथनम् ।
- २२ सर्वत्र देवतागमे प्राकृतोनां सर्वासां देवतानां उद्धारकथनम् ।
- २३ आग्न्यभाजौ खिलकृतं चाक्षरा यष्ट्यानां देवतानामुद्कर्त्तव्यत्वं
विकृतौ पुनर्विहितानां तद्धर्मिकत्वचेति ।
- २४ देवताभ्योऽन्यत्रापि अतिदिलस्य विधेरेककार्यत्वकथनम् ।
- २५ द्वितीयायामिष्टौ पावकाभिमुख्यभिनामके द्वे देवते ।
- २६ साङ्गानित्यादि ऋचादयस्य संयज्यात्वकथनं, ऋचीयायामिष्टौ
अधिकसामिधेनीदद्यापकथनञ्च ।
- २७ अग्नीधेमाविन्द्राग्नी विष्णुरित्स्य वैश्वस्यैकत्वम् ।
- २८ अदितिनामिका इष्टिः ।
- २९ अदितिष्टेर्याग्याकथनम् ।
- ३० प्रेक्षो अग्न इमो अग्न इत्वनयोः संयज्यात्वकथनं विराजौ
धाय्ये इति कथनञ्च ।
- ३१ आद्योत्तमे इष्टी ।
- ३२ आद्या वा इष्टिः ।
- ३३ आद्यायां धाय्या विराजौ ।

सूत्रम् ।

३४ वैराजतन्त्राया इष्टेर्ज्ञानम् ।

३५ आधानेनेष्टिभिश्च सिद्धा अन्नयो दादशाहोरात्रादि सर्वे
स्वरूपेणैव धार्यन्ते इत्येतदन्वयधारककथनम् ।

३६ मत्तश्रियामन्नयो यावज्जीवमजन्ता भवन्ति न दादशाहमे-
वेतिकथनम् ।

इति द्वितीये प्रथमा कण्डिका ॥ • ॥

अथ द्वितीये द्वितीया कण्डिका ।

- १ गार्हपत्यात् ज्वलदाहवनीयोद्धरणम् ।
- २ देवं त्वेति मन्त्रेणाग्निहोचार्थमुद्धरणम् ।
- ३ आहवनीयं प्रति मन्त्रपूर्वकं अग्निप्रणयनम् ।
- ४ आहवनीयायतनेऽग्निनिधानम् ।
- ५ सायंप्रातरुधःकाक्षेषु निधानान्त-कर्म-करणम् ।
- ६ रात्र्यां यदेन इति मन्त्रेणाग्निप्रणयनम् ।
- ७ आहिताग्नेर्ग्रतचारित्वस्थापनम् ।
- ८ अनुदितहोमिन ओदवाद्ग्रतचारित्वकथनम् ।
- ९ अक्षमनसमये होमविधानम् ।
- १० आचमनस्य गित्यत्वम् ।
- ११ पूर्वोक्ताचमनस्यास्याङ्गत्वेन कर्तव्यत्वम् ।
- १२ अग्नीनामुत्पत्तिक्रमस्य होमक्रमस्य च विधानम् ।
- १३ दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयपर्युक्षणे क्रमकथनम् ।
- १४ गार्हपत्यादविष्किमोदकधाराहरणम् ।
- १५ अधिश्रयणार्थं गार्हपत्यात् कतिपयाङ्गारपृथक्करणविधानम् ।
- १६ होमसाधनभूतमग्निहोत्राधिश्रयणम् ।

सूत्रम् ।

१० अधिभयबि मन्मविकल्पः ।

१८ दध्यधिभयबानधिभयबविकल्पः ।

इति द्वितीये द्वितीया कण्डिका । • ।

अथ द्वितीये द्वितीया कण्डिका ।

- १ अकामकटंकस्य जित्वाभिहोत्रहोमस्य पयसा कर्त्तव्यत्वम् ।
- २ ग्रामान्नाद्येन्द्रियतेजस्वामानां यवाग्वा सोदनदधिसर्पीषि यथासङ्गोनाभिहोत्रग्रथादि भवन्तीति ।
- ३ कालविद्येपं विना अधिभितमात्र एवावज्वलनविधानम् ।
- ४ अपक्वद्रव्योपकृतकानधिभयवदध्यवज्वलनविधिः ।
- ५ पयसा होमे समन्तकं दोहनपात्रप्रक्षालनसुवेद्य प्रतिषेकः ।
- ६ एकस्मिन् पुत्रवे प्रतिषेकाप्रतिषेकयोरसङ्गतत्वकथनम् ।
- ७ अवज्वलनार्थं मन्मपूर्वकं गार्हपत्यात् गृहीतेनोष्णकेव पुनः परिहरणविधानम् ।
- ८ पच्यमानपयोऽवतारणविधानम् ।
- ९ गार्हपत्येऽङ्गाराणां प्रक्षेपः ।
- १० आहिताग्नेरतिसर्जनकर्त्तव्यत्वम् ।
- ११ आहिताग्नेः पृथ्वाश्च इतिकर्त्तव्यताकथापः ।
- १२ अतिरुद्धस्योन्नयनविधानम् ।
- १३ पुत्राणां तारतम्यमिच्छतः सपुत्रस्य यजमानस्य काम्यकल्पः ।
- १४ एकपुत्रस्यापि काम्यकल्पः ।
- १५ समिद्धरथानन्तरं समन्तकं तदाधानविधानम् ।
- १६ समिदाधानानन्तरं आचमनपूर्वकं तदभिहोमविधानम् ।
- १७ पूर्वाह्नन्यनन्तरं कुशेषु सुक्सादनपूर्वकं गार्हपत्यावेक्षणम् ।

सूत्रम् ।

- १८ पूर्वाहुतेः प्राग्दक्ष उत्तरतो वा उत्तराहुतर्धे त्रयोत्पादनवि-
धानम् ।
- १९ होमेषु सर्वत्र प्रजापतिध्यानविधानम् ।
- २० भूयिष्ठत्रयपूर्वबुधकम्पनानन्तरं तद्रतलोपावमार्जवं पाखित-
कमतलोपमार्जनम् ।
- २१ जेपनिमज्जनकुशमूषाणां दक्षिणत उत्तानाङ्गुलिनिधानम् ।
- २२ कुशमूषाणां दक्षिणतो जलावनिजबविधानम् ।
- २३ सुखनिधानानन्तरं जलोपस्पर्शनम् ।
- २४ आतिहासिकर्तृकानुमन्त्रविधानम् ।
- २५ समन्त्रकं आधीयमानसमिदनुमन्त्रणम् ।
- २६ ता अस्येतृषा पूर्वाहुत्यनुमन्त्रणम् ।
- २७ समीपस्थेन सकटाक्षं आहुत्यनुमन्त्रणम् ।
- २८ याभिः कामिष्व न्यवराभिराग्नेयोभिर्ऋग्भिश्चत्तराहुत्यनुम-
न्त्रणम् ।
- २९ पूर्वसूचोक्तस्य ऋचात्रयनिरूपणम् ।

इति द्वितीये तृतीया कण्डिका ॥ • ॥

अथ द्वितीये चतुर्थी कण्डिका ।

- १ पूर्वे पूर्वे संवत्सरेऽधिकाभिर्ऋग्भिः सप्तदनुमन्त्रणम् ।
- २ पर्वविहितयवाग्नादिना सायम्प्रातर्होमेषु यजमानस्य स्वयं-
कर्तव्यम् ।
- ३ पूर्वसंवत्सरेतरकाले येन केनापि ऋत्विजाऽग्निहोत्रहोमः ।
- ४ पुत्रप्रिययोरन्यतरेणान्तिवासिना होमस्तद्रतविशेषकथनम् ।
- ५ होमकर्तुः सुम्यतशेषभक्ष्यविधानम् ।
- ६ अपरर्त्विजोर्होमपूर्वकं सुम्यतशेषभक्ष्यम् ।

सूत्रम् ।

- प्रथमोत्तरभक्ष्यद्वयकथनम् ।
- ८ समिदाधानपूर्वको गार्हपत्ये होमविधिः ।
- ९ उत्तराहुतेर्नित्यत्वकथनम् ।
- १० समिदाधानपूर्वकं दक्षिणाभिहोमविधानम् ।
- ११ उत्तराहुतेः पूर्ववत् नित्यत्वकथनम् ।
- १२ उक्तश्रेयभक्ष्याग्नान्तरं खुचाऽपां निबयनम् ।
- १३ कुक्प्रक्षालनान्तरं प्रागुदीचोः चतुर्थ्यां पूर्व्याणां खुचां निबय-
नीयत्वम् ।
- १४ कुशदेशे पक्ष्मी खुक् गार्हपत्यपश्चात् वलीति ।
- १५ आहवनीये प्रतापितस्याः खुचोऽन्तर्वेदिदेशे निधानम् ।
- १६ परिचारकरूपाय परिकर्मिणे वा तादृशाय खुचो दानम् ।
- १७ विधिपूर्वकं समिलयाधानं पर्युक्ष्णदिकरबक्ष ।
- १८ तिस्रणां समिधां प्रथमायाः समन्तकत्वम् ।
- १९ आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाभिषु दीदिहि दीदाय दीदिदा-
येति मन्त्राणां स्वाहान्तानां कर्त्तव्यत्वम् ।
- २० उक्तकार्ये पूर्ववत् पर्युक्ष्णविधानम् ।
- २१ पर्युक्ष्णद्वयेन परिसमूहनद्वयव्याख्यानम् ।
- २२ पर्युक्ष्णाभ्यां परिसमूहनयोः पूर्वभावित्वम् ।
- २३ सायंप्रातरभयत्राभिहोमहोमयोरेकाकारत्वम् ।
- २४ सूर्योदयसमीपकाणश्चेवकाणादित्योदयकाणानां प्रातर्होमस्य
प्रधानकाणत्वम् ।
- २५ प्रातर्होमे विशेषकथनम् ।

इति द्वितीये चतुर्थी कण्डिका । • ॥

अथ द्वितीये पञ्चमी कण्डिका ।

सूत्रम् ।

- १ प्रवक्ष्यत आहिताग्नेरभिप्रज्वालनाद्यमनातिक्रमावन्तरं तदु-
पस्थानम् ।
- २ दक्षिणाग्न्युपासनागन्तरं समन्तकं गार्हपत्याहवनीयेक्षयवि-
धानम् ।
- ३ आहवनीयदक्षिणाग्न्युपासनपूर्वकं गार्हपत्याहवनीयेक्षयं कृ-
त्वाहवनीयसमीपं गत्वा तदुपस्थानम् ।
- ४ पृष्ठतोऽग्नीगवेक्षमाद्यस्याहिताग्नेर्यथेष्टगमनम् ।
- ५ अभिसमीपं गत्वा वाग्विसर्गविधानं, इतः प्राक् वाग्यमविधा-
नम् ।
- ६ अभिष्वितदेशग्रामिनं पश्यान् प्राप्य सदासुगः पिनुरिति
मन्त्रपाठः ।
- ७ यदि दैवात् मानुषाद्वा निमित्तात् अनुपस्थिताग्नेः प्रेषितस्य
इहैवेति मन्त्रपूर्वकं प्रतिदिशमग्न्युपस्थानम् ।
- ८ प्रोष्य क्षयामसमीपं प्राप्य अपि पश्यामिति मन्त्रपाठः ।
- ९ समित्पात्रेर्वाग्यतस्याहिताग्नेरभिप्रज्वालनाभिक्रमपूर्वकं आ-
हवनीयेक्षयम् ।
- १० नानाभिषु समिध उपनिधायाहवनीयोपस्थापनम् ।
- ११ उपनिहितानां समिधामभ्याधानम् ।
- १२ दक्षिणाभिसमीपे स्थितस्याहिताग्नेः गार्हपत्याहवनीयेक्षय-
विधानम् ।
- १३ वाग्विसर्गस्य नियमविधानम् ।
- १४ दशरात्रादूर्द्ध्वं प्रोष्य चतुर्दशोतेनाग्न्येन होमविधानम् ।
- १५ एकानेकाभिहोत्रविच्छेदे पूर्वाक्तयाज्या होमविधानम् ।
- १६ उक्ताऊतिहोमावन्तरं प्रविहोमविधानम् ।

सूत्रम् ।

- १७ अनाहिताग्नेरपि ईक्ष्वाग्रप्रपदनयोः कर्तव्यत्वविधानं न केव-
जमाहिताग्नेरुदिति ।
१८ प्रवासादागतस्य तदह्नि विदितस्याप्यणीकस्य न निवेदनी-
यत्वम् ।
१९ प्रवासादागतस्याहरहरमिहोन्नहोन्नोपस्थानं तत्प्रयोगक्रमश्च ।

इति द्वितीये पञ्चमी कण्डिका । • ।

अथ द्वितीये षष्ठी कण्डिका ।

- १ अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपिठयज्ञविधानम् ।
२ दक्षिणाग्नेरेकोल्लुक् गृहीत्वा तस्मादेव प्राग्दक्षिणस्यां दिशि
मन्त्रपूर्वकं तत्प्रब्रयनम् ।
३ अविशिष्टदिक्कानां सर्वेषां कर्मणां प्राग्दक्षिणां दिशमभि-
कर्तव्यत्वम् ।
४ उभयोरपि अग्न्योरुपसमाधानपरिस्तरणपूर्वकं दक्षिणाग्नेः
प्राग्दक् प्रत्नगुदक् वा एकैकशः चरुस्थानीप्रभृतीनां यज्ञ-
पात्राणां सादनम् ।
५ अभिसमोपस्थितं शकटं दक्षिणत आरुह्य श्रूर्पोपरि त्रीहि-
पूर्यस्थाकीनिमर्जनरूपतदास्यदेशाद्ग्रीहिपातनम् ।
६ स्थाव्यास्यदेशात् श्रूर्पोपरि पतितानां त्रीहीणां शकटे नि-
धानम् ।
७ कृष्णाजिननिहिते उन्नूखने स्थाव्यन्तर्गतावशिष्टान् त्रीहोन्
हत्वा यजमानपद्मोक्तकस्तदाघातः ।
८ अवहृतान् त्रीहीन् दक्षिणाग्नौ अपब्रम् ।
९ दक्षिणाग्न्यतिप्रवीतयोरन्तराक्षे उल्लेखनम् ।

सूत्रम् ।

- १० सञ्ज्ञादाब्धिग्रावणीर्वाभ्युक्षितरेखायां ब्रुवास्थितमाज्यं दक्षि-
बतो दक्षिणामेर्निधाय तेनाज्येन अभिघारितस्य स्थाणी-
पाकस्य दक्षिणामेः पञ्चादासादनम् ।
- ११ आङ्गनादीनां दक्षिणामेर्दक्षिबतो निधानम् ।
- १२ प्राचीनावीतिनो यजमानस्य उपसमाहितैरिध्मैर्मैक्षणेन गृ-
हीतैरवदानसम्पदा होमः ।
- १३ स्वधानमःशब्दस्य स्थाने स्वाहाकारं कृत्वा होमः ।
- १४ अग्नौ मेक्षयानुप्रहरणपूर्वकं पिण्डस्थानेषु जेखायां त्रिभिर्मन्त्रै-
स्त्रिनिर्गयनम् ।
- १५ रेखायां पिण्डनिपरणम् ।
- १६ गायगारिमते पित्रादीनां त्रयाणां ये मृताः स्युस्तेषां पिण्ड-
दानं जीवतां प्रत्यक्षार्चनम् ।
- १७ तौत्त्वजिमते पित्रादिभ्यस्त्रिभ्यः प्रेतेभ्यो जीवन्नाश्च सर्वेभ्यो
निपरणम् ।
- १८ गौतममते त्रयाणामेकस्मिन् द्यौः सर्वेषु वा जीवन्सु यावदधं
परान् पिष्टन् गृहीत्वा त्रिभ्यः प्रेतेभ्यः पिण्डनिपरणम् ।
- १९ पित्रादीनां जीवितानां मृतानाञ्च पिण्डदाने उपायविशेष-
कथनप्रतिष्ठा ।
- २० क्रमेण गौतमगायगारितौत्त्वजिनां मतदूषणानि ।
- २१ जीवस्यवहितेभ्यः पिष्टभ्यो न निपरणम् ।
- २२ जीवेभ्यो होमः मृतेभ्यो निपरणम् ।
- २३ सर्वजीविनः सर्वकृतविधाने तत्र पिण्डहोमस्य निपरणम-
न्तेन स्वाहाकारेण कर्त्तव्यत्वं, अन्येषामपि प्रयोजनानां
चिन्त्यनीयत्वञ्च ।
- २४ पित्रादीनां नामाङ्गाने तत्पितामहप्रपितामहशब्दानां नाम-
स्थाने प्रयोगः ।

इति द्वितीये षष्ठी कण्डिका ॥ ० ॥

अथ द्वितीये सप्तमी कण्डिका ।

सूत्रम् ।

- १ निपूतानां पिण्डानां अनुमन्त्रणम् ।
- २ उक्तानुमन्त्रणप्रयोगे नियमकथनम् ।
- ३ तृष्णीमेव चरोः प्राग्भक्ष्यस्य कार्यत्वम् ।
- ४ उदकोपनयननिनयनत्वस्य कर्तव्यत्वम् ।
- ५ पिण्डेषु अभ्यङ्गनाङ्गनदानम् ।
- ६ पिण्डेषु वासोदानं तदीयविशेषकथनञ्च ।
- ७ यजमानस्य पित्रुपासनं तन्मन्त्रञ्च ।
- ८ तिष्ठभिर्ऋग्भिः पित्रुपस्थानम् ।
- ९ पिण्डस्थानां पिण्ड्यां प्रवाहनम् ।
- १० यजमानस्य दक्षिणाभिप्रसीतिः ।
- ११ दक्षिणाभिप्रसीत्यनन्तरं यजमानस्य गार्हपत्याभिप्रसीतिः ।
- १२ यजमानकर्तृकं पिण्डानां मध्यमादानम् ।
- १३ पत्नीकर्तृकं तादृशप्रोक्षितमध्यमपिण्डप्राशनम् ।
- १४ अवशिष्टपिण्डद्वयस्याभ्युपक्षेपः ।
- १५ अतिप्रसीते वाऽभौ प्रक्षिप्य तादृशपिण्डद्वयदाहः ।
- १६ यस्याग्नेच्छाभावो नूतनस्तस्य तादृशपिण्डप्राशनम् ।
- १७ क्षयकुलादिमहारोगवतः तादृशपिण्डप्राशने सद्य एवारोगित्व-
मरणयोरन्यतरमतिक्रामकथनम् ।
- १८ अनाहिताग्नेरप्येवं पिण्डपिण्डयज्ञकरणम् ।
- १९ चरन्त्यपश्चान्तरं तदतिप्रणयनं ततस्तदुपसमाधानवत्परि-
स्तरणे कृत्वा होमकरणम् ।
- २० द्विशः चरपूर्यपात्राणामुत्सर्गः ।
- २१ एकस्यातिरिक्तस्य द्वयेन द्वित्वं सम्पाद्य तदुत्सर्गकरणविधानम् ।

इति द्वितीये सप्तमी कण्डिका । ० ।

अथ द्वितीये अष्टमी कण्डिका ।

सूत्रम् ।

- १ दर्शपूर्वमासावारप्यमानस्यान्वारम्भनीयेष्टिकरयम् ।
- २ अग्नेर्भगीतिगुणकथनम् ।
- ३ इष्टेर्याज्यानुवाक्याकथनम् ।
- ४ आधानानन्तरं तत्संवत्सरे रोगार्थज्ञानिरूपनिमित्तसद्भावे
पुनराधेयस्य पुनराधेये च वक्ष्यमाणाया इष्टेः कर्तव्यत्वम् ।
- ५ उक्त्यामिष्टौ विभक्तिभिः कृद्धानां प्रयाजानुयाजानां या-
गकथनम् ।
- ६ नराशंसिनां नराशंसः ।
- ७ आधेययोरान्यभागयोः कथनम् ।
- ८ आन्यभागयोर्गुणद्वयकथनम् ।
- ९ निगमेषु समुखयोरेवानुष्ठितिकथनम् ।
- १० याज्यायां देवतादेशरूपाया इज्यायाः कथनम् ।
- ११ अनुब्राह्मणिनां आचार्याणां मते पूर्वस्य केवलस्याग्नेः, अग्नि-
र्हन्तातीत्यनुवाक्यायाश्च नित्यत्वम् ।
- १२ उक्तमते उत्तरस्यापि केवलस्याग्नेरुक्तानुवाक्याया नित्यत्ववि-
धानम् ।
- १३ उत्तरे याज्यामन्त्रे हविःशब्दस्य नित्यत्वकथनम् ।
- १४ याज्यामन्त्रपाठः ।

इति द्वितीये अष्टमी कण्डिका ॥०॥

अथ द्वितीये नवमी कण्डिका ।

सूत्रम् ।

- १ ग्रीहिष्णामाकयवैः संवत्सरे प्रथमनिष्यन्नैः आययवकर्म-
करवम् ।
- २ आययवेनानिद्रा नवनिष्यन्नस्य भोजननिषेधः ।
- ३ वर्षद्वयस्य षोडशस्य आययवेन यागविधानं ग्रीह्याययवे शर-
त्काणस्य प्राधान्यम् ।
- ४ आययवस्था इष्टिः प्रथमः कल्पः, तदसम्भवेऽग्निहोत्रीयां घेनुं
ग्रीहिष्णामाकयवानामन्यतमं आशयित्वा तत्प्रथमा सायं-
प्रातरग्निहोत्रहोम इति द्वितीय इति कल्पद्वयम् ।
- ५ यवैराययवस्य क्रियाऽक्रिया वा इति विरुध्यः ।
- ६ अविशेषेण वर्षत्रयाणां कल्पद्वये प्राप्ते राक्ष इष्टिरेव नान्य
इति विशेषकथनम् ।
- ७ एकैषां मत्ते सर्वेषां इष्टिरेवेति व्यवस्थापनम् ।
- ८ वर्षाणां श्रामाकाययवेऽग्नौ सोमदैवत्वचव्यवस्थापनम् ।
- ९ अवान्तरेडाजपावन्तरं सथे पाथौ कृत्वा तदभिमर्जनम् ।
- १० इडाप्राश्नतावन्तरं आचमनपूर्वको गन्धाक्षयः ।
- ११ उक्तेन विधिना सर्वभक्षेषु सर्वेषां भक्षिणां सर्वभक्षवम् ।
- १२ ग्रीहीणां यवानां चाययवेऽष्टिकथनं । यवाययवस्य वसन्त-
काणविधानम् धाव्याविराजयद्द्वयम् ।
- १३ श्रामाकाययवस्य समानतन्त्रेण करवे सोमस्य तृतीयत्वव्यव-
स्थापनम् ।
- १४ इन्द्राग्र्योः सोमस्य च याजानुवाक्याः ।

इति द्वितीये नवमी कण्डिका ॥०॥

अथ द्वितीये दशमी कण्डिका ।

सूत्रम् ।

- १ चातुर्मास्येभ्यः पूर्वं कान्या इच्छयः ।
- २ आयुष्कामेभ्यः जीवातुमन्त्रौ द्वे देवतेऽग्निरिन्द्रश्च ।
- ३ उक्तयोर्देवतयोरभेरायुष्मत्त्वं गुह्यः, इन्द्रस्य च ब्राह्मत्वं गुह्यः ।
- ४ आयुष्कामेभ्यः अभीन्द्रयोर्देवतयोः संयाज्ये ।
- ५ स्वस्वयनीभ्यः रक्षितवन्तौ देवौ अभिः सोमश्च ।
- ६ उक्तयोरभीषोमयोः संयाज्ये ।
- ७ उक्तयोरपदे संयाज्ये ।
- ८ पुत्रकामेभ्यो अभिः पुत्री देवता ।
- ९ उक्तायामिष्टौ द्वे संयाज्ये ।
- १० वक्ष्यमाणयोरिष्ट्योरभिदेवतात्वम् ।
- ११ नूतन्यतोऽग्नेर्नित्ये संयाज्ये ।
- १२ कामगुह्यकस्याभेर्याज्यानुवाक्ये ।
- १३ उत्तरयोरिष्ट्योर्वैमृध्यत्वं, तयोर्याज्यानुवाक्यायुगक्षयोर्वक्ष्यमाणयोरिन्द्रदेवतत्वं, तस्य चेन्द्रस्य विमृद्ध्यत्वं वैमृध्यर्धमु-
क्तत्वं वा, अतस्तयोर्वैमृध्यसंज्ञाभाक्त्वम् ।
- १४ पुष्टिकामस्य याज्यानुवाक्ये ।
- १५ इन्द्रो दाता स पुनर्दाता वा देवता भवति ।
- १६ उभयथापि इन्द्रस्य याज्यानुवाक्ये ।
- १७ आशानामाशायानां वा देवतात्वम् ।
- १८ आशानामाशानां याज्यानुवाक्यासान्धम् ।
- १९ इष्टिविशेषस्य जोक्तेष्टिसंज्ञाकथनम् ।
- २० पृथिव्यादीनां पृथग्देवतात्वकथनम् ।
- २१ त्रयाणां हविषां याज्यानुवाक्यारूपस्तिष्ठ ऋचाः ।
- २२ त्रयाणां हविषां तिलहणां ऋचां विनिवेशनम् ।

इति द्वितीये दशमी कण्डिका ॥०॥

अथ द्वितीये एकादशी कण्डिका ।

सूत्रम् ।

- १ मित्रजम्बिहेतुभूता महावैराजी नामेष्टिः ।
- २ महावैराज्यामग्न्यादीनां दद्यानां देवतानां एकप्रदानत्वम् ।
- ३ उक्तानां दद्यानां देवतानामनुवाक्यावधानम् ।
- ४ प्रतिजोममादिष्ठानामुक्तानां दद्यानां यजनम् ।
- ५ अष्टौ वैराजतन्मा इष्टयः ।
- ६ तासां प्रथमाः षडिष्टय एकहविषः ।
- ७ बुधान्धशुरीया नाम आभिचारिकी इष्टिः ।
- ८ बुधान्धशुरीयेष्टौ याज्यानुवाक्यान्विष्णात् देवतायाः कल्पनी-
यत्वं, सा चेन्द्रः, इन्द्रः खरगुणो वेति ।
- ९ पूर्वोक्ताया देवतायाः संयाज्ये ।
- १० क्षामिभृतयोः सम्प्रतिकामानां संज्ञानी नाम इष्टिः ।
- ११ संज्ञान्यां चतसृणां सगुणानां देवतानां एकप्रदानत्वम् ।
- १२ अग्निसोमेन्द्रादित्यानां सगुणानां देवतानां प्रतिपादनम् ।
- १३ भेदकामानां ऐन्द्रामरत्वती इष्टिः ।
- १४ इन्द्रस्य नित्ये याज्यानुवाक्ये ।
- १५ इन्द्रमरतोर्विकल्पविधानम् ।
- १६ मावताद्यागादूर्ध्वं ऐन्द्रो यागः ।
- १७ राजविशीयसम्प्रतिकामानां आहिताग्नीनां प्रकृत्यैव संज्ञानी
नामेष्टिः ।
- १८ शत्रुभिः प्रधृष्यमाजानां ऐन्द्रावार्हस्पत्या नाम इष्टिः ।
- १९ अध्वर्यवश्चेत् ऐन्द्रावार्हस्पत्यं निरूप्य इन्द्राय चोदयेयुः, यदा
वार्हस्पत्यं निरूप्य इन्द्राय चोदयेयुः, तदा उभयोरपि
पक्षयोः बाज्यानुवाक्यासाम्भम् ।

इति द्वितीये एकादशी कण्डिका ॥०॥

अथ द्वितीये द्वादशी कण्डिका ।

पञ्चमम् ।

- १ संवत्सरमतिप्रवसतः शुद्धिकामस्य पवित्रेष्टिविधानम् ।
- २ पवित्रेष्टौ पावकवत्सौ धाव्ये ।
- ३ पवित्रेष्टौ याज्ये ।
- ४ पवित्रेष्टौ संयाज्ये ।

इति द्वितीये द्वादशी कण्डिका ॥०॥

अथ द्वितीये त्रयोदशी कण्डिका ।

- १ वर्षकामानां कारीरो नामेष्टिः ।
- २ कारीर्यां धाव्यादयम् ।
- ५ वर्षकामेष्टिमात्रे ऽप्सुमन्त्रौ गायत्रौ देवौ ।
- ४ वर्षकामेष्टिमात्रेऽग्नेः सोमस्य च मन्त्रभेदः ।
- ५ उक्तेष्टिमात्रे धामच्छद्गुणकोऽग्निः ।
- ६ उत्तरास्तिष्ठो मयदेवता इष्टयः पिण्डीसंज्ञकाः ।
- ७ धामच्छद्गुणकस्याग्नेर्याज्यानुवाक्यायुगलद्वयस्य व्यवस्थया यो-
जनोयत्वम् ।

- ८ पिण्डीयागस्य करणम् ।
- ९ संख्यतायामिष्टौ सर्वासां दिशां उपासनम् ।

इति द्वितीये त्रयोदशी कण्डिका ॥०॥

अथ द्वितीये चतुर्दशी कण्डिका ।

- १ इष्टयनसंज्ञकानि कर्माणि ।
- २ एकानेकसंवत्सरसाध्यानि सांवत्सरिकाणि कर्माणि ।

छत्रम् ।

- ३ सांवत्सरिकायां कर्मणां यागान्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वा प्रयोगः ।
- ४ तुराययं नाम इच्छयनम् ।
- ५ अहम्यहनि अभिदेवता इन्द्रदेवता विश्वेदेवदेवता चैतासिख
इत्यः, त्रिषु सवनेषु यथासङ्गो न एकैकेष्टेः कार्यत्वम् ।
- ६ त्रिहविष्वावा एकस्या एवेष्टेवक्ताभिर्देवताभिर्युक्तायाः प्रवि-
दिनम् प्रातःसवन एव कर्तव्यत्वम् ।
- ७ दाक्षायज्यस्य पौर्णमास्यामावास्यायामहययुगलम् ।
- ८ आहवयोः पूर्वे ये ते नित्ये न विद्यते ।
- ९ उत्तरयोस्तु एव विकारो यत् पौर्णमास्यां द्विवीथं हविस्तस्य
ऐन्द्रत्वम् ।
- १० अमावास्यायां द्वितीयस्य हविषो मैत्रावरुणत्वम् ।
- ११ प्रतिपर्वकर्तव्यं प्राजापत्यं इडादधो नामेच्छयनम् ।
- १२ द्यावापृथिव्योरयनं नामेच्छयनम् ।
- १३ उक्तस्य इच्छयनस्य स्वरूपकथनम् ।
- १४ एतच्छास्त्रानाम्नातासिद्धिषु पौर्णमासात् तन्मान्यत्वविधानम् ।
- १५ यजुर्वेद एव प्रकृतं तन्मं नान्दपरमिति ।
- १६ अभिमज्जनसंयुक्तायामिष्टौ वैराजमेव तन्मम् ।
- १७ अभिमज्जने सत्यपि धाये एव केवले तन्मं न तदन्यत् ।
- १८ याज्यानुवाक्यास्वरूपकथनम् ।
- १९ अनुवाक्यान्तकथनम् ।
- २० असम्भवे विहितच्छन्दसोऽन्वस्य वा याज्यानुवाक्यानां कर्त-
व्यत्वम् ।
- २१ सर्वथाऽनुवाक्यापेक्षया याज्याया न ऋसीयस्त्वम् ।
- २२ उष्णिग्गृह्णन्तेन याज्यात्वम् ।
- २३ क्षामनश्च हतदग्धवतीनां वर्जनम् ।
- २४ देवतापदसत्त्वे न जक्ष्णान्तरान्वेषणम् ।

सूत्रम् ।

- २५ देवतापदेऽव्यक्ते कक्षस्थे ग्रायन्वादेराययवीयत्वम् ।
- २६ देवतानामनधिगमे ग्राह्यान्तरादाहर्तव्यत्वकथनम् ।
- २७ सर्वथाऽनधिगमे याभ्यां काभ्याश्चिद्वग्भ्यां सामोऽनुवचनञ्च ।
- २८ व्याहृतिभिर्वा यामानुवचने ।
- २९ द्वितीयया विभक्त्या देवतामादिष्य प्रखवनं यजनञ्च ।
- ३० नम्रसंज्ञाभ्यां ऋग्भ्यां वा प्रखवनयजने ।
- ३१ नम्रसंज्ञके ऋचौ ।
- ३२ देवतापदरहिते स्थले अग्निदेवत्वे ऋचौ भवत इति ।

इति द्वितीये चतुर्दशी कण्डिका ॥०॥

अथ द्वितीये पञ्चदशी कण्डिका ।

- १ चातुर्मास्येऽव्ययनस्यारम्भाद्यं पूर्वद्युर्वैश्वानरपार्जन्याया इष्टेः कर्तव्यत्वम् ।
- २ अग्न्याधेयादीनां वैश्वानरपार्जन्यान्तानां इष्टीनां उपांशुप्रधानत्वकथनम् ।
- ३ सोमोत्पन्ना इष्टयः ।
- ४ ग्रायश्चित्तप्रकरणोत्पन्ना इष्टयः ।
- ५ अन्वायाज्यानां एककपाजानाञ्च यामानां उपांशुप्रयोक्तव्यत्वम् ।
- ६ सर्वत्र वाख्ययागवर्जं उपांशुत्वम् ।
- ७ चातुर्मास्येषु सावित्रयज्ञस्य उपांशुत्वम् ।
- ८ वैश्वदेवब्रह्मप्रघासमाहेनश्रुतासीरीयाणां उपांशुत्वम् ।
- ९ तन्मयुक्तानां पिबोपसन्नामकानामिष्टीनामुपांशुत्वम् ।
- १० उक्तमादनुयाजात् प्राक् पुनराधेयेष्टेः सतन्मोपांशुत्वम् ।
- ११ सतन्मोपांशुत्वविशिष्टानां सर्वासामिष्टीनां समन्त्रवन्मत्वम् ।

सूत्रम् ।

- १२ आगुःप्रखववषट्काराणां सर्वत्र उच्चैर्भावकथनम् ।
- १३ आगययेष्टौ आग्नेन्द्रस्य ऐन्द्रामस्य वा प्रथमस्य हविष उच्चैर्भावकथनम् ।
- १४ उच्चविहितस्य पुरोऽनुवाक्याप्रखवस्य प्राखसन्ततत्वम् ।
- १५ याज्याया आगुर्वषट्कारयोः प्राखसन्ततत्वम् ।
- १६ उपांशोक्तमस्तराणां उच्चत्वम् ।
- १७ उपांशुतन्नाणां तानि उच्चानि मन्द्रस्तराणि भवन्तीति ।

इति द्वितीये पञ्चदशी कण्डिका ॥०॥

अथ द्वितीये षोडशी कण्डिका ।

- १ प्रातर्वैश्वदेयां प्रेषितस्याग्निमश्वनीयानुवचनाभिहितकृत्तिकरये ।
- २ संप्रैषमवखपर्यन्तं पूर्वं ऋगवसाने आरामो नोत्तरादानम् ।
- ३ मध्ये ऋगवसाने यत्रारामविधिः तत्राप्यासस्यैवाग्नोत्तरारम्भः ।
- ४ मथ्यमानोऽग्निश्चेन्न जायते तदाऽग्नेराजन्मनः पुनः पुनः अग्नेर्हंसीति सूक्तावापनम् ।
- ५ अग्निजन्मअवखानन्तरं उक्तसूक्तोपप्रखवेन शिष्टार्धर्चोपसन्तानम् ।
- ६ अनावापपक्षे जातअवखानन्तरं शिष्टेनार्द्धर्चेन उत्तराया ऋच उपसन्तानम् ।
- ७ यज्ञेनेव्यनया ऋचा समापनम् ।
- ८ सर्वत्र शस्त्रादिषु उत्तमाया ऋचः परिधानीयात्वम् ।
- ९ वहिरग्र इति प्रयाजानन्तरं प्रयाजान्तरादीनामावपनम् ।
- १० देवतांस्तुकोल्लेखः । मरुतां स्वतवस्वेति गुणकथनञ्च ।

सूत्रम् ।

- ११ प्रकरवपठितानां निर्गुणानां मन्त्रां ध्यात्वाद्यकथनम् ।
- १२ अनूयाजानां देशकरवम् ।
- १३ त्रयायामन्यतमस्मिन् काले वाजिभ्यो यागः ।
- १४ ऊर्द्धजानुनाऽनवानं याज्याप्रयोगः ।
- १५ यच्च क्वच विषये एकस्मिन्नेवाध्ययुसंप्रैवे तुल्यरूपयोरतुल्य-
रूपयोर्द्वयोर्बधट्कारयोः समस्तयोर्द्विरनुमन्त्रवम् ।
- १६ याज्याधर्मसु इतरेषु अनुवधट्कारादिषु आगुरः प्रतिषेधः ।
- १७ इष्टश्रितं वाजिनं इहामिव भक्षार्थं अङ्गणौ निधाय उपहव-
याचनम् ।
- १८ अध्वर्युर्ब्रह्माभीक्षायां समीपे उपहवयाचनम् ।
- १९ उक्तवाजिनस्य किञ्चिदादाय सूत्रोक्तमन्त्रेणावघ्रातम् ।
- २० हेतुर्भक्षयान्नन्नरं अध्वर्युर्ब्रह्माभीक्षायां क्रमेण वाजिन-
भक्षवम् ।
- २१ यजमानादितरेषां सर्वेषां दीक्षितानां गृहपतेरन्येषां प्रत्य-
क्षमेव तद्भक्षवम् ।
- २२ वैश्वदेवीष्टिद्विसादधरस्मिन् दिने पौर्णमासेनेष्टा तदानीमेव
वक्ष्यमाणां चातुर्मास्यव्रतानां केशनिवर्त्तनमध्यादिवर्जन-
रूपाणां आचरन्त्यारम्भः ।
- २३ केशनिवर्त्तनम् ।
- २४ अश्रुवापनाधःश्रवणमधुमांसजवजस्त्ववजोखनवर्जनम् ।
- २५ कालविशेषे प्रतिषिद्धस्य प्रतिप्रसवार्थं ऋतौ भार्योपममन-
विधानम् ।
- २६ उत्तरविवक्षार्थानुवादरूपं सर्वपर्वसु वाचनम् ।
- २७ आद्योत्तमयोर्वा पर्वण्योर्वापनं न मध्यमयोरिति ।
इति द्वितीये षोडशी कण्डिका ॥ • ॥

अथ द्वितीये सप्तदशी कण्डिका ।

सूत्रम् ।

- १ छतवैश्वदेवीष्टिकां पौर्णमासीमारभ्य पक्षस्यां पौर्णमास्यां
वक्ष्यप्रघासैर्यांगविधानम् ।
- २ प्रणीयमानस्याग्नेः पश्चादुपविश्य प्रोषितस्याग्निप्रवक्ष्यनीया प्र-
तिपत्तिः ।
- ३ आसीनस्य सप्रववावाः प्रथमाया उपान्यनुवचनम् ।
- ४ उपान्युत्तरस्यानां चरान्तरस्यानसङ्क्रमणे प्रववेनावसाय अनु-
कृत्य उत्तराया ऋच आरम्भः ।
- ५ उक्तावसानानुष्ठासपूर्वकं उत्तरारम्भस्य प्राक्सक्ततभावितम् ।
- ६ प्रणीयमानयोर्द्वयोश्चतुरमग्निमनुव्रजत उत्तरायां ऋचामनु-
वचनम् ।
- ७ राजन्यवैश्वयोराद्ये ऋचौ ।
- ८ वेदिद्वितीयात् उत्तरस्या वेदेः पश्चादवस्थाय शेषसमापनम् ।
- ९ सोमेषु उत्तरवेदेः पश्चादवस्थाय समापनम् ।
- १० यस्मिन्नेवासने पूर्वोक्तमनुवचनमावह्यं तस्मिन्नुपविश्य व्याह-
तिचयरूपवाग्विसर्जनम् ।
- ११ अन्यत्रापि अनुवचनानुव्रजयोर्वाग्विसर्गः ।
- १२ तिलुतः संप्रैषेषु तिलुत एव वाग्विसर्गः ।
- १३ वैश्वदेव्या समानाऽग्निमज्यना नाम इष्टिः ।
- १४ वधादीनां तिष्ठतां हविषां ज्ञाने यन्नाग्न्यादीनां चतुष्टयां
कर्त्तव्यत्वम् ।
- १५ एतत्सूत्रगतमन्त्रस्य उपह्वययाचने द्वितीयत्वम् भक्ष्ये चतु-
र्थत्वं । उपह्वययाचनभक्ष्ययोश्च विशेषकथनम् । वैश्व-
देव्यामपि एवम्भावश्च ।
- १६ इष्टौ संस्थितायामवभृतकर्मनिमित्तं अध्वर्यूषां उदकगमनम् ।

सूत्रम् ।

१७ अवस्यतस्यानित्यत्वं इच्छभावेऽन्वेषामपि अवधानादीनां सम्भवश्च ।

१८ चातुर्मास्याकृत्वेन द्वयोर्मासयोरैन्द्राग्रनामकपञ्चनरविधानम् ।

इति द्वितीये सप्तदशी कण्डिका ॥०॥

अथ द्वितीये अष्टादशी कण्डिका ।

१ वरुणप्रघासेभ्यः परं ऐन्द्राग्रवत् ऐन्द्रात् परं अनीकवदाद्यादित्यान्तकर्मरूपाणां साकमेधानां यजनम् ।

२ साकमेधीयपौर्वाभास्याः पूर्वेषुः सवने सवने एकैका इष्टिः ।

३ उक्तानुसवनीयानामिष्टीनां प्रथमायामनीकवान् अग्निः एतदुत्तरस्यां वृधन्वत्तौ मरुतः सान्तपनाः । तदुत्तरा आग्न्यभागप्रमतीढान्ता इष्टिः ।

४ गृहमेधेभ्यो मरुद्भ्यो देवताभ्य आम्नातयोर्ऋषीरक्षेभ्यः ।

५ पुष्टिमतोर्विराजयोर्निगदरहित-संयाज्यत्वम् ।

६ गृहमेधीयादन्वत्रापि आवाहनरहिते अग्ने अग्निगदयोः संयाज्ययोः सम्भवः ।

७ पित्र्यायां पशौ चेतोष्टिद्वये आवाहने सत्यपि अग्निगदं संयाज्याद्वयम् ।

८ समापितेष्टिकायां रात्रौ बहूनां याज्ञिकानात् अन्नदानम् ।

९ रात्रेः पञ्चाङ्गाग्रे पौर्वादर्वनामकस्य होमकर्मणः कर्तव्यत्वम् ।

१० वृधभरवे श्रूयमाणे उक्त-होमकाणकथनम् ।

११ मेघध्वनौ श्रूयमाणे तद्धोमकथनम् ।

१२ तस्योक्तस्याभावे ब्रह्मपुत्रशब्देनाभीष्टं सम्बोध्य कैश्चित् रव-प्रावर्तनम् ।

सूत्रम् ।

- ११ पौर्णदर्वक्षत्रिध्वर्यभिर्जातरिप्रेरिते याव्यानुवाक्यादबोद्धेः ।
- १४ क्रीडितेभ्यो मन्त्रज्ञ उत्तरा इष्टिः ।
- १५ क्रीडितानां मन्त्राणां परोक्षवाचप्रावाच्यभामौ ।
- १६ अक्रीडितानां मन्त्राणां याव्यानुवाक्ये ।
- १७ माहेन्द्री इष्टिः ।
- १८ माहेन्द्यामिष्टौ अष्टौ देवताः ।
- १९ माहेन्द्यां याव्याकथनम् ।

इति द्वितीये अष्टादशी कण्डिका ।०॥

अथ द्वितीये एकोनविंशतितमा कण्डिका ।

- १ दक्षिणामेरभिमुख्यं स्थापयित्वा तत्र पित्राख्यकर्मकरणम् ।
- २ पित्रावाः श्रवणात् ।
- ३ पित्राया इष्टेर्गुणतयात्कथनम् ।
- ४ तस्यां पित्रावामिष्टौ प्राङ्मुखानां कर्मणां अन्वस्थामिष्टौ दक्षिणामुखत्वम् ।
- ५ इतरदिक्षुस्थानि कर्माणि प्रकृतौ तथान्वयं करणीयानि ।
- ६ अनुकूलता उग्रताख्येतस्या ऋचस्त्रिरनुवचनेन तासामेव सामिधेनीनां न पुनरध्यासः ।
- ७ तासां सामिधेनीनामुत्तमेन प्रबवेन प्रतिपत्तिसन्धानम् ।
- ८ आख्यपान्तदेवतावाहनामन्तरं प्राकृतात् खिद्यतावाहनात् परं कथ्यवाहनाख्याभिसमावाहनम् ।
- ९ उत्तमे च प्रथमे आख्यपेभ्यः पूर्वं कथ्यवाहनाख्याभिर्विग्रहणम् ।
- १० सूक्तवाक्ये विशेषोद्धेः ।

सूत्रम् ।

- ११ कार्यार्थमन्त्रलोपेऽपि कार्यलोपप्राप्तौ कार्यस्यापि प्रतिषेधः ।
- १२ पित्रायामिष्टौ अवान्तरेडाभक्ष्येडाभक्ष्ययोरभावकथनम् ।
- १३ इडाभक्ष्ये मार्जनाभावकथनम् ।
- १४ सूक्तवाक्ये यजमाननामादेशाभावः ।
- १५ ईक्षिता सीद होतरिति वोक्तस्योपवेशनम् ।
- १६ सव्योत्तर्युपस्थानां प्राचीनावोविनां हविर्भिर्जीवानुमन्तरणम् ।
- १७ पित्रायां आग्नीत्रस्य दक्षिणत्वं अध्वर्योरुत्तरत्वं, अनुवाक्यादयं,
अध्यर्द्धामनवानम् ।
- १८ आश्रावणप्रत्याश्रावणसम्यक्ताः ।
- १९ ॐ स्वधेवादीनां स्वधाशब्दानां दीर्घान्तानां प्रयोक्तव्यत्वम् ।
- २० भुतीनां निवृत्यवस्थापनम् ।
- २१ पितृणां सोमस्य च सोमवत्ता पिष्टमत्तादिमुखकथनम् ।
- २२ पश्चानां पितृणां तिष्ठस्तिष्ठ ऋचः ।
- २३ वैवस्वतस्य चेद्देवतात्वं तदा उत्तमे त्रिके मध्यमाया याज्यात्वं
प्रथमोत्तरयोरनुवाक्यात्वं च ।
- २४ खिद्युक्ततो याज्याकथनम् ।
- २५ खिद्युक्ततोऽग्नेः कथ्यवाहनसंज्ञा ।
- २६ खिद्युक्त ऊर्ध्वं प्रकृतिभावः ।
- २७ मन्त्रलोपादिभिन्नानां सव्योत्तर्युपस्थानादीनां अभावाय प्रकृ-
तिभावविधानम् ।
- २८ प्रकृतिभावादेवानुवाक्याया एकैकत्वम् ।
- २९ वषट्कारक्रियायामेव संयाज्यादयम् ।
- ३० विशेषनियमार्थं दक्षिणावृतो दक्षिणाग्रेऽपस्थानम् ।
- ३१ पित्रायामिष्टौ आवर्त्तनविरहेऽप्यपस्थानम् ।
- ३२ दक्षिणाग्रेऽपस्थानमन्त्रः ।
- ३३ गार्हपत्याहवणीययोरपस्थानम् ।

सूत्रम् ।

- ३३ आहवनीयोपस्थानम् ।
- ३५ एकयार्चा गार्हपत्योपस्थानम् ।
- ३६ प्रादक्षिण्येन गार्हपत्यमभितः समागमनम् ।
- ३७ गार्हपत्यानन्तरं सव्याह्निरस्त्र्यम्बकाद्यं व्रजनम् ।
- ३८ अध्वर्यूक्तस्यास्मदीयैरपि कर्तव्यत्वम् ।
- ३९ अदितिदेवताकया ऋचा समाचरनम् ।
- ४० पुष्टिमनौ घ्राण्ये विराजौ ।

इति द्वितीये एकोनविंशतितमा कण्डिका ॥ • ॥

अथ द्वितीये विंशतितमा कण्डिका ।

- १ साकमेधकाकमारब्ध पक्षण्यां पौर्बमास्यां शुनासीरोया नामेष्टिः ।
- २ पक्षण्याः पौर्बमास्या अर्वागपि वा शुनासीरोयासम्भवः ।
- ३ नियुत्त्वानिति वायोर्गुणकथनं, शुनासीरियः शुनश्चेति इन्द्रस्य गुणकथनञ्च ।
- ४ एतत्प्रकरद्वयगतानां शास्त्रान्तरोयायाश्च देवतानां एतत्प्रकरद्वयान्नाता एव याव्यानुवाक्याः ।
- ५ ज्योतिष्टोमप्रकृतिकौ चातुर्मास्याङ्गभूतौ यमुसौमौ ।
- ६ चातुर्मास्यानां पुनरभ्यसितव्यत्वकथनम् ।

इति द्वितीये विंशतितमा कण्डिका ॥ • ॥

इति द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥

सूत्रसङ्ख्या ४१० ॥

तृतीयाध्याये

कण्डिकाः १—१४ । पशुकर्माधिकारः ।

अथ तृतीये प्रथमा कण्डिका ।

सूचम् ।

- १ प्रावञ्चितात् पूर्वं पशुगुणकं कर्म ।
- २ पशोः भयतोऽन्यतरतो वा इष्टिकरञ्चम् ।
- ३ पशुयागसम्बन्धिन्या इष्टेऽग्निदेवताकत्वम् ।
- ४ पशुयागसम्बन्धिन्या इष्टेः करञ्चपक्षे देवताविकल्पः ।
- ५ एकस्मिन् पशुप्रयोगे आग्नेयी चाग्नावैष्णवी चेति इष्टिद्वयम् ।
- ६ उभेष्टिकरञ्चपक्षे एकस्याः पुरस्तात् अपराया उपरिष्ठात् कर्तव्यत्वम् ।
- ७ सविधिकस्य वाच्यप्राधान्यस्योक्तस्याभिप्रवयनस्य पुन-
रुल्लेखः ।
- ८ पशुबन्धयागसम्बन्धिन्या वेदेः पश्चादुपविष्टस्यानुवचनार्थं प्रे-
षितस्य यूपमव्यमानमभिधातुं ऋग्विशेषानुवचनम् ।
- ९ अव्यमानयूपाभिधानेऽनुवचनपरिधानयोर्व्यवस्थापनम् ।
- १० सपशुकयूपवज्जले एकपशुतन्त्रके कर्मणि अन्त्यानुवचनं परि-
धाय यूपसंस्तवनम् ।
- ११ प्रथमोत्तमयोरनभ्यासविधानम् ।
- १२ पशुदेवताभ्योऽनन्तरं वनस्पत्यावाहनम् ।
- १३ संमार्गैः संमार्जनानन्तरं प्रवृत्ताहुतिभिर्होमकथनम् ।
- १४ सहाद्रुह्यपूर्वकैकाहुतिहवनानन्तरं पुनः सहाद्रुह्यपूर्वक-
पश्चाहुतिहोमः, मन्त्रविग्रहञ्च ।

सूत्रम् ।

१५ सौत्वे एवाहनि पूर्वोक्तहोमः ।

१६ तीर्थेनैव कन्धविहारप्रपदनाय प्रशास्त्रे समन्तकदण्डदानम् ।

१७ प्रशास्तुर्दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां समन्तकदण्डप्रतिग्रहणम् ।

१८ यावत् प्रैषवचनं नास्ति तावत् उक्तेन दण्डेन स्वपरयोः संस्य-
र्जननिषेधनियमः ।

१९ उपयुक्तानामन्वेषामपि यज्ञाङ्गानां विहादेव अवायनिषेधः ।

२० प्रेषितस्य मैत्रावरुणस्य प्रैषानुवचनप्रकारः ।

२१ मैत्रावरुणस्यानुवाक्यानुवचनम् ।

२२ मैत्रावरुणस्य पर्याप्रिसोक्तमनीतोक्तीयमानसूक्तघटनम् ।

२३ आसीनस्य मैत्रावरुणस्य सोमाधिकरुणककर्मन्तरकथनम् ।

इति द्वितीये प्रथमा कण्डिका । • ।

अथ द्वितीये द्वितीया कण्डिका ।

१ यमुवाग्ने एकादशप्रयाननियमः ।

२ तत्र तेषां प्रयाजानां प्रैषा अपि एकादशसंख्याः ।

३ प्रकृतावुक्तं अप्राजतेषु प्रैषेभ्यः स्यादित्येवमर्थं पूर्वोक्तस्य
प्रैषसूक्तस्य पुनः सूत्रम् ।

४ अग्न्युपैषस्तु हेतुरनावांशवीर्यत्वम् ।

५ प्रैषविष्ठाभिराग्नीभिर्होतृवचनम् ।

६ मुनिकानां वसिष्ठानां सर्वेषां प्राप्तिस्तु भेदकथनम् ।

७ ऋषिनामधेयस्यानुगुह्यनामाग्नीषां कर्तव्यत्वम् ।

८ प्राजापत्ये तु वसिष्ठमुन्यसहितानां सर्वेषां प्राप्तिषां जा-
मदभीत्वम् ।

९ दशसूक्तेषु प्रेषितस्य मैत्रावरुणस्य प्रेषितवचनम् ।

१० उक्तप्रैषवचनस्य हेतुरन्तर्वेदि दण्डविधानम् ।

सूत्रम् ।

- ११ अत्रिगुणशब्दवाच्ये मन्त्रेऽङ्गादिशतानां शब्दानामूहः ।
  - १२ स्त्रीपुंसयोः समाहारे पुंलिङ्गेनैवोहः ।
  - १३ मेधपतीति स्त्रीदेवतावामभिधेयायां मेधपतिशब्दस्य पुंवद्-
वचनम् ।
  - १४ स्त्रीपशौ मेधशब्दस्य पुंवद्वा स्त्रीवद्वा वचनविकल्पः ।
  - १५ अत्रिगोखरुद्धं अङ्गादिशब्दानामितरेषाञ्चोहनं, स्त्रीपुंसमाहा-
रेषु सर्वत्र पुंवदेवाभिधानम् ।
  - १६ न केवलमस्योहविधेः पशुकर्मार्थत्वं किन्तर्हि सर्वेषु यज्ञेषु नि-
गदेषु चार्थवशेन ऊहकरत्नम् ।
  - १७ प्रकृतौ समर्थनिगमेषूहनम् ।
  - १८ मन्त्रगतानां शब्दानां प्राकृतत्वेन ऊहनम् ।
  - १९ प्रतिनिधिष्वपि प्राकृततायां शब्दानां ऊहनम् ।
  - २० उपमार्थानां श्लोकादीनां शब्दानामनूहनम् ।
- इति द्वितीये द्वितीया कण्डिका ॥ ० ॥

अथ द्वितीये द्वितीया कण्डिका ।

- १ अत्रिगुणामकमन्त्रविशेषकथनं तत्रस्थानां च पदानामूहश्च ।
- २ अग्नेत्यादीनां त्रयाणां शब्दानां खे खे स्थाने उपांशुप्रयोजन-
व्यत्यम् ।
- ३ षड्विंशतिशब्दस्याभ्यासनिवमः ।
- ४ मन्त्रविशेषजपानन्तरं विहारादव्याहृत्य दक्षिणावृत्य आव-
र्त्तनं अर्थात् पृथुतः कृत्वा आसनम् ।
- ५ मैत्रावरुणस्याहृत्य पृथुतः करत्नम् ।
- ६ पुनरावर्त्तनकाले पराशमेवासनम् ।

इति द्वितीये द्वितीया कण्डिका ॥ ० ॥

अथ तृतीये चतुर्थी कण्डिका ।

सूत्रम् ।

- १ वपायां अप्यमात्रायां तत्संस्कारार्थं प्रेषितस्य लोकेभ्योऽनु-
वचनम् ।
  - २ आहाराकृत्यर्थं सुगादापनस्य कर्तव्यत्वम् ।
  - ३ उत्तमा आप्रीयाण्या ।
  - ४ वपापुरोडाशोऽविरिति पञ्चोर्थागाः ।
  - ५ नानादेवतेषु पशुषु याव्यानुवाक्याभेदादेव वपायामवत् पृथ-
ङ्भावः ।
  - ६ प्रतिपशु मनोतामन्मस्यावर्त्तनम् ।
  - ७ एकेषां मते मनोताया अनावर्त्तयितव्यत्वम् ।
  - ८ उक्तप्रदानगतप्रेषाणां समानकिकृत्यवचनम् ।
  - ९ प्रदानप्रेषेषु विद्यतिषु च या देवताकासामेकैकस्या देवताया
अप्रीयेमस्थाने निर्दिश्य यत्तुत्वम् ।
  - १० गोमेधहयानामेकैकस्या जातेर्दयोः शब्दयोर्नियमनस्य विक-
ल्पितत्वम् ।
  - ११ वनस्पतिखिलकृतसूक्तवाक्प्रेषेषु प्रदानप्रेषीयप्रयोगवत् प्रयो-
गवचनम् ।
  - १२ सूक्तवाक्प्रेषेषु पुरोडाशेन पशुदेवतावर्द्धनम् ।
  - १३ हविषां नानारूपत्वात् खेन खेनैव शब्देन निगमने प्राप्ते पु-
रोडाशशब्देनैव चर्त्वादीनां निगमनविधानम् ।
  - १४ मेधोदभीयानित्येतयोः पदयोः पञ्चभिधानत्वम् ।
  - १५ आन्नायसिद्धानां द्विवचनान्तानां एकवचनवङ्गवचनयोदि-
कृतकारपरिग्रहार्थं पाठविशेषः ।
- इति तृतीये चतुर्थी कण्डिका ॥०॥

अथ तृतीये पञ्चमी कण्डिका ।

सूत्रम् ।

- १ वपाहोमानन्तरं सत्रश्रक्तानां अस्मदीयानां सर्वेषां सहमा-
र्जनम् ।
- २ इदमाप इत्यनयर्चा बज्रुषा च उभाभ्यां मार्जनम् ।
- ३ प्रक्षिप्तभूतायामिष्टौ अतिदेशिकमार्जनस्य प्रत्यर्थम्यग्नौ मा-
र्जनस्य एतावत्त्वक्तयनम् ।
- ४ पुरोडाशप्रवक्ष्यन्तं तीर्थेन निष्क्रान्त्वासननियमः ।
- ५ प्रधानखिलकृतोर्भेदप्रतिपत्त्यर्थं तेन चरित्वा खिलकृता च-
रखविधिः ।
- ६ खिलकृच्चरखावसरे आगन्तुकैर्यागैरग्रे यशुपुरोडाशखिल-
कृतां चरखम् ।
- ७ अन्यायत्तदेवतानां हविषां चावाहनादिषु निगमेषु अनुवृ-
त्त्यभावः ।
- ८ आवाहनकाणादूर्ध्वं उत्पन्नाणां हविरादीनामग्नौ वापि निग-
मेषु अनुवृत्त्यभावः ।
- ९ पुरोडाशानामिति हविर्भेदे प्रैषस्योद्घातम् ।
- १० इडाया ऊर्ध्वं उक्तप्रैषस्योद्घाता ।

इति तृतीये पञ्चमी कण्डिका ॥ • ॥

अथ तृतीये षष्ठी कण्डिका ।

- १ इडोपज्ञानानन्तरं मनसानुचरखम् ।
- २ हविषा चरखम् । प्रैषाणां तत्सज्जित्वक्तयनम् ।
- ३ हविःप्रैषेकतर एवाग्नीषोमावेवेत्यत्र ऐतरेयाणां सम्मतिः ।

सूत्रम् ।

- ७ द्विदेवतादन्वज एकदेवते बह्वदेवते पञ्चौ च मैत्रावरुणयो-
र्देवतत्वम् ।
- ४ एकदेवतेषु बह्वदेवतेषु च प्रैषेषु तथा दृष्टत्वम् ।
- ६ हेतुत्वेन गानगारिमतोक्षेखः ।
- ७ अर्घ्यभेदरहिते आम्नाये विकारस्य निरर्थत्वम् ।
- ८ वसाहोमे कृते याव्याया अन्तरार्धर्चयोः समापनम् ।
- ९ प्रैषसमाप्तायपठितं वनस्पतिप्रैषमभितो ये ऋचौ तयोर्व-
नस्पतियाव्यानुवाक्यात्वम् ।
- १० आग्न्यभागयोः करणे प्रैषे प्रधानदेवतावदेतयोर्निगमनम् ।
- ११ स्त्रियुद्धति इडोपज्ञानानन्तरं अनुयाजैश्चरन् ।
- १२ उक्तस्योऽनुयाजानामेकादशसंख्याविधानम् ।
- १३ प्रकृतीभ्योऽन्यानां वैश्वदेव्यानामाहर्त्तव्यत्वम् ।
- १४ प्रैषाधिकारनिवृत्त्यर्थं अववानश्चस्य पुनरावृत्तिः ।
- १५ पूर्वसूत्रे पुनरनवानस्य व्याख्यातोक्षेखः ।
- १६ सूक्तवाकप्रैषे आग्न्यभागयोर्ग्रह्यम् ।
- १७ पशुतन्त्रे पदत्रयस्याभ्यासत्वाभावात् पठितस्यापि पुनरभ्या-
सपाठः ।
- १८ देवतानामेकजातीयपशुत्वकथनम् ।
- १९ पशुशब्दानामेवावर्त्तनं नान्ययोः ।
- २० उत्तरे पूर्वोक्तस्योक्षेखः ।
- २१ अनवभृथे कर्मणि सूक्तवाकप्रैषसमापनानन्तरं आहवनीये
दण्डानुप्रहरणम् ।
- २२ सावभृथे कर्मणि अवभृथानुप्रहरणम् ।
- २३ संस्थाजपात् प्राक् निष्क्रमणादिकं कृत्वा उदस्यमानस्य हृदय-
श्रृङ्गस्य समन्तकमनुमन्त्रणम् ।
- २४ उदस्यमानस्य हृदयश्रृङ्गस्य उपरिष्ठात् अपारुपस्पर्शनम् ।

सूत्रम् ।

- २५ असृष्टदयश्रूणानां सर्वेषां एकैकेन समित्यस्य ग्रहणम् ।
 २६ मन्त्रविशेषपूर्वकं प्रथमायाः द्वितीयायाः तृतीयायाश्च आहते-
 रभ्याधानम् ।
 २७ पूर्वं ग्रहीतुरेवाभ्याधानं न सर्वेषां युगपद्वति ।
 २८ अनन्तरं संस्त्राजपस्य कर्त्तव्यत्वम् ।
 इति तृतीये षष्ठी कण्डिका ॥०॥

अथ तृतीये सप्तमी कण्डिका ।

- १ प्रदानास्त्वर्कमोक्षप्रैषा एव सर्वत्र भवन्ति नान्ये इति ।
 २ येषां पशूनां यानि प्रदानानि तेषां पशूनां याज्यानुवाक्या-
 धनप्रतिष्ठा ।
 ३ सर्वत्र पूर्वमुक्ता अनुवाक्याः उत्तरा याज्या इति स्थापनम् ।
 ४ याज्यानुवाक्याभिक्षितदेवतेन वक्ष्यमाणानां पशूनां नानात्व-
 कथनम् ।
 ५ अग्नेर्याज्यानुवाक्याः ।
 ६ सरस्वत्या याज्यानुवाक्याः ।
 ७ सोमदेवताका याज्यानुवाक्याः ।
 ८ पूषणे याज्यानुवाक्याः ।
 ९ वृहस्पतेर्याज्यानुवाक्याः ।
 १० विश्वेषां देवानां याज्यानुवाक्याः ।
 ११ इन्द्रस्य याज्यानुवाक्याः ।
 १२ मरुतां याज्यानुवाक्याः ।
 १३ इन्द्राग्नोर्याज्यानुवाक्याः ।
 १४ सवितुर्याज्यानुवाक्याः ।
 १५ वरुणस्य याज्यानुवाक्याः ।

इति तृतीये सप्तमी कण्डिका ॥०॥

अथ तृतीये अष्टमी कण्डिका ।

सूत्रम् ।

- १ अष्टादशभिर्ऋग्भिः पशुकर्मविधानं, तासाञ्चर्चा प्रजापति-
देवताकत्वञ्च ।
  - २ याज्यानुवाक्याजिह्वकक्षितदेवत्वानां इष्टिरूपाणां पशूनां
विधानं, साकल्येनैतदध्यायमभितानां तासां त्रिंशत्सङ्ख्या-
कथनञ्च ।
  - ३ खड्गद्वये समाम्नातानां पशूनां मध्ये केषाञ्चित् सोमाङ्गत्वं केषा-
ञ्चित् स्वतन्त्रत्वञ्च ।
  - ४ पशूनां प्रकृतिभूतस्य ऐन्द्राग्रस्य निरूढनामकस्य पशोः कर्त्त-
व्यत्वम् ।
  - ५ निरूढस्य पशोः षट्सु षट्सु मासेषु कर्त्तव्यत्वम् ।
  - ६ ऐष्टिकतन्त्रविकारकथने जाते पाशुकतन्त्रेषु विकारकथन-
प्रतिष्ठा ।
  - ७ प्रैषादेरपि आगुरः स्थानभासित्वम् ।
  - ८ आददादीनां सप्तानां यथा स्थानमुपांशुत्वम् ।
- इति तृतीये अष्टमी कण्डिका ॥ ० ॥

अथ तृतीये नवमी कण्डिका ।

- १ सौत्रामण्याख्ये कर्मविधि विधिकथनप्रतिष्ठा ।
- २ आग्निनसारखतैन्द्राणां पशूनां ऐन्द्रसावित्रवारुणाः पशुपु-
रोडाशाः यथासङ्ख्येन भवन्तीति ।
- ३ चात्वाजमार्ज्जानान्तरं आग्निनसारखतैन्द्रैर्यज्ञैः प्रचरन्, ते-
षामनुवाक्याप्रैषयाज्यानां कथनम् ।
- ४ कुम्भीखसुरावेक्ष्यानन्तरं ग्रहपाचखसुरावेक्षणप्रकारः ।
- ५ सुरायज्ञपयोयज्ञयोर्भक्षजपविधानम् ।
- ६ सुरायज्ञेखेव प्राणभक्षविधानम् ।

इति तृतीये नवमी कण्डिका ॥ ० ॥

अथ तृतीये दशमी कण्डिका ।

सूत्रम् ।

- १ विहितानामन्यथाभावे प्रायश्चित्तिः ।
- २ विहितस्याभावे प्रतिनिधुपादानम् ।
- ३ इष्टिमध्यरूपस्यान्वाहिताग्नेः प्रयागोपपत्तौ अग्नीनां पृथक् नयनम् ।
- ४ समन्वकं साध्याहुतिहोमकं समारोपयं कृत्वा गमनविधानं
- ५ समारोपस्वरूपकथनम् ।
- ६ यजमानकर्टकं गार्हपत्ये पाबिदयस्य सक्तत्प्रतपनम् ।
- ७ उक्तप्रकारेण समारोपयानन्तरं अहोमपूर्वकं गमनविधानम् ।
- ८ यजमानकर्टकं समन्वकमरन्धीमश्विनविधानम् ।
- ९ अवदीप्यमानस्याहवनीयस्य शम्यापरासादर्वाक् संवपनम् ।
- १० सूचितनियमेषु इष्टिकरणम् ।
- ११ उक्ताया इष्टेः पथिक्तद्रुवकाग्निदेवतात्वम् ।
- १२ उक्तायामिष्टौ अगदुदक्षिणा ।
- १३ पूर्वोक्ताया इष्टेः प्राक् पदार्थविशेषाणां कार्यत्वकथनम् ।
- १४ अपदानां भस्मना परिपूरणम् ।
- १५ प्रतिराजि मन्त्रावृत्तिः ।
- १६ प्रायश्चित्ते उत्पन्ने पूर्वप्रवृत्तानामग्नीनां नापवर्जनम् ।
- १७ पथिक्तत्कर्मानन्तरं पूर्वविहारे तूष्णीन्वर्मकाग्निहोत्रकर्मा-
न्तरम् ।
- १८ अपरपक्षे आहिताग्नेर्मरुतशङ्खायां तत्पक्षावशिष्टाहुतीभिः
एतत्पूर्वपक्षनयनम् ।
- १९ आवाहनानन्तरं प्रधानयागादर्वाक् हविर्थापत्तौ तस्य प्रधा-
नयागादेः सर्वस्याज्येन समापनम् ।
- २० श्रुतकेशनखादिभिरन्यैर्वा बोभत्सैर्हविःषु नान्यः स्मृत्युक्तः-
श्रुतुपायः ।

सूत्रम् ।

- २१ भिन्नानां सिक्तानाञ्च हविषां दुष्टत्वम् ।
- २२ अशु दुष्टानां हविषां प्रक्षेपः ।
- २३ साम्राज्यस्य दुष्टस्य मध्यमेन पञ्चाशत्पर्वेन वल्लीकद्वारे प्रतिवे-
चनं अशु वा तृष्णीमिति विकल्पः ।
- २४ अन्तःपरिधिदेशे विख्यन्दमानस्य हविषो निर्वपणम् ।
- २५ प्रातर्दोहं हपोः पात्रयोः क्षत्वाऽन्यतरत् दधिभावाय आतञ्च
ताभ्यां दधिपयोभ्यां प्रचरयन् ।
- २६ पयसि दुष्टे तत्स्थाने पुरोडाशव्यवस्था ।
- २७ दधिपयोरूपे साम्राज्यद्वये दुष्टे इन्द्राग्निदैवत्वोदनसिद्धयै पञ्च-
शरावपरिमितग्रीहिनिर्वपणम् ।
- २८ इन्द्राग्न्योः पृथक् प्रचर्या ।
- २९ एकेषां मते खेवजमिषदेवताकपञ्चशरावोत्पादनानन्तरं इ-
न्द्राग्न्योः पृथक् प्रचारकथनम् ।
- ३० साम्राज्यार्थमपाकृतानां वत्सानां पाने वायुदेवत्वया यवाग्वा
यजनम् ।
- ३१ गर्भमिति मन्त्रेण खवतोऽधिष्ठितस्याग्निहोत्रस्याभिमन्त्रणम् ।
इति तृतीये दशमी कण्डिका ॥०॥

अथ तृतीये एकादशी कण्डिका ।

- १ उपावृष्टाया दुष्टमाणाया अग्निहोत्र्या गौरभिमन्त्रणम् ।
- २ उक्ताया गौरव्यापणम् ।
- ३ उक्ताया गौरवसि मुखे चोदपात्रमुपोदूष्ण दुग्ध्वा ब्राह्मणाय
पानार्थान्तप्रदानम् ।
- ४ शब्दयन्त्रै उक्तायै गवे यवस्तप्रदानम् ।
- ५ यावदुक्तदुग्धं निरवशेषं भवति तावदहविष्येण अन्येन त्रयेण
होमकरणम् ।

सूत्रम् ।

- ६ भिन्नस्य सिक्तस्य वा स्थायीपाकस्याभिमन्त्रणम् ।
  - ७ दोहनावस्थायां पयसः स्खन्दने तत्स्वन्नाभिमन्त्रणम् ।
  - ८ परिशिष्टेन स्थायीपाकेन होमविधानम् ।
  - ९ होमस्यापर्याप्तौ अग्न्येनाभ्यागीयान्तेन होमकरणम् ।
  - १० पयसि स्खन्ने प्रायश्चित्तिकथनम् ।
  - ११ पयसि स्खन्ने स्वनन्नाभिमर्शनम् ।
  - १२ पयःशेषेण होमविधानम् ।
  - १३ क्षुब्धतस्याशेषे पुनरग्नौय होमकरणम् ।
  - १४ स्थायीपाकाशेषे संस्मृतेनाग्न्येनोग्नौय होमकरणम् ।
  - १५ प्रधानहोमद्वयपर्यन्तं उक्तरूपा प्रायश्चित्तिः ।
  - १६ पूर्वहोमे प्राक्तनस्य मन्त्रस्यापवादरूपया वाक्या होमकर-
णम् वाक्योपकरणम् ।
  - १७ वाक्योपयोगो वाक्योहोमः अनश्ननमिति त्रयस्य शेषहोमे
मात्रापचारहोमे पुनरग्नौय होमे च कर्तव्यता ।
  - १८ गात्रगारिमते उक्तपक्षत्रये पुनर्होमः ।
  - १९ सरसरेति शब्दयतोऽग्निहोत्रत्रयस्य अभिमन्त्रणम् ।
  - २० उदासिते विध्यन्दिते च प्रायश्चित्तम् ।
  - २१ मध्यमेन पक्षाश्रयणेन बीभत्से होमः ।
  - २२ अभिवृष्टेऽधिकसमिदाधानम् ।
  - २३ उत्तरस्या आहुतेः स्खन्दने समिदाधानम् ।
- इति तृतीये एकादशी कण्डिका ॥ ० ॥

अथ तृतीये द्वादशी कण्डिका ।

- १ सायं होमस्य प्रदोषान्तान्तकालविधानम् ।
- २ सङ्गवान्तकालस्य प्रातर्होमकालत्वम् ।

॥

सूचम् ।

- ३ सायं प्रातर्होमेऽतिभीते चतुर्मुहूर्तेनाज्येन होमः ।
- ४ उक्ताणां कस्मिन् काले केन मन्त्रेण होमस्तत्कथनम् ।
- ५ वाक्येण ह्येकः कर्तव्यत्वम् ।
- ६ होमोत्तरकाले लक्ष्यन्ते वरदानम् ।
- ७ अग्निहोत्रसमाप्तौ आहवनीयस्यानुगमनं कृत्वा पुनस्तदुद्धरणम् ।
- ८ मित्रसूर्याभयदेवताका इष्टिः ।
- ९ इष्टिसमाप्तौ यतवाचोः पत्नीयजमानयोः प्रोक्त्वयतोऽनन्तरोरुहः शेषमुपोषणम् ।
- १० द्वयोर्गवोर्दुग्धेन रात्रेः पूर्वचतुर्थभागे सायमग्निहोत्रहोमः ।
- ११ एकस्मिन् पयस्यधिश्रिते द्वितीयमवनीय तेन होमकरणम् ।
- १२ प्रातःकालातिपातनिमित्ता प्रातरिष्टिः ।
- १३ उक्तायामिष्टौ व्रतभङ्गकस्याग्नेर्देवतात्वम् ।
- १४ अकाले एव प्रकीर्तेष्वग्निषु होमकालातिपत्तौ प्रायश्चित्तकथनम् ।
- १५ दुःखेनाश्रुपाते प्रायश्चित्तिः ।
- १६ अग्निहोत्रार्थं विधिनानुद्धृतमाहवनीयं यद्यस्तमियात् तदा बह्विद्ब्राह्मणेन तस्य निधानान्तं कारयेदिति ।
- १७ पूर्ववत् अनुद्धृतेऽभ्युदिते सति बह्विद्ब्राह्मणेन तत्प्रषयणम् ।
- १८ आज्यस्य कार्यान्तरकथनम् ।
- १९ कालात्ययेन प्रायश्चित्तशेषकथनम् ।
- २० उक्तविषये प्रातःकाले विशेषकथनम् ।
- २१ विद्यमाने आहवनीये गार्हपत्यानुगमने इतिकर्तव्यताविधानम् ।
- २२ मथनसमर्पणामाभावे भस्मनाऽरुची जेपयित्वा तत्प्रषयणम् ।
- २३ मथनविषये इतिकर्तव्यताकथापः ।

सूत्रम् ।

- २४ उक्तमग्न्यनविषये द्वितीयः कल्पः ।
- २५ पुनर्मग्न्यनविषये कल्पान्तरम् ।
- २६ त्रिगुणयुक्तोऽग्निरेवात्र मग्न्यनविषये एका देवता ।
- २७ अग्निहोत्रार्थं प्रणीते आहवनीयेऽनुगतप्रायश्चित्तत्वेन इष्टि-
विशेषकथनम् ।
- २८ ज्योतिष्मद्गुणकाग्निवक्ष्ययोः प्रकृते देवताग्वयत्वकथनम् ।
- २९ सर्व्वेष्वभिन्नगतेषु आदित्येऽस्तमिते उदिते वाऽग्न्याधेयपुन-
राधेयरूपप्रायश्चित्तकथनम् ।
- ३० अरख्योः समारूढेषु अग्निषु अरख्योर्नाशेऽग्न्याधेयस्य पुनरा-
धेयस्य वा कर्त्तव्यत्वम् ।

इति तृतीये द्वादशी कण्डिका ॥०॥

अथ तृतीये त्रयोदशी कण्डिका ।

- १ अतः परं भाविनीनामिष्टीनां आग्नेयीत्वकथनम् ।
- २ व्रतातिपाते आग्नेयीष्टिः ।
- ३ पूर्व्वामौ अग्निप्रणयने अग्निवते आग्नेयीष्टिः ।
- ४ आगारदाहे क्षामायाग्नये अन्याग्निसंसर्जने शुचयेऽग्नये
आग्नेयीष्टिः ।
- ५ सर्व्वेषां इयोर्वा अग्न्योः परस्परं संसर्गे विविचयेऽमौ उक्तेष्टिः ।
- ६ पूर्व्वस्थापवादः ।
- ७ पचनाग्निना संवर्गायाग्नये इष्टिकरणम् ।
- ८ वैद्युतेऽमौ अप्सुमद्गुणकाय, शत्रूनामन्नभोजने वैश्वानरना-
मकायाग्नये चेष्टिकरणम् ।
- ९ पुरोडाशकपाले नष्टेऽनुदासिते च उक्ताग्नेयीष्टिः ।
- १० अभ्याग्राविते उक्ताया इष्टेः कर्त्तव्यत्वम् ।

सूत्रम् ।

- ११ जीवत्वेवाहिताग्नौ मृतशब्दोक्तेषु सुरभयेऽभये आग्नेयीति ।
- १२ आग्नेयीत्यौ मरुतो देवता ।
- १३ आमावास्यास्ये कर्मण्यारब्धे चन्द्रसमः पुरस्तादभ्युदये जाते मरुदेवताका उक्तेति ।
- १४ प्रायश्चित्तप्रकरणोक्तानां ब्राह्मणोक्तानाञ्चेष्टानां वैकल्पिकविधिकथनम् ।
- १५ हविषां स्त्रग्नस्याभिमर्शनम् ।
- १६ वहिष्यद्विधि स्त्रग्नया आहुत्या आभीघ्नकर्तृको हामः ।
- १७ ऊतवते आभीघ्नाय पूर्वपात्रप्रदानम् ।
- १८ देवताविपर्यासे आवाहनादिषु व्युत्क्रमविधानम् ।
- १९ कस्मिंश्चित् कर्मणि यद्यद्यदेवतावाहनमकृत्वा उत्तरकर्मप्रवृत्तौ यावति गते स्मरयम् भवति तदैवोक्त्या तदावाहनं कर्त्तव्यमिति ।
- २० अग्न्याग्निन्या देवताया यागकरणम् ।

इति तृतीये त्रयोदशी कण्डिका ॥०॥

अथ तृतीये चतुर्दशी कण्डिका ।

- १ अपक्वहविषा होमे कृते चतुःशरावोदनेन चतुर्ब्राह्मणभोजनरूपप्रायश्चित्तिः ।
- २ अदग्धं किञ्चिद्भुजविरवदानेभ्यो न पर्याप्तश्चेत्तदा पूर्वोक्तप्रायश्चित्तम् ।
- ३ हविष्यश्रेष्ठे दग्धे पुनराहुतेः कर्त्तव्यत्वम् ।
- ४ आवाहनात् प्राक् हविर्दोषे पुनराहुतिरेव ।
- ५ गुणभूतानां पुनराहुतिकथनम् ।
- ६ स्त्रिष्टुक्ततः प्राक् प्रधानभूतानां पुनराहुतिकथनम् ।

सूत्रम् ।

- ७ अवदानदोषे पुनरायतनादवदानकथनम् ।
- ८ हेष्टे दक्षिणादानं न ऋत्विग्भ्य इति ।
- ९ सर्वेषु कर्मसु विहितदक्षिणादाने ऊर्वराभूमिदानम् ।
- १० पुरोडाशप्रपञ्चादृजं प्रायश्चित्ताभावः ।
- ११ आदिभिरवलीढानां तद्दर्शनादिभिरभिक्षितानां अन्यथा वाऽमुचिसम्बन्धानां कपालानामभिन्नानां अपामभ्यवह-
रयम् ।
- १२ कषाणेभ्योऽन्यानां मृगयायां भिक्षानामभिन्नानाञ्च अपामभ्य-
वहरयम् ।
- १३ ऋतितोत्पतितपुरोडाशानां निधानाभिमन्त्रौ ।
- १४ अग्निहोत्रहोमाय प्रक्षयनकाले मथ्यमानेऽग्नौ न जाते सौति-
कमग्निं प्रणीय तत्र होमकरयम् ।
- १५ अग्न्यादीनां पृथिव्यन्तानां पूर्वपूर्वजाभे उत्तरोत्तरग्रहयम् ।
- १६ ब्राह्मणपाण्यादिषु पक्षषु आहुतिधारणार्था समिद्धवति
हव्यनार्थाः समिधो न भवन्त्येवेति ।
- १७ होमानन्तरं मथ्यनमपि भवतीति ।
- १८ यदि पाण्यौ जुहुयात् तदा वासार्थिनो ब्राह्मणस्य नावरोधः
करणीय इति ।
- १९ यदि कर्ष्ये जुहुयात् तदा ह्यगमांसवर्जनम् ।
- २० क्षत्र्ये चेत् दर्भाखामनधिग्रयनम् ।
- २१ अप्सु चेत् भोजनाभोजनरूपोऽविवेकः ।
- २२ सावत्सरिकयावज्जीविकयोर्ग्रतयोर्विकल्पकथनम् ।
- २३ आहुत्योरन्तराऽग्न्यनुगमने सति निहिते हिरण्ये द्वितीया-
हुतिहोमः ।

इति तृतीये चतुर्दशी कण्डिका ॥ ० ॥

इति तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥

सूत्रसङ्ख्या २८८ ॥

चतुर्थाध्याये

कण्डिकाः १—१५ । सोमयागेतिकर्तव्यता ।

अथ चतुर्थे प्रथमा कण्डिका ।

सूत्रम् ।

- १ आधानानन्तरमारब्धयोर्दर्शपूर्वमासयोरनन्तरं इष्टिपशुचा-
तुर्मास्यैरिष्टा सोमेन यजनम् ।
- २ एकेषां मते दर्शपूर्वमासानन्तरं, अपरेषां मते ताभ्यां पूर्व-
मपि सोमेन यजनम् ।
- ३ सोमयामकर्तृणां ऋत्विजां एवरूपत्वकथनम् ।
- ४ ऋत्विजां मुख्यामुख्यत्वकथनम् ।
- ५ तस्य तस्य उत्तरेषां चयाणां पुरुषाणां मुख्यत्वकथनम् ।
- ६ सर्वपुरुषव्यापिपदार्थानुष्ठाने एतत्क्रमज्ञापनार्थः परकर्तृ-
निर्देशः ।
- ७ षोडशानां ऋत्विजां अहीनैकाहैर्यजनं न सदस्यश्रमिद-
चमसाध्वर्यूणां कर्तव्यमिति ज्ञापनम् ।
- ८ गृहपतिसप्तदशानां उक्तानां षोडशानां ऋत्विजां सचै-
र्यजनम् ।
- ९ ऐष्टिके तन्ने सभिनां पुरुषाणां समवापादिकर्मणो यथार्थं
ऊहस्य कर्तव्यत्वम् ।
- १० अनघोनां दीक्षणीयाप्रभृत्येव यथार्थमभिधानमैष्टिके तन्ने
इति ।
- ११ ऋत्विक्तात् अप्राप्तस्योहस्य विधानम् ।

सूत्रम् ।

- १२ दण्डप्रदाने ऊहविधानम् ।
- १३ प्रेषेषु निवित्तु अप्राप्तस्य ऊहस्य विधानम् ।
- १४ अनैष्टिकत्वात् ऋक्त्वाच्च दृढयाज्यायां अप्राप्तिरूपविधानम् ।
- १५ कुङ्गाच्च ऋक्त्वादप्राप्तिः ।
- १६ अष्टावाकस्य निगदे उपहवप्रत्युपहवेऽप्राप्तिः ।
- १७ अर्घ्येयवरणे गृहपतिवरणान्तरं आत्मादीनां मुख्यानां प्रवरणम् ।
- १८ सर्वात्मवर्गादित्वं सूत्रोक्तक्रमश्च ।
- १९ समानार्घ्याणां समानगोत्राणां तावतां तन्मताकथनम् ।
- २० त्रयान्वयानां संस्काराणां अवर्तनम् ।
- २१ एकैषां मते अधिचयनवत् क्रतुषु उच्चासम्भरणीयं ऐष्टिकं वर्त्म ।
- २२ अधिगवत् क्षत्रवत् क्षत्र्यदुःखानां त्रयाणां अधीनां देवतात्व-
कथनम् ।
- २३ इदम्प्रभृतिकर्मणां उत्तरोत्तरं श्रुतैस्तरां भवितव्यत्वम् ।
- २४ उक्तस्योच्चासम्भरणीयस्य पौर्णमासात् श्रुतैस्तरत्वकथनम् ।
- २५ सोमप्रवहस्य प्रायश्चीयातुल्यताकथनम् ।
- २६ बौधवसंस्थेऽभिप्रययनस्य प्रथमाया ऊर्द्धं खरेषु नियमाभावः ।
- २७ वर्त्मे मध्यमोत्तमयोर्नियमाभावकथनम् ।

इति चतुर्थे प्रथमा कण्डिका ॥०॥

अथ चतुर्थे द्वितीया कण्डिका ।

- १ दीक्षणीयायामिष्टौ विराजौ धाये भवत इति ।
- २ दीक्षणीयायामग्नाविष्णु देवता ।

सूत्रम् ।

- ३ साप्तिवित्ते त्रीण्यन्यानि हवींषि इति ।
- ४ अन्ययोश्चभयोरात्रावैष्णवादधिकानि त्रीणि हवींषीति ।
- ५ भुवद्वय आदित्वेभ्यः भुवनपतिभ्यो वा आदित्वेभ्यो याव्या-
नुवाक्ये ।
- ६ इदमादिषु उदयनीयायाः प्राक् मार्जनाभावकथनम् ।
- ७ इडायां सूक्तवाक्ये च स्थितानामाग्निषां स्थाने आगूर्नामक-
मन्त्रस्य प्रयोगः ।
- ८ इडानिगदकथनम् ।
- ९ सूक्तवाक्यानिगदकथनम् ।
- १० नामादेशाभावकथनम् ।
- ११ सवनीयपञ्चिडायाः कथनम् ।
- १२ अग्निप्रणयनोत्तरकाशं गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये दीक्षिताना-
मासनप्रणयरूपसत्त्वरदेशः ।
- १३ सत्राणां दीक्षाविधानम् ।
- १४ महाव्रतसहिते सत्रे विशेषकथनम् ।
- १५ द्वादशाहतापस्थितेषु यत्संख्याः सुतास्तत्संख्या एवोपसदस्य
दीक्षाश्च भवन्तीति ।
- १६ विद्वत्येकाहानां कर्माचारः ।
- १७ दीक्षाकालश्च विधातव्ये दीक्षोपसत्सहितानामेकाहानां
प्रयोगकालविधानम् ।
- १८ दीक्षाहःसु परिसमाप्तेषु अनन्तरं वदहस्तस्मिन्नहनि सोम-
कथनविधानम् ।

इति चतुर्थे द्वितीया कण्डिका ॥०॥

अथ चतुर्थे तृतीया कण्डिका ।

सूत्रम् ।

- १ सोमक्रयदिवसे प्रायश्चीयेष्टिकरविविधानम् ।
- २ प्रायश्चीयेष्टेः श्रव्यन्तत्वम्, नोदयनीयान्तत्वमिति ।
- ३ उक्ताया इष्टेरनाज्यभागत्वं नोदयनीयत्वमिति ।
- ४ अहर्गणेषु सोमक्रयस्य सप्तदेव कर्त्तव्यत्वम् ।

इति चतुर्थे तृतीया कण्डिका ॥ • ॥

अथ चतुर्थे चतुर्थी कण्डिका ।

- १ सोमक्रयरूपं कर्म ।
- २ क्रीतं सोमं प्राग्वंशसमीपं नेष्यत्यु अर्धयुषु अनसः पश्चात् त्रिपदमात्रेऽतीते चक्रवर्त्मनोर्मध्यभागस्य सरणदेशे प्रेषितस्य सतः पार्श्वीमचाकयतः प्रपदेन दक्षिणस्यां दिशि त्रिः पांशूदपनम् ।
- ३ अन्तरेणैव वर्त्मनी अनुव्रजतएव उत्तरा अनुवचनम् न व्रजनविक्षेपे इति ।
- ४ अवस्थितस्यानसो दक्षिणपार्श्वेन सोमसमीपं गत्वा तमीक्षमाज्यस्य तत्रैवावस्थानम् ।
- ५ अवस्थितेऽनसि दक्षिणात् पक्षादभिक्रान्तस्य सोमाभिमुखे अवस्थानम् ।
- ६ सोमे निहिते तिस्रस्तएव परिधानकथनम् ।
- ७ उपसर्गानविषयस्य विकल्पकथनम् ।

इति चतुर्थे चतुर्थी कण्डिका ॥ • ॥

अथ चतुर्थे पञ्चमी कण्डिका ।

वृत्तम् ।

- १ इहान्ता आतिथ्या नाम इष्टिः ।
- २ आतिथ्येष्टेरभिमन्यनरूपाङ्गकथनम् ।
- ३ आतिथ्येष्टौ धाव्यादयं, संयाव्यादयं, आर्त्विज्यं करिष्यतां क्ष-
यमभिमर्शनम् ।
- ४ उदकस्पर्शनान्तरं सोमरात्राप्यायनम् ।
- ५ उपसत्सु उदकस्पर्शने उज्जोदकग्रहणम् ।
- ६ आप्यायनमन्त्रकथनम् ।
- ७ उदकस्पर्शनान्तरं नमस्काराङ्गनिरूपेण पाणिनिधानस्य क-
र्त्तव्यत्वम् ।

इति चतुर्थे पञ्चमी कण्डिका ॥ ० ॥

अथ चतुर्थे षष्ठी कण्डिका ।

- १ उज्जोदकोपस्पर्शनानां आप्यायननिष्ठवप्रवर्ग्याङ्गत्वकथनम् ।
- २ प्रतृचमनवानमुक्ता प्रववेन तदवसानम् ।
- ३ पूर्वस्याभिरुवनस्य एतावन्नकथनम् ।

इति चतुर्थे षष्ठी कण्डिका ॥ ० ॥

अथ चतुर्थे सप्तमी कण्डिका ।

- १ पूर्वोत्तरयोः पटकयोः सम्बन्धाय उत्तरपटके ऋमावानादि-
धर्मकथनम् ।
- २ होत्रादिषु उपविष्टेषु अध्वर्युर्कर्त्तव्यधर्मदुष्ठाङ्गानस्य उत्तरा-
रम्भे निमित्तत्वकथनम् ।

सूचम् ।

- ३ अभिहिङ्गारवर्जं उत्तराभिष्टवनविधानम् ।
- ४ उत्तरपटञ्जल्य एतावत्त्वकथनम् ।
- ५ उत्तमयोः प्रवर्गयोः स्वरूपकथनम् ।

इति चतुर्थे सप्तमी कण्डिका । • ।

अथ चतुर्थे अष्टमी कण्डिका ।

- १ प्रवर्ग्योपसदोः सम्बन्धाय प्रवर्ग्यार्थं प्रपन्नस्य उपसत्कार-
विधानम् ।
- २ उपसदि पितृया अपकोपः ।
- ३ पितृयैव प्रादेशोपवेशनयोर्थांस्तत्त्वकथनम् ।
- ४ पितृया उपवेशनातिदेशात् दक्षिणोत्तर्युपस्थताविधानम् ।
- ५ उपसद्यायमोद्धृते इत्याद्याः तिष्ठः सामिधेन्यः ।
- ६ आन्यपस्त्रिष्टुक्छदावाहनस्यार्थानुसृतत्वकथनम् ।
- ७ एकेषां मते देवतानामनावाहनं । अनावाहनेऽपि उक्ता एव
देवताः इति च ।
- ८ त्रिष्टुक्छदादिप्रयाजान्यभागकोपकथनम् ।
- ९ आप्यायननिष्ठवयोर्नित्यत्वकथनम् ।
- १० अपराह्णेऽपि कर्त्तव्यायां उपसदि विशेषकथनम् ।
- ११ पौर्वाह्निकीनापराह्निकीनामुपसदां कर्त्तव्यत्वम् ।
- १२ पौर्वाह्निकीनामुपसदां सुपूर्वाह्णे आपराह्निकीनाञ्च स्वपराह्णे
कर्त्तव्यत्वकथनम् ।
- १३ पूर्वोह्णिक्यापराह्णिक्यावुपसदौ एकीकृत्य एकोपसद्व्यवहारः,
तादृश्या उपसदस्य त्रिविहःसु कर्त्तव्यत्वम् ।
- १४ उत्तैकोपसद्व्यवहारे व्यवस्थानिश्चयः ।

सूत्रम् ।

- १५ अध्वर्युप्रत्ययादुपसन्निधयः ।
- १६ एकैषां शाखिनां मते ज्योतिष्टोमस्य प्रथमप्रयोगे धर्मैश्चा-
भावकथनम् ।
- १७ औपवसथ्येऽहनि वर्त्तमानयोः उपसदोः पूर्वोक्त एव कर्त्तव्यत्वम् ।
- १८ होता दीक्षितश्चेत् तदा औपवसथ्येऽहनि प्रथमोपसदि
समाप्तायां प्रेषितः पुरीषचित्थ्यमनुवचनम् ।
- १९ होतरि अदीक्षिते यजमानस्यानुवचनम् ।
- २० पश्चात् पदमाने क्तिन्वाऽभिहिङ्गृत्व पुरीष्यासोऽग्नयः इति
सप्रथवाया ऋचस्त्रिरनुवचनम् ।
- २१ सुमन्त्रैवानुवचनं गोपांश्चि ।
- २२ ब्रजत्सु अध्वर्युषु अनुब्रुवतोऽनुब्रजनम् ।
- २३ तिलत्सु अध्वर्युषु अनुवचनारम्भस्थाने स्थित्वा भूर्भुवः खरिति
वाचं विद्वन् प्रथयतेति सन्धैवानुवचनम् ।
- २४ होता दीक्षितश्चेत् प्रक्षोढकट्कं सञ्चितस्य अग्नेः अनुगीतस्या-
नुशंसनरूपसंस्कारम् ।
- २५ त्रिर्मध्यमया वाचा पूर्वोक्तमग्न्यनुशंसनम् ।
- २६ अग्निपुच्छस्य पश्चात् वैश्वानरीययजनम् ।
- २७ सामिचित्येषु क्रतुषु पुरीष्यचितिः, अनुशंसनं, वैश्वानरीय-
मित्येतत् त्रयं भवतीति ।
- २८ ब्रह्मणो नियमकथनम् ।
- २९ उक्तस्याग्निप्रथयनस्य कर्त्तव्यत्वम् ।
- ३० दीक्षितश्चेद्ब्रह्मा तदा तस्य वसोर्धाराहोमकाले तत्प्रविश-
नविधानम् ।

इति चतुर्थे अष्टमी कण्डिका ॥ • ॥

अथ चतुर्थे नवमी कण्डिका ।

सूत्रम् ।

- १ अध्वर्युकर्तृकं हविर्धानयोः शकटयोः प्रवर्तनम् ।
- २ उक्तप्रवर्तने कर्त्तव्यस्य सोमप्रवहणेन करणविधानम् ।
- ३ पूर्वोक्तानुवचने विशेषकथनम् ।
- ४ रराद्यामबद्धायां अधिदयोरित्यस्या अर्द्धर्चेऽवसानम् ।
- ५ अबद्धां रराटोमीक्षमाद्ये ऋग्विशेषानुवचनम्, तदर्द्धर्चे आ-
रामश्च ।
- ६ उपनिहतयोर्मैथ्योः ऋग्विशेषेण परिधानम् ।

इति चतुर्थे नवमी कण्डिका ॥०॥

अथ चतुर्थे दशमी कण्डिका ।

- १ प्रेषितानुवचने इतिकर्त्तव्यताकक्षाप्रकथनम् ।
- २ अनुव्रजत उत्तरानुवचनम् ।
- ३ ऋग्विशेषसमाप्तौ प्रणवेनोपरमः ।
- ४ आभिध्रीयमतिव्रजत्यु अध्वर्युषु उत्तरेण तमतिव्रज्य ऋग्वि-
शेषाणामनुवचनम् ऋग्विशेषस्य चार्द्धर्चे आरामः ।
- ५ प्रपद्यमानस्य राज्ञोऽनुप्रपदनप्रकारकथनम् ।
- ६ ब्रह्मोपवेशने इतिकर्त्तव्यताव्यवस्थापनम् ।
- ७ ब्रह्मकर्तृकस्य सोमप्रणयनस्य पाक्षिकत्वकथनम् ।
- ८ सोमराजानमप्रणयतो ब्रह्मणः कर्त्तव्यविधानम् ।
- ९ आहवनीयस्य दक्षिणतः ब्रह्मोपवेशने नियमकथनम् ।
- १० अभिचयनसहितानां सोमयामक्रियायां अभिपुच्छस्य दक्षि-
णत उपवेशनम् ।
- ११ अभीषोमीये पशौ उक्तं ब्रह्मासनम् ।

सूचम् ।

१९ सौत्वे चाह्नि वपाहोमपर्यन्तमाहवनीवस्य दक्षिणत आ-
सनम् ।

१९ गृहपतये सोमं प्रदाय राजानं सोमं हविर्धाने चाग्नेष वदि
गतः स्थाप्यदा प्रपद्यमाने राजनि आसादनार्थं पुनः
प्रत्येवादिति ।

इति चतुर्थे दशमी कण्डिका ॥०॥

अथ चतुर्थे एकादशी कण्डिका ।

- १ अग्नीषोमीयेष पशुना चरबम् ।
- २ दण्डप्रखयनपर्यन्तमुत्तरवेदिसमीपे एतावतां पदार्थानां क-
र्तव्यत्वम् ।
- ३ होतुः स्वस्य धियास्य पश्चादुपवेशने इतिकर्तव्यताकथापः ।
- ४ मैत्रावरुणस्य स्त्रीयधियास्य पश्चादवस्थानम् ।
- ५ देवसूनां हवींषीति संज्ञाकथनम्, तत्र सर्वासां अष्टानां
देवतानां सगुणत्वम्, ब्रह्मस्य गुणविकल्पश्च ।
- ६ उक्तदेवतानां याव्यानुवाक्याकथनम् ।

इति चतुर्थे एकादशी कण्डिका ॥०॥

अथ चतुर्थे द्वादशी कण्डिका ।

- १ सर्वपृष्ठानोतिवक्ष्यमाखानां हविषां संज्ञा, अन्वायात्वत्वं,
तद्देवतोपदेशस्य ध्यानार्थत्वं, तासामाद्यौ सङ्ख्याः, तत्रा-
दिवः षष्ठ्यामेकैकस्याश्चत्वारश्चत्वारो मुखप्रभ्याः, ततो
विष्णुपत्नी अदितिरेका, ततश्चापराऽनुमतिरिति च ।

सूत्रम् ।

- २ उक्तानामष्टानां देवतानां याज्यानुवाक्याकथनम्, वैश्वानरी-
यस्य नवमत्वं, कायस्य दशमत्वञ्च ।
- ३ औपथजैरङ्गारैर्यवायपरिहारे यज्ञस्य करणीयत्वम् ।
- ४ आग्नीध्रीयाचेत् उत्तरेण होतारं पश्चाग्नीत्वा तमेव दक्षिणेन
हृत्वा होत्रीये निधानस्य कर्त्तव्यत्वम् ।
- ५ आभिजोदाहरणे दक्षिणेन मैत्रावरुणं होत्रीय एव निधानस्य
कर्त्तव्यत्वम् ।
- ६ उपोत्थाननिष्क्रमणे हृत्वा देवग्रहणम् ।
- ७ हृदयश्रृणोदासनप्रकारः ।
- ८ वसतीवरीणां परिहारे क्रियमात्रे दीक्षितानामन्तर्भावः अ-
दीक्षितानां बहिर्भावञ्च ।

इति चतुर्थे द्वादशी कण्डिका ॥०॥

अथ चतुर्थे त्रयोदशी कण्डिका ।

- १ यस्यां रात्रौ पशोः समाप्तिसंख्याचतुर्थभागे पक्षिप्रवादनात्
प्राक् प्रातरनुवाक्यामन्वितस्य विधिपूर्वकः आहुतिहोमः ।
- २ उक्तविषये द्वितीयाहुतिहोमः ।
- ३ ब्रह्मणश्च होतुश्चायं विधिः समान इति ।
- ४ हविर्धाने प्राप्य रराष्ट्रभिमर्शनम् ।
- ५ दक्षिणेन पाणिना पर्यायेण रराष्ट्रभिमर्शनम् ।
- ६ मन्द्रस्वरेण प्रातरनुवाकानुवचनम् ।
- ७ प्रातरनुवाकार्थमाज्ञानविशेषे विशेषकथनम् ।
- ८ अग्निदेवताकक्रतुकथनम् ।

इति चतुर्थे त्रयोदशी कण्डिका ॥ ० ॥

अथ चतुर्थे चतुर्दशी कण्डिका ।

सूत्रम् ।

१ उवस्यः क्रतुः ।

इति चतुर्थे चतुर्दशी कण्डिका ॥०॥

अथ चतुर्थे पञ्चदशी कण्डिका ।

- १ आश्विनः क्रतुः ।
- २ तत्र प्रातरनुवाकः ।
- ३ पूर्वोक्तादन्यः प्रातरनुवाकः ।
- ४ अन्नैश्चन्दोभिराग्नेयस्य मायत्रस्य छन्दसा नाभ्यावपनम् ।
- ५ राजन्यस्य न त्रैष्टुभं, वैश्यस्य न जागतमिति ।
- ६ अध्यासवत् एकपदद्विपदानां संहितानामन्ते प्रबवक्तरणम् ।
- ७ विहितानां माङ्गलादीनां समानक्रमे वक्तव्यत्वकथनम् ।
- ८ प्रेक्ष्यतः स्वर्गकामस्य माङ्गलकथनम् ।
- ९ तमसोपघातपर्यन्तं ईडेद्यावीयसूक्तावर्तनम् ।
- १० तमसोपघातकाले ईडेद्यावीयस्य उत्तमयर्चा प्रतिप्रियतम-
मिति सूक्तस्योपसन्तननम् ।
- ११ उत्सर्पणस्वरूपकथनम् ।

इति चतुर्थे पञ्चदशी कण्डिका ॥०॥

इति चतुर्थीध्यायः समाप्तः ॥

सूत्रसङ्ख्या १५४ ॥

पञ्चमाध्याये

कण्डिकाः १—२० । अग्निष्टोमाधिकारः ।

अथ पञ्चमे प्रथमा कण्डिका ।

सूत्रम् ।

- १ परिधानीयापोनपञ्चीययोः सम्बन्धानन्तरमारोहक्रमेणोत्तमस्वर-
प्रयोगः ।
- २ चापोनपञ्चीयाणां प्रसर्पणे मध्यमस्वरो वेदितव्यः ।
- ३ प्रपदनात् परमापोनपञ्चीयाणां मन्त्रः स्वरः ।
- ४ प्रातःसवनञ्च मन्त्रस्वरेण प्रयोक्तव्यम् ।
- ५ द्वितीयादाने उत्तरा वक्तव्यता ।
- ६ दृष्टिकामस्य प्रयोगविधिः ।
- ७ प्रकृतिभावे लिङ्गाकाङ्क्षा ।
- ८ ब्राह्मणकथनम् ।
- ९ एकधनासंज्ञकाप्यग्रहणम् ।
- १० दृष्टिपथागताप्सु वक्तव्यता ।
- ११ समीपगताप्सु प्रयोक्तव्यता ।
- १२ वसती वरीभिः समागताप्सु प्रयोक्तव्यता ।
- १३ तीर्थे दृष्टचमसेऽपां पूर्यमानता ।
- १४ निगदस्य वक्तव्यता ।
- १५ गमननिरूपणोपवेशने ।
- १६ अन्वावर्त्तनम् ।
- १७ अनुव्रजनम् ।

सूत्रम् ।

१८ उत्तमया प्रपदनम् ।

१९ गमनोपवेशननियमः ।

इति पञ्चमे प्रथमा कण्डिका ।

अथ पञ्चमे द्वितीया कण्डिका ।

१ उपांशुग्रहहोमानन्तरं प्राचनकरणम् ।

२ वायुप्रवेशनम् ।

३ उपांशुसवनाभिमर्शनापवेशनवाग्विसर्जनानि ।

४ अभिसर्पणम् ।

५ इतरदीक्षिताभिसर्पणम् ।

६ अभिसर्पणाङ्गहोमः ।

७ अभिमुखोपवेशनम् ।

८ अनुमन्त्रणम् ।

९ यजमानार्थमनुमन्त्रणम् ।

१० उत्तरसवनाभिसर्पणम् ।

११ ब्रह्ममैत्रावरुणयोरतिसर्जनम् ।

१२।१३।१४ प्रातःसवनस्य विधिः ।

इति पञ्चमे द्वितीया कण्डिका ।

अथ पञ्चमे तृतीया कण्डिका ।

१।२।३ सवनीयपञ्चाचारः ।

४ क्रतुपशुसंज्ञा ।

५ अग्नीषोमीयकर्मातिदेशः ।

६ परिव्ययनीयोक्तिः ।

सूत्रम् ।

- ७ यजमानशब्दाये सुम्बच्छब्दः कर्त्तव्यः ।
 ८।९ दारियोजनादूर्ध्वं कर्त्तव्यं कर्म ।
 १० सवनदेवताहोमः ।
 ११ सूक्तवाक्ये देवतानुवर्त्तनम् ।
 १२ अच्चावाकातिरिक्ते प्रवृत्तहोमः ।
 १३।१४ आदित्यादिधिष्णोपस्थानम् ।
 १५ अग्निमथ्यनम् ।
 १६।१७ पशुश्रवणार्थाऽभिक्रिया ।
 १८ सदोभिमर्शनम् ।
 १९।२० सदसोद्धार्वभिमर्शनम् ।
 २१ पूर्व्या द्वारा प्रसपणम् ।
 २२ उपवेशनजपौ ।
 २३ ब्रह्माणं प्रसर्पन्तमनु ऋत्विजां प्रसर्पणम् ।
 २४ ऋत्विजां स्थानविधानम् ।
 २५ आग्नीध्रस्य कर्मकरणप्रकारः ।
 २६ होत्रादीनामधिकारनिरूपणम् ।
 २७ होत्रादीनाम् आसनकल्पनम् ।
 २८ विसंस्थितसञ्चराणाम् उत्तरेण आसनम् ।
 २९ ऋत्विजां दक्षिणतः आसनम् ।

इति पञ्चमे ऋतीया कण्डिका ।

अथ पञ्चमे चतुर्थी कण्डिका ।

- १ ऐन्द्रपुरोडाशेन अनुसवनकरणम् ।
 २ प्रातःसवने मन्त्रनिर्देशः ।
 ३ द्वितीयऋतीययोः सवनयोर्मन्त्रनिर्देशः ।

सूत्रम् ।

- ४ उद्धृतपदशब्देन आदेशः ।
  - ५ यागकाले षष्ठीस्थाने द्वितीयाविधानम् ।
  - ६ माध्यन्दिने सृष्टकृतहोमविधानम् ।
  - ७ पुरोडाशशब्दस्य बहुत्वविधानम् ।
  - ८ यतद्विधिनिषेधयोः ब्राह्मणकर्तृकत्वविधानम् ।
- इति पञ्चमे चतुर्थी कण्डिका ।

अथ पञ्चमे पञ्चमी कण्डिका ।

- १ । २ द्विदैवत्यनिर्णयः ।
- ३ द्विदैवत्यमन्त्रकथनम् ।
- ४ पृथक्वषट्कारनिर्देशः ।
- ५ प्रातःसवने अन्नवानविधानम् ।
- ६ द्वितीयतृतीययोरन्नवानम् ।
- ७ ग्रहपात्राद्वरणम् ।
- ८ ग्रहपात्राद्वरणे मन्त्रः ।
- ९ ग्रहपात्रस्थापनार्थं मन्त्रः ।
- १० उत्तरपात्रग्रहणम् ।
- ११ प्रतिग्रहकाले वामहस्तेन पिधानम् ।
- १२ मैत्रावरुणाश्विनयोर्दक्षिणेन धरणम् ।
- १३ अन्ववचनादिग्रहणम् ।
- १४ प्रतिसवनं सूक्तमनुकथनम् ।
- १५ प्रतिसवनं प्रेषितेन होत्रायजनम् ।
- १६ इतरेषां नामग्रहणपूर्व्वं प्रेषणम् ।
- १७ विशेषविधानार्थं सूत्रकरणम् ।
- १८ पुनःप्रक्षितयाज्या वचनम् ।

सूत्रम् ।

- १८ पश्चात्पठकारः ।
- २० वैषम्यकथनाय सूत्रभेदः ।
- २१ यष्टृशासनार्थगाथाकथनम् ।
- २२ प्रतिपठकारं भक्ष्यकथनम् ।
- २३ तूष्णीम्भक्ष्यम् ।
- २४ हवनीयदेशादागमनम् ।
- २५ आगच्छन्तमध्यं प्रति हेतुः प्रश्नः ।
- २६ अध्वर्योः प्रत्युत्तरम् ।
- २७ सोमपाने हेतुर्जपः ।

इति पञ्चमे पञ्चमी कण्डिका ।

अथ पञ्चमे षष्ठी कण्डिका ।

- १ ऐन्द्रवायवपात्रग्रहणे मन्त्रः ।
- २ तत्पात्रस्थसोमं आघ्राय भक्षितव्यम् ।
- ३ सोमभक्ष्यक्रमः ।
- ४ सोमभक्ष्यक्रमान्तिदेशः ।
- ५ पुनर्भक्ष्यनिषेधः ।
- ६ द्विदैवत्यानां त्यागनिषेधः ।
- ७ मैत्रावरुणपात्रग्रहणमन्त्रः ।
- ८ वीक्ष्यविधानम् ।
- ९ मैत्रावरुणपात्रत्यागहोतृचमसग्रहणयोर्विधानम् ।
- १० होतृचमसस्थापने स्थानविधानम् ।
- ११ होतृचमसस्थसोमपानानन्तरं आश्विनचमसग्रहणम् ।
- १२ आश्विनचमसत्यागान्तकर्मविधानम् ।
- १३ उत्सृष्टचमसानां इडासमीपे स्थापनम् ।

सूत्रम् ।

- १४ इडाभक्ष्यविधानम् ।
- १५ दीक्षितस्य हेतुखमसभक्ष्यविधानम् ।
- १६ चमसभक्ष्ये मन्त्रविकल्पः ।
- १७ दीक्षितानामुपकरणम् ।
- १८ ततः सर्वेषामुपकरणम् ।
- १९ सर्वेषां सोमभक्ष्यम् ।
- २० अमुख्यानान्तु खवर्गमुख्यानां चमसात् सोमपानम् ।
- २१ सोमपाने पात्रविकल्पः ।
- २२ सोमभक्ष्यमन्त्रातिदेशः ।
- २३ हेतुः सोमभक्ष्ये विशेषविधानम् ।
- २४ इतरेषां तन्निषेधः ।
- २५ औद्गात्राणामपि भक्ष्यनिषेधः ।
- २६ मुखहृदययोः सोमभक्ष्यविधानम् ।
- २७ चमसाभिमर्शने ऋग्विधानम् ।
- २८ तृतीयसवने आद्यचमसाभिमर्शनम् ।
- २९ मुखहृदययोः सोमभक्ष्ये एकपात्रविधानम् ।
- ३० चमसानां नारासंशसंज्ञाविधानम् ।

इति पञ्चमे षष्ठी कण्डिका ।

अथ पञ्चमे सप्तमी कण्डिका ।

- १ अच्छावाकस्य कर्मकालः ।
- २ अनुज्ञया अच्छावाकीयमन्त्रपठनम् ।
- ३ निगदानां अनवानर्त्तसिद्धिः ।
- ४ अच्छावाकार्थमध्वर्युपकरणयाचनाम् ।
- ५ उपहवने मन्त्रः ।

सूत्रम् ।

६ प्रस्थितयाज्या ।

७ ततः उदकस्पर्शः ।

८ पृष्ठसोमस्य उदकस्पर्शमल्लव्याकर्म्मन्तराकरणम् ।

९ । १० ततः सोमपानविधानम् ।

११ इडापानम् ।

इति पञ्चमे सप्तमी कण्डिका ।

अथ पञ्चमे अष्टमी कण्डिका ।

१ प्रतिप्रष्टव्यवचनस्यातिदेशः ।

२ ऋतुयाजानामनुज्ञाविधानम् ।

३ सप्रेषयागविधानम् ।

४ ऋतुयाजानां याज्यादिविधानम् ।

५ हेतारं प्रति अनुज्ञावाक्यविधानम् ।

६ स्वकर्त्तव्ययागविधानम् ।

७ अध्वर्युर्गृहपतिभ्यां यागकरणम् ।

८ वषट्संख्यया ऋतुपात्रविभागः ।

९ अध्वर्युर्पृथक्भक्षणविधानम् ।

१० गृहपतेः पश्चाद्भक्षणम् ।

इति पञ्चमे अष्टमी कण्डिका ।

अथ पञ्चमे नवमी कण्डिका ।

१ ऋतुपात्रभक्षणानन्तरं कर्मविधानम् ।

२ पर्यायक्रमेण आहवविधानम् ।

३ उत्तरविधानम् ।

सूत्रम् ।

- ४ सवने शस्त्रस्वरविधानम् ।
- ५ शस्त्रे प्रतिगरविधानम् ।
- ६ व्यबहितस्य विशेषविधानम् ।
- ७ झुताद्यपवादः ।
- ८ प्रणवस्य प्रतिगरत्वम् ।
- ९ विकल्पविधानम् ।
- १० प्रतिगरद्वयस्य विषयव्यवस्थापनम् ।
- ११ द्विपदघटपदयोः शंसनविधानम् ।
- १२ उपांशुनिराकरणम् ।
- १३ पदसमाम्नायनिवर्तनम् ।
- १४ निविदां शंसनविधानम् ।
- १५ निविदामाज्यसन्तानविधानम् ।
- १६ सर्वनिवित्सु शंसनातिदेशः ।
- १७ प्रस्तावादौ निविद्धर्मातिदेशः ।
- १८ निवित्सु पदसमाम्नायविधानम् ।
- १९ निविदामाङ्गानविधानम् ।
- २० सूक्तादौ निर्व्वचननियमनम् ।
- २१ विग्रहे प्राणसत्ताविधानम् ।
- २२ प्रतिपदामाद्यकृच्छशंसनप्रकारः ।
- २३ समाम्नायस्य विकल्पविधानम् ।
- २४ याज्योत्तमभ्रान्तिनिराकरणम् ।
- २५ शस्तपरिधानीयाया आङ्गानम् ।
- २६ उक्त्यपात्रभक्षणविधानम् ।
- २७ ततः चमसभक्षणम् ।
- २८ आदित्यग्रहसावित्र्यग्रहयोर्वघटकर्तुर्भक्षणनिषेधः ।

इति पञ्चमे नवमी कण्डिका ।

अथ पञ्चमे दशमौ कण्डिका ।

सूत्रम् ।

- १ शस्त्रकालपरिच्छापनम् ।
- २ प्रस्तोतुराङ्गानकाविविधानम् ।
- ३ उत्तरसवनद्वयस्य आङ्गानकालविधानम् ।
- ४ पुरोवचानाम् उपरि दृष्टशंसनविधानम् ।
- ५ प्रउवमित्यस्य संज्ञाविधानम् ।
- ६ पुरोवचानां विषमपदेनावसानप्रदर्शनम् ।
- ७ उत्तमदृष्टे आङ्गानविधानम् ।
- ८ माधुच्छन्दसः प्रउगसंज्ञा ।
- ९ होत्रविशेषानां शस्त्रविधानम् ।
- १० स्थानविशेषेण शस्त्रविधानम् ।
- ११ माध्यन्दिने आहवनिमित्तत्वम् ।
- १२ स्तोत्रियादिभ्यः आहवस्य कर्तव्यता ।
- १३ होत्राहवनिमित्तत्वम् ।
- १४ स्तोत्रीयाद्यन्यप्रतीकाविधानम् ।
- १५ आदौ निविद्धानीयस्तुतस्य विधानम् ।
- १६ आग्निमारुते आहवविधानम् ।
- १७ तेषामादेशेषु आहवविधानम् ।
- १८ माध्यन्दिने तृतीयप्रगाथविधानम् ।
- १९ तदन्येषां ग्रहणक्रमविधानम् ।
- २० शस्त्रसंशयनिराकरणम् ।
- २१ प्रातःसवने शस्त्राजपविधानम् ।
- २२ षोडशयुद्धं शस्त्रेषु शस्त्राजपविधानम् ।
- २३ षोडशीकादिषु उक्तविधानम् ।
- २४ धर्मातिदेशप्रदर्शनम् ।

सप्तम् ।

२६ छन्दोनुरूपप्रदर्शनम् ।

२७ चार्घ्यप्रदर्शनम् ।

२८ याग्याप्रदर्शनम् ।

इति पञ्चमे दशमी कण्डिका ।

अथ पञ्चमे एकादशी कण्डिका ।

- १ क्षतिरात्रे होतुः षोडशीयह्नम् ।
- २ मृगतीर्थसंज्ञाकथनम् ।
- ३ तीर्थनिष्क्रान्तानां नियमनिराकरणम् ।
- ४ निष्क्रान्तानां पुनर्व्वेद्यां प्रवेशः ।
- ५ निष्क्रान्तौ कालविधानम् ।
- ६ यजमानस्य प्रतिसर्पणम् ।

इति पञ्चमे एकादशी कण्डिका ।

अथ पञ्चमे द्वादशी कण्डिका ।

- १ अक्षवाकतुल्यता ।
- २ पूर्व्वोक्तौपस्थानादिः ।
- ३ उपस्थानादौ विशेषविधानम् ।
- ४ उपवेशने मन्त्रप्रतिनिषेधः ।
- ५ उपवेशविधानम् ।
- ६ अर्घ्यकर्तृकउष्णीषप्रदानम् ।
- ७ उष्णीषबन्धनप्रकारः ।
- ८ माध्यन्दिने स्वरविधानम् ।

सूत्रम् ।

- ८ अर्घ्वदत्तकथनम् ।
 १० अर्घ्वदस्य प्रशंसा ।
 ११ यजमानयोः शीघ्रदानम् ।
 १२ अन्त्याहःसु दानविधानम् ।
 १३ इतराहःसु प्रतिदानविधानम् ।
 १४ यावत्तोत्रविधानम् ।
 १५ द्वादशऋचानामुद्धारः ।
 १६ आप्यायनमुदकविधानम् ।
 १७ मार्जनविधानम् ।
 १८ दोहनविधानम् ।
 १९।२० आसेचनविधानम् ।
 २१ यावत्पञ्चम्ये ऋग्विधानम् ।
 २२ अर्घ्वदपावमानिभिन्नानां समानता ।
 २३ तत्र विकल्पविधानम् ।
 २४ प्रवेद्यावाणहृत्यस्य विषयः ।
 २५ पूर्वोक्तानां कर्त्तव्यता ।
 २६ माध्यन्दिनपवमानस्य स्तुतिप्रकारः ।
 इति पञ्चमे द्वादशी कण्डिका ।

अथ पञ्चमे त्रयोदशी कण्डिका ।

- १ प्रवर्गवतिज्ज्ञेयौ दधिघर्म्मविधानम् ।
 २ अन्यत्रापि दधिघर्म्मविधानम् ।
 ३ घर्म्मवत्ताविधानम् ।
 ४ अर्धवर्ष् प्रेक्षणविधानम् ।

सूत्रम् ।

- ५ अनुवाकविधानम् ।
- ६ यजनभक्ष्यादौ ऋग्विधानम् ।
- ७ अदीक्षितस्य उपश्रयाचनम् ।
- ८ पशुपुरोडाशस्य कालविधानम् ।
- ९ केषाञ्चिन्मतेन तदकरणम् ।
- १० अतिदिष्टपशुपुरोडाशस्य करणविधानम् ।
- ११ पुनःपशुपुरोडाशस्य कालविधानम् ।
- १२ आत्मदक्षिणादानविधानम् ।
- १३ दक्षिणाकालीनहोमविधानम् ।
- १४ दक्षिणाङ्गहोमे मन्त्रविधानम् ।
- १५ दक्षिणाप्राणीनामामन्त्रम् ।
- १६ तत्राप्राणीनामप्यामन्त्रम् ।
- १७ यदि कन्या दीयते तस्याह्वामन्त्रम् ।
- १८ सर्वत्र ह्वामन्त्रातिदेशः ।
- १९ इविःशेषप्राणविधानम् ।

इति पञ्चमे त्रयोदशी कण्डिका ।

अथ पञ्चमे चतुर्दशी कण्डिका ।

- १ मरुत्वतीयग्रहविधानम् ।
- २ मरुत्वतीयसोमभक्ष्ये मन्त्रः ।
- ३ माध्यन्दिनशस्त्रानामतिदेशः ।
- ४ मरुत्वतीयप्रतिपदविधानम् ।
- ५।६ प्रगाथविधानम् ।
- ७ आयादीनाम् अर्द्धसंज्ञाविधानम् ।

सुत्रम् ।

- ८।८ अर्द्धर्षानां प्रशस्तता ।
 १० अचतुष्पदानामर्द्धर्षसंज्ञाविधानम् ।
 ११ पञ्चपदासु विधिः ।
 १२ आग्निने शस्त्रे अर्द्धर्षशंसनम् ।
 १३ शंसने विशेषः ।
 १४ पंक्त्याः समासशंसनम् ।
 १५ अन्येषां पक्वःशंसनम् ।
 १६ पक्वःशंस्य प्रकारान्तरम् ।
 १७ धायाकथनम् ।
 १८ प्रगाथकथनम् ।
 १९ सूक्तकथनम् ।
 २० अर्द्धाशस्त्वाप्रदर्शनम् ।
 २१ माध्यन्दिने सवने शस्यः ।
 २२ युग्मद्वये शस्यः ।
 २३ तृतीयसवने शस्यः ।
 २४ आत्मनः पापधानम् ।
 २५ अतिदेशप्राप्तविधिः ।
 २६ शस्त्वाजपः याज्या च ।

इति पञ्चमे चतुर्दशी कण्डिका ।

अथ पञ्चमे पञ्चदशी कण्डिका ।

- १ निष्कं वल्यशस्त्रकथनम् ।
 २ रथन्तरपृष्ठत्वे प्रगाथौ ।
 ३ स्तोत्रीयानुरूपौ प्रगाथौ ।

सूत्रम् ।

- ४ संस्तव्यप्रगाथा ।
- ५ प्रगाथान् तिष्ठ ऋचः ह्यत्वा शंसनम् ।
- ६ वार्हतप्रगाथशंसनम् ।
- ७ पादद्वयद्विरभ्यासः ।
- ८ अर्द्धशंसनम् ।
- ९ उत्तरा ऋक ।
- १० पृष्ठकार्ये ब्राह्मणस्यत्वशंसनम् ।
- ११ दृष्टतीकारशंसनम् ।
- १२ इन्द्रनिवहब्रह्मणस्पतिशंसनम् ।
- १३ होत्रकानां विशेषविधिः ।
- १४ अन्येषां यथास्तुतशंसनम् ।
- १५ प्रहृतिभूतामिष्टोमशस्यः ।
- १६ पवमानह्यतयोनिरूपम् ।
- १७ अन्यैकाह्योनिस्थानशंसनम् ।
- १८ योनिस्थानकथनम् ।
- १९ अनेकयोनिशंसने आहावः ।
- २० ब्रह्मणस्पत्यादीनामाहावः ।
- २१ धाव्या प्रगाथाकथनम् ।
- २२ ऐन्द्रीनिविद्धारणम् ।
- २३ होत्रकानि शस्त्राणि ।

इति पञ्चमे पञ्चदशी कण्डिका ।

अथ पञ्चमे षोडशी कण्डिका ।

- १ होत्रकानां प्रगाथौ याज्या च ।

सूत्रम् ।

- २ खोचीयानुरूपौ प्रगाथौ याज्या च ।
इति पञ्चमे षोडशी कण्डिका ।
-

अथ पञ्चमे सप्तदशी कण्डिका ।

- १ तृतीयसवनस्य स्वरनिर्णयः ।
२ आदित्यग्रहाचरणम् ।
३ दूयमानस्य ग्रहानवेक्षणम् ।
४ पशुपुरोडाशादि ।
५ पुरोडाशपिण्डाशनम् ।
६ हविषच्छिष्टप्राशनम् ।

इति पञ्चमे सप्तदशी कण्डिका ।

अथ पञ्चमे अष्टादशी कण्डिका ।

- १ सावित्रग्रहाचरणम् ।
२ [हेतुर्वैश्वदेवशस्त्रप्रसनम् ।
३ देशविशेषे ध्यानम् ।
४ आह्वावकर्त्तव्यता ।
५ नववैश्वदेवशस्त्राणि ।
६ सप्तनिविदाधानम् ।
७ वैश्वदेवे शस्त्रे चतस्रः ।
८ आग्निमारुते तिस्रः ।
९ निनिदोदेवतादेशः ।
१० सूक्तसंख्यानिवित् ।

सूचम् ।

- ११ एकपातिनी धाव्या ।
- १२ भूमिमुपस्पृशन् परिदध्यात् ।
- १३ शस्यजपो याव्या च ।

इति पञ्चमे अष्टादशी कण्डिका ।

अथ पञ्चमे ऊनविंशो कण्डिका ।

- १ सौम्यस्य याव्या ।
- २ घृतयाव्याभ्यां यजनम् ।
- ३ सौम्ययाव्याविशेषः ।
- ४ सौम्यावेक्षणम् ।
- ५ चरौ घृतश्रुते ऋचयनम् ।
- ६ अन्ननादिदानम् ।
- ७ दर्भैर्विकामियत्यता ।
- ८ पालीवतो भक्षणम् ।

इति पञ्चमे ऊनविंशो कण्डिका ।

अथ पञ्चमे विंशो कण्डिका ।

- १ सदस आपीघ्नं प्रति गमनम् ।
- २ द्रुतगमनविधिः ।
- ३ ऋगाशनशंसनम् ।
- ४ अर्द्धचानवानशंसनम् ।
- ५ सन्तानशंसनम् ।
- ६ शंसनप्रकारभेदः ।

सूत्रम् ।

७ भ्रुवावनयनप्रतीक्षा ।

८ जपयान्याद्यग्निष्टोमसमाप्तिः ।

इति पञ्चमे विंशो कण्डिका ।

इति पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ।

सूत्र संख्या ३४१ ।

षष्ठाध्याये ।

कण्डिकाः १—१४ तृतीयसवनातिरात्रादिवर्णनम् ।

अथ षष्ठे प्रथमा कण्डिका ।

१ तृतीयसवने होत्रकाणां शस्त्रानि ।

२ यान्यात्रयशस्त्रविशेषः ।

३ उक्थ्यक्रतुशेषः ।

इति षष्ठे प्रथमा कण्डिका ।

अथ षष्ठे द्वितीया कण्डिका ।

१ घोडश्रीशस्त्रक्रतुः ।

२ क्षोत्रीयानुरूपौ ।

३ गायत्रीच्छन्दस्ता श्लघः ।

४ पंक्तिच्छन्दस्ता ऋग्द्वयम् ।

५ पच्छःशंसितव्यदिपदा ऋक् ।

६ ऋग्विशेषकथनम् ।

सुत्रम् ।

- ७ दिधाकृत्वाशंसनम् ।
  - ८ गायत्रीसम्पादनम् ।
  - ९ असम्भवे अन्योक्तिः ।
  - १० शस्ताया अन्ते निविदः पठितव्याः ।
  - ११ साम्यदायाधिगमार्थं लिङ्गपाठः ।
  - १२ जपित्वा यजनम् ।
- इति षष्ठे द्वितीया कण्डिका ।

अथ षष्ठे तृतीया कण्डिका ।

- १ स्तोत्रीयानुरूपौ ।
- २ अविहृतशस्यशस्तव्यता ।
- ३ अर्द्धशस्य शंसनम् ।
- ४ पाठक्रमनिरूपणम् ।
- ५ गायत्रीविहरणम् ।
- ६ पंक्तिपादविहरणम् ।
- ७ उष्णिहः पादविभागः ।
- ८ बृहतीपादैर्विहरणम् ।
- ९ त्रिष्टुभाजगतीभिश्च विभागः ।
- १० पादक्रमनिर्यायः ।
- ११ ऋचद्वयतृतीयपादावसानमुपदध्यात् ।
- १२ अनुष्टुप् कृत्वा शंसनम् ।
- १३ विहृतशस्त्रावयवः ।
- १४ प्रतिगरद्वयम् ।
- १५।१६ यान्याजपमिश्रणम् ।
- १७ अविहृतसमानता ।

सूत्रम् ।

१८ विद्वत्स्याहावविशेषः ।

१९ घोडश्रीपात्रभक्ष्यम् ।

२०, २१ भक्ष्यनियमः ।

२२ भक्ष्यजपमन्त्रः ।

इति षष्ठे तृतीया कण्डिका ।

अथ षष्ठे चतुर्थी कण्डिका ।

१ अतिरात्राधिकारः ।

२ प्रथमपादावस्थानम् ।

३ अवशिष्टपादे प्रणुवनम् ।

४ अग्रान्तप्रणुवनम् ।

५ उत्तमपादप्रणुवनम् ।

६ अच्छावाकस्य चतुरक्षरः ।

७ पर्यायशस्त्राः ।

८ हेतुराद्यं शस्त्रं ।

९ याव्याभ्यः सर्वप्रतीकानि ।

१० याव्याकथनम् ।

११ पर्यायकथनम् ।

१२ गायत्र्याः आवापः ।

इति षष्ठे चतुर्थी कण्डिका ।

अथ षष्ठे पञ्चमी कण्डिका ।

१ आश्विनाय कृतिः ।

२ जान्वाद्याऊतिहेममन्त्राः ।

सुत्रम् ।

- ३ आग्न्यप्राशननादि ।
- ४ उत्पत्तिव्यवहारणीयत ।
- ५ आग्निशंसनम् ।
- ६ प्रतिपदेकपातिनीपच्छः ।
- ७ प्रातरनुवाकार्यगेयसाम ।
- ८ सप्तच्छन्दःसूक्तशंसनम् ।
- ९ । १० सन्धिसामस्तोत्रीयाशंसनम् ।
- ११ द्विपदासु पच्छःशंसनम् ।
- १२ द्विपदासु उपसन्तानम् ।
- १३ एकपदासु उपसन्तानम् ।
- १४ विषद्वयस्यच्छन्दस उद्धारः ।
- १५ सूक्तन्यायेन शंसनम् ।
- १६ पच्छःशंसननिषेधः ।
- १७ । १८ सौर्यसूक्तशंसनम् ।
- १९ परिधानीयाकथनम् ।
- २० आहवाविधिः ।
- २१ दृष्टतो योनिशंसनम् ।
- २२ तत्शंसननिषेधः ।
- २३ सपुरोडाशाचरणम् ।
- २४ अनुवाक्यादिप्रकारः ।
- २५ अतिरात्रसमाप्तिः ।

इति षष्ठे पञ्चमी कण्डिका ।

अथ षष्ठे षष्ठी कण्डिका ।

- १ । २ पर्यायं सम्भव नैमित्तिकोक्तिः ।

सूत्रम् ।

- ३ आश्विनस्य शस्त्रस्यादानम् ।
- ४ क्षोमानां निर्हृत्तता ।
- ५ प्रथमोत्तमद्वयशंसनम् ।
- ६ निर्हासविधिः ।
- ७ एकैषां मतम् ।
- ८ आश्विनैकस्तोत्रीयः ।
- ९ यथास्तुतशंसनम् ।
- १० आश्विनीयसंख्या ।
- ११ संसवेऽथ्यवहितता ।
- १२ तत्रैकैषां मतम् ।
- १३ सन्वरा कर्त्तव्यता ।
- १४ सूक्तशंसनम् ।
- १५ निष्कैवल्ये शस्त्रे शंसनम् ।
- १६ वैश्वदेवसूक्तस्य पुरस्तात् शंसनम् ।
- १७ आगन्तुकनिविदाधानम् ।
- १८ अन्यसूक्तनिविदाधानम् ।

इति षष्ठे षष्ठी कण्डिका ।

अथ षष्ठे सप्तमी कण्डिका ।

- १ सोमातिरेके संस्तव्यता ।
- २ क्षोत्रानुरूपद्यैन्द्रा ऋचा यजनम् ।
- ३ वैष्णव्या ऋचा यजनम् ।
- ४ कस्यचिदाचार्यस्य मतम् ।
- ५ ऐन्द्रावैष्णवीत्रिष्टुप् ।

सूत्रम् ।

- ६ स्तोत्रीयानुरूपौ याज्ञ्या च ।
  - ७ तृतीयसवने संख्याविशेषः ।
  - ८ स्तोत्रीयानुरूपौ याज्याशेषः ।
  - ९ अग्निष्टोमादिषु सोमातिरेकेविशेषः ।
- इति षष्ठे सप्तमी कण्डिका ।
-

अथ षष्ठे अष्टमी कण्डिका ।

- १ सोमनष्टे प्रायश्चित्तम् ।
- २ । २ अमन्त्रकसमन्त्रककारणम् ।
- ३ सोमान्यत्वकथनम् ।
- ४ सोमाभावे पूतिकाप्रतिनिधिः ।
- ५ पूतिकासहस्रन्या कृता वा ।
- ६ प्रायश्चित्तानन्तरकर्त्तव्यता ।
- ७ सूत्रासु प्रतिनिधिप्रयोगः ।
- ८ प्रातःसवने प्रतिनिधिः ।
- ९ माध्यन्दिने प्रतिनिधिः ।
- १० तृतीयसवने प्रतिनिधिः ।
- ११ सामविशेषोपदेशः ।
- १२ तत्रैकेषां मतम् ।
- १३ सोमसम्पादनं यज्ञप्रयोजनम् ।
- १४ दक्षिणादानविधिः ।
- १५ सोमशाभे प्रतिनिधित्वागः ।

इति षष्ठे अष्टमी कण्डिका ।

अथ षष्ठे नवमी कण्डिका ।

सूत्रम् ।

- १ व्याधिताय दीक्षिताय नैमित्तिकम् ।
- २ व्याधितस्नानम् ।
- ३ अग्निसर्जनविधिः ।
- ४ आसनोपरि गमनम् ।
- ५ तार्क्ष्यकार्यकरणम् ।
- ६ सन्ध्यात्रये निविदाधानम् ।
- ७ अगदे प्रकृत्वा कर्त्तव्यता ।

इति षष्ठे नवमी कण्डिका ।

अथ षष्ठे दशमी कण्डिका ।

- १ दीक्षितमृते प्रेतालङ्कारकरणम् ।
- २ प्रेतकेशादिवापनम् ।
- ३ प्रेतानुलोपनविधिः ।
- ४ मालाप्रतिमोचनम् ।
- ५ रुक्मेष्वां मते विशेषविधिः ।
- ६ प्रेतशरीरे वस्त्राच्छादनविधिः ।
- ७ पुत्राणां कर्त्तव्यता ।
- ८ प्रेतदाहस्थाननिर्यायः ।
- ९ अनाहिताग्नौ विशेषविधिः ।
- १० पत्नीमरणे कर्त्तव्यता ।
- ११ अहःसमापनम् ।
- १२ दहनदिनावधि शस्त्राभ्यासनिषेधः ।
- १३।१४।१५ अशानदेशकर्त्तव्यता ।

सूत्रम् ।

- १६ उपांगुक्तोचम् ।
- १७ क्लोचोचोपद्रवम् ।
- १८।१९ यमसूक्तकथनम् ।
- २० उपद्रवसमापनासनासादने ।
- २१ प्राणभक्षादि मार्जालीयनिनयनम् ।
- २२ अहःसमापनं अग्निष्टोमम् ।
- २३ तत्रैकेषां मतम् ।
- २४ दहनादारभ्य पक्षान्तरम् ।
- २५ सत्रसमाप्तिकरणम् ।
- २६ गृहपतौ मृते कर्त्तव्यता ।
- २७ अस्त्रविकारकरणम् ।
- २८ अहःसमापनकर्त्तव्यता ।
- २९ प्रेताक्षेपादि ।
- ३० आश्विनरथमतम् ।
- ३१ अवभृथसमापनम् ।

इति षष्ठे दशमो कण्डिका ।

अथ षष्ठे एकादशो कण्डिका ।

- १ संस्थाविशेषकथनम् ।
- २।३ यज्ञपुच्छकर्त्तव्यता ।
- ४ सूक्तवाक्यप्रैषः ।
- ५ पशुदेवताध्याहारः ।
- ६ एकेषां मते मन्त्रविशेषः ।
- ७ देवतायागसम्बन्धः ।
- ८ हारियोजनोक्तिः ।

सूत्रम् ।

- ६ हारियोजनस्यानवाक्का ।
- १० याव्यानुवाक्कादयम् ।
- ११ इतरादुर्गणानि ।
- १२ सुत्याहःप्रकारः ।
- १३ मैत्रावरुणातिप्रैषः ।
- १४ अतिरात्रे अश्वस्थाने अश्वेतिकरवम् ।
- १५ सुत्याहति करवम् वा ।
- १६ अतिप्रैषस्यान्तमन्त्रः ।

इति षष्ठे एकादशी कण्डिका ।

अथ षष्ठे द्वादशी कण्डिका ।

- १ द्रोणकलशवेद्यम् ।
- २।३ प्राणभक्षणादिमन्त्रः ।
- ४ अवेक्षणावघ्राणमन्त्रः ।
- ५ धानानिवपनम् ।
- ६ आग्नीध्रीयगमनम् ।
- ७ आत्मपर्युक्षम् ।
- ८ प्रदक्षिणपर्युक्षम् ।
- ९ पर्युक्षमन्त्रत्रयम् ।
- १० पिण्डदानविधानप्रतीतिः ।
- ११ चमसावघ्राणमन्त्रः ।
- १२ दधिद्रुणभक्षकसंख्यविसर्जने ।

इति षष्ठे द्वादशी कण्डिका ।

अथ षष्ठे त्रयोदशी कण्डिका ।

तृचम् ।

- १ पत्नीसंयाजाचरणानन्तरम् अवभृथगमनम् ।
- २ सामनिधनोपगमनम् ।
- ३ अवभृथेष्ट्याचारः ।
- ४ आग्न्यभागद्वयोक्तिः ।
- ५ उभौ गायत्र्यौ च ।
- ६ हविः सम्पाद्य यष्टयता ।
- ७ खिद्युह्यद्यागेऽभीवायत्रौ देवते ।
- ८ दक्षिणपादावधारणम् ।
- ९ आचमनकर्त्तव्यता ।
- १० पाने विशेषविधिः ।
- ११ आचमनं कृत्वा श्वेत् ।
- १२ अभ्युक्ष्यमन्त्रद्वयम् ।
- १३ उदकोत्तारणम् ।
- १४ उन्नीयमानजपः ।
- १५ उदकादुत्तीर्य कथनम् ।
- १६ ऋच ऊर्ध्वं कर्त्तव्यता ।
- १७ अवधानादिकर्त्तव्यता ।

इति षष्ठे त्रयोदशी कण्डिका ।

अथ षष्ठे चतुर्दशी कण्डिका ।

- १ शालामुखीयाहवनीयेष्टिः ।
- २ प्रायनीयाविलक्ष्यता ।
- ३ सर्वसाम्ये विशेषविधिः ।

सूत्रम् ।

- ४ याज्यानुवाक्याविपरीतत्वम् ।
 ५ तत्प्रतिप्रसवोक्तिः ।
 ६ मैत्रावरुणदेवत्वः पशुः ।
 ७ ऋचादिकर्तृत्वः पशुः ।
 ८/९ एकैषां शाखिनां मतम् ।
 १० वपाहोमत्वाद्युपस्थाचारः ।
 ११ यूपान्नादिकरणम् ।
 १२ उत्सर्गपक्षोक्तिः ।
 १३ आदेशपक्षकरणम् ।
 १४ निपातकरणं पशुवत् ।
 १५ राकादिपक्षदेवतायागः ।
 १६ धातुर्यजनमन्त्रः ।
 १७ अन्वायातनदेवताः ।
 १८ सूर्यस्य याज्यानुवाक्ये ।
 १९ मैत्रावरुणीपयास्याकरणम् ।
 २० पयास्याद्यन्तकथनम् ।
 २१ वाजिभक्षणम् ।
 २२ सर्व्वेषां भक्षणम् ।
 २३ उदवसानीयायागः ।
 २४ उदवसानीयारूपम् ।

इति षष्ठे चतुर्दशी कण्डिका ।

इति षष्ठाध्यायः समाप्तः ।

पूर्व्वषट्कश्च समाप्तम् ।

सूत्र संख्या २२३ ।

उत्तरषट्कम् ।

सप्तमाध्याये

कण्डिकाः १—१२ सप्तयागेति कर्त्तव्यता ।

अथ सप्तमे प्रथमा कण्डिका ।

रुचम् ।

- १ सत्राधिकारप्रतिपादनम् ।
- २ दीक्षोपसदुक्तिप्रतिष्ठा ।
- ३ सत्रधर्मसुत्याकथनम् ।
- ४ अन्तसुत्या प्रकारः ।
- ५ पत्नीसंयाजान्तसुत्या ।
- ६ अन्तग्राहक्रिया ।
- ७ आतानानां नित्यता ।
- ८ सूक्तस्थानेषु सूक्तानि भवन्ति ।
- ९ दैवतेन व्यवस्था कर्त्तव्या ।
- १० दृष्टाय हव्यम् ।
- ११ तायमानक्रतुस्वरूपम् ।
- १२ चतुरक्षरं द्विचक्रा प्रबवं कर्त्तव्यम् ।
- १३१४ द्वितीयाद्यहःसु तायमानरूपता ।
- १५ द्वितीयादिषु होत्रकसम्बन्धः ।
- १६ उत्तमादङ्गेऽन्यत्र कर्त्तव्यता ।
- १७ वैकल्पिकवायमानरूपम् ।

सूत्रम् ।

- १८ अग्निष्टोमनिर्व्वन्धः ।
 १९ कौत्समतकथनम् ।
 २० गौतममतम् ।
 २१ गानगारिममतम् ।
 २२ ऐकाहिकोद्धारः ।

इति सप्तमे प्रथमा कण्डिका ।

अथ सप्तमे द्वितीया कण्डिका ।

- १ चतुर्विंशद्वितीयाहः ।
 २ षडहस्तोत्रीया ।
 ३ ब्राह्मणाच्छंशिनः स्तोत्रीया ।
 ४ अक्क्षावाकस्य स्तोत्रीया ।
 ५ होत्रकानां स्तोत्रीया ।
 ६ स्वस्तोत्रीयस्य अनुरूपस्तोत्रकर्त्तव्यता ।
 ७ एकस्तोत्रीयानुरूपः ।
 ८ ऐकाहिकानुरूपः ।
 ९ अन्ते च ऐकाहिकानुरूपः ।
 १० चारम्भनीयशंसनम् ।
 ११ आवापकर्त्तव्यता ।
 १२ पर्यासकर्त्तव्यता ।
 १३ उत्तमः पर्यासः ।
 १४ उत्तमस्तोत्रीयस्थाने कर्त्तव्यता ।
 १५ द्विशसनप्रकारः ।
 १६ गायत्रीकारशंसनम् ।

सूत्रम् ।

१७ मैत्रावरुणमन्त्रद्वयम् ।

इति प्रथमे द्वितीया कण्डिका ।

अथ सप्तमे द्वितीया कण्डिका ।

- १ मन्त्रत्वतीयशस्त्राधिकारे कर्त्तव्यता ।
- २ मन्त्रत्वतीयनिष्ठावापः ।
- ३ सूक्तपूर्वशंसनमन्त्रः ।
- ४ प्रगाथावर्त्तनम् ।
- ५ एकैकप्रगाथकर्त्तव्यता ।
- ६ मन्त्रत्वतीयानामेकैवप्रगाथः ।
- ७ मन्त्रत्वतीये ध्रुवनियमः ।
- ८ धाव्याकथनम् ।
- ९ चतुर्विंशे पृष्ठनियमः ।
- १० रथन्तरनियमः ।
- ११ योनिशंसनम् ।
- १२ वैष्णवादीनां योनिशंसनम् ।
- १३ स्तोत्रादीनां योन्य इति ।
- १४ अर्द्धशंसनसंस्तव्यता ।
- १५ निहितयोनिशंसनम् ।
- १६ सामगाथाशंसनम् ।
- १७ रथन्तरकर्म्मोक्तिः ।
- १८ दृष्टः कर्म ।
- १९ प्रगाथशंसनम् ।
- २० सूक्तस्य पुरस्तात् शंसनमन्त्रः ।
- २१ निष्केवल्ये चमसभक्षणम् ।

द्वयम् ।

२२ भक्ष्यजपस्य नित्यता ।

२३ षोडशिपात्रभक्ष्यम् ।

इति सप्तमे द्वतीया कण्डिका ।

अथ सप्तमे चतुर्थी कण्डिका ।

- १ होत्रकानां विधिः ।
- २ मैत्रावरुणस्य स्तोत्रीयानुरूपयुगलद्वयम् ।
- ३ चतुर्थस्यानुरूपयुगलानि ।
- ४ स्तोत्रीयानुरूपाणां दशयुगलानि ।
- ५ सर्वस्तोत्रीयानुरूपः ।
- ६ प्रगाथसंज्ञादि ।
- ७ आरम्भनीया ऋचः ।
- ८ अहीनशंसनम् ।
- ९ द्वितीयसूक्तशंसनम् ।
- १० उत्तमसूक्तम् ।
- ११ अहीनसूक्तानि ।
- १२ वैश्वदेवशस्त्रम् ।
- १३ अग्निमातृतं शस्त्रम् ।
- १४ अग्निष्टोमसंस्थकथनम् ।
- १५ उक्थसंस्थकथनम् ।

इति सप्तमे चतुर्थी कण्डिका ।

अथ सप्तमे पञ्चमी कण्डिका ।

- १ अभिषेकस्य पृष्ठस्य च अष्टद्विवरणम् ।

सूत्रम् ।

- २ रथन्तरष्टानि ।
- ३ दृष्टपृष्ठकथनम् ।
- ४ रथन्तरस्याहानि सामानि च ।
- ५ योनिशंसनम् ।
- ६ आन्विनादन्यत्र योनिशंसनम् ।
- ७ सानुरूपयोनिशंसनम् ।
- ८ दृष्टावपनम् ।
- ९ मैत्रावरुणस्यावापः ।
- १० परिशिष्टे आवापस्थाने आवापः ।
- ११ क्लोमातिशंसने संख्योपदेशः ।
- १२। १३ आवापविकल्पनम् ।
- १४ आरम्भनीयपर्यासाभावः ।
- १५ सूक्तघटककथनम् ।
- १६। १७ आवापातिदेशः ।
- १८ निष्कैवल्यादिसूक्ते ।
- १९ श्रुत्वातिदेशः ।
- २० सम्पातसंज्ञाविधानम् ।
- २१ सम्पातविभागः ।
- २२ सम्पातस्य प्रगाथसदृशत्वम् ।
- २३ सम्पातनियमः ।

इति सप्तमे पञ्चमी कण्डिका ।

अथ सप्तमे षष्ठी कण्डिका ।

- १ द्वितीयाभिज्ञविकस्यान्यम् ।
- २ दृष्टपञ्चकप्रदर्शनम् ।

सूत्रम् ।

- ३ गृह्यसमदस्य प्रउगम् ।
- ४ दृचविपर्ययशंसनम् ।
- ५ प्रकृतिशंसनविशेषः ।
- ६ प्रतिपदनुचराभेदः ।
- ७ प्रतिपदनुचराविभागः ।

इति सप्तमे षष्ठी कण्डिका ।

अथ सप्तमे सप्तमी कण्डिका । .

- १ होत्रकायामैकाहिकम् ।
- २ मरुत्वतीयमैकाहिकम् ।
- ३ वैश्वदेवमैकाहिकं शस्त्रम् ।
- ४ प्रतिपदनुचराः ।
- ५ माध्यन्दिनम् ऐकाहिकम् ।
- ६ नवम्युत्तमा कर्त्तव्यता ।
- ७ सावित्रमैकाहिकम् ।
- ८ आभिमारुतप्रतिपदनुचराः ।
- ९ अभिषेकस्य षड्वह्वम् ।
- १० अभिषेकमोक्थत्राविभागः ।
- ११ उक्थत्रस्तोत्रीयानुरूपोक्तिः ।
- १२ मैत्रावरुणस्य स्तोत्रीयानुरूपाः ।

इति सप्तमे सप्तमी कण्डिका ।

अथ सप्तमे अष्टमी कण्डिका ।

- १। २। ३ समाहरणीयस्तोत्रीयानुरूपयुगजानि ।

सूत्रम् ।

४ सूक्तानामेकैकावापः ।

इति सप्तमे अष्टमी कण्डिका ।

अथ सप्तमे नवमी कण्डिका ।

१ वर्जमानस्तोत्रे ऋचावपनम् ।

२।३।४ ऋचावापे विशेषः ।

इति सप्तमे नवमी कण्डिका ।

अथ सप्तमे दशमी कण्डिका ।

१ पृष्ठस्याद्येऽहनी ।

२ अभिज्ञवातिदेशः ।

३ आद्याह्नयविशेषः ।

४ तृतीयाभिज्ञवातिदेशः ।

५ दृचकर्तव्यता ।

६ चतुरक्षराभ्यासः ।

७ अभ्यासनिषेधः ।

८ निष्क्रोबल्ये विशेषविधिः ।

इति सप्तमे दशमी कण्डिका ।

अथ सप्तमे एकादशी कण्डिका ।

१ अङ्गां न्यूङ्गधर्मता ।

२ न्यूङ्गलक्ष्यकथनम् ।

सूत्रम् ।

- ३ अनुदात्तोक्तिः ।
- ४ अर्द्धाकारोक्तिः ।
- ५ अनुदात्तीकरणम् ।
- ६ निदर्शनोदाहरणम् ।
- ७ न्यूङ्गपुनरावृत्तिप्रदर्शनम् ।
- ८ सूक्तपादे न्यूङ्गकरणम् ।
- ९ न्यूङ्गनिर्दकरणम् ।
- १० न्यूङ्गप्रकारोक्तिः ।
- ११ निनर्दप्रदेशकथनम् ।
- १२ तस्य विशेषप्रदर्शनम् ।
- १३ सन्देहनिवर्तनम् ।
- १४ पूर्वार्द्धचंपुनःपाठः ।
- १५ द्वितीयार्द्धं प्रतिगरः ।
- १६ औकारस्वरनिषेधविधानम् ।
- १७ प्रतिगरनिदर्शनोदाहरणम् ।
- १८ अर्द्धाकारन्यूङ्गनम् ।
- १९ प्रतिगरारम्भकालः ।
- २० तत्रैकेषां मतम् ।
- २१ आरम्भकर्तव्यताविशेषः ।
- २२ आनुष्टुभं प्रउगम् ।
- २३ षष्ठप्रतीकप्रदर्शनम् ।
- २४ अनुस्वरविधानम् ।
- २५ मरुत्वतीयद्विसूक्तकथनम् ।
- २६ निविदधारणम् ।
- २७ स्तोत्रीयानुरूपौ ।
- २८ निष्कैवल्यं न्यूङ्गम् ।

सुत्रम् ।

- २६ न्यूङ्गातिदेशकरणम् ।
 ३० मध्यपादन्यूङ्गता ।
 ३१ प्रतिगरस्य निवृत्ता ।
 ३२ प्रणवान्तःप्रतिगरः ।
 ३३ अर्द्धशः शस्यता ।
 ३४ तिखो विराजः ।
 ३५ टचावपनम् ।
 ३६ ब्राह्मणाच्छंस्यावपनम् ।

३७ ३८ ३९ ४० अच्चावाककथनम् ।

इति सप्तमे एकादशी कण्डिका ।

अथ सप्तमे द्वादशी कण्डिका ।

- १ क्षोमवृद्धिनिमित्त आवापः ।
 २ अनतिशस्ते येन्द्रस्तानि ।
 ३ अतिशंसनाभावः ।
 ४ अतिशस्त्यस्तेऽमः ।
 ५ उत्तरसवनयोरतिशंसनम् ।
 ६ आन्यनवर्षकथनम् ।
 ७ वार्हतप्रउगप्रकारः ।
 ८ प्रगाथच्छ्रयः ।
 ९ त्रिस्तुक्तकथनम् ।
 १० अर्द्धकारशंसनम् ।
 ११ पुरीषपदोपसन्तननम् ।
 १२ पञ्चपदशंसनम् ।
 १३ पञ्चाक्षरपञ्चपदशंसनम् ।

सूत्रम् ।

- १४ योनिशंसनस्थाने विशेषः ।
- १५ अनुरूपद्वयशंसनम् ।
- १६ निष्कैवल्यचिसूक्तम् ।
- १७ पाङ्कमथ्यसूक्तम् ।
- १८ उत्तमत्रैलुभता ।
- १९ मरुत्वतीयावसानत्वम् ।
- २० अवसानान्तरकथनम् ।

इति सप्तमे द्वादशी कण्डिका ।

इति सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ।

सूत्र संख्या १६५ ।

अष्टमाध्याये

कण्डिकाः १—१४ पृष्ठाषष्ठाहः प्रभृति वैश्वदेवादिप्रकारोक्तिः ।

अथ अष्टमे प्रथमा कण्डिका ।

- १ प्रस्थितयान्याविशेषः ।
- २ प्रस्थितयान्यासप्तर्चः ।
- ३ अनवानोक्तिः ।
- ४ आगन्तव्यप्रस्थितयान्या ।
- ५ अनवानयजनम् ।
- ६ मैत्रावरुणप्रेष्यः ।
- ७ वघट्कारुहतायजनम् ।

सूत्रम् ।

- ८ ऋतुयाज्यानामृचः ।
- ९ अङ्ग आत्यकथनम् ।
- १० विग्रहविशेषकरणम् ।
- ११ सप्तपदानामर्द्धाणां विधिः ।
- १२ द्वाचोक्त्यनन्तरं प्रशङ्ककर्तव्यता ।
- १३ अभ्यासकर्तव्यतानिषेधः ।
- १४ त्रिसूक्तद्वयकथनम् ।
- १५ पादच्छेपीनां शंसनप्रकारः ।
- १६ रैवते कोष्ठीयानुरूपौ ।
- १७ निष्को वल्यत्रिसूक्तम् ।
- १८ प्रतिपदनुचरकथनम् ।
- १९ प्राप्तसूक्तस्थाने त्रिसूक्तादेशः ।
- २० सूक्तशंस्यता ।
- २१ द्वितीयसूक्तावपनम् ।
- २२ अर्द्धर्षशः शंस्यता ।
- २३ द्वयसूक्तशंसनम् ।
- २४ वैश्वदेवाधिकारशेषः ।

इति अष्टमे प्रथमा कण्डिका ।

अथ अष्टमे द्वितीया कण्डिका ।

- १ द्वितीयसवने द्विपदा स्तुतिः ।
- २ विकृतशिल्पशंसनम् ।
- ३ । ४ द्वितीयानुरूपौ वालखिल्याऋक्विहरणम् ।
- ५ पक्षोविहरणम् ।
- ६ विहारप्रकारकथनम् ।

सूत्रम् ।

- ७ विहारे सूक्तविशेषः ।
- ८ विहारे ऋक्विशेषः ।
- ९ एथक्विहारकथनम् ।
- १० पादव्यतिमर्शकरणम् ।
- ११ अर्द्धर्चादीनां व्यतिमर्शः
- १२ विपर्ययशंसनम् ।
- १३ सौपर्यसूक्तशंसनम् ।
- १४ शंसनक्रमविशेषः ।
- १५ द्विविधदुरोद्धकथनम् ।
- १६ सूक्तविशेषशंसनम् ।
- १७ हौगिडनसंज्ञाकरणम् ।
- १८ महाबलभित्तिविहारः ।
- १९ सूक्तविहारप्रकारः ।
- २० एकपदाशंसनम् ।
- २१ चतुष्टयशंसनम् ।
- २२ महाव्रतादगाहरणम् ।
- २३ महानाम्नीभ्य ऋगाहरणम् ।
- २४ विद्वत्प्रतिगरप्रतिषेधः ।
- २५ चतुर्थरूपकशंसनम् ।
- २६ उभयविहारसमानता ।

इति अष्टमे द्वितीया कण्डिका ।

अथ अष्टमे तृतीया कण्डिका ।

- १ ब्राह्मणाच्छिक्षोत्रानुरूपौ ।
- २ सुकीर्तिनामसूक्तं ।

सुत्रम् ।

- ३ अर्द्धशंसनम् ।
- ४ लघाकपिस्तु शंसनम् ।
- ५ पंक्तिशंसनम् ।
- ६ अप्रणवान्तप्रतिगरः ।
- ७ कुन्तापशंसनम् ।
- ८ आदिचतुर्दशष्टचशंसनम् ।
- ९ अनुदात्तीकरणम् ।
- १० उदात्तानुदात्तादिनिर्णयः ।
- ११ स्वरविपर्ययकरणम् ।
- १२ वियहकरणम् ।
- १३ अर्द्धशः शंस्यता ।
- १४ सप्ततिपदशंसनम् ।
- १५ अष्टादशपदशंसनम् ।
- १६ आदिनवपदशंसनम् ।
- १७ अष्टादशसम्पाद्यशंसनम् ।
- १८ षडनुष्टुप्शंसनम् ।
- १९ अवसानप्रतिगरौ ।
- २० पञ्चःशंस्यता ।
- २१ प्रणवेषु प्रतिगराः ।
- २२ निशान्ते शंस्यता ।
- २३ प्रतिगरा अनुष्टुभश्च ।
- २४ द्वितीयप्रतिगरौ ।
- २५ प्रतिमरथ्यासः ।
- २६ प्रणवप्रतिगरता ।
- २७ भूतेच्छदनाम ऋचः ।
- २८ आह्नस्या ऋचः ।

सूत्रम् ।

२८।३० आह्नस्यानामर्थातिदेशः ।

३१ प्रणवप्रतिगरदशार्चः ।

३२ आनुष्टुभत्वकथनम् ।

३३ पच्छःशंस्यता ।

३४ एकाहिकप्रकारः ।

इति अष्टमे द्दतीया कण्डिका ।

अथ अष्टमे चतुर्थी कण्डिका ।

१ अल्पावाक्यस्य लोपनीयानुरूपौ ।

२ एवयामवग्रामकसूक्तम् ।

३ नित्यैकाहिकानि ।

४ द्विपदास्तोत्रे शिल्पकर्तव्यता ।

५।६ नित्यशिल्पत्वम् ।

७ शिल्पशंसनम् ।

८ मैत्रावरुणशंसनम् ।

९ पंक्तिशंसनाहःशंसनम् ।

१० अल्पावाकशंसनम् ।

११ सूक्तस्य श्रुतिसिद्धता ।

१२ हेतुः पच्छःशंसनम् ।

१३ दूरोद्दण्डोद्दण्डम् ।

१४ सम्पातसूक्ते दूरोद्दण्डम् ।

१५ शस्यारम्भनीयता ।

१६ शस्य व्यतिक्रमकरणम् ।

१७। १८ एकाहाहीनसूक्तादयः ।

सूचम् ।

- १९ एष्टसंस्थाक्रमः ।
- २० एष्टसंस्थाकरणम् ।
- २१ रथन्तरादिष्टत्वम् ।
- २२ प्रत्यक्षष्टत्वोक्तिः ।
- २३ परोक्षष्टत्वोक्तिः ।
- २४ ऋगन्तरसम्बद्धष्टत्वोक्तिः ।
- २५ एष्टस्तोमनामकायनम् ।
- २६ आपर्क्यष्टं नाम ।
- २७ तनूष्टनामकरणम् ।

इति अष्टमे चतुर्थी कण्डिका ।

अथ अष्टमे पञ्चमी कण्डिका ।

- १ अभिजिन्नामदृष्टष्टः ।
- २ उभयसामत्वविधानम् ।
- ३ सामप्रगाथः ।
- ४ माध्यन्दिने शंसनप्रकारः ।
- ५ ऐकाहिकादिशंसनम् ।
- ६ तत्र गौतममतम् ।
- ७ स्तोत्रावृत्तिविभागः ।
- ८ ऋचथत्ययशंसनम् ।
- ९ खरसामविधानम् ।
- १० खरसामसंज्ञाकायनम् ।
- ११ खरसाक्षां एष्टत्वम् ।
- १२ स्तोत्रीयाकायनम् ।
- १३ सर्वखरसामसु स्तोत्रीयः ।

सूत्रम् ।

१४ अक्षररूपताकथनम् ।

१५ यथानुरूपकरणम् ।

१६ खराबां गित्यत्वम् ।

इति अष्टमे पञ्चमी कण्डिका ।

अथ अष्टमे षष्ठी कण्डिका ।

१ विधुवत्कथनम् ।

२ अनुवाकस्य वक्तव्यता ।

३ सामिधेयीनां धाव्या ।

४ सन्नीया कथ्यता ।

५ पशूपाकम्भनम् ।

६ मन्त्रत्वतीयसूक्तौ ।

७ महादिवाकीर्त्तं पृष्ठं साम ।

८ योनिशंसनम् ।

९ वृद्धतो योनिशंसनम् ।

१० अन्ययोनिशंसनम् ।

११ प्रगाथकथनम् ।

१२ निष्कवेवस्यसूक्तानि ।

१३ ऐन्त्रीनिविदशंसनम् ।

१४ तार्क्षसामशंसनम् ।

१५ दूरोद्धारोद्धारम् ।

१६ श्वेतनैधसयोर्योनिशंसनम् ।

१७ उभयोर्विशेषविधानम् ।

१८ होत्रकाणां योनिस्त्रागम् ।

सूत्रम् ।

- १६ तृतीयसवनोक्तिः ।
- २० प्रतिपदनुषरौ ।
- २१ यज्ञायत्रीयस्त्राने भासकर्तव्यता ।
- २२ स्तोत्रीयानुरूपौ ।
- २३ स्तोत्रीयानुरूपविकल्पः ।
- २४ अनुरूपविकल्पनम् ।
- २५ स्वरसामकथनम् ।

इति अष्टमे षष्ठी कण्डिका ।

अथ अष्टमे सप्तमी कण्डिका ।

- १ विंशतिविंशजिति आच्यम् ।
- २ माध्यन्दिनातिदेशः ।
- ३ वैराजपृष्ठे न्यूङ्गता ।
- ४ दृष्टतोयेनिस्थानम् ।
- ५ होत्रकानां पृष्ठनिरूपणम् ।
- ६ उभयोर्योनिशंसनम् ।
- ७ ब्राह्मणाच्छंसिनो योनिस्थानम् ।
- ८ वामदेवकाशेययोनिः ।
- ९ योनिस्थाननिर्देशः ।
- १० सामप्रगाथशंसनम् ।
- ११ विंशजिति नवरात्रप्रकारः ।
- १२ अधिष्टोमत्वसिद्धिः ।
- १३ एकेषां शाखिनां मतम् ।
- १४ संज्ञाविधिकथनम् ।
- १५ सवनश्रीगोरायुसंज्ञ प्रकारः ।

सूत्रम् ।

- १३ गौरायुसस्य षड्विंशतृतिः ।
- १७ दशरात्राधिकारः ।
- १८ एकषड्विंशत्यनुष्ठानविधिः ।
- १९ वैरूपसाम्नः स्थायित्वाभावः ।
- २० छान्दोमिकसूक्तद्वयम् ।
- २१ विष्णुवतो निविद्धानद्वयम् ।
- २२ २३ छान्दोमिकमन्त्रतृतीयः ।
- २४ द्वपदसूक्तानि ।
- २५ समूहोपसंहारः ।

इति अष्टमे सप्तमी कण्डिका ।

अथ अष्टमे अष्टमी कण्डिका ।

- १ निविदाधानम् ।
- २ षट्पञ्चकथनम् ।
- ३ तृतीयसवनस्य त्रैलोक्यम् ।
- ४ वैराजादिष्टुतः ।
- ५ मायतादौ द्विपादोक्तिः ।
- ६ वैश्वदेवादौ उत्तमत्वकरणम् ।
- ७ प्रणवकर्त्तव्यता ।
- ८ वैश्वदेवादौ त्रयोद्वारः ।
- ९ पृष्ठोक्तिसमापनम् ।

इति अष्टमे अष्टमी कण्डिका ।

अथ अष्टमे नवमी कण्डिका ।

- १ छान्दोमकथनम् ।

सूत्रम् ।

- २ एकपातिन्यादिहृन्दोमः ।
- ३ निविदाधानविधानम् ।
- ४ निविदो विपरीतत्वम् ।
- ५ दृचसूक्तानि ।
- ६ द्विपदासूक्तस्य निबन्धता ।
- ७ वैश्वानरीयसूक्तादि ।

इति अष्टमे नवमी कण्डिका ।

अथ अष्टमे दशमी कण्डिका ।

- १ एकपातिन्यादिदृचः ।
- २ चतुर्ह्रस्वादिक्थनम् ।
- ३ कल्पजदृचसूक्तादि ।

इति अष्टमे दशमी कण्डिका ।

अथ अष्टमे एकादशी कण्डिका ।

- १ आन्यप्रउगादयः ।
- २ एकपातिन्योक्तिः ।
- ३ समाहार्य दृचः ।
- ४ वैश्वानरीयसूक्तम् ।

इति अष्टमे एकादशी कण्डिका ।

अथ अष्टमे द्वादशी कण्डिका ।

- १ दशमेऽहनि कर्त्तव्याधिकारः ।
- २ अनुसुभः स्नाने कर्त्तव्याह्नयः ।

सुत्रम् ।

- ३ पच्छःकर्त्तव्यता ।
- ४ आश्विनक्रतु दक्षः ।
- ५ अनसुभः स्थाननियमः ।
- ६ अच्छावाकद्वयोः ।
- ७ दृतयाज्यानियमः ।
- ८ सर्व्वेषु दशमेऽहनि दृतयाज्यानियमः ।
- ९ तत्रैकेषां मतम् ।
- १० परस्परविवेचनीयत्वम् ।
- ११ संशये कर्त्तव्यता ।
- १२ तत्रैकेषां मतम् ।
- १३ संशये साधयितव्यता ।
- १४ प्राथम्यसंज्ञाः ।
- १५ आश्विनसूक्तकथनम् ।
- १६ विग्रहाद्युद्धारकर्त्तव्यता ।
- १७ ऋक्त्रयसूक्तसूक्तता ।
- १८ रथन्तरपृष्ठयोनिशंसनम् ।
- १९ गानगारिमतम् ।
- २० ऋगावानशंसनम् ।
- २१ आहावोपसन्तानम् ।
- २२ उषाहाद्युक्तिकथनम् ।
- २३ गायत्रीस्थाने कर्त्तव्यता ।
- २४ वैश्वदेवसूक्तादिषु आहावः कर्त्तव्यः ।
- २५ आहर्त्तव्यसूक्तकथनम् ।
- २६।२७ अग्निष्टोमसंख्यमहः ।

इति अष्टमे द्वादशी कण्डिका ।

अथ अष्टमे त्रयोदशी कण्डिका ।

सूत्रम् ।

- १ गार्हपत्यहोमः ।
- २ अग्नीध्रीयहोमः ।
- ३ मानसस्तोत्रम् ।
- ४ हेतुराज्ञानम् ।
- ५ इतराज्ञानम् ।
- ६ स्तोत्रीयधर्मनिवृत्तिः ।
- ७ चतुर्होत्रमन्त्रोत्पत्तिः ।
- ८ प्रतिगरसंज्ञादयम् ।
- ९ चतुर्होताख्यः पदसमूहः ।
- १० ग्रहयज्ञमन्त्रः ।
- ११ अश्वर्थीरपव्रजनम् ।
- १२ उपांशुद्रवणम् ।
- १३ अनुसंज्ञका मन्त्राः ।
- १४ ब्रह्मोद्यसंज्ञका मन्त्राः ।
- १५ प्रियवाक्यस्योच्चैर्वक्तव्यता ।
- १६ याज्याकथनम् ।
- १७ वषट्कारस्याकर्तव्यता ।
- १८ वषट्कारानुमन्त्रणं कर्तव्यम् ।
- १९ अश्वर्थीरनुमोदनम् ।
- २०।२१ मनसाभक्षाद्वरणम् ।
- २२ समन्वारम्भनम् ।
- २३ तीर्थप्रदेशे सर्पणम् ।
- २४।२५ सर्पणमार्गविधिः ।
- २६ वरान् दत्त्वा वाचं विद्वजन्ते ।

सूत्रम् ।

- २७ वाचं नमस्तुभ्युः ।
- २८ वाचेविसर्जनम् ।
- २९ वाग्विसर्गमन्त्रः ।
- ३० हेतुकर्मपरिमाणम् ।
- ३१ अभियज्ञगाथा ।
- ३२ हेत्रामर्शानाम् कर्तव्यता ।
- ३३ऽ४ अपवादसूचकम् ।
- ३५ आहीनैकाहव्याख्यानम् ।

इति अष्टमे त्रयोदशी कण्डिका ।

अथ अष्टमे चतुर्दशी कण्डिका ।

- १ ब्रह्मचारिधर्मः ।
- २ महात्मनीव्रतकथनम् ।
- ३ ब्रह्मचारिस्थालीपाकः ।
- ४ ब्रह्मचारिहोमः ।
- ५ ऊतशेषभोजनम् ।
- ६ आदित्योपस्थानम् ।
- ७ वाग्यमनम् ।
- ८ आचार्यसंहितगमनध्यानम् ।
- ९ नित्याध्ययनम् ।
- १० शयनविधिः ।
- ११ स्विष्टकृद्धोमसमापनम् ।
- १२ अग्निस्थापनम् ।
- १३ आचार्योपवेशनम् ।
- १४ आचार्यस्य पश्चादुपवेशनम् ।

सूत्रम् ।

१५। १६ महानास्त्रीकथनानुष्ठा ।

१७ सख्यैवकथनम् ।

१८ महाव्रतेतिकर्तव्यता ।

१९ स्वाध्यायधर्मः ।

२० महाव्रतेऽध्ययनविशेषः ।

२१। २२ अध्ययनकालः ।

इति अष्टमे चतुर्दशी कण्डिका ।

इति अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ।

सूत्रसंख्या २८४ ।

नवमाध्याये

कण्डिकाः १—१९ एकाहाहीनादि-सचविधिः ।

अथ नवमे प्रथमा कण्डिका ।

१ अहीनैकाहप्रकृतयः ।

२ सात्रिकप्रकृतिस्त्वयम् ।

३।४।५ अनतिदेशे कर्तव्यता ।

६ द्वादशशतदक्षिणा ।

७ । ८ सहस्रदक्षिणा ।

९ चतुरहादेर्दक्षिणा ।

१० दक्षिणानयनविशेषः ।

११ अतिरिक्तदक्षिणा ।

सूत्रम् ।

- १२ स्तोमपृष्ठग्रंथान्यत्वम् ।
- १३ नित्यकर्त्तव्यता ।
- १४ होतुर्विघ्नेषकर्म ।
- १५ निविद्धानीय पुरस्तादावापः ।
- १६ स्तोमहानावुद्धारः ।
- १७ दृष्टानां कर्त्तव्यता ।
- १८ यथानिविदस्तथैवान्यदृष्टः ।

इति नवमे प्रथमा कण्डिका ।

अथ नवमे द्वितीया कण्डिका ।

- १ उक्तानुसंकीर्त्तनम् ।
- २ पर्वणां स्थाने सोमकर्त्तव्यता ।
- ३ एकेषां मते सोमायूपरहिताः ।
- ४ अयूपकेषु सोमेषु परिधौ पशुनियोगः कर्त्तव्यः ।
- ५ प्रथमसाम्पातिकानिघाड़हिकानि ।
- ६ वैश्वदेवः सवनीयः पशुः ।
- ७ दृष्टपतिदेवयोऽनूवन्थः पशुः ।
- ८ द्रष्टृचोदनासु गोआयुधीविपरीते ।
- ९ गोआयुधो उत्तराहस्य ।
- १० अङ्गोर्याथासंख्येन पशुः ।
- ११ मित्रावरुणदैवत्वा अनूवन्थाः ।
- १२ ऐन्द्रामपशुस्थाने अभिष्टोमः कर्त्तव्यः ।
- १३ साकमेधस्थाने व्यहोतिरात्रः ।
- १४ द्वितीयाहःसु अनुसवनम् ।
- १५ तृतीयेऽहनि क्रौडिनम् ।

सूत्रम् ।

- १६ माध्यन्दिने माहेन्द्राणि ।
 १७ उभयोर्मध्ये दृतयाज्ये ।
 १८ अनतिप्रणीतचर्ष्यायामुपस्थानम् ।
 १९ अनूवन्थायाः पुरोडाशः ।
 २० आग्नेयीप्रभृतिषु हवनीयः पशुः ।
 २१ एकैवानूवन्था ।
 २२ शुनासीरीयामदिष्टोमः ।
 २३ २४ दैवतान्तरविधानम् ।
 २५ पञ्चाशत्संख्यका गावो दक्षिणा ।
 इति नवमे द्वितीया कण्डिका ।

अथ नवमे द्वितीया कण्डिका ।

- १ राजसूयप्रकरणम् ।
 २ राजसूयकालादिनिर्णयः ।
 ३ चातुर्मास्यारम्भकालः ।
 ४ वैश्वदेवादीनि कर्माणि नित्यानि ।
 ५ पर्वान्तरे दर्शपूर्वमासौ ।
 ६ दिनविपर्ययपक्षविपर्ययौ ।
 ७ सम्बत्सरपरिसमाप्तौ कर्तव्यता ।
 ८ अभिषेचनीयउक्थसंख्यादि ।
 ९ अध्वर्युभिः राजाभिषेचनम् ।
 १० हेतुरासनविधानजपौ ।
 ११ प्रतिगरनियमः ।
 १२ ओमिति दैवमानुषानुच्चावचनम् ।
 १३ श्रौतःश्रेयमास्थानमाख्यापयेत् ।

सूत्रम् ।

- १४ आख्यात्रे सहस्रदक्षिणा ।
- १५ प्रतिगरित्रे शतदक्षिणा ।
- १६ यद् यस्य खं आसनं तत्तस्मै दद्यात् ।
- १७ आभेयादि चरित्वा दशपेययागः ।
- १८ चमसभक्षणम् ।
- १९ चमसानुप्रसर्पणम् ।
- २० पुनश्चप्रसर्पणे विशेषलक्षणम् ।
- २१ एकैर्घामतम् ।
- २२।२३ दशपेयादौ अधिककृत्तव्यः ।
- २४ केशवपनीयकर्त्तव्यता ।
- २५ व्युष्टिद्वयःकर्त्तव्यता ।
- २६ पूर्वोत्तररात्रिकर्म ।
- २७ क्षत्रस्य घृतिर्नामैकाहः ।

इति नवमे दृतीया कण्डिका ।

अथ नवमे चतुर्थी कण्डिका ।

- १ अयमेव राजसूयप्रकारः ।
- २ न्यायकृत्तो दक्षिणाविधिः ।
- ३।४।५ अभिसेचनीये दक्षिणानियमः ।
- ६ संखपेष्टोनां दक्षिणाविधिः ।
- ७ दशपेये दक्षिणानियमः ।
- ८ ऋत्विज आदिष्टदक्षिणा ।

६।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२० उद्गात्रादेर्दक्षिणा ।

इति नवमे चतुर्थी कण्डिका ।

अथ नवमे पञ्चमी कण्डिका ।

सुत्रम् ।

- १ गरगीर्षस्य उशनसस्तोमः ।
- २ गोष्टोमादियज्ञः ।
- ३ बृहस्पतिसवकर्त्तव्यता ।
- ४ ढ्यक्षकर्त्तव्यस्थाननिर्णयः ।
- ५ होत्रकाणां ढ्यक्षशंसनम् ।
- ६ माध्यन्दिने सवने विशेषविधिः ।
- ७।८।९।१० सवने दक्षिणाविशेषः ।
- ११ शत्रूणाभिभवितुर्यज्ञः ।
- १२ स्वर्गकामस्यकर्त्तव्यता ।
- १३ अन्नाद्यकामस्य कर्त्तव्यता ।
- १४ दानशीलप्रजाकामकर्त्तव्यता ।
- १५ बृहस्पतिसवेनशस्यं व्याख्यातम् ।
- १६ एकाहस्य सूक्तमुखीयाः ।

इति नवमे पञ्चमी कण्डिका ।

अथ नवमे षष्ठी कण्डिका ।

- १ गौतमस्तोमस्य विशेषविधिः ।
- २ यद्दान्तरकथ्यभावः ।
- २ उभयाङ्गानम् ।
- ४५ क्षोत्रीयानुरूपान्तरकथ्यः ।
- ६ एकस्तोत्रीयकार्यः ।
- ७ आह्वावकर्त्तव्यता ।

सूत्रम् ।

८ सामान्तबुध्यपक्षः ।

इति नवमे षष्ठौ कण्डिका ।

अथ नवमे सप्तमी कण्डिका ।

- १ अभिचरणीयश्लेनाजिरयागः ।
- २ मध्यन्दिनशस्यद्वयम् ।
- ३ शस्यशेषस्य बृहस्पतिसवेनव्याख्या ।
- ४ युद्धार्थसज्जितस्य कर्त्तव्यता ।
- ५ बर्हिर्निर्णयः ।
- ६ परिधिनिरूपणम् ।
- ७ विभीतकमयर्द्धधमः ।
- ८ इध्मविधये वृक्षविशेषः ।

६।१० आश्रावणं प्रत्याश्रावणञ्च ।

- ११ वषट्कारेण वर्णतीक्ष्णीकरणम् ।
- १२ अङ्गारान् पेषयन्निव जुहुयात् ।
- १३ साद्यःक्रेषु साधारणधर्माः ।
- १४ खलदेशे उत्तरवेदिः ।
- १५ अनडुत्भ्रमणयूपः ।
- १६ स्फुरययूपः ।
- १७ कटकरहितत्वम् ।
- १८ यूपकठकस्य कलापीत्वम् ।

१६।२० अप्राज्ञतधर्मकथनम् ।

- २१ सम्यैवानुसारेण विकारः ।
- २२ अमिष्टुतायजनम् ।

सूत्रम् ।

- २३ सर्वाग्नेयकर्तृव्यता ।
- २४ इन्द्रनिह्वादिकर्तृव्यता ।
- २५ सर्वदेवतानामसु अग्निशब्दः ।
- २६ इन्द्रस्तुतायजनम् ।
- २७ इन्द्रसोममन्त्रप्रयोगः ।
- २८ कामनाविशेषे उपह्वययागः ।
- २९ इन्द्राग्नेयाः कुलाययागः ।
- ३० विजिगीषमानस्य यजनम् ।
- ३१ तीव्रसोमयागः ।
- ३२ विघ्नक्रतुयागः ।
- ३३ अजिरेण यजनम् ।
- ३४ इन्द्राविष्णोरुत्क्रान्तियजनम् ।
- ३५ ऋतपेययागः ।
- ३६।३७ सत्यमुक्ता चमसभक्षणम् ।
- ३८ दक्षिणाद्रव्यम् ।

इति नवमे सप्तमी कण्डिका ।

अथ नवमे अष्टमी कण्डिका ।

- १ अतिमूर्त्तियागे सौर्याचन्द्रमसीयजनम् ।
- २ उभययागे पक्षनिर्णयः ।
- ३ याज्यानुवाक्याकथनम् ।
- ४ सूक्तमुखीयनिर्णयः ।
- ५ सूर्यस्तुतायजनम् ।
- ६ व्योमनामसत्रयागः ।
- ७ विश्वदेवस्तुत्यजनम् ।

सूत्रम् ।

- ८ पञ्चसारदीययागः ।
- ९ पूर्वोक्तसामदयोक्तिः ।
- १० पञ्चसारदीयस्याज्यम् ।
- ११ तस्य पृष्ठकथनम् ।
- १२ गोसवविवधयजनम् ।
- १३ तदुभयोर्माध्यन्दिनः ।
- १४ दक्षिणानियमः ।
- १५ घोड़शैकाद्वयागविवरणम् ।
- १६ घोड़शानां प्रकृतित्यत्यासः ।
- १७ तेषामाद्यौ उद्भिद्वलभिदौ ।
- १८ उद्भिदादेर्माध्यन्दिनः ।
- १९ मन्युसूक्ते माध्यन्दिनः ।
- २० अग्निचरणीययागः ।
- २१ शब्दस्यैकाद्वकथनम् ।
- २२ कयासुभीयादिमान्दिनः ।
- २३।२४ घोड़शानां कामनानिर्णयः ।
- २५ ऋषिस्तोमादीनां ज्योतिष्टोमप्रकृतित्वम् ।
- २६ अग्निजवाहविभागः ।

इति नवमे अष्टमी कण्डिका ।

अथ नवमे नवमी कण्डिका ।

- १ वाजपेययजनम् ।
- २ तस्य दीक्षानिर्णयः ।
- ३ सप्तदशाहोभिः समान्निर्व्या ।
- ४ ऋत्विजो हिरण्यमालित्वम् ।

सूचम् ।

- ५ होतुर्व्यपकिञ्चल्यमानितम् ।
 ६ वार्हस्पत्येष्टिः ।
 ७ संयाम्यदयकथनम् ।
 ८ वाजिसामगागादि ।
 ९ षोडशीविधानम् ।
 १०।११ षषोडशिकवाजपेयोक्त्यः ।
 १२ एकवर्षत्रयप्रतीकम् ।
 १३ दूरोद्धारोद्धारम् ।
 १४।१५।१६।१७ सषोडशिकस्य दक्षिणा ।
 १८ वाजपेयसमाप्तिः ।
 १९ वैश्वस्यायं यागो नास्ति ।

इति नवमे नवमी कण्डिका ।

अथ नवमे दशमी कण्डिका ।

- १ प्रातःसवनाद्येकाहः ।
 २ पूर्वस्यापवादः ।
 ३ ऐकाहिकस्य माध्यन्दिनः ।
 ४ समपातशंसनम् ।
 ५ अहोर्गस्तशंसनम् ।
 ६ असमाम्नातानां सवने ।
 ७ विश्वजिच्छिल्येकाहः ।
 ८ विश्वजित्समानशस्यः ।
 ९ निष्के वल्यादिदृषः ।
 १० संस्तव्यसूक्तद्वयम् ।
 ११ शिल्पशंसनम् ।

सूत्रम् ।

- १२ सामसूक्तशंसनम् ।
- १३ आद्यद्वचशंसनम् ।
- १४ उत्तमद्वचशंसनम् ।
- १५ तृतीयसवनस्योपदेशः ।
- १६ अभिभाषते सूक्तम् ।
- १७ शस्योपायः ।

इति नवमे दशमी कण्डिका ।

अथ नवमे एकादशी कण्डिका ।

- १ अग्नोर्थ्यामेकाहः ।
- २।३ तदग्न्याख्यानप्रकारः ।
- ४ स्तोत्रीयानुरूपाशंसनम् ।
- ५ गर्भकारस्वरूपोक्तिः ।
- ६।७ रथन्तरपृष्ठपद्यः ।
- ८ बृहत्पृष्ठपद्यः ।
- ९ अच्छावाकपद्यः ।
- १० नित्यसामप्रगाथौ ।
- ११ अतिरात्रधर्मः ।
- १२ उक्थनिवृत्त्यपवादः ।
- १३ होत्रकादीनां शस्त्राणि ।
- १४।१५।१६ शंसनविधिविशेषः ।
- १७ स्तोत्रीयानुरूपः ।
- १८ अनुरूपोत्तमा द्वचः ।
- १९ परिधानीयास्तोत्रीया ।
- २० चतस्रो याज्याः ।

सूचम् ।

- ५ हेतुर्व्यक्तिगुणमाजितम् ।
- ६ वार्हस्पत्येष्टिः ।
- ७ संयाज्यदयकथनम् ।
- ८ वाजिसामगानादि ।
- ९ षोडशीविधानम् ।
- १०।११ ऋषोडशिकवाजपेयोक्तयः ।
- १२ एकर्षणयप्रतीकम् ।
- १३ दूरोद्धारोद्धारम् ।
- १४।१५।१६।१७ सशोडशिकस्य दक्षिणा ।
- १८ वाजपेयसमाप्तिः ।
- १९ वैश्वस्यायं यागो नास्ति ।

इति नवमे नवमी कण्डिका ।

अथ नवमे दशमी कण्डिका ।

- १ प्रातःसवनाद्येकाहः ।
- २ पूर्वस्यापवादः ।
- ३ ऐकाहिकस्य माध्यन्दिनः ।
- ४ समपातशंसनम् ।
- ५ अहीनसूक्तशंसनम् ।
- ६ असमाम्नातानां सवने ।
- ७ विश्वजिच्छिल्येकाहः ।
- ८ विश्वजित्समान
- ९ निष्कवे
- १० संस्तव
- ११ शि-

सूचक

- ७. सांख्यसंस्कृतम् ।
- ८. सांख्यसंस्कृतम् ।
- ९. सांख्यसंस्कृतम् ।
- १०. सांख्यसंस्कृतम् ।
- ११. सांख्यसंस्कृतम् ।
- १२. सांख्यसंस्कृतम् ।

सांख्यसंस्कृतम् ।

सांख्यसंस्कृतम् ।

- १. सांख्यसंस्कृतम् ।
- २. सांख्यसंस्कृतम् ।
- ३. सांख्यसंस्कृतम् ।
- ४. सांख्यसंस्कृतम् ।
- ५. सांख्यसंस्कृतम् ।
- ६. सांख्यसंस्कृतम् ।
- ७. सांख्यसंस्कृतम् ।
- ८. सांख्यसंस्कृतम् ।
- ९. सांख्यसंस्कृतम् ।
- १०. सांख्यसंस्कृतम् ।
- ११. सांख्यसंस्कृतम् ।
- १२. सांख्यसंस्कृतम् ।

सूत्रम् ।

- १६ माध्यन्दिने माहेन्द्राणि ।
 १७ उभयोर्मध्ये हृतयाज्ये ।
 १८ अनतिप्रणीतचर्षायामुपस्थानम् ।
 १९ अनूवन्थायाः पुरोडाशः ।
 २० आग्नेयीप्रभृतिषु हवनीयः पशुः ।
 २१ एकैवानूवन्था ।
 २२ शुनासीरीयामभिष्टोमः ।
 २३ २४ दैवतान्तरविधानम् ।
 २५ पञ्चाशत्संख्यका गावो दक्षिणा ।
 इति नवमे द्वितीया कण्डिका ।

अथ नवमे तृतीया कण्डिका ।

- १ राजसूयप्रकरणम् ।
 २ राजसूयकालादिनिर्णयः ।
 ३ चातुर्मास्यारम्भकालः ।
 ४ वैश्वदेवादीनि कर्माणि नित्यानि ।
 ५ पर्वान्तरे दर्शपूर्वमासौ ।
 ६ दिनविपर्ययपक्षविपर्ययौ ।
 ७ सम्बत्सरपरिसमाप्तौ कर्तव्यता ।
 ८ अभिषेचनीयउक्थसंस्थादि ।
 ९ अध्वर्युभिः राजाभिषेचनम् ।
 १० हेतुरासनविधानजपौ ।
 ११ प्रतिगरनियमः ।
 १२ ओमिति दैवमानुषानुच्चावचनम् ।
 १३ श्रौतःश्रेयमाख्यानमाख्यापयेत् ।

सूत्रम् ।

- १४ आख्यात्रे सहस्रदक्षिणा ।
- १५ प्रतिगिरित्रे शतदक्षिणा ।
- १६ यद् यस्य स्वं आसनं तत्तस्मै दद्यात् ।
- १७ आभेयादि चरित्वा दशपेययागः ।
- १८ चमसभक्षणम् ।
- १९ चमसानुप्रसर्पणम् ।
- २० पुरुषप्रसर्पणे विशेषलक्षणम् ।
- २१ एकैषामतम् ।
- २२।२३ दशपेयादौ अधिकऋचः ।
- २४ केशवपत्नीयकर्त्तव्यता ।
- २५ व्युष्टिद्वयःकर्त्तव्यता ।
- २६ पूर्वोत्तररात्रिकर्म ।
- २७ क्षत्रस्य घृतिर्नामैकाहः ।

इति नवमे दृतीया कण्डिका ।

अथ नवमे चतुर्थी कण्डिका ।

- १ अयमेव राजसूयप्रकारः ।
- २ न्यायकृत्तो दक्षिणाविधिः ।
- ३।४।५ अभिसेचनीये दक्षिणानियमः ।
- ६ संस्पृष्टोनां दक्षिणाविधिः ।
- ७ दशपेये दक्षिणानियमः ।
- ८ ऋत्विज आदिष्टदक्षिणा ।

६।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२० उद्गात्रादेर्दक्षिणा ।

इति नवमे चतुर्थी कण्डिका ।

अथ नवमे पञ्चमी कण्डिका ।

सूत्रम् ।

- १ गरगीर्क्षस्य उश्नसस्तोमः ।
- २ गोष्टोमादियज्ञः ।
- ३ वृहस्पतिसवकर्त्तव्यता ।
- ४ वृचकर्त्तव्यस्थाननिर्णयः ।
- ५ होत्रकाणां वृचशंसनम् ।
- ६ माध्यन्दिने सवने विशेषविधिः ।
- ७।८।९।१० सवने दक्षिणाविशेषः ।

- ११ शत्रूणाभिभवितुर्यज्ञः ।
- १२ स्वर्गकामस्यकर्त्तव्यता ।
- १३ अग्राद्यकामस्य कर्त्तव्यता ।
- १४ दानशीलप्रजाकामकर्त्तव्यता ।
- १५ वृहस्पतिसवनेनशस्यं व्याख्यातम् ।
- १६ एकाहस्य सूक्तमुखीयाः ।

इति नवमे पञ्चमी कण्डिका ।

अथ नवमे षष्ठी कण्डिका ।

- १ गौतमस्तोमस्य विशेषविधिः ।
- २ ग्रहान्तरकथ्यभावः ।
- २ उभयाङ्गानम् ।
- ४५ स्तोत्रीयानुरूपान्तरकथ्यः ।
- ६ एकस्तोत्रीयकार्यः ।
- ७ आह्रावकर्त्तव्यता ।

सूत्रम् ।

८ सामान्तबक्यपक्षः ।

इति नवमे षष्ठी कण्डिका ।

अथ नवमे सप्तमी कण्डिका ।

- १ अभिचरणीयश्रेणाजिरयागः ।
- २ मध्यन्दिनशस्यदयम् ।
- ३ शस्यश्रेषस्य बृहस्पतिसवेनव्याख्या ।
- ४ युद्धार्थसञ्चितस्य कर्त्तव्यता ।
- ५ वर्हिर्निर्णयः ।
- ६ परिधिनिरूपणम् ।
- ७ विभीतकमयर्द्धमः ।
- ८ इध्मविधये वृक्षविशेषः ।

६।१० आश्रावणं प्रत्याश्रावणञ्च ।

- ११ वषट्कारेण वर्णतीक्ष्णीकरणम् ।
- १२ अङ्गारान् पेषयन्निव जुहुयात् ।
- १३ साद्यःक्रेषु साधारणधर्माः ।
- १४ खलदेशे उत्तरवेदिः ।
- १५ अनडुत्भ्रमणयूपः ।
- १६ स्तूपयूपः ।
- १७ कटकरोहितत्वम् ।
- १८ यूपकठकस्य कलापीत्वम् ।

१६।२० अप्राकृतधर्मकथनम् ।

- २१ सम्यैवानुसारेण विकारः ।
- २२ अभिष्टुतायजनम् ।

सूत्रम् ।

- २३ सर्वाग्नेयकर्तव्यता ।
- २४ इन्द्रनिह्वादिकर्तव्यता ।
- २५ सर्वदेवतानामसु अग्निशब्दः ।
- २६ इन्द्रस्तुतायजनम् ।
- २७ इन्द्रसोममन्त्रप्रयोगः ।
- २८ कामनाविशेषे उपह्वययागः ।
- २९ इन्द्राग्नेयाः कुलाययागः ।
- ३० विजिगीषमानस्य यजनम् ।
- ३१ तीव्रसोमयागः ।
- ३२ विघ्नक्रतुयागः ।
- ३३ अजिरेण यजनम् ।
- ३४ इन्द्राविष्योक्तक्रान्तियजनम् ।
- ३५ ऋतपेययागः ।
- ३६।३७ सत्यमुक्ता चमसभक्षणम् ।
- ३८ दक्षिणाश्वत्थम् ।

इति नवमे सप्तमी कण्डिका ।

अथ नवमे अष्टमी कण्डिका ।

- १ अतिमूर्त्तियागे सौथ्याचन्द्रमसीयजनम् ।
- २ उभययागे पक्षनिर्णयः ।
- ३ याज्यानुवाक्याकथनम् ।
- ४ सूक्तमुखीयनिर्णयः ।
- ५ सूर्यस्तुतायजनम् ।
- ६ व्योमनामसन्नयागः ।
- ७ विश्वदेवस्तुत्यजनम् ।

सूत्रम् ।

- ८ पञ्चसारदीययागः ।
 ९ पूर्वोक्तसामद्वयोक्तिः ।
 १० पञ्चसारदीयस्याव्यम् ।
 ११ तस्य पृष्ठकथनम् ।
 १२ गोसवविवधयजनम् ।
 १३ तदुभयोर्माध्यन्दिनः ।
 १४ दक्षिणानियमः ।
 १५ घोड़शैकाद्वयागविवरणम् ।
 १६ घोड़शानां प्रकृतित्यत्वासः ।
 १७ तेषामाद्यौ उद्भिद्वलभिदौ ।
 १८ उद्भिदादेर्माध्यन्दिनः ।
 १९ मन्युसूक्ते माध्यन्दिनः ।
 २० अभिचरणीययागः ।
 २१ शब्दस्यैकाद्वकथनम् ।
 २२ कयासुभीयादिमान्दिनः ।
 २३१२४ घोड़शानां कामनानिर्णयः ।
 २५ ऋषिस्तोमादीनां ज्योतिष्टोमप्रकृतित्वम् ।
 २६ अभिज्ञवाहविभागः ।

इति नवमे अष्टमी कण्डिका ।

अथ नवमे नवमी कण्डिका ।

- १ वाजपेययजनम् ।
 २ तस्य दीक्षानिर्णयः ।
 ३ सप्तदशाहोभिः समान्निर्वा ।
 ४ ऋत्विजो हिरण्यमालित्वम् ।

सूचम् ।

- ५ हेतुर्व्यपकिञ्चलमाजितम् ।
 ६ वार्हस्पत्येष्टिः ।
 ७ संयाज्यद्वयकायनम् ।
 ८ वाजिसामगागादि ।
 ९ षोडशीविधानम् ।
 १०।११ षोडशिकवाजपेयोक्त्यः ।
 १२ एकवर्षयप्रतीकम् ।
 १३ दूरोद्धारोद्धारम् ।
 १४।१५।१६।१७ षोडशिकस्य दक्षिणा ।
 १८ वाजपेयसमाप्तिः ।
 १९ वैश्वस्यायं यागो नास्ति ।

इति नवमे नवमी कण्डिका ।

अथ नवमे दशमी कण्डिका ।

- १ प्रातःसवनाद्येकाहः ।
 २ पूर्वस्यापवादः ।
 ३ ऐकाहिकस्य माध्यन्दिनः ।
 ४ समपातशंसनम् ।
 ५ अहो गच्छ शंसनम् ।
 ६ असमाम्नातानां सवने ।
 ७ विश्वजिच्छिल्येकाहः ।
 ८ विश्वजित्समानशस्यः ।
 ९ निष्के वल्यादिदृष्टः ।
 १० संस्तव्यसूक्तद्वयम् ।
 ११ शिल्पशंसनम् ।

सूत्रम् ।

- १२ सामसूक्तशंसनम् ।
- १३ आद्यष्टचशंसनम् ।
- १४ उत्तमष्टचशंसनम् ।
- १५ तृतीयसवनस्योपदेशः ।
- १६ अग्निमासते सूक्तम् ।
- १७ शस्योपायः ।

इति नवमे दशमी कण्डिका ।

अथ नवमे एकादशी कण्डिका ।

- १ अग्नोर्थ्यामैकाहः ।
- २।३ तदग्राख्यानप्रकारः ।
- ४ स्तोत्रीयानुरूपशंसनम् ।
- ५ गर्भकारस्वरूपोक्तिः ।
- ६।७ रथन्तरष्टपक्षः ।
- ८ दहत्ष्टपक्षः ।
- ९ अच्छावाकपक्षः ।
- १० नित्यसामप्रगाथैः ।
- ११ अतिरात्रधर्मः ।
- १२ उक्थनिदृश्यपवादः ।
- १३ होत्रकादीनां शस्त्राणि ।
- १४।१५।१६ शंसनविधिविशेषः ।
- १७ स्तोत्रीयानुरूपः ।
- १८ अनुरूपोत्तमा ऋचः ।
- १९ परिधानीयास्तोत्रीया ।
- २० चतस्रो याज्याः ।

सूत्रम् ।

२१ मध्यशस्त्रस्तोत्रोच्चीथा ।

२२ दक्षिणाविशेषः ।

२३ होतुस्तन्निरूपणम् ।

इति नवमे एकादशी कण्डिका ।

इत्युत्तरषट्के नवमाध्यायः समाप्तः ।

सूत्रसंख्या २३७ ।

दशमाध्याये

कण्डिकाः १—१० ज्योतिरादिसुत्यान्तवर्णनम् ।

अथ दशमे प्रथमा कण्डिका ।

- १ ज्योतिर्नामैकाहः ।
- २ नवसप्तदशैकाहः ।
- ३ विषुवत्स्तोमैकाहः ।
- ४ गौरभिजिदेकाहै ।
- ५ अपरगोसंज्ञकः ।
- ६ वायुर्नामैकाहः ।
- ७ कामनाविशेषे विशेषः ।
- ८ ज्योतिरादीनां संस्थाविधिः ।
- ९ एकाहिकशस्योक्तिः ।
- १० एकाहसंज्ञाकथनम् ।

सूत्रम् ।

११ अहीनप्रकारः ।

१२ दीक्षाहर्षिज्ञानम् ।

१३।१४।१५ ऐतरेयशाखिमतम् ।

१६ अभिषेकवधङ्गः ।

१७ अतिरात्रसंस्थकर्त्तव्यता ।

१८ संख्याद्धानौ कर्त्तव्यता ।

इति दशमे प्रथमा कण्डिका ।

अथ दशमे द्वितीया कण्डिका ।

१ आङ्गिरसनामाहीनः ।

२ अधिकारिविकल्पनम् ।

३ द्वादशविधानम् ।

४ द्वितीयस्थापवादः ।

५ द्वितीये अहनि चान्यम् ।

६ गर्गत्रिरात्राहीनः ।

७ षष्ठसामादिकथनम् ।

८ उत्तमाहर्निर्णयः ।

९ उत्तमेऽहनि चान्यम् ।

१० वेदत्रिरात्राहीनः ।

११ अतिरात्रसंस्था ।

१२ कन्दोमाद्यहीनौ ।

१३ पराकच्छन्दोमादि ।

१४ षट्प्रकारत्रयकथनम् ।

१५ गर्गत्रिरात्रशस्याः ।

१६ अत्रेष्टतुर्वीराहीनः ।

सूत्रम् ।

१७, १८, १९ अथ चतुर्विंशत्याध्यायनिर्णयः ।

- २० रथन्तरप्लवम् ।
- २१ अनुष्टुपादिषु कर्तव्यता ।
- २२ अत्रिचतुर्थाहःसु बृहत् ।
- २३ जामदग्नाहीनः ।
- २४ उपसदां पुरोडाशत्वम् ।
- २५ वैश्वामित्राद्यहीनः ।
- २६ चतुरहकथनम् ।
- २७ सर्वसेनादिक्रतुः ।
- २८ पञ्चरात्रसमाप्तिः ।
- २९ पञ्चशारदीयविशेषः ।
- ३० पञ्चपञ्चाशत्तन्मन्त्रम् ।
- ३१ पञ्चरात्रव्रतस्य विशेषः ।
- ३२ अभिज्ञविकस्यापवादः ।

इति दशमे द्वितीया कण्डिका ।

अथ दशमे तृतीया कण्डिका ।

- १ ऋतूनां षडहः ।
- २ समूहकृतविकल्पः ।
- ३ पृथावसन्माहानि ।
- ४ षष्ठमहःकथनम् ।
- ५ सम्भार्याहीनः ।
- ६ सप्तरात्रः क्रतुः ।
- ७ पृथक्कथनम् ।
- ८ महाव्रतस्य स्वस्तीमलम् ।

छत्रम् ।

- ६ द्वितीयसप्तरात्रस्तोमः ।
- १० तृतीयस्यस्तोमः ।
- ११ चतुर्थस्य स्तोमः ।
- १२ ऐन्द्रमतीकर्त्तव्यता ।
- १३ ऐन्द्रस्याहःकृत्तिः ।
- १४ जनकसप्तरात्रस्याहःकृत्तिः ।
- १५ सप्तमसप्तरात्रः ।
- १६ अष्टरात्रविधानम् ।
- १७ तस्याहःकृत्तिः ।
- १८ नवरात्रस्याहःकृत्तिः ।
- १९ त्रिककुवादेरहःकृत्तिः ।
- २० नवरात्रकथनम् ।
- २१ नवरात्रष्टयः ।
- २२ त्रिककुवादिचतुष्टयः ।
- २३ कुसुमविन्देरहःकृत्तिः ।
- २४ हृन्दोमवतोऽहानि ।
- २५।२६ पूर्णामदशरात्रस्याहानि ।
- २७ श्रलक्षीपिशङ्गस्याहानि ।
- २८ पुनरभिषेवस्त्रहः ।
- २९ अष्टौ दशरात्राः ।

इति दशमे तृतीया कण्डिका ।

अथ दशमे चतुर्थी कण्डिका ।

- १ पौण्डरीकविनयणम् ।
- २ सम्भार्यनामत्वम् ।

सूत्रम् ।

- ३ उभयोरहःकृतिः ।
- ४ इन्द्रवजाहःकृतिः ।
- ५ अहर्व्यप्रत्यासः ।
- ६ एकादशरात्रोक्तिः ।

इति दशमे चतुर्थी कण्डिका ।

अथ दशमे पञ्चमी कण्डिका ।

- १ द्वादशहप्रकारः ।
- २ अहीनद्वादशाहः ।
- ३ दशरात्रप्रकारोक्तिः ।
- ४ द्वादशाहद्वयम् ।
- ५ दशरात्रयोर्मध्येतिरात्रः ।
- ६ द्वादशाहद्वयम् ।
- ७ संवत्सराहःकृतिः ।
- ८ भरतद्वादशाहः ।
- ९ तस्याहःकृतिः ।
- १० भरतद्वादशाहापवादः ।
- ११ द्वादशाहप्रकारः ।
- १२ पञ्चद्वादशाहाः ।
- १३ सत्राहीनयोः पृथकत्वम् ।
- १४ सत्राहीन साधारणविधिः ।
- १५ धर्मप्रदेशोक्तिः ।
- १६।१७ वर्णज्ञानपूर्वकाहर्ज्ञाने शस्यज्ञानम् ।
- १८ अहर्व्यप्रवस्थानिश्चयः ।
- १९ अकृत्स्नज्ञानम् ।

सूत्रम् ।

२० अहर्निश्चयोपायः ।

२१ वार्हतानां ग्रन्थम् ।

२२ ग्रन्थनिश्चयकारणम् ।

इति दशमे षष्ठी कण्डिका ।

अथ दशमे षष्ठी कण्डिका ।

१ अश्वमेधकर्त्तव्यता ।

२ अश्वोत्सर्जनयागः ।

३।४।५ देवतोद्देशः ।

६ आज्यभागद्वयम् ।

७ अश्वरक्षकान्विधाययजनम् ।

८ सवितुर्गणकथनम् ।

९ इष्टिद्वयकथनम् ।

१० संवत्सराहःकर्त्तव्यता ।

११ अध्वर्य्याणपवेशसम् ।

१२ तस्याङ्गाननियमः ।

१३ प्रत्याङ्गानकरणम् ।

इति दशमे षष्ठी कण्डिका ।

अथ दशमे सप्तमी कण्डिका ।

१ प्रथमेहनि सूक्तनिगदः ।

२ द्वितीयेहनिनिगदः ।

३ तृतीयेहनिनिगदः ।

सूत्रम् ।

- ४ चतुर्थे हनिनिगदः ।
- ५ पञ्चमे हनिनिगदः ।
- ६ षष्ठे हनिनिगदः ।
- ७ सप्तमे हनिनिगदः ।
- ८ अष्टमे हनिनिगदः ।
- ९ नवमे हनि दशमे हनिनिगदः ।
- १० सम्बत्सरे समापनम् ।
- ११ सम्बत्सरान्ते दीक्षा ।

इति दशमे सप्तमी कण्डिका ।

अथ दशमे अष्टमी कण्डिका ।

- १ आश्वमेधिकसुत्यानि ।
- २ अश्वानयनं तत्स्थापनञ्च ।
- ३ अश्ववजिघ्नये कर्त्तव्यता ।
- ४ यजमानवाचनमन्त्रः ।
- ५ अश्वसंस्करणम् ।
- ६ एकैषां मतम् ।
- ७ सूक्तावपनम् ।
- ८ पत्नीकर्त्तव्यता ।
- ९ ज्येष्ठामहिषी कर्त्तव्यता ।
- १० हेतुराक्रोशनम् ।
- ११ प्रत्यनुक्रोशनम् ।
- १२ द्वितीयाभार्यानुक्रोशनम् ।
- १३ प्रत्यनुक्रोशनम् ।

सूत्रम् ।

१४ अनुक्रोशस्थाननिर्णयः ।

इति दशमे अष्टमी कण्डिका ।

अथ दशमे नवमी कण्डिका ।

- १ प्रश्नप्रतिवचनकथनम् ।
- २ प्रश्नमन्त्रः ।
- ३ प्रतिवचनमन्त्रः ।
- ४ सौवर्णादिपात्रे वपाग्रहणम् ।
- ५ प्रजापतिदेवत्याः पशवः ।
- ६ इतरपशुवपाप्रकारः ।
- ७ वैश्वदेवी प्रचारस्मृतिः ।
- ८ द्वितीयाहः शस्यम् ।

इति दशमे नवमी कण्डिका ।

अथ दशमे दशमी कण्डिका ।

- १ अश्वमेधविशेषोक्तिः ।
- २ द्विसूक्ताज्यम् ।
- ३ ढचकर्त्तव्यता ।
- ४ निविदधारणम् ।
- ५ निष्के वल्येतिदेशः ।
- ६ निविदान्तरकथनम् ।
- ७ आग्निमास्येतिदेशः ।
- ८ चतुर्थष्टष्ट्राहः ।

सूत्रम् ।

६ उत्तमाहः कथनम् ।

१० दक्षिणादानविधिः ।

इति दशमे दशमी कण्डिका ।

इति दशमोऽध्यायः समाप्तः ।

सूत्रसंख्या १६३ ।

एकादशाध्याये

कण्डिका १—७ अह्नोर्योगविशेष प्रभृति गवामयनिकान्तः ।

अथ एकादशे प्रथमा कण्डिका ।

- १ अह्नोर्योगप्रतिष्ठा ।
- २ सत्रादौ ज्योतिष्टोमः ।
- ३ सत्रान्ते उदयनीयः ।
- ४ सत्रमध्ये अतिरात्रः ।
- ५ अह्नीनेषु ज्योतिष्टोमोतिरात्रः ।
- ६ उभयोर्मध्ये दशरात्रः ।
- ७ सत्रप्रकृतिकथनम् ।
- ८ आवापस्थाननिर्णयः ।
- ९ एकाहार्थमहाव्रतावापस्थानम् ।
- १० महाव्रतेतरेषामावापस्थानम् ।
- ११ ब्रह्मादीनां योगः ।

सूत्रम् ।

१२ पञ्चाहादीनामभिज्ञवः ।

१३ षडहावापः ।

१४ आवापकर्त्तव्यता ।

१५ अष्टस्रन्मता ।

इति एकादशे प्रथमा कण्डिका ।

अथ एकादशे द्वितीया कण्डिका ।

१ त्रयोदशरात्रिद्वयम् ।

२ त्रयोदशाह कल्पनम् ।

३ न्यायकामं महाव्रतम् ।

४ चतुर्दशरात्रत्रयम् ।

५ प्रथमचतुर्दशसम्पत्तिः ।

६ द्वितीयचतुर्दशरात्रः ।

७ प्रावर्णीयादिनाचतुर्दशत्वम् ।

८ तृतीयचतुर्दशरात्रः ।

९ पञ्चदशरात्रिचतुष्टयानां प्रथमः ।

१० द्वितीयपञ्चदशरात्रः ।

११ तृतीयपञ्चदशरात्रः ।

१२ तृतीयस्यामिष्टुत् ।

१३ चतुर्थपञ्चदशरात्रः ।

१४ षोडशरात्रः ।

१५ सप्तदशरात्रः ।

१६ अष्टादशरात्रः ।

१७ उत्तरेष्वहःखावापः ।

सूत्रम् ।

१८ एकोनविंशतिरात्रः ।

१९ विंशतिरात्रः ।

इति एकादशे द्वितीया कण्डिका ।

अथ एकादशे द्वितीया कण्डिका ।

१ प्रथमैकविंशतिरात्रः ।

२ द्वितीयैकविंशतिरात्रः ।

३ संवत्सरसम्मितत्वम् ।

४ द्वाविंशतिरात्रः ।

५ त्रयोविंशतिरात्रः ।

६ प्रथमचतुर्विंशतिरात्रः ।

७ द्वितीयचतुर्विंशतिरात्रः ।

८ अष्टः कल्पनम् ।

९ अनिरुक्त एकाष्टः ।

१० उभयसामता ।

११ पञ्चविंशदिद्वात्रिंशपर्यन्तरात्रः ।

इति एकादशे द्वितीया कण्डिका ।

अथ एकादशे चतुर्थी कण्डिका ।

१ त्रयस्त्रिंशद्वात्रिंशयाणां प्रथमः ।

२ द्वितीयत्रयस्त्रिंशद्वात्रिंशः ।

३ तृतीयत्रयस्त्रिंशद्वात्रिंशः ।

सूत्रम् ।

- ४ आटत्तपञ्चाहः ।
- ५ चतुस्त्रिंशद्रात्रः ।
- ६ पञ्चत्रिंशद्रात्रः ।
- ७ षट्त्रिंशत्सप्तत्रिंशद्रात्रः ।
- ८ अष्टात्रिंशादिकोनशतरात्रपर्यन्तः ।
- ९ शतरात्रकल्पनम् ।

इति एकादशे चतुर्थी कण्डिका ।

अथ एकादशे पञ्चमी कण्डिका ।

- १ एकोनपञ्चाशद्रात्रविभागः ।
- २ अतिरात्रविभागः ।
- ३ विधृति नामकरणम् ।
- ४ यमातिरात्रः ।
- ५ अभिज्ञवकरणम् ।
- ६ षट्त्रिंशाहःकल्पनम् ।
- ७ अङ्गाममिष्टोमत्वम् ।
- ८ उक्त्याकल्पनम् ।
- ९ सवितुः ककुभनामत्वम् ।

इति एकादशे पञ्चमी कण्डिका ।

अथ एकादशे षष्ठी कण्डिका ।

- १ अभिज्ञवन्यायकृप्तिः ।
- २ सर्वस्तोमोतिरात्र कर्त्तव्यता ।

सूत्रम् ।

- ३ सर्पिरभ्यङ्गनानि ।
- ४ उभयरात्रयोरुपयोगः ।
- ५ उभयोःसञ्चानिर्व्वचनम् ।
- ६ त्रयाणां प्रथमः ।
- ७ विधौषविधानम् ।
- ८ इन्द्रमतीप्रयोगः ।
- ९ सर्व्वस्तोमोद्धारः ।
- १० गवामयनकामायानुष्ठेयता ।
- ११ अभिष्ववाक्तिः ।
- १२ नामकथनम् ।
- १३ एष्यकर्त्तव्यता ।
- १४ आहृतकथनम् ।
- १५ शतरात्रविधानम् ।
- १६ रात्रिसत्रसमाप्तिः ।

इति एकादशे षष्ठी कण्डिका ।

अथ एकादशे सप्तमी कण्डिका ।

- १ गवानयनविधिः ।
- २ पञ्चमासोपयनम् ।
- ३ षष्ठमाससम्भरणम् ।
- ४ खरसास्रेऽभिष्ववादि ।
- ५ षष्ठमासपूरणम् ।
- ६ पूर्व्वपक्षनिर्वायः ।
- ७ विषुवत्स्लोकः
- ८ विषुवतः पक्षनिवृत्तिः ।

सूत्रम् ।

६ आद्यतत्त्वसाम ।

१० अष्टमादिषु द्विरात्रेणत्वम् ।

११ सप्तमत्वपूरणम् ।

१२ एकसम्भार्यत्वम् ।

१३ द्विसम्भार्यता ।

१४।१५ सम्भार्यविकल्पनम् ।

१६ सप्तमेमासिगामुपेयुः ।

१७ उत्तमेमासिः आयुषमुपेयुः ।

१८।१९ तस्यप्रकारान्तरम् ।

२० गवामयनसमाप्तिः ।

इति एकादशे सप्तमी कण्डिका ।

इति एकाशोऽध्यायः समाप्तः ।

सूत्रसंख्या ६६ ।

द्वादशाध्याये

कण्डिकाः १—१५ आदित्यानामयनादि अदक्षिणसञ्चान्तः ।

अथ द्वादशे प्रथमा कण्डिका ।

१ आदित्यानामयन सञ्चान्तिदेशः ।

२ आदित्यानामयनेविशेषः ।

३ पृष्ठमध्यमसामनिर्णयः ।

४ पुनर्विज्ञेयकथनम् ।

सूत्रम् ।

- ५ उत्तमाभिन्नवयोःस्थाने द्वादशाहकर्त्तव्यता ।
- ६ अभिन्नवोद्धारः ।
- ७ प्रकृतिस्थानेसमूढः ।

इति द्वादशे प्रथमा कण्डिका ।

अथ द्वादशे द्वितीया कण्डिका ।

- १ आङ्गिरसामयनसञ्जातिदेशः ।
- २ त्रिष्टुत्स्तोमकर्त्तव्यता ।
- ३ पृथादिकर्त्तव्यता ।
- ४ पृथान्तकर्त्तव्यता ।
- ५ अन्यषडहपृष्टकर्त्तव्यता ।
- ६ अभिन्नवकथनम् ।

इति द्वादशे द्वितीया कण्डिका ।

अथ द्वादशे तृतीया कण्डिका ।

- १ दृतिवातवतोरयनम् ।
- २ प्रायणीयोतिरात्रसिद्धिः ।
- ३ घन्मास कर्त्तव्यविधानम् ।
- ४ विष्णुवतस्थाने महाव्रतकर्त्तव्यता ।
- ५ पक्षसोमासोपनयनम् ।
- ६ उदयनीयस्तोमः ।
- ७ स्तोमविधेर्भवितव्यता ।
- ८ संस्थानियमः ।

इति द्वादशे तृतीया कण्डिका ।

अथ द्वादशे चतुर्थी कण्डिका ।

सूत्रम् ।

- १ कुण्डपायिनामयनविधानम् ।
- २ दीक्षितकालनियमः ।
- ३ मासातीते सोमक्रयणम् ।
- ४ दीक्षाविधिविशेषः ।
- ५ सायंप्रातरभिहोत्रहोमः ।
- ६ दर्शपूर्णमासाभ्यां यजनम् ।
- ७ वैश्वदेवेन यजनम् ।
- ८ वरुणप्रघासादि यजनम् ।
- ९ शुनासीरीय यजनम् ।
- १० सुत्यारम्भप्रकारविशेषः ।
- ११ आपवसथिकं कर्म ।
- १२ सौत्यानुपपन्नता ।
- १३ श्वःसुत्यानिमित्तता ।
- १४ अग्निहोत्रादि वैगुण्यम् ।
- १५ हविर्ज्ञानादीनिपश्वर्यानि ।
- १६ अङ्गकर्मणां कालविधिः ।
- १७ प्रकृतिविकृतयोः साम्यम् ।
- १८ अङ्गकर्माङ्कारः ।
- १९ सूत्रसंख्याविचारः ।
- २० सुत्याकालविशिष्टाहुतिकर्तव्यता ।
- २१ श्वेषां मतम् ।
- २२ सुत्याकालहोमः ।
- २३ पञ्चमासकर्तव्यता ।

सूत्रम् ।

२४ अर्थवादकथनम् ।

इति द्वादशे चतुर्थी कण्डिका ।

अथ द्वादशे पञ्चमी कण्डिका ।

- १ सर्पाशामयननामसूत्रम् ।
- २ गोध्यायुधी अहःकर्तव्यता ।
- ३ अनुजोमप्रतिजोमत्वम् ।
- ४ ज्योतिरेकाहकारत्वम् ।
- ५ कामनाविशेषे विशेषविधिः ।
- ७ गवामयनादिवत्सरोक्तिः ।
- ८ तापस्वितामयनकथनम् ।
- ९ युक्तकतापस्वितम् ।
- १० सौत्वमासकथनम् ।
- ११ चैवार्धिकतापस्वितम् ।
- १२ गवामयनापवादः ।
- १३ द्वादशवार्धिकं तापस्वितम् ।
- १४ महातापस्वितम् ।
- १५ प्रजापतेर्द्वादशसम्बत्सरम् ।
- १६ श्राद्धयानामयनम् ।
- १७ अहःकल्पनम् ।
- १८ साध्यानामयनाहःकल्पनम् ।
- १९ विश्वरूजामयनस्याहःकल्पनम् ।
- २० आग्नेयस्याहःकृतिः ।
- २१ सहस्राहःप्रमाणम् ।

सूत्रम् ।

२२ सहस्रसाध्यमयनम् ।

इति द्वादशे पक्षे कण्डिका ।

अथ द्वादशे षष्ठी कण्डिका ।

- १ सारस्वतसप्तकथनम् ।
- २ दीक्षायाः प्रसिद्धदेशोक्तिः ।
- ३ प्रायनीयातिरात्रकारणम् ।
- ४ समदेशगमनम् ।
- ५ हविर्ज्ञानकथनम् ।
- ६ आग्नीध्रीयादिकथनम् ।
- ७ श्रम्याप्रहाराधिविहारौ ।
- ८ समदेशविहरणम् ।
- ९ सर्वसारस्वतसमानता ।
- १० मित्रावरुणयोरयणम् ।
- ११ यन्मासाव्रजनम् ।
- १२ गोष्पायुषी उपयमनम् ।
- १३ प्रथमकल्पत्वकथनम् ।
- १४ द्वितीयकल्पारम्भः ।
- १५ दीक्षानियमविशेषः ।
- १६ वत्सापाकरणम् ।
- १७ पक्षव्रजनाद्यावृत्तिः ।
- १८ उच्चप्राप्तिपर्यन्तमावृत्तिः ।
- १९ इन्द्राग्नेयारयनम् ।
- २० अन्तव्रजनम् ।
- २१ अर्थज्ञेयारयनसारस्वतम् ।

सूत्रम् ।

- २२ सारस्रतान्तरकथनम् ।
- २३ तत्र विशेषकथनम् ।
- २४ पृष्ठाद्वकथनम् ।
- २५ गतिप्रकारकथनम् ।
- २६ उत्थाननिर्णयः ।
- २७ उत्थाने देशनियमः ।
- २८ देशविशेषेवम्भयकरणम् ।
- २९ इष्टिर्कर्त्तव्यता ।
- ३० धेनुदानम् ।
- ३१ उत्थानविकल्पनम् ।
- ३२ आरम्भकाले गोदानम् ।
- ३३ सर्वस्वापहारादौ कर्त्तव्यता ।
- ३४ पञ्चोत्थानानि ।
- ३५ सर्वशस्योक्तिः ।

इति द्वादशे षष्ठो कण्डिका ।

अथ द्वादशे सप्तमी कण्डिका ।

- १ सवनीयाः पशवः ।
- २ पशोरालम्ब्यता ।
- ३ आग्नेयादिपशुः ।
- ४ रथन्तरादिषु आग्नेयः ।
- ५ वृहत्पृष्ठादिषु ऐन्द्रः ।
- ६ समस्तालम्भनं वा ।
- ७ सन्नियोगशिष्टापरकल्पः ।
- ८ अपरकल्पः ।

सूत्रम् ।

- ८ न्यूनालम्भननिषेधः ।
 १० एकैकालम्भे कर्तव्यता ।
 ११ अहर्विंशेषे पशुविशेषः ।
 १२ अहर्विंशेषे वशाविशेषः ।
 १३ महाश्रतादौ गोपशवः ।
 १४ एकादशिन्याः पूरणम् ।
 इति द्वादशे सप्तमी कण्डिका ।

अथ द्वादशे अष्टमी कण्डिका ।

- १ सन्निधां नियमकथनम् ।
 २ पितृदेवनिवृत्तिः ।
 ३ ग्रामचर्यादिवर्जनम् ।
 ४ धावनवर्जनम् ।
 ५ दन्तान् प्रकाश्यहसनं, न कर्तव्यम् ।
 ६ स्त्रीभिः सहहासवर्जनम् ।
 ७ अनाथैः सम्भाषणवर्जनम् ।
 ८ अनृतक्रोधादिवर्जनम् ।
 ९ शरीरे वर्षाविन्दुपातवर्जनम् ।
 १०।११ वृक्षाद्यारोहणवर्जनम् ।
 १२ दीक्षिताभिवादनवर्जनम् ।
 १३ उपसदवस्थाभिवादनम् ।
 १४ सुत्यावस्थाभिवादनम् ।
 १५ पूर्वोपराभिवादननियमः ।
 १६ अभितप्ततराभिवादनम् ।
 १७ वयोधिकाभिवादनम् ।

सूत्रम् ।

- १८ नृत्यगीतादिवर्जनम् ।
 १९ व्रतविरोध्यपचार वर्जनम् ।
 २०।२१ अभ्याश्रावणकर्तव्यतानिषेधः ।
 २२ बहिर्व्यवस्थाननिषेधः ।
 २३ दैवादकर्तव्यकृते जपमन्त्रः ।
 २४ विध्यतिक्रमे उपह्वयाचनम् ।
 २५ अवकीर्षिदीक्षानियमः ।
 २६ सवनोयनिवपनम् ।
 २७ व्रतदुष्पयसा व्रतकरणम् ।
 २८ भोजनार्थद्रव्यनिरूपणम् ।
 २९ भोजनार्थपयोविधानम् ।
 ३०।३१ कालविशेषे चतुस्तनव्रतकरणम् ।
 ३२ हविषच्छिष्टमात्रभोजनम् ।
 ३३ अभिषिचिविशेषे द्रव्यकल्पनम् ।
 ३४ गृहीतशेषव्रतेनोपयोगः ।
 ३५ शौनकमतम् ।
 ३६ यज्ञेयमतम् ।
 ३७ अपरेयमतम् ।
 ३८ अनुसवननिर्वपनम् ।
 ३९४० भोजनेविकल्पविधिः ।
 ४१ सवनोयपशुभोजनविधानम् ।

इति द्वादशे अष्टमी कण्डिका ।

अथ द्वादशे नवमी कण्डिका ।

१ पशुविभागोक्तिप्रतिष्ठा ।

सूत्रम् ।

- २ जिह्वासह हनूपस्तोतुर्भागः ।
  - ३ पक्षउद्गतुर्भागः ।
  - ४ कण्ठः ककुब्ब प्रतिहर्तुर्भागः ।
  - ५ होत्रादेर्भागप्रदर्शनम् ।
  - ६ उपगात्रादीनां भागः ।
  - ७ ऋक्वाकादेर्भागः ।
  - ८ गृहपतेर्भागः ।
  - ९ गृहपतिभार्यादेर्भागः ।
  - १० ब्राह्मणाय दानव्यभागः ।
  - ११ यावक्तुर्भागः ।
  - १२ उन्नेतुर्भागः ।
  - १३ अन्यब्राह्मणाय दानम् ।
  - १४ एकपदाकथनम् ।
  - १५ बृहतीकथनम् ।
  - १६ बृहतीसंमितविज्ञानफलम् ।
  - १७ पशुविभजनफलकथनम् ।
  - १८ विद्यास्तुतिद्वारेण पशुविभागप्राशस्त्यकथनम् ।
- इति द्वादशे नवमी कण्डिका ।

अथ द्वादशे दशमी कण्डिका ।

- १ भिन्नार्घ्यानां सत्रासने गानगारिमतम् ।
- २ श्रौतकमतम् ।
- ३ गृहपतिविधानानुगुणाविशेषाः ।
- ४ गृहपतेःफलसिद्धौ सत्त्वैषां सिद्धिः ।

सुत्रम् ।

- ५ प्रवरावर्त्तनम् ।
- ६ वात्स्यगोत्राणां प्रवराः ।
- ७ अजामदप्रवात्स्यानाम् ।
- ८ आर्क्षिसेनानां प्रवराः ।
- ९ विद्गोत्रीयानां प्रवराः ।
- १० याज्ञादीनां प्रवराः ।
- ११ श्वेतानां प्रवराः ।
- १२ मित्रश्रुवां प्रवरविकल्पः ।
- १३ शुनकानां प्रवराः ।

इति द्वादशे दशमी कण्डिका ।

अथ द्वादशे एकादशी कण्डिका ।

- १ गोतमादीनां प्रवरविकल्पः ।
- २ ऋक्षाणां प्रवराः ।
- ३ कक्षीवतां प्रवराः ।
- ४ दीर्घतमसां प्रवराः ।
- ५ भरद्वाजादीनां प्रवराः ।

इति द्वादशे एकादशी कण्डिका ।

अथ द्वादशे द्वादशी कण्डिका ।

- १ मुद्गलानां प्रवराः ।
- २ विष्णुवृद्धादीनां प्रवराः ।

सूत्रम् ।

३ । ४ हरितकुत्सादीनां प्रवराः ।

५ । ६ संकृत्यादीनां प्रवराः ।

इति द्वादशे द्वादशी कण्डिका ।

अथ द्वादशे त्रयोदशी कण्डिका ।

- १ कण्वादीनां प्रवराः ।
- २ भिन्नार्वेयताकथनं द्वात्रिंशद्विधम् ।
- ३ अर्धयवरात्र्यपक्षे विधिः ।
- ४ पक्षार्धयवरात्र्यपक्षे विधिः ।
- ५ प्रवरातिप्रवरकथनम् ।
- ६ द्वात्रिंशद्विधस्य विवाहविधानम् ।

इति द्वादशे त्रयोदशी कण्डिका ।

अथ द्वादशे चतुर्दशी कण्डिका ।

- १ अत्रिद्वैविध्यप्रवरकथनम् ।
- २ चिकित्तादीनां प्रवराः ।
- ३ श्रौततादीनां प्रवराः ।
- ४ धनञ्जयादीनां प्रवराः ।
- ५ पूरणादीनां प्रवराः ।
- ६ कातादीनां प्रवराः ।
- ७ कश्यपादीनां प्रवराः ।
- ८ कश्यपस्य प्रवरविकल्पनम् ।

इति द्वादशे चतुर्दशी कण्डिका ।

अथ द्वादशे पञ्चदशी कण्डिका ।

सूत्रम् ।

- १ उपमन्वद्वादीनामेकार्थ्यता ।
- २ उपमन्वद्वादीनां प्रवराः ।
- ३ कात्यादीनां प्रवराः ।
- ४ राज्ञां प्रवरोक्तिः ।
- ५ राज्ञोवरणे विशेषकथनम् ।
- ६ सत्रोक्तिकथनम् ।
- ७ सत्राचारदक्षिणत्वम् ।
- ८ सदक्षिणसत्रकर्त्तव्यता ।
- ९ सहस्रदक्षिणाकत्वविधानम् ।
- १० दण्डमयकर्त्तव्यता ।
- ११ दण्डसमनीयविश्रुतिः ।
- १२ प्रकृतिभेदहेतुता ।
- १३ आचार्य्यभ्यो नमःकरणम् ।
- १४ शौनकाचार्य्याय नमस्कारः ।

इति द्वादशे पञ्चदशी कण्डिका ।

इति द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ।

समाप्तञ्च सूचिपत्रम् ।

सूत्रसंख्या २३० ।